LORD KINROSS

ATATÜRK

BİR MİLLETİN YENİDEN DOĞUŞU

TÜRKÇESİ:
Necdet SANDER

exisehir

CHRISTOPHER SYKES'e

Lord Kinross

İÇİNDEKİLER

Teşekkürler 11
Önsöz 14

BİRİNCİ KESİM

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN GERİLEYİŞ VE ÇÖKÜŞÜ

1 Bir Makedonyalının Doğuşu 19
2 Bir Subayın Eğitimi 31
3 Kıta Hizmeti 38
4 'Jön Türk' Devrimi 45
5 Karşı Devrim 53
6 Bir Kurmay Subayın Olgunlaşması 60
7 Batı Trablus Savaşı 70
8 Balkan Savaşları 76
9 Sofya'da Görev 82
10 Birinci Dünya Savaşı 93
11 Gelibolu Çıkarmaları 99
12 Bir Türk Zaferi 110
13 Doğu Cepheleri 126
14 Bir Almanya Ziyareti 141
15 Türk Yenilgisi 150

16 Mütareke 159
17 Sultan Meclisi Dağıtıyor 169
18 İmparatorluğun Paylaşılması 175
19 Direniş Hazırlıkları 186

İKİNCİ KESİM

KURTULUŞ SAVAŞI

20 Savaşımın Başlangıcı 201
21 Erzurum Kongresi 213
22 Sivas Kongresi 224
23 Damat Ferid'in İstifası 232
24 Ankara'ya Gidiş 239
25 Müttefikler Meclisi Basıyor 245
26 Kağnıyla Anadolu'ya Geçiş 254
27 Ankara'da Meclis Toplanıyor 260
28 İç Savaş 269
29 Yunan İstilâsı 276
30 Türk-Sovyet Antlaşması 286
31 Başıbozukların Sonu 293
32 Birinci İnönü Savaşı 301
33 Londra Konferansı 307
34 Eskişehir'in Düşüşü 317
35 Sakarya Savaşı 326
36 Türk-Fransız Antlaşması 336
37 Doğu'nun Yardımı 343
38 Savaşa Hazırlık 356
39 Nihaî Zafer 364
40 İzmir Yangını 378
41 Çanakkale Bunalımı 389
42 Saltanatın Sonu 401
43 Lozan Görüşmeleri 416
44 Lozan Antlaşmasının İmzalanması 427

ÜÇÜNCÜ KESİM

TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN DOĞUŞU VE YÜKSELİŞİ

Cumhuriyet'in İlânı 443
Halifeliğin Kaldırılması 451
Terakkiperver Fırka 455
Şeyh Sait İsyanı 465
Musul Sorununun Çözümü 473
Şapka Devrimi 479
Kadınların Özgürlüğü 487
Suikast Duruşmaları 494
İstanbul'a Dönüş 505
Harf Devrimi 510
Demokrasi Denemeleri 515
Türkiye'nin Dünyadaki Yeri 528
Yeni Bir Dil ve Tarih 536
Türklerin Babası 545
Ciddi Bir Hastalık 558
Atatürk'ün Ölümü 565
Sonsöz 575
Haritalar 577
Kaynakça 585

TEŞEKKÜRLER

En başta, Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı arşivlerinden yararlanmama izin verdikleri ve araştırmalarıma yardımcı oldukları için Sayın Cemal Gürsel'le Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine teşekkürlerimi sunmak isterim. Atatürk'ün savaş alanlarıyla ülkenin diğer bölgelerini gezmemi kolaylaştıran ve gerekli fotoğrafları sağlayan Turizm ve Tanıtma Bakanlığına da ayrıca teşekkür ederim. Yine bilgi ve resim sağlamak ve çalışmalarımı teşvik etmek suretiyle yardımda bulunan Ankara Üniversitesi İnkılâp Tarihi Bölümü Başkanı Profesör Enver Ziya Karal'a da teşekkür borçluyum.

İngiltere'de teşekkür etmem gerekenler: 1920 - 24 yıllarında İstanbul'da Büyükelçilik ve Yüksek Komiserlik görevlerinde bulunmuş olan babası müteveffa Sir Horace Rumbold'un dosyalarından beni yararlandıran Sir Anthony Rumbold, Bt, CB, CMG; yayınlanmamış olan **Naval Memories-Bahriye Anıları'nı** bana okutturan Amiral Sir Bertram Thesiger, KBE, CB, CGM; Atatürk'ün yayınlanmamış Gelibolu notlarını veren Alan Moorehead; Ali Fuat Cebesoy'un **Moskova Anıları'nın** henüz yayınlanmamış olan İngilizce çevirisini veren Manchester Üniversitesinden J. D. Latham'dır.

Ayrıca Amiral Bristol'ün belgelerini okumama izin verdikleri için Washington'daki Kongre Kitaplığı'na; bazı resmî kayıtları okumamı sağladıkları için yine Washington'da Millî Arşiv Dairesi Dışişleri Bölümüne; Büyükelçi Grew'un belgelerinden yararlanmamı sağlayan Harvard Üniversitesi Widener Kitaplığına; Louis E. Browne'un belgelerinden yararlanmamı sağlayan Kaliforniya'daki Stanford Üniversitesi Hoover Kitaplığı'na; Kemalist hükümetle Bombay'daki Hilâfet Fırkası'nın ilişkilerini belirten belgeleri okumama izin veren İstanbul'daki Pakistan Basın Ataşesi S. Hasan'a teşekkürlerimi bildiririm.

Konumla ilgili sözlü bilgileri sağladıkları için aşağıdaki kimselere teşekkür borçluyum.

Türkiye'de, İsmet İnönü, merhum Rauf Orbay (Hüseyin Rauf,) mer-

hum General Refet Bele (Refet Paşa), General Ali Fuat Cebesoy (Ali Fuad), Tevfik Rüştü Aras, Bayan Fethi Okyar, Osman Okyar, merhum Halide Edip Adıvar, Falih Rıfkı Atay, Kılıç Ali, Hasan Rıza Soyak, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Bayan Ruşen Eşref Ünaydın, Dr. Âfet İnan, Bayan Sabiha Gökçen, Hamdullah Suphi Tanrıöver, merhum Hasan Âli Yücel, Behiç Erkin, Fuat Bulca, Tevfik Bıyıkoğlu, İsmail Hakkı, Kâzım Özalp, Fuat Köprülü, Şakir Zümre, Yusuf Kemal Tengirşenk, Dr. Hüseyin Pektaş, Ahmet Adnan Saygun, Uluğ İğdemir, Cevat Dursunoğlu, Ahmet Emin Yalman, Şevket Süreyya Aydemir, Kadri Cenani, Ahmet ve Abbas Celâl, Behçet Kemal Çağlar, Dr. Akdes Nimet Kurat, Bayan Esma Nayman, Bayan Leylâ Çambel, Bayan Şefika Urgan ve Bayan Süreyya Ağaoğlu.

Ayrıca teşekkür etmeyi istediklerim: HRH Windsor Dükü, Türkiye'deki eski İngiliz Büyükelçilerinden müteveffa Sir Percy Loraine ve Sir Knox Helm, eski Fransız Büyükelçisi Mösyö Ponsot, Eski İran Büyükelçisi General Hasan Arfa, eski Polonya Büyükelçisi Mösyö Sokolnicki, General Rangabe, ve Atina'dan A.A. Pallis, Sofya'dan Madam Dayanova ve Simeon Radev; İstanbul'dan Yüzbaşı Weeb Trammel, Edward Whittall ve Sami Günzberg; Lady (Charles) Townshend, Mrs. Ethel McLeod-Smith, müteveffa Sir Clifford Heathcote-Smith, Albay J.C. Petherick, J.G. Wilson--Heathcote, J.G. Bennett ve Mrs. S.F. Newvombe.

Bundan başka yardımlarını gördüklerim: Neşat Sönmez, Yusuf Mardin, Sofya'dan L.T. Naslednikov ve N. Todorov, Paris'ten B.T. Naslednikov, Dr. Tayyip Gökbilgin, Kemal H. Karpat, Satvet Lütfi Tozan, Reşit Saffet Atabinen, Özcan Ergüder, Yüzbaşı İrfan Orga ve eşi, müteveffa Dr. Ernest Altunyan, Albert Hurani, Münster'den Dr. Gotthard Jaeschke, Harvard Üniversitesinden Sir Hamilton Gibb, Princeton Üniversitesinden Dr. L.V. Thomas, New York'taki Columbia Üniversitesinden Dr. Dankwarkt A. Rustow ve Dr. J.C. Hurewitz; Salt Lake City Üniversitesinden Dr. Frederick P. Latimer, Rutgers Üniversitesinden Dr. Walter F. Weiker, Ankara'dan Lawrence Moore, New York'tan Mrs. John Earl Davis, Türkiye'deki eski Fransız Elçilerinden M. Gaston Bergery, eski İngiliz Büyükelçilerinden Sir James Bowker ve Sir Bernard Burrows, Mr. ve Mrs. Geoffrey Lewis'le İstanbul'daki İngiltere Başkonsolosluğundan John Hyde.

Kitabın metnine gelince, üzerindeki bütün yapıcı eleştirmeleri için Miss Adele Doğan'la Robert Rhodes James'e ve Andrew Mango'ya, daha önceki safhalarda verdiği öğütler için W.E.D. Allen'e ve benim adıma ki-

ıbın ayrıntıları ve bütünü üzerinde dikkat ve yardımlarını esirgememiş lan Mrs. Jasper Streater'e teşekkür ederim.

Mrs. St. George Saunders İngiliz basın kaynakları alanında yaptığı raştırmalarla bana değerli yardımlarda bulunmuştur. Ankara'dan Bayan çten Erkin ve Bilge Karasu da Türk kaynaklarını sabırla okuyup İngilizce-e çevirerek bana yardım ettiler. Hepsinden üstün olarak benim adıma zun süre canla, başla çalışıp araştırma, okuma ve çeviriler yapan İstanbul Jniversitesi İngiliz Edebiyatı Profesörü Dr. Mina Urgan'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Onun yorulmak bilmez ve bilgili işbirliği olmasaydı bu itap bu şekli alamazdı.

ÖNSÖZ

MUSTAFA KEMAL, sonraki adıyla Kemal Atatürk, yirminci yüzyılın ilk yarısını olağanüstü kişiliğiyle etkilemiş büyük bir asker ve devlet adamıydı. Onu çağının diktatörlerinden ayıran iki önemli nokta vardı: Dış politikası, sınırları genişletmek yerine daraltmak esasına; iç politikası ise kendi ölümünden sonra da ayakta kalabilecek bir siyasal sistem kurmak düşüncesine dayanıyordu. Bu gerçekçi ruhladır ki, memleketini yeniden canlandırmayı ve yıkık, dağınık Osmanlı İmparatorluğundan yeni, katıksız bir Türkiye Cumhuriyeti yaratmayı başarabildi.

Atatürk'ün dış görünüşü alışılmış Türk tipine uymaz. Çoğu Türklerden daha sarışın bir rengi, çıkık elmacık kemikleri ve çelik mavisi ayrık gözleri vardı. Yapısı ince, hareketleri ölçülüydü. Vücudundan dinlenme halindeyken bile enerji fışkırır; sanki her şeyi gören ve çelişik ruh halleriyle ışıldayan canlı, keskin gözleri bu enerjiyle parıldardı. Bazen düşüncelerini büyük bir açıklıkla anlatır, bazen çok az konuşurdu. İçindeki gerilim arada bir hırçın bir öfke halinde patlak verir, arkasından nazik ve sevimli bir ifade içinde yatışırdı. Dış görünüşünden övünç duyar, titiz bir zevkle giyinir, kaşlarını kıvırır, ellerinin ve ayaklarının biçimli oluşuyla övünür; hattâ çok yakın dostlarının yanında, serinlemek bahanesiyle, bahçedeki havuza yalınayak girmekten çekinmezdi.

Halkın alkışlarından kendisine aşırı bir gurur payı çıkarmazdı. Yüklendiği görevi yerine getirmek için bu gösterilere ihtiyacı olduğunu bilir, ama bunları çok kez hafife alır ve pek seyrek kanardı. Dostlarından biri, bir gün halkın hoşuna gidecek bir davranışta bulunmasını söyleyince o küçümsemeyle: 'Ben yaptığımı gösteriş için değil, milletimi ve kendimi tatmin için yaparım,' diye karşılık vermişti. Bu iki amaç birbirine uygundu. Atatürk, yurdunu sahip olduğu bütün sevgi gücüyle severdi. İktidarı, hayal gücünün tutuşturduğu, üstün yaradılışının ve bükülmez iradesinin sürüklediği bir hırsla isterdi: Ama, yalnızca, milletine en yararlı olan şeyi, kendi zihninde tasarlayıp kararlaştığı biçimde sağlayabilmek için.

Huzursuz bir zihindi bu. Batı uygarlığının, on dokuzuncu yüzyıldan be-
Türk liberal düşününü etkilemiş olan ilkeleriyle beslenmişti. Boyuna,
şkalarının düşüncelerini alır, kendine uydurur, benimser; ama hiçbir za-
n sağduyudan uzaklaşmaz ve teorilere karşı şüpheci davranırdı. Dene-
ci yöntemle hareket eder; **'İstenilen amaca doğru adım adım'** ilerle-
k için yaradılışındaki sabırsızlığı frenlemesini bilirdi. Bu adımları yine
hızlı atar; çok kere düşmanlarına olduğu kadar dostlarına karşı da sert
vranarak, liberal amaçlara liberal olmayan yollardan ulaşırdı.

Atatürk, zaman zaman insan hayatını önemsememekle beraber, gad-
r değildi. İnsanların karakterlerini kavramakta, nasıl davranacaklarını
ceden görmekte yanılmaz bir sezgisi vardı. Onlara karşı davranışlarında
esnekti. Ne zaman inandırmak, ne zaman okşamak, ne zaman korku-
emretmek gerektiğini tam olarak kestirmekte büyük bir siyasî incelik
sterirdi. Yaşamaktan ve insanlarla birarada bulunmaktan zevk alır, söy-
şiden hoşlanırdı. Ülkenin yönetimi üzerine kararları sofra başında aldığı
ırdu. Bir 'erkek Sarah Bernhardt'ınkine benzeyen o berrak, çınlayıcı se-
ve keskin kuruluşlu cümleleriyle her zaman açık açık, çok kere uzun
un, zaman zaman iğneli ve nükteli şekilde konuşmayı severdi. Uzun yıl-
süresince Başbakanlık görevinde bulunan İsmet İnönü için bir defasın-
: 'Onun kafasında elli tilki birbirini kovalar, ama hiçbiri ötekinin kuyru-
nu yakalayamaz,' demişti.

Atatürk, çevresindeki hayatı zenginleştiren bir insandı. Kadınların
ndisini beğenmelerinden hoşlanır ve buna açıkça karşılık verirdi. Ölü-
inü izleyen ruhsal çöküntü döneminde, yerine daha gelenekçi bir insan
an İnönü geçtiği vakit, Atatürk'ün hayranlarından bir kadın, 'Türkiye,
vgilisini kaybetti,' demişti. 'Şimdi artık uslu uslu kocasıyla oturması gere-
cek.'

Bu, Türklerin çoğunun paylaştığı bir duyguydu.

BİRİNCİ KESİM

Osmanlı İmparatorluğunun Gerileyiş ve Çöküşü

BİRİNCİ BÖLÜM

Bir Makedonyalının Doğuşu

ŔP DAĞLARI, sel gibi akan ırmaklarıyla Makedonya, Osmanlı İmpa-
orluğu içindeki çeşitli milletlerin bir yandan rastlaşıp karıştıkları, bir
dan da kendilerine özgü farklı yaşayışlarını sürdürdükleri bir yerdi. Bu-
ı, Türklerin, beş yüzyıldan beri Doğulu, Batılı bir sürü ırkı birarada tut-
ς için uyguladıkları gevşek, fakat etkili organizmanın küçük bir örneği
ebilirdi. Makedonya, Osmanlıların 'Rumeli' diye adlandırdıkları, Bi-
slı Rumlarınsa eskiden 'Romalıların diyarı' dedikleri Avrupa Türkiye-
in tam ortasındaydı. Makedonyalılar, Müslüman, Hıristiyan ya da Mu-
; Türk, Yunan, Slav, Ulah ya da Arnavut, hepsi ülkelerinin toprak yapı-
ı ve en soğuktan en sıcağa kadar değişen ikliminin gerektirdiği disip-
e sertleşmiş, sağlam, dayanıklı insanlardı. Batı uygarlığı bunların üze-
.e içten ve dıştan yumuşatıcı bir etki yapabilmiş; ama, Makedonyalılar
, bu birbirine karşıt unsurlardan dolayı, kişisel özgürlüklerine sımsıkı
lı kalmışlardı.

Mustafa Kemal bir Makedonyalıydı. Doğum yeri, vilâyetin denize
dığı kozmopolit bir liman olan Selânik, doğum tarihi ise 1881'di. Hıris-
nların Müslümanlara ve Yunanlılara, Slavların Türklere ve birbirleri-
karşı ayaklandıkları, Rumeli'nin tümünü oluşturan çeşitli unsurların bir-
nden kopup dağıldıkları bir tedirginlik çağı. Milli duyguları kabarmış
ı bu topluluklar, İmparatorluktan silkinip kurtulmaya ve ülkeyi Yuna-
an, Bulgaristan ve Sırbistan yararına olarak kesip biçmeye çalışıyorlar-
Yayılma isteği peşinde koşan Büyük Devletler, birbirlerine rakip Rus-
ve Avusturya - Macaristan imparatorlukları, bitişik sınırları arkasında
ikalar çeviriyor, uydularını ayaklandırıyor, vakti gelince harekete ge-
bölgeyi istilâ için hazırlık yapıyorlardı. İngiltere toprak kazanmak için
ilse bile, daha doğudaki sömürgeleriyle olan ulaşım yollarını koruyabil-

mek için bir kuvvet dengesi kurmak çabasındaydı. Böylece Mustafa'n doğduğu sıralarda, bir zamanlar Batı nasıl Doğu'nun önünde dize gelmi se, Doğu da Batı'nın önünde dize geliyor ve Osmanlı İmparatorluğu, ger leyiş ve çöküşüne doğru hızla kayıyordu.

O zamana kadar İmparatorluğun karşılaştığı baskı kendi sınırların içinden gelmişti. Ama Mustafa'nın doğuşundan dört yıl önce, 1877'de b baskı dışarıdan kendini gösterdi. Akdeniz'e doğru yayılmak konusunda Pan-Slav rüyalarının peşinde koşan Ruslar, sınırı aşarak İstanbul'un d mahallelerine kadar ilerlediler. Burada onları ancak İngiliz donanma durdurabilmişti. Büyük devletlerin işe karışması sonucu Ayastafanos'ta[1] b anlaşma imzalandı. Bu, aslında en başta Bulgaristan'ın yararına olara Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarının parçalara bölünmesi demekt Ama, bu da, 'Düveli Muazzama'nın[2] işine gelmedi. İngiltere ile Avustu ya, Rusya'nın Avrupa'ya bu kadar yayılmasından telâşa düştüler. 1878'd ki Berlin Kongresinde, en çok Disraeli'nin etkisi ile, karar değiştirildi buna karşılık Rusya'ya Doğu'da birtakım haklar tanındı. Böylece Rumel yeni bir yaşama hakkı kazanıyordu, ancak temeli çürük bir hak. Çünkü y nı başında komşu olarak daha küçük, ama daha şamatacı bir Bulgarista ve henüz Osmanlı İmparatorluğu içinde olmasına rağmen her an patlama ya hazır bir Makedonya vardı.

Mustafa, böylece içeride kargaşalıklar ve dışarıda yabancı tehditl ile kuşatılmış tedirgin bir dünyaya gözlerini açtı. Türk soyundan, küçük b orta sınıf aileden, Müslüman bir Osmanlı olarak doğmuştu. Makedonyal ların birçoğu gibi kanında bir parçacık Slav -ya da Arnavut- karışır olup olmadığı hiçbir kanıta dayanmayan bir varsayımdan öteye geçeme Ama, büyüdükçe renk ve tip bakımından başkalarına pek benzemediği gözle görülüyordu. Zaten bu kadar karışık bir ortamda doğan bir çocuğu ana babasından daha geride hangi ırklarla ilişkisi olduğunu araştırmak b şunadır.

Mustafa'nın babası Ali Rıza Efendi, anası da Zübeyde Hanımdı. Z beyde Hanım, Bulgar sınırının ötesindeki Slavlar kadar sarışındı; düzgü beyaz bir teni, derin ama berrak, açık mavi gözleri vardı. Ailesi Selânik' batısında, Arnavutluk'a doğru, sert ve çıplak dağların geniş, donuk sula gömüldüğü göller bölgesinden geliyordu. Burası, Türklerin Makedonya' ve Tesalya'yı almalarından sonra Anadolu'nun göbeğinden gelen köylül rin yerleştikleri yerdi. Bu yüzden Zübeyde Hanım, damarların

1 Yeşilköy
2 Büyük devletler.

göçebe Türk kabilelerinin torunları olan ve hâlâ Toros dağlarında öz-
yaşamlarını sürdüren sarışın Yörüklerin kanını taşıdığını düşünmekten
lanırdı. Mustafa da annesine çekmişti; saçları onun gibi sarı, gözleri
n gibi maviydi. Annesinin, üzerindeki etkisi büyük oldu. Mustafa bu et-
zaman zaman saygıyla, zaman zaman da başkaldırarak karşılık verdi.
halk kadını olan ve bundan başka türlü görünmek de istemeyen Zübey-
Hanım güçlü bir iradeye ve sağlam bir köylü güzelliğine sahipti. Doğuş-
akıllı bir kadındı, yalnız yeteri kadar eğitim görmemiş, okuma yazma-
ncak öğrenebilmişti.

Karısından yirmi yaş daha büyük olan Ali Rıza Efendi'nin daha silik
kişiliği vardı. Ancak, bir ilkokul öğretmeninin oğlu olduğu için biraz
tim görmüş ve bu yüzden küçük bir devlet memuru olabilmişti. Gümrük-
le ve Evkaf İdaresinde çalıştı. Mesleğinde hiçbir zaman fazla yüksele-
di. Zübeyde Hanım'la evlenmeye talip olduğu sırada, ailesinin istediği
rlığı bile verememişti. Neyse ki Zübeyde'nin ağabeyisi Hüseyin onun
ıfını tuttu da Selânik'te evlendiler.

Bundan sonra Ali Rıza Efendi'nin Olimpos dağı eteklerinde görev al-
bir köye yerleştiler. Gümrükten aldığı azıcık aylıkla zor geçinen Ali
a Efendi, bu zengin ormanlık bölgede birçok kişinin keresteden bol pa-
kazandığını görüyordu. Ticaret konusunda hiç tecrübesi olmadığı halde,
murluktan ayrılıp kereste işi yapmaya karar verdi. Tekrar Selânik'e dö-
ek Cafer Efendi adında birisiyle ortak oldu ve elindeki birikmiş parayı
şe yatırdı. Başta, işler iyi gitmişti. Ali Rıza Efendi bundan cesaret ala-
ailesine daha büyük bir ev yaptırdı. Bu, iki katlı, geniş odalı bir evdi.
avut kaldırımı döşeli bir sokağa bakıyordu. Arkada bakımsız bir bahçe-
kızgın güneşe ve meraklı komşulara karşı kafesle örtülmüş cumbaları
dı.

Ancak Ali Rıza Efendi, işe atılmak için tarihin kötü bir anını seçmiş-
Bu dağlar, çok eskiden beri Türk Beylerinin baskısından kaçan ve ken-
rine yerli Hıristiyanların koruyucusu süsü veren Rum çetecilerle doluy-
Şimdi, Türklerin Ruslara yenilmesi ve vilâyetteki hükümet otoritesinin
ıflaması üzerine işi büsbütün azıtmışlar, açıkça başkaldırıp çapulculuğa
şmişlerdi.

Ali Rıza Efendi de bu eşkıyaların sürekli saldırılarının kurbanı oldu.
restelerini yakarız' tehdidiyle ondan para sızdırıyor, parayı aldıkları
de yine de yakıyorlardı. İşçilerinin gözlerini korkutup ayartıyorlar, kü-
erin kıyıya taşınmasına engel oluyorlardı. Ali Rıza Efendi ormanda eş-
ılarla çarpışmak zorunda kalıyordu. En sonunda, görevi çapulcuları te-

mizlemek olan Selânik jandarma komutanının sözünü dinledi ve zarar neresinden dönülse kârdır, diye bu işten vazgeçti. Makedonya vilâyetin Türk kanun ve düzeni bu kadar zayıflamıştı.

Zübeyde Hanım'ın Ali Rıza Efendi'den beş çocuğu olmuştu. An bunlardan yalnız ikisi, Mustafa ile Makbule yaşadı. Ali Rıza Efendi, gör neğe uyarak, Mustafa'nın adını doğduğu zaman kulağına fısıldamıştı. B kendisinin küçükken kaza ile beşiğinden düşürüp ölümüne sebep olduğ bir kardeşinin adıydı. Ataları köle olan bir Arap dadı, Mustafa'ya bakıyo beşiğini sallarken Bizans, Slav ve Türk melodilerinin bir karışımı olan e ki Rumeli türkülerini söylüyordu. Bu türküler ömrü boyunca Mustafa'n kulağından gitmeyecekti.

Zübeyde Hanım, atalarının geleneksel inançlarına körükörüne bağ beş vakit namazında sofu bir kadındı. Gerek kendi ailesi, gerek kocasın ailesi içinde hacılar bulunmasıyla övünürdü. Mustafa'nın da onların yolu izlemesini, hafız, hattâ hoca olmasını istiyordu. Bunun için de şimdid mahalle mektebine gidip, dini bütün Müslüman çocukları gibi, Kur'an ilk lerine uygun bir eğitim görmeliydi.

Ali Rıza Efendi'nin bu konuda oğluna bir yardımı oldu. Kendisi eğ lim bakımından softalığa karşı, açık görüşlüydü. Batıdan özellikle Mak donya'ya sızmakta olan yeni düşüncelere saygı beslediği için, oğlunun Sel nik'te ilk açılan ve çağdaş eğitim uygulayan bir okula, Şemsi Efendi öz okuluna gitmesi için ısrar etti. Epey tartışmadan sonra bir uzlaşmaya vard lar. Ali Rıza Efendi, karısının isteğini yerine getirmeye razı olur gibi yap ve Mustafa, göreneğe uygun dini törenlerle, Fatma Molla Kadın okulu gönderildi. Sonradan bunu Mustafa şöyle anlatır:

'Okula gideceğim sabah annem bana beyaz bir entari giydirmiş, ba ma da sırma işlemeli bir sarık sararak süslemişti. Elimde yaldızlı bir d vardı. Sonra hoca efendi, yanında bütün okul çocuklarıyla, evimizin yeş liklerle bezenmiş kapısına geldi. Duadan sonra anneme, babama ve hoc ya temenna ederek ellerini öptüm. Ardından yeni arkadaşlarımın alkışl arasında, sevinçli bir alay halinde şehrin sokaklarından geçerek, camin yanındaki okula gittik. Oraya varışımızda hep bir ağızdan yeniden dual okundu, sonra hoca beni elimden tutarak, çıplak ve kemerli bir odaya g türdü, Kur'an'ın kutsal kelâmını orada bana açıklamaya başladı.'

Zübeyde Hanım'ın gönlü yapılmış, konukomşunun gözünde itibarı k runmuştu. Mustafa da okula pek ses çıkarmadı. Ama, Türkler arasında h lâ çok yaygın olan ve annesinin de gönülden katıldığı Müslüman görene lerine ve bunların uygulanış şekillerine karşı, içinde şimdiden bir çeşit

ilme doğmaya başlamıştı. Böylece Arapça güzelyazı derslerinden ve sınıfa çocukların bağdaş kurup yere oturarak dizlerinin üstünde yazmalarından hiç hoşlanmadı. Yabancı çocukların bu biçimde oturmadıklarına, yazıyı da böyle yazmadıklarına dikkat etmişti.

Günün birinde kalkıp ayakta durdu. Hoca oturmasını emredince de dizlerinin tutulduğunu ileri sürerek sözünü dinlemedi.

'Ne,' dedi hoca, 'bana karşı mı geliyorsun?'

'Evet, karşı geliyorum,' diye cevap verdi Mustafa.

Bunun üzerine öteki çocuklar da ayağa kalkarak, 'Biz de hepimiz size karşı geliyoruz,' dediler. Hoca, çocuklarla uzlaşmak zorunda kaldı.

Bundan biraz sonra Ali Rıza Efendi, Mustafa'yı mahalle mektebinden alarak Şemsi Efendi okuluna gönderdi. Zübeyde Hanım'ın başta istediği yerine getirilmişti, onun için bu işe artık ses çıkarmadı. Mustafa, yeni okulunda eğitimini oldukça başarılı bir şekilde ilerletti.

Mustafa, açık renk saçları, yüzünün daha düzgün çizgileriyle öteki çocuklardan hemen ayrılıyordu. Onlar sokakta aşık atar, meyva çekirdekleriyle oynarken o, kendilerini büyük bir insan gibi, ağırbaşlılıkla seyrederdi. Aralarına hiç karışmazdı. Bir gün onu da birdirbir oynamaya çağırdılar; kambura yatmayı kabul etmedi. Ayakta dururken üzerinden atlasınlar diye çocuklara meydan okudu. Ötekilerden uzak durur, mağrur davranır, üstünlük taslardı. Ufacık bir hakaret belirtisine karşı hemen tepki gösterirdi.

Şimdi artık daha iyi tanımaya başladığı işlek bir ticaret şehri olan Selânik, Mustafa'nın çocukluğu, delikanlılığı ve daha sonra da gençliği üzerinde biçimlendirici bir etki yapacaktı. Dağ eteklerinden yukarıya doğru tırmanan, büyük, durgun körfezinin sularına yayılan Selânik, çevresindeki Roma, Bizans ve Türk surlarının sınırlarını çoktan aşmış, çağdaş Batı ölçüsündeki rıhtım ve bulvarları boyunca gelişmeye başlamıştı. Coğrafya durumu ve bundan doğan tarihi, ona kozmopolit bir şehir niteliği vermişti. Yıkık istihkâmlarının üzerindeki karmakarışık çatıların arasından minareler ve çan kuleleri yükselirdi. Halkı, kat kat yaşar gibiydi. Müslüman mahallesi en yukardan, tepeyi çevreleyen Ortaçağ surlarından başlar, Arnavut kaldırımlı, dik, dolambaçlı sokaklardan meydana gelen bir labirent halinde aşağıya doğru inerdi. Bunun altında ve limanın çevresinde, nüfusun aşağı yukarı yarısını oluşturan Museviler otururlardı. Bunlardan 'Dönme' denilen bir kısmı Müslümanlığı kabul etmişlerdi. Rum mahallesi, ikisi arasında, şehrin merkezini kaplar; çevresinde de denizle dağ arasında çeşitli yönlere doğru Bulgar, Ermeni, Ulah ya da Çingenelerin ve en önemlisi her

milletten 'Frenkler'in mahalleleri uzanırdı. 'Frenkler,' İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya ve Portekiz'in zengin tüccarlarıyla güçlü konsoloslarıydı.

Tepenin eteklerinde, Rum kiliselerinin çan seslerini duyabilecek kadar yakınında oturan Mustafa, böylece yabancıların yaşama tarzına alışarak, onları uyanık ve ihtiyatlı bir şekilde değerlendirmesini öğrenerek büyüdü. On sekizine gelmeden, Selânik'e trenin ilk kez girişini görecek ve bu burnundan soluyan çelik canavarın yarattığı heyecanı paylaşacaktı. Şehrin yerlilerinden biri, 'Yüzyıl sona ermekteydi,' diye yazar, 'Batı, usul usul içeri sokularak, harikalarıyla Doğu'yu ayartmaya çalışıyordu... Kamaşmış gözlerimizin önüne, bilimin büyüsünü ve buluşlarının mucizesini seriyordu. Işıltısını bir an için gözlerimizle görmüş, bizi kendine çağıran sesini ürkek kulaklarımızla işitmiştik. Kendimizi, büyük bir ziyafetteki köylüler gibi, küçük ve yabani görüyorduk. Ama yine de bu parlaklıktaki soğukluğu ve bu yakınlaşmanın bize ne kadar pahalıya mal olacağını içimizden sezmiyor değildik.'[3]

Bu arada Mustafa bir süre için, Selânik'ten ayrılacaktı. Ali Rıza Efendi, sermayesinin geri kalanını da tuz ticaretinde yiyip bitirmişti. Yeniden memurluğa dönmek için başvurdu; almadılar. Kendini içkiye verdi, barsak veremine yakalandı ve üç yıl süren bir hastalıktan sonra öldü. Zübeyde Hanım çok zor durumda kalmıştı. Mustafa'yı okuldan aldı; kızkardeşi Makbule ile beraber, Selânik'in otuz kilometre kadar ötesinde Dangaza yakınlarında bir çiftlik işleten ağabeysi Hüseyin'in yanına götürdü.

Burada, ovanın yazın kurak, kışın batak olan kırmızı toprağında çeşitli ekinler yetişiyor ve hasattan sonra ekin diplerinde hayvanlar otluyordu. Mandalarla çift sürülürken peşlerinden giden uzun bacaklı leylekler sapan izlerini gagalıyor ve gıcırtılı kağnılar ürünleri pazara taşıyordu. Yeşilliğin, toprağın, suyun ve gübrenin kokusunu içine çeken Mustafa, ömründe belki ilk kez toprağa ve doğaya karşı bir sevgi duymaya başladı. Açık havada yaşamaktan hoşlanıyor, çiftlik işlerinin kolayca üstesinden geliyordu. En yakın arkadaşı, tombul, dikkafalı, sözünü sakınmaz ve ağabeysinden daha iri bir kız olan Makbule'ydi. İki kardeş sık sık kavga ederlerdi. Gündüzleri, iki çocuk tarlada bir kulübede oturarak fasulyelere dadanan kargaları gözleyip kovarlar; kış geceleri de ocak başında, ateşin yanındaki bir çuvaldan aldıkları kestaneleri kavururlardı.

Bu sağlıklı çiftlik hayatı Mustafa'ya yarıyordu. Kasları gelişmiş, güçlenmişti. Yemek boldu. Dayısı Hüseyin de iyi bir insandı. Ama Mustafa, çok geçmeden sıkılmaya başladı. Bu köylü yaşamından hoşlanmıyordu.

3 Leon Sciaky, **Farewell to Salonika (Selânik'e Veda).**

ekâsı uyanmaya başlamıştı. Artık bir şeyler öğrenmek istiyordu. Oysa, ğitimi büsbütün geri kalmaktaydı. Köyde öğretmen olarak yalnız Müslüıan hoca ile Rum papazı vardı ki, bunların arasında da büyük bir fark yok-ı. Mustafa'yı sırayla ikisine de gönderdiler. Ama, Mustafa kendisine ya-ancı olan Rumcayı sevmedi, Hıristiyan çocuklarının soğuk davranışları da ururunu incitti. Kısa bir süre de hocaya gittikten sonra: 'Ben medresede kumam,' diye diretti. Zübeyde Hanım ona özel bir öğretmen buldu, ama, ç gün sonra Mustafa, adamın bilgisiz olduğunu ileri sürerek ondan ders lmayı reddetti. Arkasından bir komşu kadın ders verme önerisinde bulun-u. Ama, Mustafa bir kadından ders almak istemiyordu.

Zübeyde Hanım, artık oğlunun doğru dürüst bir eğitim görmesi gerek-ğini iyice anlamıştı. Mustafa'yı yine Selânik'e, teyzesinin yanına gönder-i. Mustafa, Selânik Mülkiye Rüştiyesine devam etmeye başladı ama, bu-ıda da uzun süre kalmadı. Bir gün çocuklar, aralarında kavgaya tutuşmuş-ırdı; Arapça öğretmeni Kaymak Hafız, onu elebaşı yerine koyarak fena alde dövdü ve yara bere içinde bıraktı. Mustafa buna adamakıllı içerledi.)kula gitmeyi reddetti. Büyükannesi de onun tarafını tutarak, Mustafa'yı kuldan aldı.

Mustafa bu arada, ne olmak istediğini yavaş yavaş kestirmeye başla-ıştı. Çocukluğundan beri dış görünüşüne düşkündü; şimdi giyinişine ve üs-ünün başının temizliğine daha da önem veriyordu. Öğrencilerin giymek orunda oldukları şalvarlı, kuşaklı geleneksel giysi sinirine dokunmaya baş-yordu. Bu, artık modası geçmiş bir üniformaydı. Oysa sokaklarda bıyık urup caka satmak, azametli bir tavırla kılıçlarını kaldırım taşlarına vurup ıkırdatarak geçerlerken kendilerini saygıyla izlediği askerlerin üniforma-buna hiç benzemiyordu. Mustafa onların sorguçlarına, güvenlerine, üs-in durumlarına, yabancılarla dolu bir şehirde, Türklüklerini ortaya koyuş-ırına özenerek bakıyordu.

En çok imrendiği, Askerî Rüştiye'ye giden ve üniformasıyla caka sa-ın Ahmet adındaki komşu çocuğuydu. Bu arada annesi de Selânik'e dön-ıüştü. Mustafa, askerî okula gitmek için ona yalvardı. Ama Zübeyde Ha-ım kabul etmedi. Oğlunun, Peygamber'in izinden gitmesini yürekten iste-ıişti. Ama Mustafa bunu yapmayacaksa, hiç olmazsa babasının başarama-ığı işi başarmalı, tüccar olmalıydı. Zübeyde Hanım da her ana gibi savaş-ın, ölümden ve her Osmanlı askerinin başına gelen bitmez tükenmez sür-ünlerden korkuyordu. Hele, olur a, bir de rütbe alamazsa...

Ama, Mustafa'ya söz dinletmek kolay değildi. İsteğini komşu çocuğu hmet'in binbaşı olan babasına gizlice anlattı ve onun yardımıyla, annesi-

ne haber vermeden, Askerî Rüştiye'nin giriş sınavlarına katılmayı başardı. Sınava çok sıkı çalışmıştı. Girdi, kazandı ve böylece Zübeyde Hanım'ı bir olupbitti ile karşı karşıya bıraktı. Ama yine de okula yazılabilmesi için annesinin imzalı iznini alması gerekiyordu. Mustafa aklını kullanarak, annesine, babasının doğumunda ona bir kılıç armağan etmiş ve bu kılıcı, beşiğinin başucuna, duvara asmış olduğunu hatırlattı. Bunun tek bir anlamı olabilirdi: Babası, onun bir asker olmasını istemişti. Mustafa bir kahraman tavrı takınarak annesine, 'Ben asker olarak doğdum,' dedi, 'asker olarak öleceğim.'

Zübeyde Hanım yumuşamaya başlamıştı. En sonunda ona kararını verdiren, tam zamanında gördüğü bir rüya oldu. Rüyasında oğlunun bir minarenin tepesinde, altın bir tepsi içinde oturduğunu görmüştü. Minareye doğru koşarken, kulağına bir ses geldi: 'Oğlunun asker okuluna gitmesine izin verirsen, hep böyle yüksekte kalacak. Vermezsen yere atılacak,' diyordu. Oğlunu askerlikte parlak bir geleceğin beklediği anaya malûm olmuştu. İsteğini yerine getirdi, gerekli kâğıdı imzaladı, Mustafa saygı ile onun elini öptü, annesi de ona hakkını helâl etti. Böylece Selânik Askerî Rüştiyesine girmiş oldu.

Mustafa, şimdi on ikisine gelmişti. Ailesinin elinde altı yıldır geçirdiği çeşitli öğrenimlerden sonra, mesleğini kendi seçmişti. Bu seçimde de yanılmamıştı. Subay sınıfı, ülkenin seçkin tabakası sayılıyordu. Ödenekleri padişah tarafından sağlanan askerlik akademileri, öğrencilerine yalnız askerlik konusunda değil, tarih, iktisat ve felsefe konularında da temel bilgiler veren eğitim yuvalarıydı. Bunlar, toplumun bütün sınıflarını içine alan demokratik kuruluşlardı. Öğrenciler ancak yetenek ve değerleriyle yükselebilirlerdi. Bundan başka okulu bitirenler orduya girdikleri vakit seyahat etmek, dünyayı görmek ve yaygın Osmanlı İmparatorluğunun ücra köşelerindeki insanların nasıl yaşadıklarını öğrenmek olanağını da buluyorlardı ki, bu, sivillerin kolay kolay elde edemedikleri bir fırsattı.

Mustafa, derslerini çok kolay buldu ve çabuk kavradı. En sevdiği ve en iyi başardığı ders, matematikti. Sınıf arkadaşları henüz basit aritmetik konularıyla uğraşırlarken o, cebir problemlerini bile çözmeye başlamıştı. Kendi adı da Mustafa olan matematik öğretmeni, onu, bu alanda kendisine eşit sayacak kadar takdir ediyordu. Küçük Mustafa, güç matematik soruları bulup büyüğüne verirdi. Bir gün öğretmen, adları birbirinden ayırt edilsin diye, eski bir Türk göreneğine uyarak, öğrencisine ikinci bir ad taktı. Geniş anlamıyla 'olgunluk, eksiksizlik' demek olan 'Kemal' adını seçti. Bu ad, ölünceye kadar onda kalacaktı. Bazen öğretmeni, dersleri iyi bildik-

lerini öne süren çocukları, ötekilerin önünde sınava çağırırdı. İçlerinde bu cesareti gösterebilen pek azdı. Yalnız, öğretmenlerinin bile kendinden üstün olabileceğini kabul etmeyen Mustafa, hemen kalkar ve sınıfın en iyi öğrencisi olduğunu ispatlardı.

Mustafa Kemal, çabucak çavuş rütbesine yükseldi. Artık, öğretmenin yokluğunda onun yerine geçiyor, karatahtanın önünde arkadaşlarına ders veriyordu. Öğretici yaradılışta olduğu için, öğretmen rolünde hiç yabancılık çekmiyordu. Olgun davranışı onu arkadaşlarından ayırıyor, ötekiler gibi bir çocuk olmadığı belli oluyordu. Büyük sınıflardaki çocukların arkadaşlığını yeğlediği için, kendi yaşıtları arasında pek az arkadaş edindi. Renginin o alışılmamış sarışınlığı, yalnızlığı, o mavi gözlerindeki ağır, gururlu, hatta küçümseyici bakış, ona, sanki apayrı bir yaratık niteliği veriyordu. Otoriteye içgüdüsüyle karşı geliyor; öğretmenleri ona söz geçirmekte güçlük çekiyorlardı.

Evde de Zübeyde Hanım'la olan ilişkileri çoğu zaman fırtınalıydı. Kadınlarla dolu bir evde tek erkek olarak, onların davranışlarını küçümsüyor ve kendisini aralarında yaşamaya zorlayan babasızlığına kızıyordu. Arkadan Zübeyde Hanım yeniden evlendi. İkinci kocası, Ragıp Efendi adında, oldukça varlıklı, dul bir adamdı. İki oğlu, iki de kızı vardı. Mustafa, anasının hayatına giren bu ikinci adamı, bir âşık gibi kıskandı. Annesinin, para sıkıntısı yüzünden evlenmek zorunda kalışı ağrına gitmişti. Ama Ragıp Efendi'nin, annesi için iyi bir koca olduğunu görünce, onunla iyi geçinmeye başladı. Subay olan ve ona iyi öğütler veren bir üvey ağabesiyle de dostluk kurdu. Genç adam, çocuğa, haysiyet ve şerefin önemini anlattı. Mustafa kimseden dayak yememeliydi, hiçbir hakaretin altında kalmamalıydı. Şerefine karşı girişilecek herhangi bir davranışa karşı koymalıydı. Ona, kendini savunması için bir de bıçak verdi, ama bunu hiçbir zaman düşüncesizce kullanmamasını da söyledi. Bundan sonra, Mustafa, evden uzun süre ayrı kalacaktı. Çünkü on dört yaşındayken Rüştiye'yi bitirmiş ve yatılı olarak, Manastır Askerî İdadisine yazılmıştı.

Sıradağlar arasında genişleyen ovanın yüksek bir yerinde kurulmuş olan Manastır, yakındaki Arnavutluk ve Yunanistan sınırlarıyla daha uzaktaki Sırbistan ve Bulgaristan sınırlarına hâkim bir durumdaydı. Bu yüzden büyük bir stratejik önemi vardı. Makedonya'nın başlıca askeri merkeziydi ve bir taşra şehri olmasına karşın, Selânik'in kozmopolit havasını ve zarifliğini taklide özenirdi. Oldukça gösterişli ve süslü bir yapı olan Askeri İdadi, Manastır'ın biraz dışına düşüyordu ve karşısında zarif görünüşlü bir dağ yükseliyordu ki, bu dağa Rumlar, kışın kar tabakasıyla örtülen zirvesinin

yumuşaklığından ötürü 'Pelister', yani güvercin derlerdi.

Burada Mustafa Kemal, ilk olarak kendini bir çatışma ortasında buldu. Makedonya'daki Türk otoritesi, Yunan ve Slav çeteleri karşısında gittikçe zayıflayıp dağılmaktaydı. Bu hava, subay adayı öğrenciler arasında aşırı yön tutmaların ve ateşli rakipliklerin doğmasına yol açıyordu. Okul içinde de karşıt görüşler çarpışıyor, çeşitli entrikalar dönüyor, çok kere kan dökülmesine kadar varan iç çete savaşları oluyordu. En güçlü çete, Selânikli öğrencilerin kurduğuydu. Mustafa Kemal bu çetenin önderlerinden biri olmakla beraber, akıllı davranarak geride kalıyor, kavgalara hiç karışmıyordu. Bu dönemdeki bir anısını, yıllar sonra bile unutmamıştır: Bir gece yatakhanede gözlerini açmış ve bir çocuğun, elinde bir bıçakla, kendi çetesinden olan başka bir çocuğun yatağının üzerine eğilmiş olduğunu görmüştü. Neyse ki, yataktaki tam zamanında uyanarak, saldırganın elinden bıçağı çekip almıştı.

Mustafa Kemal, şimdi okul dışındaki geniş dünyada ne olup bittiğini ilk olarak farketmeye başlıyordu. Çocukların içi Osmanlıların Makedonya'yı fethini anlatan kahramanlık hikâyeleri, türküler ve efsanelerle doluydu. Şimdi ise ortalıkta, isyan ve bu toprakların elden çıkması tehditleri dolaşıyordu. Mustafa Kemal, Rumların, Bulgarların ve Sırpların Türk topraklarını ele geçirmek için bütün Rumeli'de nasıl çalıştıklarını öğrenmişti. 1897'de Yunanlılar, Girit'te bir bağımsızlık savaşı açtılar, Türkler de Rumeli'de onlara karşı yürüyüşe geçti. Manastır tam bir seferberlik halindeydi. Sokaklar adam almaz oldu. Erkekler, davul zurna sesleri arasında askere çağrılıyor; sokaklarda öğrenciler, ellerinde bayraklarla yürüyüş yapıyorlardı. Yakın dağlardaki Türk çeteleri Rumlarla kıyasıya dövüşmekteydi. Bir gece Mustafa Kemal'le bir arkadaşı, gönüllü olarak askere gitmek amacıyla okuldan kaçtılar. Ne var ki, öğrenci oldukları anlaşılınca, yaka paça okula geri gönderildiler. Ama, genç Mustafa Kemal'in gönlünde, yurtseverlik alevi tutuşmuş ve vatanına karşı, koruma isteğiyle karışık, şiddetli bir sevgi uyanmıştı.

Genç adam, İmparatorluğun her yanından gönüllülerin akın ettiğini gördükçe, onlara katılamadığı için yakınıyordu. Manastır'dayken Ömer Naci adında genç bir şairle arkadaş olmuştu. Boş zamanlarında, beraberce Selânik tren istasyonuna giderek, askerlerin cepheye hareketlerini izliyorlardı. Bir akşam, istasyondaki kalabalığın arasında uzun, bol cüppeleri ve sivri külahlarıyla bir derviş grubu gördüler. Dervişler, çaldıkları davul zurna ve neylerin tiz sesleri arasında kendilerinden geçmiş gibi görünüyorlardı. Çevrelerindekiler de onların bu coşkusuna uyarak isteri nöbetine tutul-

muşçasına bağırıp çağırıyor, düşüp bayılıyorlardı. Mustafa, bu sahneyi soğuk bir tiksinti ile seyretti. Ömer Naci'ye utancından yüzünün kızardığını açıkladı. İçinde, bu çeşit yobazlıklara karşı büyük bir tepki doğmuştu.

Okul hayatının sert koşulları, Mustafa Kemal'in vücutça gücünü arttırdı. Ama, programdaki jimnastik dersleri dışında herhangi bir spora merak sarmadı. Bütün dikkatini çalışmaya vermeyi daha uygun buluyordu. En sevdiği ders hâlâ matematikti. Ama bunun yanında, başka konulara da ilgi duymaya başlamıştı. Ömer Naci, yazdığı şiirleri yüksek sesle okumaktan hoşlanırdı. Mustafa Kemal bunları dinliyor ve kelimelerin ahengi, ona çocukluğunda öğrendiği Rumeli türküleri gibi zevk veriyordu. Ömer Naci ona, okumak için kitaplar vermiş, Mustafa Kemal de böylece, edebiyat diye bir şeyin varlığını öğrenmişti. Şiirle ilgilenmeye başladı. Hattâ kendi de biraz yazmayı denedi ama, matematik öğretmeni onu bu hevesten vazgeçirdi.

Mustafa Kemal, başka bir arkadaşı sayesinde de 'siyaset diye bir şey'in varlığının farkına vardı. Bu arkadaşı, kendisi gibi Makedonyalı olan Ali Fethi'ydi. Fethi rahat, çekici bir davranışla, kıvrak ve esnek bir zekâyı kendinde birleştirmişti. Mustafa Kemal'in epey geri olduğu Fransızcayı çok iyi bilirdi. Fransızca öğretmeninden işittiği azarlara üzülen Mustafa Kemal, tatilde, kendi kendine Fransızca çalışmaya başlamıştı. Şimdi işe daha sıkı sarıldı. Dil bilgisi ilerledikçe, Fethi, ona Rousseau, Voltaire, Auguste Comte, Desmoulins, Montesquieu gibi Fransız filozoflarının eserlerini tanıttı. Çok geçmeden iki öğrenci, bu üstadların kendi ülkelerinin sorunlarını ilgilendiren düşünceleri üzerinde, heyecanlı tartışmalar yapmaya başladılar.

Artık çocukluktan çıkmış olan Mustafa Kemal, Selânik'e döndükçe, bu değişik ve serbest yaşayışlı şehrin zevklerini tatmaya başlamıştı. Çoğu zaman, üvey babasının yakınlarından olan genç bir arkadaşıyla[4] rıhtımdaki dörtyol ağzını çeviren ve çoğu Rumlar tarafından işletilen Olimpos, Kristal, Yonyo gibi gazinolara giderlerdi. En çok Yonyo'dan hoşlanıyorlardı. Orada bira ile beraber o kadar bol meze verirlerdi ki, ayrıca para harcayıp, yemek ısmarlamaya ihtiyaç kalmazdı. Daha kuvvetli içkileri tattıkları öteki gazinolarda, ancak gezici satıcılardan en ucuz yiyecek olan kebap kestane almaya güçleri yetiyordu. Öyle ki bir gün Ömer Naci, 'Hayat kuru bir kestaneden başka nedir ki?' diye şairce bir lâf etmek zorunda kalmıştı. Ama, ne de olsa bu alafranga hayattı ve gençler bunu alaturka çalgılı birtakım kahvelerdeki hayata tercih ediyorlardı.

---

4 Fuat Bulca.

Alafranga hayatı daha yakından tanımak isteyen iki genci Fransız öğretmenleri, gayrimüslimlerin devam ettiği bir dans dersanesine götürdü. Delikanlılar burada vals ve polka yapmasını öğrendiler. Ama danslara kızlar katılmadığı için, erkek erkeğe dans ediyorlardı. Bununla beraber şehrin öbür ucundaki kafeşantanlarda kızlar da bulunuyordu. Bunları Fuad'ın ağabeyi tanıtmıştı. Bu gazinolarda orkestra çalıyor, kızlar şarkı söyleyip oynuyorlardı: Napoli şarkıları okuyan tombul İtalyan kadınları, ellerinde tefler ve ayak bileklerinde zillerle şıkır şıkır göbek atan Ermeni kızları. Sonradan kızlar müşterilerin masasına gelip içki içiyorlardı. Aralarında hiç Müslüman yoktu. Sadece Hıristiyan ve Yahudi kızları; peçesiz, elde edilmesi kolay kızlar. Sarışın Mustafa Kemal o kadar beğeniliyordu ki, çok zaman, kadınların ondan para bile almadıkları oluyordu. Böylece kadınlarla olan ilişkilerinin ana çizgisi belirmeye başlamıştı; daima 'isteyen'den çok 'istenen' durumunda olacak, ama peşinde koşanlara, o da, istekle karşılık verecekti. Duygu bakımından da 'seven'den çok 'sevilen' bir insandı. Hele şu sıralarda, tatillerde özel dersler verdiği iyi bir aile kızının ateşli ilgisi, onun gururunu iyice okşamaktaydı.

Yaşıtlarının çoğunluğundan hâlâ kendini ayrı tutuyordu. Onu konuşturmak, içinden geçenleri ve amaçlarını öğrenmek istedikleri vakit, onlara sadece 'Önemli bir insan olacağım' demekle yetiniyordu. Bir şeyler olmak hırsı, henüz tam yönünü bulamamış olsa bile, içinde tutuşmaya başlamıştı.

Bitirme sınavlarını başarıyla verdi ve 13 Mart 1899'da İstanbul Harbiye Okulu'nun piyade sınıfına girmeye hak kazandı.

İKİNCİ BÖLÜM

Bir Subayın Eğitimi

TANBUL, yüzyılın dönümünde, birbirinden ayrı iki şehir halindeydi. Ha-
ç'in kuzeyinde Pera, yani Beyoğlu yükseliyordu; Hıristiyanların şehri. Gü-
eyindeyse İstanbul tarafı; Müslümanların şehri. Limanın üstündeki Gala-
köprüsünden geçmek, bir dünyadan bir başka dünyaya, bir tarih çağın-
an öbürüne geçmek demekti.

İstanbul, sıra sıra kubbe ve minareleri, Sarayburnu'nun üstünde saf ha-
nde dizilmiş kasırlarıyla, on altıncı yüzyılda mimari bir rönesansla geliş-
niş bir Ortaçağ şehriydi. Şimdi ise, pitoresk bir çöküntü içinde çürümeye
oğru gidiyordu. İnsanları hâlâ yüzyıllarca öncesi gibi yaşıyor ve gitgide ço-
alarak sokakları bir arı kovanına döndürüyorlardı. Labirenti andıran yol-
rda ve kapalı çarşılarda işleriyle meşgul oluyor, sonra o geniş, ferah ca-
i ve türbelerde huzur arıyorlardı. Ama şehrin güzel günleri çoktan sona
rmiş, eski görkemi erimiş, gösterişi, parlaklığı tarihten bir yaprak olmuş-
. Duvarlar yıkılıyor, boyalar dökülüyor, avluların taş döşemeleri çatlıyor,
a yolları otlar bürüyordu. Şehrin kadınları kara çarşaflı, peçeli hayalet-
r halinde, karanlık basmadan evlerine varmak için duvar diplerinden sü-
ilerek kaldırımlarda telâşla yürürler, erkekler kahvelerin derme çatma
eykeleri üzerinde, asma çardaklarının, ya da çınar ağaçlarının gölgesin-
e sessizce otururlar ve yalnız günde beş kez namaza çağıran müezzinin
esiyle yerlerinden kımıldarlardı. Geceleyin İstanbul, Haliç'in ötesinde
lü bir siluetten ibaret kalır ve bunun ardında Türkler, Doğu'nun sonsuz
essizliğine bürünmüş olarak uyurlardı.

Oysa, bugünün şehri Beyoğlu, pırıl pırıl ışıklarıyla bir deniz kızı gibi,
bür kıyıdan insanı çekerdi. Tavernaların sıralandığı kalabalık rıhtımların-
an başlayan baş döndürücü yokuşlar, İtalyan stilini andıran dar ve yüksek
inaların uçurumlar arasından yukarılara doğru tırmanırdı. Yer yer, çift ka-

natlı, gösterişli bahçe kapıları ya bir konsolosluk avlusuna, ya da zengin bir tüccarın güzel konağına açılırdı. Bu konakların bahçeleri çoğu zaman kat kat, Boğaz kıyılarına kadar inerdi. Sözde Batı zarifliği ve havası ile Levantenliğin bayağılığını birleştirmiş olan Beyoğlu, kendini çağdaşlığın örneği sayarak böbürlenirdi. Saray gibi otellerinin palmiyeli salonlarında son moda giyinmiş madam ve mösyöler, kibar orkestra müziğini dinlerdi. Sokaklar şık faytonlardan geçilemezdi. Mağazaları Viyana ve Paris'ten gelme en yeni mallarla doluydu. Eğlencelerinse çeşidi oradaydı: tiyatrolar, müzikholler, kabareler ve yüksek tabakanın poker oynadığı, piyasa ve saray dedikodularının edildiği Fransız özentisi kulüpler.

Beyoğlu, yabancıların şehriydi ve İmparatorluğun bütün serveti yabancıların elindeydi. Yabancılar sırtlarını kapitülasyonlara dayamışlardı. Kapitülasyonlar, yabancıyı vergi dışı sayan, merkezi Türk hükümetine önem vermeden kendi dinini ve kendi kanunlarını uygulamakta serbest bırakan birtakım ayrıcalıklardı. İlk sultanlar, bu ayrıcalıkları, kendi çıkarları için bağışlamışlardı. İmparatorluğun genişlediği sırada, Batı pazarlarının kapısını açacak yabancı satıcılar, Türkler için yararlı ve gerekliydi. Ama sonradan Batı dünyası gelişip, Türkler gerilemeye başladıkça bu ayrıcalık bütünüyle yabancıların yararına dönmüştü. Artık, Türklerin yoksun olduğu özgürlüklerden, yabancılar yararlanıyordu. Böylece devlet içinde güçlü yabancı devletler doğmuş, Osmanlı imparatorluğu üzerindeki yabancı baskısı o kadar şiddetlenmişti ki, Türklere, kendi vatanlarında kendileri esir, yabancılar ise efendiymiş gibi gelmeye başlamıştı. Böylece modern Beyoğlu, eski İstanbul'u iyiden iyiye egemenliği altına almıştı.

Şimdi on sekizinde canlı bir delikanlı olan Mustafa Kemal büyük başkentin yaşayışına kendini bırakıverdi. Üzerinde henüz az çok bir taşralılık olmakla beraber, yaşama isteğiyle dopdoluydu ve görgüsünü artırmak için can atıyordu. Yeni İstanbul, onu, eskisinden daha çok ilgilendirmişti. Kozmopolit Beyoğlu çevresinde her türlü eğlence vardı; genç adam hepsinin tadına bakıyor, hiçbir isteğine gem vurmuyordu.

Seziş ve kavrayışı eskiden beri güçlü olduğu için İstanbul adlı bu **fâcire-i dehr**'in[1] gerçek karakterini değerlendirmekte gecikmemişti. Okul arkadaşlarından Ali Fuad'a bir gün bu konudaki düşüncelerini anlattı. Osmanlı hanedanının ilk padişahlarının memleketi dürüst ve iyi şekilde yönetmiş olmalarına hiç şaşmıyordu. Çünkü onların merkezleri Bursa ve Edirne gibi küçük ve katıksız Türk şehirleriydi. Oysa köhne gelenekleri, yozlaştırıcı etkileriyle bu karışık ve için için kaynayan Konstantiniye'de ergeç çürü-

1 Fâcire-i dehr = Dünyanın koca kahpesi (Tevfik Fikret'in **Sis** şiirinden)

yüp gitmeye mahkûmdular. Keyif sürülecek bir yerdi burası, devlet yönetmek için değil.

Ali Fuad, Mustafa Kemal'in hayatında bir boşluğu dolduracaktı. İstanbul'da ilk gün ve geceleri, her türlü eğlenceye rağmen yalnızlık içinde geçmiş, yabancı bir ilde eşsiz, dostsuz, kimsesiz kalmıştı. Selânik'te, gösterişsiz ve dar da olsa kendine göre bir çevresi varken, şimdi onu âdeta yutmuş olan büyük şehir ortamında, silik bir taşralıdan başka bir şey olmadığını anlamıştı.

Sonra Ali Fuad'la dost oldu. Fuad ondan küçük olmakla beraber yaşına göre olgundu. Doğma büyüme İstanbullu olduğu için üzerinde, kendini evinde hissetmenin verdiği bir rahatlık ve güven vardı. İyi bir ailenin çocuğu olduğunu Mustafa Kemal hemen anlamıştı. Saraydaki bol bol zâdegân soylarının dışında yüksek tabaka yerini tutan eski asker ailelerinden biriydi bu. Onlara kıyasla Mustafa Kemal kendi ailesini gösterişsiz ve sönük buluyordu. Fuad'ın babası İsmail Fazıl hatırı sayılır bir emekli paşaydı. Oğlu bundan hep sevgi ve övünçle söz ederdi. Mustafa Kemal ona biraz hüzünle, baba sevgisi nedir hiç bilmemiş olduğunu açıkladı.

Ali Fuadlar, Boğaziçi'nin Anadolu yakasında Osmanlı soylularının yalılar ve korular içinde yaşadıkları Kuzguncuk'ta oturuyorlardı. Fuad bir gün yeni arkadaşı Mustafa Kemal'i aldı, evine götürdü. İsmail Fazıl Paşa, bu sırım gibi, uyanık, sarışın gençteki üstün yetenekleri hemen sezmiş, onun Selâniklilere özgü terbiyesini beğenmişti. Burasını kendi evi saymasını söyledi. Mustafa da Paşa'yı bir bakıma çocuk yaşta kaybettiği kendi öz babasının yerine koymaya başladı. Artık hafta sonlarını Fuadlarla birlikte geçiriyor ve orada kendini gerçekten kendi evindeymiş gibi görüyordu.

Mustafa Kemal'le Fuad, boş vakitlerinin çoğunu birlikte geçiriyor ve bu geniş, değişik şehrin her yerini geziyorlardı. İstanbul'u her yönüyle keşfetmeye kararlıydılar. İsmail Fazıl Paşa'nın şehrin tam bir haritasını çıkarmaları için verdiği öğüt, onları büsbütün kamçılamıştı. Kayıkla Boğaziçi'ni ve Marmara kıyılarını geziyorlardı. Yazın, bir hafta sonunu Büyükada'da geçirmeye karar verdiler. Oteller pahalıydı. Onun için, kumsal kıyılara kadar inen ve bu adalara bir Akdeniz görünüşü veren çamlıklarda kamp kuracaklardı. Yanlarına kap kaçak, çıra, yiyecek ve en önemlisi, içecek şeyler almaları gerekiyordu. Mustafa, her zamanki içkisi olan birayı öne sürdü. Ama, Fuad kasayla bira taşımanın ağır olacağını söyleyerek, onun yerine bir şişe rakı almayı önerdi. Mustafa Kemal, bu anason kokulu, keskin Türk içkisini henüz tatmış değildi. Ama içer içmez hoşlandı ve ondan sonra rakı içmeyi alışkanlık edindi.

Mehtaplı bir geceydi. Yemeğin ve rakının verdiği hararetli, romantik duygulara daldılar. Çevrelerindeki doğal güzellik, mis gibi kokan çamlar, parıltılı deniz, yıldızlı gökyüzü kendilerinden geçirmişti onları. Heyecandan uykuları kaçmıştı. Birbirlerine sevgi üzerinde hayallerini anlatmaya, şiirler okumaya başladılar. Bir ara Mustafa Kemal, 'Fuad, dedi, eğer matematiğin üzerinde durduğum kadar şiir ve resim üzerinde de dursaydım, Harbiye'de, dört duvar arasında, kapanıp kalmazdım. Mehtaplı gecelerde, okuldan kaçıp buraya gelir ve şiir yazardım. Sabahleyin ortalık aydınlanır aydınlanmaz da resim yapmaya başlardım.'

Bunlar geçici hayallerdi. Harbiye'nin ilk yılında gençlik hülyaları ve çeşitli eğlenceler yüzünden, kendini derslerine tam olarak veremeyen Mustafa, ikinci yılda canla, başla çalışmaya başladı. Zihnini geliştirmeye ve kafasını dolduran düşünceleri düzenlemeye çalışıyordu. Başlıca ilgilendiği, hâlâ askeri sorunlardı. Ama bir yandan da, bilgi alanını genişletmeye başlamıştı. Fransızcasını ilerletmeye çalışıyor ve artık Fransızca gazeteleri okuyabiliyordu. Manastır'da Fethi'nin tanıtmış olduğu Fransız yazarlarını da şimdi daha iyi anlayarak ve daha derinine inerek inceleyebiliyordu. Bu çeşit bozguncu kitaplar öğrencilere yasak olduğu için, Mustafa Kemal bunları geceleyin gizlice okurdu. Bunlarla beraber yakın bir ihtilâlin öncüleri olan Namık Kemal'i ve diğer aydın düşünceli şairleri de okuyordu ki, o devirde, bunların adlarını ağza almak bile büyük suç sayılırdı.

Okul dışında, Harbiye öğrencileri açık tartışmalar düzenler ve halk içinde konuşmayı talim ederlerdi. Kemal'in önerisi üzerine güzel konuşma yarışmaları da düzenlemeye başladılar. O bir konu seçiyor, konuşma süresini sınırlıyor ve sonra saat tutuyordu. Kendisi daha şimdiden, dinleyicilerini etkileyip sözlerine inandırmakta büyük bir beceri göstermeye başlamıştı. Fakat siyaset dünyasının daha eşiğinde sayılırdı. Zihni, henüz tam olarak kavrayamadığı bir sürü duygu ve düşünceyle uğraşmaktaydı. Bunlar, genç bir adamın politik bilincinin gelişme sancılarıydı. Bu bilinç geliştikçe, Mustafa Kemal'in kişisel tutkusuyla yurt sevgisi, memleketi kurtarıp yükseltmek uğrunda kendisinin bir şeyler yapabileceği düşüncesinde birleşti.

Mustafa Kemal, memlekette gelişmekte olan bir özgürlük hareketinin zorbalığın tepkisiyle bastırıldığı bir devirde doğmuştu. Üzerinde şimdi bilgi edinmeye başladığı Fransız İhtilâli'nden beri Osmanlı İmparatorluğu, ruhani bir Ortaçağ devletinden çağdaş bir anayasa devleti olmaya doğru, ağır ve inişli çıkışlı da olsa, sürekli bir gelişim göstermekteydi. On dokuzuncu yüzyılda bu eğilim, zaman zaman gözle görülür bir hal aldı. Bu

kısmen, aydın bir sultan olan genç Abdülmecid'in inisiyatifiyle 1839'da n olunan ve halkın haklarıyla hükümdarın sorumluluklarını belirten Tanıat Fermanı ve onu izleyen Batı usulü reformlarla; kısmen de, 1876'da, ha az ilerici bir sultan olan Abdülhamit'in, azınlıkların çıkarlarını koruk amacıyla hareket eden Batılı devletlerin baskısı altında parlamenter anayasayı kabul etmesiyle oldu.

Sultan Abdülhamit, reform ve yenileşme hareketlerini sosyal hayatın ı yönlerinde sürdürüyordu. Ama, siyaset yönünden demokratik bir düze- uzun süre göz yummasına olanak yoktu. Çünkü İmparatorluğunu her dan tehdit eden yıkıcı güçlere karşı bazen delilik derecesine varan bir ku besliyordu. 1877'de Rus Savaşını bahane ederek Meclis'i dağıtmış ülkeyi baskıyla yönetmeye koyulmuştu. Bir çeşit polis devleti kurmuş buıuyordu. Kişi, söz ve basın özgürlüklerini kökünden kazımış, geniş bir ca-uk örgütü kurmuş ve atalarının sarayı olan Dolmabahçe'yi bırakarak rin oldukça dışında kalan Yıldız Sarayı'nın yedi, sekiz metre yüksekli-deki duvarlarının güvenliği içinde hüküm sürmeye başlamıştı.

Bu çeşit bir baskı ve onun yanısıra gelişen ahlâk bozukluğu karşısında ulan öfke, şüphesiz ergeç bir ayaklanma şeklinde patlak verecekti. a başlarda Türk devrimcileri ya başka ülkelere kaçıyor, ya da yeraltı iyetlerine girişiyorlardı. Eskiden beri hürriyetin beşiği sayılan Paris ve ıevre gibi şehirlerde komiteler kuruyor, Batı dünyasını kendi davalarıygilendirmeye çalışıyor, propaganda yazıları yazıp basıyor ve bunları ya-cı posta kanallarıyla gizlice ülkeye sokuyorlardı. Artık onlara sadece rm da yetmez olmuştu. Amaçlarına ancak ihtilâlle, Sultan'ı devirmek-rişebileceklerdi.

İstanbul'daki hürriyet taraftarları, çalışmalarını gizli yürütmek zorunılar. Onlar da, aynı ihtilâlci izde yürüyorlardı. Tuhaftır ki, kendisini rmek için ilk faaliyete geçenler, bizzat Abdülhamit'in yetiştirmiş oldu-eçkinler, yani rejimi korumak ve güçlendirmek için geliştirdiği askeri larda okuyan genç öğrencilerdi. Osmanlı İmparatorluğunda hükümeti rmek amacı güden ilk gizli cemiyet, Askeri Tıbbiye-i Şahane öğrenci-tarafından, Fransız İhtilâli'nin yüzüncü yıldönümünde, 1889'da kurul-u. 1896'da –Mustafa Kemal'in henüz Manastır'da öğrenci olduğu sı- – bu ihtilâlciler, bir hükümet darbesi yapmaya kalkıştılarsa da, başarıaşamadılar. Elebaşlarının hepsi tutuklanıp yargılandı ve İmparatorlu-ızak köşelerine sürgüne gönderildi. Abdülhamit böylece, Türkiye'de-çınılmaz ihtilâl hareketini daha on küsur yıl için erteleyebilmişti.

Mustafa Kemal, 1902'de teğmen olarak Kurmay Okulu'na geçtiğin-

de, politik düşünceleri, hızla, daha belirli bir biçim almaya başladı. Bir z manlar matematik ve şiire karşı duyduğu hevesle şimdi kendini tarih kon suna vermişti. Napolyon üzerine ne buluyorsa okuyor ve onu –bazı yönle ni eleştirmekle beraber– çok beğeniyordu. John Stuart Mill'i okuyord Çağın 'halkçı' düşüncelerine kapılmaktan, o da kendini alamamıştı. Birk arkadaşıyla birlikte gizli bir komite kurup elyazısıyla bir gazete çıkarma başladılar. İdare ve siyaset alanındaki kötülükleri açığa vurmak amacı g den yazıların çoğunu, Mustafa Kemal yazıyordu.

Sonunda bu işler Saray'ın kulağına kadar gitti. Okul müdürü kınan ve kendisine suçluları cezalandırması bildirildi. Müdür, Mustafa Kemal arkadaşlarını veteriner bölümünün bir okuma odasında gazetelerinin ge cek sayısını hazırlarken yakaladı. Ama hoşgörü sahibi bir adam olduğu ordudaki birçok kıdemli subaylar gibi o da Sultan'ı pek sevmediği iç gençlerin yaptığını görmezlikten geldi. Sadece derslerini ihmal ettikl için hafif bir ceza verdi ve sonunda bunu bile uygulamadı.

Mustafa Kemal, siyasete karşı uyanan bu yeni merakının meslekî e timine zarar vermesini istemiyordu. Kafası, bir kurmay subay adayının l mesi gereken daha büyük strateji ve taktik problemleriyle uğraşmak zor daydı. Gece, yatakhanede, arkadaşları uyurken o, gözlerini kapamaz geç saatlere kadar düşünür dururdu. Ancak, sabaha karşı uyuyabilirdi. (le ki, sabahleyin kalk borusu çaldığı zaman, nöbetçi subayı onu uyandı bilmek için dürtmek zorunda kalırdı. Arkadaşları onu hep yarı uykuda nırlardı. Sonra ansızın derste, Mustafa, hepsinden iki kat daha uyanık ol ğunu ortaya koyardı: Öğretmene çapraşık bir soru sorar, hepsini düşü kafa patlatmak zorunda bırakırdı. Özellikle, gerilla konusuna çok mer lıydı. Bir gün, keramete yaklaşan bir öngörüyle sınıfta, başkente karşı A dolu yakasından girişilebilecek bir ayaklanma hareketini varsayan bir s sormuştu.

1905 yılında Kurmay Okulu'nu bitirip yüzbaşı çıktığında, yirmi (yaşındaydı. Beyazıt'ta oturuyordu; birkaç arkadaşıyla beraber, komşu Ermeni evinde bir oda kiralamıştı. Siyasal eylemlerini orada sürdürüyor dı. Aslında bu, dertleşmekten ve âdet olduğu üzere Sultan'ı kötüleyip, ş di bir kitaplığı dolduracak kadar çoğalan 'yasak' kitapları okumaktan i geçmiyordu. Aralarında Harbiye'den kovulmuş ve gidecek yeri olma için yanlarında barındırdıkları bir genç vardı. Bu genç, onları Saray'a nal etti ve sonra düzmece bir mektupla yakındaki kahvelerden birine ç rıp orada yakalattı.

Mustafa Kemal, Ali Fuad ve yeni yüzbaşı çıkmış olan iki arkadaşı

hapse atıldılar ve teker teker sorguya çekildiler. Mustafa bu sorgu sıra-a, epey hırpalandı. Protokol bilen bir insan olan Ali Fuad ise, Sul-ın üniformasını giyen bir subaya, Sultan'dan daha aşağı rütbeli birinin aldıramayacağını ileri sürerek ucuz kurtuldu. Sonra Mustafa Kemal, ıdaşının bu diplomatça manevrasını duyunca kendi tecrübesizliğine acı gülecekti. Tutuklu kaldığı sırada, annesi onun başına kötü bir şeyler nesinden çok korktuğu halde, kendisi o kadar tasalanmamıştı. Şiir yazı-kaçak olarak edindiği kitapları okuyor ve serbest kalınca neler yapaca-tasarlıyordu.

Tutuklular, soruşturma sona erinceye kadar, birkaç ay hapiste kaldı-Okul müdürü, işlenen suçun bir gençlik yanlışından ileri geçmediği te-savunuyor ve tutuklulara yumuşak davranılmasını istiyordu. Sonunda n görüşü ağır bastı ve gençler başkentten sürülmek koşuluyla serbest bı-ıldılar. Edirne ve Selânik'teki İkinci ve Üçüncü Ordulara atanmaları arlaştırıldı. Kendi aralarında bir karara varamazlarsa, hangisinin nere-gideceğini tayin için kur'a çekilecekti. Kemal'in bir işareti üzerine, hep-una razı olduklarını bildirdiler. Bu kadar çabuk karar vermeleri, önce-hazırlanmış bir tertip şüphesi yarattı.

Böylece subayların birçoğu 'kolay kolay dönemeyecekleri' yerlere sü-düler. Mustafa Kemal'le Ali Fuad da Şam'daki Beşinci Ordu'ya atan-lardı. Mustafa, kaderine razıydı. 'Pekâlâ,' dedi. 'Biz bu çöle gider ve da yeni bir devlet kurarız,' Hemen vapurla yola çıktılar ve iki ay kadar ra Beyrut limanına vardılar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Kıta Hizmeti

MUSTAFA KEMAL, böylece, subaylık mesleğinin ilk dönemine başlamı oldu. Bir süvari alayında yüzbaşı olarak başlıca görevi, kıtasında bulunan fakat onun modern askeri okullarda gördüğü eğitimi paylaşmamış olan öteki subaylara, kendi askeri bilgilerini aktarmaktı. Bu işe ciddiyetle sarıld ve öğretmenlik konusundaki sevgi ve yeteneği sayesinde, kolayca başar sağladı.

Ali Fuad'la Mustafa Kemal, bir süre birlikte bulundular. Sonra Fuad özel bir görevle, o sıralarda Türk egemenliği altında pek adı sanı anılmayan, Güney Arabistanlı bir kabile şeyhi olan İbni Suud'un yanına gönderildi. Mustafa Kemal'i de yanına almak için başvuruda bulundu, fakat bu isteği kabul edilmedi. Tarih böylece bir fırsat kaçırmış oluyordu. Birbirini andıran yollarda yükselmeleri alınlarında yazılı olan bu iki insan, hiçbir zaman karşılaşamayacaklardı.

Beşinci Ordu'nun görevlerinden biri de, Dürzîleri denetim altında bulundurmaktı. Kökenleri bilinmeyen ve kendilerine özgü gizli bir dinleri olan, bu başına buyruk, özgür kavim, Şam'ın güneyindeki dağlık Havran bölgesinde yaşıyordu. Uzun süre Türk egemenliğine karşı koymuşlar, fakat on yıl kadar önce dize gelerek, Osmanlı ordusundaki askerlik görevlerini, yalnız kendi bölgeleri içinde yapmalarına izin verilmesi koşuluyla yerine getirmeye ve vergi ödemeye razı olmuşlardı. Çıkan karışıklıkları bastırmak için, arada, Havran'a asker göndermek zorunluluğu beliriyor, bu da, Osmanlı subayları için bir yağma vesilesi oluyordu.

Mustafa Kemal bir gün, alayı Havran'a gitmek üzere emir aldığı halde kendisine böyle bir emir gelmediğini görünce hayret etti ve ortada bir şeyler döndüğünü ilk olarak sezinledi. Amirine, bölük komutanı olarak birliğinin başında gitmesi gerektiğini söyleyerek itirazda bulundu. Ama komu-

anı kaçamaklı cevap verdi: Kemal henüz staj dönemindeydi, karargâhtan ayrılması doğru olmazdı. Mustafa Kemal'in tepesi attı. Besbelli işin içinde eski subayların, Kurmay Okulu'ndan yeni çıkmış subaylardan gizli tutmak istedikleri bir şeyler vardı. Kendisi gibi, bu harekâta katılmaktan alıkonmuş Müfit[1] adında bir subay arkadaşıyla beraber aldığı emre karşı geldi ve bir Çerkes köyünün yakınlarında konaklamış olan birliğine gitti. Çadırları olmadığı için, o gece er çadırlarında yattılar.

Mustafa Kemal, ertesi gün, kendi yerine geçirilmiş olan subayı gördü. Bu subay ona, önceki tecrübelerinden ötürü kendisinin buraya, 'özel görev'le gönderilmiş olduğunu anlattı. Bununla beraber, Kemal sonradan kimseye bir şey söylememeye söz verirse, onlarla birlikte gelmesine izin verebilirdi. Neler olup bittiğini anlamak isteyen Mustafa Kemal, adama söz verdi. Öğrendiği de şu oldu: Askerler, ödenmesi gecikmiş vergileri toplamak bahanesiyle, halktan para sızdırmaya çalışıyor, olmazsa evleri ve köyleri yağma ediyorlardı.

Mustafa Kemal, böyle bir işe karışmayı reddetti. Vicdanlı bir genç subay olarak, Dürzîleri güzellikle idare etmeyi daha uygun buluyordu. Bir köyde, halkı, kendisiyle arkadaşının oraya yağma için değil, yardım için gelmiş bulunduklarına inandırmayı başardı. Köyün ileri gelenlerinden biriyle derhal bir anlaşmaya vardı. Adam, Mustafa Kemal'in dediklerini yapmaya razıydı. Ama, üzerlerine zulüm ve yağma için asker yollayan Osmanlı Devletinin istediğini yapmayı reddetti. Bir başka köyde ise, bir Osmanlı binbaşısını tehlikeli bir durumda buldu ve tam vaktinde yetişti. Uzun bir konuşmadan sonra köylüler onun iyi niyetine inanarak binbaşıyı salıvermeye razı oldular.

Mustafa Kemal bu çeşit olaylarla dikkati üzerine çekiyor, yeni yetişmiş subaylarda kendisine karşı saygı, eskilerdeyse kuşku uyandırıyordu. Eski tip bir Osmanlı subayı, Sultan'ın kendisinden beklediğini yerine getirmek koşuluyla, kendi çıkarlarını gözetmekte serbest olduğunu düşünür ve hesap vermek zorunluluğu duymazdı. Askerliğin eğitim, taktik ve modern teknikler konusunda ilerleyebilmek amacıyla, bilime dayanan bir meslek olarak ele alınması gerektiğine kafası pek yatmazdı. Bu çeşit bir subayın gözünde, bu Harbiye mezunu gençler, kuşku ile bakılması gereken birer ipçıktı sayılıyorlardı.

Mustafa Kemal, İstanbul'a gönderilmek üzere hazırlanan şişirilmiş raporlara itiraz etmeye başladı. 'Zafer' diye nitelendirilmiş bir hareketin aslında hiç de öyle olmadığına dikkati çekti. Düşman kendi isteğiyle geri

[1] Sonradan Ankara'da milletvekili olan Müfit Özdeş.

çekilmişti. Komutan, onun saflığıyla alay etti: 'Sen henüz cahilsin. Sultan Efendimizin ne istediğini anlayamıyorsun.'

Mustafa Kemal: 'Ben cahil olabilirim,' diye cevap verdi. 'Ama Padişahımız cahil olmamalıdır ve sizin gibilerin ne olduklarını anlayabilmelidir.'

Dürzî köylerinden yağma edilen ganimetlerin bölüşülmesine sıra gelince, yaşlı subaylar, Mustafa Kemal'le Müfit'e de pay ayırdılar. Müfit'in tereddüt ettiğini görerek ona döndü ve sordu: 'Sen bugünün adamı mı olmak istiyorsun, yoksa yarının adamı mı?'

'Elbette ki yarının adamı.'

'Öyleyse sen de benim gibi bu parayı kabul etmeyeceksin.'

Mustafa Kemal bu sözlerle, düşüncelerini açıklamış oluyordu. Kendini de bu açıdan görmeye başlamıştı. O, çevresindeki bu içi geçmiş yaratıklar gibi, eski devir adamı değil, geleceğin insanıydı. 'Zamane adamı,' çöküş halindeki bu İmparatorluğun beceriksizliğini, ve ahlâk bozukluğunu benliğinde canlandıran insandı. Bu gibilerin davranışları karşısında Mustafa Kemal, bir 'ahlâkçı'dan çok, bir 'gerçekçi' olarak irkiliyordu. Bunlar sadece ahlâk dışı değil, daha kötüsü, artık işe yaramaz hale gelmiş usullerdi. Dürzîler'i yola getirmek, İmparatorluğu kurtarmak gibi işler, bugün şiddet, baskı ve rüşvetle başarılamazdı artık. Daha bilimsel bir yoldan, ustalık, diplomasi ve akıl kullanarak çözmek gerekti bu sorunları.

Şam, bu 'Yarının İnsanı' üzerinde bir başka yönden de derin bir etki bırakacaktı. Mustafa Kemal, ömründe ilk olarak hâlâ Ortaçağ karanlığında yaşamakta olan bir şehir görüyordu. Şimdiye kadar tanıdığı Selânik, İstanbul ve son olarak Beyrut, hep kozmopolit yerlerdi; çağdaş bir uygarlığın çeşitli konfor ve eğlenceleriyle canlı şehirler. Oysa kutsal bir Arap kenti olan Şam, bir ahret şehriydi. Karanlık bastıktan sonra dolaştığı sokaklar, bomboş ve sessizdi. Evlerin yüksek duvarlarından ve kafesli pencerelerinden dışarı ne ses, ne soluk sızardı. Sonra bir gece Mustafa Kemal, bir kahveden çalgı sesleri taştığını duyarak şaştı. Kapıdan bakınca içerisinin Hicaz demiryolunda çalışan İtalyanlarla dolu olduğunu gördü. Mandolin çalıp şarkı söyleyerek, karıları ve kız arkadaşlarıyla dans ediyorlardı. Mustafa Kemal oraya, sırtındaki üniformasıyla giremezdi. Ama, içinden gelen davranışa uyarak, hemen eve döndü, üstünü değiştirip geri geldi ve İtalyanların sevinçli ve sınırsız eğlencelerine katıldı.

Bunun dışında her şey karanlık içinde ve hava, gericilik, baskı ve derinden derine ikiyüzlülükle doluydu. Mustafa Kemal, milletinin gerçek düşmanının, sadece yabancılar olmadığını artık anlıyordu. Türklerin, bütün saldırganlıklarına rağmen, yabancılardan öğrenecekleri bir şeyler vardı.

rçek düşman kendi aralarındaydı: Onları, başka milletlerin yürüdüğü lı yoldan alıkoyan, gelişmeleri önleyen, baskı altında tutan softalık ve azlık, Mustafa Kemal'in görüşüne göre Osmanlı İmparatorluğu, Müslün olmayanların cennetin bütün nimetlerinden yararlandıkları, Müslünların ise cehennem azabı çekmeye zorlandıkları bir yerdi.

Burada, Şam'da, Mustafa Kemal kendini zindanda gibi görüyor, önüset çeken parmaklıkları yıkıp, bu ölü topluluğa hayat vermek istiyordu. nun tek yolu siyasal eyleme girişmekti. Bir gün iki subay arkadaşıyla şıda dolaşıyordu. Bir dükkânın önünde bir masa ve birkaç sandalye gö oturdular. Dükkân sahibi, onları Arapça değil de Türkçe olarak selâmışti. Mustafa Kemal meraklandı. İçeri girdi. Bir masa üzerinde felsefe, yoloji ve tıp konusunda Fransızca kitaplar gördü. Dükkâncıya, 'Siz es- mısınız,' diye sordu, 'yoksa filozof mu?'

Adam, 'Esnafım ama okumayı severim,' dedi, 'hele özgürlük edebiya-.'

Sonra İstanbul'da, ihtilâlci hareketlerin beşiği sayılan Askeri Tıbbide okuduğu sırada bozguncu girişimlerinden ötürü hapse atıldığını, arından da sürgüne gönderildiğini açıkladı. Adı Hacı Mustafa'ydı. Musta-Kemal'le arkadaşlarını, birkaç gece sonrası için evine çağırdı.

Mustafa Kemal yanına Müfit'i ve kendi siyasî düşüncelerine katılan subay arkadaşını daha alarak gitti. Ev dar, karanlık bir sokaktaydı. Ha-Mustafa kapıyı sakınarak açtı. Gelenleri içeri almadan, kim olduklarını ce görmek için elindeki gaz lambasını kaldırıp baktı. İçeride, hepsi de kinmeden konuşmaya başladılar. Hacı Mustafa çoktandır gizli bir siyasî rnek kurmak istemiş, ama güvenecek arkadaş bulamamıştı.

Mustafa Kemal'le arkadaşlarından ikisi ona yardım etmeye söz verdi-. Üçüncüsü ise, 'Kalbim sizinle beraber, ama ben çoluk çocuk sahibi amım, benden faal yardım beklemeyin,' dedi. Ötekilerin de isteği üzeri- onlardan ayrıldı. Kalanlar geç saatlere kadar konuştular. Genç subay-, 'İhtilâl uğruna can vermek' gibi isteklerle coşmaya başlamışlardı. Gerkçi Mustafa Kemal, onları bu rüyadan uyandırdı. Sert bir çıkışla, 'Amanız ölmek değil, ihtilâli başarıya ulaştırmak ve düşüncelerimizi gerçektirmektir. Bunları halka benimsetmek için de, yaşamak zorundayız,' de-

Böylece, 1906 yılının güzünde, **Vatan** adında gizli bir cemiyet kurdu-. Bunun önemi, bundan sonra kıta hizmetindeki subaylar arasında kurucak olan çeşitli ihtilâl hücrelerinin öncüsü oluşudur. İhtilâl, artık İstan-

bul'da Padişah'ın casusluk ağları arasında değil, ancak burada, kıtada gelişebilirdi.

Mustafa Kemal, sözde askeri görevle gittiği Yafa, Kudüs ve Beyrut'ta cemiyetin şubelerini kurdu. Ama bu şehirler anavatandan çok uzaktaydı. Buraları, genel akışın dışında kalmış bir yer, üstelik bir Arap diyarıydı ki, bir Türk ihtilâlinin bu topraklar halkından toplu destek görmesine olanak yoktu. Bu hareketler subaylar arasında kalmaya mahkûmdu. İhtilâl için en belirli merkez yine Makedonya'ydı. Dış dünyaya daha yakın olduğu için, yeni düşüncelere de daha açık olan Makedonya'da yabancıların her yerde hazır ve nazır oluşları, bir yandan milliyetçilik duygularını körüklüyor, bir yandan da bu duyguların daha rahatlıkla yayılmasını sağlıyordu. Saray otoritesinin zayıflamış oluşu, hareket serbestliğini kolaylaştırmaktaydı. Üç yıl önce bu vilâyete birtakım reformlar sokmak isteyen Avusturya ve Rusya, Rumeli'de yabancı subayların yönetimi altında bir jandarma teşkilâtı kurulmasını Türklere kabul ettirmişlerdi. Bu yüzden Sultan'ın gizli polisi, Selânik'te, İstanbul'daki kadar etkili olamıyordu.

Mustafa Kemal ne yapıp yapıp Selânik'e gitmeyi kafasına koymuştu. Yafa komutanı, onun sözde izinli olarak ayrılmasına göz yumdu. Yokluğu dikkati çekerse, komutan, ona hemen haber uçuracaktı. Mustafa Kemal, Mısır üzerinden Pire'ye ve oradan da bir Yunan gemisiyle Selânik'e gitti. Sivil giyinmişti. Dikkati çekmeden karaya çıkabildi. Kendisini bir arkadaşı karşılamıştı. Doğruca annesinin evine gitti.

Zübeyde Hanım onu görünce, hem çok sevinmiş, hem de telâşlanmıştı. Mustafa nasıl olur da Padişah Efendimizin emirlerine aykırı olarak buraya gelmeye cesaret ederdi? Mustafa Kemal, 'Gelmem gerekiyordu, geldim,' diye cevap verdi. 'Padişah Efendimizin aslında ne denli güçsüz olduğunu da sana göstereceğim, ama daha sonra,' O gün evden hiç dışarı çıkmadı. Akşam olunca, kendisini Selânik'e gelmeye teşvik etmiş olan Şükrü adında ileri düşünceli bir topçu paşasının evine gitti.

Paşa onu karşısında görüverince şaşırdı ve mevkii dolayısıyla kendisine fiili bir yardımda bulunamayacağını bildirdi. Ancak, ona engel de olmayacak ve girişeceği işleri hoşgörüyle karşılayacaktı. Sadece, kendisini işin içine karıştırmamasını diliyordu. Mustafa Kemal istenilen sözü verdi ve yine annesinin evine döndü. Paşanın tutumuna çok canı sıkılmıştı. Gece geç vakitlere kadar uyuyamadı. Ne yapacağına, nereye gideceğine, işe nereden başlayacağına karar veremiyordu.

Sabahleyin üniformasını giyerek karargâha gitti. Burada Askerî Rüşti-

ye'den tanıdığı bir kurmay albayı gördü. Kim olduğunu hatırlattıktan sonra, yurtsever bir adam olduğuna inandığı albaya, içinde bulunduğu durumu anlattı. Albay, ona yardım etmek için bir yol düşündü. İstanbul'a yazmasını ve birliğinin adını bildirmeden, sadece Genelkurmay kadrosundan bir yüzbaşı gibi, hastalık izni istemesini söyledi. Bu işlemin yürümesine kendi de yardım etti. Bu hile, umdukları sonucu verdi ve Mustafa Kemal, dört aylık bir hastalık izni kopardı. Böylece Selânik'te kalıp serbestçe dolaşabilecekti.

Yine de, başta karşılaştığı aksiliklere canı sıkılmış ve kendi gibi düşünen subaylar arasında bile, plânlarına pek uymayan akımlar sezmiş olduğu için ihtiyatı elden bırakmıyordu. Bununla beraber, dört ay içinde, Selânik'te, Şam'daki **Vatan** Cemiyetinin bir kolunu kurmayı başardı. Cemiyetin adı şimdi **Vatan ve Hürriyet** olarak genişletilmişti. Yarım düzineyi bulan üyeleri arasında eski okul arkadaşı şair Ömer Naci'yle askerî okul öğretmenlerinden iki subay vardı. Toplantılar bunlardan birinin evinde yapılıyordu. Bu, müzik seven, flüt çalan, arkadaşlarını sırtında Japon pijamasıyla karşılayan bir adamdı.

En sonunda bir gece, hürriyet davasına ilk bağlılık yeminini etmek üzere burada toplandılar. Duruma uygun birkaç kahramanlık söylevinden sonra Mustafa Kemal bir kartın üzerine not ettiği, cemiyetin üç ilkesini okudu. Arkadan bir tabanca çıkarılıp ortadaki masanın üzerine kondu. Osmanlı geleneğindeki gibi, Kur'an ya da subaylık şerefi üzerine değil, bu tabanca üzerine yemin edilecekti. Bu, onların İhtilâle bağlılıklarını ve gerekirse silâha sarılmak kararlarını belirtiyordu. Teker teker tabancayı öperek and içtiler. Sonra Mustafa Kemal, 'Bu silah kutsal oldu artık,' dedi. 'İyi saklayın. Bir gün bana verirsiniz.'

Bu arada Mustafa Kemal'in Yafa'daki görevinin başından ayrılmış olduğu İstanbul'a duyurulmuş, yakalanması için Selânik'e emir verilmişti. Bir arkadaşının uyarısı üzerine, Selânik'ten ayrılarak Yafa'ya döndü. Kaçmasında yardımcı olan komutan onu karşıladı ve hemen Birüşşaba şehrine yolladı. Buraya, İngiliz–Mısır hükümetiyle Akabe limanı konusunda çıkan bir anlaşmazlık üzerine, Türk haklarını korumak amacıyla bir sınır kuvveti gönderilmiş bulunuyordu. İstanbul'un, Mustafa Kemal'in hareketleri konusunda açtığı bir soruşturmaya cevap olarak düzenlenen raporda, Yüzbaşı Mustafa'nın aylardır Akabe bölgesinde olduğu belirtildi. Selânik'teki subay bir başka Mustafa olsa gerekti. Osmanlı kırtasiyeciliğinin labirenti içinde, dosyalar rasgele tutulur ve birbirinin aynı olan isimler de ayırt edilemezdi. Bu kargaşalık içinde böyle bir hikâye rahatça yutturulabilirdi.

Akabe, Türklerin elinde kaldı. Mustafa Kemal de Şam'a döndü. Şimdi, 'sürgün' cezasının kaldırılmasını sağlamak için gayet akıllı uslu hareket etmeye başlamıştı. Zamanı gelince kolağası (yüzbaşı) rütbesine yükseldi ve Şam'daki Kurmay Heyetine gönderildi. 1907 yılının güzünde de, umduğu gibi, Rumeli'deki Üçüncü Ordu emrine verildi. Ama oraya geldikten sonra kıtaya değil, Selânik'teki Genelkurmaya atandı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

'Jön Türk' Devrimi

MAKEDONYA için için kaynıyordu. Kafası işleyen herhangi bir Türkün, İmparatorluğun parçalanmak üzere olduğunu sezmemesine imkân yoktu. Her yerden 'Makedonya, Makedonyalılarındır,' bağrışmaları yükseliyordu. Ortalık, Rus ve Avusturya casuslarıyla doluydu. Bulgarlar aslında tedhişçi çetelerden başka bir şey olmayan 'komitacı' ordusuyla devlet içinde devlet gibi güçlü bir yeraltı örgütü kurmuş, bombalar ve terör olaylarıyla her yana dehşet saçıyorlardı. Sınırlarda güvenlik diye bir şey kalmamıştı. Rum, Bulgar, Sırp ve Arnavut çeteleri birbirleriyle ve Türk makamlarıyla durmadan çatışmaktaydı. Büyük devletler ise, cesedi didikleyip bölmek için çevresinde gittikçe yaklaşarak dönüp duruyorlardı. Bu leş kargaları şölenine sonradan bir 'davetsiz misafir' daha katılmıştı: **Drang nach Osten** (Doğu'ya baskı) amacı gütmekte olan Alman İmparatorluğu. Bismarck, İngiltere'de Disraeli'nin düşmesinden ve yerine Yunan dostu, Türk düşmanı Gladstone'un geçmesinden yararlanarak, Abdülhamit'e, Mareşal Von der Goltz başkanlığında bir askeri heyet göndermiş; arkadan da Kayzer, Sultan'a, çok gürültü koparılan resmî bir ziyarette bulunmuştu.

Doğru dürüst bir siyaset güdecek yerde, hileye başvuran Abdülhamit, bütün kozları birbirine karşı oynuyor, yabancıyı yabancıya, Türk'ü Türk'e karşı kullanıyordu. Rumeli'deki hafiyelerinin sayısını artırmıştı. Şimdi Selânik'te, bunların kırk bini bulduğu söyleniyordu. Hıristiyan azınlıklar, hiç olmazsa, yabancı devletler tarafından korunuyordu. Türkler ise, kendi sınırları içinde baskıya uğrayan bir azınlık gibiydiler. Çevrelerinde bir kurtuluş çaresi arıyorlardı. Görünüşe göre, tek umut, Türk ordusunun genç subaylarındaydı.

İhtilâl hareketi böylece güçlenmekte ve hızla genişlemekteydi. İmparatorluğun her yerinde kollar kuruluyor, özgürlük ve kurtuluş düşüncelerini

bütün halk tabakaları arasına yaymakla görevli propagandacılar yetiştiriliyordu. İhtilâl hareketi, 1907 sonunda, Mustafa Kemal'i geride bırakmış bulunuyordu. Selânik'e dönünce, Suriye'deki 'sürgün' cezasının kendisini hareketin liderleri arasına katılmaktan alıkoymuş olduğunu acı acı farketti. Kendi dar çerçeveli **Vatan ve Hürriyet** Cemiyeti, **İttihat ve Terakki** Komitesi diye anılacak olan daha geniş bir örgütün gelişmesiyle, gölgede ve geride kalmıştı. Lider adayı üyeler arasında, o zaman postanede çalışan Talât ve albay olan Cemal vardı ki, ikisi de sonradan iktidarın üst basamaklarına kadar yükseleceklerdi. Bu cemiyette, Mustafa Kemal'in Ali Fethi'den başka pek arkadaşı yoktu. Talât'ın girişimiyle, **Vatan ve Hürriyet** Cemiyeti, bu kendinden büyük grupla birleşti ve adı artık tarihe karışmış oldu.

Selânik'in ötedenberi gizli cemiyetler doğurmaya uygun bir siyasi havası vardı. Çok eskiden de burada Aziz Paul'ün ardından Hıristiyanlığı kabul edenler, Neron'un zulmünden kaçmak için gizli olarak örgütlenmişlerdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti de, Farmasonların binalarından ve tekniklerinden bol bol yararlanıyordu. Giriş töreninde aday üye, gözleri bağlanarak pelerinli ve maskeli üç kişinin huzuruna alınıyor ve memleketi kurtaracağına, cemiyetin emirlerini tutacağına –ki bunların arasında, verdiği ölüm cezalarını yerine getirmek de vardı– sırlarını ele vermeyeceğine hem Kur'an, hem de kılıç üstüne yemin ediyordu. Bu çeşit maskaralıklar, Mustafa Kemal'in yaradılışına aykırıydı. Zaten önceden sadece tabanca üstüne and içmişken, bu yeminin içine din karıştırılması sinirine dokunuyordu. Ama şu sırada İhtilâlcilerle iyi kötü geçinmekten başka yapacak şey yoktu.

Onlarsa Mustafa Kemal'i inatçı, kendini beğenmiş ve atılgan buldukları için pek sevmiyorlardı. Makedonya demiryollarının denetlenmesi işi de, Mustafa Kemal'in kurmaylık görevleri arasındaydı. İttihatçılar bu görevin, Selânik dışındaki propaganda çalışmaları için yararlı olacağı bahanesiyle, onu yanlarından uzaklaştırdılar. Sırbistan ovasının kenarında Üsküp'e kadar Vardar boyu Mustafa Kemal'in bölgesi haline geldi. İstediğini yapamamanın azabı içinde kıvranmakla beraber, kendi önderlik yeteneğine gün geçtikçe daha çok inanmaya ve çevresine küçük bir grup toplamaya başlamıştı. Arkadaşlarıyla kahvelerde ya da annesinin evinde buluşarak gece geç saatlere kadar oturuyor ve konuşup planlar kuruyorlardı. İkinci kez dul kalmış olan Zübeyde Hanım, kızı Makbule'yle birlikte oturmaktaydı. Ana kız, Mustafa'nın bozguncu çalışmalarına artık boyun eğmişlerdi ve bu gece toplantılarında ihtilâlcilere kendi elleriyle kahve pişiriyorlardı.

İhtilâl hareketi gitgide gelişmekteydi ama henüz tam anlamıyla olgun-

şmamıştı. Olayların vakitsiz patlak vermesine uluslararası durum neden
du. İngiltere Kralı Yedinci Edward'la Çar İkinci Nikola, Baltık denizin-
birtakım nezaket görüşmeleri yapmışlardı. İttihatçılar bunu, İngiltere'
n Türkiye'ye karşı siyasetinde kötü bir değişme olduğu şeklinde yorumla-
lar. Henüz Trakya ve Anadolu'daki subayları kendilerinden tarafa çeke-
lmek için zamana ihtiyaçları olmakla beraber, artık ellerini çabuk tutma-
rı gerekiyordu. Çünkü Abdülhamit de uyanmaya başlamıştı. Açıkça faali-
ete girişerek Selânik'e soruşturma heyetleri gönderdi. İttihatçılar ilk heye-
n başkanını vurup yaraladılar. İkincisi, rüşvet ve uzlaşma yolunu daha uy-
ın buldu.

Cemiyetin bazı üyeleri, birtakım ödül ve terfi vaatleriyle İstanbul'a
ağırılmışlardı. Bunların arasında, Cemiyetteki durumu pek o kadar önem-
olmayan Enver adında bir genç binbaşı vardı. Enver, çağrıyı dinlemeye-
ek dağa çıktı ve bir direnme hareketi hazırlamaya başladı. 4 Temmuz
902'de Arnavut asıllı, tecrübeli bir çeteci olan Ahmet Niyazi adında bir
izbaşı, yanına Manastır karargâhındaki taraftarlarını da katarak onu izle-
i. Cemiyet işleri için o dolaylarda bulunan Ali Fuad, yanına bir müfreze
r alarak Niyazi'nin yardımına koştu ve ona, amacını açıkça ilân etmesini
öyledi. Niyazi, isyan halinde olduğunu Sultan'a bir telgrafla bildirdi. Ce-
iyet de 1876 Anayasasının geri getirilmesini isteyen bir bildiriyle ortaya
ktı. Padişah hemen Anadolu'dan Rumeli'ye asker gönderdiyse de, bunla-
n başındaki subaylar da isyancılardan yana geçtiler.

Abdülhamit, yenilmiş olduğunu anlamıştı. İki günlük bir tereddütten
onra –ki bu arada müneccimbaşısına danıştığı söylenir– Cemiyetin ülti-
atomunu kabul etti. İttihatçılar istekleri reddedilirse, İstanbul'a yürüye-
eklerini ve onu tahttan indirip yerine kardeşini geçireceklerini söylemiş-
erdi. Şûrayı Devlet'in sabaha kadar süren bir toplantısından sonra Abdül-
amit, bir kuşak önce kaldırdığı Anayasayı geri getirmeyi kabul etti. 24
emmuz'da açıklanan bu haber, bütün İmparatorlukta büyük bir sevinç ya-
ttı.

Niyazi askerleriyle beraber, 'Hürriyet, Uhuvvet, Müsavat, Adalet' ya-
lı sancaklarla süslenmiş olan Manastır'a girdi. Ama siyasetten pek hoş-
nmadığı için çok geçmeden memleketi olan Arnavutluk dağlarına çekil-
i. Beri yandan genç ve gösterişli Enver, Selânik'teki Olimpos Otelinin
alkonundan muzaffer bir tavırla halkı selâmlıyor ve müthiş bir kalabalık
rafından günün politik kahramanı olarak alkışlanıyordu. Halka keyfi ida-
enin artık sona erdiği ve bundan sonra din ve ırkları ne olursa olsun, bü-
in vatandaşların Osmanlı olmaktan şeref duyarak, birarada kardeş gibi
aşayacaklarını bildirdi.

Enver'in dedikleri, sevinç sarhoşluğuyla dolu ilk günlerde gerçekleşi gibi oldu. Müslüman hocalar, Hıristiyan papazlar, Musevi hahamlar, yol larda kucaklaşıp, kolkola geziyorlardı. Türk kadınları peçelerini yırtıp attı lar. Hapishane kapıları ardına kadar açıldı. İçeride yaşlanıp gitmiş siyase suçluları, güneşe karşı gözlerini kırpıştırarak dışarı çıktılar ve artık yüzleri ni bile unutmuş oldukları hısım akrabalarıyla kucaklaştılar. Aubrey Her bert'in deyişine göre İstanbul, 'bir gül gibi parıldıyor ve heyecandan titri yordu.' Halka durmadan söylevler veriliyor, demokrasi ilkeleri açıklanıyor du. Henüz ne olduğu pek bilinmeyen büyülü 'Meşrutiyet' kelimesi herke sin ağzında dolaşıyor ve sanki cennet vaat ediyordu. Böylece yeni bir ça açılmıştı.

Mustafa Kemal'in bu çok önemli olaylarda bir rolü olmamıştı. Selâ nik'teki okul balkonunda, Enver'in arkasında silik bir siluet gibi duruyor du. Enver'inse hürriyet kahramanı olarak sivrilmesi az çok rastlantıydı. Bu nunla birlikte o da bu role yaraşıyordu. Üniforması içinde tığ gibi narin zarif ve pırıl pırıl, o bakımlı bıyıkları ve keskin selâm alışlarıyla halkın gö zünde, yakışıklı genç Türk subayının tam bir örneğini canlandırıyordu. Yü rekliliğine diyecek yoktu. Düşman ateşi altında bile istifini bozmadan as kerlerinin önünde yürürdü. Kendini beğenmiş olduğu için halkın o hayran lık gösterilerinden büyük haz duyar, bir aynanın önünden geçerken gö ucuyla kendine bakmadan edemezdi. Dindardı, savaşa girerken koynun dan Kur'an'ı eksik etmezdi. İçkisi, sigarası yoktu. Özel yaşayışı da lekesiz di. Sarayın ahlâksızlık ve düşüklüğüne karşı yönelmiş olan bir ihtilâl hare ketinin burjuva duygularını tam okşayacak bir şey. Ama bu, aynı zamanda romantik bir ihtilâldi ve Enver de onun istediği gösterişli romantik hayal canlandırıyordu.

Karakterinin hemen her yönüyle Enver'in tam karşıtı olan Mustafa Kemal ise, onu, şans eseri kahraman rolüne fırlatılmış bir kukla olarak gö rüyordu. Olimpus Otelinin balkonundaki gösteriden sonra Kristal gazinosu na gitti. Orada, İhtilâl şerefine kadeh kaldırıp Enver'i göklere çıkaran su bay arkadaşlarını buldu. Sinirlenerek, 'Ne bu, hep Enver'i övüyorsunuz!' diye söylendi. 'Enver de Enver; Enver'den başka bildiğiniz yok. Onu bu kadar yüceltmek iyi bir şey değil.'

Subaylardan biri, 'Enver'i kıskanma,' dedi. 'Hürriyet için dağa çıktı o. Elbette överim.'

'Niçin kıskanmayayım? Ben de orta halli bir ailenin evlâdıyım. Anla-

mıyor musunuz? Bütün bu övgü ve söylevler sonunda öyle şımaracak, kendini öyle beğenmeye başlayacak ki, ülkenin başına belâ kesilecek.' Evet, Mustafa Kemal, Enver'i kıskanıyordu, ama kendi yeteneklerine, ondan üstün olduğuna sarsılmaz bir inancı olduğu için. Yoksa onun askerlik bakımından değerini övmekten geri kalmazdı. Ama, Enver'in kendinden beklenecek işleri yapabilecek kıratta bir adam olmadığını ilk baştan görmüştü.

Gerçekten de çok geçmeden güçlükler birbirini kovalamaya başladı. Jön Türkler diye anılan subayların yurtseverlikleri tartışılamazdı, ama siyaset bakımından tecrübeleri, daha doğrusu belirli bir siyasetleri yoktu. İhtilâlin tek amacı Abdülhamit'i dize getirmek ve her derde deva sayılan o ilâcı, yani meşrutiyeti elde etmekten ibaret kalmıştı. Bunun dışında onların yaptığı aslında tutucu bir devrimden başka bir şey değildi. Ardında herhangi bir ideoloji ya da program yoktu. Osmanlı İmparatorluğunun karşı karşıya bulunduğu temel sorunlar anlaşılıp incelenmiş değildi. Çağdaş dünyayı etkileyen milliyetçi akımları göremeyen ve ruhça emperyalist olan Jön Türklerin istediği, sadece atalarının İmparatorluğunu daha liberal bir biçimde sürdürebilmekti.

İttihatçıların getirdikleri rejimi bundan öncekilerden ayıran en önemli nokta, Anayasa güvenliği altında olmasıydı; halka İttihat (Birlik) ve Terakki (İlerleme) vaat ediyordu. Birlik; yani hangi ırk ve dinden olursa olsun, bütün vatandaşlara aynı hak ve görevlerin tanınması. İlerleme; yani eğitim, öğrenim ve ekonomi alanlarında gelişmeler. Ve Fransız İhtilâli'nin ilkeleri olan 'Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik' sloganına eklenmiş olan Adalet. Ama, Türkler yine Osmanlı kalacaklardı. Bağımsızlık için sabırsızlanan Hıristiyan azınlıklarına sunulan tek şey, bir Türk devleti içinde ayrı dinden özgür birer vatandaş olabilme hakkıydı.

Buna karşı gösterilen tepki hızlı oldu. İhtilâl, Jön Türklerin umduğu gibi, İmparatorluğun çözülmesini önleyeceği yerde, hızlandırmaya yaradı. Bu tepki, aslında bir Balkan karşı-devrimi niteliğindeydi. Meşrutiyetin üzerinden daha üç ay bile geçmeden, Bulgaristan, bağımsızlığını ilân edecek; aynı hafta içinde Avusturya, Bosna-Hersek'e el koyacak ve Girit, Yunanistan'la birleşmeye karar verecekti. Avusturya'nın Berlin Antlaşmasını hiçe sayan bu hareketi, uluslararası kuralların tek taraflı bozulmasıydı ki, Sir Edward Grey, bunu izleyen 'Avrupa'nın anarşi çağı'nı bu olaya bağlamaktadır.

Mustafa Kemal, olaylardaki karışıklığı bütün çıplaklığıyla görebiliyordu. Yeni idareyi açıkça eleştiriyordu. Hemen her gece, çocukluğundan beri alışık olduğu Selânik kahvelerinde subay arkadaşlarıyla oturuyor, içip

konuşuyordu. İhtilâlden sonra bütün yasaklardan kurtulmuş olan Olimpus ve Kristal gazinoları, kaldırımlara, hattâ caddelere doğru taşmış ve masaları tramvay raylarına kadar yaklaşmıştı. Deniz kıyısının öbür ucunda, bütün koyu tepeden gören ve akşam rüzgârını alan yuvarlak Ortaçağ kulesinin dibinde de Beyaz Kule diye yeni bir gazino açılmıştı. Burada konuşma sesleri, sokak satıcılarının yaygarasına ve kalabalık mermer masalardan yükselen domino ve tavla şakırtılarına karışırdı.

Mustafa Kemal'in keskin sesi, bunların arasından yükselerek, çevresine açıklıkla yansırdı. Güçlü bir şekilde tartışır, kendine karşı çıkanları mat ederdi. İttihatçıları açıkça ve sözünü sakınmadan yeriyordu. İhtilâl yapılmış ve meşrutiyet ilân edilmiş olduğuna göre, İttihat ve Terakki Komitesine artık ne gerek vardı?

Bu Mustafa Kemal de can sıkıyordu artık. Bir görev uydurup Selânik'ten uzaklaştırılması gerekiyordu, hem de bu sefer Üsküp'ten filân daha da uzaklara. Bu sırada bir fırsat çıktı. Trablus'taki Cemiyet temsilcisi oradan ayrıldıktan sonra karışıklıklar olmuştu. Kendisinin bulunmadığı bir toplantıda, durumu gözden geçirmek, İttihat ve Terakki adına gereken önlemleri almak üzere Trablus'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Mustafa Kemal bu kararı duyunca ardındaki nedenleri hemen sezdi. Anlaşılıyordu ki, düşmanları Trablus'u onun gerçek olmasa bile, siyasî mezarı olarak seçmişlerdi. Buna rağmen o, âdeta bir meydan okuyuş olan bu öneriyi kabul etmeyi uygun buldu ve gereken parayı aldıktan sonra, Kuzey Afrika'ya giden bir gemiyle yola çıktı.

Yolda gemi Sicilya'da bir limana uğradı. Mustafa Kemal bir yol arkadaşıyla beraber kıyıya çıktı ve arabayla bir gezinti yaptı. Yolda çocuklar, başlarındaki fesleri alaya alarak üzerlerine limon kabuğu attılar. Mustafa Kemal'in milli gururunun incineceği umulabilirdi. Ama öyle olmadı. Aksine, o uğradığı hakarete kızacağı yerde, o andan sonra başındaki festen —Osmanlı itibarının bu sokak çocuklarına bile maskara olan sembolünden nefret etmeye başladı.

İttihat ve Terakki'nin, henüz Araplar ve daha da gerici olan Türkler üzerinde tam otorite sağlayamamış olduğu Trablus'ta, Mustafa Kemal düşmanca bir hava ile karşılaştı. Cemiyet temsilcisi olarak, önce bölge komutanı olan paşanın dostluğunu kazanması gerekiyordu. Bu işi, paşayla kahve içtikleri sırada, tehditle diplomasiyi birarada kullanarak başardı. Birtakım Arap isyancılarının kendisini ele geçirmeyi tasarladıklarını öğrenince, hiç çekinmeden, isyancıların karargâhı olan camiye gitti. Elebaşlarına, hükümetin şikâyetlerini dikkate alacağına söz verdikten sonra avludaki kalaba-

ğın önünde söz aldı. Onları, din kardeşlerim diye selâmlayarak, uzun, teşli bir konuşma yaptı ve yeni rejimin gücünü övmekle beraber bu gücün adece onları korumak uğruna kullanılacağını ısrarla belirtti. Bu sözler inleyenleri etkilemişe benziyordu.

Ama kurnaz bir adam olan Arap şeyhi onu çağırttı ve: 'Sen kimsin, e gibi yetkilerin var?' diye sordu. Mustafa Kemal cebinden, Cemiyetin ermiş olduğu yetki mektubunu çıkarınca şeyh güldü ve kendi cebinden, una benzer üç belge çıkarıp gösterdi: bunlar daha önce gelen ve gelir gelez hapse atılan temsilcilerin itimat mektuplarıydı.

Mustafa Kemal, taktiğini hemen değiştirdi. 'İstersen bu kâğıdı al, rt,' dedi. 'Benim kâğıda ihtiyacım yok. Doğrudan doğruya seninle konuşaya gelmiş bir adam say beni.'

Şeyh, 'Öyleyse seninle konuşabilirim,' dedi. Ve sonunda öteki üç tuklunun da serbest bırakılması konusunda anlaştılar.

Selânik'e dönmeden önce Mustafa Kemal, Bingazi'ye de uğradı. Buda Mansur adında güçlü bir Arap şeyhinin, Türk yönetimine kafa tuttuğu gördü. Mansur, idarecileri kukla gibi oynatıyor, onlara her istediğini aptırıyordu. Mustafa Kemal, bu sefer, daha sert hareket etmek gerektiğie karar verdi. Şeyh kendilerini ziyarete geldiği zaman, hemen saldırıya eçerek onu tehditle karışık olarak azarladı. Sonra da, bölgenin komutanı, bütün askerleri bir denetleme için kışlada toplamasını söyledi.

Öteki subaylar, bu denetlemeyi kusur bulma bahanesi sanarak, itiraz decek oldular. Mustafa Kemal, övgü sözleriyle onların şüphelerini yatışdı. Sonra kendilerine ufak bir piyade talimi yaptıracağını söyledi. Subayr buna razı oldular. Mustafa Kemal onlara talimat verdi: Bingazi doğrundaki bir piyade alayı soldan gelen bir düşmana karşı yürüyor; o sırada, ğ taraftan yaklaşan daha güçlü bir düşmana karşı koymak için dönüş yapa emri alıyor.

Bu hareket, kimsenin şüphesini çekmeden yapıldı ve son hedefin Şeyh ansur'un evi olduğu ortaya çıktı. Ev bir anda sarılmıştı. İçerden eli bez bayraklı bir adam çıkarak teslim olduklarını söyledi. Mustafa Kemal, ansur'un gelip kendisiyle görüşmesi koşuluyla kuşatmayı kaldırmaya ra oldu. Bu görüşmede de yeni rejimin niyetlerini ve devrim programını yh'e anlattı. Şeyh, koynundan bir Kur'an çıkararak: 'Halife Efendimize şmeyeceğinize dair bu kitap üstüne yemin eder misiniz?' diye sordu.

Mustafa Kemal, Kur'an'ı alıp öperek: 'Bu Kitabı kutsal sayarım,' de- 'Onun ve kendi şerefim üstüne yemin ederim ki, bu Kitabın içinde yazın ilkeler gereğince Halife denilen adama ilişmeyeceğim.' Böylece dini

kuruntuları yatışan ve şerefi kurtulan Şeyh, siyasal yenilgiyi kabul etti. Yapılan anlaşma sonunda, hükümet ve ordunun otoritesi tekrar tanınıyor ve akılcı bir güç dengesi kurulmuş oluyordu.

Mustafa Kemal, görevinin sonucundan memnun olarak Selânik'e döndü. Askerlikle diplomasiyi birarada yürütmekteki ustalığını kendi kendine kanıtlamıştı; bunu ondan başka değerlendirecek kimse olmasa bile.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Karşı Devrim

USTAFA KEMAL, Kuzey Afrika'dan yurda dönünce siyasal bir huzur-zlukla karşılaştı. Kaçınılmaz olan tepkiler başgöstermişti. İttihat ve Te-kki daha başta yabancıların hızla karşı koymaları yüzünden güçlüğe uğ-mıştı. Şimdi de içeride gitgide artan bir muhalefetle karşılaşmaktaydı. evrimcilerin, gerekli gücü kendilerinde bulamadıkları için deviremedik-ri Abdülhamit, hâlâ tahtında oturuyor ve zamanın kendi lehine işlediğini liyordu. Tahtta kaldığı sürece henüz ayakta duran gerici çevrelerin gözü ndan ayrılmayacaktı. Eğitimsiz halk yığınları kendisine hâlâ bağlı kalıyor onu yalnız Halife değil, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi sayıyorlardı.

Hem sonra devrim Selânik'ten çıkmıştı. Selânik ise İmparatorluğun erkezi değildi. İttihatçılar İstanbul'da durumu tam olarak ellerine alama-ışlardı. Zaten başlangıçtan beri Jön Türkler, iki karşıt eğilimli kümeye yrılmış durumdaydılar. Sağda asıl 'Merkez-i Umumî' bulunuyordu. İtti-at'ı, yani birliği, merkeziyetçi bir hükümet biçiminde görüyor ve otoriter ir ruh taşıyordu. Sol kanatta ise, birçok küçük gruplara ayrılmış liberaller ardı ki, bunlar daha demokratik ilkeler üzerinde kurulup azınlıklara zerklik hakları tanıyan 'ademi merkeziyetçi' bir rejimden yanaydılar. çık bir güç denemesinde aşırılar ağır basarak, liberal bir sadrazam olan âmil Paşa'yı düşürüp, yerine kendi seçtikleri birini geçirdiler. Bu, sadece ımlıları öfkelendirmekle kalmadı, gizli gerici güçlere de kapıyı açmış ol-ı.

Gerginlik gittikçe artıyordu. Durumdan hoşnut olmayan çeşitli unsur-arı alevlendirmek için ufacık bir olay yetecekti. Bu da bir gece Galata öprüsünde liberal bir gazetenin önemsiz başyazarının sözde İttihatçılar liyle öldürülmesi şeklinde ortaya çıktı. Gazeteci, basın özgürlüğünün bir ehidi olarak, iyi bir mizansenle toprağa verildi. Sonuç olarak şeriat ve

onun temsil ettiği 'üstün İslâm otoritesi' adına, bir karşı devrim patlak verdi.

12 Nisan 1909 (31 Mart 1325) gününün gecesinde, Birinci Ordu'nun birçok birlikleri kışlalarında başkaldırdılar. Subaylardan bazılarını hapsederek, bazılarını da vurup öldürerek Galata Köprüsüne indiler, şafak sökünce de Ayasofya meydanındaki Meclisi Mebusan binası önünde toplandılar. Yolda aralarına başka birlikler de katılmış, hattâ Fırka'nın Selânik'ten gelmiş olan kendi birlikleri bile taraf değiştirerek isyancılarla birleşmişlerdi. Medrese öğrencileriyle, erlere nutuk çeken beyaz sarıklı hocaların araya karışmaları, kesik kesik, 'Şeriat isteriz!' diye bağıranları büsbütün azdırmıştı. Böylece isyancılar, Meclisi Mebusan binasını bastılar. Meclis başkanının çekilmesini, Fırka'nın kapatılmasını, hükümetin istifasını, yeni bir hükümet kurulmasını istiyorlardı. İttihatçılar, Meclis'ten kaçıp saklanmışlardı. İsyancılar, Meclis'te dinleyicilere ayrılmış yerlere oturarak sabırsızlıkla ve arada bir de alaylı şekilde lâfa karışarak tartışmalarda hazır bulundular. Sonunda isteklerini Sultan'a bildirme kararı alındı. Abdülhamit ancak, akşam üzeri yeni bir sadrazam tayin etmeye karar verebildi. Orta derecede bir meşrutiyet taraflısı sayılan Tevfik Paşa'yı seçti. Haberi isyancı askerlere bir süre önce hafif bir felç geçirmiş olan yeni Harbiye Nazırı boğuk çıkan bir sesle bildirdi. Askerler, sevinçten, tüfekleriyle havaya ateş ederek dağıldılar. İstanbul'u bütün bir gün ellerinde tutmuşlardı ya, yeterdi.

Ne var ki bu, Abdülhamit'in tahtını kurtaramayacaktı. Selânik'in tepkisi çabuk ve sert oldu. Merkez-i Umumi toplanarak, derhal askerle müdahale kararı aldı ve bilgili bir komutan olan Mahmut Şevket Paşa'nın emrine bu iş için önemli bir kuvvet verdi. Mustafa Kemal, toplantıyı, asık suratla ve ses çıkarmadan izlemişti. Trablus'daki başarıları, kendisine Merkez-i Umumi'de pek az bir itibar sağlamış, terfi bile etmemişti. Hâlâ adı sanı pek anılmayan bir kolağasıydı. Ataşemiliter olarak bulunduğu Berlin'den, harekâtta üzerine düşen rolü oynamak için aceleyle dönen Enver'in bu olaylardan kendisine çıkaracağı zafer payını, şimdiden kestiriyor ve buna canı sıkılıyordu.

Bununla birlikte, Mustafa Kemal'e ilk olarak kurmaylık yeteneğini göstermek fırsatı verildi. Mahmut Şevket Paşa emrindeki bir tümene -ki aslında bütün orduya- kurmay başkanı atandı. Hareket plânlarını hazırlamak için büyük bir dikkat ve çaba gösterdi. Kuvvete, Hareket Ordusu adının takılması, biraz da onun düşüncesiydi. Bu ordu, yönetim, disiplin, moral ve hareket çabukluğu bakımından, genç Türk subaylarıyla onların eğiti-

ıine yardımcı olan Alman heyetinin öyünebileceği bir eserdi. Ordu, bir aftaya varmadan, İstanbul'u karadan kuşatmış ve karargâhını surların heıen dışındaki Ayastefanos'ta [1] kurmuş bulunuyordu. Denizde ise, mürettesatı, Fırka tarafını tutan savaş gemileri, kuşatma zincirini tamamlamaktayı. Mahmut Şevket Paşa'ya, zahmetinin boşuna olduğunu söylemeye gelen ir Meclis heyeti, nazik bir red cevabıyla geri çevrildi.

Merkez-i Umumi'nin ileri gelenlerinden çoğu ve bu arada bir hafta nceki olaylardan beri gizlenmekte olan bazı mebuslar da orduya katılmış. Bunlar şehre girmeden önce, komutanlarla başbaşa verip, Padişah'ı ne apacaklarını kararlaştırmak için bir Millî Divan kurdular. Hepsi onu tahından indirmek düşüncesinde birleşiyor, kafası çok kızanlar ise, idamını isyorlardı. Sonunda, Padişah'ın tahttan indirilip yerine veliaht olan kardeşiin geçirilmesine karar verildi. Ancak, subaylar, İstanbul halkını telâşlanırmaktan, hattâ kendi askerleri arasında hoşnutsuzluk çıkarmaktan korkıkları için, bu kararı açıklamadılar.

Mahmut Şevket Paşa, şehir halkını yatıştırmak amacını güden bir biliri yayınladı. İsyancılar cezalandırılacak, sivil halk korunacaktı. Görevleinden biri de Mahmut Şevket'in telgraflarını kaleme almak olan Mustafa Kemal, bildirinin yazılmasına yardım etmişti. Hüseyin Rauf adında genç ir deniz subayı onu telgrafhanede gördü. Soluk benizli, yorgun ve sessiz uran Mustafa Kemal, omzuna bir pelerin atmış, koltukta oturan Mahmut evket Paşa'nın emirlerini not etmekteydi. Deniz Kuvvetlerinin ortak hareâtını planlamakta olan Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Hüseyin Rauf'la Musıfa Kemal'i tanıştırdı. Bu önemli bir karşılaşmaydı, çünkü Rauf, sonradan Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşı ve yardımcılarından biri olacaktı.

Geceleyin kurtuluş kuvvetleri sessizce şehre sızmaya başladı. Öğleye adar süren sokak çarpışmalarından ve bellibaşlı iki kışlanın kuşatılmasınan sonra, İstanbul'u ele geçirdiler. İsyanın elebaşlarından birkaçı, Galata Köprüsünde, halkın gözü önünde asıldı. Mahmut Şevket Paşa gerçekten söünde durmuş ve sivil halka ilişmemişti. Ama yine de bir Rum vatandaş, **Times** gazetesinin muhabirine, bir çukur içindeki cesedi göstererek, bunun **Times**'ın muhabiri olduğunu söylemekten geri kalmadı.[2]

Fırka, Sultan'ın tahttan indirilmesinin, yasal koşullar içinde ve şeriat urallarına göre yapılmasını kararlaştırmıştı. Meclis toplandı. Şeyhülislâm stemeye istemeye Padişah'ın tahttan indirilmesi için fetva vermeye razı

Yeşilköy.
Philip Graves, **Briton and Turk.**

edildi. Böylece Abdülhamit oybirliğiyle tahttan indirildi ve kendisine bu haberi uygun şekilde bildirmek için Yıldız Sarayı'na bir heyet gönderildi. Sultan, 'Kısmet böyleymiş,' dedi. Sonra hayatının bağışlanıp bağışlanmayacağını sordu. Heyetin böyle bir soruyu cevaplandırma yetkisi yoktu. Padişah öfkeden titreyen bir sesle, 'Bu felâkete sebep olanları Allah kahretsin!' diye haykırdı. Yanında bulunan küçük torunu ağlamaya başladı; heyet de bu arada saraydan ayrıldı. Akşam üzeri Padişah'ı istasyona götürmek üzere bir subay heyeti geldi. Kendisi için özel bir tren hazırlanmıştı. Sürgün edileceği yerin, başına bütün bu felâketleri açan Selânik olduğunu öğrenince, Abdülhamit, baş haremağasının kolları arasına düşüp bayıldı.

Bu sırada Abdülhamit'in küçük kardeşi Mehmet Reşat, tahta geçirilmek üzere, ağabeysinin kendisini otuz yıldır hapsetmiş olduğu saraydan çıkarıldı. Utangaç, nazik bir ihtiyar olan Mehmet Reşat cülus töreni için kayıkla Boğaz'dan geçerken top seslerini duyunca, korkudan benzi attı. Bunun, şerefine atılan yüz bir parça top olduğunu söylediler ama, rengi ancak karaya çıkıp da 'Padişahım çok yaşa!' seslerini duyunca yerine gelebildi. Beşinci Mehmet adıyla Padişah ve Halife ilân edildi.

İsyan bastırılmış, İttihat ve Terakki tehlikeyi atlatmıştı. Ama işleri iyi yönetemediği de açıkça ortadaydı. Dışarıda, şiddetini artıran dış baskılara karşı koymayı başaramamış, içerideyse sağlam, temelli bir politik bünye kuramamıştı. Mustafa Kemal'le Mahmut Şevket Paşa'nın maiyetindeki arkadaşlarından birkaç subay, bu başarısızlığın nedenini, ordunun siyasete karışmasında buluyorlardı. Hüseyin Rauf da aynı düşüncedeydi. Karargâhta tekrar buluşmuş ve durum hakkında uzun uzadıya konuşmuşlardı. Rauf, görevli olarak İngiltere'de bulunduğu sırada, orada gördüğü demokratik kuruluşlara derin bir saygı ile bağlanmıştı. O da, Kemal gibi İttihatçı liderlerin, serbest seçimle başa gelmiş bir parlamentoya değil de, kuvvete, yani ordunun desteğine dayandıklarını ileri sürüyordu. Bu, değil yalnız amacı ülkeyi kalkındırmak olan meşrutiyet rejimi için, vatanı korumakla görevli olan ordu için de tehlikeli ve zararlı bir yoldu. Resmi raporlar da bu görüşün doğruluğunu belirtecekti. İsyanın nedenlerini araştırmakla görevlendirilen kurul, karşı devrimin, önemli mevkilerdeki bazı subayların askerlik görevlerini ihmal ederek, siyasetle uğraşmaları sonucu ortaya çıkmış olduğuna karar vermişti.

Kemal'le Rauf'un düşüncelerini, Kâzım Karabekir adında genç bir subay daha paylaşmaktaydı. O, bu düşünceleri 1908 İhtilâli henüz patlama-

n öne sürmüştü. Aynı tezi destekleyenlerden biri de İsmet'ti (İsmet İnö-. O da ötekiler gibi askeri okullardan yetişmiş, oldukça kültürlü bir su-ydı. Mustafa Kemal kendinden iki yaş küçük olan bu subayın kişiliğini ğeniyor ve meslekteki ilerleyişini saygıyla izliyordu. Mustafa Kemal, Se-ik'teki Üçüncü Ordu'da ihtilâl için çalışırken, İsmet de Edirne'deki nci Ordu'da aynı amaç için çaba göstermişti. Bir yandan Selânik'teki thi Bey'le, öte yandan İzmir'deki subayları ihtilâle hazırlayan Dr. Na-'la bağlantı kurulmuştu. Hareket Ordusu'nun demiryolu ulaşımıyla gö-li olan Refet adında enerjik bir subay da İsmet'i destekliyordu. Orduda ylece, rejimin özünü değilse bile, yöntemlerini açıkça eleştiren, yurtse-subaylardan kurulu küçük ama etkili bir grup doğdu: Mustafa Kemal, thi, Rauf, İsmet, Kâzım Karabekir, Refet, Ali Fuat ve bir askeri doktor n Tevfik Rüştü ile birkaç kişi daha. Enver ve Merkez-i Umumi'deki İt-atçılar, bu gruba gitgide artan bir kuşku ile bakmaya başladılar.

Mustafa Kemal, kendi grubunun düşünüşünü, Merkez-i Umumi üyele-e bildirmiş, ama kimse lâfına kulak asmamıştı. Partidekiler onun içtenli-e pek inanmıyorlardı, bunda da büsbütün haksız değildiler. Çünkü Mus-a Kemal'in hem asker, hem de siyaset adamı olmak niyeti açıkça belli yordu. Bununla birlikte, içtenlikten büsbütün yoksun değildi. Ortada he-z düzenli siyasî partiler olmadığına göre devrimin şu sırada ancak ordu-n desteği ile güçlenip toparlanabileceğini gayet iyi biliyordu. Bu yüzden dunun bu dönemde, teorik bakımdan zararlı olsa bile, siyasete pratik ola-yararı dokunabilirdi. Ama politikanın orduya zarar vereceğinden şüp-edilemezdi. Son olaylar da bunu ispatlamıştı. Bir yurtsever ve asker ola-Mustafa Kemal, ordunun ve dolayısıyla durumu gittikçe nazikleşen ül-nin geleceğini tehdit eden bu tehlikelerin varlığına içten inanıyordu.

İttihat ve Terakki Fırkasının yıllık kongresi, İstanbul'un kurtuluşu-an üç ay sonra, Selânik'te toplandı. Kongreye, Trablus delegesi olarak ılan Mustafa Kemal, grubunun sözcülüğünü yaparak ilk kez siyaset sah-inde görünmüş oldu. İmparatorluğun ve meşrutiyetin sürmesi isteniyor-askeri bir partinin değil, bir yanda güçlü bir ordunun, öbür yanda da lü bir partinin gerekli olduğunu ileri sürdü. Üyeler, bu düşünceyi yadır-nışlardı. Ama, Mustafa Kemal geçici olarak dikkati üzerine çekti. İki ndiye birden hizmete kalkışan bir subay, hem kötü bir asker, hem de ü bir siyaset adamı olmaya mahkûmdur, diyordu. Son isyanın gösterdiği i, askerlik görevlerini savsaklar, halkla ilişkisini kaybeder ve böylece si-

yasî kargaşalıklara ve genel hoşnutsuzluğa sebep olurdu. Bundan da zarar görecek ülkeydi. Subaylar ya partide kalıp ordudan ayrılmalı, ya da orduda kalıp partiden çekilmeliydiler. Sonra da askerlerin siyasal kuruluşlara girmesini önleyen bir kanun çıkarılmalıydı.

Mustafa Kemal'in tezindeki güçlü ifade ve mantık, ona kongrede birkaç taraftar sağladı. Ama bu konuda başarabildiği tek iş, Edirne'deki İkinci Ordu'nun düşüncesini öğrenmek üzere oraya iki delegenin gönderilmesi oldu. Mustafa Kemal'in tezi, İsmet tarafından şiddetle desteklenmesine rağmen çoğunluk sağlayamadı. Birkaç subay bu düşünceye uyarak ordudan, birkaçı da partiden ayrıldılar. Ancak, orduyla parti birbirine o kadar kaynaşmıştı ki, onları ayırmaya imkân yoktu. Bu kaynaşma, özellikle yüksek kademelerde inatla sürdürülüyordu. Gerçi, bir yıl önce Enver, politikadan çekilir gibi yapmış ve Berlin'e ataşemiliter olmuştu. Ama, tam bir karşı devrimin arkasından böyle bir jesti tekrarlamaya niyeti yoktu. Şimdi onu ürkütmeye başlayan halk yığınlarını denetleyebilmek için askerî ve siyasî iktidarın bir elde toplanmasını gerekli görüyordu. Mustafa Kemal'in haklı olduğunu, ancak zaman ortaya çıkaracak ve 'Teklifim kabul olunsaydı, ilerideki birçok felâketler önlenebilirdi,' sözünü doğrulayacaktı.

Parti liderleri Mustafa Kemal'i şimdiye kadar sadece can sıkıcı bir adam saydıkları halde, artık tehlikeli bir kişi olarak görmeye başlamışlardı. Komitacıları işe karıştırdılar. Parti üyelerinden biri Mustafa Kemal'i ortadan kaldırmakla görevlendirildi ve sözde, onun kongrede ortaya attığı sorunu konuşmak üzere bürosuna geldi. Mustafa Kemal onun davranışlarından kuşkulanmıştı; bir yandan hiçbir şey belli etmeksizin konuşurken, öte yandan yazı masasının çekmecesinden bir tabanca çıkararak önüne koydu. Sonra genç subayın sorduğu soruları yine hiç istifini bozmadan cevaplandırdı. Mustafa Kemal'in güçlü konuşmasıyla, tabancanın gücü biraraya gelince genç adam dayanamayarak onu öldürmek üzere geldiğini, ama şimdi düşüncesini değiştirmiş olduğunu açıkladı. Mustafa Kemal, bundan ve daha sonra ona karşı girişilen iki öldürme teşebbüsünden söz ederken, 'Ben kendi kendimin koruyucusuyum,' diye övünürdü.

İkinci sefer, ona koruyuculuk eden, aslında, onu öldürmekle görevlendirilmiş biri oldu. Bu, eskiden Fırka için birkaç kez buna benzer işleri görmüş olan, ama her nasılsa Mustafa Kemal'e karşı büyük saygı besleyen Yakup Cemil adında biriydi. Yakup Cemil, bu seferki görevini yalnızca reddetmekle kalmayıp, gizlice Kemal'i uyardı. O da geceleyin sokağa çık-

ı zaman, çok daha dikkatli davranmaya başladı. Bir gece, arkasından biin geldiğini sezerek, hemen bir kapı aralığına sokuldu ve sırtını duvara yayarak elinde tabanca, adamın saldırısını bekledi. Ama, Enver'in akralarından biri olduğunu anladığı adam, onu görmemiş gibi yaparak, önünn geçip gitti. Mustafa Kemal de ona ilişmedi.

ALTINCI BÖLÜM

Bir Kurmay Subayın Olgunlaşması

MUSTAFA KEMAL, davranışlarını inançlarına uydurarak politikadan çekilmiş ve kendini askerlik görevlerine vermişti. Hükümet, orduda yenilikler yapmaya girişmişti. Düşman dıştan kapıya dayanmış, ayrıca içerden de sarmış olduğu için yapılacak çok iş vardı. İlk başta, çoğu henüz yeni askerî okullarda öğretilen komuta prensiplerinden ve modern savaş tekniklerinden habersiz olan subayların eğitimi geliyordu. Mustafa Kemal, Üçüncü Ordu'nun eğitim koluna ayrılmıştı. Kendine düşen dersleri enerjiyle vermeye koyuldu. Orduda hâlâ yürürlükte olan, modası geçmiş eğitim yöntemlerini açıkça yerdiği için yaşlı subaylardan çoğunu kızdırmıştı. Bunlar şimdi bu geveze, kendini beğenmiş gencin iş başında neler yapacağını merakla bekliyorlardı.[1] Mustafa Kemal, öğreticilikteki yetenekleri sayesinde çok geçmeden kendi subaylarının saygısını kazandı. Bir yandan da ona şaşıyorlardı: geç vakte kadar oturup konuşarak içki içtiği halde, her sabah karargâha ilk gelen yine o olurdu.

Mustafa Kemal, Abdülhamit'in Türk ordusunu yetiştirmek için getirtmiş olduğu Alman subaylarını, bir yurtsever olarak hiç çekemiyordu. Ama meslekten bir asker olarak onların değerlerini de takdir ediyordu. Çünkü ister dost, ister düşman tarafından uygulansın, askerliğe bilim olarak saygı duyardı. Hattâ Berlin Askeri Akademisinin eski müdürlerinden General Litzmann'ın takım ve bölük talimleri konusundaki bir kitabını Türkçeye bile çevirmişti. Bunun bir kısmını yeni çıkan Türk Piyade Eğitimi El

1 Mustafa Kemal, arkadaşları arasında bu üst kademedeki subayları çoğu zaman küçümser ve yeni orduda, binbaşıdan yüksek rütbelilerin komuta etmesinin yasaklanması gerektiğini, yarı şaka olarak ileri sürerdi. Ona kalsa, sadece binbaşıya kadar olan subayların dosyalarını tutup, ötekileri ortadan kaldırırdı. Yarbaylarla daha yüksek rütbedeki subaylar ay başında maaşlarını almaya geldikleri zaman kendilerine, 'Efendim, defterde sizin adınız yok, sizi tanımıyoruz,' denirdi.

Kitabı'na ek olarak yayınladı. Hızla değişmesi gereken eski tabiye sisteminin yerine yenisi uygulandığı zaman, askerlerin karşılaşacağı sorunları da yazdığı önsözde belirtti.

Abdülhamit'in bir zamanlar durdurmuş olduğu ordu manevralarına şimdi yeniden başlanmıştı. 1909 yılının Ağustos ayında Mustafa Kemal, Köprülü yakınındaki eğitim manevralarının denetlenmesiyle görevli olarak, Ordu Kurmay Başkanlığı emrine verildi. Bu, yıllardır benzeri görülmemiş bir askeri harekâttı. Bütün bir süvari tugayı, ordu komutanları ve kurmay başkanlarının önünde manevralar yapmak üzere toplanmıştı. Mustafa Kemal, bunu, çoktandır özlediği askerlik hayatının gerçek başlangıcı sayıyordu. Bir gün Alman Askerî Heyetinin saygıdeğer başkanı Mareşal Von der Goltz'un bir manevrayı yönetmek için Selânik'e geleceğini öğrendi ve onun için daha önceden bir manevra planı hazırlamaya karar verdi. Yüksek rütbeli subayların, bu küstahlık karşısında tepeleri atmıştı.

'Mareşal Hazretleri buraya bizlere ders vermeye geliyor,' dediler. 'Bizden ders almaya değil!'

Mustafa Kemal askerlik sanatının büyük üstadının bilgisinden yararlanmak gerektiğini kabul ediyordu. Ama Türk Genelkurmayının da, kendi ülkesinin nasıl savunulacağı konusunda birtakım düşünceleri olduğunu, Mareşale göstermesi de aynı derecede önemliydi. Hem Mareşali plan hazırlamak zahmetinden kurtarmak da bir nezaket gereğiydi. Sonra, isterse planı beğenmeyip kendininkini uygulamakta serbestti.

Mareşal geldiğinde, Mustafa Kemal'in hazırladığı planı görünce bunu uygulamaya karar verdi. Kendisi, manevra için seçilen araziye yabancıydı, oysa Mustafa Kemal burasını, demiryolu yolculuklarından çok iyi tanıyordu. Mareşal, bütün manevra boyunca genç Türk subayını yanından ayırmayarak ona akıl danıştı. Von der Goltz'un son eleştirilerini de dinledikten sonra Mustafa Kemal, sevinçten göğsü kabararak, en aşağı Mareşal kadar usta bir asker olduğuna inandı. Bu çeşit manevralar gitgide daha sık yapılmaya başlandıkça, Mustafa Kemal her zaman ön saflarda görünür oldu. Bu manevralar bir yandan ona değerli bir tecrübe sağlamış, bir yandan da kolağası rütbesini aşan bir askerî ün kazandırmıştı.

Taktikçi olarak savaşı kendisi idare ediyormuş gibi davranır, kendi başına bir plan yapar, vereceği emirleri önceden yazarak sonradan verilen asıl komutlarla kıyaslardı. Strateji yönünden de planlar yapar ve gözde bir Alman subayı olan General Rabe'ye sunardı. Onun cevaplarını dikkatle inceler ve düşünceleri birbirine uyduğu zaman sevinirdi. Bir öğretmen olarak, manevra sonuçlarını özetlediği zaman açık seçik, uyarıcı, incelemele-

rinde kesindi. Astlarına karşı sertti, ayrıntılara dikkat etmedikleri, örne-ğin, haritayı yanlış okudukları, saate bakmadıkları zaman onları azarlar böyle küçük yanlış ve ihmallerin savaşta felâketlere yol açabileceğini söy-lerdi. Onlara, her zaman 'en iyi'nin peşinde koşmak isteğini aşılamış ve hepsinin saygısını kazanmıştı.

Buna karşılık hâlâ eğitim ve manevra konularında sözlü ya da yazılı olarak sunduğu toksözlü raporlarla üst kademedeki subayları sinirlendiri-yordu. Bunlar onu, savaş alanında kıta başında başarısızlığa mahkûm bir nazariyeci olarak görüyorlardı. Sonunda öğretmenlikten alarak, bir piyade alayı komutanlığına atadılar. Böyle bir komuta için rütbesi henüz küçüktü. Besbelli onu kendi kazdığı kuyuya düşürmek amacını gütmüşlerdi. Ama o, kıtadaki askerleri yönetmekte de, karargâhtaki subayları eğitmekte göster-diği kadar başarılı oldu.

Osmanlı İmparatorluğunun Rumeli'deki çözülmesi sürüp giderken, Arnavutluk'ta bir isyan patlak vermişti. Bunun bastırılmasına Mustafa Ke-mal de katıldı. Komutayı alan Mahmut Şevket Paşa, Hareket Ordusu'nda-ki hizmetlerinden ötürü beğenmiş olduğu Mustafa Kemal'i Kurmay Baş-kanlığına seçti. Mustafa Kemal, sonradan taraftarları grubuna katılacak seçkin subaylardan biri olan Albay Fevzi Bey'le bu sefer sırasında tanışmış-tır. Durumu dikkatle tarttıktan sonra, hayati önemi olan bir geçidi ele ge-çirmek amacıyla bir tabiye planı çizdi. Şevket Paşa bunu kabul etti. Plan o kadar başarılı oldu ki, geçit, Mustafa Kemal'in sonradan övünerek söyledi-ği gibi 'tek Türk askerinin burnu bile kanamadan' zaptedildi. Böylece is-yan bastırılmış ve Mustafa Kemal'in şöhreti yine parlamıştı. Ama, bu ona terfi sağlayacak yerde, ancak onu çekemeyenlerin kıskançlığını arttırdı. Osmanlı Ordusunun gizli kırtasiyecilik sisteminde kişisel düşmanlıklar bü-yük rol oynardı. Mustafa Kemal yine kolağası olarak kaldı.

Seferin başarısını kutlamak üzere, Selânik'te verilen bir akşam yeme-ğinden sonra, Alman Albayı Von Anderten, isyanı bastırmış olan Osmanlı ordusu şerefine kadeh kaldırdı. Şerefe içildikten sonra, Mustafa Kemal ayağa kalkarak, ortadaki kahramanlık havasını söndürmek için, alaycı ve uzun bir konuşma yaptı. Bir Türk subayı olarak, ülke sınırları içinde olan Arnavutluk gibi bir yerin dize getirilmesi cinsinden ufak bir olay şerefine kadeh kaldırmayı kendine yakıştıramıyordu. 'Ama,' dedi, 'Zamanı gelince Osmanlı değil, Türk ordusu, Türk milletinin bağımsızlığını kurtaracaktır.'

Sonradan Alman albayı ile konuşurken Mustafa Kemal, Türk ordusu-nun ülkeyi yalnızca düşmandan değil, aynı zamanda yobazlıktan ve düşün-ce üzerindeki baskılardan da kurtardığı zaman görevini başarmış sayılaca-

ını anlattı. Türkiye'nin ana sorunu, Batı dünyasından geri kalmış olması e Türkleri 'muasır medeniyet seviyesine' ulaştırmak zorunluluğuydu.

O yılın sonbaharında Mustafa Kemal, Fransız ordusunun Picardie'de apacağı manevraları görmek için Fransa'ya gidecek olan Türk heyetine ye seçildi. Bu onun Batı Avrupa'ya yapacağı ilk yolculuktu. Selânik'ten endine Avrupa kılığı sandığı bir takım elbiseyle, sınırı aşınca giymek üze- bir de şapka aldı. Yanındaki subay, fesini başından çıkarmadı, çünkü bu- un hâlâ Türk saygınlığının bir sembolü olduğunu sanıyordu. Ama Belg- at'ta vagon penceresinden dışarı baktığı zaman, yemiş satmakta olan kü- ük bir Sırp çocuğu ona hakaret dolu bir sesle 'Tuh! Turkos!' diye bağırdı. ncak, Mustafa Kemal'in Batı kılığı pek bir şeye benzememişti. Paris'te taşemiliter olan Fethi onu görünce, 'Bu ne biçim kılık?' diye kahkahayla ülmeye başladı. Mustafa Kemal'in kostümü koyu yeşildi, kafasında da rollülerin giydiği gibi acayip bir şapka vardı. Fethi'nin öğüdü üzerine şap- ayı da, kostümü de bir kenara atıp Paris modasına daha uygun bir kıyafet çtiler.

Mustafa Kemal ve arkadaşları, üniformalı oldukları zaman kalpak gi- yorlardı. Bu, Türk subaylarının kullandığı resmi başlıktı. Ama onları he- en öteki subaylardan ayırt ediyor ve hele Fransızların gözünde, onlara omik bir **Opera bouffe** oyuncusu havası veriyordu. Manevraların yanısıra irütülen eleştiri konferanslarında yabancıların Türk subaylarını ciddiye al- adıklarını, Mustafa Kemal, kolayca farketti. Ama, onların bu şık kıyafet- ri altında, askerlik bilgilerinde birtakım eksiklikler olduğunu anlamamış eğildi. Kendini hiçbir Avrupalıdan aşağı görmediği için, onların kendisi- e böyle yan bakmaları; yalnız başındaki kalpak yüzünden değil, bozuk ransızcası yüzünden de küçük görmeleri onu üzüyordu. Genellikle, ağzını ç açmadan duruyor, ilk olarak gördüğü bu modern Batı ordusunu dikkat- , kendi içinde değerlendirmekle yetiniyordu. Ara sıra bu sessizliği boz- ak, karşısındakilerden üstün bulduğu kendi düşüncelerini ortaya vurmak teğini duyuyordu.

Bir gün kendine cesaret vermek için konyak içti ve harita başında er- si günkü manevra planları tartışılırken uluorta lâfa karışarak, büsbütün ışka bir plan teklif etti. Hazır bulunan kurmay subaylara, kararlaştırmış dukları saldırı noktasını değiştirmeleri gerektiğini söyledi. Subaylar un bu iddialı, küstah konuşmasını, küçümsemeyle karışık bir sinirlilikle rşıladılar. Ama, ertesi günkü manevrada, onun haklı olduğu meydana ktı. Yüksek rütbeli yabancı subaylardan biri bunu onun yüzüne karşı iti- f ederek, 'Sizin görüşünüz, herkesin görüşünden daha doğruymuş,' dedi.

Sonra şakayla, 'Ama başınıza bu tuhaf şeyi neden giyiyorsunuz?' diye ekle di. 'Bunu giydiğiniz sürece kimse sizin görüşlerinize değer vermeyecektir

Mustafa Kemal hiç olmazsa kendi heyet başkanı üzerinde olumlu b etki bırakmıştı. Başkan, onun kafası işleyen bir subay olduğunu görüyor v planlarını dikkatle dinliyordu. Ama Selânik'e döndükten sonra Musta Kemal yine zaman zaman umutsuzluk nöbetlerine kapılmaya başladı. Çün kü hâlâ terfiinden söz edilmiyordu. Bir akşam onu bürosundan almaya ge len bir arkadaşına, 'Ordudan istifaya karar verdim,' dedi. Beyaz Kule gaz nosuna doğru yürürlerken öfkeyle, 'Bu adamlarla daha fazla çalışamam diye tekrarladı. 'Geçinemiyorum onlarla.' Ama, bir saat kadar içip konu tuktan sonra, fikrini değiştirdi.

Siyasal alandaki hevesleri de içinde kalmaktaydı. Gerçi Fırka işlerin faal olarak katılmaktan vazgeçmişti ama, asıl amacının siyasal iktidar o duğu artık belirmeye başlıyordu. Gazinolardaki gece âlemlerinde içerke iktidara geçtiği zaman yanındaki arkadaşlarını nerelere atayacağını anla maya başlamıştı. Fethi'yi Büyükelçi, Tevfik Rüştü'yü Hariciye Vekili, K zım'ı Harbiye Vekili ve Nuri adında başka bir arkadaşını da Başvekil yap caktı. Bütün arkadaşlarına birer yer veriyordu.

'Peki ya sen, sen ne olacaksın?'

Mustafa Kemal bu soruya esrarlı bir tavırla cevap veriyordu: 'Ben d sizi bu yerlere atamaya yetkili adam olacağım.' Fethi gülerek, ona Bek Sultan Mustafa diye takılmaya başlamıştı.

Mustafa Kemal, büyük bir adam olacağını tâ içinde duyuyordu. Ge çek büyüklüğün ne olduğunu da iyi biliyordu. Hareket Ordusu'nun İsta bul'a yürüyüşünden az sonra, bir gece, Kristal gazinosuna gitmiş ve salo da yer olmadığını görünce, yukarıda sigara dumanı dolu bir odaya çıkmı tı. Burada birkaç arkadaşı rakı ve bira içerek, İhtilâl hakkında büyük lâ lar ediyor ve başarıya ulaşması için büyük adamlara ihtiyaç olduğunu söyl yorlardı. Mustafa Kemal, onları dinledi. Biliyordu ki her biri kendini, ülke nin muhtaç olduğu büyük adam olarak görmektedir. Söz, büyük adam o mak için, ne gibi nitelikler gerektiğine geldi.

İçlerinden biri, Enver ve Talât'la birlikte Fırka'nın başında buluna binbaşıyı kastederek, 'Ben Cemal gibi olmak isterdim,' dedi.

Ötekiler de böyle düşünüyorlardı. Mustafa Kemal'e de düşüncesi sordular, ama o lâfa karışmayarak arkadaşlarına sessiz, soğuk bir bakış karşılık verdi. Onlar bunu, biraz da haklı olarak, onun kendi üstünlüğün olan inancının bir ifadesi olarak gördüler. Bundan sonraki tartışmalar sıra sında iki ayrı görüş ortaya çıktı. Birisine göre, vatanı kurtaracak insan d

ıştan büyük adam olmalıydı. İkincisine göre ise, büyüklük ancak yapıla-
ık işle ölçülebilirdi. Bu ikinci fikir, Mustafa Kemal'indi.

Birkaç gün sonra Cemal'le birlikte işten çıkmış, tramvayla Olimpos
teline gidiyorlardı. Cemal ona Selânik gazetelerinden birinde çıkan im-
ısız bir yazıyı gösterdi. Mustafa Kemal, makaleyi okudu ve rasgele bir
ızeteci karalaması diyerek önem vermedi. Cemal o zaman, yazıyı kendi-
n yazdığını açıkladı. Bunun üzerine Mustafa Kemal ona, 'büyüklük' ko-
ısunda uzun bir öğüt verdi. Kendini halk yığınlarına beğendirmeyi amaç
dinmek kısa görüşlü bir politikaydı. Mustafa Kemal, 'Büyüklük, memle-
etin mutluluğu için ne gerektiğini kestirmek ve doğruca bu amaca doğru
ırümekten başka bir şey değildir... Kendi kendinin büyük değil, küçük ve
ıyıf olduğuna, ama hiçbir yerden yardım ummadan sonunda bütün engel-
ri aşacağına inanacak ve arkadan biri çıkıp da sana «Büyük Adam» der-
gülüp geçeceksin,' dedi.

Bunlar, Cemal'in dinlemeye alışık olduğu türden sözler değildi. Ama
lustafa Kemal'in parlak lâflara karşı beslediği güvensizliği yansıtıyordu.
, bir gerçekçi olarak görünüşe değil, ama düşünerek tasarlanmış, bilim
oluyla planlanmış ve sistematik olarak gerçekleştirilmiş işe önem veriyor-
ı. Çevresinde, sözümona ülkeyi yönetmekte olanlardan birçoğu geveze-
kten başka bir şey bilmeyen, duyguları ham, düşünceleri belirsiz birtakım
şilerdi. 'Bugünün adamları'nın Doğulu kafaları, soyut düşünceler ve bun-
ırın duygular üzerinde uyandırdığı etkilerle gelişirdi. 'Yarının adamları'-
ın Batılı kafaları ise, pratik kavramlara ve bunların eyleme dönüştürülme-
ne dayanırdı.

Mustafa Kemal'in Doğu'nun yalnızca zihniyetine değil, yöntemlerine
e güveni yoktu. İttihat ve Terakki Cemiyetinin Avrupa anlamında bir par-
olmadığını görebiliyordu. Bu parti, ancak, İmparatorluğun çeşitli eyalet-
erine dağılmış, merkezi bir yönetimden olduğu kadar kendi aralarında da
yumlu bir anlaşmadan yoksun, bir heyetler topluluğuydu. Belli bir lideri
e yoktu. Yalnızca durmadan değişen birçok liderleri vardı. Üstelik, Fır-
a'nın içini, Doğu biçimi bir gizlilik ve entrika havası kaplamıştı. Hâlâ bir
izli cemiyet gibi çalışıyor, kararlarını, kapalı kapılar ardında, gizli tören-
erinin maskaralığı arasında alıyordu. Teşkilât içinde entrikalar, çekemez-
kler, birbirinden öç almalar almış yürümüştü. Jurnalcıların, fesatçıların
e katillerin hâlâ gözde olması yüzünden, yetkiler kötüye kullanılıyordu.

Bütün bunlar Mustafa Kemal'in yaradılışıyla hiç bağdaşmayan şeyler-
i. 'Sokak başlarında işlenen siyasi cinayetler'den ötedenberi nefret eder-
i. Doğuşu ya da yetişmesi yüzünden değil, ama kendi içgüdüsüyle, düşün-

ce ve yöntem bakımından tam anlamıyla Batılıydı. Geleceğin toplumlarına biçim verebilecek yapıcı ruhun ancak Batıda bulunduğunu anlamıştı. Doğu politikasının dalaverelerinden, kaçamaklarından, düşünce ve sözlerindeki kaypaklık ve örtülülükten nefret ediyordu. Kendisi, içinden geçeni olduğu gibi açıklamayı, aka ak, karaya kara demesini severdi. O kadar ki, bu açıksözlülüğü düşmanlarını çileden çıkarmakla kalmaz, çok vakit dostlarını bile zor durumda bırakırdı.

Mustafa Kemal'i, kendinden önce gelmiş olan reformculardan ayıran nokta, Tanzimat hareketi gibi yalnızca yasalar ve yönetim alanında kalmayıp bütün politikayı içine alan bir değişiklik istemesiydi. Ülkenin siyasi yapısını değiştirmek, halkı uyandırıp onun Fransız İhtilâli ile doğan ve şimdi Batı Avrupa'nın birçok ülkesinde gelişen millî egemenlik kavramıyla ilgilenmesini sağlamak istiyordu. Böyle bir değişikliğin pek çabuk olamayacağını Mustafa Kemal de biliyordu: Nedeni İslâm diniydi. Dini güçler, demokrasinin yerleşmesine karşı koyacaklardı. Müslümanlık, gücünü tartışmadan değil, baskıdan; düşünce özgürlüğünden değil, kayıtsız şartsız itaatten alırdı. Mustafa Kemal'in nefret ettiği dolambaçlı düşünce ve yöntem alışkanlıkları, İslâm zihniyetinin yapısında vardı. Onun için, Mustafa Kemal, siyasi reformu her şeyden önce dini reform olarak görüyordu.

Çocukluğundan beri annesinin kör inançlarına ve tapınma âdetlerine meydan okuyan tepkisi, onun bilinçaltında, evren sırlarının çözülemeyeceği düşüncesine yol açmıştı. Şimdi bu düşüncelerini, kendi **agnosticisme**'ini[2] Farmasonlara katılmakla göstermiş olan Fethi de paylaşmaktaydı. Ama bunu kendilerinden başka pek kimse bilmeyecekti. Mustafa Kemal hâlâ ihtiyatlı davranıyor, İslâm âdetlerini uyguluyor ve ancak çok yakınlarına açılabiliyordu.

Çünkü karşısındakiler, yalnızca aşırı gericiler ve cahil halk yığınları değildi. Aydın ve seçkin kişiler olan kendi arkadaşlarının çoğu da hâlâ, din bakımından gelenekçi kimselerdi ve İhtilâli de, Müslümanlık çerçevesi içinde gerçekleştirmişlerdi. Bazı gericiler, her ne kadar subaylar aleyhinde, 'İmansız' yaygaraları koparıyorlarsa da, aslında bunlar dine bağlı insanlardı ve onların gözünde de 'İmansız'olan Mustafa Kemal'den başkası değildi. Çünkü, içki içiyor, densizlik ediyor, kadınlarla düşüp kalkıyor ve ahlâk kurallarını hiçe sayıyordu. Kendileri, orta sınıftan uslu akıllı bir Müslüman olarak geçiniyor, bundan hoşnut görünüyorlardı. Oysa Mustafa Kemal, bu göreneklere karşı gelmeye kalkıyordu. Politik görüşlerinden

2 Bilinemezcilik: Tanrı'nın ve evrenin nereden türediğinin bilinemediğini ve bilinemeyeceğini ileri süren öğreti.

askerlikteki hırsından çok, bu tutumundan dolayı ona karşı cephe almış-rdı.

Yine de yeni yetişen bazı gençler, Müslümanlıktan din olarak değil , siyasal bir güç olarak uzaklaşmaya başlamışlardı. Onun yerinde dine yasla ırka öncelik tanıyan, Türkleri ilk olarak Türk diye niteleyen yeni r milliyetçilik kavramı doğmaktaydı. Bu zamana kadar Türk adı, Türk-r arasında bile ancak Anadolu köylüsünün en aşağı tabakası için kullanı-bilecek küçültücü bir sözdü. Yıllar sonra, Mustafa Kemal'in bir vecize arak ortaya attığı bir yurtseverlik sözünde bile bilinçli bir kinaye vardı: Ne mutlu Türküm diyene!» Ama artık Türk adı, yeni ve daha soylu bir lam kazanmaktaydı. Taze kökler arayan Jön Türkler, ırklarının Orta As-, steplerindeki geçmişine uzanmaya başlamışlardı. Burada Türkler, Os-anlı ve Müslüman olmadan önce, yalnızca Türk olarak yaşamışlardı. Ye-bir geleceğin kurulması için gerekli olan ortak sosyal ve kültürel kökler erhalde burada bulunabilirdi.

Böyle düşüncelerin isteğine karşılık veren bir düşünür de ortaya çık-ış bulunuyordu. Bu, Selânik Rüştiyesinde felsefe ve yeni bir bilim olan syoloji öğretmenliği yapan Ziya Gökalp'ti. İttihat ve Terakki'nin gözde yelerinden biriydi ve o da, Mustafa Kemal'in ilk olarak kendini gösterdi-, 1909'daki Fırka kongresinde, bir eylem adamından çok, bir entelektüel arak dikkati çekmişti. Gökalp'in milliyetçi düşünceleri önce Turancılık olunu izliyordu. Rusya'daki Türk asıllı azınlıklar arasında Pan-Slavizme r karşılık olarak başlayan Turancılık, Türkiye sınırları içinde olsun olma-n, dünyadaki bütün Türkleri birleştirmek hülyasını güdüyordu. Kafası, bü-n insanların dinsel ve sosyal bakımdan birleşmesi gibi, mistik düşünceler-en hoşlanan Enver de bu teze katıldı. Ama, zamanla bunun boş bir hayal duğu ortaya çıktı ve Ziya Gökalp, düşüncelerini yalnızca İmparatorluk sı-rları içindeki Türkleri kapsayan bir Pan-Türkizme yöneltti.

Bu utangaç tavırlı, tuhaf görünüşlü, ufak tefek, dalgın bakışlı adam, nının orta yerindeki istavrozu andıran yara iziyle –delikanlılığında, bir nutsuzluk anında kendini vurmaya kalkışmıştı– Selânik gazinolarındaki ğlıklı genç subaylar arasında biraz yadırganıyordu. Ama, Gökalp'in dü-ncelerine karşı saygı besliyorlardı. İçlerinde, onun etkisiyle yeni bir ürklük duygusu gelişmeye başlamıştı. Bununla birlikte Müslümanlıktan nceki Türk törelerine dönülmesini isteyen Ziya Gökalp'le, Batı gelenek-rini yeğleyen Mustafa Kemal arasında bir görüş ayrılığı vardı. Mustafa emal, bu bakımdan başka bir entelektüel olan ve Türk okuyucusuna Av-upa'nın ve özellikle Fransa'nın sosyal ve kültürel yaşayışını tanıtmak iste-

yen şair Tevfik Fikret'e ve daha sonraları, 'İkinci bir uygarlık daha yoktur, uygarlık demek Batı uygarlığı demektir ve gülüyle, dikeniyle kabul edilmelidir,' düşüncesini savunan Abdullah Cevdet'e daha yakın bir ilgi gösteriyordu.

Mustafa Kemal'in politikadan uzak kalmasına olanak yoktu. Çevresindeki arkadaş topluluğu, zamanla siyasal bir grup niteliği almıştı. Şimdi tümenindeki subaylarla sık sık buluşarak strateji konusunda konuşmalar yapmaya başlamıştı. Amirleri, bunun altında da siyasî bir amaç sezdiler. Fırka'nın hafiyeleri onu İstanbul'a jurnal ettiler. Harbiye Nazırlığına getirilmiş olan Mahmut Şevket Paşa'nın talimatı üzerine Mustafa Kemal kıtadan alındı ve başkente atandı. Burada Genelkurmay bürolarında gözaltında bulundurulabilecekti.

Ama, Mustafa Kemal İstanbul'da fazla kalmadı. Çünkü 1911 yılının yazında dünya durumu yepyeni bir gelişme göstermişti. Dikkatler artık Rusya ve Avusturya'nın Balkanlar üzerindeki emperyalist faaliyetlerine değil, Almanya ile, onu hızla kovalayan İngiltere ve Fransa'nın Afrika kıtasındaki emellerine çevrilmişti. Almanların Fas'taki Agadir'e yaptıkları 'panter sıçrayışı' orada bir savaş tehlikesi yaratmıştı. Bunun sonucunda doğan Fransız-Alman anlaşması ile Fas, Fransa'ya, Kongo'nun ufak bir kesimi de Almanya'ya verildi. Bu olay emperyalizm sahnesinde İtalya'nın da görünmesine yol açtı. Kuzey Afrika yağma edilecekse, bundan ona da pay ayrılmalıydı. İtalya böylece Türklerin ihmal ettikleri Batı Trablus ve Bingazi mutasarrıflıklarını kendine katmaya karar verdi: Türkiye'ye savaş açarak Trablus'la Bingazi'yi işgal etti.

Şimdi Enver'e kendine çok yaraşan kahraman şövalye rolünü oynamak için yeni bir fırsat çıkmıştı; hem de bu sefer bir İslâm mücahidi kılığına girerek. Bir sürü Balkan eyaletleri ve Girit gibi, Batı Trablus'un da ihmal yüzünden elden gitmesine göz yumulamazdı. Yoksa Müslüman âlemine karşı çok küçük düşülürdü. Böylece Enver, birtakım ateşli genç subaylarla birlikte, bir savunma kuvveti kurmak üzere Kuzey Afrika'ya gitti.

Mustafa Kemal, bu seferin akıllıca bir iş olduğuna inanmıyordu. Asıl tehlikelerin Balkanlardan geleceğini pek iyi bilmekteydi. Arkadaşları, onun aksine, her şeyi olduğu gibi kabul ediyor, Batı Trablus'un işgalinin Osmanlı İmparatorluğunun tasfiyesi yolunda atılmış bir adım daha olduğunu ve bu gidişin ancak Anavatan dolaylarında önlenebileceğini kavrayamıyorlardı. Ama o da, kamu isteklerinin akıntısına karşı gelemezdi. Savaş alanındaki başarıları, parti içindeki durumunu sağlamlaştırmaya da yardım edebilirdi. Hem zaten nasılsa burada, İstanbul'da, Mahmut Şevket Pa-

ona göz açtırmıyordu. Ayrıca Enver'den geri kalmayı da kendine yedire-
ezdi.

Böylece Enver'e katılmak üzere gemiyle yola çıktı. Sözde sivil bir ga-
teci olarak, uydurma belgelerle seyahat ediyordu. Şimdi, Fırka'nın göz-
bir hatibi olan şair arkadaşı Ömer Naci'yi de yanına almıştı. Son daki-
da iki parti üyesinin daha yanlarına katılması, Mustafa Kemal'in olduk-
canını sıktı. Çünkü bunlardan biri, bir zamanlar onu öldürmekle görev-
ıdirilmiş olan Yakup Cemil'di ki, kendisine kalsa, böyle bir işte, yol ar-
daşlığı için herhalde onu seçmezdi.

Yola çıkmadan önce buradaki işlerini, sonradan yaveri olacak olan ya-
ı arkadaşı Salih'e (Bozok) emanet etti. Ona, annesine verilmek üzere
ra bıraktı, ama şimdilik gittiği yeri Zübeyde Hanım'a bildirmemesini
yledi. Gemiden Salih'e yazdığı mektupta, 'Alaydaki arkadaşlara selâm
yle,' diyordu. 'Birlikte hazırlamış olduğumuz manevra programı çok gü-
l sonuçlar verdi. Sakın sıkılıp vazgeçmesinler. Yine eskisi gibi, tembel-
ederlerse, hiçbir şey başaramayız.'

YEDİNCİ BÖLÜM

Batı Trablus Savaşı

KUZEY AFRİKA CEPHESİ iki kesime ayrılıyordu: Batı'da Trablus, Doğu'da Bingazi. Fethi şimdi Paris'ten kalkmış, aceleyle Trablus'a yetişmeye çalışıyor, Mustafa Kemal de Bingazi'ye gidiyordu. Buraya varmak için Mısır'dan geçmesi gerekiyordu. Mısır ise, İngilizlerin elinde olduğu için tarafsızdı. Savaşa katılmaya giden Türk subay ve erlerinin ülkeden geçmesine izin verilmiyordu. Bu yüzden, Enver ve ötekiler tanınmamak için çok dikkatli davranmak zorundaydılar. Bir gün Selânik şivesiyle konuşan bir dükkâncı, 'Olmayasın sakın sen Enver?' diye sordu. Enver buna soğukkanlılıkla, 'Keşke olabilseydim!' diye cevap verdi ve başka bir soruyla karşılaşmadan alışverişini bitirdi.

Mustafa Kemal'e gelince, Kahire sokaklarında hepsinden çok göze çarpıyordu. Gözalıcı açık rengi, askerce duruşu ve yürüyüşüyle onun bir Türk subayı olduğunu kestirmek güç olmasa gerekti. Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın huzuruna çıktı. Hidiv, onun giriştiği işle yakından ilgilendi ve mânen destekleyeceğine söz verdi. Mustafa Kemal bundan sonra İstanbul'dan ek ödenek ve subay istedi ve Bingazi'ye göndermek üzere oradaki Sünusilerden de gönüllüler topladı. Sonra Arap kılığına bürünerek ilk fırsatta Batı Sahra'ya doğru yola çıktı. İsteği üzerine, Selânik'ten iki dostu daha kendilerine hukuk öğrencisi süsü vererek İskenderiye'de ona katılmışlardı.

Çöldeki son tren istasyonuna yanlarında üç kişi daha olduğu halde ulaştılar. Bir Türk topçusu, bir Arap çevirmen, bir de Mısırlı kılavuz. Yolcular arasında bulunan beş Türk subayını tutuklamak üzere emir aldığını açıklayan Mısırlı bir subay trende araştırma yaptı. Sadece Arap kılığına girmiş olmakla bu subayı atlatamayacaklarını anlayan Mustafa Kemal, kimliklerini açığa vurdu ve Mısırlı subayın dinsel duygularına hitap ederek

nunla konuştu. Bu savaş, Hıristiyan gâvurlarına karşı açılmış bir Kutsal Cihad'dı. O da, iyi bir Müslümansa, Peygamberimizin ve Kur'an'ın buyruklarına karşı gelmeye, Tanrı iradesini engellemeye kalkışmazdı herhalde.

Mustafa Kemal'in güzel ve akıcı konuşmasının etkisi altında kalan subay, sonunda uzlaşmaya razı oldu. Üç Türk subayını serbest bırakacak, yalnız yanlarındaki üç kişiyi alıkoyarak âmirlerinden talimat isteyecekti. İçlerinden birini, üstlerine herhalde Mustafa Kemal diye yutturabilirdi. Ertesi gün Türk topçusu dışında hepsi serbest bırakıldı.

Mısır'daki yeraltı örgütünün, tren hattının gerisinde oldukça ustalıkla kurmuş olduğu bir kampa doğru yol aldılar. Burada at, deve, yiyecek, su kırbası gibi kendilerine gerekli her şeyi sağladılar. Yalnız bir ilâç sandığı eksikti. Onu da zaten beraberlerinde getirmişlerdi. Çölün göbeğinde bir hafta kadar deve sırtında yol aldıktan sonra bir gece nihayet sınır sandıkları bir yere vardılar. Sesleri duyulmasın diye develerin ağızlarına ıslak bez bağladılar. Çadır kurup sırtlarındaki Arap giysilerinin yerine üniformalarını giyerek, silâhlarını gizlemiş oldukları yerden çıkardılar. Ama başlarında İngiliz ve Mısır subayları bulunan bir müfreze asker gelip yollarını kesti.

Sözcülüğü yine Mustafa Kemal yaptı. Tehdit edici bir tavırla burasının Osmanlı toprağı olduğunu söyledi, ötekilerin buraya girmeye yetkileri yoktu. Onlarsa sınırın yakın zamanda değiştirildiğini ve şimdi burasının Mısır toprağı olduğunu ileri sürdüler. Mustafa Kemal yine kafa tutarak onlara derhal çekilmeleri için bir ültimatom verdi. Yoksa ateş açtıracaktı. İngilizler aradaki sayı farkına gülmekle beraber sonunda boşvererek çekildiler. İki gün sonra Mustafa Kemal ve arkadaşları Tobruk dışındaki Türk ordugâhına varmış bulunuyorlardı.

İtalyanlar Trablus'u, Bingazi'yi ve Libya'nın diğer limanlarını çabucak ele geçirmişler, Tobruk'la çevresindeki yüksek tepelerde sağlam bir savunma durumu almışlardı. Türklerin karargâhı şehrin batısına düşüyordu. Ellerinde ancak küçük bir garnizon kuvveti vardı. Daha çok Sünusi kabilelerinin yardımına bel bağlamışlardı ki, Enver'in gösterdiği bütün çabalara rağmen, onlara da tam olarak güvenemiyorlardı. Enver bir şeyh kıyafetine bürünmüş olarak gösterişli bir çadırda Arapları kabul ediyor ve onlara altın dağıtıyordu. Araplar yine de dövüşmeye yanaşmıyorlardı.

Enver'den geri kalmayı kendine yediremeyen Mustafa Kemal de hemen onunki gibi bir kılığa girdi. Şeyh kıyafetinin kendine çok yakıştığını gördü. Sonradan bu kılığıyla Kahire sokaklarında dolaşıp gösteriş yapacaktı. Ama Mustafa Kemal, askerlik bakımından Enver'den daha gerçekçi

davranıyordu. Siperleri at üstünde denetledikten sonra şeyhleri ve kabile reislerini bir toplantıya çağırdı. Düzensiz bir kalabalıkla karşılaştı. Çoğunun elinde modası geçmiş tüfeklerden ve sopalardan başka silâh yoktu. Mustafa Kemal hepsinin önderi durumunda olan Şeyh Mebre'yi huzuruna getirtti, ona 'din kardeşim' diye hitap ederek İslâm illerini işgale gelen kâfirlere karşı bir kutsal savaş açmaya çağırdı. Tobruk'un doğusunda, savunma bakımından zayıf olan bir kesime geceleyin saldırmayı teklif etti. Ama Şeyh bu kadar kolay harekete geçecek adamlardan değildi. Sopadan başka silahları pek bulunmayan adamlarının dövüşemeyeceklerini ileri sürdü. Bunun üzerine Mustafa Kemal de cebinden bir defter çıkardı ve içinden bir şeyler okur gibi yaptı. Sonra, 'Senin kim olduğunu şimdi anladım, Şeyh Mebre,' dedi. 'Mısır'dayken senden bana söz etmişlerdi. İtalyanların hesabına çalışan bellibaşlı casuslardan biriymişsin. Ben buraya İtalyan casuslarıyla değil, ülkeleri uğruna dövüşe hazır olan Araplarla görüşmeye geldim. Daha fazla konuşmakta fayda yok. Ben daha hazırlıklı ve daha iyi donanmış olan öteki kabileleri destekleyeceğim.'

Bu manevra başarılı oldu. Ertesi gün Şeyh, öbürlerinin yardımına tenezzül etmeyerek sadece kendi kabilesiyle saldırıya geçeceğini bildirdi. Araplara birkaç tüfek dağıtıp, nasıl kullanacakları da öğretildikten sonra, saldırı sabaha karşı yapıldı ve başarıyla sonuçlandı. Yetmiş kadar top ele geçirilmiş ya da yok edilmiş ve iki yüz İtalyan esir alınmıştı. Bu İtalyan askerleri –bundan sonraki çöl seferlerinde de görüleceği gibi– artık savaşa devam etmeyecekleri için sevinçliydiler. Türkler bu esirleri, Sahra'dan ya da Mısır üzerinden, nasıl yolunu bulurlarsa, ülkelerine dönmek üzere salıverdiler.

Bununla birlikte, Tobruk'u ele geçirmek olanaksızdı. Kıyı boyundaki öteki kalelerde olduğu gibi, burada da Türklerin elinden gelen tek şey, sadece İtalyanların surlardan dışarı çıkmasını önleyebilmekti. Bu savaşta Türklerin tek başarısı, İtalyanları yardımcı birlikler getirmek zorunda bırakmaları oldu ki, deniz yoluyla geldiği için bunu da önlemeye olanak yoktu. Bu savaş, böylelikle Mustafa Kemal'e sonradan Gelibolu savaşında çok işine yarayacak olan bir askerlik dersi verdi: Deniz üstünlüğünün önemini ve denizden topçu ateşiyle desteklenen bir düşmanın, karaya çıkarma yapmasını önlemenin olanaksızlığını anlamış oldu. Türk deniz kuvvetleriyse bu arada varla yok arasında bir durumdaydı. Abdülhamit sürekli olarak Haliç'te demir atmış duran donanmasının çürüyüp gitmesine bile bile göz yummuştu. Bu arada Türk silah ve donanımı, Trablus'a türlü tehlikeli yollardan sokuluyordu. Bu iş de Hüseyin Rauf'a düşüyordu.

Rauf'un elinde, Çanakkale dışındaki biricik Türk savaş gemisi olan amidiye kruvazörü vardı. **Hamidiye,** Amerikalılardan alınmıştı ve aslın-ı Bucknam Paşa diye anılan tuhaf bir Amerikalı maceracının kumandası ındaydı. Amerika, gemiye Atlantik'i geçmek için bir deniz subayı ver-eyi reddedince, bu işi, eski şilep kaptanı olan Bucknam üzerine almıştı. mdi de taşıdığı her gemi yükü silah için, karşılığında makbuz göstere-k, uygun bir yüzde almaya yetkisi vardı. Silahlar Suriye'ye götürülür ve rada Kuzey Afrika kıyısına gidecek gemilere aktarılırdı. 1912 ilkbaharın-ı İtalyanlar Rodos'u ve On iki Ada'yı işgal edince, Bucknam Paşa'nın işi e güçleşti.

Bu arada Mustafa Kemal, kendisinin Derne'deki Türk karargâhına anmasını sağlamıştı. 1912 yılı sonbaharına dek Tobruk'la Derne arasın-ı gidip geldi. Enver'in yakınında ilk olarak kıta hizmeti görüyor ve raki-nin askerlikteki bilgi ve değerini ölçme fırsatını buluyordu. Enver'in za-f taraflarını hemen sezmişti. Cesurluğuna her zaman saygı duymuştu, na şimdi, onun mantık ve muhakeme gücü bakımından şaşılacak derece-e saf olduğunu görüyordu. Enver, 'hüsnü kuruntu' sahibi bir insandı. Sade-e görmek istediği şeyleri görüyor ve taktik ya da strateji gerçekleriyle ek ilgisi olmayan düşlerle kendi kendini kandırıyordu.

Mustafa Kemal açık görüşlü asker mantığıyla, bu seferin çapının dar duğunu çabuk anladı. Türklerin İtalyanları kıyıdaki mevzilerden söküp malarına olanak yoktu. Öte yandan İtalyanlar da, kendi yönlerine çek-eyi başaramadıkları Arapların elinde bulunan susuz iç bölgelere doğru ha fazla ilerleyemezdi. Sonuç bir çıkmazdan ibaretti. Kafası işleyen her-ngi bir kurmay subayı, burada İtalyanların ilerlemesini önlemeye yete-k kadardan fazla bir kuvvet bulundurmanın Türklerin başka cephelerde ldetle muhtaç oldukları asker ve malzemeyi yok yere harcamak olduğu-ı görürdü. Ne var ki, Enver durumu başka türlü görüyor, daha doğrusu se-yordu. Romantik hülyalarla kendini, büyüdükçe büyüyen topraklar üzerin- Trablus Araplarının sultanı olarak düşlüyordu. Böylece İtalyanların erne'den atılıp seferin şanlı bir zaferle biteceğine hem kendini inandırı-r, hem de düzenlediği toz pembe raporlarla İstanbul'u kandırmaya çalışı-rdu. Derne'yi ele geçirmek için boşuna bir çabayla, Derne vadisindeki kurlar cesetlerle doluncaya kadar çok pahalıya mal olan bir sürü harekâ- girişti. Subaylarından bir kısmı bu taktiği yerinde bulmuyorlardı ama, rumu açıkça eleştirmeyi göze alamıyorlardı. Bakışlarını daha üstün nite-te bir komutan olarak gördükleri Mustafa Kemal'e çevirmişlerdi.

Ama, Mustafa Kemal de güç bir durumdaydı. Bu kadar küçük bir kuvvet topluluğu içinde çıkacak bir ikiliğin, hem burada, hem de anavatanda felâketli sonuçlar doğurabileceğini biliyordu. Onun için, ne olursa olsun, Enver'le kendi arasındaki anlaşmazlığı açığa vurmak istemiyordu. Bu yüzden sabırsızlığına gem vurup sesini çıkarmıyor ve Enver'e karşı resmî, ama nazik davranarak onun saçmalıklarını elinden geldiği kadar önlemeye çalışıyordu. En sonunda binbaşı olabilmişti. Terfi haberi kışın geldi. Cepheye gönüllü olarak katılması, hiç olmazsa bu kadarcık bir takdir görmüştü. Bu arada Derne vadilerinde, İnkılâb'a yeni bir ruh getirmek azmiyle, yurtsever genç subaylardan kurulu bir topluluk doğmuştu ki, bunlar zamanla Mustafa Kemal'in çevresinde birleşmeye başlayacaklardı.

Mustafa Kemal, bir sonuca varmayan çarpışmalarıyla Derne seferini çok can sıkıcı bulmakla birlikte, yine de İstanbul'daki arkadaşı Salih'e, kahramanlık havasıyla dolu bir mektup yazdı:

> **Silah arkadaşlarından bazılarının, donanmasına sırtını dayamış bir düşmana karşı çıkmak için Akdeniz'i ve uzak çölleri aşmış olduklarını ve buralardaki yurttaşlarıyla kucaklaştıktan sonra, düşmanı, kıyının bazı kesimlerinde durdurmayı başardıklarını bilmek herhalde seni memnun etmiştir... bilirsin ki, benim askerlik mesleğinin en çok sevdiğim tarafı ustalığıdır. Burada bu sanatın bütün gereklerini yerine getirmek için fırsat ve zaman bulursak, ülkenin yüzünü güldürecek işler yapabileceğiz. Ah, Salih, Tanrı şahidim olsun ki, hayatta tek istediğim orduya yararlı bir eleman olabilmektir. Ülkeyi koruyup vatandaşlarımızı mutluluğa kavuşturmak için her şeyden önce, ordumuzun yine eski Türk ordusu olduğunu dünyaya ispat etmek gerektiğine ötedenberi inanmaktayım.**

Ama, cephedeki subaylar, biraz sonra anavatandaki işlerin kötü gittiğine dair haberler almaya başladılar. İttihat ve Terakki Fırkası güçlükler içinde çalkalanıyordu. Uzadıkça uzayan ve millete yük olan Batı Trablus savaşının da bunda rolü vardı. Fırka, muhalefeti susturmak amacıyla, Meclis'i dağıtmış ve uydurma bir seçim yaparak kendi taraftarlarının büyük çoğunluğu oluşturduğu yeni bir Meclis toplamıştı. Böylelikle perde gerisine itilen muhalefet, askeri bir kılığa büründü. Tarih bu sefer tersine tekrarlandı ve bir avuç genç subay Rumeli dağlarına çıkarak demokrasi adına, Fırka'nın zorbalığına karşı başkaldırdılar; nasıl ki dört yıl önce İttihatçı subaylar da Sultana başkaldırmışlardı. Rumeli'deki subaylar, İstanbul'daki 'Ha-

askâr Subaylar'([1]) grubuyla işbirliği yaparak yeni hükümetin çekilmesini ve Meclis'in serbest bir şekilde yeniden seçilmesini istediler. Aynı zamanda bir zamanlar Mustafa Kemal'in söyleyip dinletemediği şeyi, yani ordunun siyasetten el çekmesini de istiyorlardı. Arnavutluk'ta çıkan bir isyandan sonra hükümeti devirmeyi ve daha liberal bir kabineyi işbaşına getirmeyi başardılar. Bütün subaylar derhal 'gizli ya da açık hiçbir siyasi cemiyete girmeyeceklerine ve ülkenin iç ve dış işlerine hiçbir surette karışmayacaklarına' dair and içmek zorunda kaldılar. Mustafa Kemal, Derne'den Selânik'teki eski silah arkadaşı Behiç'e (Erkin) Fırka'nın çöküşü karşısındaki üzüntüsünü belirten bir mektup yazdı ve vaktiyle kimsenin aldırış etmediği öngörüleri hatırlatarak, 'Zaman ve olayların akışı bütün gerçekleri ortaya çıkarır ve gösterir,' diye ekledi.

Ne var ki, çok geçmeden, içteki bu sarsıntıyı felâketlerle dolu dış buhranlar izleyecekti. 1912 yılının ilkbaharında Rusya'nın kışkırtması ve Avusturya'nın politik bir bozguna uğraması sonucu, Balkan milletleri, tarihlerinde ilk ve son kez, aralarında anlaşıp Türklere karşı bir askeri anlaşma imzaladılar. İki ay sonra Yunanistan da bu ittifaka katıldı. Böylece İstanbul'un çevresindeki demir çember tamamlanmıştı.

Avrupa'daki Osmanlı İmparatorluğuna öldürücü darbeyi indirmek zamanı artık gelmişti. Viyana Borsasında bir kumara girişen Karadağ Kralı, elini herkesten çabuk tuttu ve 8 Ekim 1912'de Türkiye'ye savaş ilân etti. Birkaç gün sonra Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan da ona katıldılar. Aynı zamanda Türkler de İtalya'yla barış imzalayarak Batı Trablus'u boşaltmaya başladılar.

Mustafa Kemal, hemen anavatan yolunu tuttu. Bu sefer Mısır sınırında herhangi bir güçlükle karşılaşmadı. Bir İngiliz subayı ona, 'Sizi tanıyorum,' dedi, 'Mustafa Kemal'siniz siz. Bu Tanrının belâsı ülkede istediğiniz yere gitmekte serbestsiniz.' Mustafa Kemal, Sırpların Manastır'ı, Yunanlıların da kendi doğduğu yer olan Selânik'i ele geçirdiklerini Kahire'de duydu. Avusturya, Macaristan ve Romanya üzerinden dolambaçlı bir yol izleyerek İstanbul'a geldi.

Halaskâr: Kurtarıcı.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Balkan Savaşları

MUSTAFA KEMAL İstanbul'a vardığı zaman, Birinci Balkan Savaşı bitmiş gibi bir şeydi. Bütün Rumeli elden gitmişti. Bir ay bile sürmeyen bir yıldırım savaşında Türkler, iki cephede de bozguna uğramışlardı. Yenilgilerinin nedeni, sayı azlığından daha çok, ikmal örgütünün yok denecek kadar yetersizliği ve gerek subayların, gerek erlerin, Almanların verdiği modern donanımı kullanmaktaki acemilikleriydi.

Makedonya elden gitmişti. Mustafa Kemal'in annesiyle kızkardeşi de evlerini bırakmışlar, Selânik'ten ayrılarak, düşmandan kaçan Müslüman göçmenlerle, yaralı askerlerden oluşan sele katılmışlardı. Bu insanlardan binlercesine İstanbul'a varmak nasip olmayacaktı. Eski Sultan Abdülhamit, hemen bir Alman savaş gemisine konularak, maiyeti ve on üç karısıyla birlikte Boğaziçi'nin Anadolu Yakasındaki Beylerbeyi Sarayına getirilmişti. Burada şehri görüp de üzülmesin diye, arkada bir odaya yerleşti ve altı yıl sonra orada öldü.

Eteklikli bir Efzun müfrezesi ardından, Selânik'e giren Yunan ordusunu, 'Zito! Zito!' diye haykıran ve gül yağmuruna tutan çılgın bir kalabalık karşıladı. Pencerelerde, damlarda mavili-beyazlı Yunan bayrağı dalgalandırılıyordu. Ay-yıldız büsbütün ortadan kalkmıştı. Onların arkasında da bir Bulgar tümeni, şehrin bir kesimini işgal etti ve evlerle kiliselere el koydu. Bu, ittifakla ortaya çıkan ve İkinci Balkan Savaşına yol açacak olan çatlağın ilk belirtisiydi.

Ömrünün çoğunu geçirdiği yerin düşman eline düşmesi, Mustafa Kemal'e çok dokunmuştu. İstanbul'daki bir gazinoda bazı subay arkadaşlarını görünce, baştan savma bir selâm vererek, sesini çıkarmadan, isteksizlikle yanlarına gitti. Sonra birden parladı: 'Nasıl yapabildiniz bunu? O güzelim Selânik'i düşmana nasıl teslim edebildiniz? O kadar ucuza nasıl sata-

bildiniz?' Binlerce Selânikli Müslümanı cami avlularına yığılmış, perişan, aç, sefil bir halde, kışın insafsız soğuğunda, ölüp giderlerken gördü. En sonunda annesiyle kızkardeşini buldu. Evinden olmanın acısıyla birden çökmüş olan Zübeyde Hanım oturduğu yerde bir ileri, bir geri sallanıp durmaktaydı. Yanında ölmüş kocasının yeğeni olan Fikriye de vardı. Mustafa Kemal'in çocuk olarak bıraktığı Fikriye, artık yetişkin bir kız olmuş, daha da olgunlaşacağı şimdiden görülmeye başlamıştı. Mustafa Kemal onlara bir ev bulduktan sonra, Genelkurmaydaki görevinin başına döndü. Görevi, Gelibolu yarımadasının nasıl savunulacağını araştırmaktı.

Anadolu'dan gelen askerlerle Batı Trablus'tan dönen subaylar, İstanbul önündeki Çatalca hattını takviye etmiş oldukları için, Bulgarların ilerlemesi durmuştu. Edirne, açlığa ve bombardımanlara aldırmayarak, yılmadan düşmana karşı koyuyordu. Ama Türklerin moralini asıl yükselten şey **Hamidiye** kruvazörünün kahramanlıklarıydı. Savaşın başında Varna'yı bombardıman ettiği sırada yara alan 'hayalet' kruvazör, Rauf'un idaresiyle zar zor Haliç'e gelebilmişti, ama bir daha denize açılabileceğini kimse ummuyordu. Derken Çanakkale Boğazı'nı geçip Yunan donanmasını atlatarak Ege denizine çıktığı duyuldu. Emekli kruvazör şimdi eski zamanlardaki korsan gemileri gibi, Ege ve Adriyatik denizlerinde kol geziyor, kıyı şehirleriyle adaları topa tutup, Yunan nakliye gemilerini batırıyordu. Ama, yine eski zaman şövalyeleri gibi, yolcularla tayfaların hayatlarını kurtarıyor ve onları ıssız kıyılara çıkarıp bırakıyordu. Alçakgönüllü, efendi bir adam olan Rauf, bu kahramanlıklardan bir pay çıkarmıyor, her şeyi emrindeki denizcilere borçlu olduğunu ısrarla ileri sürüyordu. Halk da onları, birer ulusal kahraman gibi değerlendiriyordu.

Savaşı önleyememiş olan Büyük Devletler, şimdi barışı sağlama çabasına girişmişlerdi. Yeniden sadrazam olan Kâmil Paşa, Trakya'nın büyük bir bölümüyle Edirne'yi gözden çıkarmıştı. Bu olursa, Türkiye'nin Avrupa'daki toprakları, İstanbul'la arkasındaki küçük bir toprak parçasından ibaret kalacaktı. Ama o sırada Enver Bey, Afrika'dan döndü ve Genel Merkezi Edirne'nin düşmana verilmesine kuvvetle karşı koymaya ikna etti. Kabine, Babıâli'nin sırmalı ve yaldızlı Meclis salonunda barış koşullarını tartışırken, elleri bayraklı bir kalabalık, binanın önüne geldi. Kalabalığın başında olan Enver, arkasında Talât ve öbürleri olduğu halde, hızla mermer merdivenleri çıktı, geniş holü geçerek salonun kapısına geldi. Kapıyı, Harbiye Nazırı Nazım Paşa açtı. Türk yenilgisinin başlıca sorumlusu olan Nazım Paşa, heyeti, ağzında sigara, teklifsiz bir şekilde karşıladı. İçle-

rinden biri onu vurup öldürdü. Paşa, 'Köpekler, kıydınız canıma!' diyerek yere yığıldı.

Sadrazam, soğukkanlılıkla, 'Zannımca Mühr-ü Sadareti istiyorsunuz,' dedi. Mührü uzattıktan sonra istifa mektubunu yazdı. Padişah, Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesini kabul etti. Mahmut Şevket, Babıâli'ye gelerek tayin emrini halka okudu. Bir hoca bularak, zorla dua ettirdiler. Sonra kalabalık dağıldı, nazırlar serbest bırakıldı. Enver, artık iktidarın eşiğine ulaşmıştı.

Mustafa Kemal, bu hükümet darbesini ve özellikle yapılış şeklini hiç beğenmemişti. İleride görüleceği gibi, kanuna uygun idamlara itirazı olmamakla birlikte, siyasi cinayetlerden nefret ederdi. Bir gerçekçi olarak, barışın elde edilebilecek en iyi koşullarla imzalanması gerektiğini biliyordu. Ama partideki arkadaşlarına hükümeti, önce Anayasaya uygun yollarla çekilmeye zorlamalarını ısrarla söylemişti. Ancak, hükümet bu isteği reddeder ve serbest seçimlere gitmekten kaçınırsa, bir darbe düşünülebilirdi. O zaman da bu darbe, ne olursa olsun kan dökülmeden yapılmalıydı. Bu çeşit bunalımları ileriyi görerek, uygarca çözmenin yolu buydu. Ama Mustafa Kemal'in bu düşüncelerine Fethi'den ve birkaç yakın arkadaşından başka kulak asan olmamıştı.

Bu arada halk, genellikle hükümet darbesini tutmuştu. Ülkenin şerefsiz bir teslimden son anda kurtarıldığına inanıyorlardı. Yeni rejim, şimdi Sırplardan da yardım gören Bulgarların büsbütün şiddetle düşürmeye çalıştıkları Edirne'yi kurtarmayı umuyordu. Genelkurmay, harekâta yeniden başlamadan önce bir süre dikkatle hazırlanmayı gerekli görüyordu. Ama Enver gözalıcı bir manevrayla Edirne'yi kurtarmak hülyasındaydı. Marmara kıyısından başlayan bir saldırıyla Çatalca hattının dışından dolanacak ve böylece Bulgar ordusunu kuşatacaktı. Komuta kendisinde olmadığı halde bu yeni saldırının ilham kaynağı Enver oldu.

Mustafa Kemal, Gelibolu'daki kolordunun harekât dairesi başkanlığına atanmıştı. Fethi de kolordu kurmay başkanıydı. Herhangi bir Bulgar saldırısına karşı Çanakkale Boğazı'nı ve dolayısıyla İstanbul'u savunmak onlara düşüyordu. Bu tehlikeli saldırının sivri ucunu oluşturuyorlardı. Oysa böyle ciddi bir durumda bu kadar geniş bir harekete girişmenin şiddetle karşısındaydılar. Gerçekten de saldırı ilk andaki bir başarıdan sonra feci bir yenilgiyle sonuçlandı. Yiyecekleri bol Bulgar ve Yunanlılardan kurulu bir Beşinci Kol, aç Türk Garnizonunun direnişini içerden torpilleyerek, Edirne'nin düşman eline düşmesini çabuklaştırmıştı.

Londra'da toplanan bir barış konferansında Mahmut Şevket Paşa, ön-
e küçültücü bularak geri çevirmiş olduğu koşulları olduğu gibi kabul et-
ıek zorunda kaldr. Kamuoyunu yatıştırmak için onun Edirne'yi ancak düş-
ikten sonra düşmana verdiği söylendi. Oysa eski hükümet, kenti, daha
üşmana karşı direnirken teslim etmeye kalkışmıştı. Aradan daha on beş
ün geçmemişti ki, Mahmut Şevket Paşa arabasıyla Harbiye Nezaretinden
abıâli'ye giderken yanına bir başka araba yaklaştı ve içindeki adam ateş
ti. Sadrazam yanağından vurulmuştu. Kendini kaybetmiş halde Babı-
i'ye götürüldü ve yarım saat sonra öldü. Bu, Nazım Paşa'nın öldürülmesi-
e karşı bir misilleme hareketiydi.

Bu olay, Enver'e ve İttihatçılara Anayasayı bir yana itip diktatörce
r yönetim kurmak fırsatını verdi. Muhalefetin başlıca liderleri asıldı ve
nver, Cemal ve Talât'tan kurulu bir 'triumvira' bundan sonra iktidarın
k yöneticisi durumuna geldi. Amacı kişisel yönetimi yıkmak olan Jön
ürk İhtilâli, böylelikle, hemen hemen padişahın yönetimi kadar zorba bir
arti oligarşisine dönüşmüş oluyordu.

Tam o sırada dış olaylar oligarşinin itibar kazanmasını sağladı. Bal-
an devletlerinin, savaş amacıyla kurdukları iğreti birlik, savaştan sonra
ağılmaya mahkûm, uydurma bir birleşmeydi. Ganimeti paylaşırlarken
avgaya tutuşacakları baştan belliydi. Sonunda, bu sefer Bulgarlarla öteki-
r arasında İkinci Balkan Savaşı patlak verdi. Türkler batıya doğru yürü-
erek Edirne'yi ve Doğu Trakya'nın önemli bir parçasını yeniden ele ge-
rdiler. Plan gereğince, Türk kuvvetleri Edirne'ye hep birarada girmeye
azırlanırken, Enver, onları geride bırakarak bir süvari müfrezesinin başın-
a herkesten önce şehre girdi ve bir kez daha, bir zafer kahramanı olarak
kışlanmayı sağladı.

Savaş planını hazırlamakla görev almış olan ve aralarında Mustafa
emal'le Fethi'nin bulunduğu bazı subaylar onun bu aceleci davranışına
zmışlardı. Edirne valisi onların Enver'le aralarını bulmak için şehir eşra-
ndan birinin evinde hepsini biraraya getirdi. Orada gazeteci olarak hazır
ulunan Falih Rıfkı, sahneyi şöyle anlatır: 'Fahri Paşa ve Fethi Bey sedir-
ydiler. İyice sarışın, genç bir zabit, bu sedirin karşısındaki duvarın dibin-
bir iskemleye oturdu. Yakışıklı, temiz giyinmiş, keskin bakışlı, gururlu,
tün dikkatleri üzerine çeken bu zabitin pek söze karıştığı yoktu. Ama se-
iyordu ki, bu olup bitenlerde onun, rütbesinden üstün bir önemi vardır.'
ı, Mustafa Kemal'in, kendisini Birinci Dünya Savaşının karanlık günleri-
kadar bir daha göremeyecek olan Falih Rıfkı'da uyandırdığı ilk izlenim-
Falih Rıfkı, onun 'başı külâhlı, göğsü fişekli, omzu tüfekli fedai komita-

cılar kılığında bir zabit olmadığını ve itibarının, olsa olsa başka değerlerden ileri gelmesi gerektiğini' görmüş ve sezmişti.[1]

İkinci Balkan Savaşı böylece sona erdi. Sırbistan'la Yunanistan, Bükreş'te imzalanan bir antlaşma gereğince Bulgaristan'ın kaybettiği toprakların çoğunu paylaştılar, Edirne de kesin olarak Türkiye'de kaldı. Enver yükseldikçe yükseldi. Harbiye Nazırlığına getirildi; paşa oldu; Osmanlı prenseslerinden biriyle evlendi ve Boğaziçi'ndeki bir sarayda prensler gibi yaşamaya koyuldu. O yumuşak başlı 'Hürriyet Kahramanı' böylece tam bir askeri diktatör olunca herkes, 'Enver Paşa, Enver Beyi öldürdü,' demeye başladı.

Cemal, iktidar üçlüsünün ikinci adamıydı. Dıştan bakıldığında zarif tavırları, vahşi bir çekiciliği vardı. Ama bunun altında yatan sert ve acımasız enerjisi, soğukkanlı zekâsıyla birleşince ona çoğu zaman insafsız ama becerikli bir yönetici niteliği veriyordu. Üçüncü adam, Talât, aralarındaki tek sivildi. İri yarı bir Trakya köylüsüydü. Kırmızı yanakları ve çingene gibi kapkara, parlak gözleri vardı. Eğitimini, bir Musevi okulunda tek Müslüman olarak yapmış ve sonradan postanede memurluk etmişti. Kurnaz ve esnek zekâsını maskeleyen babacan halleriyle herkesin güven ve sempatisini kazanırdı. Hükümette yalnızca iki kişi daha önemli bir rol oynuyordu. Bunlardan biri, hükümetin sözde başında olan Prens Sait Halim, centilmen tavırlı, liberal düşünceli zengin bir Mısırlı paşaydı. Yaşça kendilerinden büyük olduğu için 'triumvira' onu şimdilik sadrazamlığa uygun bulmuştu. Hükümetin 'ruh-u habis'i ise, Cavit adında, serçe gibi ufak ve nazik bir Selânikli Yahudi (dönme) idi. Cavit, çekici, iyi konuşan ve mali işleri çabuk kavrayan bir adamdı.

1913'te Balkan Savaşının alanlarını gezen İngiliz generali Sir Henry Wilson, İstanbul'da Enver ve Cemal'le tanıştı. Ne bunlar, ne de gördüğü öteki subaylar, İngiliz generalinin üzerinde yetenekli birer asker izlenimi bırakabilmişlerdi. Yalnız, bir subay onlardan ayrılıyordu. General, 'Mustafa Kemal diye bir adam var.' dedi, 'genç bir kurmay yarbay. Ona dikkat edin. Çok yükselecektir.'[2] O sırada ortada henüz böyle bir belirti yoktu. Türkiye'nin yönetimini ellerinde bulunduranlar İngiliz generalinin bu ileri görüşünü paylaşmıyorlardı.

Yaşı otuz ikiyi bulan Mustafa Kemal, Enver'den pek de genç olmadığı halde askerlik ve siyaset alanlarında fazla ilerlemiş değildi. Akıp geçen önemli olaylara hep seyirci kalıyordu. Savaş alanından başka her yerde

1 Falih Rıfkı Atay, **Çankaya,** Dünya Yayınları, İstanbul, 1958 Cilt 1, s. 57.
2 **Times** gazetesi, 11 Kasım 1938.

emli olaylara hep seyirci kalıyordu. Savaş alanından başka her yerde sa-
rsız olan bir insandı. Kişisel iktidara dayanan bir rejimde, kendisine ya-
ı ya da zararı dokunabilecek kimselere yaranmaya tenezzül etmiyordu.
ndi kendini denetlemeyi henüz öğrenmemişti. İkiyüzlülükten, evet efen-
ncilikten anlamıyor; başa geçmek istediğini kimseden saklamadığı gibi,
p kendisinin haklı, herkesin haksız olduğunu da çevresindekilere zorla
bul ettirmeye çalışıyordu. Bu öfkeli genç adam, böylece yakınındakileri
cendirip kuşkulandırıyor, vatanına karşı olan büyük bağlılığına rağmen,
kerlik ve siyaset alanında ilerlemesi bu yüzden gecikiyordu.

Bu arada siyaset alanında Mustafa Kemal'in önüne bir fırsat çıktı. Fır-
'nın genel sekreterliğine Talât'tan sonra Fethi getirilmişti. Mustafa Ke-
l bir süre için Fethi'nin evine yerleşti ve ne yapmak gerektiğine dair
ın tartışmalara giriştiler. Enver'le aralarındaki uzlaşmazlık, son hare-
. sırasında iyice artmıştı. Kendisini hem açıkça eleştiriyor, hem de aley-
ıde imzasız broşürler yayınlayarak suçluyorlardı. Mustafa Kemal gibi
thi de, partiyi komitacılardan, bu Balkan tedhişçilerinden temizlemek
manının geldiğine kuvvetle inanıyordu. Ama komitacıların ödeneklerini
smek için bütçede kısıntı yapılmasını öne sürmekle fazla ileri gitmiş ol-
Mustafa Kemal onu, bu çeşit taktiklerin komitacıları düşmanlarıyla
le vermeye kışkırtacağını söyleyerek uyardı. Bu düşüncesinde haklı ol-
ğu da çok geçmeden anlaşıldı. Yeni genel sekreterin aleyhinde gittikçe
vvetlenen bir cereyan uyanmaya başlamıştı.

Bir gün Fethi, evinde Mustafa Kemal'le birlikte otururken Talât'ın
diğini bildirdiler. Talât, Fethi'yi bir başka odaya aldı ve ona Sofya Elçi-
ni teklif etti. Fethi de bu görevi kabul etmenin, akıllıca bir hareket ola-
ını anlamıştı. Çok geçmeden Cemal de Mustafa Kemal'i çağırttı ve
 da bütün Balkan ülkeleri nezdinde ataşemiliterlik göreviyle Sofya'ya
neyi önerdi. Mustafa Kemal, önce buna şiddetle karşı koydu. Ama için-
i bütün kırgınlığa rağmen, bu görevi kabul etmekten başka çaresi olma-
ını biliyordu. 1905'te, Harbiye'den çıktığı zaman Şam'a gönderilişi gi-
bu da, gerek kendisi, gerek Fethi için bir sürgün cezasından başka bir
 değildi.

Ancak, Mustafa Kemal'in hayatı, belki de bu sürgün yüzünden kurtul-
ş oldu. Çünkü parti ile arasında çıkan ilk anlaşmazlık sırasında olduğu
i, komitacılar, yine canına kıymaya hazırlanıyorlardı. Üzerlerine aldık-
 cinayet görevini, belki bu sefer başarıyla yerine getirebileceklerdi.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Sofya'da Görev

MUSTAFA KEMAL'in Sofya'daki yaşantısı onun için yeni ve yararlı bi deneme oldu. Bu onun Batılı bir toplum içinde ilk yaşayışıydı. Paris't hem az kalmış, hem de zamanının çoğunu askerlik görevleriyle harcamış tı. Şimdi ilk olarak, bir Avrupa başkentindeki toplum hayatının incelikleriy le karşılaşıyordu. Sofya, aslına bakılırsa, pek önemli olmayan, orta bir Bal kan kentinden başka bir şey değildi. Ama, 1913 sıralarında üzerinde kuv vetli bir Batı cilâsı taşıyor ve bu da, Mustafa Kemal'in gözüne, Orta Avrü pa'nın büyük şehirlerinden taşan tatlı yaşam havasını yansıtır gibi görünü yordu.

Aslında bir Coburg prensi olan Bulgar Kralı Ferdinand, Avrupalılar ca 'tilki' diye anılan, gözü yükseklerde bir adamdı. Ondan önceki kral, o dokuzuncu yüzyıl sonlarında, girintili çıkıntılı eski Türk tarzındaki Sofya'y kökünden kazıyarak yerine uzun, düz sokakları ve geniş bulvarlarıyla, Av rupa stilinde bir şehir kurdurmuştu. Romantik bir zevkle düzenlenmiş park ları, koruları, küçük bir Alman başkentini andırıyordu. Sarı alçı ve mer mer karışımı kabartma süslü yapıları, taşra çapında da olsa yine bir roko ko inceliği taşıyordu. Sofya'nın kibar kadınları Viyana'dan giyinir ve opera da Viyana müziği dinlerlerdi.

Mustafa Kemal, Fethi Bey'in arkasından ataşemiliter olarak Sofya'y geldiği zaman şehirde bir savaş sonrası havası esiyordu. Balkan Savaşlar nın acısı, bir sürü eğlence arasında unutulmaya çalışılıyor, danslı çayla yemekler, kabuller, balolar birbirini izliyor; dışarıdan kimsenin alınmadığ subay kulübünün haftalık danslı toplantılarında şık üniformalı subaylar, ka dınları bile gölgede bırakarak ilgileri üzerlerine çekiyorlardı. Bulgarla dünkü düşmanları Türklerle kaynaşmaya istekli görünüyorlardı. Fethi Bey herkese karşı uysal ve nazik davranışlarıyla, onların gözünde Avrupalılaş

Türk tipini canlandırıyordu. Az zamanda Bulgar sosyetesinin sevgisini anmıştı.

Mustafa Kemal de onun yanından hiç ayrılmıyordu. İkisi de bekâr ol-larından çoğunlukla her yere birlikte çağrılıyorlardı. Eski Osmanlı za-erinin palabıyığı yerine, Jön Türklerde yeni moda olan kırpık bıyıklarıy-asker duruşlu, ince, göz alıcı genç ataşemiliter, iyi giyiniyor, düzgün ranıyordu. Yine de, pişkin ve yontulmuş arkadaşından ayrı bir yaradılış-lduğu kolayca anlaşılıyordu. İçkiyi fazlaca seviyor, salonlarda pek eği-bükülmüyordu. İçine kapanık duruşu, az konuşması yüzünden Bulgarlar , 'Türk gibi bir Türk' damgasını vurmakta gecikmediler. Mustafa Ke-, etkisi altında kaldığı sosyete hayatına daha tam olarak alışmamıştı. yüzden çekingen davranıyordu. Balkanlardaki görevi sırasında öğrendi-Bulgarcayı henüz düzgün konuşamıyordu. Ama Bulgar çevrelerine girip ıkça onu da ilerletmeye başladı. Çocukluğundaki Rumeli türkülerin-kalma bir ritm duygusuna sahip ve ayaklarına hâkim olduğu için iyi s ediyordu. Birkaç dersten sonra, vals ve tangoyu da öğrendi. Bu yüz-, her hafta subay kulübünde verilen danslı toplantılarda, hanımlar ara-a sükse yapmaya başladı. Kadınlar onun ilginç görünüşünün etkisinde yor ve havadan sudan konuşmayı bilmemesine, biraz da sallapati dav-masına karşın onda esrarlı bir havanın varlığını seziyorlardı.

Bir gece, Bulgar Türklerinden Şakir Zümre adında bir arkadaşıyla rada verilen bir galaya gitti. Bu çok şık bir toplantıydı. Seyircilerin par-ığı, zarifliği, Mustafa Kemal'in üzerinde derin bir etki yaptı. Perde ında Kral Ferdinand'la tanıştırıldı. Kral ona izlenimlerini sordu. Mus-Kemal sadece: 'Fevkalâde!' diyebildi. Operadan sonra iki arkadaşı, tanıdıklarını Grand Hotel de Bulgarie'de yemeğe götürdüler. Misafir-gittikten sonra Mustafa Kemal, duyduğu heyecanı Şakir Zümre'ye açık-Batı uygarlığı buydu işte. Türkiye'de böyle şeyler yoktu. İstanbul'da a şöyle dursun, adamakıllı bir tiyatro bile yok sayılırdı. Türkiye, yakın gelecekte bu gibi şeylere kavuşmalıydı.[1] Türkler, Avrupa'daki toplum tının inceliklerini, güzelliklerini öğrenmeliydiler. Gecenin eğlencele-en yorgun düşmüş olan Şakir Zümre, onu gidip yatmaya güçlükle kan-bildi.

Bununla birlikte, Mustafa Kemal, Sofya'ya gitmeden önce de sosyete tına büsbütün yabancı sayılmazdı. İstanbul'dayken, Ömer Lütfü adın-bir subay arkadaşından dul kalmış olan Corinne'le bir bağlantı kur-

---

n beş yıl sonra Ankara için hazırlanan planlarda büyük ve modern bir opera binası pımına yer verilecekti.

muştu. İtalyan asıllı ve müziğe istidatlı bir kadın olan Corinne, Beyoğlu'n daki evinde gece toplantıları düzenler, çeşitli kimseleri çağırırdı. Musta Kemal de bu toplantılara sık sık gitmeye başlamış; Corinne onun sosye hayatını öğrenmesine, Avrupa edebiyatını tatmasına ve özellikle Fransızca yı ilerletmesine yardımcı olmuştu. Mustafa Kemal şimdi, Sofya'da nasıl v kit geçirdiğini, hâlâ biraz uydurma ve imlâsı da bozuk olan Fransızcasıy Corinne'e anlatıyor, arada sırada da Latin harfleriyle Türkçe yazıyordu:

Son mektubunu aldım. Her gün beni düşündüğünüzü öğrenm beni çok sevindirdi. Afrika savaşından ne kazandığımızı bildirdi niz için de teşekkür ederim... Sofya'ya geldiğim zaman inmiş old ğum Bulgaria otelinden çıktığımı biliyorsunuz. Şimdi, yeni yap mış olan Splendide Palace'ta kalıyorum. Gerçekten konforlu b otel. Banyoları, fam döşambrları, kısacası istediğiniz her şey va Oteldeki eğlenceler de ayrı. Bu yüzden kalmaya değiyor. Ama h yır, Corinne, hayır! Sofya'da bir tek güzel kadın görmenin imkâ yok. Uygun bir ev bulamadığım için otelde kalıyorum. Cevdet B le dostluğumuz çok iyi. Onun bu kadar cana yakın ve iyi bir do olacağını hiç sanmazdım. Önceki gece beni, Madam Denigi adı da, eskiden tanıdığı Parisli bir hanımın evine götürdü. Ora önemli biri vardı. Birkaç nazırla yanlarındaki kimseler de baka oynuyorlardı. Ben oynamadığım için onlarla selâmlaşıp bir iki ettikten sonra ayrıldım. Şunu söyleyeyim ki, Parisli hanımı gü bulmadım. Sanırım ki, Cevdet Beye beni getirmesini o söylem Ayrılırken bana, 'Mon Commandant,' dedi, 'bu akşam evimde p eğlenemediniz, ama emin olunuz ki gelecek sefere sizi memnun meye çalışacağım,' Yalnız, ben bundan pek emin değilim.

Arkadan Novia Amerika adındaki çalgılı kahveye gittik. Bir sü Alman, Fransız v.b. şarkıcı kadın vardı, davet edilmek umudu localarin çevresinde dolaşıp duruyorlardı. Cevdet Bey iki Ma kızı çağırdı. Bir tanesi Almanca biliyordu. Daha küçük olan öte si, Macarcadan başka dil bilmiyordu. Neden bilmem, hiç eğle medim. Canım sıkıldı. Arkadan, kızları locada bırakarak gazi dan ayrıldık. Otele dönüp yattığım zaman, saat gece yarısını g mişti.

Bana sık sık yazın. Sizi bütün kalbimle kucaklarım.

Corinne'nin bu mektuba verdiği cevap üzerine, öğrencisi yeni mektup yazdı:

Son mektubumda beklediğinizden daha az imlâ yanlışı bulunduğunu ve... bunun başka birisinin kaleminden çıkmış olabileceğini yazıyorsunuz. Bunu ben bir çeşit iltifat olarak kabul ediyorum.

Arkadan, daha içten, ama daha ağırbaşlı bir ifade taşıyan mektuplar ladı:

Bütün o yüksek mevkili dostlarınıza rağmen beni hatırdan çıkarmadığınızı ve bu haşmetlû, devletlû[2] kişilerle sürdürdüğünüz ahbaplık arasında benimle uğraşacak bir an bulabildiğinizi bilmek beni öyle sevindiriyor ki... Birtakım tasarılarım, hattâ büyük tasarılarım var. Ama bunlar yüksek bir mevki elde etmek ya da zengin olmak gibi maddi cinsten şeyler değil. Bu tasarılarımın gerçekleşmesini, hem ülkemin yararına olacak, hem de bana görevimi yapmış olmaktan dolayı zevk verecek büyük bir fikri başarıya ulaştırmak için istiyorum. Bütün ömrümce tek ilkem bu olmuştu. Daha çok gençken edindiğim bu ilkeden, son nefesime kadar vazgeçmeyeceğim.

Bir süre sonra Mustafa Kemal, arkadaşı Şakir'le birlikte, Elçiliğe ya- bir ev bulup taşındı. Evin döşenmesi tamam olunca, iki arkadaş, Bul- Adliye Nazırına bir ziyafet verdiler. Yemekte havyar, Türkiye'den el olarak getirtilmiş en iyi cins rakı, en sonunda da şampanya vardı. Ye- ğin güzelliği ve gecenin çok başarılı geçtiği, İkinci Balkan Savaşında ıstafa Kemal'e karşı savaşmış olan Harbiye Nazırı General Kovaçev'in ağına gitti. General daha önce, Makedonyalı olan karısıyla birlikte, rk ataşemiliterini evinde ağırlamıştı. Kendisi de ailesiyle birlikte, Mus- a Kemal'in evine davet edilmek istediğini bildirdi. İkinci bir ziyaret dü- nlendi ve Mustafa Kemal'le Kovaçev ailesi arasında, derin bir dostluğun neli böylece atılmış oldu.

Mustafa Kemal, şimdi sık sık Kovaçev'lere gidiyor, Generalle oturak iki eski silâh arkadaşı gibi savaş anılarından konuşuyor, savaş sanatı erinde uzun tartışmalara girişiyordu. Başlarda Generalin sevimli, terbi- i kızı Dimitrina'ya pek dikkat etmemişti. Sonradan bu ince vücutlu, ko- renk saçları bukleli genç kızla, yavaş yavaş ilgilenmeye başladı. Şimdi unla çekinerek, saygıyla konuşuyor; rastlaştıkları toplantılarda dansa kal- ıyordu.

Fransızca olan bu mektupta Mustafa Kemal, 'Gros bonnets, grosses legumes' şeklindeki kelime oyununu kullanmış olacaktır. (Çevirenin notu.)

Mustafa Kemal, kısa bir süre sonra her yere çağrılmaya başlandı. Bir ge neral karısı olan ve sosyetede sözü çok geçen Sultana Ratcho Petrova, on tanıtmakta ön ayak olmuştu. Mustafa Kemal, sosyete hayatındaki en bü yük başarısını, sarayda verilen bir maskeli baloda elde etti. İstanbul'a b emir eri göndererek Müze'den kavuğu ve mücevher kakmalı kılıcıyla ta takım bir yeniçeri üniforması getirtmişti. Bu parlak kılık içinde büyük b heyecan yarattı ve gece yarısı, davetliler maskelerini çıkardıkları zama Kral Ferdinand kendisini çağırarak tebrik etti. Hediye olarak gümüş bir s gara tabakası verdi. Yıllar sonra, Kral Ferdinand sürgüne gönderildiği za man, Mustafa Kemal de onun devlet adamlığına karşı beslediği saygıyı be lirtmek için kendisine altın bir tabaka gönderecekti.

Sofya'da hayat güzel geçiyordu. Mustafa Kemal'in kültürü de geli mekteydi. Bu sırada bir yerde, şu eski Fransız sözlerine rastladı ve bunla rı, bir dostuna yazdığı mektupta tekrarladı:

La vie est brêve
Un peu de reve,
Un peu d'amour
Et puis bonjour.

La vie est vaine
Un peu de peine,
Un peu d'espoir,
Et puis bonsoir.[3]

Ama Sofya'da sevişmekten, gülüp oynamaktan başka yapacak işler d vardı. Mustafa Kemal görevlerine ciddi olarak sarılmıştı. Fethi Bey'le ken disinin düşüncesi de, bu görevin askeri olduğu kadar siyasi olduğu yolun daydı. Memleketi yakından tanımak ve özellikle nüfuzlu Türk azınlığıyl daha yakın ilişki kurmak çabasına girişti. Şakir'le birlikte Türklerin oturdu ğu bölgeleri dolaştı. Soydaşlarının bu yabancı ülkede çok iyi bir hayat sü düklerini görerek hayret etti. Bulgaristan Türkleri rahatça ticaret yapıyo bunda da başarı gösteriyorlardı. Oysa, Türkiye'de alışveriş, sadece yaba cıların elindeydi. Türkler, Plevne'de ve daha başka yerlerde endüstri ku muşlardı. İçlerinde birçoğu büyük para kazanmıştı. Kadınları da anayurtta ki kadınlara göre daha serbesttiler, çoğunlukla peçesiz dolaşıyorlardı. He yerde, daha Türkiye'de benzeri görülmeyen güzel okullar açılmıştı. Musta fa Kemal, kendi ülkesinde de kendi milletinin nasıl bir yaşam düzeyine er şebileceği ve erişmesi gerektiği üzerinde belirli bir düşünce edinmeye baş ladı.

3 Hayat kısacık
Azıcık hayal
Sevgi, azıcık
Derken merhaba.

Hayat anlamsız
Biraz ıstırap
Ve umut, yalnız
Derken elvedâ.

Bu geziler sırasında, köylülerde gördüğü sağlamlığı da takdir etmeye aşlamıştı. Bir gün danslı çay saatinde, Sofya'da şık bir gazinoda oturmuş, rkestrayı dinliyordu. O sırada köylü kılığında bir Bulgar girip, yanındaki ıasaya oturdu. Garsonu üst üste çağırdı; garson onu önce önemsemedi, onra da servis yapmayı reddetti. Arkadan da gazinonun sahibi, köylüye çıp gitmesini söyledi. Köylü, 'Beni buradan atmaya nasıl cesaret edersiiz?' diye kalkmayı reddetti. 'Bulgaristan'ı benim çalışmam yaşatıyor. Bularistan'ı benim tüfeğim koruyor.' Bunun üzerine polis çağırdılar. O da öylüden yana çıktı. Köylüye çay ve pasta getirmek zorunda kaldılar, o da unların parasını tıkır tıkır ödedi. Mustafa Kemal sonra, bu olayı arkadaşırına anlatırken, 'İşte ben Türk köylüsünün de böyle olmasını istiyorum,' edi. 'Köylü memleketin efendisi durumuna gelmedikçe, Türkiye'de gerek bir ilerlemeden söz edilemez.' Kafasında, ilerideki Kemalist slogan öyle filizlenmişti: 'Köylü, memleketin efendisidir.'

Bundan başka bir parlamento rejiminin nasıl işlediğini de gözüyle göüp öğrenecekti. Şakir Zümre, Bulgar Meclisinde milletvekiliydi. Bir sürü artilerden oluşan bu mecliste, Türk milletvekillerinden kurulu on yedi kilik küçük grup, sayısıyla ölçülmeyecek bir önem taşırdı. Karışık tartışmaır arasında dengeyi korur, arada bir de oylarıyla bir tarafın ağır basması sağlardı. Mustafa Kemal geceler gecesi, meclisin balkonunda oturur, örüşmeleri dikkatle izler, ileride yararlanmak üzere parlamento taktiklerini derinlemesine incelerdi; tıpkı bir savaş alanında askeri taktikleri incediği gibi. Üstelik, burada daha elle tutulur bir amaç da güdüyordu. Türk zınlığı eliyle, politika mekanizmasını kendi ülkesi yararına işletmenin ıümkün olduğu kanısındaydı.

Bulgaristan Türklerinde, ilk önce, milliyetçi bir bilinç uyandırmak geıkiyordu. Mustafa Kemal bunun için, elçilik yoluyla, iki Türkçe gazeteyi enetimi altında bulunduruyor, haber ve yorumlarına istediği gibi yön veriordu. Türk azınlığı içindeki hocaları ve öteki nüfuzlu kişileri etkilemek in ajanlar yolladı ve örtülü ödenekten hesaplı şekilde para dağıttı. Bu çaşmaları sırasında, gerici unsurlarla çatışmak zorunda kaldı. Bunlar, Musıfa Kemal'le Fethi Bey'in Sofya sokaklarında fesle değil de, şapkayla doışmasını bir türlü hazmedemiyorlardı. Bir Türk elçisinin, bu biçimde davınışını, çok utandırıcı bir hal olarak görüyorlardı. Bu da Mustafa Keıal'e, öteden beri meraklı olduğu bir konuda, şapka ile fesin kıyaslanma konusunda, birtakım konuşma ve tartışmalara girişmek fırsatını verdi.

Bulgaristan'da Türklerden yana çekilebilecek başka bir unsur daha ardı. Bu da, İkinci Balkan Savaşından sonra buraya göçmüş olan Make-

donyalılardı. Mustafa Kemal, Makedonyalılar komitesiyle yakın ilişkiler kurdu. Onlara para yardımında bulundu. Dostu, Bulgar Harbiye Nazırının karısı, Madam Kovaçeva, Makedonyalıydı. Yerli dedikoducular, kızı Dimitrina ile Mustafa Kemal arasında gelişen arkadaşlığın altında siyasi bir koku seziyorlardı.

Oysa bu arkadaşlıkta daha çok romantik bir çeşni vardı. Mustafa Kemal, Batı inceliğiyle yetişmiş, iyi aileden bir genç kızla ilk olarak tanışıyor, Dimitrina ile asıl bu yüzden ilgileniyordu. Aralarındaki flört bir maskeli baloda iyice ilerledi. Mustafa Kemal, boyuna Dimitrina'yla dans etti. İlk önce müzikten konuştular. Genç kız müziği çok seviyordu. Az sonra siyasetten söz etmeye başladılar. Mustafa Kemal, heyecanlı bir ciddilikle, Türkiye'yi batılılaştırmak ve özellikle kadınları özgürlüğe kavuşturmak yolundaki tasarılarını anlatmaya başladı. Onlar da peçelerini çıkarıp atmalı, bu balodaki kadınlar gibi, erkeklerle konuşup kendilerini bağladığı kölelik zincirlerinden kurtulmalıydılar. Dimitrina, Mustafa Kemal'in bu güçlü, akıcı konuşması karşısında, kendinden geçmiş gibiydi.

O da, Dimitrina'yı kafasında tasarladığı Avrupalı eş olarak görüyordu. Ama, bunun için genç kızı babasından istemesi gerekliydi. O zaman da bir red cevabıyla karşılaşmak tehlikesi vardı. Hıristiyan olan General, kızının bir Müslümanla evlenmesine razı olur muydu? Kendi de başka bir Bulgar kızına, General Ratcho Petrov'un kızına tutulmuş olan Fethi'ye danıştı. Birtakım aracılar yoluyla kız babalarının ağzını arattılar, ama sonuç cesaret kırıcı oldu. General Petrov hiç düşünmeden karşılık vermişti. 'Kızımı bir Türk'e vermektense kafamı keserim, daha iyi.' General Kovaçev de, arkadaşı gibi düşünüyordu. Türk elçiliğinde verilen bir balo çağrısını kendisi ve ailesi adına nezaketle reddetti. Mustafa Kemal'le Dimitrina birbirlerini bir daha göremediler.[4]

Bu arada Enver ve üçlüsü, 1914 başlarında, bir sürü hızlı ve yapıcı reform hareketine girişmişlerdi. Balkan Savaşları en sonunda Türklerde bir milliyetçilik ruhu doğurmuştu. Başlarında da, bütün keyfi davranışlarına rağmen, bu ruhu milli bir birlik biçimine sokabilecek yeterlikte bir hükümet vardı.

---

4 Dimitrina, Mustafa Kemal'i hiç unutmadı, çünkü o da genç kızın ailesiyle teması kesmemişti. Dört yıl sonra, Birinci Dünya Savaşının sonlarına doğru, Dimitrina babasıyla İstanbul'a gitmeye kalktı. Orada Mustafa Kemal'i görmeyi umuyordu. Ancak Bulgar cephesinin çökmesi, bu yolculuğu engelledi. Sonraları bir Bulgar mebusuyla evlendi, ondan dul kaldı. (Dimitrina Kovaçev, 9 Ağustos 1966 tarihinde hayata gözlerini yumdu. Yakınlarının anlattığına göre, son günlerde bile Mustafa Kemal'den söz etmekteymiş.) (Çevirenin notu.)

Yönetimin birçok alanlarında, özellikle silahlı kuvvetlerde, bu reformlar daha hızlı geliştirilmekteydi. Enver orduyu, Cemal de deniz kuvvetlerini yeni baştan örgütleme işine girişmişlerdi. Enver, enerjik ve verimli bir çalışmayla, eski subay sınıfını temizleyip yerlerine yeni yetişmiş subayları getirmeye başladı.

Böylece yeni bir ün daha kazanmış oluyordu. Artık yalnızca yiğit bir savaşçı değil, aynı zamanda keskin görüşlü, becerikli bir genç teşkilâtçıydı. Yaptıklarını Mustafa Kemal bile beğeniyordu. Sofya'dan Enver'e bir mektup yazarak onun Harbiye Nazırlığındaki başarılarını kutladı. Tevfik Rüştü'ye de bu yolda bir mektup yazdı, ama Enver'in kurmay başkanının bilgisizliğini eleştirerek onun yerine kendisinin, rakibinin emri altında çalışmaya hazır olduğunu bildirdi. Ancak, onun bu göreve atanması, gerçekleşmesi pek kolay olmayan bir işti.

Aslında Türk ordusunun bu yenileştirilmesi karşılığında ödenecek bir bedel vardı: Bu da, Almanların Türk ordusunu gittikçe denetimleri altına almalarıydı. Ordudaki reformları, Alman askeri misyonu düzenliyordu. Heyetin şimdiki başkanı, güvenilir, akıllı bir kumandan olan General Liman von Sanders'e Türk ordusu üzerinde geniş bir yönetim yetkisi verilmişti. Alman subayları, Genelkurmayla öteki ordu birliklerini zaten doldurmuşlardı. 1914 yılında bunların sayısı hızla kabardı. Artık en yüksek noktasına ulaşan bu 'Alman yardımı' politikası, Enver'in elinde, Osmanlı İmparatorluğu için büyük felâketler doğuracaktı.

Çünkü, savaş çok yakındı. Avusturya veliahtı Arşidük Franz Ferdinand, 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da tedhişçi bir Sırp örgütünce tutulup silahlandırılan, genç bir öğrenci tarafından öldürüldü. Bir ay sonra, Avusturyalılar, Sırbistan'a savaş açtılar; Kayzer de onları destekledi ve Birinci Dünya Savaşı başlamış oldu. Bundan iki gün önce, Türkiye ile Almanya, Rusya'ya yönelmiş gizli bir anlaşmaya varmışlardı. Bundan, kabine üyelerinden yalnızca dört kişinin bilgisi vardı. Anlaşma, 2 Ağustos'ta imzalandı.

Bununla birlikte, bu henüz Türkiye'nin savaşa katılacağı anlamına gelmiyordu. Talât Paşa, ittifakı, Türkiye'nin büyük devletlerden birinin desteğine ihtiyacı olduğuna inandığı ve yalnız kalmasından korktuğu için istemişti. Geleneksel düşman Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa'dan yeterli garantiler elde etmek yolundaki uğraşmaları boşa çıkmıştı. Ancak, Enver'in giriştiği reformlara rağmen, Türk ordusunun toparlanıp güçlenmesi için daha zaman gerektiğini bilen Talât Paşa, Türkiye'nin mümkün olduğunca tarafsızlığını koruması düşüncesini savunmaktaydı.

Sofya'da Mustafa Kemal, Türkiye'nin Almanya yanında savaşa katılmasının şiddetle karşısındaydı. Almanya savaşı kazanırsa, Türkiye'yi bir uydu haline getirecek, kaybederse Türkiye de çok şey kaybetmiş olacaktı. Mustafa Kemal, Enver'in aksine, yalnız Almanları sevmemekle ve onlara güvenmemekle kalmıyor; onların savaşı kazanacak yetenekte olduklarına da inanmıyordu. Paris'i ziyareti ona askeri durumun, hesaplanması güç birtakım faktörlere bağlı olduğunu öğretmişti. Gerçi, Alman ordusu Paris'e doğru hızla ilerliyordu ama, asker Mustafa Kemal, arkadaşı Salih'e yazdığı mektupta söylediği gibi, **'Almanların, çeşitli faktörlerin etkisi altında zikzaklı şekilde ilerlemek zorunda kalacağını ve bunun da onlar için zararlı sonuçlar doğurabileceğini'** görüyordu. **'Biz, amacımızın ne olduğunu belirtmeden seferberlik ilân ettik. Bizim için büyük bir silahlı kuvveti uzun zaman ayakta tutmak zararlı olacaktır. Bunun, kendimiz ya da müttefikimiz için ne gibi bir sonuç vereceği kestirilemez.'**

Öte yandan, savaş daha yayılacak olursa, Türkiye'nin uzun süre tarafsız kalamayacağını da biliyordu. Bu durumda, savaşa Almanya'nın karşısında katılmasını uygun bulmaktaydı. 16 Temmuz 1914'te Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gönderdiği bir raporda, Sofya'daki gözlemlerine dayanarak, Bulgarların Büyük Bulgaristan tasarılarını gerçekleştirmek umuduyla, gittikçe Avusturya'ya yaklaşmakta olduğunu bildirmişti. Mustafa Kemal, onların bununla yetinmeyeceklerini de ileri sürüyordu. Doğuya doğru da genişlemek isteyeceklerdi ki, bu da ancak Türkiye'nin zararına olarak gerçekleşebilecek bir şeydi. Onun için Mustafa Kemal, Türkiye'nin hareketsiz durmasını tehlikeli buluyordu. Bulgarların, çeşitli yollarla, Türklerin güvenini kazanmaya çalışacakları belli bir şeydi. Bu arada herhangi bir Batılı grupla bağlantısı olmayan Türkiye'nin, Bulgaristan'la dost geçinir görünmesi kendi yararına olurdu. Ama, Mustafa Kemal'in önceden gördüğü gibi, Türkiye savaşa katılmak zorunda kalacak olursa o zaman da 'Bizim için yapılacak şey, bir bahane uydurup Bulgaristan'ı işgal etmekti.' Bu çeşit bir siyaset, Türkiye'nin Yunanistan'daki çıkarları açısından da yararlı olurdu.[5]

Bu arada, İstanbul'daki dostlarına da ısrarla mektuplar yağdırıyor, uluslararası gerçekler üzerinde ne kadar uzak görüşlü olduğunu gösteren düşüncelerini onlara açıklıyordu. Daha o zamandan, Amerika'nın ergeç savaşa katılmak zorunda kalabileceğini ve bunun da aslında Birinci Dünya Savaşı demek olacağını görmüştü. Şimdilik Türkiye'nin yararına olan tek şey, tarafsız kalıp askeri gücünü artırmaya bakmak, olayların gelişmesini

5 **Cumhurbaşkanlığı arşivleri**, Çankaya, Ankara.

izleyerek, karar almak zamanı gelinceye kadar, iki taraf arasında bir denge kurmak olmalıydı. Savaşa katılıp katılmamak ya da hangi tarafta katılmak sonra düşünülecek bir şeydi. Aceleye gerek yoktu. Çünkü bu uzun bir savaş olacaktı. Mustafa Kemal bunu çok iyi biliyordu.

Öte yandan, Enver Paşa, savaşın kısa süreceğine ve Türkiye bundan bir şey koparmak istiyorsa, bir an önce savaşa katılması gerektiğine inanıyordu. Durumun onun istediği yönde gelişmesini sağlayan iki olay oldu. Bunlardan birincisi Türkiye için Armstrong–Whitworth tezgâhlarında yapılmış ve parası ödenmiş olan iki kruvazöre, İngiliz Bahriye Nazırlığının el koymuş olmasıydı. Kontratta, savaş çıktığı takdirde, anlaşmanın yürürlükten kalkacağı konusunda bir madde bulunmasına karşın, bu davranış, İtilâf Devletlerinden yana olan çevrelerde bile öfkeli bir tepki yarattı.[6] İkinci olay da, **Göben** ve **Breslau** adındaki Alman zırhlılarının tam bu sırada, Enver'in de bilgisi altında, Akdeniz'deki İngiliz filosunu atlatarak Boğaziçi' nde boy göstermeleriydi. Bu gemilerin silahtan arınmaları gerekirken, Türk hükümeti onları satın alarak **Yavuz** ve **Midilli** diye adlandırdı. Gemilerdeki Alman deniz subay ve erleri, halkın hoşuna gidecek bir jestle, başlarından kasketleri çıkarıp fes giyerek yerlerinde kaldılar.

Türkiye'nin savaşa katılması için şimdi tek eksik, Ruslarla bir çatışmaydı. Kabine üyelerinden çoğunun buna karşı olmalarına rağmen, Enver için böyle bir olayı yaratmak işten bile değildi. **Göben** ve **Breslau'ı**, bir çatışma çıkar umuduyla, sözde manevra için, sık sık Karadeniz'e göndermeye başlamıştı. Ekim sonunda **Yavuz**, yanında emektar **Hamidiye** ve başka gemiler de olduğu halde denize açıldı ve ortada hiçbir neden yokken, ihtarda bile bulunmadan, Rusların, Karadeniz'deki Odesa, Sivastopol ve Novorosisk limanlarını bombardıman etmeye başladı. Alman amiralinin cebinde, Enver Paşa'nın gizli bir emri bulunuyordu: 'Türk donanması Karadeniz'e zorla hâkim olmalıdır. Rus filosunu arayınız ve nerede rastlarsanız, savaş ilân etmeyi beklemeden, saldırıya geçiniz.'[7] Çıkan çarpışmada birkaç Rus gemisi battı. Bu bir savaş durumuydu.

Enver Paşa, sözde, bu saldırı hakkında bilgisi olmadığını ileri sürdü. Talât Paşa her şeyi, ancak olduktan sonra öğrendi. 'Keşke ben ölmüş olsaydım da, memleket sağ kalsaydı,' dedi. Ama yine işbaşında kaldı. Cemal Paşa, haberi, Cercle d'Orient Kulübünde kâğıt oynarken öğrendi. Büyük bir şaşkınlık geçirdi, yüzü bembeyaz oldu ve kızının başı üstüne, hiç

6 Bu savaş gemilerinin satın alınması için halk arasında açılan kampanyaya Türk kadınları mücevherlerini ve değerli eşyalarını vererek katılmışlardı.

7 Ernest Jaeckh, **The Rising Crescent** (Yükselen Hilâl).

bir şeyden haberi olmadığına yemin etti. Ama o da çekilmedi.[8] Sadrazam Sait Halim Paşa, Padişah'a istifasını sundu. Padişah, onu kucaklayarak, kendini tek güvendiği dayanaktan yoksun bırakmaması ve beceriksiz adamların ellerine atmaması için yalvardı. Paşa da yerinde kalmaya razı oldu. Fransız ve İngiliz elçileri, pasaportlarını istemeye geldikleri zaman, Sadrazamın gözlerinden yaşlar akıyordu. Yalnızca Cavit, önemsiz üç nazırla birlikte istifa edecekti. 'Savaşı kazansak bile, mahvolacağız,' demişti. Osmanlı İmparatorluğunun gerileyiş ve çöküşündeki son dönem, böylece başlamış oldu.

8 Sonradan sefil bir şekilde Rus boyunduruğu altına girmektense, savaşa katılmanın daha iyi olduğunu ileri sürecekti.

ONUNCU BÖLÜM

Birinci Dünya Savaşı

MUSTAFA KEMAL, Türkiye'nin savaşa girmesine karşı gelmişti. Ama bu iş artık olup bittikten sonra bütün enerjisi ve yurtseverliği ile kendini savaşa verecekti. Almanları hiç sevmediği halde, şimdi müttefik olduklarına göre, sabrı yettiği kadar onlarla birarada çalışmaya hazırdı. Sofya'daki ilk işi Bulgarlara savaşa girmeleri için baskı yapmak oldu. Her yoldan bu amaca varmak için çalışarak Fethi'ye yardım etti. Karşılarında da Ruslar yoğun bir propaganda barajı kurmuş bulunuyorlardı.[1]

Mustafa Kemal'in bir başka görevi de, Bulgarlardan Türk orduları için silâh ve yiyecek sağlamaktı. Bulgarlardan peşin para karşılığı büyük miktarda un vereceklerine dair söz aldı ve bu iş için Şakir Zümre'yi İstanbul'a gönderdi. Şakir Zümre, o sırada Maliye Nazırı olan Talât Paşa'yı gördü. Ama, Talât onu, istifa etmekle birlikte perde arkasında çalışan ve milli politika konusunda hükümete öğütler veren Cavit'e gönderdi. Cavit, bu paranın verilmesini uygun görmedi. Elde böyle bir iş için para olmadığını söyledi ve, 'Bu savaşın yıllar yılı süreceğini sanıyorsunuz galiba!' diye ekledi.

İşin sonucunu sabırsızlıkla beklemekte olan Mustafa Kemal, Şakir Zümre'yi Sofya istasyonunda karşıladı. Cavit'in red cevabını öğrenince öfkeyle, 'Böyle adam asılmayı hak etmiştir!' diye bağırarak bir öngörüde daha bulundu.[2]

---

1 Madam Petrova'nın anlattıklarına bakılırsa, bir akşam evlerinde içkiyi biraz fazla kaçıran Mustafa Kemal, bu gibi karşı etkileri önlemek için olacak, Bulgarlara bol keseden vaatlerde bulunmaya başlamış. Bir yanlış anlamayı önlemek için araya giren Fethi Bey de işi şakaya boğmuş. Bu anıda üzerinde durulacak tek önemli nokta, Mustafa Kemal'in yine bir öngörüyle Türkiye için Anadolu'da bir hükümet merkezi gerektiğinden söz etmesidir.

2 Cavit 1926'daki suikast dâvalarının sonunda Ankara'da asılmıştır.

Savaş sürüp gittikçe Mustafa Kemal de sabırsızlıkla kıvranmaya başladı. Artık yarbay olduğu için tümen komutanlığına hak kazanmıştı. Enver Paşa'ya yazarak rütbesine uygun bir görev istedi. Ancak Enver, 'Orduda size her zaman görev bulunabilir ama Sofya'da ataşemiliter olarak kalmanız özellikle gerekli görüldüğünden sizi orada bırakıyoruz,' diye cevap verdi. Mustafa Kemal, kendini daha kutsal bir görevin cepheye çağırmakta olduğunu ileri sürerek, 'Eğer beni yüksek rütbede bir subay olmaya lâyık görmüyorsanız açıkça söyleyin,' diye yazdı. Enver Paşa buna cevap vermedi.

Bununla birlikte, İstanbul'dan gelen bir haberci, Enver Paşa'nın bir tasarısı üzerinde Mustafa Kemal'in ağzını aradı: İran üzerinden Hindistan'a üç alaylık bir kuvvet göndererek Hint Müslümanlarını İngilizlere karşı ayaklandırmak. Mustafa Kemal böyle bir kuvvetin komutasını kabul eder miydi? Mustafa Kemal'e göre, Enver'in saçma hülyalarından biri olan bu öneri, daha savaş başlangıcında onun zihninin nasıl işlediğini gösteren endişe verici bir belirtiydi. Teklifi acı bir alayla, 'Ben o kadar kahraman değilim,' diyerek karşıladı. Ardından böyle bir iş için üç alayın fazla olduğunu da ekledi. Yol üzerinde gönüllü toplayabilecek tek bir subay yeter de artardı bile. Ama, böyle bir şeye olanak yoktu tabii. Mustafa Kemal, 'İmkân olsaydı, ben kimseden emir beklemezdim. Başımı alıp gider ve asker toplardım. Sonra da Hindistan'ı fetheder ve İmparator olurdum,' dedi. Kendi ülkesinin cephelerinde çarpışmak niyetinde olduğunu ekledi.

Savaşın ilk ayları Türkiye için çok felâketli olmuştu. Baştakilerde akıl olsaydı, bu süreyi bir savunma stratejisi kurmaya ayırırlar, askeri güçlerini harcamayarak kuvvetlerinin eğitimini tamamlar, önceden hazırlanmış planlara göre yerleştirir ve İtilâf Devletlerinin hangi yönden saldırıya girişeceklerini tahmine çalışarak beklerlerdi.

Ancak, Enver bunların hiçbirine yanaşmıyor, büyük ve romantik serüvenleri yeğliyordu. Kendini Asya'da yeni bir Türk İmparatorluğu kurmak için İngilizlerin üzerine yürüyen Müslüman bir İskender rolünde görüyordu. Onun bu hayalleri de, Almanya'nın dünyayı fethetmek planına uygun düşmekteydi. Enver, hayallerini gerçekleştirmek için, derhal iki hücum emri verdi: Birincisi kuzeyde Rusya'ya, ikincisi de güneyde Mısır'a doğru. Kafkaslardaki Rus kuvvetlerini çember içine kıstırmak amacını güden ve Alman komutanı General Liman von Sanders'in öğütlerine rağmen girişilen ilk saldırı tam bir bozgunla sonuçlandı. Korkunç kış koşulları altında Türkler hemen hemen bütün bir orduyu yitirdiler; oysa bu önemli kuvvetin doğu cephesinin savunması için, yedek olarak tutulması gerekirdi.

Mustafa Kemal, ancak Enver'in bu felâketli sefere çıkmasından sonra göreve çağırıldı. Zaten izinsiz de olsa Sofya'dan ayrılmaya kararlıydı ve hatta gönüllü er olarak cepheye gitmekten bile söz ediyordu. Tam Sofya'dan ayrılmak üzereyken, Enver'in yokluğunda Harbiye Nazır vekili olan kişiden, On dokuzuncu Tümen komutanlığına atandığını ve hemen İstanbul'a dönmesini bildiren bir telgraf aldı.

Genel karargâha gelince, onu, doğudan henüz dönmüş olan Enver'in yanına götürdüler. Zayıf ve solgun görünüyordu. Mustafa Kemal:

'Biraz yorgunsunuz galiba,' dedi.

'Yok, o kadar değil.'

'Ne oldu?'

'Çarpıştık, o kadar.'

'Şimdiki vaziyet nedir?'

Enver, 'Çok iyidir...' diye cevap verdi.

Mustafa Kemal onu daha fazla sıkıştırmak istemeyerek, sözü, kendine verilen göreve getirdi: 'Beni numarası 19 olan tümenin komutanlığına tayin etmek lûtfunu gösterdiğiniz için teşekkür ederim. Bu tümen hangi orduda ya da kolorduda bulunuyor?'

Enver, belirsiz bir şekilde, 'Haa, evet,' dedi. 'Herhalde Genelkurmaydan daha kesin bilgi edinebilirsiniz.'

Mustafa Kemal bunun üzerine, Genelkurmayda oda oda dolaşarak tümenini aramaya başladı, ama boş yere! Sonunda birisi ona, büroları Harbiye Nezareti binasına taşınmış olan Liman von Sanders ordusuna bir sormasını öğütledi. Mustafa Kemal buradaki kurmay başkanına gitti. O da, 'Bizim kuruluşlarımız arasında böyle bir tümen yok,' diye cevap verdi. 'Ama, Gelibolu'daki Üçüncü kolordunun böyle bir birlik kurmayı tasarlamış olması pek mümkündür. Oraya gitmek zahmetine katlanırsanız, herhalde gerekli bilgiyi edinebilirsiniz.'

Mustafa Kemal ayrılmadan önce General von Sanders'in karşısına çıktı. Henüz tanışmamışlardı ama, Mustafa Kemal'in açıkça ortaya koyduğu Alman aleyhtarı duygulardan dolayı birbirlerini tanıyorlardı. Alman Generali onu dostça bir nezaketle karşıladı. Sofya'dan ne zaman döndüğünü sordu. Sonra, 'Bulgarlar savaşa katılmaya karar verebilecek mi acaba?' diye bilgi istedi.

Mustafa Kemal kendi görüşüne göre, onların henüz böyle bir karar vermeyeceklerini söyledi. Bulgarlar iki şeyden birini bekliyorlardı: ya Almanların göz alıcı bir başarısını, ya da savaşın kendi topraklarına sıçramamasını. Bu cevap karşısında, von Sanders sinirli bir hareket yapmaktan

kendini alamadı ve alayla, 'Demek Bulgarlar, Alman ordusunun başarısına inanmıyorlar,' dedi.

Mustafa Kemal sükûnetle, 'Hayır,' diye cevap verdi.

Bunun üzerine von Sanders kuşkulu bir şekilde, 'Ya sizin görüşünüz nedir?' diye sordu.

Mustafa Kemal bir an durdu. Henüz daha ortada bile olmayan bir tümenin komutanıyken, nasıl olur da fikir yüretebilirdi? Öte yandan, görüşlerini çoktan beri yazılı olarak belirtmiş bulunuyordu. Şimdi bundan geri dönemezdi. Bundan başka, herkesin içinde söyledikleri bir yana, Bulgarların ihtiyatlı siyasetini doğru ve haklı bulmaktan da kendini alamıyordu. Açık konuşmaya karar verdi ve kısaca, 'Bence Bulgarların hakkı var,' dedi.

Liman von Sanders tek kelime söylemeden ayağa kalktı. Mustafa Kemal de oradan ayrıldı. Tümeninin henüz kuruluş halinde bulunduğu Gelibolu Yarımadasına gitti.

Bu sırada Enver, yine Liman von Sanders'in öğütlerine kulak asmadan ikinci göz alıcı saldırısına hazırlanmaktaydı. Süveyş Kanalına doğru hızla inecek ve İngilizleri Mısır'dan kovacaktı. Alman Albayı von Kress'in komutasında çölü geçen Türk kuvveti, Süveyş Kanalına tam yedi günde varabildi. Ama, geceleyin yürüdükleri için İngilizleri gafil avlamışlardı. Bir kısmı kanalın öbür kıyısına ayak bastı. Fakat batı kıyısı iyice tutulmuştu ve çok geçmeden İngiliz kara ve deniz bataryalarıyla daha da takviye edildi. Böylece Türk kuvveti gerilemek zorunda kaldı. Türkerin bu baskını, İngilizleri uyarmaya yaramıştı. Kanal bölgesinin savunmasını öylesine sağlamlaştırdılar ki, Türklerin bundan böyle Mısır'a saldırmalarını tümüyle önlemiş oldular.

Yaptıkları iki saldırıda da başarısızlığa uğrayan Türkler şimdi İtilâf Devletlerinin bir saldırısıyla karşı karşıyaydılar. 1915 yılının başından beri düşmanın kara ve deniz hareketlerine ilişkin elde edilen istihbarat raporlarından düşmanların Çanakkale önündeki adalara yığınak yapmakta oldukları ve Çanakkale Boğazı'yla Marmara üzerinden İstanbul'a karşı bir İngiliz - Fransız saldırısının her an beklenebileceği belli olmuştu. Kafkas ve Mısır seferlerinin yenilgiyle bitmesi, maneviyatı çökertmiş ve İstanbullular, umutsuzluk içinde şehrin düşman eline geçmesinden, olmuş bir şey gibi söz etmeye başlamışlardı. Rusların çıkıp geliverecėği korkusuyla sinirleri bozulan Almanlarsa, ayrı bir barıştan söz eder oldular. Türk aileleri Anadolu'ya göç etmeye başladı. Hükümet Anadolu yakasında bir saat içinde harekete hazır iki özel tren bekletiyordu: biri Sultanla maiyeti, öbürü de kordiplomatik için. Beylerbeyi Sarayında sürgünlüğünü çeken Abdülha-

t'e ailesiyle birlikte gitmesi teklif edildi. Ama o, yerinden kımıldamayı ldetti ve şimdi Padişah olan kardeşine, yerinde bir görüşle, 'İstanbul' n bir kere ayrılırsan bir daha dönemezsin,' dedi.

Hükümet Eskişehir'e taşınmayı tasarlıyordu. Babıâli arşivleriyle banlardaki altınlar daha şimdiden oraya gönderilmişti. İstanbul'un polis kakollarında, şehri tutuşturmak üzere teneke teneke petrol hazırlanmıştı. nat eserleri müze mahzenlerinde saklanmış ve Ayasofya da içinde olık üzere, birtakım resmî binaların dinamitle uçurulması kararlaştırılmış- Amerikan Büyükelçisi, Ayasofya'ya dokunulmamasını isteyince Talât, tihat ve Terakki içerisinde eski şeylere meraklı olanlar parmakla sayı-,' diye cevap verdi. 'Biz hepimiz yeni şeyleri severiz.'

Şehir bir 'yenilgi ve perişanlık tablosu' halindeydi. Binlerce Türk, gizen gizliye, savaşı İtilâf Devletlerinin kazanması için dua ediyor, emnit müdürü ise bir ihtilâl korkusuyla, işsiz güçsüzleri şehirden sürmeye baordu. 1915 yılının Şubat ayında İngiliz donanması Çanakkale Boğazı' ı ağzındaki kaleleri tahrip edince halk arasında, kocaman iki tepenin rle bir olduğuna dair söylentiler yayılıverdi. İstanbullular top sesleri duluyor mu, diye kulak kabartmaya ve düşman denizaltılarının periskoplaı görmek merakıyla, Marmara'daki adalara akın etmeye başladılar.

Yalnızca Enver Paşa, Kafkas yenilgisinden sonra pek ortalarda görünemekle birlikte, hâlâ soğukkanlı ve sakin duruyordu. Enver'in seçkin niiklerinden biri de buydu. Hiçbir zaman telâşlı ya da heyecanlı görünez, bir odaya girdiği vakit beraberinde bir sükûnet havası getirirdi. Şimde İngilizlerin Çanakkale Boğazı'ndan asla geçemeyeceklerinden yüz yüz emin olduğunu söylüyordu. Herkes, 'budalaca bir paniğe' kapılmış- Çanakkale istihkâmları aşılamazdı. Aşılacak olsa bile, İstanbul'u Türk- son damla kanlarına kadar savunurlar ve düşmana asla teslim etmezler- Enver yeni bir hülya peşindeydi; ne Almanya'nın, ne de başka herhan- bir ulusun başarabileceği şeyi yapmak: İngiliz donanmasının yenilmez- efsanesini yıkan insan olarak tarihe geçmek.

Enver Paşa, olayların sonucunda haklı çıktı ama ters nedenler yüzünn. 18 Marttaki İngiliz saldırısı Boğaz'ı zorlamakta başarı kazanamadı. kadan başka bir saldırı da olmadı. İngilizler birçok karışık nedenler yüınden, donanmayı karadan bir ilerlemeyle destekleyinceye kadar, seferi rdurmayı uygun bulmuşlardı. (Liman von Sanders onların böyle yapmak ınında kalacaklarını önceden tahmin etmişti.) İstanbul'da hükümetin emle bayraklar asıldı. Ama Türklerin arasında bunun nihai bir zafer luğuna inananlar pek azdı. Önlerinde daha bir sürü çetin savaş vardı.

Enver, Çanakkale'nin savunulması için, Beşinci Ordu adıyla ayrı b ordu kurmayı kararlaştırdı ve komutasını Liman von Sanders'e verdi. Sa ders, yeni kurulmuş olan On Dokuzuncu Tümenin de kendi emrine veri mesini istedi. Yarbay Mustafa Kemal, işte bu tümenin başına atanmış v karargâhını Maydos'ta kurmuştu. Düşman saldırısı başlamadan, birlikler ni örgütlemek için, önünde ancak iki aylık bir zaman vardı.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

Gelibolu Çıkarmaları

USTAFA KEMAL, Gelibolu bölgesini, Balkan Savaşı sırasında Bulgara karşı yürütmüş olduğu harekâttan tanıyordu. Karargâhı, o zaman da, ndiki gibi Maydos'daydı. O zaman yarımadanın savunulmasına dair ke- görüşler edinmişti. Bunlar öteki kurmayların düşünceleriyle çelişiyor-. Onlar kıyıda yeterli bir tel örgü tahkimatı yapmakla düşman çıkarması- önlenebileceğini, Mustafa Kemal, tersine, denizden topçu ateşiyle des-klenen herhangi bir düşmanın, karaya çıkabileceğini ve savunmanın gö-vinin bundan sonra içerideki mevzilerinden hareketle düşmanı püskürt-ekten ibaret olduğunu ileri sürüyordu.

Bir gün, deniz subayı olarak, aynı görüşü savunan Rauf'la tartışırken, ndini düşman yerine koyarak: 'Siz istediğiniz kadar tel örgü tahkimatı pın,' demişti, 'ben bunları kolaylıkla yarıp karaya çıkabilirim. Ve eğer rada benim ilerlememi durduracak üstün bir kuvvetle karşılaşmazsam, rımadayı pekâlâ işgal edebilirim.' Mustafa Kemal, bu askerlik dersini tı Trablus seferi sırasında, İtalyanlar deniz topçusunun ateşine sığınarak raya çıktıkları ve Türklerin kıyı savunmasını olanaksız hale getirdikleri man öğrenmişti. Böylece denizden yapılan bombardımanların taktik yö-nden etkisini anlamış bulunuyordu. Oysa, öteki Türk kurmayları deniz-ra işbirliği konusuna yabancı oldukları için bu dersi şimdi ilk olarak, acı nemelerle öğreneceklerdi.

Alman komutanlığı da, Mustafa Kemal gibi, Türk savunmasının, ya-nadanın belkemiği demek olan yalçın tepeleri tutmak prensibine dayan-ası gerektiğini düşünüyordu. Düşmanı, karaya çıktıktan sonra, bu tepele- saldırmak zorunda bırakacaklardı. Emrindeki altı tümenin, kıyı boyuna çük birlikler halinde serpildiğini gören Liman von Sanders, onları içer- daha yoğun ve büyük gruplar halinde topladı. Kıyıda ise, gayet küçük

bir örtücü kuvvet bıraktı. Ama, asıl sorun, düşmanın nereden çıkarma ya-
pacağını kestirmekteydi. Mustafa Kemal, araziyi yakından tanıdığı için
bunun iki bellibaşlı noktadan yapılacağına inanmıştı: Birincisi, yarımada-
nın güney ucundaki Helles Burnu (Seddülbahir) ki, düşman burada deni
topçusuyla iki yandaki kıyıyı kontrol edebilir, ikincisi de batı kıyısındak
Kaba Tepe, ki boğazın doğu kıyısına en kolay buradan inebilirdi.

Ancak, Liman von Sanders'in tahminleri bambaşkaydı. Onun düşünce-
sinde çıkarma iki noktadan yapılabilirdi: Biri, Çanakkale Boğazı'nın Asy
kıyıları, ki elindeki tümenlerin ikisini bu düşünceyle Truva dolayların
gönderdi; biri de kuzeydeki dar Bolayır geçidi, ki buraya da iki tümen ayı
dı. Elinde kalan iki tümenden birini, Helles Burnu'na yolladı. Doğruda
doğruya kendi denetiminde olan, fakat gerçekte Mustafa Kemal'in kom
tasında bulunan sonuncusunu, yani On Dokuzuncu Tümeni, yedek kuvv
olarak Maydos yakınlarında bıraktı. Bu tümen, saldırının geleceği yöne g
re, kuzeye, güneye ya da batıya gönderilmek üzere hazır tutulacaktı. Mu
tafa Kemal kendine verilen rolden memnun kaldı ve karargâh olarak boğ
zın kuzeyine düşen ve her iki kıyıya da yakın olan küçük Boğalı köyün
seçti. Buraya yerleşerek, çıkarmayı beklemeye ve tepelerin savunması iç
hazırlanmaya başladı.

25 Nisan sabahı, düşman kuvvetleri, Mustafa Kemal'in önceden ta
min etmiş olduğu iki kumluğa çıkarma yapmaya başladılar: İngilizler He
les Burnu'ndan, Avustralyalılarla Yeni Zelandalılar da Kaba Tepe'nin k
zeyinden. Aynı zamanda iki oyalama manevrasına da girişildi: Fransızl
Asya yakasına baskın yaparken, Kraliyet Bahriye Tümeni de Bolayır'
bir gösteriye kalkışıyordu. Von Sanders, bu ikinci oyalama manevrası
kandı. İtilâf Devletleri kuvvetlerinin, yarımadayı en dar yerinden keser
ordusunu çevirmek istediklerini sandı. Bu yüzden tümenlerden birini kuz
ye, Bolayır'a gönderdi. Kendi de maiyetiyle birlikte oraya gitti. Böylelik
kuvvetlerini asıl savaş yerinden uzaklaştırmış oldu. Sonradan, kolordu k
mutanı Esat Paşa'yı güneyden gelebilecek saldırıyı karşılamaya gönderdi
se de, takviyesiz bıraktı. Oysa, az sonra Esat Paşa'nın buna çok ihtiya
olacaktı.

Beri yandan Mustafa Kemal, o sabah Boğalı'da deniz toplarının sesi
le uyandığı zaman, kendini savaşın tam ağırlık noktasında buldu. Top se
leri, Sarıbayır sırtlarının ardından geliyordu. Sarıbayır, batı kıyısına par
lel uzanan, üç noktada üçer yüz metrelik zirveler halinde yükselen ve so
ra uçurumlar ve sarp kayalıklarla dolu küçük tepeler şeklinde denize ine
bir silsileydi. Mustafa Kemal hemen durumun keşfi için doğu sırtından y

ya, kuzeydeki Kocaçimen Tepe'ye doğru bir süvari bölüğü gönderdi. sonra dağın batı bayırından yukarı, güneydeki Conkbayırı zirvesine ru 'küçük bir düşman kuvveti'nin ilerlemekte olduğuna dair bir rapor . Komşu tümen de bu düşman kuvvetinin önlenmesi için bir tabur gön- lmesini istiyordu.

Mustafa Kemal durumu hemen kavramıştı. Bu gelen 'küçük bir düş- ı kuvveti' filân değildi. Büyük çapta bir düşman saldırısı karşısındaydı- Askerî durumların özünü hemen kavrayabilen Mustafa Kemal, Sarıba- sırtlarının ve özellikle Conkbayırı tepesinin şimdi bütün Türk savunma- n kilit noktasını teşkil ettiğini anladı. Düşman burayı ele geçirirse, ya- adanın, her tarafına hâkim olmuş sayılırdı. Tek bir taburun Conkbayı- ı tutabilmesine olanak yoktu. Bunun için bütün tümen gerekliydi. Mus- Kemal derhal sorumluluğu üzerine alarak tümen komutanlığı yetkisi- şan bir emir verdi; alaylarının en iyisi olan Elli Yedinci Alay, bir dağ ıryasıyla birlikte Kocaçimen Tepe'ye gidecekti. Bir rastlantı olarak, El- 'edinci Alay o gün yapılması kararlaştırılan bir manevra için toplanmış ınuyordu. Mustafa Kemal aldığı kararı karargâha bildirdikten sonra, ına yaverini ve doktorunu alarak ilerleyişini yönetmek ve hızlandırmak , atını alay karargâhına sürdü.

Mustafa Kemal cüretli bir karar vermişti. Düşmanın kuvveti üzerinde : bir bilgisi bile yokken, asıl saldırı karşısında bulunduklarını ancak iç- üsüyle anlayarak, von Sanders'in yedek ordusunun büyük kısmını sava- okmuştu. Yanılsaydı – eğer düşman asıl çıkarmaya başka taraftan giriş- di – karşısında yalnızca tek bir Türk alayı bulacaktı. Ama Mustafa Ke- yanılmamıştı. Kendine olan sonsuz güveniyle de, yanılmadığını biliyor-

Avustralyalılarla Yeni Zelandalılar ise kendilerinin tasarlamış olduğu Türklerin de beklediği gibi Kaba Tepe'ye değil, bir buçuk kilometre ka- kuzeyde, daha sarp bir yer olan Arıburnu'na çıkabilmişlerdi. (Burası radan Anzak Koyu olarak adlandırılacaktır.) Türkler hazırlıksız olduk- için, Anzaklar arazinin oldukça çetin olan engellerine rağmen, ancak f bir direnmeyle karşılaşarak, dağın batı yamaçlarına doğru ilerleme- başladılar.

Doğudaki yamaçlarda, Mustafa Kemal ve yanındaki alay subaylarıyla r, kaya parçalarıyla dolu, kurumuş su yataklarının ortasından geçen ve çalılıklar arasında yükselen yılankavi patikayı güçlükle izliyorlardı. Ön- çıkarılan iki rehber, asıl birlikte bağlantıyı kaybetmişlerdi. En sonunda stafa Kemal, kendisi, bir bölüğün başında atını ileri sürerek, pusula ve

harita yardımıyla yolu buldu. Kocaçimen Tepe'den aşağı bakınca ışıltılı do nizin üzerine serpilmiş duran düşman gemilerini gördü. Ama aşağıdaki te peler ilerleyişi görmesine engel oluyordu. Erlerin dik bayırı tırmanmakta yorulmuş olduklarını görerek, subaylara, on dakikalık bir mola vermeler ni emretti. Sonra kendisi, yanında maiyetinden birkaç kişiyle birlikte Conk bayırı'na doğru yol aldı. Önce at üstünde gidiyorlardı, fakat arazi çok en gebeli olduğu için indiler ve yollarına yaya olarak devam ettiler. Tepey yaklaştıkları sırada, sırttan aşağı koşarak inen tam ricat halinde bir bölü askerle karşılaştılar. Bu, düşman çıkarmasını gözetlemek için gönderilm ileri karakol birliğiydi ve üç saattir düşmana karşı koymakta olan tek kuv vetti.

Mustafa Kemal onları durdurarak, 'Ne oluyor?' diye sordu. 'Nede kaçıyorsunuz?'

'Geliyorlar! geliyorlar' cevabını aldı.

'Kim geliyor?'

'Düşman geliyor, efendim. İngiliz, İngiliz.'

Askerler, yamacın altında fundalık bir arazi parçasını gösterdiler. B dizi Avustralyalı burada serbestçe ilerliyordu. Mustafa Kemal'e, dinlensin ler diye geride bırakmış olduğu kendi askerlerinden daha yakındılar. O an da, sonradan söylediği gibi 'belki mantıkla, belki de içgüdüsüyle,' rica eden askerlere: 'Düşmandan kaçılmaz!' dedi.

Erler, 'Cephanemiz kalmadı,' diye itiraz ettiler.

Mustafa Kemal, 'Süngüleriniz var ya!' dedi. Süngü takıp yere yatma larını emretti. Geriye bir subay göndererek kendi piyade erleriyle, müm kün olduğu kadar çok sayıda dağ topçusunun son hızla gelmesini söyled Arkadan, kendi anlattığı gibi, 'Bizimkiler yere yatınca düşman da yere ya tı. Böylece bir anlık bir zaman kazanmış olduk.'

Bu bir anlık zamanda Anzakların geçirdikleri duraksama belki de ya rımadanın kaderini tayin etti. Onların bu duraksaması sırasında Elli Yedin ci Alay yaklaşmaktaydı. Mustafa Kemal alayı doğruca savaşa sürdü. Kend si atıyla en önde gidiyor ve askerleri sarsılmaz bir enerjiyle sırtın yukarıs na gönderiyordu. Dağ bataryalarını sırta yerleştirirken topların yerlerin konmasına yardım etti. Harekâtı, kendi güvenliğine hiç önem vermeden ufuk çizgisinin üstünde yönetiyordu. Verdiği bir günlük emirde: 'Size be taarruz emretmiyorum; ölmeyi emrediyorum... Biz ölünceye kadar geçe cek zaman içinde yerimizi başka kuvvetler ve başka kumandanlar alab lir...' diyordu. Gerçekten de o çarpışmanın sonunda Elli Yedinci Alayı hemen hemen bütün erleri ölmüş bulunuyordu. Düşman tüfeklerinin açtığ

eş perdesi arasından, durmadan hücum ederek, Türk ordusunun tarihin- ölmezliğe eriştiler.

Ancak, Türklerin açtığı ateş de bunun kadar öldürücüydü. Anzaklar zaman bir sırtın ardından görünecek olsalar bu ateşle karşılaşarak dur- ak zorunda kalıyorlardı. Dağ bataryası da bir yandan onları korkunç bir rapnel yağmuruna tutuyor, dağılmak, bodur çalıların arasına saklanmak runda bırakıyordu. Ateşe karşılık verecek durumda değillerdi. Çünkü oları henüz işlemeye başlamamıştı; deniz bataryaları bile bu kadar karı- t bir cephede kendi askerlerinin üzerine ateş yağdırmaktan çekinerek su- yorlardı. Göğüs göğüse karşılaşmalar ve mevzi değiştirmelerle savaş o dar karışık duruma gelmişti ki, gerek Türkler, gerekse Anzaklar dört r yandan yağan kurşun yağmuru altında kimin dost, kimin düşman oldu- ınu kestiremez olmuşlardı. Bu arada Mustafa Kemal yine yetkisi olma- n bir emir verdi ve Arap askerlerinden kurulu bu ikinci alayı, birincisini kviye için, ateş hattına sürdü. Sonra atına atlayarak Maydos'taki karargâ- döndü ve Esat Paşa'ya durumu anlatarak eldeki bütün mevcutla saldırı geçmenin gerekli olduğunu bildirdi. Esat Paşa, onun görüş ve davranış- ını yerinde bularak On Dokuzuncu Tümenin geri kalan son alayını da nrine verdi ve böylece bütün Sarıbayır cephesi Mustafa Kemal'in komu- sı altına girdi.

Öğleden sonra Anzaklar gerilemeye başladılar; ama Mustafa Ke- al'in istediği gibi denize kadar değil, sadece sabahleyin kıyıda işgal et- ş oldukları çıkıntılara ve tepelere kadar. Gece olunca savaş biraz yatış- Ancak, resmî tarih yazarının dediği gibi, 'O gece, bu sarp bayırlarda msenin gözüne uyku girmedi. İki taraf da yorgunluktan halsiz düşmüş, ğılmış, parçalanmıştı. Herhangi bir ilerleme kaydetmelerine olanak yok- Ancak, savaş gürültüleri dinmiyordu. İstilâya kalkanlar da, uğrayanlar , yönlerini sadece düşman tüfeklerinden çıkan parıltıya göre ayarlaya- k, ateşi aralıksız olarak sürdürdüler.'

Mustafa Kemal de o geceyi uykusuz geçirdi. At üstünde bütün cephe- dolaşıp bilgi edinmeye çalıştı, ertesi gün için emirler verdi. Bu sırada şman da gece karanlığından yararlanarak kıyıya takviye birlikleri çıkarı- rdu. Ancak, alışık olmadıkları şarapnel ateşi, arazinin önceden kestire- emiş oldukları sarplığı ve birliklerin dağılarak başsız kalan yüzlerce erin yıya doğru kaçması Anzakların moralini bozmuştu.

Gece yarısına doğru, İngiliz Başkomutanı Sir Ian Hamilton'u **Queen izabeth** gemisinde uykudan kaldırarak, kendisine Anzak komutanı Gene- l Birdwood'un bir mesajını verdiler. Komutan yenilgiyi kabul ediyor ve

hemen tahliyeye girişilmesini öneriyordu. Hamilton, Birdwood'a acele cevap yazarak her ne pahasına olursa olsun dayanmasını söyledi. Güneydeki kuvvetler Helles (Seddülbahir) çevresinde bir köprübaşı tutmuş bulunuyorladı. Ertesi gün harekete geçerek Arıburnu üzerindeki baskıyı hafifletecek-lerdi. Sonunda, 'İşin zor kısmını atlattınız, şimdi tek yapacağınız şey, selâmete erinceye kadar kazmak, kazmak, kazmaktır.' diye ekledi. Sonradan hatıra defterine, 'Maraton bozgununda kumsalda koyunlar gibi boğazlanmış olan Perslerin durumuna düşmektense, düşman toprağında kahramancasına ölmek daha iyidir,' diye yazdı. İşte o ölüm kalım gününde Türk kuvvetlerinin başında Mustafa Kemal'in bulunması, bu sonucun elde edilmesini sağlamıştı.

Avustralyalılar kendilerini biraz toparlayarak siper kazmaya başladılar. Kazma, kürek sesleri tepeden duyuluyordu. Mustafa Kemal o sabah savunma durumunda kaldı. Savaşın başında ağır kayıplar vermişti. Hem aslında tehlikenin bu sefer güneydeki Seddülbahir'den geleceğini ve bütün yedek kuvvetlerin orada kullanılması gerekeceğini biliyordu. Ancak Bolayir'den takviye geldikten sonra yeniden saldırıya geçti. Düşman bu sefer denizden ve karadan kuvvetli şarapnel ateşiyle cevap veriyordu. Harekâtı gemisinden izleyen Hamilton, sonradan **Gelibolu Hatıraları**'nda şunları yazacaktı:

> **İndirdiğimiz onca vahşi darbeye rağmen, gebe dağlar hâlâ Türk doğurmaktaydı. Yer yer ilerleyen çizgiler; yeşil çimenlerin üzerinde kımıldayan noktalar; Sarıbayır sırtında, yara izine benzeyen geniş bir kırmızı toprak üzerinde birbirini izleyen noktalar... işte yeni bir nokta dizisi... ve yine bir tane daha... Yaklaşıyor, gözden kayboluyor, yine ortaya çıkıyorlar... mevzimizin en yüksek ve en orta yerine, birbirini kovalayan dalgalar halinde yükleniyorlar. Büyük topların gümbürtüsünün yanısıra, makinelilerin ve tüfeklerin takırdısı duyuluyor - gökgürültüleri arasında bir limonluğun damına inen dolunun çıkardığı sesler gibi... Sonra ateş hafifledi... Saldırı püskürtülmüştü. Bizimkiler oldukları yerde tutunabilmişlerdi. Yeşil çimenliklerin üzerinden geriye az, çok az nokta döndü. Ötekiler, karanlıklar âlemine göçmüşlerdi.**

Mustafa Kemal'in elinde kalan erler yorgunluktan bitkin haldeydiler. Yeni gelenler ise araziyi tanımıyorlardı. Deniz toplarının ateşi hepsinin gözünü yıldırmıştı. Mustafa Kemal, elindeki kuvveti harcamış, ama düşmanı, deniz kıyısında dar ve sınırlı bir toprak parçasına kadar sürmüştü. Burası,

çevresi zor savunulabilecek bir yerdi ve ancak hem değişik rüzgârlara, hem de düşman ateşine açık olan bir kumsaldan beslenebiliyordu. Üstelik, Türklerin gerçek ve psikolojik üstünlüğü altındaydı. Çünkü Türkler, düşmana görünmeden onu görebilecek durumdaydılar. Mustafa Kemal, yarımadanın kilit noktası olarak gördüğü tepeleri tutabilmişti. İstilânın nereden başlayacağını önceden kestirerek daha ilk anlarında; kesin görüş ve sezişi, yerinde kararları ve önderlikteki azmi sayesinde Türkleri, düşmana İstanbul yolunun açılmasıyla sonuçlanabilecek olan bir yenilgiden kurtarmıştı.

Anzaklar gibi, şimdi Türkler de siper kazmaya başladılar. İki tarafın da düşmanı gafil avlamaya dayanan ilk hızı kesilmişti. Ama, Mustafa Kemal 30 Nisanda yaptığı küçük çapta bir saldırının arkasından, düşmanın karaya yeniden kuvvet çıkarmasına meydan bırakmadan, üçüncü bir karşı saldırıya geçmeye karar verdi. Erlerin moralini ve subayların komuta gücünü yüksek tutmak gerektiğini biliyordu. Şimdi Kemalyeri denilen mevkide, subayları çevresine topladı. Çadırın içinde, yere bağdaş kurup oturdular ve ellerindeki defterlere not aldılar. Mustafa Kemal, 'Karşımızdaki düşmanı hepimizin ölümü pahasına da olsa denize dökmek zorundayız,' dedi. 'Düşmana kıyasla durumumuz zayıf değildir. Düşmanın maneviyatı tamamen kırılmıştır. Sığınacak bir yer bulmak için durmadan siper kazmaktadır. Siperinin yanına birkaç mermi düşer düşmez nasıl kaçtıklarını gördünüz... Şuna inanıyorum ki, komutamız altındaki birliklerde, Balkanlar'daki felâketimizin tekrarını görmektense ölmeye razı olmayacak tek bir er bile yoktur. Aramızda böyle adamlar olduğunu sanıyorsanız, bunları kendi elimizle vuralım.'

Askerlere de şu 'günlük emri' verdi:

> **Burada benimle beraber dövüşen her asker bilmelidir ki, tek bir adım dahi gerilememek namus borcudur. Hepinize şunu hatırlatırım ki, siz şimdi dinlenmek isterseniz yurdumuz hiçbir zaman huzura kavuşamaz. Bütün silah arkadaşlarımızın bu düşüncede olduğuna ve düşmanı denize dökünceye kadar yorgunluk belirtisi göstermeyeceğine inanıyorum.**

Manga komutanlarına da erlerinin süngüsünden başka hiçbir şeye güvenmemeleri bildirilmişti. Erler, ilerleme sırasında düşman siperlerine gelmeden durmayacak ve karanlık basar basmaz düşmana saldıracaklardı.

Saldırıdan bir gün önce, Alman Albayı Kannengiesser şu sırada Mustafa Kemal'in tümeniyle karışmış olan bir başka tümenin komutasını al-

mak üzere karargâha geldi. Bu 'sakin, ne istediğini bilen, çalışkan ve zeki adam' onu çok etkilemişti. 'Başkasından ne yardım, ne de destek bekleyerek, her meseleyi kendine ölçüye vuruyor ve kendi başına karar veriyordu. Yerinde, ama az konuşuyordu. Soğuk olmamakla birlikte her zaman uzak ve içine kapanık bir hali vardı. Vücut yapısı pek kuvvetli değilse bile, ince ve çevikti. İnatçı enerjisi sayesinde hem emrindekilere, hem de kendine tamamiyle hâkim olduğu belliydi.'

Saldırı iyi başladı. Karşıda tek bir kıyı bataryası vardı. Yalnız, Mustafa Kemal hesabında bir yanlışlık yapmıştı. Deniz topçusunun koruması altında yapılan bir çıkarmaya engel olunamayacağını takdir ettiği halde, aynı topçunun kıyıya ayak basmış kuvvetlere yapabileceği yardımı küçümsemişti. İngiliz zırhlılarıyla kıyıdaki ağır bataryalar Türklerin sadece köhne dağ toplarıyla korunan mevzilerine mermi yağdırmaya başladı ve hücum hemen yavaşladı. Türklerin birbiri ardından yaptığı saldırılar, düşmanın ezici topçu üstünlüğü karşısında eriyip gidiyordu. Sonunda bazı bölükler paniğe uğrayıp kaçmaya başladılar. Mustafa Kemal, düşman hatlarını geceleyin yarabilmek umuduyla bütün yedeklerini savaşa soktu. Ama mevzilere sızmayı başaramadı. İlk olarak, taktik bir yenilgiye uğramıştı. Not defterine, 'Yirmi dört saat süren savaş, askerimizi yorgun düşürmüş olduğundan, saldırının durması için emir verdim,' diye yazdı.

Sonradan onunla gazeteci sıfatıyla konuşmaya gelen Ruşen Eşref'e savaş sırasında bir ara ancak on metre kadar ötede olan düşman hattından açılan ateşle, ilk siperdeki bütün Türk askerlerinin nasıl biçildiğini anlattı. İkinci siperdeki erler hemen onların yerlerini almışlardı. Kendilerinin de öleceklerini biliyor, ama yılmıyorlardı. Okuma bilenler ellerinde Kur'an'lar, bilmeyenler dudaklarında Tanrının adı olduğu halde öldüler. Hepsi de Cennete gideceklerine güveniyorlardı. Mustafa Kemal ise Türk askerlerinin bu ruh gücü sayesinde zafere erişeceğine inanıyordu. Ama bu gibi boşuna saldırılar Türk ordusunun kolayca kaldıramayacağı ağır kayıplara yol açıyordu. Kolordu kumandanı Esat Paşa, Helles Burnu'ndaki saldırıya karşı koyabilmek için elindeki kuvvetleri idare etmek zorundaydı. Bundan dolayı Mustafa Kemal'e ileride bir çeşit harekâttan kaçınmasını bildirdi.

Yine de 18 Mayısta Türkler, Anzakların tuttuğu köprübaşına büyük bir saldırıda daha bulundular. Bu, General Liman von Sanders'in planı olmakla beraber, işin içinde Enver'in gösteriş merakı sezilmiyor değildi. Mustafa Kemal, sadece bir tümen komutanı olduğu için, bu saldırının tasarlanmasında hiçbir rol oynamamıştı. Strateji bakımından büyük bir inceliği olmayan bu plan, Seddülbahir'den ve Asya yakasından desteklenen üs-

ün bir kuvvetle Arıburnu'na yüklenerek Anzakları yok etmek, ya da olduğu gibi denize dökmek amacı güdüyordu. Anzaklar Helles'i güçlendirmek için Arıburnu'ndan asker çekmiş olduklarından, Türkler düşmandan sayıca bire üç üstündüler. Ama şimdi Anzakların üstünde ve ancak birkaç metre ötelerinde oldukları için, toplara açık hedef oluyorlardı. Düşmanın önceden hazırladığı siperlere saldırmak zorundaydılar. Sonuç âdeta bir katliam oldu.

İki tarafın da uğradığı ağır kayıplar, onları, ölülerini gömmek için aralarında bir ateş-kes anlaşması yapmaya zorladı. Anlaşmayı görüşmek için düşman mevziine giden Türk subayları arasında Mustafa Kemal de vardı. Anzaklar onların gözlerini bağladılar ve siperlerini geniş göstermek için var olmayan tel örgülerin üstünden atlatarak kıyıdaki bir mağaraya götürdüler. Burası, General Birdwood'un sığınağıydı. Burada dokuz saatlik bir ateş-kes anlaşmasına varıldı. Anlaşma yapılıncaya kadar Aubrey Herbert de Türk kesimindeki dostları yanında şerefli bir rehine olarak alıkonmuştu ve halinden pek şikâyetçi olduğu söylenemezdi.

Haziranda Mustafa Kemal albaylığa yükseldi. Liman von Sanders onu biraz başına buyruk bulmakla birlikte, tümen komutanı olarak yeteneklerini beğeniyordu. Buna karşın Enver Paşa, hâlâ ondan kuşkulanıyor ve yanlışını çıkarmak için fırsat kolluyordu. Ay sonunda cepheye yaptığı kısa bir ziyaret sırasında aradığı bahaneyi buldu. Aralarındaki uyuşmazlık ciddi şekilde patlak verdi. Komutasına verilmiş olan seçkin bir alaya güvenen Mustafa Kemal, Esat Paşa'dan Avustralyalıların kilit mevzilerinden birine saldırı için izin almıştı; bu mevzi düşerse düşmanın yarımadadan çekilmek zorunda kalabileceğine inanıyordu. Ama, Enver Paşa buna karşı geldi ve Mustafa Kemal'i, belki de biraz haklı olarak, çok can telef etmekle suçladı. Von Sanders aralarını buldu ve saldırı yapıldı. Fakat, bir yandan Anzakların Türkleri şaşırtmak için attıkları havai fişek ve meşalelere karışan şiddetli bir fırtınanın kopması, bir yandan da alay komutanının daha saldırıya geçmeden ölmesi yüzünden başarısızlıkla sonuçlandı.

Mustafa Kemal başarısızlığın suçunu, Enver'in işe karışmasına yükledi. Enver de askerlerin kahramanlığını överken onun komutasını küçümseyen sözler söyledi. Mustafa Kemal derhal istifa etti. Fakat, Enver'in İstanbul'a dönüşünden sonra Liman von Sanders'in yatıştırmasıyla yine tümeninin başına geçmeye razı oldu.

Ama, durumundan memnun değildi. Gerçi Gelibolu savaşının ilk raundunu milletine kazandırmıştı ama, savaşın genel yönetiminde söz sahibi olamamıştı. Ayrıca, kolordu merkezi ile yetkililerinin derecesi, kuvvetleri-

nin yetersizliği ve şimdi yanına verilen Alman subayının yetkilerinin belirtilmesi konularında boyuna çatışıyordu. Kolordu komutanı Esat Paşa'nın bu Arıburnu mevkiine yeteri kadar önem vermediğine inanıyor ve ona durmadan, burasını savunma sorunları üzerinde uzun ve ayrıntılı raporlar gönderiyordu. Kafası, Sarıbayır'ın ötesindeki Conkbayırı ve Kocaçimen tepelerine takılıp kalmıştı. Düşman, birliklerini güçlendirdikten sonra yeniden saldırıya geçmek niyetinde olduğunu belli etmişti. Mustafa Kemal saldırının bu sefer de Sarıbayır'a yöneltileceğini iyi biliyordu. Bu yerin önemine daha önce de inanmış ve haklı çıkmıştı; hâlâ da inanıyordu.

Esat Paşa'yı da buna inandırmaya çalıştı ama başaramadı. Tepelerin savunulmasında Mustafa Kemal'in kilit noktası olarak gördüğü bir yer vardı: doğrudan doğruya Conkbayırı'na çıkan Sazlıdere yatağı. Dağın eteklerinden yukarı tırmanacak bir düşman, bu kayalık dere yatağının içinden kendini göstermeksizin ilerleyebilirdi. Başlangıçta kendi komutasında olan bu yer şimdi iki komuta arasında bir sınır çizgisi haline gelmiş gibiydi. Bu önemli bölge kimin idaresi altındaydı? Mustafa Kemal'in mi, yoksa Alman Binbaşı Willmer'in mi? Bu noktanın açıklanması gerekiyordu.

Esat Paşa, durumu kendi gözüyle görmek için, kurmay başkanıyla birlikte tümen karargâhına geldi. Mustafa Kemal onları zirveye çıkardı ve durumu tepeden gösterdi. Aşağıda, çepeçevre yayılan ve Sazlıdere'yi iki yandan saran kayalık, sarp arazi, alttaki kumsal, Suvla Körfezi ve daha geride kalan Tuz Gölü'yle Kocaçimen doruğuna doğru kuzeydoğu yönünde yükselen sıra tepeler. Bulundukları yerden, göğe yükselen bu sıra tepeler aşılması imkânsız gibi görünüyordu.

Kurmay başkanı bu sarp araziden ancak küçük baskın gruplarının ilerleyebileceğini söyledi. Esat Paşa da Mustafa Kemal'e, 'Düşman nereden gelebilir?' diye sordu. Mustafa Kemal eliyle, Arıburnu yönünden Suvla'ya kadar uzanan kıyıları işaret ederek, 'Buradan,' diye cevap verdi.

Paşa, 'Pekâlâ,' dedi. 'Buradan geldiğini farzedelim, sonra nasıl ilerleyecek?'

Kemal yine Arıburnu'nu gösterdi ve Kocaçimen'e doğru geniş bir yarım yuvarlak çizerek, 'İşte böyle ilerler,' dedi.

Paşa gülümseyerek onun omzunu sıvazladı. 'Merak etmeyin, beyefendi. Bunu yapamazlar.'

Mustafa Kemal tartışmayı uzatmanın bir işe yaramayacağını görerek, 'İnşallah,' dedi. 'Umarım ki siz haklı çıkarsınız.'

Hatıra defterine bu konuşmayı not etti. Sonradan gelişen olaylar üzerine bu satırların altını kırmızı mürekkeple çizerek yan tarafa da kendi dü-

üncesini kabul etmeyerek 'askerî durumu ve ülkenin geleceğini büyük bir ehlikeye atanlar' hakkında pek yerinde olan bazı yorumlarda bulundu. Çünkü ikinci kez olarak, Mustafa Kemal iddiasında haklı çıkacaktı.

Bu arada seferin başlangıcından beri mektuplaşmakta olduğu Corinne'e şunları yazıyordu:

> **Burada hayat o kadar sâkin değil. Gece, gündüz durmaksızın başımızın üzerinde şarapneller ve türlü mermiler patlıyor. Kurşunlar ıslık çalarak geçiyor ve bombalarla topların gümbürtüsü birbirine karışıyor. Gerçekten, cehennemde gibiyiz. Neyse ki, askerlerim düşmandan çok daha cesur ve dayanıklı. Öte yandan, içlerindeki inanç, çoğu zaman canlarını feda etmelerini gerektiren emirlerimin yerine getirilmesini çok kolaylaştırıyor. Çünkü, onlara bakılırsa, bu işin yalnız iki yüksek sonucu vardır; ya gazi, muzaffer olmak ya da şehit. Bu sonuncusu ne demektir, biliyor musunuz? Doğrudan doğruya cennete gitmek. Orada Tanrının en güzel kadınları, hurileri onları karşılayacaklar ve ebediyen emirlerine âmâde olacaklar. Ne büyük mutluluk!**

Mustafa Kemal, 'olayların sertleştirdiği karakterini biraz yumuşatmak ve hayatın güzel, tatlı taraflarından zevk duyabilmesine yardım etmek için' biraz roman okumak istediğini mektubuna eklemişti. Corinne'den bir roman listesi çıkarıp İstanbul'da ikisinin de tanıdığı bir arkadaşına vermesini rica ediyordu. O, kendisine gönderirdi. Bunlar, Corinne'in o herkesi büyüleyen tatlı ve zeki konuşmalarının boş bıraktığı yeri belki birazcık doldurabilirdi.

ON İKİNCİ BÖLÜM

Bir Türk Zaferi

SEFERİN başından beri ikinci kez olarak Mustafa Kemal'in görüşü doğru, üstlerininki ise yanlış çıktı. 6 Ağustosta düşman, tam Esat Paşa'ya söylemiş olduğu çizgi üzerinde saldırıya geçti. Gerçekten de bu sefer Britanyalıların niyeti, saldırının ağırlığını, Seddülbahir'den Arıburnu cephesine kaydırmaktı. Anzakların tuttuğu köprübaşına, gizlice 25.000 asker daha çıkardılar. Sarıbayır'a önden saldırmayı tasarlıyorlardı. Bir kol tam Sazlıdere çukurundan Conkbayırı batısına doğru ilerleyecek, ikinci bir kol daha kuzeyden dolambaçlı bir rotayla vadi ve sırtları aşarak Kocaçimen'e ve Conkbayırı'yla Kocaçimen'in arkasındaki tepelere çıkacaktı. Bu çifte ilerleyişi desteklemek için Suvla Körfezi'ne yeniden, çoğu Kitchener'in 'Yeni Ordu'suna bağlı 20.000 askerin çıkarılması öngörülmüştü. Bunlar da Anafarta'nın kuzey sırtına tırmanacaklar ve böylece Anzaklar'ın da katıldığı bir kuşatma hareketiyle boğaza doğru ilerleyerek yarımadayı ikiye bölecek; Türk ordusunun büyük kısmını üst yanından ayırmış olacaklardı.

Daha ilk baraj ateşinin gümbürtüsü, sırtları sarsmaya başladığı anda Mustafa Kemal, saldırının önceden tahmin ettiği gibi, tam merkezde gelişmesini bekliyordu. Oysa Liman von Sanders, saldırının ya tam sağ kanada ya da hemen sol kanada, Bolayır'a karşı yapılacağını sanmış ve bu kesimlerdeki birliklere tetikte bulunmaları için emir vermişti. Düşmanın Sarıbayır'ın güney sırtlarına da saldırabileceğini düşünüyordu. Gerçekten de o akşam Anzaklar, Sarıbayır'ın güney sırtlarında bir oyalama hareketine giriştiler ve Esat Paşa'nın yedek kuvvetlerinin önemli kısmını ortaya çektiler. Böylelikle, Mustafa Kemal'in bile tahmin etmemiş olduğu bir saatte, geceleyin başlayacak olan saldırı için meydan boş kalmış oldu. Bu saldırıda tepelerin gün doğmadan önce ele geçirilmesi tasarlanmıştı.

Saldırıya, karanlık bastıktan sonra, birkaç gün önceden prova etmiş

olduklan başarılı bir hileyle, Türk siperlerinin denizden bombardımanıyla giriştiler. Yine gecenin tam o saatinde mermiler yağmaya ve projektörler sırtları taramaya başlamıştı. Türkler de aynı saatte, bir önceki gibi siperlerini bırakıp başka yerde mevzi almışlardı. Bu sefer düşman ışıktan yararlanarak onların izinden gitti ve böylelikle Türklerin ilk mevzileri ele geçmiş oldu. Çarpışma, Sazlıdere boyunca devam etti. Türkler, Mustafa Kemal'in uyarmalarına rağmen elverişli bir savunma durumuna geçirilmemiş olan bu yerden çekilmek zorunda kaldılar. Türk ileri karakollarından çoğu sadece örtücü kuvvetler tarafından savunulmaktaydı. Tepelere yapılacak olan ana saldırı için yol açık bırakılmıştı. Durum, Anzaklar için çok umutlu görünüyordu.

Mustafa Kemal'in tümeni, sürekli ateş altında olmakla beraber, başta çarpışmaya doğrudan doğruya katılmadı. Çünkü düşmanın Sazlıdere çukurunun kuzeyindeki tepelere doğru izlediği asıl çatallı yol, zirveler de içinde olarak, yandaki birliklerin Zırhlı Tepesi diye adlandırmış oldukları bir tepedeki gözetleme yerinden, çarpışmanın yapıldığı kesimle telefonlaşıyordu. Sadece tam sağındaki Conkbayırı'ndan, daha kuzeydeki Ağıldere tarafından da sürekli olarak piyade ateşinin gürültüsünü duyuyordu. Ergeç, belki de sabaha doğru, kendi cephesine de bir saldırı bekliyordu. Bunun için, sık sık kısa emirler çıkararak birliklerinin tetikte bulunmasını sağladı. Sabaha karşı 3.30'da şu talimatı verdi:

> **Düşmanın sabahleyin bizim cephemize saldırıda bulunması muhtemeldir. Aramızdaki mesafe çok azdır. Herhangi bir anî saldırıyı geri püskürtebilmek için, askerimizin uyanık ve silah kullanmaya hazır bulunması gereklidir. Subaylara, askerlerini uyanık tutmalarını ve nazik tabiye durumunun gerektirdiği şekilde, her an hazırlıklı bulundurmalarını bildiririm.**

Saldırı, bir saat sonra, şafağın ilk ışığıyla birlikte başladı. Bu saldırı, Conkbayırı'nın alınmasıyla aynı zamana rastlamak ve işgal kuvvetlerinin sağ kanadını, Mustafa Kemal'in tümeninden gelecek yan ateşine karşı korumak amacıyla tasarlanmıştı. Zirveden inen bir kol, Zırhlı Tepe'ye yüklenecek, bir başka kol da aşağıdan yukarıya akın edecekti.

Ancak, gece iyi başlayan düşman saldırısı çok geçmeden güçlükle karşılaştı. Anzakları yenen karanlık olmuştu. Birinci kolun bir bölüğü öncülerin yanlışlığına kurban olarak yolunu kaybetti ve boşuna bir sürü iniş çıkıştan sonra, kendini yine başladığı yerde buldu. İkinci bölük bir sırta kadar tırmandıysa da, öbürleri olmadan daha ileri gidemedi. Kuzeydeki Ağılde-

re çukuruna sapmış olan ikinci kolun sonu ise, daha da kötü oldu. Karanlıkta yollarını kaybeden askerler, uzun zaman nereye gittiklerini bilmeden yürüdükten sonra, yorgun ve perişan bir halde sırtlara yayılıp kalmışlardı. Müttefikler Sarıbayır'ı şafaktan önce, doğru dürüst savunulmadığı bir sırada ve ani bir baskının şaşkınlığından yararlanarak ele geçirmek fırsatını kaçırmışlardı.

Buna karşın, aşağıdaki kuvvetler, artık yukarıdan desteklenmek imkânı kalmadığını ve Mustafa Kemal'in savunma mevzilerinin Türklerin en kuvvetli hattı olduğunu bile bile, saldırıya geçtiler. Bu da felâketle sonuçlandı. Yürekli, ama tecrübesiz olan Avustralyalılar, Mustafa Kemal'in uyanık ve hazırlıklı erlerinin üzerine, intihar edercesine dalga dalga atılarak, eriyip gittiler.

Bu sırada İngilizlerin 'Yeni Ordu'sunun askerleri kuzeyde, Suvla Körfezi kıyılarına çıkarma yapmaktaydılar. Karşılarındaki Türk kuvveti Binbaşı Willmer'in komutasında, hafif silahlı üç taburdan ibaret olduğu için fazla direnmeyle karşılaşmadılar. Buna rağmen ilerlemekten çekinir gibi bir halleri vardı. Liman von Sanders ise asıl saldırının burada, merkezde olduğunu en sonunda anlamıştı. Bolayır'dan, Asya yakasından ve yardımcı İngiliz saldırısının çökmüş olduğu Helles Burnu'ndan, Suvla'ya ve Anzak koyuna takviye istedi. Ama bunların gelmesi için geçecek yirmi dört saatlik süre boyunca Türklerin ve Sarıbayır'ın durumu çok tehlikeliydi.

Mustafa Kemal tehlikeyi olduğu gibi görüyordu. Bu kadar az direnişle karşılaşan bir düşman kuvveti, kuzeydoğudan gelerek kendi tümenini kuşatabilir ve bu da Türklerin bütün Arıburnu cephesinden çekilmesine yol açabilirdi. Mustafa Kemal kuşku içerisinde, gözlerini kendi komutasında olmayan Conkbayırı'ndan ayıramıyordu. Sabahın erken saatlerinde kendi tümeninin giriştiği çarpışmayı kazandıktan sonra tümen yedek birliğini Conkbayırı aşağısındaki çıkıntıya ileri karakol olarak gönderdi. Az sonra Albay Kannengiesser de güneyden iki alay askerle gelerek zirveyi tuttu ve sabahleyin, üç ay siper içinde kalmaktan yorgun düşmüş Anzakların sağdan giriştiği saldırıya karşı, göğsünden ağır yaralanmak pahasına burasını elinden bırakmamayı başardı.

Ertesi gün şafakla birlikte Anzaklar, Mustafa Kemal'in 'tarif edilemeyecek vahşette' diye nitelendirdiği yeni bir saldırıya giriştiler. Bir gün önceki gibi ağır kayıplar vereceklerini sanıyorlardı ama, korkuyla çıktıkları tepenin ardından hiç ateş gelmeyince şaşırdılar. Zirveye vardıkları zaman sadece bir Türk makinelisinin başında uyuyakalmış bir avuç asker buldular.

yade erleri, anlaşılmaz bir nedenden ötürü doruktan çekilmişti. Conkbaı böylece ele geçirilmiş oldu.

Ama, Anzaklar da tehlikeli bir durumda kalmışlardı. Gün doğar doğaz, iki yandan birden şiddetli bir yaylım ateşine tutuldular. Ateş, sağda ustafa Kemal'in Zırhlı Tepesi'ndeki mevziinden ve solda, saldırının püsrtülmüş olduğu tepelerden geliyordu. Toprak çok sert olduğu için doğru rüst siper kazmalarına imkân yoktu. Askerlerin çoğu öldü. Yine de, sağ lanlar, komutanlarının yürekliliği yüzünden tepeyi tutabilmişlerdi. Kalık basınca takviye birlikleri yetişti. Böylece ertesi sabaha kadar biraz lendiler.

Türklerin kendileri kadar tehlikeli bir durumda olduğunu nereden bieklerdi? Mustafa Kemal için bu, sinir, kuşku ve çaresizlik içinde geçen gün olmuştu. Sağında Türk savunma hatlarının kaosa yaklaşan bir karılık içinde bulunduğunu daha sabahın erken saatlerinde anlamıştı. Kararha gelen haberler ortada bellibaşlı bir komuta bulunmadığını apaçık beediyordu. Örneğin, bir subaydan şöyle bir mesaj alınmıştı:

> **Conkbayırı'na hücum edilmesi için emir geldi. Bu emri kime ileteceğim? Tabur komutanlarını arıyorum, ama bulamıyorum. Her şey karmakarışık. Durum ciddi. Hiç olmazsa araziyi bilen bir komutan tayin edilse. Ne rapor, ne de bilgi alabiliyoruz. Ne yapacağımı şaşırmış haldeyim.**
>
> **Bütün birlikler birbirine karışmış durumda. Ortada bir tek subay yok. Olduğum yerdeki eski alay komutanı vurulmuş. Ne olup bittiğine dair bir bilgi veren olmadı. Subayların hepsi ya ölmüş ya da yaralanmış. Bulunduğum yerin adını bile bilmiyorum. Gözcü yerinden hiçbir şey göremiyorum. Milletimizin selâmeti adına, bölgeyi yakından tanıyan bir subayın atanmasını dilerim.**

Şaşkına dönmüş olan bir başka subay da şunu bildiriyordu: 'Şafakla raber birtakım askerlerin Şahinsırt'tan Conkbayırı'na doğru çekildikleri rüldü. Şimdi Conkbayırı'nda siper kazıyorlar. Ancak bu askerlerin düşn mı, yoksa bizimkiler mi olduğu bilinmiyor.'

Mustafa Kemal bunların düşman askeri olduğunu tahmin ederek, keiçin tümen emir subayı ile yaverini oraya gönderdi. Yaver vurulup öldü. sefer tümen kurmay başkanını gönderdi. Onun raporu kendi gözlemleriuyuyordu. Bu arada Nuri adında bir alay komutanı (ki sonradan Musta-Kemal'in yaveri olacaktır) grup karargâhından telefon açtı. Dediğine e, grup komutanı ona Conkbayırı'na yürüyüp oradaki düşmana saldır-

masını emretmişti. Nuri, Conkbayırı'ndaki birlikler ve komuta hakkınd bilgi istemiş, ama çok sinirli görünen komutanla kurmay başkanı bu bilgi vermekten çekinmişlerdi, ya da bilgi verecek durumda değillerdi. Şimc Nuri, Mustafa Kemal'e, 'Lütfen durum hakkında beni aydınlatınız,' diy yalvarıyordu. 'Ortalıkta komutan diye bir şey yok!'

Mustafa Kemal, ona hemen Conkbayırı'na yürümesini emretti ve 'Kc mutanı olaylar tayin edecektir,' diye ekledi.

Aslında tepeyi tutmakta olan tümenin iki komutanı birbiri ardına vı rulmuş ve yerlerine hemen başkaları geçirilmişti. Şimdiki komutan, İstar bul'dan yeni gelmiş olan bir yarbaydı ve cephe harekâtından çok, ceph gerisindeki demiryolu ulaşımını yönetmekte tecrübesi vardı. Üstelik ker dinden daha yüksek rütbedeki kurmaylara emir vermek gibi hatır kırıcı b durumda bulunuyordu. Tehlikeyi önlemek için düşünebildiği tek çare, el ne geçen bütün askerleri, plana filân bakmaksızın Conkbayırı'na yollamak tan ibaretti. Mustafa Kemal, grup komutanlığına telefon ederek bu duru mu eleştirdi ve hemen önlem alınmasını istedi. Ama 'Elimizden geleni ya pıyoruz'dan başka cevap alamadı. Bu telefon konuşmasından ve okuduğ emirlerden şu sonucu çıkardı: Grup komutanlığındaki kurmaylar ne yapa caklarını şaşırmışlar ve sorumluluğu birbirlerinin üstüne atmaya başlamış lardı. Bu durum üzerine o akşam hatıra defterine, 'Sorumluluk yükü ölüm den de ağır,' diye yazdı.

Çok geçmeden, durum daha da gerginleşti. Anafartalar Grubu Kom tanı Albay Fevzi Bey, Von Sanders'in istediği takviye tümenleriyle birlikt Bolayır'den gelmişti. Mustafa Kemal ona hemen bir mesaj göndererek kendisinden milletin selâmeti adına, Conkbayırı'ndaki nazik duruma Vc Sanders'in dikkatini çekmesini istedi. Az sonra kurmay başkanı, Von Sa ders adına kendisine telefon ederek durum üzerindeki görüşünü sord Mustafa Kemal düşüncesini kesin bir dille bildirdi. Düşman genel bir sald rıya geçmişti. Yaptığı çıkarmalar sonucu, çok üstün bir durumdaydı. Bütü dağ dizisinin elden gitmesini istemiyorsa, hemen harekete geçmek gereki di. Mustafa Kemal, 'Tek bir dakikamız kaldı,' dedi. 'O dakikayı da kaç rırsak genel bir felâketle karşı karşıya geleceğiz.'

Buna karşı ne düşündüğü sorulunca, 'Birleşik bir komuta,' diye ceva verdi. Sonra daha da ileri giderek, 'Tek çare, bütün birlikleri benim emr me vermektir,' dedi.

Kurmay başkanı biraz alayla, 'Çok gelmez mi?' diye sordu.

Mustafa Kemal, 'Az gelir!' diye cevap verdi.

Felâket sadece Sarıbayır'ı değil, kuzeyindeki Suvla cephesinde bul

ın Anafarta sırtını da tehdit ediyordu. Anafartalar'da Binbaşı Willmer'in nrindeki üç tabur, kırk sekiz saate yakındır tepeyi tutmaktaydı. Bu askerr hayatlarını sadece İngilizlerin kararsızlığına borçluydular. İngiliz askerri o günü tepelere tırmanacak yerde, Kolordu Komutanları General Stoprd'un sayesinde kumsallarda denize girmekle geçirmişlerdi. Ama bu elıtte böyle sürüp gidecek değildi. İngilizler her an saldırıya kalkabilirler-.

Fevzi Bey, Bolayır'den gelen askerlerinin hemen o gün, yani 8 Ağuss sabahı İngilizlere karşı harekete geçmeye hazır olacaklarına dair Von ınders'e düşünmeden söz vermişti. Ama şimdi o da kararsızlık içindeydi. ıkit öğleyi geçtiği halde askerler hâlâ hazır değildiler. Fevzi Bey onların tesi sabah şafaktan önce saldırıya hazır olamayacaklarını ileri sürüyor. Von Sanders öfkeyle o akşam saldırıya girişilmesinin gerekli olduğun. ısrar etti. Fevzi, tümen komutanlarının düşüncesine göre bunun mümın olmadığını söyledi. Askerler yorgun ve açtılar. Araziyi tanımıyorlardı. eteri kadar topları yoktu.

Von Sanders: 'Grup komutanı sizsiniz, siz ne diyorsunuz?' diye sordu. evzi Bey, 'Ben de onlar gibi düşünüyorum,' diye cevap verdi. Liman von ınders hemen o an Fevzi'yi komutanlıktan aldı. Sonradan, 'O akşam Anartalar kesimindeki bütün kıtaların komutasını On Dokuzuncu Tümen Koıtanı Mustafa Kemal Beye verdim,' diye yazacaktı. 'Kendisi sorumlulu. sevinçle karşılayan bir önderdir... Enerjisine tam güvenim vardır.' Musfa Kemal de o akşam kendi kendini kutlayan bir ruh durumu içinde hatı defterine şu felsefi düşünceleri not ediyordu: 'Tarih ne güzel bir aynal sanlar, özellikle ahlâkça geri kalmış soylardan gelenler, kutsal davalar rşısında bile kötü duygularını açıklamaktan kendilerini alamazlar. Bük tarih olaylarına katılanların davranış ve tutumları, ahlâklarının gerçek eliğini ortaya çıkarır.'

Mustafa Kemal en sonra bütün cephenin denetimini ele almıştı. Sükûtle, önce sabahleyin Conkbayırı'na yapılacağından emin olduğu saldırı karşı gerekli önlemleri aldı. Sonra tümen komutanlığını başkasına devti. Tümene, askerlere cesaret veren ve fedakârlıklarını öven bir ayrılık esajı yazdı. Gece yarısından az önce de atına binerek kuzeye, Anafarta tlarına doğru yola çıktı. Asıl tehlike şimdi buradaydı. Anafartalar henüz vaş görmemişti. Mustafa Kemal hatıra defterine, 'Dört aydır ilk olarak, çok temiz bir havayı içime sindiriyorum,' diye yazdı. 'Çünkü Arıburnu dolaylarında teneffüs ettiğimiz hava çürümüş insan cesetlerinin kokusuy zehirlenmişti.'

Hem kendine bakması, hem de kayıpların ağır olacağını sandığı Ana
fartalar cephesinde bir revir kurması için, tümen doktorunu da yanına al
mıştı. Mustafa Kemal, kaç gecedir uyku uyumamış, sadece yorgunlukta
değil, aynı zamanda bir türlü silkip atamadığı sürekli bakım isteyen sıtm
nöbetlerinden ötürü halsiz düşmüştü. Avurdu avurduna yapışmış, benzi sa
rarmış; çukura batık gözlerine dalgın bir ifade gelmişti. Özellikle şu and
elinde ne kendinin, ne de düşmanının kuvvetine dair kesin bilgi olmayışın
dan çok tasalanıyordu. Ama bu dış gerginliğin ötesinde, içi güven doluydu
Sorumluluk ona uyarıcı bir ilâç etkisi yapıyordu. Kendinden aşağı gördüğ
birtakım kişilerin yanlışlarına ve yarattıkları karışıklıklara karşı bir şey ya
pamamaktan doğan bir öfke içinde, eli kolu bağlı olarak seyirci kalmaya
caktı artık. İstediği gibi hareket etmekte serbestti ve askeri durumu keski
ve hesaplı bir şekilde kavradığı için, yapılması gereken işi, henüz ayrıntıla
rıyla değilse bile, genel çizgileriyle biliyordu. Aldatıcı bir iyimserliğe ka
pılmış değildi. Başka komutanların, hayatları ya da meslekleri pahasın
kaybetmiş oldukları bir savaşı devralmış olduğunun farkındaydı. Kendis
de başarısızlığa uğrayabilirdi. Ama bütün iradesi, bütün yurtseverliği v
kendi yeteneğine olan bütün inancıyla zafere ulaşmak isteğindeydi. İlerid
o geceki duygularını şöyle anlatacaktı: 'Böyle bir sorumluluğu yüklenme
kolay iş değildi; ama zaten vatanım mahvolduktan sonra ben de yaşama
maya karar vermiş olduğum için, bu sorumluluğu lâyık olduğu gururla üze
rime aldım.'

Mustafa Kemal, cephedeki kargaşalığın izlerini hemen gördü. 'Bıça
ğın kemiğe dayanmış olduğu şu sırada,' askerlerinin çarpıştığı yerden ço
uzaklarda bomboş duran bir tümen komutanıyla maiyetine rastladı. He
men cepheye gitmelerini emretti. Bir başka karargâhı zifiri karanlık için
de buldu. Ne bir ışık vardı, ne de bir ses. Herkes uykudaydı. Mustafa Ke
mal'le yanındakiler onlara seslendiler. Bu sahneyi hatıra defterinde şöyl
anlatır: 'Çadırların birinden bağırışlarımıza cevap olarak gecelikli bi
adam çıktı. 'Burası neresi?' diye sordum. 'Binbaşı Willmer'in karargâhı,
dedi. Ama pek bir şeyden haberi yok gibiydi. Beni komutana götürmesin
söyledim. Fakat adam komutanı tanımadığı için dediğimi yapmak isteme
di. Sadece eliyle karanlıkta bir yeri gösterdi. Bizi oraya götürmesi için zor
ladım. Willmer'in yattığı kulübeye götürdü. Willmer uyuyordu. Maiyetin
deki subaylardan biri olan Haydar Bey'le görüştüm. Anafartalar grubu ka
rargâhının nerede olduğunu sordum. 'Bugün buradaydı, ama sonra,' -eliy
le kuzeyi göstererek- 'şu taraflara bir yere kaldırıldı,' diye cevap verdi. Su
bay, Mustafa Kemal'in bilmediği bir yer adı söylemişti.

Vakit kaybetmek istemeyen Mustafa Kemal, karanlıkta atını o yöne
ğru sürdü. Gece yarısından sonra, saat 1.30'da, grup karargâhını buldu.
ırmay başkanı, subaylarla beraber kendisini bekliyordu. Mustafa Ke-
al'in ilk işi, düşmanın yerini ve kuvvetini sormak oldu. Kendi emrindeki
tümen neredeydi, durumları neydi? Grup komutanlığının onlara vermiş
luğu son emirler nelerdi? Kurmay başkanı bunlara kesin bir yanıt vere-
yordu. O zaman Mustafa Kemal, kendinden önceki komutanı Fevzi Be-
ı nerede olduğunu sordu. Çadırında uyuyor, dediler. Uyandırılması ve
n verdiği emri kendi önünde doğrulaması gerektiğini söyledi. Kurmay
şkanı, imzasız bir emir kâğıdı gösterdi.

Mustafa Kemal, 'Bu emri Fevzi Bey verdiyse altını imzalasın,' diye ıs-
r etti.

Kurmay başkanı, Mustafa Kemal'le Fevzi arasında birkaç kere gitti,
ldi. Ama, Fevzi imza atmayı reddediyordu. Mustafa Kemal en sonunda
ızadan vazgeçti. Kurmay subaylarını toplayarak tümenlerin nerede oldu-
nu ve hücum için ne emir aldıklarını sordu. Subaylar bildikleri kadarını
ylediler. İçlerinden biri, cepheyi biraz görmüş olan bir kurye, ötekiler-
n biraz daha açıklayıcı bilgi verdi. Ama durum yine de aydınlanmış ol-
adı. Neredeyse sabah olacaktı; fazla soruşturma yapacak zaman yoktu.
ustafa Kemal hemen bir emir yazarak komutanın kendine geçtiğini bil-
rdi ve bir sırttan öbürüne kadar bütün cephe boyunca genel bir saldırı
nri verdi. Subaylardan mevzilerini ve almış oldukları önlemleri hemen
ndisine bildirmelerini istedi. Emrin birer örneğini iki subay eliyle tü-
en komutanlarına gönderdi. Sağlık hizmetleri, kumanya ve öteki leva-
n konusunda hiçbir hazırlık yapılmamış olduğunu görerek, bu konuda da
reken önlemleri aldı. Sonra sabaha karşı saat 4.30'da atına bindi ve ya-
ndaki bir gözetleme yerine gitti. Yakında başlayacak olan çarpışmayı bu-
dan izleyecek ve yönetecekti.

Çarpışmanın sonucu, Türklerle İngilizlerin Anafartalar sırtı dorukla-
ıda ve özellikle Tekke Tepe'ye ulaşmak için yapacakları yarışa bağlıydı.
i taraf da -özellikle, Türklerden çok, İngilizler- iki günlerini boşa geçir-
şlerdi. Şimdi kaybettikleri zamanı kazanmak için acele ediyorlardı. Li-
an von Sanders, acımaksızın grup komutanlarını değiştirirken, daha az
rt bir kumandan olan Ian Hamilton en sonunda Suvla önüne gelmiş bulu-
yor ve isteksiz tümen komutanlarına, Tekke Tepe'yi şafakla beraber al-
aları için söz dinletmeye çalışıyordu. Tepede, Türkleri engelleyecek tek
r taburun bile, geriden gelen orduya hesapsız yardımı dokunabilirdi.

Ne var-ki, bu bir tek tabur da kısa zamanda güçlüklerle karşılaştı. Ko-

mutan askerlerini toplamak için fazla vakit harcamıştı. Erler yorgunluktan sersem gibiydiler; yola koyulmadan bir gecikme daha oldu. Bir bölük, ötekilerin arkadan gelmesini söyleyerek önden gitti. Bu arada Türkler de bayırın öbür yanından tepeye doğru tırmanmaktaydılar. Fundalık arasından ilerlemek zordu ve İngiliz bölüğü dağınık gruplara ayrılmıştı. Gün doğar doğmaz önden ve yandan Türklerin sürekli ateşiyle karşılaştılar. Sonunda tepeye varan bir avuç İngiliz, karşı yamaçtan gelmiş olan bir Türk müfrezesini karşısında buldu. Tekke Tepe yarışını tam yarım saat farkla Türkler kazanmıştı.

Mustafa Kemal'in askerleri yokuş aşağı, düşman kuvvetlerinin arasına ölüm ve felâket saçarak iniyorlardı. Sir Ian Hamilton, zırhlısının güvertesinden teleskopla izlediği sahneyi sonradan şöyle anlatır:

> **Çok geçmeden şarapneller solumuzdaki siperlerin üzerine düşmeye ve askerler kuzeyden güneye panik halinde kaçmaya başladılar. Daha dikkatli bakınca, düşmanın kendi attığı şarapnellerin ardından ilerlemekte ve bizim hattı soldan merkeze doğru püskürtmekte olduğunu görebiliyorduk... Bizim merkez kesimi, durmadan ilerleyen Türkleri geri püskürtmek için son bir gayretle silkinir gibi oldu... Sonra sabah saat 6 sıralarında bütün kesimler, sağ kanat da içinde olarak, ansızın çöküverdi. Bizimkiler sadece gerilemekle kalmadılar, bazıları hemen hemen denize kadar kaçıp geldiler.**

Bütün sırtlarda görünüş aynıydı. Kitchener ordusundaki askerler, 'Türkler üzerimizde!' feryadıyla darmadağın olmuştu. Türklerin ateşi o kadar şiddetliydi ki, fundalar tutuşuyor ve İngilizler canlarını kurtarmak için çil yavrusu gibi kaçışıyorlardı. Öğle olunca, Mustafa Kemal, Suvla savaşının kazanıldığına inandı. Askerlerine siper kazmalarını emretti. Tam mevcutlu bile olmayan tek bir tümenle, çok daha güçlü bir düşmanı yerinden söküp atabilmişti. Sonradan, bu zaferin düşmanı gafil avlamak sayesinde kazanılmış olduğunu söyledi. Küçük kümeler halinde ilerleyen düşman, çarpışmaların hafif olacağını sanmıştı. Oysa, komutanları tarafından iyi örgütlenen ve nişancılık bakımından daha üstün olan Türk askerleri yokuş aşağı daha da etki kazanan atışlarıyla düşmanın maneviyatını kırmışlardı. Mustafa Kemal, orada bulunduğu halde, emirlerinin uygulanmasını sağlayamayan Hamilton'un tereddüdü karşısında şaşıp kaldığını belirtmekten kendini alamadı. Hamilton'un komutanlarının zamanında karar almaktaki yetersizlikleri ve 'yenilgiye yol açan bir sorumluluk korkusu' içinde olduklarını sezmişti. Öyle ki, General Stopford'un nazikliğinden savaşa bir türlü

şlamayıp kendisinin gelmesini bekler gibi bir hali olduğunu alaycı bir lle belirtti.

Anafartalar, böylece güven altına alındı. Suvla saldırısı püskürtülmüş. Ama düşmanın, Sarıbayır'dan da atılması gerekiyordu. Conkbayırı'nda rum, her zamankinden daha korkuluydu. Anzakların geceleyin yaptıkla- yeni bir saldırı, tam başarıya ulaşmamış da olsa, sırttaki yerlerini biraz ha sağlamlaştırmaya yaramıştı. Conkbayırı'nı hâlâ bütün savaşın mihve- olarak gören Mustafa Kemal, Suvla ovasındaki ilerleyişi durdurdu ve en vendiği iki alayı sırta doğru bir karşı saldırıyla görevlendirdi. Erler gece- n yarısından beri savaşmaktaydılar ve dinlenmeye hak kazanmışlardı. nun için Mustafa Kemal, iki tümenin komutan vekillerine şu talimatı ver- : 'Bu gece Conkbayırı'ndaki askerlerimizden büyük fedakârlıklar isteye- ğim. Bu arada bölgede savaşa katılacak olan iki piyade alayına sıcak rba sağlamanızı bildiririm.'

Sonra Liman von Sanders'le hücum planı üzerinde görüşmeye gitti. man, Kocaçimen tepesinin altındaki Ağıldere bölgesinde, düşmanın sol nadına doğru bir saldırıyı uygun buluyordu. Mustafa Kemal'se doğrudan ğruya tehlikenin kaynağı olan Conkbayırı'na cepheden saldırmayı tercih iyordu. Orası tekrar ele geçirilirse, Ağıldere'deki düşman kendiliğinden kilmek zorunda kalacaktı. Liman, Mustafa Kemal'i karar vermekte ser- st bıraktı: 'Bu harekâtın sorumluluğunu siz üzerinize aldınız. Planlarını- karışmak istemem,' dedi. 'Sadece aklımdan geçeni, bir düşünce olarak ylemek istedim.'

Mustafa Kemal, savaşı cephe üzerinde bizzat yönetmek niyetindeydi. kşam üzeri atına binerek maiyetiyle birlikte sırt boyunca Conkbayırı'na ğru gitti. Bir düşman uçağı alçalarak tepelerine doğru gelmeye başladı. ıbaylar kaçıştılar; Mustafa Kemal yanında bir tek subayla patikanın orta- ndan ilerlemeye devam etti. Uçak da, onları bir süre izlediyse de, saldırı- geçmedi. Zirvenin arkasındaki tümen karargâhına gelince, atıyla siper- r arasında dolaştı ve birlik komutanlarıyla ayrı ayrı görüştü.

Komutanlara, askerlerini toplayarak onlara, taze bir ruhla dövüşmele- için cesaret vermelerini bildirdi. Komutanın zayıflaması erlerin de ma- viyatını sarsmıştı. Bütün sıkıntılar bundandı. İnsiyatifi kıt, eğitim ve öğre- mden yoksun olan Osmanlı askeri, yönetimsiz de kalınca ne yapacağını lemezdi. Bu yönetimi yeniden kurmak görevi Mustafa Kemal'e düşüyor- ı. Sekizinci Tümene şafakta saldırıya geçmek üzere hazırlık emri verdi. olda olan iki alay da bu tümeni takviye edecekti. Biraz sonra tümen ko- utanı, yanında Galip adında bir kurmay subayı olduğu halde onu görme-

ye geldi. Galip, maiyetindeki bazı subayların görüşlerini belirtmek için izin istedi. İki gündür Conkbayırı'na saldırmaktaydılar. Ağır kayıplar vermiş, fakat hiç başarı sağlayamamışlardı. Cesaretleri iyiden iyice kırılmış durumdaydı ve yeni bir saldırının, dışarıdan gelen iki alayın yardımıyla bile, başarıya ulaşabileceğine inanmıyorlardı. Üstelik alaylardan biri de henüz gelmemişti. Onsuz başlanacak bir saldırı bozgunla sona erebilirdi.

Mustafa Kemal bu subayı tanır ve sayardı. Onun ateş altında ne kadar yürekli olduğunu görmüştü. Başta onun bu disipline aykırı davranışına canı sıkılmakla beraber, içinden, düşüncelerinin akla uygun olduğunu kabul ediyordu. Ancak, sonradan hatıra defterine yazdığı gibi, 'bazı inançlar mantık ve muhakeme kurallarıyla açıklanamaz'dı; ve 'savaşın en kanlı ve ateşli anında içimizde duyduğumuz inançlar da böyledir. Galip'in söyledikleri durumu çok iyi açıklıyordu. Ama yine de görüşleri benim kararımı değiştiremezdi. Düşmanı apansız bir baskınla gafil avlayarak yenebileceğimiz sonucuna varmıştım. Bunu başarabilmemiz için bize sayı üstünlüğünden daha çok, soğukkanlılık ve cesur bir komuta gerekiyordu.'

Böylece, Mustafa Kemal tümen komutanına, kararın kesin olduğunu ve ikinci alay gelse de, gelmese de uygulanacağını bildirdi. O geceyi tümen karargâhında, her şeyi kendisi denetleyerek geçirdi. Bu, uykusuz kaldığı dördüncü gece oluyordu; sıtmadan son derece rahatsızdı; ateşi yüksekti. Ama, dinlenmesine olanak yoktu. Bir yandan saldırı düzenlerken, bir yandan da Anafartalar cephesini yönetmek zorundaydı. Bu cepheden gelen haberler ya eksik ya da yanlış oluyordu. Ayrıca, buradaki kuvvetlerin içindeki karışıklığı bir düzene sokmaya çalışıyor, fakat ya kayıp birliklerini ya da komutanlarını arayan subaylar çadırına girip çıkarak kendisini boyuna tedirgin ediyorlardı.

Şafaktan önce Mustafa Kemal, çadırının önüne çıktı ve her şeyin hazır olup olmadığını görmek için çevresine bakındı. Düşmana ancak yirmi metre kadar uzaklıkta olan gözetleme mevzilerine bir alay yerleştirmişti. Bunun otuz metre kadar gerisindeki bir başka hatta da, karanlığın da yardımıyla sessizce, iki alay daha sürmüştü. Sonuncu alay da vaktinde yetişirse, durumun gerektirdiği şekilde savaşa sokulacaktı. İlk saldırı tam bir sessizlik içinde yapılacaktı. Ne top, ne de tüfek atılmaması için kesin emir vermişti. Süngüden başka hiçbir silah kullanılmayacaktı. Her iki hattaki askerler de karanlıkta hiç ses çıkarmadan, hızla düşmanın üzerine atılacaklardı. Savaşın kaderi bu ilk iki dakika içinde sürprize bağlıydı. Ondan sonra ne olacağını olaylar gösterecekti.

Mustafa Kemal saatine baktı ve hemen hemen dört buçuk olduğunu gördü. Birkaç dakika sonra ortalık aydınlanacak ve düşman birbirine yakın

ümelenmiş duran Türk askerlerini görebilecekti. Eğer görür ve ateş açar-a, saldırı suya düşerdi. Mustafa Kemal ileriye doğru koştu. Tümen komu-anı da yanına geldi. Öteki subaylarla birarada erlerin önünde durdular. Mustafa Kemal, siperler boyunca ilerleyerek alçak sesle erlere talimat ver-di: 'Askerlerim, karşınızdaki düşmanı mutlaka yeneceğiz. Yalnız acele et-meyin. Ben önden gideceğim. Kırbacımı kaldırır kaldırmaz hepiniz ileri atılın.' Öteki subaylara da erlere aynı işareti vermelerini söyledi. Sonra, birkaç adım ilerledi ve kırbacını kaldırdı. Bir an içinde, erler süngü tak-mış, subaylar kılıçlarını çekmiş olarak, sonradan kendi anlattığına göre, aslanlar gibi' karanlığın içine atıldılar. Bir an sonra düşman siperlerinden yalnız 'Allah!' sesleri duyuluyordu.

İngiliz askerleri, silaha davranmaya bile vakit bulamamışlardı. Siper-lerdekiler, ezici bir sayı üstünlüğü altında can vermiş, açıktakiler de çabu-cak yok edilmişlerdi. Hamilton'un cephe hattı yıkılmıştı. Kendi anlatışıyla, ezici düşman yığını' tepeden, bayırlardan aşağı sel gibi inerek sağ kanadı-nı sarmış ve aşağıdaki hatları yarıp geçerek, birliklerini tepeden aşağı si-lip süpürmüştü. 'Generallerin er safında dövüştüğü ve erlerin ellerindeki si-lahları atıp gırtlak gırtlağa boğuştuğu bir çarpışmaydı bu... Türkler tekrar tekrar saldırıyor, Tanrının adını anarak şahane bir şekilde dövüşüyorlardı. Bizimkiler de bu saldırıya göğüs geriyor ve ırklarının geleneklerine yakışır şekilde kahramanlık gösteriyorlardı. Korkup kaçmak yoktu. Saflarında, ge-rilemeden can verdiler.'

Ama İngiliz topları da, Türklere tam bir karşılık verdi. Gün ağardık-tan sonra, Mustafa Kemal'in yazdığı gibi, Conkbayırı'nı 'cehenneme çevi-ren' bir mermi yağmuruna tuttular. 'Gökten şarapnel ve demir sağanakları yağıyordu. Deniz toplarının ağır gülleleri toprağa gömülüyor, sonra çevre-mizde kocaman çukurlar açarak patlıyordu. Bütün Conkbayırı koyu bir du-man ve ateş tabakasıyla örtülüydü. Herkes kadere boyun eğmiş, başına ge-leceği bekliyordu.' O ilk hücumun kahramanlarından pek azı sağ kaldı. Sırtlar ceset doluydu. Birçoğu, hâlâ hücum emri beklercesine tüfeklerine sımsıkı sarılmış olarak ölmüşlerdi. Yüksek komutanlardan biri, Mustafa Kemal'e 'Kuvvetleriniz nerede?' diye sorunca, 'Kuvvetlerim mi? İşte bu yatan ölüler!' diye cevap verdi.

Mustafa Kemal korkusuzca ateş altında durarak emirler veriyor ve as-kerlerini cesaretlendiriyordu. Bir ara bir şarapnel parçası tam göğsüne isa-bet etti. Yaverlerinden biri dehşet içinde, 'Vuruldunuz efendim!' diye ba-ğırdı. Mustafa Kemal başkaları duymasın diye eliyle yaverinin ağzını kapa-yarak 'Yok öyle şey!' diye cevap verdi. Şarapnel parçası, göğüs cebine

çarparak cebin içindeki saati parçalamış ve göğsünde yalnız büyükçe bir çürük bırakmıştı. Sonradan, Harbiye'deki günlerinden beri kullandığı saati çıkardı ve, 'İşte bir saat ki bir hayat değer!' diye felsefe yürüttü. Çarpışmanın sonunda Liman von Sanders'in isteği üzerine bu saati, bir hatıra olarak ona armağan etti. Liman von Sanders de karşılığında, üzerinde aile arması işlenmiş olan güzel bir kronometre verdi.[1]

Bombardıman Türklere ağır kayıp verdirmekle birlikte, Anzakların Sarıbayır'da tutunmalarını sağlayamadı. Bazı inatçı düşman birlikleri yer yer akşama kadar çarpışmaya devam ettiler. Fakat Anzakların ana kuvveti, sabah ona doğru bayırın eteklerine ve daha aşağıdaki kıyıya kadar püskürtülmüş bulunuyordu. Cephe saldırısı sonucu yanları açık kalan sağ kanattaki üstün düşman kuvveti de geri çekilmek zorunda kalmıştı. Böylece, Mustafa Kemal'in Liman von Sanders'e karşı, saldırının yandan değil, cepheden yapılmasını ileri sürmekte haklı olduğu ortaya çıkmıştı. Sir Ian Hamilton hâlâ iyimserlik içinde şöyle yazıyordu: 'Conkbayırı'nı hemen hemen iki gün, iki gece elimizde tuttuk. Şimdiye kadar Türkler biraz sıkıca yerleştiğimiz mevzileri bir daha ele geçirmeyi başaramamışlardı. Bu sefer başardılar mı acaba? Pek sanmıyorum... Türk komutası çok iyiydi: Bunu itiraf ederim. Generalleri bizi hemen Conkbayırı'ndan söküp atmazsa başına ne geleceğini biliyordu. Onun için ilk işleri bu oldu. Ama ziyanı yok, daha son sözümüzü söylemiş değiliz.'

Her şeye rağmen, İngilizler için, tek bir cılız umut daha vardı. Gerçi Conkbayırı büsbütün elden gitmişti ama Suvla'da durumu kurtarabilmeleri henüz mümkündü. Tekke Tepe'yi almak için girişilen yeni bir saldırı da bozguna uğradı. Ancak Türkler, Anafartalar cephesinin kuzeyindeki Kiraz Tepe'de oldukça zayıftılar. Liman von Sanders kuvvetlerini toplayamadan, buraya yapılacak bir düşman saldırısının, sağ yanı da sarıp bütün ordusunu kuşatmasından ciddi olarak korkuyordu. Onun için, ertesi gün de Türkler zaferi henüz tam kazanılmış saymıyorlardı. Sinirleri iyice gergin olan Mustafa Kemal, yorgun erlerini durmadan dövüştürüyor ve onlara hâlâ cephe hattında, bizzat kumanda ediyordu. Şimdi artık hiç yaralanmayacağına güvenerek düşman ateşi altında sanki kendini koruyan bir büyü varmış gibi dolaşıyor ve askerlerinin gözünde bir masal kahramanı niteliğine bürünüyordu. Komutanları bilgiliydi, yürekliydi. Ama, her şeyden çok, şanslıydı da.

---

1 Sonradan Türk hükümeti, saati bir müzeye koymak üzere Almanya'dan geri almak istediği zaman, Alman hükümeti, saatin çalınmış olduğunu bildirdi.

Bir gün, söylendiğine göre, bir çarpışma sırasında Mustafa Kemal'in ulunduğu sipere düşman bataryası ateş açar. Menzili tam olarak hesaplamışlardır, mermilerden biri siperin ilerisine düşer; ikincisi yirmi metre kadar yakına ve üçüncüsü daha da yirmi metre yakına... Dördüncü merminin am siperin kenarına, Mustafa Kemal'in oturduğu yere isabet edeceği kein şekilde bellidir. Subaylardan biri kaçması için yalvarırsa da o, 'Artık ok geç,' der. 'Askerlerime kötü örnek olamam.' Ve sigarasını içmeye deam eder. Siperdekiler dehşetten dona kalmış bir halde dördüncü mermiin düşmesini beklerler. Fakat hiçbir şey olmaz. Düşman üç mermi atmış, ördüncü atışı yapmamıştır.

Kireç Tepe savaşında takviye birlikleri getirmek için cephe gerisinde t üzerindedir. Geçebilecekleri tek yol, denizle sırt arasında, düşman filounun ateşine açıktır. Askerler bu boğaza gelince dururlar. Mustafa Kenal'e, 'Düşman ölüm saçıyor, kuş bile geçirmiyor,' derler. O hemen, 'Böye geçebilirsiniz,' diyerek kurmay başkanı ve yaveriyle ileri doğru atılır ve ötekilere de peşinden gelmelerini emreder. Askerler tek sıra halinde onun peşinden koşarlar ve çok kayıp vermekle beraber, mevzii yeniden ele geçirirler.

Kendisinin her an canını vermeye hazır oluşu, emrindekileri de öyle davranmaya zorluyordu. Bu da onu büsbütün efsaneleştiriyordu. Birkaç gün sonra Anafartalar'ın iki tepesini almak için yapılan bir çarpışma sırasında, yedek piyade kuvvetlerinin yetişebilmesi için biraz zaman kazanmak gerekmişti. Mustafa Kemal, Fransız atlılarının Asya kıyısında, piyadelerinin ilerleyişini korumak için, ölüme gittiklerini bile bile şövalyelere yaraşır bir saldırıya giriştiklerini duymuştu. Bunu hatırladı ve sert bir kararla, aynı şeyi tekrarlayarak, atlıların komutanına saldırı emri verdi. Komutan önce, 'Başüstüne' dedi, sonra bir duraklama geçirdi. Mustafa Kemal onu geri çağırdı: 'Ne dediğimi anladınız, değil mi?'

'Evet, efendim. Ölmemizi emrettiniz.'

Atlılardan çoğu öldü. Ama onların saldırısı, düşman akınını geciktirmiş ve böylece o önemli zirvenin kurtulmasını sağlamıştı.

Anafartalar'daki bu son, kanlı çarpışmalar, aslında Gelibolu seferinin son çalkantılarıydı. Conkbayırı'nın Türklere geçmesinden hemen bir hafta sonra Sir Ian Hamilton telgrafla Kitchener'e başarısızlıklarını bildirmişti. Türkler şimdi sadece sayıca değil, moral bakımından da üstünlük kazanmışlardı. Artık sürprizden de yararlanamayacak olan Hamilton'un saldırıya tekrar başlayabilmesi için yeniden yüz bine yakın asker getirmesi gerekmekteydi. Hamilton, raporunu: 'Karşımızdaki ordu, kahramanca dövüşen

ve mükemmel yönetilen gerçek Türk ordusudur,' diye bitiriyordu.

İngilizler iki kez 'sürpriz' silahını kullanmaya kalkışmışlar, ancak arazinin sarplığı, planlarının yanlışlığı ve komutanlarının kararsızlığı yüzünden başarısızlığa uğramışlardı. Üstelik, önceden hor gördükleri Türkler, bu silahı kendilerine karşı çevirmişlerdi. İngilizleri şaşırtan ilk şey, savaşın tam canalıcı anında ve yerinde, askerlikteki ustalığı kendilerine yalnız eşit değil, üstün bile olan bir Türk komutanının ortaya çıkışıydı. İkinci sürpriz de, asıl Türk askeri olmuştu. Mustafa Kemal strateji bilgisinin temellerini kavradığı kadar askerlerinin ruhunu da anlamıştı. Türk psikolojisini ve Türk'ün bir kere başındakilere güvenip de kanı kızıştıktan sonra, nasıl azimle, kıyasıya dövüşebileceğini biliyor, bundan yararlanmayı da iyi başarıyordu. Böylece, Mustafa Kemal'le, Mehmetçik biraraya gelerek Gelibolu yarımadasını kurtarmışlardı. İngiliz resmi tarihçisinin deyişiyle: 'Tek bir tümen komutanının üç ayrı seferde kazandığı başarıların, sadece bir savaşın gidişi üzerinde değil, bütün bir seferin akıbeti ve hattâ bir milletin kaderi üzerinde bu derece derin bir etki bırakması, tarihte eşi çok az görülmüş bir olaydır.'

Mustafa Kemal sonradan Conkbayırı ve Anafartalar çarpışmalarını tarihin en çetin savaş alanları olarak niteledi. Yıllar sonra Çanakkale'deki savaş alanlarını gezerken söylediği sözde hiç yapmacık yoktur. Yanındakilerden biri buraya neden büyük bir anıt dikilmediğini sorduğu zaman, 'En büyük anıt Mehmetçiğin kendisidir,' diye cevap verdi. 'Bu yerlerin Türkiye sınırları içinde kalması onun sayesindedir.'

Mustafa Kemal şimdi artık dinlenip kendine bakabilirdi. Savaş sırasında bile rahatını sağlamasını bildiği için, çadırından çıkarak ağaç kütüklerinden yapılma rahat bir kulübeye yerleşti. İstanbul'dan gelen bir heyetin üyeleri burasını, 'savaşmak için değil de, huzur içinde denizi seyretmek için yapılmış' bir yere benzettiler, derli topluluğun ve kendilerine sunulan dört türlü yemeğin karşısında şaşırıp kaldılar.

Alman bir dostu[2] sıtmanın Mustafa Kemal'i çok zayıf düşürmüş olduğunu gördü ve onun çökmüş hali karşısında dehşete düştü. Ama, Mustafa Kemal'in kafası her zamanki gibi işliyordu. Arkadaşıyla hemen askerlik konularında konuşmaya başladı. Kazanmış olduğu zaferin kesinliğine inanmak kendi kendini aldatmak olurdu. Deniz kuvvetlerinin canalıcı önemine hâlâ eskisi gibi inanıyordu. 'Karada kıstırılmış durumdayız, tıpkı Ruslar gibi, diyordu. Boğazları ve Çanakkale'yi tıkamakla Rusları Karadeniz'in içine kapamış oldum ve eninde sonunda çökmeye mahkûm ettim. Çünkü

2 Ernst Jaeckh.

öylece müttefikleriyle bağlarını kesmiş oldum. Ama biz de çökmeye mahûmuz, hem de aynı nedenden. Gerçi Akdeniz'in, Kızıldeniz'in ve Hint)kyanusu'nun eteklerindeyiz ama herhangi bir okyanusa açılamıyoruz. Deiz kuvvetinden yoksun bir kara kuvveti olarak yarımadamızı, kara kuvveterini çekinmeden getirebilecek olan bir deniz kuvvetine karşı hiçbir zaıan savunamayız.'

Aylar geçtikçe savaş durgunlaştı ve yeniden siper çarpışmasına dönü. Mustafa Kemal düşmanın yarımadayı boşaltmaya hazırlandığına inanıaya başlamıştı. Buna fırsat vermeden onu yok etmek için son bir Türk aldırısının tam zamanıdır, diyordu. Ama, yine üstlerine söz dinletemedi. aldırı için istediği izin, 'Harcanacak kuvvetimiz, hattâ bir tek erimiz bile ok,' diye geri çevrildi. Bunun üzerine, Mustafa Kemal yarımadadaki göreinden alınmasını istedi; von Sanders de onu başka bir göreve atamayı kaul etti. Zaten sağlık durumu kötüleşmişti; cephede kalacak hali yoktu. Buada yapabileceği bir iş de kalmamıştı.

Bu arada Selânik'ten arkadaşı Tevfik Rüştü, doktor olarak Gelibou'ya gelmişti. Mustafa Kemal o anda aldığı bir kararla, 'Ben de seninle eraber İstanbul'a geleceğim,' dedi. Çoktandır aylık almadığı için bir sürü arası birikmişti. Bunu birlikte harcayacaklardı. Mustafa Kemal böylece Gelibolu yarımadasından ayrıldı.

Başkente varışından on gün sonra Müttefik Kuvvetlerin belli etmeden e hiçbir kayıp vermeden yarımadadan çekilip gitmiş olduklarını haber alı. Sonuna kadar, her dediğinde haklı çıkmıştı.

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Doğu Cepheleri

İNGİLİZLERİN Çanakkale'deki yenilgisi, geçici de olsa, Türklerin iç güçlerini yükseltti. Yakın tarihlerde ilk olarak, bir Avrupa devletine karşı zafer kazanmışlardı. Gerçi böylelikle yabancı baskısının kalkacağına ve İmparatorluğun kendini toparlayıp yeniden dirilebileceğine inanan pek azdı. Ama ne de olsa kötümser ve karanlık ufkun üstünde bir umut ışığı belirmişti. Eski Türk ruhu hâlâ ayaktaydı demek! Milletin şanlı geçmişindeki nitelikler, azim, cesaret ve gurur, Gelibolu sırtlarında bir kez daha kendini göstermişti.

Türkler kahramanlık peşinde koşan bir ırktır; şimdi ortaya onları kurtaracak yeni bir kahraman çıkmıştı. Gerçi, Mustafa Kemal, İstanbul'a dönüşünde bir zafer alayı ile karşılanmış değildi. O zamana kadar pek kimsenin tanımadığı genç albayın başarılarına basında da çok yer verilmedi. Adı az anıldı, resmi az basıldı. Gelibolu savaşı üzerine bir gazeteye verdiği demecin yayınlanmasına da Enver Paşa engel oldu.

Bununla birlikte, ağızdan ağıza yayılan bütün efsaneler gibi onun da adı ve başarıları halk arasında duyulmaya başlamıştı. Korku nedir bilmeyen, ölüme şerbetli olduğu için vücuduna kurşun işlemeyen, başının üstünden İngiliz mermileri kuş gibi uçup giderken yaylım ateşleri arasında yürüyüp geçen Türk savaşçısı, masal gibi dillerde geziyordu. Özellikle artık, Jön Türk yöneticilerinde aradıklarını bulamamış olan genç kuşağın seçkinleri için, iyiden iyiye bağlandıkları bir sembol olmuştu. Herkesin özleyip beklediği millî kahraman bu Mustafa Kemal miydi acaba?

Gerçi onun askerlik dehasına değer veren Enver Paşa'nın kendisinden 'yerime geçebilecek tek adam,' diye söz ettiği duyulmuştu. Ama, Enver Paşa bu işi çabuklaştırmak için ortada bir neden görmüyordu. Yüksek bir askeri rütbenin ve paşa unvanının sadece orduda değil, ordu dışında da

tibar ve otorite demek olduğunu pek iyi biliyordu. Bunu Mustafa Kemal le biliyordu. Gelibolu'dayken albaylığa yükselmişti. Enver de onun şimdiik albay olarak kalmasını uygun buluyordu.

Böylece İstanbul'a dönüşünde Mustafa Kemal kendini yine eli kolu bağlı ve huzursuzluk içinde buldu. Sağlık durumu düzelinceye kadar annesiyle kızkardeşinin yanında, Selânik'ten kaçtıkları zaman onlara tutmuş olduğu Beşiktaş'taki evde kalıyordu. Ama buradaki kadınca hava sinirine dokunmaktaydı. Gerçi üvey babasının yeğeni olan Fikriye'nin gitgide olgunlaşan güzelliği, sıkıntısını az çok hafifletiyordu, ama ne de olsa artık kendi başına bir ev bulmanın zamanı gelmişti. Bu arada, daha olgun ve daha modern bir hava özlediği için yine Corinne Lütfü'nün arkadaşlığını aradı. Corinne'le bütün Gelibolu savaşı boyunca mektuplaşmış; Mustafa Kemal'in geleceğinin parlaklığına inanan Corinne, ona hep cesaret vermişti.

Bir akşam bir müzikli toplantıda Corinne, piyano başındayken, Mustafa Kemal'in gitmesi gerekti ve ayaklarının ucuna basarak sessizce odadan çıktı. Gittiğini farkeden Corinne, çaldığı parçanın yarısında duruverdi. Davetlilerden biri, bir Türk şairi, hastalandı sanarak telâşla yanına koştu. Fakat o, salondakilere dönerek, 'Ayaklarının ucuna basarak dışarı çıkan subayın kim olduğunu biliyor musunuz?' dedi. 'Mustafa Kemal. Bir gün büyük bir adam olacak ve sadece Türkiye'ye değil, bütün dünyaya ün salacak.'

Ne var ki, Mustafa Kemal'in birlikte çalıştığı insanlar pek böyle düşünmüyorlardı. Yine uluorta söylediği düşünceleri ve insanı şaşırtan hoyrat davranışlarıyla başlarına dert olmuştu. İçin için sabırsızlıkla kaynıyor ve kendini dinlemek sabrını gösteren eşe dosta, görüşlerini zorla kabul ettirmeye uğraşıyordu. Gelibolu zaferi gözlerini kamaştırmış değildi. Savaşın Türkleri felâkete sürüklediğini ve Alman askerî misyonunun işleri gitgide daha kötü yönettiğini açıkça görüyordu. Sadrazama, öne sürdüğü şeyleri belgelerle destekleyerek, ayrıntılı raporlar yazdı. Asker ve donatım boş yere harcanmaktaydı. Yanlış kararlar alınıyordu. Mustafa Kemal, Bahriye Nezaretindeki arkadaşı Rauf'a yanıp yakınıyordu. Bütün suç Almanların elinde oyuncak olan Enver'deydi.

Almanlar, batıdaki çıkarları uğruna, Türkleri kazanamayacakları bir savaşta mahva sürüklemekteydiler. Enver Paşa da bütün bunlara göz yumuyor, ses çıkarmıyordu. Ülkeye daha çok gerekli olan silahlarla donatılmış en iyi birlikler Almanların Doğu Avrupa'daki savaşlarına gönderiliyordu. Geriye kalan birlikler ya adı var, kendi yok cinstendi; ya da on altı, on yedi yaşındaki acemi erlerden kuruluydu. Bunların eğitimi subayların bütün

zamanını alıyor, başka işlerle uğraşmalarına engel oluyordu. Silah azdı; sekiz bin kişilik bir birliğe sadece bin tüfek düşüyordu. Alman subayları ise, Türkiye'nin kaynaklarının sonsuz ve askerî durumunun her zamandan daha iyi olduğunu söyleyerek, kendi başkomutanlıklarını kandırıyorlardı.

Mustafa Kemal görüşlerinden ve içine doğan felâket korkularından hükümeti haberdar etmek için Hariciye Nazırından bir randevu sağladı. Nazır, genel durumdan büyük bir iyimserlikle söz ediyordu. Mustafa Kemal tam aksi görüşü savundu ve savaşı yakından görmüş biri olarak kuşkularını anlattı. Sinirlenmeye başlayan Nazır, ona gerçek durum üzerinde Genelkurmay'dan bilgi edinmesini söyledi. Kemal, daha yüksek perdeden konuşarak, bütün ömrünü askerlik mesleğine vermiş bir insan olarak, Türk ordusunu ve bu ordunun değerini herkesten iyi bildiğini ileri sürdü. (Tabii bu, Nazır Beyden de, anlamına geliyordu.) Ortada bir tek Genelkurmay bulunduğunu, bunun da kendisini asidir diye ordudan attırmaya çalışmış olan Alman askeri misyonunki olduğunu sözlerine ekledi.

İstanbul'un havasından kaçmak için bir süre Sofya'ya gitti, oradaki eski dostlarıyla bir süre birlikte oldu. Akla uygun bir görev teklifiyle karşılaşacak olursa, kendi adına kabul etmesi için yaverine talimat bırakmıştı. Bir süre sonra, gene bir sürgün anlamına gelen bir atama haberi aldı. Bu, Gelibolu'dan çekildikten sonra Edirne'de dinlenmekte olan, fakat daha uzak bir cepheye gönderilmesi düşünülen On Altıncı Kolordunun komutanlığıydı. Mustafa Kemal, Gelibolu cephesinden yeni gelmiş olan bir piyade tümeninin başında Edirne'ye girdi ve son savaşta kazanmış olduğu ün yüzünden, halk tarafından sevgi gösterileriyle karşılandı. Bulgaristan'ın bir an önce savaşa girmesini aklına koymuştu ve Kral Ferdinand'ın kaçınılmaz olan bu adımı atmaktan çekindiğini gördükçe sabırsızlanıyordu. Edirne'ye gidişini fırsat bilerek Bulgaristanlı Türk milletvekillerinden bir heyeti bir denetleme gezisine çağırdı. Mustafa Kemal Edirne'de altı hafta kadar kaldı. On Altıncı Kolordu ile birlikte İkinci Ordu, Enver'in o felâketle biten ilk seferinin döküntülerini biraz olsun toparlamak için Rus cephesine gönderildi. Rus saldırısıyla geri püskürtülmüş olan Üçüncü Ordu'yu güçlendirecekler ve onunla birlikte 1916 yılının yazında bir karşı saldırıya geçeceklerdi.

Mustafa Kemal, kendisine sorumluluğu ağır bir komuta verilmesine karşın, henüz albaylıktan generalliğe yükselmiş değildi. Bunda da, İttihat ve Terakki'nin eskilerinden olan ve Mustafa Kemal'in hareketlerini daima kuşkuyla izleyen Dr. Nazım'ın biraz rolü vardı. Dr. Nazım, Gelibolu savaşından sonra Mustafa Kemal'e 'Napolyonluk taslamaması' için uyarı-

a bulunmayı gerekli görmüştü. Mustafa Kemal de bir gün Şakir Züm-e'ye -daha önce Cavit için söylediği gibi- 'Böyle adamı asmak gerek.'[1] de-nişti. Dr. Nazım, Enver Paşa'ya, Kafkas cephesine gitmeye pek istekli örmediği Mustafa Kemal'in, ancak yola çıktıktan sonra terfi ettirilmesini alık vermişti. Terfi haberi, Mustafa Kemal oraya vardıktan birkaç hafta onra geldi. Böylece, en sonunda paşa olabilmişti.

Diyarbakır yakınlarında Silvan'da bulunan karargâhına ulaştıktan son-a Corinne'e şöyle yazacaktı:

> **İnsan uzun ve yorucu bir yolda, batıdan doğuya iki ay süren bir yolculuktan sonra bir an olsun dinlenmeye hak kazanır, derdiniz, değil mi? Ne gezer! Dinlenmek galiba ancak öldükten sonra nasip olacak. Ama, bu hayal rahata erişmek için bile olsa, sizin Bon Dieu'nüzün (Tanrı) cennetine gitmeye pek öyle kolay kolay razı olmayacağım.**

Kitap okumayı elden bırakmadığını Corinne'e göstermek için olacak, ir Fransız askerlik tarihinden aldığı parçayı da ekledi ve mektubunu Cha-eaubriand'ın bir vecizesiyle bitirdi: **'Büsbütün unutulmaktansa hiç doğ-namış olmayı yeğlerim.'**

Mustafa Kemal, karargâha geldiği zaman, büyük bir karışıklıkla kar-ılaştı. Buradaki birlikler, yorgun, morali bozuk, hastalıktan kırılmış, silah-ız, cephanesiz bir ordunun döküntülerinden başka bir şey değildi. Vicdan-ız subaylar, ahlâksız müteahhitlerle birlik olmuş, askerleri sömürüyorlar-ı. İstanbul'a telgraf çekerek silah, yedek kuvvet ve sağlık malzemesi iste-i. Ama cevap alamayınca da pek şaşmadı. Kolorduyu az çok dövüşebile-ek bir biçime sokmak için tek başına uğraşması gerekiyordu. İyi bir şans eseri olarak, burada aklı başında, çalışkan bir komutan yardımcısı buldu. Bu, Selânik'te, onun orduyu siyasetten ayırmak yolundaki çabalarını des-eklemiş olan Kâzım Karabekir'di.

Yılın ilk aylarında Ruslar, Enver'in uğradığı bozgundan, geç de olsa ararlanmaya karar vererek Anadolu'ya yürümüş ve önemli Erzurum müs-ahkem mevkiini aldıktan sonra, Karadeniz'deki başlıca Türk limanı olan Trabzon'u işgal etmişlerdi. Türkler Erzurum'u almak için temmuz ayında bir karşı saldırıya geçmeyi tasarlıyorlardı. Ancak, İkinci Ordu henüz hazır değildi. Üçüncü Ordu'yla tam bir bağlantı da kurulamamıştı. Böylece,

Nazım da Cavit gibi 1926'da Ankara'daki suikast duruşmalarından sonra asıldı.

Ruslar Türklerden çabuk davranarak, bütün cephe boyunca bir kere daha saldırdılar. Türkler de kanlı çarpışmalardan sonra daha gerilere çekilmek zorunda kaldılar.

Kendi kolordusuyla İkinci Ordu'nun sağ yanında dövüşen Mustafa Kemal, çarpışmanın en hareketli yerindeydi. Bir ara, askerleriyle beraber, çevrelerini neredeyse büsbütün kuşatan bir 'süngü ormanı' arasında, büyük bir piyade kuvvetiyle göğüs göğüse dövüşmek zorunda kaldı. Ancak, soğukkanlılığı ve kendi süngüsünü bütün gücüyle kullanması sayesinde, bu çarpışmadan sıyrıldı ve böylelikle muhtemel bir ölümden ya da esirlikten kurtulmuş oldu. Sonra sorumluluğu üzerine alarak genel bir çekilme emri verdi. Rusların, arkadan gelmeyeceklerine güveniyordu. Gerçekten de öyle oldu. Emir dışı hareketiyle tehlikeye atmış olduğu meslek hayatı, böylece kurtuldu.

Geri çekiliş sırasında yanıbaşında bir erin, 'Şu bizim komutanlar da amma korkak yahu! Rusları öldürüp duruyordum. Bizi ne diye geri çekerler?' diye söylendiğini duydu.

'Pekâlâ,' diye cevap verdi. 'Ama savaş bir tek senin Rusları öldürmenle kazanılmaz. Kocaman bir ordu bu. Geri çekilmesinin belki de, senin anlayamadığın bir nedeni vardır.'

'Sen kim oluyorsun ki?'

'Ben senin komutanınım.'

Askerin yüzünde bir şaşkınlık belirdi. Sonra yumuşayarak, 'O zaman başka,' dedi. Subaylarının, her zamanki gibi, en önden kaçtığını sanmıştı.

Türkler ellerindeki kuvveti yeniden toparladılar. Mustafa Kemal, ordu komutan yardımcısıydı, komutan da İzzet Paşa. Eski okuldan, liberal siyasi düşünceli bir general olan İzzet Paşa önce Abdülhamit'e muhalefet etmiş, arkadan bir süre İttihat ve Terakki'nin Harbiye Nazırlığını yapmış, ama sonunda onlarla da geçinememişti. Mustafa Kemal gibi o da, Türkiye'nin savaşa katılmasına karşı gelmişti. 1914'ten beri boyuna, Kayzer'in hem ülke, hem de ordu yönetecek kıratta bir adam olmadığı düşüncesine dayanarak, Almanların mutlaka yenileceğini söyleyip duruyordu. Tatlı yüzlü, iri yapılı, kararsız yaradılışta bir adamdı.

İkinci Ordu, ağustos başlarında karşı saldırıya geçti. Mustafa Kemal, yenilgiden sonra birliklerinin moralini öyle yükseltmişti ki, komutasındaki iki tümen beş gün içinde yalnız Bitlis'i değil, onun kadar önemli olan Muş'u da ele geçirerek Rusların hesaplarını altüst etti. İzzet Paşa, İkinci Ordu'nun üst yanıyla cephenin öteki kesimlerinde aynı başarıyı göstereme-

ince, saldırı pek bir sonuca bağlanmadan sona erdi. Böylece birbirini izleen yenilgiler arasında, tek Türk zaferini Mustafa Kemal kazanmış oldu. 'ararlığına karşılık kendisine 'Altın Kılıç' madalyası verildi. Corinne Lüti'ye Diyarbakır'dan, 'İnsanın değer verdiği kimseler arasında ateş ve ölüne göğüs germesi ne büyük zevk!' diye yazdı. Mektup, son zamanlarda det edindiği gibi, Fransızca bir deyişle sona eriyordu. Şimdi boş zamanlanı okumakla geçiriyordu. Hatıra defterine **'Est-il possible de renier le ieu?** kitabını okumaya devam ediyorum,' diye not aldı.

Birlikler çetin ve sert geçecek bir kışa karşı hazırlığı tamamlamışlar. Uzun ve yetersiz ulaştırma hatlarına bağlı olan İzzet Paşa'nın orduları adece silah değil, yiyecek bakımından da sıkıntı içindeydiler. Böyle bir erde bir orduyu uzun süre beslemek de çok zordu. Ermeniler göçmüş olııklarından, ne ürün yetiştirecek köylü, ne de iş görecek zanaatkâr kalmış. Tümenlerden birinde adam başına üçte bir tayın düşüyordu; yük hayvanarı için yem hiç yok gibiydi. Erlerden birçoğunun sırtında sadece yazlık niformaları vardı. Ayaklarına postal yerine paçavralar sarıyorlardı. Şidetli tipilerden sonra mağaralarda soğuk ve açlıktan ölüp kalmış müfrezeere rastlamak olağandı.

O kış, Mustafa Kemal işte bu mevcudu azalmış ordunun komutanlığıa terfi ettirildi. Şimdi hem İkinci, hem de Üçüncü Orduların başına geçilmiş olan İzzet Paşa'nın yerini aldı. Neyse ki, ilkbaharda savaşmak zorun- a kalmadılar. Çünkü 1917 Martında dünya çapında önemli bir olay -Rus ntilâli- patlak vermişti. Kafkas cephesi şimdi az çok sakindi. Erlerin, suayların rütbe işaretini söküp, kurmaylara komuta etmeleri yüzünden düzei bozulan Rus Ordusu, yavaş yavaş parçalanarak en sonunda Tiflis'e doğı çekildi.

Bu arada Mustafa Kemal'in bu ilk ordu komutanlığının başlıca önem yanı, sonradan en yakın işbirliği yapacağı kişiyle arkadaşlık kurmasıydı. u, tıpkı Kâzım Karabekir gibi, Selânik'teki parti çatışmasında onu deseklemiş olan Albay İsmet'ti. İsmet Bey, yumuşak bakışlı, gözlerinin içi ıldayan, kulağı biraz ağır işiten, ufak tefek, sessiz bir adamdı. Ağır, faat sağlam işleyen bir kafası vardı; görevine düşkündü. İkisinin de öğreımleri ve sonra meslekte gelişmeleri birbirine aşağı yukarı paralel olmuş. Mustafa Kemal, Trablus'ta İtalyanlarla dövüşürken, İsmet, Yemen'de ir Arap isyanıyla uğraşmış ve o da Mustafa Kemal gibi, Balkanlar tehlikeeyken, orduları bu uzak Arap ülkelerine bağlayan Pan-İslâm politikasını züntüyle karşılamıştı. Orada, sıkıntı içindeyken tek avuntusu İzzet Paşa

ile ya satranç ya da briç oynamaktı.[2] İsmet Bey şimdi yine İzzet Paşa'nın maiyetine verilmiş ve Mustafa Kemal'in arkasından Kafkas cephesine gelmişti. Yolda, iki gün durarak, babasının ısrarıyla, yüzünü bile görmediği bir komşu kızıyla evlenmişti. Eşini, düğünden sonra da pek görememişti. Askerlik mesleğinin gerekleri yüzünden, ancak altı yıl sonra uzun, mutlu ve düzenli bir aile hayatına başlayabilecekti.

İsmet, okumayı, düşünmeyi seven bir adamdı. Mustafa Kemal'le aynı radikal düşünceleri paylaşıyor, görüşleri birçok noktalarda birbirine uyuyordu. Savaşın felâketli gidişini, Batı'daki siper savaşının Almanları yıprattığını, Türkiye'yi kurtarmak için bir an önce barışa gidilmesinin şart olduğunu, Türk askerlerinin Avrupa'ya gönderilmesine yol açan politikanın yanlışlığını, Asya'daki Türk ordularının acıklı durumunu ikisi de açıkça görüyorlardı. İsmet Bey, pratik, modern bir asker olarak, özellikle İkinci Ordu'nun başına iş açmış olan levazım sorunlarının üzerinde duruyordu. 'Yarının adamı' olarak demiryollarının hayati önemini kavramıştı. Ruslar, bu bakımdan Türklerden ilerdeydiler. Erzurum'u alır almaz şehre ve şehrin ötesine dar bir demiryolu döşeyerek kendi iç ikmal hatlarıyla birleştirmişlerdi. Türklerse, Torosların doğusunda demiryolu bulunmadığı için, ikmal bakımından kötürüm gibiydiler.

Mustafa Kemal'le İsmet Bey aynı görüş ve amaçları beslemekle beraber yaradılış bakımından o kadar ayrıydılar ki, sanki birbirlerini tamamlıyorlardı. Mustafa Kemal'in kafası geniş çözüm yollarına, alışılmamış tepkilere açık, cesaretli yargılara varmaya hazır, çabuk ve esnek çalışırdı. İsmet'in düşünceleriyse, daha dar bir çerçeve içinde daha ağır, daha temkinli işler ve ayrıntılar üzerinde titizlikle dururdu. Mustafa Kemal'in maceracı bir ruhu, bağımsız bir karakteri vardı; hareketlerinde kesin kararlıydı. İsmet Bey ise ihtiyatlı, başkalarının görüşüne bağlı, insiyatifi az, karar vermekte acele etmeyen bir insandı. Mustafa Kemal, insan karakterini ve davranışını içinden gelen bir seziyle anladığı halde, İsmet, insanlar üzerinde pek kesin yargıda bulunmaz ve herkese karşı çekinden, hattâ biraz şüpheci dururdu. Kemal ne derece içi içine sığmaz, çabuk kızan, ruh halleri sık sık değişen, içki ve kadına düşkün bir erkekse, İsmet o kadar sâkin, sabırlı, ağırbaşlı, içkiye düşkünlüğü olmayan bir adam, örnek bir aile babasıydı. Kısacası, Mustafa Kemal'in tam karşıtı ve bu yüzden de tam ona

2 Yeni bir oyun olan brici, subaylara İzzet Paşa öğretmişti. Ama, İsmet Beyi asıl avutan, İngiliz subaylarından kalma bir yığın gramafon plâğıydı. Bunlar ona, ömrünce sürecek bir klasik müzik sevgisi aşıladı.

ereken yardımcıydı. Daha doğrusu İsmet, tam bir kurmay başkanı olarak aratılmıştı; dürüst ve özenli. Mustafa Kemal ona planlarını not ettirdiği aman, İsmet'in bunları doğru olarak yorumlayacağına ve etkinlikle uygulayacağına güvenebilirdi. İsmet böylece Mustafa Kemal'in vazgeçilmez gölge'si haline geldi.

Mustafa Kemal, İmparatorluğun bu uzak, vahşi köşesinde bile komutanlık sofrasında uygar bir görünüşe uyulmasını ısrarla isterdi. Subaylar yemeğe vakitli vakitsiz gelmeye alışmışlardı. Yemek yerken kalpaklarını başlarından çıkarmadıkları gibi, ceketlerinin düğmelerini de çözüyorlardı. Mustafa Kemal bu görgüsüzce alışkanlıklara derhal son verdi. Giyiniş konusunda her zaman titiz olduğu için, subaylara uygun bir biçimde giyinmelerini ve davranışlarına dikkat etmelerini bildirdi. Sofraya, Avrupalı subaylar gibi başaçık oturmalıydılar. Subay kantininde, hele savaş aralarındaki geçici durgunluk zamanlarında, Batı'daki gibi, az çok üslup gözetilmeliydi. Nitekim, Mustafa Kemal istediğini de yaptırdı. Masa başında oturur, içer ve konuşurdu. Subaylarını ilgi çekici tartışmalara teşvik eder ve bu çeşit konuşmalarda kendini göstermekten hoşlanırdı. Bir gün, karargâha yeni gelmiş olan bir telsizciye, İstanbul'da neler olup bittiğini sormuştu. Adam, 'Çok üzücü şeyler, efendim,' diye anlatmaya başladı. 'Eski görenekler hep unutuluyor. Kadınlarımız önüne gelen yerde peçelerini açmaya başlıyorlar.'

Mustafa Kemal, meydan okurcasına, bu gibi şeylerin burada, Doğu illerinde de olması gerektiğini ileri sürdü. Hemen, 'Zabitan Mahfeli'nde bir danslı toplantı düzenledi ve dolaylardaki birkaç Ermeni hanımını da, Türk subaylarına dansta eşlik etsinler diye çağırdı.

Ancak, çarpışmaların durmuş olduğu şu sırada, Mustafa Kemal'i, kitap okuyup dans etmek dışında uğraştıran şeyler de vardı. Altı yıl önce Selânik'te kendisini öldürmekle görevlendirilmiş, ama sonradan onun en sadık yandaşı kesilmiş olan komitacı Yakup Cemil, İstanbul'da tutuklanmıştı. Suçu, hükümeti devirip baştakileri öldürmeyi tasarlamaktı. Yakup Cemil, savaşın daha şimdiden kaybedildiğini ve ülkenin artık ayakta duracak hali kalmadığını ileri sürüyordu. Yeni bir hükümet kurulmalı ve Mustafa Kemal Harbiye Nazırı olmalıydı. Aynı zamanda Enver'in yerine başkomutan vekilliğini üzerine alarak ayrı bir barış için görüşmelere başlamalıydı. Yakup Cemil, Mustafa Kemal'in bu düşünceleri desteklediğini biliyordu.

Yakup Cemil'in yargılanması sırasında, üstü kapalı şekilde, bu işe Mustafa Kemal'in de karışmış olduğu söylendi. Söylentilere bakılırsa, Di-

yarbakır'dan öteki ordu komutanlarına birer telgraf göndererek savaşın yönetilişini ve hükümetin kararsızlığını yermiş ve alınacak önlemleri görüşmek üzere bir toplantı yapılmasını öne sürmüştü. Bunları, Enver'e, Mustafa Kemal'in düşmanı olan bir paşa anlatmıştı. Ondan sonra şifreli yazışmaları gizlice incelenmeye başlandı. Yakup Cemil ölüm cezasına çarptırıldı, suç ortakları da hapsedildi. Mustafa Kemal sonradan, Rauf'la konuşurken, komutanlara telgraf çektiği söylentisini yalanladı ve bunu bir düşmanın kişisel garazı olarak niteledi. Komploya gelince, darbe başarıya ulaşıp da kendisine Enver'in yerine geçmesi teklif edilmiş olsaydı, bunu kabul edebileceğini saklamadı. Ancak o zaman ilk işi, şu Yakup Cemil denilen adamı asmak olurdu.

Bu arada ne Mustafa Kemal, ne de İsmet, dağılmakta olan Rus cephesinde fazla kalmadılar. Başka yerlerde, özellikle güneydeki Suriye cephesinde, yapılması gereken daha acele işler vardı. Önce İsmet Bey, kolordu komutanlığı ile Suriye'ye gönderildi. Biraz sonra da Mustafa Kemal, başta hâlâ İkinci Ordu'nun, arkadan da Halep'te kurulmakta olan önemli Yedinci Ordu'nun komutanı olarak onu izledi.

İngiliz ordusu hem Suriye'de, hem de Mezopotamya'da baskısını artırmıştı. 1917 yılının Martında Almanlar, bu cephelerdeki askerleri serbest bırakabilmek için, Enver Paşa'yı Medine'deki kolordu garnizonunu geri çekmeye razı ettiler. Medine şimdi, savunulması güç olan uzun Hicaz demiryolunun ucunda, çevresi düşmanla kuşatılmış bir yer durumuna gelmişti. Kutsal Mekke şehri, Emir Faysal'ın ayaklanması sonucunda zaten Arapların eline geçmiş bulunuyordu. İngilizler şimdi Albay Lawrence ve başka subaylar eliyle Faysal'a yardım ediyorlardı.

Enver Paşa, Medine'nin boşaltılmasını sağlayacak olan kuvvete komutan olarak Mustafa Kemal'i seçti. Medine Müslümanlar için Mekke'den sonra ikinci kutsal şehir olduğuna göre bu boşaltma işini üzerine alan subay, milletçe lânetlenmeyi de göze almalıydı. Üstelik, bu iş askerlik açısından da çok tehlikeliydi ve Arap baskısı karşısında bütün Türk kuvvetinin esir ya da yok edilmesiyle sonuçlanabilirdi. Mustafa Kemal bu görevi kesinlikle reddetti. Zaten garnizonun dinine bağlı komutanı Fahri de şehri bırakmaya razı olmuyordu. Böylece Enver'in planından vazgeçildi. Yoksa, Mustafa Kemal'in Lawrence'e esir düşmesi bile akla gelebilirdi. Medine şimdilik Türklerin elinde kalmıştı. Lawrence'in deyişiyle Türkler, 'siperlerde oturuyor ve artık besleme gücünde olmadıkları hayvanları kesip yiye-

ek, kendi hareket imkânlarını ortadan kaldırıyorlardı.'[3]

Bu sırada Medine'yi ikinci plana atan daha büyük bir felâketle karşı-aşıldı. İngilizlerle Hintliler Bağdat'ı ele geçirmişlerdi. Bağdat'ın kaybı ül-kede geniş üzüntü ve öfke yarattı ve ilk olarak halk arasında, Enver Pa-şa'ya karşı belirli bir hoşnutsuzluk başgösterdi. Enver, Bağdat'ı geri almak için hemen harekete geçti. Bulduğu çare her zamanki gösterişli stratejik tasarılardan biriydi ve bu sefer, hemen hemen yalnız Almanlar tarafından yürütülecekti. Saldırı için 'Yıldırım Orduları Grubu' diye adlandırılan bir kuvvet kuruldu.[4] Bu ordunun amacı, en aşağısından gösterişli bir yürüyüşle çölü yarıp geçerek Bağdat'ı İngilizler'in elinden almaktı. Bağdat'ın ötesinde de İran ve Hindistan uzanmaktaydı ki, bu da, Alman İmparatorluğunun ancak doğuda büyük topraklar ele geçirmekle kurtulabileceğine inanmaya başlayan von Ludendorff'a pek çekici geliyordu.

Almanlar, Türk ordusuna sadece eğitmenlik ve danışmanlık ettikleri iddiasını artık bırakmak zorundaydılar. Bu seferki grup, kurmay heyetiyle komutanı Alman olan, tam bir Alman ordusuydu. Komutanı General von Falkenhayn'dı. Önceleri Alman Genelkurmayın başkanı olan von Falken-hayn, bir yıl önce Verdün'ü düşüremediği için bu görevden alınmış ve yeri-ne von Hindenburg getirilmişti. Bu yüzden von Falkenhayn şimdi parlak bir Doğu seferiyle itibarını yeniden kazanmak isteğindeydi. Yıldırım Ordu-ları Grubu'nun çekirdeği, Türklerin Yedinci Ordusuydu ve bunun komuta-sı da, başkası yokmuş gibi, Mustafa Kemal'e verildi. Yaver bu atanmayı bildiren telgrafı getirdiği zaman Mustafa Kemal uykudaydı. Yatağında doğrularak telgrafı okudu ve sonra yaverinin sorusuna karşılık: 'Evet' de-di, 'Elbette kabul ediyorum; ama sizin düşündüğünüz sebeplerden değil, sadece bu Alman generalinin Bağdat'a karşı kanlı bir saldırıya girişmesini önlemek için.'

Mustafa Kemal, Bağdat'ın geri alınmasının, düşman eline geçmesi nasıl önlenememişse, aynı nedenlerden dolayı mümkün olmadığını biliyor-du; çöldeki ulaştırma sisteminin kötülüğü, demiryolundaki kesintiler,

---

3 **Seven Pillars of Wisdom** kitabından, Fahri, Muhammed'in mezarını savunmayı, mü-tarekeden sonraya kadar inatla sürdürdü. Sonunda İstanbul'dan üst üste gelen emir-ler ve kendi kurmay subaylarının yaptığı bir toplantı karşısında istemeye istemeye şehri teslim etti. Bu yüzden bütün Müslüman Türklere kendini sevdirmiş oldu. Bunun-la birlikte, türbeyi gölgeleyen palmiyeleri kestirmiş olduğu için ona kızanlar da yok değildi.

4 Bu, Napolyon'un Mısır seferine Türklerin vermiş oldukları addı.

trenler için yakıt bulunamaması, Fırat nehri üzerinde taşıt olmayışı.[5] Von Falkenhayn'ın ne ülkenin iklim ve koşulları, ne de halkı hakkında bilgisi vardı. Buraları daha iyi bilen yurttaşlarına, yani Alman askeri heyetindeki subaylara da akıl danışmıyordu. Zorbalık taslayan, inatçı, patavatsız bir adamdı ve çok geçmeden çevresinde herkesi aleyhine döndürmüştü. Yalnız Enver Paşa, bunların dışındaydı.

Alman Mareşali her nedense, bütün Türklerin satın alınabileceğini sanıyordu. Mustafa Kemal'e de rüşvet teklif etmek akılsızlığını gösterdi. Subaylarından biriyle ona hediye olarak 'zarif küçük kutular' yolladı. Kutular açılınca içinden altın çıktı. Bu komik mizansenle için için alay eden Mustafa Kemal, altınların ordu giderlerine karşılık gönderildiğini sanmış gibi davrandı ve ordu mutemetliğine yatırılmasını söyledi. Alman subayı, sıkıla sıkıla amacının bu olmadığını anlattı. O zaman Mustafa Kemal ona parayı saydırttı, karşılığında bir de makbuz yazdı. Subay bunu istemeye istemeye aldı. Mustafa Kemal de altınları yine makbuz karşılığında veznedara teslim etti.

Mustafa Kemal daha baştan beri von Falkenhayn'ı açık açık eleştirmekteydi. Sert ve alaycı bakışlarını Mareşal'e dikerek, Alman subaylarının gözü önünde onun planlarını yererdi. Suriye'de tıpkı bir kral debdebesiyle hüküm süren ve son zamanlara kadar sözü kanun yerine geçen Cemal Paşa da Mustafa Kemal'i destekliyordu. Filistin cephesi komutanı olarak Cemal de tıpkı onun gösterdiği nedenlerden dolayı Bağdat projesine şiddetle karşıydı. Eldeki kuvvetleri Halep'le Şam arasında toplamak ve duruma göre, nereye gerekirse oraya göndermek istiyordu. Enver Paşa, Halep'te Mustafa Kemal'in de katıldığı bir ordu komutanları toplantısında buna cevap olarak sadece seferin kararlaştırılmış ve eldeki en iyi Alman generalinin başa getirilmiş olduğunu söyledi. 'Rica ederim' diye ekledi, 'beni fikrimden caydırmaya çalışarak zaman kaybetmeyin.'

Neyse ki, Mareşal, önemli kurmay subaylarından biri olan Binbaşı Franz von Papen'in yerinde öğütleri sayesinde, fikrini değiştirmeye başlamıştı. Filistin cephesinde von Papen'le yaptığı bir gezi sırasında tehlikeyi gördü. İngilizler hücuma kalkarlarsa Türk mevzilerini yarıp Filistin ve Suriye'ye geçerek Bağdat'la bütün ulaştırma yollarını kesebilirdi. Böylece von Falkenhayn, ün peşinde koşmak yerine ihtiyatlı davranmayı daha uygun gördü ve Bağdat saldırısını şimdilik ertelemeye karar verdi.

Boyuna itibarını korumak sevdasında olan Enver Paşa da yine o eski

5 Trenleri işletmek için yakıt olarak pamuk tohumu, zeytin dalı, asma kütüğü, meyan kökü, hattâ deve tezeği kullanılıyordu.

lyasına dönmüştü: İngilizleri Mısır'dan kovmak! Sina çölü üzerinden bir ıldırıya girişilirse İngilizleri, karşı saldırıya geçmelerine fırsat vermeden, Süveyş kanalına kadar sürmek mümkün olabilirdi. Cemal Paşa'nın şiddli karşı koymalarına rağmen plan kabul edildi. Zaten şimdi Cemal her nuda von Falkenhayn'a kendinden üstün yetkiler verildiğini görmektey- Enver'in yeni planına Mustafa Kemal de şiddetle itiraz ediyordu. Von pen ona ordusuyla birlikte Nablus'a giderken rastladı ve alınacak önlem- konusunda von Falkenhayn'la anlaşamadığını ve müthiş bir öfke içinde luğunu' gördü. Bu, 'son derece üzücü' bir durumdu.[6]

Mustafa Kemal, o sırada zaten görevinden istifa etmeye niyetlenmiş- Bundan önce, Osmanlı İmparatorluğunun 1917 yılının Eylül ayındaki rumunu nasıl gördüğünü, Talât ve Enver Paşa'lara gönderdiği uzun ve rıntılı bir raporda belirtti. Raporun kaleme alınmasında, İsmet Bey de ndisine yardım etmişti. İsmet Bey, İstanbul'a uğradıktan sonra, yeni bir du grubunun başına geçmek üzere Haleb'e gelmiş bulunuyordu. Keşiş ğının[7] şifalı sırtlarında bir haftalık, gecikmiş bir balayı geçirmek onu sbütün zindeleştirmiş gibiydi. Mustafa Kemal raporunun başında, Türk lkının savaştan bıkıp usanmış olduğunu ileri sürüyordu:

> **Şimdiki Türk hükümetiyle arasında hiçbir bağ kalmamıştır. Zaten 'milletimiz', hemen hemen sadece kadınlardan, çocuklardan ve sakatlardan ibaret. Herkesin gözünde de hükümet kendilerini ısrarla açlığa ve ölüme süren bir kuvvettir. Devlet teşkilâtı otoriteden yoksundur. İdare anarşi içindedir. Atılan her adım halkın hükümete karşı duyduğu derin nefreti artırmaktadır. Bütün memurlar rüşvet almakta, görevlerini kötüye kullanmakta, her türlü yolsuzluğu yapmaktadırlar. Adalet mekanizması işlemez hale gelmiştir. Emniyet kuvvetleri çalışamıyor. Ekonomik hayat korkunç bir hızla çökmektedir. Ne halk, ne de devlet memurları geleceğe güvenebilmektedir. Hayatta kalabilme çabası yüzünden, en iyi ve en dürüst kişiler bile, her türlü kutsal duyguyu unutuyorlar. Savaş daha uzun sürerse, hükümet ve hanedanın çökmeye yüz tutmuş olan yapısı birdenbire paramparça olabilir.**

Bundan sonra Mustafa Kemal, Türk ordusunun zayıf durumunu ayrıntıyla açıklıyordu. Birliklerin çoğu gereken kuvvetlerinin beşte birine inişti. Yedinci Ordu'nun İstanbul'dan gönderilmiş olan bir tümeni, yarısı akta bile duramayacak kadar zayıf erlerden kuruluydu. En iyi örgüt-

---

Franz von Papen'in **Hatıralar**'ından.
Uludağ.

lenmiş tümenler bile, erlerin kaçması ya da hastalanması yüzünden, daha cepheye varmadan yarı yarıya azalıyordu.

Mustafa Kemal bu durumu düzeltmek için gerekli askeri stratejiyi şöyle anlatıyordu:

> **Bu topyekûn bir savunma stratejisi olmalı ve askerlerin hayatını mümkün olduğu kadar ölümden korumayı öngörmelidir. Yabancı devletlerin çıkarları için tek bir er bile vermemeliyiz. Türkiye'nin hizmetinde hiçbir Alman çalışmamalıdır. Türk ordusunun elde kalanı da bir von Falkenhayn'ın kişisel hırsları yüzünden çılgınca tehlikeye atılmamalıdır. Almanların, bu savaşı, Türkiye'yi el altında bir sömürge durumuna düşürünceye kadar, uzatmalarına fırsat verilmemelidir.**

Mustafa Kemal, komutanın yeniden Cemal Paşa'ya verilmesini istiyordu. Avrupa'daki bütün Türk kuvvetleri geri alınmalı ve İngilizlerin hazırladıkları saldırıya karşı Suriye'yi savunmalıydı. Sonra bütün cephe bir 'Müslüman Osmanlı komutanının' emrine verilmeli ve von Falkenhayn kullanılması kaçınılmazsa, onun emrinde çalışmalıydı. Kendisi de, rütbe kaybını bile göze alarak, kurulacak böyle bir komuta sistemi içinde görev almaya hazırdı. Bu dedikleri kabul edilmediği takdirde Yedinci Ordu komutanlığından affını rica ediyordu.

Enver ve von Falkenhayn, Kemal'i düşüncesinden vazgeçirmeye çalıştılar. Ama o, caymadı. Enver de istifayı kabul etmekten başka çare bulamadı. Bu onun için, can sıkıcı bir durumdu. Çünkü Mustafa Kemal'in dilini tutmayacağı belli bir şeydi; bu yüzden İstanbul'da durumu karıştırabilirdi. Von Falkenhayn disiplin cezasından söz ediyordu. Görünüşü kurtarmak için Mustafa Kemal'i yine Diyarbakır'daki İkinci Ordu komutanlığına tayin ettiler, ama o bunu kabul etmedi. Genelkurmay sonunda, uzlaşma yolu olarak ona bir aylık izin verdi.

Mustafa Kemal, bu mücadeleyi Cemal adına vermiş ve kaybetmiş olduğu için, onun da istifa etmesi gerektiğine inanıyordu. Cemal istifayı düşündüğünü, yalnız yakında Şam'a gelecek olan Enver'i beklemeyi tercih ettiğini söyledi. Ancak Enver geldiği zaman, hem onun, hem de kendi maiyetindeki memurların yalvarmalarına dayanamayarak, görevinde kalmaya karar verdi. Mustafa Kemal, görevinden ayrılmadan önce, Alman Mareşalinin ona rüşvet niyetine göndermiş olduğu altın kutularını hatırladı. Bu kutuları bir makbuz karşılığında kendi yerine gelen komutana teslim etti. Sonra bu makbuzun Falkenhayn'a ilk verilmiş olduğu makbuzla değiştiril-

esini istedi. Yaverlerinden ikisini bir mesajla Falkenhayn'a gönderdi: aranız buraya yatırılmıştır, ama Mustafa Kemal'in bu paradan çok daha ğerli olan imzası sizde kalamaz.' Von Falkenhayn önce böyle bir paran haberi olmadığını ve makbuzun dosyalarında bulunmadığını söyledi. ıcak, Mustafa Kemal işin aslını ortaya çıkaracağına dair üstü örtülü tehlerde bulunarak ısrar edince, makbuzu geri verdi.

Mustafa Kemal şimdi İstanbul'a dönmek için tren parası bile olmadıı görmüştü. Yaverine, kendi malı olan bir düzine atı satmasını söyledi. rdu el koyar korkusuyla atları kimse almak istemiyordu. En sonra, atla cins olduklarını bilen Cemal Paşa bunları satın aldı. Mustafa Kemal İstanbul trenine binebildi. Yine de, kendisiyle birlikte istifa etmediği n Cemal'e kırgındı. Onları sonunda barıştıran Rauf oldu. Cemal'in İsıbul'a bir gelişi sırasında ikisini de Pera Palas'ta yemeğe çağırdı. Ceıl'in bir başka hareketi, Mustafa Kemal'i daha da yumuşatmaya yaradı. emal ona gönderdiği bir haberle atları aldığı fiyatın iki katına satmış olğunu söylüyor ve aradaki farkı nereye yatırabileceğini soruyordu. Oysa, arı kesin olarak satın aldığı için böyle bir fiyat farkı ödemek zorunda dedi. Mustafa Kemal bu jest karşısında memnunluğunu gizlemedi. İstanl'daki şu işsiz ve gözden düşmüş durumunda, bu para çok işine yarayaktı.

Bir süredir yapmak istediği gibi, annesinin evinden ayrıldı ve daha rbest olabileceği Pera Palas oteline taşındı. Yapılması gereken işlere ait eşli inançlar içinde, sabırsızlıktan yerinde duramıyordu. Ne pahasına ırsa olsun, ülkenin nüfuzlu insanlarını savaşın kaybedilmiş olduğuna ve ı bir barışla sona erdirilmesi gerektiğine inandırmak zorundaydı. Muhaetin liderlerinden olan Fethi ve daha birkaç dostu onun bu görüşünü desdiyorlardı. Bu dostlardan biri de Rauf'tu. Rauf, Mustafa Kemal'e göz lak oluyor ve başını derde sokabilecek siyasi entrikalardan uzak tutma çalışıyordu. Mustafa Kemal'e durmadan ihtiyatlı, sabırlı ve soğukkanlı vranması için kardeşçe öğütler veriyordu.

Bu genel hoşnutsuzluk ortamı, entrika için gerçekten uygundu. Musta Kemal'le Fethi yüksek görevdekiler arasında kendileri gibi savaşa son rmek isteyen kimseler buldular. Hattâ Harbiye Nazırlığındaki bir dostu ıstafa Kemal'in ağzını arayarak barış yapmak için yeni bir askeri kabine ulacak olursa burada görev alıp almayacağını sordu ve Enver Paşa'nın yle bir hareketi engelleyip bastırmak amacıyla, iş arkadaşlarına bildirden gizli bir silahlı kuvvet toplamış olduğunu da haber verdi. Mustafa mal'le Fethi, bu haberi gizlice Talât'a bildirdiler. Olayların gidişinden

zaten memnun olmayan Talât, Enver'e böyle bir kuvvetin varlığını zorla itiraf etti. Ama, Enver bu kuvvetin Talât'ın içinde görev aldığı herhang bir kabineye karşı kullanılmayacağı konusunda teminat verdi.

Bu arada Enver, Mustafa Kemal'den hâlâ kuşkulanıyordu. Bu kuşku yu yatıştırmak için, Rauf Bey yine arabuluculuk yaparak, ikisini Pera Pa las'ta bir öğle yemeğinde buluşturdu. Mustafa Kemal, yemek süresince ga yet iyi davranmıştı. Bunu, yemekten sonra Rauf Bey'le konuşurken, Enve de itiraf etti. Sadece, onun yedi yıl önceki itirazını bilinçaltı bir alayla tek rarlayarak: 'Ancak orduya siyaset karıştırmasına izin vermeyeceğim!' diy ekledi. Bir gün Mustafa Kemal'i çağırdı ve onu kendi kazdığı kuyuya dü şürmek istercesine, ordudan çekilip Meclis'e girmeye davet etti. O da mil letvekili olmak istemediğini, ordudan çekilmeye de niyeti olmadığını söyle di. O dönemde milletvekillerinin sadece bir memur, ordununsa tek iktida kaynağı olduğunu çok iyi biliyordu.

Bu arada Suriye'deki olaylar da çok geçmeden onun belli başlı iddia sını haklı çıkarmaya başlamıştı. Önceden tahmin etmiş olduğu gibi, meş hur 'Yıldırım' harekâtı sadece lâfta kalmıştı. Mustafa Kemal buna içinde sevindi. Daha Türkler harekete geçmeden Allenby'nin kuvvetleri Sina cep hesine saldırmışlardı. Von Falkenhayn, saldırıya geçmek şöyle dursun, b saldırıyı önleyecek kadar bile hazırlıklı değildi. Kıyıdaki Gazze cephesin yöneltileceğini tahmin ettikleri saldırı, içerdeki Birüşşeba cephesine yapıl dı ve savunma hattı az zamanda yarıldı. Türkler, İngilizlerin bir hilesin aldanmışlardı. Sözde 'keşif'le görevli bir İngiliz kurmay subay, Türk nöbet çisinin kovalamasından kaçarken evrak torbasını düşürmüştü. İçindeki kâ ğıtlarda, Birüşşeba'ya yapılan saldırı hazırlıkları bir aldatmacadan başk bir şey değilmiş gibi gösteriliyordu. Gayet şiddetli bir topçu bombardıma nıyla geri püskürtülen Türkler, yedek kuvvetlerini zamanında getirip ikinc bir savunma hattı kurmayı başaramadılar.

Lloyd George, Allenby'den, İngilizlere Noel hediyesi olarak, Ku düs'ü almasını istemiş, o da almıştı. Allenby, böylece Türklerin maneviya tına son bir acı darbe indirmiş oldu. Mekke ve Bağdat'tan sonra Kudüs düşman eline düşen üçüncü kutsal şehirdi. 1917 yılı Osmanlı İmparatorlu ğu için bir felâket yılı olmuştu.

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Bir Almanya Ziyareti

U ARADA, Mustafa Kemal'in eline Almanya'nın içinde bulunduğu duru-
u, kendi gözleriyle görmek fırsatı geçti. 1917 yılının Aralık ayında Kay-
er, Padişahı Alman İmparatorluk Karargâhını ziyarete davet etmişti. Pa-
işah, böyle bir yolculuğa çıkabilecek durumda olmadığından, yerine kar-
eşi Veliaht Şehzade Vahdettin Efendinin gitmesine karar verildi. Enver
aşa, Mustafa Kemal'den kısa bir süre bile olsa kurtulmak için, bu fırsat-
n yararlanmak istedi. Kendisine Şehzadenin maiyetindeki heyetle bera-
er, Almanya'ya gitmeyi teklif etti. O da bu çağrıya 'peki' dedi.

İsyancı, cumhuriyetçi Mustafa Kemal öteden beri Saraya ve onun tem-
l ettiği şeylere değer vermezdi. Ama Saraydan kendi düşünceleri için ya-
rlanmakta da bir sakınca görmüyordu. İleride tahta geçecek olan Veli-
ht ile bu çeşit bir ilişki kurmak pekâlâ işine yarayabilirdi. Birlikte yapa-
akları bu yolculuk, ona Almanya'nın içyüzünü bütün çıplaklığıyla görmek
lanağını da sağlayacaktı. Oysa, Enver Paşa, herhalde bunun tam tersini
muyordu.

Şehzade, yola çıkmadan önce kendisini kabul etti. Görüşme, jaketa-
y giymiş bir sürü adamın bulunduğu bir kabul resmi sırasında oldu. O sı-
ada yine jaketataylı bir adam gelmiş, sedirin en ucuna oturmuştu. Musta-
 Kemal, bunun Veliaht olduğunu sonradan anladı. Elli yaşlarında, zayıf,
üşük omuzlu, yüzü uzun ve kemikli, karga burunlu bir adam.

Mustafa Kemal, bundan sonra geçenleri dikkatle ve alaycı bir gözle
ledi. Sonradan anlattığına göre, 'adam, ilk önce, sanki derin bir düşünce-
e dalmış gibi gözlerini kapamıştı. Bir süre sonra, göz kapaklarını kaldıra-
ak şu sözleri söylemek lütfunda bulundu: «Sizinle tanıştığıma sevindim.»
rkadan gözlerini yine kapadı. Ben bu nazik lâflara karşılık vermeye ha-
ırlanırken, adamın bir kere daha rüya âlemine dalmış olduğunu farket-

tim. Cevap vereyim mi, vermeyeyim mi diye düşünürken, konuşma gücünü tekrar elde etmesini beklemeyi daha uygun buldum. Biraz sonra gözlerini bir daha açtı ve: «Yolculuğa birlikte çıkacakmışız, öyle mi?» dedi.' Mustafa Kemal de öyle olduğunu söyledi. Saray'dan ayrılırken, arabadaki arkadaşıyla ileride başına hükümdar diye böyle bir yaratık geçecek olan ülkenin geleceği üzerinde acı acı konuştular.

Bu ziyaret askeri bir nitelik taşıdığı için, Mustafa Kemal Saray erkânından birine Şehzadenin üniforma giymesi gerektiğini hatırlatmıştı. Oysa, istasyona geldikleri zaman, sivil giyinmiş olduğunu gördü. Şehzade, veliaht olarak, rütbesinin feriklikten mirlivalığa[1] indirilmiş olmasına alınmış ve yolculuğa sivil kılıkla çıkmayı daha elverişli bulmuştu. Mustafa Kemal'in sonradan söylediğine göre, 'aslında hiçbir asker rütbe taşımaya lâyık değildi.' Veliaht, istasyondaki şeref kıtasını, hiç yakışık almayacak şekilde, iki elini alnına götürüp alaturka selâmlayarak teftiş etti. Tren kalkacağı sırada, Mustafa Kemal, pencereden halkı selâmlamasının uygun olacağını söyledi. Şehzade, 'Gerçekten gerekli mi?' diye sordu. Evet, cevabını alınca razı oldu.

Tren, Trakya ovaları arasından geçerken Vahdettin, Mustafa Kemal'i kompartımana çağırttı. Bu sefer onu, gözleri açık olarak karşılamıştı. Kısa bir nutuk çekerek, onun kim olduğunu ancak yeni öğrenmiş olduğundan dolayı özür diledi. Kendisini Gelibolu'daki başarılarından dolayı iyi tanıdığını, yol arkadaşlığından onur ve kıvanç duyduğunu da ekledi. 'Sizin en büyük hayranlarınızdan biriyim,' dedi. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Veliahtın o kadar akılsız bir adam olmadığına karar verdi. Saraydaki garip davranışı, herhalde üzerindeki baskılardan ileri geliyordu. Şimdi bu baskılar kalkmış olduğu için, Şehzadenin iyi yönleri ortaya çıkabilirdi. Mustafa Kemal şimdi onu, hem kendisinin, hem de ülkenin iyiliği için harekete geçirebilecek bir adam olarak görmeye başlamıştı. Bundan sonraki konuşmalarında durmadan veliahta olaylar üzerindeki kendi özel görüşlerini aşılamaya çalıştı.

Heyet, Kayzer'in genel karargâhını kurmuş olduğu küçük şehre vardı. Heybetli bir salonun ucundaki platformda duran Kayzer, yanında von Hindenburg, von Ludendorff ve bütün Genelkurmay üyeleriyle birlikte, Veliahtı karşılamak için bekliyordu. Willhem'le Vahdettin birbiriyle kucaklaşarak karşılıklı birkaç nezaket sözü söylediler. Sonra Veliaht maiyetindekileri tanıtmaya başladı. Bir elini Napolyon pozuyla ceket düğmelerinin

1 Tümgenerallikten tuğgeneralliğe.

arasına sokmuş olan Kayzer, sıra Mustafa Kemal'e gelince öbür elini uzatarak, yüksek sesle, 'On Altıncı Kolordu! Anafarta!' diye bağırdı. Hazır bulunanlar, o anda sesini çıkarmadan duran Mustafa Kemal'e doğru döndüler. Kayzer, Almanca olarak, 'Siz o, On Altıncı Kolorduya komuta eden ve Anafartalar'ı düşmana vermeyen Mustafa Kemal değil misiniz?' diye sordu. O da buna, en düzgün Fransızcasıyla, öyle olduğunu söyleyerek cevap verdi.

İmparatorluk karargâhı olarak kullanılan otele rahatça yerleşen Veliaht, yanına Mustafa Kemal'i alarak von Hindenburg'la von Ludendorff'a resmi ziyaretler yaptı. Hindenburg'un odasında oldukları sırada, Mareşal bu derece resmi bir görüşmenin protokolunu aşarak, Veliahta, dolayısıyla Türk milletine, savaş durumu üzerinde iyimser bir yorumlamada bulundu. Şehzade, bu avutucu bildiriye teşekkür etti. Savaş durumu üzerindeki düşünceleri çok daha az iyimser olan Mustafa Kemal ise, Mareşalin bu sözlerini sadece bir nezaket gösterisi gibi gördü.

Von Ludendorff da aynı derecede nazik ve iyimserdi. Zafere olan güveninin nedenlerini açıkladı ve özellikle batı cephesinde İtilâf Devletlerine karşı girişilmiş olan parlak saldırı üzerinde durdu. Mustafa Kemal, artık kendini tutamadı. Saldırı hakkında az çok bilgisi vardı. Von Ludendorff'un bunu, Alman milletiyle savaş ortaklarının moralini düzeltmek için kullanmakta olduğunun da farkındaydı. Lâfını esirgemeden, 'Bu saldırı sonunda hangi hatta kadar ulaşabiliriz?' diye sordu.

Bu kadar açık bir soru karşısında şaşalayan von Ludendorff bir an düşündü, sonra ona dönerek kaçamaklı bir cevap verdi: 'Biz kendi açımızdan saldırıyı başarıyla yürütmekteyiz. Olayların nasıl gelişeceğini zaman gösterecek.'

Mustafa Kemal hemen karşılık verdi: 'Bence, bu saldırının etkilerini değerlendirmek için ne olayların gelişmesini, ne de sonucu beklemek gerekir. Çünkü aslında bu yeni saldırı ancak bölgesel bir saldırıdır.' Von Ludendorff ona iyice bir baktı, ama cevap vermedi.

Mustafa Kemal bu arada, konuşmaları dikkatle dinleyen ve düşüncelerini paylaşır gibi görünen Vahdettin'le oldukça samimi bir ilişki kurmuştu. İttihat ve Terakki Fırkası'nı hiçbir zaman tutmamış olan Veliaht, Talât'la Enver'den hoşlanmadığını ve onların ülkeye zarar verdiklerine inandığını Mustafa Kemal'e açıkladı. Bir gün Veliahtın oteldeki odasında konuşuyorlardı. Mustafa Kemal ona, Türk halkını, Başkomutanlığın yaptığı gibi, katlandığı fedakârlıkların Alman orduları sayesinde zaferle ödeneceğine inandırmaya çalışmanın faydasız olduğunu anlatmak istiyordu. Von

Ludendorff bile savaşın kaderinin Allaha kaldığını ima eder yollu konuşmamış mıydı? Mustafa Kemal inandırıcı şekilde konuşuyor, Veliaht da onun sözlerine hak verir görünüyordu.

Tam o sırada otelin içinde bir patırtı koptu ve 'Kayzer! Kayzer!' diye bağrışmalar duyuldu. Kayzer, Veliahd-ı Şâhâne'ye saygı ziyaretinde bulunmaya gelmişti. Bütün centilmenliğini takınmış olan İmparator, Osmanlı devletinin güvenilir ve yakın dostluğundan ve müttefik olarak Almanların gözündeki değerinden hararetle söz etti. Enver Paşa'nın, görevini iki devlet arasındaki birliğin önemini kavramış olarak yürüttüğünü belirtti ve Alman Başkomutanlığıyla Genelkurmayının bu değerli subaya sonsuz güvenleri olduğunu da sözlerine ekledi. Veliaht ise bu demece, duruma uygun gördüğü dolambaçlı bir üslûpla ve çevirmen aracılığıyla şöyle cevap verdi:

> **Majestelerinin, Türk milletinin Almanya'ya karşı duyduğu dostluk ve bağlılık üzerindeki sözleri ve savaş ortaklarımızın pek yakında dileklerine kavuşacakları konusunda besledikleri umut, görevi ülkesinin geleceğini düşünmek olan bendenize sevinç ve teselli vermiş bulunuyorlar. Ancak, genel durumun incelenmesinden doğabilecek bazı düşünceleri de bir yana bırakarak, bir nokta üzerinde aydınlatılmak ihtiyacını duyuyorum: İmparatorluğumuzun bağrına indirilen darbelerin arkası alınmış değildir, aksine bu darbeler gittikçe daha şiddetlenmektedir. Bu böyle devam ederse, Osmanlı İmparatorluğu yok olacaktır. Demecinizde bana bu darbelerin önleneceği umudunu verebilecek herhangi bir teminata raslamak mutluluğuna erişemedim; bu noktayı biraz aydınlatmak suretiyle endişelerimi bir parça giderebileceğinizi umarım.**

Kayzer dimdik ayağa kalktı. Birtakım kimselerin Veliahtın zihnini bulandırmaya çalıştıklarının farkına vardığını söyledi. 'Ama şimdi ben, bizzat Almanya İmparatoru size gelecekten ve yakında kazanacağınız başarıdan söz ettikten sonra hâlâ şüpheniz var mı, olabilir mi?' Veliaht korkularının büsbütün giderilmediği cevabını verdi. Kayzer tekrar oturmayıp ayakta durarak artık gitmek istediğini belirtti.

Kayzer'in verdiği bir yemekte Mustafa Kemal, von Ludendorff'un sağına düşmüştü. Bu gösterişli Alman komutanıyla, kafasındaki başlıca konu, yani savaşın aldığı yön üzerinde konuşup tartışmak için can atıyordu. Ancak, von Ludendorff buna yanaşmadı. Yemekten sonra, von Hindenburg daha konuşkan çıktı. Suriye'deki durumun düzelmiş olduğunu, son günlerde cepheye yeni bir süvari tümeninin gönderildiğini söyledi. Musta-

mal'se onun sadece Suriye'deki Alman generallerinden aldığı rapor-
ekrar etmekte olduğunu biliyordu. Sözü geçen tümen, kendisinin ay-
önce Yıldırım Ordularının takviyesi için istemiş olduğu tümendi. O
ce bitkin bir haldeydi ki, atlarını işe yarar duruma getirmek için önce
a salıp besiye çekmek gerekmişti. Bir süre sonra tümenin hazır olup
adığını sormuş ve bu tümenden hiçbir şey beklenmemesi gerektiği ce-
nı almıştı.

Mustafa Kemal bu ayrıntılı bilgileri von Hindenburg'a anlattıktan son-
sözüne: 'Korkarım benim söylediklerim size gelen raporlara uymuyor,'
devam etti. 'Ama sözlerimin gerçek olduğuna sizi temin ederim; Suri-
leki durum düzelmiş değildir, inanın bana.' Yemekte içtiği bol şampan-
an da cesaret alarak, 'Mareşal hazretleri,' diye ekledi. 'Bunun dışında,
sırada önemli bir saldırıya girişmiş bulunuyorsunuz. Ama ben buna pek
vendiğinizi sanmıyorum. Aramızda kalacağına söz verirsem, bana bu sal-
ıda ne gibi bir amaç ve hedef güttüğünüzü söyler misiniz?'

Mustafa Kemal bu soruya tabii cevap beklemiyordu. Sonradan von
ndenburg'u, 'gözleri her şeyin derinine inen, dili ise susmanın değerini
len bir adam' olarak niteleyecekti. Mareşal ayağa kalkmıştı. Sadece, 'Si-
bir sigara ikram edebilir miyim, Ekselans?' dedi.

Veliaht ile maiyeti, batı cephesinin, üzerlerinde iyi etki bırakmak ve
iven vermek amacıyla seçilmiş birçok kesimlerini gezdiler. Ama, Musta-
Kemal'in düzenlenen programa uymayarak, kendi başına incelemeler
apması ve kıtadaki subayları sorguya çekmesi yüzünden bu gezintiler pek
aşarılı olmadı. Krupp fabrikasını da gördükten sonra, Berlin'e gittiler ve
ayzer'in konuğu olarak Adlon otelinde kaldılar. Veliahtın yanındaki
zun ve sinir gerici yaşayıştan sonra Mustafa Kemal şehrin kabare ve
Nachtlokal'lerinde[2] eğlenerek biraz kendini avuttu.

Bir gün, Adlon otelinde yalnız oldukları bir sırada, Veliaht Mustafa
Kemal'e dönerek, 'Ne yapmam gerekiyor?' diye sordu.

Mustafa Kemal, 'Tarihimizi biliyorsunuz,' diye cevap verdi. 'Osmanlı
tarihi, sizi haklı olarak korku ve endişeye düşüren olayların benzerleriyle
doludur. Şimdi size bir teklifte bulunacağım. Kabul ederseniz hayatımı si-
zin hayatınıza bağlayacağıma söz veriyorum. İzin verir misiniz?'

'Buyrun.'

'Henüz hükümdar değilsiniz. Ama Almanya'da, İmparatorun, veliah-
tın ve bütün prenslerin birer görevi olduğunu gördünüz. Siz niye devlet

2 Gece kulübü.

işlerinden uzak kalıyorsunuz?'

'Ne yapabilirim ki?'

'İstanbul'a döner dönmez bir ordu komutanlığı isteyin. Ben sizin kurmay başkanınız olurum.'

'Hangi ordunun komutanlığı?'

'Beşinci Ordu'nun.' Bu, Boğazları savunmakla görevli olan orduydu. Vahdettin itiraz etti: 'Vermezler ki.'

'Siz yine de isteyin.'

Şehzade ihtiyatla, 'İstanbul'a dönüşümüzde düşünürüz,' diye cevap verdi.

Dönüşte, Sofya'dan geçerlerken, Şakir Zümre ile bazı diğer dostları Mustafa Kemal'i istasyonda karşıladılar. Onlara, 'Almanya savaşı kaybetmiştir,' dedi. İstanbul'a döndüğü zaman da, Osmanlı İmparatorluğunun tek başına barış imzalaması için eskisinden daha şiddetle bir mücadeleye girişti. Ama yeniden hasta düşünce bu çabası yarıda kaldı. Birkaç yıldır yakasını bırakmayan ve bir gençlik hastalığına karışarak şiddetlenmiş olan[3] böbrek hastalığı ona iyice sancı vermeye başlamıştı. Doktorları kendisini Viyanalı bir uzmana gönderdiler. Uzman onu şehir dışındaki özel bir hastanede bir ay tedavi etti. Sonra kendisini toplasın diye Karlsbad'a gönderdi. Sofya'dan aynı trene binmiş olan Şakir Zümre de yanından ayrılmamıştı.

Bu zoraki dinleniş Mustafa Kemal'e yeniden kitap okumak ve ülkesinin geleceği üzerinde düşüncelerini bir düzene sokmak fırsatını verdi. Fransızca olarak tuttuğu hatıra defterinde siyasal görüşlerini açıklığa kavuşturuyordu. Bu arada Avusturyalı bir kızla flört etti. Kendisine gönül veren ya da sonradan arkadaşlarına övünmek için böyle anlatan genç kız, onunla evlenmek istiyordu. Mustafa Kemal ona umut vermemek için, ülkesinde bir nişanlısı olduğunu söyledi. Kız üzüldü ve nişanlısının kim olduğunu sordu. Mustafa Kemal gülerek, 'Vatanım' diye cevap verdi. Kızın yüzünde bir şaşkınlık ifadesi belirmişti. Mustafa Kemal, sözüne, 'Ben askerim,' diye devam etti. 'Ömrümün sonuna kadar vatanımı sevmek ve onunla yaşamak zorundayım.'

1918 Temmuzunun başlarında bir gün Mustafa Kemal'i görmeye gelen bir arkadaşı, Sultanın öldüğünü ve tahta Vahdettin'in geçtiğini haber

3 Mustafa Kemal gençliğinde iyi tedavi edilmeyen ve sonradan tepen bir belsoğukluğuna tutulmuştu. Düşmanlarının çıkardığı söylentilerin aksine, frengiye yakalanmış olduğu düpedüz yalandır.

rdi. Bunu duyar duymaz, şu anda İstanbul'da bulunmadığına çok canı sı-dı. Bu durumda yeni Padişaha bir tebrik telgrafı göndermekten başka pacak bir şey yoktu. Bu telgrafına, alışıldık biçimde bir teşekkürle karşı- verildi.

Vahdettin tahta kuşku içinde çıktı. Şeyhülislâma bu makama geçmek n hazır olmadığını açıkladı. 'Ne yapacağımı bilemiyorum, benden duanı- eksik etmeyin,' dedi. Enver'le birlikte arabasına binip törene giderken, natizmalarından yakındı. Arabadan inince bastonunu istedi, ama alma-şlardı. Vahdettin, 'Ne felâket,' diye sızlandı. Saraya ilk ayak basarken zından çıkan bu sözler, saltanatının geleceği için hiç de uğurlu sayıla-ızdı.

Mustafa Kemal, Karlsbad'da, doğu cephesinde beraber bulunmuş ol-ğu İzzet Paşa'nın zat işleri reisliğine getirildiğini, yani aslında Padişa-ı askeri danışmanı ve kurmay başkanı olduğunu haber alınca, yeni bir ıuda kapıldı. İzzet Paşanın İttihat ve Terakki'yle arası iyi olmadığı için, atama Enver'in yetki alanının daraltılması anlamına gelebilirdi. Bu da şaret verici bir şeydi. Yaverinin hemen İstanbul'a dönmesini tavsiye en telgrafları üzerine Mustafa Kemal temmuz sonunda Karlsbad'dan ay-dı, ama Viyana'da bir süreden beri Avrupa'yı kırıp geçirmekte olan İs-ıyol nezlesine yakalanması onu geciktirdi. İstanbul'a dönünce İzzet Pa-onu görmeye Pera Palas'a geldi ve şimdi Altıncı Sultan Mehmet adıyla ta çıkmış olan Vahdettin'le yeniden ilişki kurmasını öğüt verdi. Kendile-in savaş durumunun ciddiyeti yolundaki düşüncelerine, Padişahı nasıl çe-bileceklerini tartıştılar. İzzet Paşa'nın da uygun görmesiyle, Mustafa Ke-l, Sultan'ın huzuruna çıkmak isteğinde bulundu. Bu isteği kabul edildi.

Yeni Padişah, onu dostça karşıladı ve eskiden nasılsa yine öyle davra- gibi göründü. Mustafa Kemal, onun izniyle, her zamanki düşüncelerini rarladı ve Padişahın artık başkomutanlığı kendi eline almasını ve kendi- de kurmay başkanlığına getirmesini diledi.

Ama, Vahdettin ilk karşılaştıkları günkü haline dönmüştü. Gözlerini adı. Bir süre sonra açarak, 'Sizin düşüncelerinizi paylaşan başka komu-lar da var mı?' diye sordu.

'Var, Efendimiz.'

'Bu hususu düşünürüz.' Görüşme sona ermişti. Birkaç gün sonra İzzet a ile beraber tekrar huzura çağrıldı. Ama, Padişah bu sefer, daha ihti-ı davrandı. Ancak genel konular konuşuldu. Mustafa Kemal yılmaya-, bir üçüncü görüşme isteğinde bulundu. Vahdettin bu sefer ondan önce randı:

'Paşa,' dedi, 'ben her şeyden önce İstanbul halkına yiyecek sağlamak zorundayım. Millet aç. Bu duruma çare bulunmadıkça başka ne yapsak boştur.'

Mustafa Kemal, 'Düşünceleriniz çok yerinde.' diye cevap verdi. 'Ama İstanbul halkını doyurmak için yapılacak işler ülkenin kurtarılması için gerekli olan çabuk ve kesin önlemleri almaktan Zatı Şâhânelerini alıkoymaz. Kamu güvenliğinin sağlanabilmesi için girişilecek her çaba, bütün mekanizmanın iyi işlemesini gerektirir. Bütünü işlemedikçe mekanizmadan yarım yamalak da olsa bir sonuç alınamaz. Söylediklerimin doğru olduğundan eminim. Belki Zatı Şâhâneleri benim bu hareketimi yerinde bulmayacaklardır ama, yeni Sultan'ın yapacağı ilk işin otoritesini göstermek olduğunu söylemek zorundayım. Vatanın, milletin ve müttefiklerimizin güvenliğinin bekçisi olan bu kuvvet, başkalarının elinde bulundukça, siz de ismen Sultan olursunuz.'

Mustafa Kemal fazla ileri gitmiş olduğunu farketti. Padişah ona verdiği cevapta, 'Yapılması gereken şeyleri Talât ve Enver Paşalar Hazretleriyle görüştüm,' cümlesini kullandı. Bir kere daha gözlerini kapadı ve Mustafa Kemal'e elini, hiçbir şey söylemeden, uzattı.

Mustafa Kemal, düşmanlarının, Padişahı elde etmiş olduklarını anlamıştı. Buna rağmen, bir ordu komutanı olarak, her hafta Yıldız Sarayında yapılan Selâmlık törenlerinde görünmeye devam etti. Bir cuma günü, bekleme salonunda Enver, İzzet ve Balkan Savaşlarından kalma birkaç 'alaylı' paşayla karşılaştı. Namazdan sonra Padişahın, Mustafa Kemal'i kabul salonunda görmek istediğini söylediler. Mustafa Kemal, 'Yalnız mı?' diye sordu.

'Hayır. Yanında bir iki Alman generali var.'

Vahdettin, generallere, Mustafa Kemal'i, 'Çok değer verdiğim ve çok güvendiğim bir komutandır,' diye tanıttı.

Oturdukları zaman, 'Sizi Suriye'de Ordu Komutanlığına atadım,' diye ekledi. 'Oradaki harekât büyük önem kazanmış bulunuyor. Sizin oraya gitmeniz gerekti. Sizden isteğim şu: Bu yerlerin, düşman eline düşmesine meydan vermeyin. Size güvenerek verdiğim bu görevde, parlak başarılar kazanacağınızdan hiç şüphem yok. Göreve derhal başlamalısınız.' Atama emrini imzaladıktan sonra, Alman generallerine döndü ve: 'Bu zat benim söylediğim işi başaracaktır,' dedi.

Görünürde, Mustafa Kemal'e büyük bir şeref verilmişti. Ama o, böyle düşünmüyordu. İçinden Padişaha şunları söylemek geçti: 'Efendimiz, bana öyle bir görev veriyorsunuz ki, şimdi orada bulunan birtakım genera

r, aslında bu işle daha önceden görevlendirilmişlerdi. Beni onların başı- a komutan olarak gönderiyorsunuz, öyle mi? Eğer öyleyse, benim için bü- ik bir şeref olan bu buyruğa, seve seve boyun eğerim. Ama acaba siz so- unu temelinden kavramış durumda mısınız? Beni, bir süre önce komutan- ğından istifa etmiş olduğum ve doğrusunu söylemek gerekirse, o cephede- bütün ordular gibi, benden sonra yenilgiye uğramış olan bir ordunun ba- na gönderiyorsunuz. Bu koşullar altında bana verdiğiniz görevi nasıl başa- bilirim?'

Ama bunların hiçbirini söyleyemeyeceğini biliyordu. Padişahtan izin leyerek mabeyne döndü. Enver Paşa gülümseyerek ona doğru geldi. Mus- fa Kemal 'Bravo! Tebrik ederim! Siz kazandınız!' dedi. Sonra daha cid- olarak: 'Dostum,' diye ekledi; 'sizinle hiç değilse bazı temel sorunlar zerinde konuşmak istiyorum. Benim bildiğim ve anladığım kadarıyla, Su- ye'deki ordumuz, kuvvetimiz, durumumuz sadece lâftan ibarettir. Beni raya göndermekle iyi öç almış oldunuz. Aynı zamanda geleneklere aykırı ir iş yaptınız. Padişahın bana şahsen emir vermesine yol açtınız.'

Enver'le yanındaki paşa güldüler. Ötekiler pek oralı olmadı. Salonun ir köşesinde Balkan Savaşına katılmış olan birkaç subay ateşli bir konuş- aya dalmışlardı. İçlerinden birisi: 'Bu Türk askerleriyle hiçbir şey yapıla- az.' diyordu. Öküz gibidirler. Sadece kaçmasını bilirler. Acırım böyle be- nsiz bir sürüyü idare etmek zorunda kalanlara.'

Mustafa Kemal bu sözleri duyunca öfkeyle lâfa karıştı: 'Paşa,' dedi. en de askerim. Bu orduda ben de komutanlık ettim. Türk askeri kaç- az. Kaçmak ne demektir bilmez. Onun sırtını döndüğünü gördünüzse, utlaka başındaki komutanı kaçmıştır. Kendi kaçışınızın ayıbını Türk as- erlerine yüklemek haksızlıktır.'

Mustafa Kemal'i tanımayan, ya da tanımazlıktan gelen Paşa, bir an esini çıkarmadı. Sonra arkadaşlarına dönerek, 'Kimdir bu adam?' diye ordu. Fısıldayarak cevap verdi. Mustafa Kemal de sessizlik içinde oradan yrıldı.

Rauf Bey, onu Haydarpaşa'da uğurlamaya geldi. Mustafa Kemal na, Padişahın huzuruna çıkışını anlattı ve tam tren kalkacağı sırada kula- ına, 'Fethi'yle bağlantıyı kesme. Durumu yakından izle,'diye fısıldadı. Rauf Bey onu bir kez daha uyardı: 'Askerlikte kaldığım sürece, siyasî işle- e karışmamaya kesin olarak karar verdim. Fethi'yi Meşrutiyet'ten beri ta- ırım, ama siyasi bakımdan onunla işbirliği yapmayı doğru bulmuyorum.' Tren, istasyondan ayrıldı ve güneydoğuya doğru ilerlemeye başladı.

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

Türk Yenilgisi

MUSTAFA KEMAL, düşmanın Türkiye'yi büsbütün savaş dışı etmek için tasarladığı son saldırıdan bir ay önce, Yedinci Ordu'nun komutasını yeniden ele almak üzere Filistin'e geldi. Von Falkenhayn gitmiş, onun yerine ordu grubu komutanlığına Liman von Sanders getirilmişti. Mustafa Kemal, ordusunu korktuğundan daha da perişan ve bitkin halde buldu. Enver ona sadece asılsız umut vermekle kalmamış, bilgi ve rakamları da yanlış olarak göstermişti. Batıdan doğuya doğru uzanan cephe boyunca üç Türk ordusu yerleştirilmişti; Dördüncü Ordu da nehrin doğusunda mevzi almıştı. Ama bunlar, yedekten yoksun birer ordu iskeletinden başka bir şey değildi. Mustafa Kemal, İstanbul'dan ayrılmadan önce bütün bu ordu kalıntılarının tek komuta altında ve yoğun bir kuvvet halinde toplanması için ısrar etmiş, ama bu öneri, yine onun kişisel hırslarının bir göstergesi olarak yorumlanıp önemsenmemişti. Nablus'taki karargâhından, cephenin merkez kesimini uzun uzun ve baştanbaşa denetledikten sonra savaşın daha başlamadan kaybedilmiş olduğu sonucuna vardı.

Birliklerin birçoğu altı aydır hiç dinlenmemişlerdi. Türklerin o geleneksel dövüşme gücü, yiyecek yokluğundan çökmüş durumdaydı. Takviye birlikleri, yolda erlerin çoğunun kaçması yüzünden, dökülerek geliyordu. Bundan sonra bu kadarı bile gelmeyecekti. Çünkü bir ikinci cephe daha açılmıştı. Enver Paşayla Almanlar, milletin içinde bulunduğu korkunç tehlikeye bakmadan Kafkaslara yeni bir ordu göndererek o eski Pan-İslâm, Pan-Cerman hülyaları uğruna, dağılan Rus ordularını kovalamaya kalkmışlardı. Mustafa Kemal'in emrindeki tümenlerden birine gönderilen bir alay, komutansız ve kurmaysız olarak geldi. Bunlar kendilerine haber bile verilmeden, yerlerine yenileri de atanmadan Kafkas cephesine gönderilmişlerdi. Alayın iki taburundan biri, Türk ordularının durumunun umutsuz

duğu yolunda İngiliz ajanı Arapların yaydığı propagandaya kanmış ve olığu gibi kaçmıştı.

Eylül başlarında Mustafa Kemal, bir doktor arkadaşına şöyle yazıyor:

Suriye acınacak halde. Ne valisi var, ne de komutanı. İngiliz propagandası almış, yürümüş. İngiliz gizli servisi her yanda faaliyet halinde. Halk, hükümetten nefret ediyor ve İngilizlerin gelmesini bekliyor. Düşman hem asker, hem de ulaştırma bakımından güçlü. Onların karşısında biz pamuk ipliği gibiyiz. İngilizler artık bizi propaganda yoluyla savaştan daha kolay yenebileceklerine inanıyorlar. Her gün uçaklarından bombadan çok, boyuna 'Enver ve Çetesi'nden söz eden kâğıtlar atıyorlar...'

Bu, Türklerden iki kat kuvvetli, süvari ve uçak bakımından ezici bir tünlükte olan General Allenby'nin, Türk ordusunun kalıntısına indirmeyi sarladığı 'strateji şaheseri'ne hazırlık olarak girişilen yıpratma yöntemleıden biriydi. Allenby'nin planı cüretli ve basitti. Önce piyade kuvvetiyle ırk cephesini yaracak, sonra da üç Türk ordusunun ikmallerini sağladıkı üç noktaya geriden süvariyle hücum edecekti. Bu plan hızla ve bir aksi çıkmadan uygulanırsa, Allenby bu orduları sadece yenmeyi değil, büstün yok etmeyi umuyordu. İlk yarma hareketi, kıyıdaki Sekizinci Or'ya karşı yapılacaktı. Ama İngilizler içerdeki Yedinci Ordu'ya hücum ecekmiş gibi davranarak Türkleri aldatmak ve gafil avlamak niyetindeyer. Bu, Allenby'nin bundan önceki seferde kullandığı taktiğin tam tersiy-

Bu aldatma manevrası öyle inceden inceye hazırlandı ki, örneğin İngiler Kudüs'te bir otele el koyarak ona Genel Karargâh süsü verdiler; Şe nehrinde köprüler yaptılar; vadide yeni kamplar kurdular ve hattâ çudan yapılma on beş bin tane at mankeni bile hazırladılar. Arada bir, zde atların nehirden su içmeye gittiği izlenimini vermek için, katırların ktiği kızaklarla yerden toz kaldırıyorlardı. Bu arada saldırıda kullanılak asıl kuvvetler geceleyin yürüyerek tepelerden kıyıdaki ovalara doğru nekteydi. Çadır kurmuyor, zeytinliklerde ve portakal bahçelerinde gizleorlardı. Böylece yerli halka bile belli etmeden mevcutları iki katına kselmiş oldu.

Bu aldatma gerçekten başarılı oldu. Türkler, saldırıdan bir gün öncee kadar düşmanın kıyıdaki yığınağından habersiz, kuvvetlerini Şeria va-

disinde bekledikleri saldırıya karşı yığmaktaydılar. Vadinin komutası Mustafa Kemal'deydi. İki gün önce İngiliz ordusundan kaçan bir Hintli gerçek saldırı yönünü, tarihi ve saatini Türklere bildirmiş, ama buna Mustafa Kemal'den başka kulak asan olmamıştı. Raporu alır almaz, nüksetmiş olan böbrek sancısı yüzünden hasta yattığı yataktan fırladı. Kurmay heyetini topladı ve düşmanın 19 Eylül sabahı saldırıya geçeceği tahminine dayanan bir emir yazdırdı. Saldırının yönü konusunda da aldanmamak için komutası altındaki bütün birliklerin alacakları önlemleri ayrıntılarıyla saydı. Emrin bir kopyasını da bilgi edinsin diye Liman von Sanders'e gönderdi. Liman, Mustafa Kemal'in saldırı tarihine dair tahminini ciddiye almamakla birlikte, hazırlıklı bulunmaktan zarar gelmeyeceği cevabını verdi.

18 Eylül akşamı Mustafa Kemal, gerekli önlemleri almış olduklarından emin olmak için emrindeki iki kolorduya komuta eden arkadaşları İsmet ve Ali Fuat'la telefonlaştı. Daha telefonu henüz kapatmıştı ki, İngiliz topçu bombardımanının ilk gümbürtüsünü duydu. İngilizler ellerindeki bütün toplarla on beş dakika süren âni ve çok şiddetli bir bombardımana giriştiler, bunun arkasından da dakikada yüz metre kadar hızla ilerleyen bir baraj ateşi açtılar.

Kendi cephesinde bir iki ufak çarpışmadan sonra asıl darbenin buraya, merkeze değil de, kaçan Hintlinin söylediği gibi sağ kanada yöneltildiği hemen belli oldu. Gerçek darbeyi yiyen Sekizinci Ordu'ydu. Türkler şaşalayıp yıldırımla vurulmuşa dönmüş, karşı koyamamışlardı. Çok geçmeden darmadağın halde kuzeye, Medigo ovasına doğru çekilmeye başladılar. Allenby, burasının, tarihin başlangıcından beri, kesin sonuçlu savaşlara sahne olduğunu çok iyi biliyordu. Piyadelerini Türklerin peşine salarken atlılarını da ana çekiliş yolunu kesmek üzere doğuya yöneltti. Etkili bombardımanlar Türklerin haberleşme hatlarını kesmişti. Bu yüzden Liman von Sanders, bozgunun büyüklüğünü ancak yirmi dört saat sonra anlayabildi. Nezaret'deki karargâhı geceleyin yol almış olan düşman atlı kuvvetleri tarafından basıldı. Daha yatakta olan Liman von Sanders'le bütün kurmay heyeti az kalsın esir düşüyorlardı.

Allenby'nin atlıları Türk ordusunun yanlarını hızla çevirerek çember sıkıştırmaktaydılar. Wavell bu harekâtı 'menteşeleri dağ eteklerinde ve tokmağı kıyıda olan geniş ve ağır bir kapıyı' tokmağından tutup iterek açmaya benzetir. Mustafa Kemal'in Yedinci Ordu'su kapının menteşelerinin bulunduğu yerdeydi. Ordunun sağ kanadı dağılmış, ya da esir düşmüştü. Mustafa Kemal geri kalan kuvvetini biraraya topladı ve sağ kanattaki yenilginin yayılmasını önlemek için dayanabildiği kadar dayandı. Düşmanın

Şeria nehrinin doğusuna geçmesini önlemenin şart olduğunu görüyordu. Bu kesimdeki Dördüncü Ordu zaten Türklerin tek gerileme yolunu kesmeye çalışan Faysal ve Lawrence komutasındaki Arap lejyonlarının baskısı altındaydı. Düşmanın geçici olarak durdurulmasından yararlanan Mustafa Kemal, sağ ve sol kanadındaki ordu kalıntılarıyla bağlantısını mümkün olduğu kadar kesmemeye çalışarak Şeria yönünde çekilme emri verdi.

Eski karargâhları olan Nablus'tan geçtiler. Halk, sessiz ve ilgisizdi. Başka yerlerde de Arap köylülerinin İngilizleri karşılamak üzere bayramlıklarını giymiş olduklarını görmüşlerdi. Türkler adım adım ve düzenli olarak gerilemekteydiler. Yer yer yapılan İngiliz hücumlarına karşı koyuyor ve sayıca çok az oldukları halde onları durdurmaya ve yeniden toparlanmaya zorluyorlardı. Yeterli yedek kuvvetleri olsa mevzilerini pekâlâ tutabileceklerdi. Ama elde yedek kuvvet diye bir şey yoktu.

Askerin maneviyatı üzerinde yıkıcı bir etki yapan hava akınları yüzünden büyük kayıplara uğruyorlardı. Buna karşın Mustafa Kemal azimli ve yılmak bilmeyen önderliği ve güçlüklerle dolu bir haftanın sonunda, askerini düşmanın çemberinden kurtarıp Şeria nehrinin karşı kıyısına geçirmiş bulunuyordu. Kolordusuyla geriyi tutan İsmet Bey, hücumların şimdi güneyden değil de, kuzeyden gelmeye başladığını farketmişti. İngilizler, kolordunun Şeria'yı geçmesini önlemek için süratle güneye sarkmaktaydılar. Şeria vadisi daha şimdiden Yıldırım Ordularının dağınık döküntüleriyle doluydu. İsmet Bey taşıt araçlarını tahrip etti. Tümenlerini elden geldiği kadar düzenli tutmaya çalışarak atları yüzdürdü, askerlerini suya daldırdı ve onlarla birlikte, düşman ateşi altında, karşı kıyıya geçti. Kuvvetli bir akıntı vardı. Yarı bellerine kadar suya girmişlerdi. Yanındaki Alman Albayı, karısıyla kızının fotoğrafları ıslandı diye üzülüyordu. İsmet Bey, 'Uğurdur, uğurdur.' dedi. 'Kutsal Şeria suyunda vaftiz oldular, fena mı?'

İsmet Bey, Mustafa Kemal'i, Aclun'da, bir zamanlar Selâhattin'in Haçlıları Şeria nehrini geçmekten alıkoyduğu kalenin duvarları altında, hasta ve sancılı olarak buldu. Ne olup bittiğini ve işin nereye varabileceğini henüz ikisi de kestiremiyorlardı. Dördüncü Ordu çorak çöl yollarından Şam'a doğru çekilmeye başlamıştı bile. Acaba von Sanders Şam'ı savunacak mıydı? Bilemiyorlardı. Ertesi gün dağlar arasından Deria'ya yollandılar. Arap köylüleri de onlara saldırmaya kalkıştılar, ama Türkler dönüp üzerlerine yürüyünce dağıldılar. Deria'ya varınca Şam'a doğru çekilmeleri bildiren bir emir aldılar. Mustafa Kemal, Yedinci Ordu'ya Şam'ın güneyinde Kisve'de toplanma emri verdi.

Mustafa Kemal Şam'a maiyetinden birkaç kişiyle yalnız girdi. Askerlerini biraz dinlenip sonradan gelsinler diye geride bırakmıştı. Şam'ı askerliğinin ilk günlerinden tanıdığı için yerli halkın Türklere karşı takındığı soğuk, düşmanca tavrı sezmekte gecikmedi. Pencerelerde Faysal'ın bayrağı asılıydı. Silahlı Arap çeteleri heyecandan sarhoş bir halde sokaklarda dolaşıyor ve havaya ateş edip binicilik gösterileri yaparak eğleniyorlardı. Şehrin elden gittiği belliydi. Kisve'ye dönünce von Sanders'in bir emrini buldu. Birliklerini Dördüncü Ordu Komutanına teslim ederek Rayak'a gitmesini ve cephenin çeşitli yerlerinden kurtulmuş birlikleri toparlayıp komutası altına almasını bildiriyordu.

Von Sanders aslında Şam'ı savunmayı tasarlamış, ama askerlerin yorgunluğu ve düzensizliği, bağlantı yokluğu ve düşmanın görülmedik hızı karşısında planından vazgeçmek zorunda kalmıştı. Şimdi artık geri çekilen birlikleri daha kuzeydeki Humus'da yeniden toparlamak, Barada vadisinden Rayak ovasına uzanan bir savunma hattı kurmak umudundaydı. Bu hat aynı zamanda Beyrut'u da koruyabilirdi. Böylece Emir Faysal zafer şenlikleri içinde Şam'a girdi. Ondan bir iki gün önce de Albay Lawrence gelmişti. Şam kadınları, onun şerefine peçelerini yırtıp atmışlar ve kafeslerden sarkıp çığlık çığlığa kahkahalar savurarak, sokaklarda üstü açık Rolls-Royce'uyla dolaşan Lawrence'nin üzerine hamam taslarıyla esanslar serpmişlerdi.

Arap askerleri Şam'a girerken Mustafa Kemal Rayak yolundaydı. Liman von Sanders'i Alman Asya Kuvvetleri Karargâhında buldu. Karargâha komuta eden Alman albayı onlara birer bardak buzlu bira sundu. Biralar içilirken albay, yeni komutanına her şeye rağmen mükemmel kuvvetlerinin mükemmel durumunu harita üzerinde canlandırmaya çalışıyordu.

Albay sözlerini bitirince, Mustafa Kemal, von Sanders'e sordu: 'Bu subay benim emrimde midir?'

'Evet.'

'Öyleyse, Albayım, bana birliklerinizin bulundukları yerleri, sayılarını ve durumlarını söylemek lütfunda bulunur musunuz?'

Albay şaşakalmıştı. 'Kesin olarak söyleyemem,' dedi,'Birliklerin hareket halinde oluşu durumu biraz karıştırıyor.'

Mustafa Kemal, 'Albayım, burada benim ülkemin hayatı sözkonusudur,' diye cevap verdi. 'Vatanımı savunmakla görevli olanlar tahminlerle yetinemezler. Hemen şu anda birtakım kararlar almak zorundayım. Sizden ne umabilirim? Lütfen söyler misiniz?'

Albay biraz düşündükten sonra doğruyu söyledi: 'Güvenebilecek hiç-

ir kuvvetim olmadığını itiraf etmek zorundayım, Komutanım.'

'Demek oluyor ki, karşımda sadece bir albayla kurmayından başka içbir şey yok, öyle mi?'

'Öyle,'

'Haydi karargâhımıza gidelim o halde,'

Mustafa Kemal'in karargâhı Rayak'da, von Sanders'inki ise Baalek'deydi. Anladığına göre buralardaki asker toplulukları, sadece birlikleni kaybetmiş, moralleri iyice bozulmuş birtakım dağınık gruplardan başa bir şey değillerdi. Mustafa Kemal güvendiği subayları, bu askerleri toplayıp birlik şeklinde örgütlemekle görevlendirdi. Birkaç yüksek rütbeli suayın at sırtında kuzeye doğru geçmiş olduklarını öğrendi. Şam'ı savunnakla görevlendirilen general şehirden ayrılmış; kolordu komutanlarından iri de askerlerini düşmana teslim ederek Beyrut'a kaçmıştı.

O akşam Mustafa Kemal artık hiçbir cephede ve hiçbir birlikte otori- diye bir şey kalmamış olduğunu anladı. Durumu kendi eline almanın zaanı gelmişti. Yine yetkilerini aşarak bütün kuvvetlerine kuzeye doğru yolanmak emri verdi. Bunlar Şam bölgesinde İsmet'in, Baalbek bölgesinde e Ali Fuat'ın komutası altında bulunan birliklerdi. Humus'taki von Saners'e de bildirdiği bu emir yüzünden ağır eleştirilere uğrayabilirdi. Çünü, artık bir daha geri dönemeyecek şekilde geniş ölçüde bir gerilemeye irişmişti. Ama Mustafa Kemal kendi görüşüne güveniyor ve bu davranışı savunabileceğini biliyordu.

Von Sanders, Rayak'ın boşaltılması için emir vermişti. İngilizler am'ın kuzeyindeki yoldan ilerlemeye başladıklarına göre Rayak'ı elde utmak artık olanaksızdı. Mustafa Kemal, şehir halkının açtığı ateşe karn tren istasyonunu ateşe verdi, makine ve su tesislerini yok etti. Bütün aserleri topladıktan sonra da Baalbek'e doğru yola çıktı. Burada emrini Ali uat'a tekrarlayarak geceleyin trenle Humus'a gitti. Liman von Sanders'i örerek, aldığı kararın bu koşulların altında alınabilecek tek karar olduğuu ısrarlı bir ifadeyle anlattı. Von Sonders ona hak verdi.

'Dediklerinize çok doğru. Ama ben ne olsa bir yabancıyım. Böyle bir arar alamam. Bunu ancak ülkenin sahipleri yapabilirler,' Von Sanders bu ararın, önemli Suriye eyaletinin hemen hemen tümünü düşmana bırakak anlamına geleceğini biliyordu.

Mustafa Kemal en etkili tavrıyla cevap verdi. 'Öyleyse karar uygulaacaktır.'

İkisi birarada, hasta yatan Türk kurmay başkanını görmeye gittiler. O a Mustafa Kemal'e hak verdi. Ellerinde kalan kuvvetlerin hepsini

200 kilometre kadar kuzeydeki Haleb'e, yani Suriye'nin en uç köşesine gönderecek ve orada toplayarak yeni bir karar alacaklardı. Son emri veren von Sanders oldu, ama artık gerçek komuta Mustafa Kemal'in elindeydi. Kaderin garip bir cilvesi olarak, başlangıçta istediği şey, yani üç ordunun aynı komuta altında toplanması en sonunda gerçekleşmişti ama, ordular hemen hemen yok olduktan sonra.

Böylece Allenby'nin tam anlamda bir 'Yıldırım harekâtı' olan saldırısı bir süre için duraklamış oldu. Allenby, cüretli bir karar vererek asıl kuvvetinin izleyemeyeceği ufak bir öncü kuvvetiyle yürüyüşünü sürdürdü. Ama düşmanla arasını hayli açmış olan Mustafa Kemal dağınık kuvvetlerini toplayıp Türk topraklarını savunmak için hazırlığa girişecek kadar zaman kazanabilmişti. Halep, bunaltıcı bir sıcak altında cansız bir şehir gibi görünüyor, askeri araçlar geçtikçe havalanan sarı renkli kalın toz bulutları sokakları kaplıyordu. Mustafa Kemal, kolordu komutanları İsmet ve Ali Fuat'ın başkanlığında reorganizasyon komiteleri kurmuştu. Yavaş yavaş iki yeni tümen meydana getirdiler. Bunlardan biri Katina'da mevzi aldı. Kuzey ve batıda İskenderun limanına doğru inen dağ yollarını kontrol altında tutuyordu. Von Sanders maiyetinin büyük kısmını limanın gerisindeki Adana şehrine göndermişti. Bir süre sonra kendi de onları izledi ve böylece hemen hemen savaş sahnesinden çekilmiş oldu.

Gerileme harekâtı sırasında yakasını bırakmamış olan böbrek sancıları, Halep'e varışından az sonra Mustafa Kemal'i yine yatağa düşürdü. Ermeni hastanesine yattı. Hastabakıcıların oturma odasında yerli idareciler ve generallerle toplantılar yapıyor ve hastalığa karşı gösterdiği dayanıklılık doktorları şaşırtıyordu. Bu arada İngilizlerin zırhlı araçlardan kurulu bir ileri birliği Türk artçılarıyla küçük bir çarpışmadan sonra şehre yaklaşmış ve Türklere teslim olmaları için haber göndermişti. Türkler teslimi kabul etmediler. İngilizler, takviye birlikleri gelinceye kadar iki gün beklediler ve bu arada şehrin savunma tesislerini keşfe çalıştılar. Bir ara Araplar şehrin kalesiyle hükümet konağını ellerine geçirdiler. Mustafa Kemal şimdi Baron otelinde kalıyordu. Sancıları geçmemişti. Odasında yatarken sokaktan ateş sesleri duydu ve balkona çıkıp baktı. Aşağıda büyük bir kargaşalık vardı. Bir sürü Arap, paniğe kapılmış olan Türk askerlerini yarıp geçerek, onu ve subaylarını ele geçirmek için otele girmeye çalışıyorlardı. Mustafa Kemal aşağı indi ve kamçısını sallayarak Arapları dışarı kovdu. Bu sırada garnizon komutanı, korkusundan okuyamadığı bir raporu onun eline tutuşturdu. Mustafa Kemal sükûnetle okudu. Rapor, şehrin düşman hücumuna uğradığını bildiriyordu.

Arkadan Mustafa Kemal'in, sırtında kusursuz üniforması, ağzında si-
arası, kurşuni gözlerinde emin bakışı ile, dimdik, otelin taraçasına çıktığı
örüldü. Sakin, telâşsız birkaç emir verdi. Sonra sokağa çıkıp ağır ağır yü-
ümeye başladı. Savunmaya çalıştığı Halep halkından bazılarının damlar-
an başına el bombaları attığını içinden acı acı gülerek görüyordu. Tedbir-
. davranarak yakınlara yerleştirmiş olduğu askerler süratle yetiştiler, der-
al yayılarak makineli ateşiyle Arapları dağıttılar. Cesetler kaldırımlara
erilip kalmıştı. Şehirde düzen kısa zamanda sağlandı.

Ama, Halep'i boşaltma zamanı gelmişti. Allenby'nin yaklaşan saldırı-
arından başka, geriden İskenderun'a bir çıkarma tehlikesi de vardı. Mus-
afa Kemal otomobiline binerek şehri dolaştı ve gereken emirleri verdi.
Sonra oteline döndü. O gece ordunun artçıları, harekete tam bir çekilme
üsü vererek şehrin güneyini boşalttılar. Aslında ana kuvvet şehrin kuzey-
batı varoşlarına çekilmişti.

Mustafa Kemal'in bir süre önce yattığı hastanede bütün savaş boyun-
ca kalan iki İngiliz hemşiresinden biri, bundan sonraki 'ana baba günü'nü
şöyle anlatır:

> 'Sabahın saat altısında silah sesleri şehrin her yanını sarmıştı. Gökten sanki kurşun yağıyordu. Değil sokağa, balkona bile çıkmaya olanak yoktu. Araplar sokakları tutmuş, rasgele ateş ediyorlardı. Evlerin çoğunu yağma eden Araplar kap kacağa kadar ne bulurlarsa alıp götürüyorlardı. Karşımızdaki bir eve saldırıp girdiklerini ve ele geçirdikleri yatak, yastık gibi her türlü eşyayı atlarına yükleyip götürdüklerini gözümüzle gördük. Saat sekiz olunca bizim ordunun önünden gelen Hicazlı Arap birlikleri bağırıp şarkılar söyleyerek şehre girdiler. Atlarını dörtnala sürüyor ve tüfeklerini, kılıçlarını, bayraklarını havada sallıyorlardı. İngilizlerin de uzakta olmadığını biliyorduk. Saat dokuzda başı miğferli askerlerimizin zırhlı arabalarla şehre girişlerini görerek sevindik. Şükran duygularımız içimizden taşıyordu. Dışardakilerin alkışları ve yaşa sesleri arasında kendi bayrağımızı çektik. Hastanemizin karşısına düşen tepelerden siyah bir çizginin gitgide yaklaşmakta olduğu görülüyordu. En sonunda atlılarımız da şehre girdi. Yarım saatlik bir moladan sonra mevzi almak üzere şehrin kuzeyine geçtiler. Yazık ki Türkler orada pusuya yatmışlardı. Birden hücuma kalkınca askerlerimizden bir kısmı can verdi ve birçoğu da yaralandı.'[1]

1 Hemşire Ethel Curry (Mrs. E. McLeod Smith), **Nurses' League Journal.**

Bunu izleyen bir sürü artçı harekâtı sırasında Mustafa Kemal'in ordusu üstüste hücuma uğradığı halde hiçbir zaman yenilmeden şehrin arkasındaki tepelere kadar çekildi. İngilizler Şam'dan takviye getirtmek zorunda kaldılar. Türkler şimdi ilk kez olarak Arap topraklarını değil, kendi vatanlarının toprağını savunuyorlardı, çünkü burası Türkiye'nin doğal sınırıydı.

Ama, Mustafa Kemal, her şeyin sona ermek üzere olduğunu çok iyi biliyordu. Osmanlı İmparatorluğu imparatorluk olmaktan çıkmıştı artık. Balkan Savaşları, İmparatorluğu Avrupa'daki topraklarından etmiş, Dünya Savaşı da bütün Arap eyaletlerini elinden almıştı. Bu yenilgi kendisine acı gelmekle beraber, Mustafa Kemal bu toprakların kaybına o kadar üzülmüyordu; bir bakıma bunun böyle olacağını öteden beri görmüştü. Bu onun, kanserli dış organlarını kesip atmış, atalarının bereketli toprağında yoğun ve sağlam bir beden halinde tekrar hayata kavuşmuş yeni bir Türkiye hayalini daha da elle tutulur hale getirmişti. Yabancı toprağı olan Suriye elden gitmişti. Ama Türk anayurdu Anadolu henüz yaşıyordu, yaşaması da gerekliydi. Ülkenin geçmişi ve geleceği, işte burada, şu sıradağların ardında yatıyordu.

ON ALTINCI BÖLÜM

Mütareke

U HAYALİN GERÇEKLEŞMESİ için vakit daha erkendi. Bu arada, ehlike en yüksek noktasını bulmuştu. Humus'tan Halep'e çekildikleri sıra- a ve daha sonraları, Mustafa Kemal hep çok yakın olduğunu bildiği yenil- inin doğuracağı sonuçları düşünüp durmuştu. Eğer Osmanlı Hükümeti ge- en yıl, kendisinin ısrarla istediği gibi, Almanlardan ayrı olarak barış yap- ış olsaydı, belki İtilâf Devletlerinden daha uygun koşullar koparılabile- ek ve ülkenin şerefli bir şekilde yaşaması sağlanmış olacaktı. Ama şimdi ürkiye'nin bütün varlığının tehdit altında olduğunu görüyordu. Bu tehdide asıl karşı konulabilecekti?

Kabinenin her an istifası bekleniyordu. Artık barış istemekten başka apacak bir şey kalmamıştı. Ama bu, çökmüş ve gözden düşmüş olan Ta- t Paşa'nın yapacağı iş değildi. Yeni bir hükümet kurulmalıydı. Mustafa emal'e göre bu hükümetin başına getirilebilecek tek adam İzzet Paşa' ı. O da savaşa karşı gelmişti; siyasî görüşleri ılımlı olmakla beraber, ırtsever bir adamdı. İttihat ve Terakki'ye karşı ötedenberi cephe almış, illiyetçilere daha yakınlık göstermişti.

Mustafa Kemal bu düşüncesini, başyaveri yoluyla Padişaha iletmek ere bir telgraf çekti. 'Durum son derece ciddidir,' diyordu. 'Askerlerimi- n maneviyatı gün geçtikçe çökmektedir... Sadece ordumuzun varlığı de- l, devletimizin geleceği de tehlikededir... Onun için her ne pahasına olur- olsun barış yapılmasını ısrarla salık veririm.' Yaverden bu görüşü Sulta- açıklamasını ve İzzet Paşa'yı yeni bir kabine kurmakla görevlendirmesi in ısrarda bulunmasını rica etti. Mustafa Kemal, kabineye Fethi ve Rauf eylerin ve Harbiye Nazırı (dolayısıyla başkumandan vekili) olarak kendi- nin alınmasını açıkça ileri sürüyordu. Telgrafını 'Bu kabine derhal İtilâf evletleriyle temasa geçerek askerî harekâtın durmasını sağlayacak bir

mütareke imzalamalıdır,' diye bitirdi.

İstanbul'da da olaylar zaten bu yönde gelişmekteydi. Talât Paşa Almanya'ya yaptığı bir ziyaretten dönmüştü. Sofya garındayken Bulgar cephesinin çöktüğünü ve Kral Ferdinand'ın tahttan çekilmeden önce bir mütareke imzalamaya çalıştığını haber almıştı. Böylece Osmanlı İmparatorluğu hem Doğudan, hem de Batıdan tehdit altına giriyordu. Selânik'e kadar sokulmuş olan düşman kuvvetlerine İstanbul yolu açılmış demekti. İstanbul sokaklarında, herkesin nefret ettiği Fransız generali Franchet d'Espérey' nin şehre çok yakında gireceğine dair söylentiler dolaşmaya başlamıştı. Bu generalin, İstanbul'u bir Frenk şehri yapacağı ve Türkleri köle durumuna sokacağı söyleniyordu.

Talât Paşa, döner dönmez Padişaha istifasını sundu. O da bunu başta red, ama sonra kabul etti. Bundan biraz sonra Enver, Cemal ve Talât bir Alman zırhlısıyla Karadeniz'e kaçtılar. Talât, Almanya'ya gitti, üç yıl sonra orada intikamcı bir Ermeninin kurşunuyla vurulup ölecekti. Enver'le Cemal, Rusya'ya sığındılar ama onların da sonu daha az kanlı olmadı. İttihat ve Terakki Fırkası son bir toplantı yaparak suçlarını kabul etti ve kendi kendini dağıtmaya karar verdi.

Eskiden beri yasak savmak için kendisine başvurulan ihtiyar Tevfik Paşa, yeni bir hükümet kurmayı başaramayınca, bu görev İzzet Paşa'ya teklif edildi. Mustafa Kemal'le arkadaşlarının ısrarı karşısında İzzet Paşa görevi, başkomutanın emrine boyun eğen bir asker olarak, kabul etti. Güdeceği siyaset, Wilson ilkelerine uygun bir barış sağlamak olacaktı.

Rauf Bey, İzzet Paşa'nın, Mustafa Kemal'i ya Harbiye Nazırı ya da Genelkurmay Başkanı yapması için çok çalıştı. Ama Paşa şimdilik bu görevlerin ikisinin de kendi elinde bulunmasını daha uygun görüyordu. Mustafa Kemal'in cephedeki işinin henüz bitmediğini ileri sürerek, barışa ulaşıldıktan sonra Harbiye Nazırlığına geçebileceğini söyledi. Bu arada İsmet Beyi Harbiye Nezareti Müsteşarlığına, Rauf Beyi Bahriye Nazırlığına ve Fethi Beyi de Dahiliye Nazırlığına getirdi. Mustafa Kemal'in eksikliğine rağmen bu, içinde milliyetçilerin yer aldığı ilk kabineydi. İlk işi de mütareke yollarını araştırmak olacaktı.

Daha önce İngilizler, Lawrence'nin subaylarından Albay S.F. Newcombe eliyle Talât'a gayri resmi görüşme teklifinde bulunmuşlardı. Newcombe, Filistin'de esir düşerek Bursa'ya getirilmiş ve buradan, sonradan evleneceği Bursalı bir kızın yardımıyla İstanbul'a kaçmıştı. Bir İngiliz kurmayı olarak İngilizlerce kabul edileceğini umduğu koşulları Türklere bildirmiş ve aracılık önerisinde bulunmuştu. Bu teklifi, İzzet Paşa hükümeti-

e de tekrarladı, ama daha yüksek rütbeli bir subayın bu işi daha iyi yapaleceğini ileri sürdü. Bu da, Bağdat seferi sırasında başarısız Kut savunasına komuta eden ve şimdi de gözde bir esir olarak Büyükada'da bulunan General Sir Charles Townshend'di. General, bunun arkasından İzzet Paşa'ya, Rauf Beyle haber göndererek İngiliz makamlarıyla barış görüşeleri için aracılıkta bulunmayı teklif etti. İzzet Paşa, nasıl olsa bir mütareke yolu aradığına göre, bu kendi gelen teklifi kabul etmekte sakınca gör- edi.

Böylece İngiliz generalini çağırarak serbest bıraktı. Britanya'ya karşı eslediği saygı ve dostluk duygularını belirttikten sonra ülkesinin bu sava- karşı taraftan girmiş olmasını bir suç olarak niteledi. İngiltere askeri hakâtı derhal durdurursa, Türkiye şu anda İtilâf Devletlerinin elinde olan ütün Arap eyaletlerine özerklik vermeye hazırdı. Yalnız işgal altında an başka topraklarla ülkenin geri kalan kısmında Türklerin siyasal bamsızlığı tanınmalıydı. Bu görüşmenin ardından Rauf Bey de, Generali, üyükada'da ziyaret etti. Mütareke koşullarında Türkiye'nin askeri şerefi- e saygı gösterileceğini umduğunu belirtti. 'Biz Bulgarlara benzemeyiz', edi. 'İngiltere'nin sorunu sessizce çözümlemesi ve Türkiye'nin centilmenğine güvenmesi iyi olur.' General Townshend, Bozcaada'ya ve oradan da r Türk bahriye romorkörüyle Midilli'ye götürüldü. Onu burada bir İngiz deniz subayı karşıladı. Aralarında şu konuşma geçti:

'Kimsiniz?'

'General Townshend.'

'Ne diyorsunuz? Sizi gördüğüme çok sevindim, generalim.'

'Yine İngiliz bayrağı altındayım.'[1]

24 Ekim 1918'de İzzet Paşa'yla İngiliz hükümetinin mütareke görüşelerine hazır olduğu ve bu iş için Amiral Calthorpe'u görevlendirdiği bilrildi. Townshend daha önce özel olarak Türk heyetine Rauf Bey'in de atılmasını öne sürmüştü. İzzet Paşa kabineyi topladı, sonra durumu Padiha anlatmaya gitti. Padişah, heyete, eniştesi Damat Ferit'in başkanlık etesini istediğini söyledi.

İzzet Paşa, Padişahın, hükümdarlık otoritesini belirtir bir tonla yaptı- bu olmayacak teklif karşısında şaşırıp kaldı. Önce hiç sesini çıkarmadı. onra, 'İyi ama, o mecnunun biridir!' diye bağırdı. Damat Ferit, Padişahın zkardeşi Mediha Sultanla evli olmaktan başka hiçbir değeri olmayan bir lamdı. Mediha'nın ilk kocası ölünce Abdülhamit, prenses için otuz,

Gen. Sir Charles Townshend: **My Mesopatamian Campaign.**

kırk yaşları arasında, iyi aileden gelme, hiç kadın yüzü görmemiş bir koca bulunmasını emretmişti. Londra'daki Türk Elçiliğinde silik bir birinci kâtip olan Ferit bu nitelikleri taşıdığı için İstanbul'a getirilmiş, Mediha Sultanla evlendirilmişti. Sonradan Ferit karısını Abdülhamit'e göndererek Londra Elçiliğini istetmişti. Ancak Padişah, 'Hemşire, Londra okul değildir, gayet önemli bir elçiliktir. Oraya ancak siyasi yetenek ve tecrübesi bulunanlar atanabilir,' diye cevap vermişti. Böyle terslenen Ferit evine kapanmış ve otuz yıl dışarı çıktığını gören olmamıştı.

İşte Abdülhamit'in kardeşi şimdi bu adamı mütareke koşullarını görüşecek heyete başkan yapmak istiyordu.[2] İzzet Paşa, kabinesine danışması gerektiğini söyledi. Sultan buna razı olduysa da, Damat Ferit'in kabineden talimat beklemek üzere kendisiyle beraber Babıâli'ye gitmesini istedi. İzzet Paşa, Damat Ferit'i bekleme odasında bırakarak toplantı salonuna girdi ve durumu kabine arkadaşlarına bildirdi. Önce kimse ağzını açmadı. Sonra Rauf Bey birden patlayarak sessizliği bozdu. Ona kalırsa, Sultan, İtilâf Devletleri'nin kendisini tahttan çekilmeye zorlayacaklarından korkuyordu. İngilizlerce tanınan ve beğenildiği söylenen eniştesinin başdelege olması böyle bir hareketi önleyebilirdi. Rauf Bey, kendi tahtını kurtarmaktan başka düşüncesi olmayan bir adamın bu yolda davranışını normal görüyordu. Ancak acaba Sultan, gerçekten, ülke tarihinin şu tehlikeli anında bir yarım akıllının Türk haklarını hükümet üyelerinden daha iyi koruyabileceğini mi sanıyordu? İzzet Paşa'yla öteki kabine üyeleri kendisini desteklediler. Dışarıya bir haber gönderilerek Damat Ferit'e daha fazla beklemesinin gerekli olmadığı bildirildi. Sultan karara boyun eğmek zorunda kaldı. Damat Ferit'in yerine delegeliğe Rauf Bey seçildi. Heyetteki öteki üyelerle beraber, Amiral Calthorpe'un geçici amiral gemisi **Agamemnon**'un Mondros önlerinde demir atmış olduğu Limni adasına gitti.

Görüşmeler gemide, centilmence bir hava içinde yapıldı. Tam otuz altı saat sürdü ve sadece askeri koşulları kapsadı. Rauf Bey, büyük bir dürüstlükle her şartı tek tek tartıştı. Amiral Calthorpe, iki deniz subayı arasındaki bu konuşmalarda uzlaşıcı şekilde davranıyordu. İlk yirmi dört saat içinde, İstanbul'un onaylamasına bağlı olarak, genel bir anlaşmaya vardılar. İngilizlerin öne sürdüğü başlıca koşullar Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının açılması; bütün önemli stratejik noktaların Müttefikler tarafından işgali; sınırlarda güvenlik ve iç düzeni sağlamak için gerekli birlikle

2 Damat Ferit'in gerekirse Londra'ya gidip Kral Beşinci George'la görüşmeye ve Türkiye'nin 1914'ten beri kaybettiği toprakların, hatır için, geri verilmesini istemeye hazır olduğunu söylediği rivayet edilir.

ıda bütün Türk ordusunun terhisi; işgal altındaki topraklarda bulunan
k garnizonlarının teslim olmasıydı. Yalnız bu garnizonlardaki silahla-
teslim edileceği ayrıca belirtilmiş değildi. Türkler iç işlerine herhangi
karışma önerisi karşısında duyarlı davranıyor, özellikle bu koşullardan
nbul'un işgali anlamı çıkacak diye kuşkulanıyorlardı. Ama kendilerine
e bir şeyin sözkonusu olmadığına dair güvence verildi. Ancak, Türkler
enliği sağlayamayacak olursa, İtilâf Devletleri kendi vatandaşlarını ko-
ak gereğini duyabilirlerdi.

Görüşmelerin yarı yerinde Fransızlar, amiralleri Amet'nin de görüş-
ere katılmasını isteyen sert bir nota göndermişlerdi. Bu istek, Türkle-
yalnız İngiliz heyetiyle görüşmeye yetkili olduğu gerekçesiyle reddedil-
Son zamanlarda Fransızlar İngilizlere danışmaksızın Bulgarlarla müte-
e imzalamışlardı. Bununla birlikte, görüşmelere alınmamalarının baş
eni, boyuna Paris'e danışmak isteyerek konferansı uzatmaları korkusuy-
Bunu önlemek için Clemenceau ile doğrudan doğruya yüksek kademe-
emasa geçildi. Clemenceau, İngilizlerin varacağı anlaşma koşullarını
stanbul Boğazının bir İngiliz amiralinin komutasına verilmesini baştan
ul etti.

Mütareke, böylece 30 Ekimde karşılıklı kutlamalar arasında imzalan-
Amiral Calthorpe buna ilişkin olarak koşullardan bazılarını yorumlayıp
ılayan bir de gayri resmî mektup hazırladı. İmzadan sonra Calthorpe,
mütarekeyi imzalamakla yıllardır sürüp giden kan dökülmesini durdu-
ığımızı umuyorum.' dedi. Rauf'un elini sıktı ve Türk-İngiliz ilişkileri-
dostça olması için beslediği 'derin isteği' belirterek İngiltere'nin verdi-
öze her zaman bağlı kaldığını, tanıklar önünde yineledi. Bütün madde-
olduğu gibi, titizlikle uygulanacaktı. Rauf Bey verdiği cevapta, İngilte-
in Türkiye'ye en yüksek değerde bir temsilci göndermesi dileğinde bu-
du. Çünkü Büyük Britanya'nın bundan böyle Türkiye'de 'rakipsiz bir
ki' işgal etmesini istiyordu.

Mustafa Kemal mütareke haberini ve ateş-kes emrini aldığı sırada hâ-
Halep'in arkasındaki dağlarda düşmana karşı direnmekteydi. Liman
Sanders, 'Bu son günlerdeki çarpışmalarda ordu, silahlarının yüksek
efini korumasını bildi,' diye yazar. Böylece uzun ve felâketli dört savaş
ın kanlı boğuşmalarından, hiç yenilgiye uğramadan çıkan tek Türk ko-
anı, Mustafa Kemal'di.

Mütareke, Mustafa Kemal için bir son değil, bir başlangıçtı. Savaşta ye-
nemiş olduğu gibi, ruhça da hiç yenilmiş değildi. Şimdi bir çeşit barış ya-
caktı. Ama âdil bir barışın ancak savaşımla kazanılabileceğini ve sava-

şımın uzun ve çetin olacağını biliyordu. Kendini bu savaşımın önderi ol-rak görmeye başladı.

Bunun nasıl olacağını şimdiden pek kestiremiyordu. O sıralar yine kı-gınlık içinde bulunmaktaydı. İzzet Paşa'nın Harbiye Nazırlığını ona verm-miş olması çok ağrına gitmiş ve Paşanın 'barıştan sonra' elele çalışacakl-rına söz vermiş olması da onu yumuşatmamıştı. Önlerinde nazik ve önem bir geçiş dönemi vardır ki, Mustafa Kemal asıl bu sırada, ülkesine yarar hizmetlerde bulunabileceğine inanmaktaydı. Bunu izleyecek olan dönem-lerde ise Harbiye Nazırlığına kendinden daha uygun kimseler bulunabili-di. Bu makam için ısrardan vazgeçmiyordu. Rauf Beye birisiyle haber gö-dererek, İzzet Paşa'yı razı etmesi için ricada bulundu. Ama, Rauf şu an-yapılacak hiçbir şey olmadığını söylemek zorunda kaldı. Mustafa Kema İzzet Paşa'ya disiplin dışı telgraflar gönderiyordu. Sadrazam yeni bir G-nelkurmay başkanı seçince bunu protesto ederek yeni başkanın sözünü di-lemeyeceğini bildirdi.

Bu arada, ordu grup komutanlığını Liman von Sanders'ten devralma bildirilmişti. Hemen Adana'daki karargâha gitti. Alman Generali onu h-zamanki resmi nezaketiyle karşıladı. Ancak, ayrılık sözlerini söylerken, s-sinde içten bir üzüntü ifadesi vardı.

'Ekselans,' dedi, 'sizi Arıburnu ve Anafartalar cephelerine kumand-ettiğiniz günlerde yakından tanıdım. Doğrusunu isterseniz, aramızda ba önemsiz olaylar geçmedi değil; ama sonuç bakımından bunlar ancak bizi birbirimizi daha iyi tanımamıza yaradı. Artık samimi iki dost olduğumu sanıyorum. Bugün, memleketinizden ayrılmak zorunda olduğum şu and emrimdeki orduları, bu ülkeye ilk gelişimden beri takdir ettiğim bir ask-re emanet etmekteyim. Bu genel felâket içinde büyük bir üzüntü yükü a-tında ezilmemek elde mi? Beni tek avutan şey, komutayı sizin elinize b-rakmamdır. Şu andan itibaren âmir sizsiniz; ben sizin misafirinizim.'

Bu sözler karşısında heyecanlanan Mustafa Kemal sadece, 'Otur-lım,' dedi. Birer sigara yaktılar. Mustafa Kemal'in isteği üzerine von Sa-ders, iki kahve ısmarladı. Kahvelerini karşılıklı, geçmişe ve geleceğe da düşüncelere dalmış bir halde, sessizlik içinde içtiler. O gece Adana gökl-ri, Almanların ateşe verdikleri mühimmat depolarının alevleriyle aydınla-mıştı. Alman ve Türk subaylarının ayrılış toplantısında bir Alman genera geçmişteki silah arkadaşlıklarını öven konuşmasını,'Yenildik' diye bitird 'Bizim için her şey bitti artık.' Mustafa Kemal ise demecine, 'Savaş, mütt-fiklerimiz için bitmiş olabilir. Ama bizi ilgilendiren savaş, İstiklâl Savaş-mız, ancak şimdi başlıyor,' diye son verdi.

İzzet Paşa'dan aldığı red cevaplarına canı sıkılmakla beraber, Musta-
Kemal, Güney Anadolu'daki bütün orduların komutasını üzerine aldığı
ıan, ne de olsa bir sevinç duydu. Bu görev, savaş bittiği için, ona büyük
çalışma alanı veriyor sayılmazdı. Mütareke koşullarına göre, terhis ne-
eyse başlayacaktı. Ama öte yandan bu görev ona siyasi bir avantaj sağlı-
du. İlk kez İstanbul'daki hükümetle doğrudan doğruya temas edebile-
ti. Hükümet de aslında onu tuttuğuna göre, hiç olmazsa artık sesini du-
abilir, belki de siyasete etki yapabilirdi. Düşmanları gitmiş, iktidara
ları gelmişti. En sonunda on yıldır hep elinden kaçmış olan siyasal
ellerini gerçekleştirebilmek için bir umut kapısı açılmıştı.

Askerlik alanında da yapılabilecek birtakım şeyler vardı. Şimdilik eli-
altında hiç olmazsa iki ordu bulunuyordu: İkinci ve Yedinci Ordular.
tarekeye göre bunların görevi sadece sınır bekçiliği etmekti. Ama,
stafa Kemal bunların sembolik birer yerel ordu olarak kalmasını istemi-
du. Yerine geçici olarak Ali Fuat'ı bırakarak, ordularını gerçek bir mil-
avunma kuvveti haline getirmek için çalışmaya koyuldu. Birlikleri yeni
tan toplayıp düzenledi, yurt içindeki merkezlere dağıttı; elindeki silah,
hane ve malzemeyi güvenli yerlere göndertti ve ilgili komutanlara ge-
li emirleri verdi. Komutanlarını da dikkatle ayırıp seçiyordu. Onun mü-
eleci görüşlerini paylaşmayan bazı subayları başka yerlere nakletti. Ke-
iz bir savunma hattı kurabilmek için yararlanmayı umduğu Musul' daki
ıncı Ordu'yla sıkı bir bağlantı sağladı. Önümüzdeki günlerde ne olursa
ın, hiç olmazsa kendi kendine yeterli bir asker kuvvet çekirdeğini elde
bilirdi. Daha sonradan bu kuvvetin sadece Güney Anadolu' nun değil,
in memleketin savunmasında rol oynaması pekâlâ mümkündü.

Zihninde filizlenmekte olan tasarılardan bazıları daha şimdiden ken-
belli etmeye başlıyordu. Mütarekeden önce İstanbul'dan Antep'e aile-
görmeye gelen Ali Cenani adında birine rastlamıştı. Ali Cenani, şeh-
daha şimdiden düşman tarafından yağma edildiğini ve hele Türk ordu-
Adana'ya çekilirse, halkın büsbütün düşman elinde kalacağını söylüyor,
sini daha güvenli bir yere götürmeyi tasarlıyordu. Mustafa Kemal,
, 'Ülkenizde hiç mi erkek kalmadı?' diye sormuştu. 'Kendinizi savun-
ın bir çaresine bakın.'

'İyi ama nasıl? Neyle?'

'Örgütlenin. Millî bir kuvvet toplayın. Ben size gerekli silahları veri-
.'

Kendilerine güvendiği subaylara da, 'Gruplar halinde, çete savaşı
hazırlanın,' diye emirler veriyordu. Düşmanın anavatan topraklarına

sokulmasını önlemek için çeteler kurmak gerekecekti. Mustafa Kemal, ge-leceği gözönünde tutarak İç Anadolu'da direniş merkezleri olabilecek An-tep ve Maraş gibi yerlere silah dağıttı. Bunlar, gereğinde kullanılmak üze re gizlice depo edilecekti.

Şimdi kendine düşen görev, mütareke koşullarına karşı yılmadan mü cadele etmekti. Mütarekeyi kayıtsız şartsız bir teslimden de daha kötü bi şey olarak görüyordu. Türkler, neredeyse düşmanın ülkeyi ele geçirmesin yardıma söz vermişlerdi. Mustafa Kemal, İtilâf Devletleri'nin her istediğ kabul edilirse memleketin boydan boya işgal edileceğini ve sonunda hükü meti de düşmanların kuracağını kabineye anlatmak istiyordu. Sonradan 'Bunu görebilmek için falcı olmaya gerek yoktu!' diyecekti.

Böylece Mustafa Kemal, İzzet Paşa'ya üst üste telgraflar göndermey başladı. Bu telgrafların birçok yerinde soruna değiniyordu. Özellikle, mü tarekenin Türk garnizonlarının Suriye'den çekilmesini isteyen maddes ona kuşku vermekteydi. Bu anlaşmaya göre Suriye'nin sınırı neredeydi Osmanlıların eskiden beri kabul ettikleri gibi, Halep'in ardındaki sıradağ lardan mı geçiyordu; yoksa İskenderun'u da içine alarak tâ Kilikya içleri ne kadar mı uzayacaktı? Düşman şimdi İskenderun garnizonundaki Yedin ci Ordu'nun, Suriye'de bulunduğunu öne sürerek, teslimini istemekteydi.

Mustafa Kemal'e göre, İngilizler terimlerdeki bu belirsizlikten bil bile yararlanmak istiyorlardı. İstanbul'a telgraf çekerek, 'Açık ve samim kanım şudur ki,' dedi, 'mütarekenin yanlış anlaşılıp yorumlanmasını önle yecek tedbirleri almadan ordularımızı dağıtır ve İngilizlerin her dediğin boyun eğersek, onların haris emellerine hiçbir şekilde set çekmemiz müm kün olmayacaktır.'

İzzet Paşa, cevabında, mütarekenin İngilizlere İskenderun'u işgal e mek hakkını vermediğini bildirdi. Ancak, Türkler geri çekildikleri sırad güney demiryoluyla köprüleri yıkmış olduklarından, yaralı ve malzem nakli için limanı ve Halep yolunu kullanabileceklerine dair, İngilizler sözlü bir 'centilmenlik anlaşması' yapılmıştı. Bununla birlikte, İskender limanı ve şehri Türk yönetiminde kalacaktı. Mustafa Kemal'in bunları İ giliz komutanına da bildirmesi isteniyordu.

Mustafa Kemal buna, üzerinde 'geciktirme ölümle cezalandırılı kaydı ile verdiği acele cevapta, karşı düşüncelerini tekrarlayarak İngiliz o dularının Halep ve dolaylarında bol malzeme depoları bulunduğunu asıl amaçlarının İskenderun'u işgal ederek yolları kesmek, böylece Yedi ci Ordu'yu teslime zorlamak olduğunu ileri sürdü. Bu çeşit centilmenlik a laşmalarını doğru bulmadığını da saklamıyordu. Onun için İzzet Paşa'n

öylediklerini İngiliz komutanına bildirmek niyetinde değildi. Daha da ileri giderek, 'İngilizlerin, her ne bahane ile olursa olsun, İskenderun'a asker çıkarmak için yapacakları bir teşebbüse kuvvetle karşı koymak emrini verdim,' diyor, arkadan da, davranışlarını başkomutanlığın resmi görüşlerine uydurmaya olanak olmadığı için, en kısa zamanda görevinden geri alınmasını rica ediyordu.

İzzet Paşa sert bir karşılık vererek Mustafa Kemal'in bu emrinin devletin çıkarlarına ve politikasına büsbütün aykırı olduğunu bildirdi ve hemen geri alınmasını istedi. Mütareke koşullarının yorumlanıp uygulanmasında gerçekten birtakım yanlışlıklar olmuştu. 'Ama, her şeye karşın,' diye devam ediyordu, 'bu uygunsuz şartları, ileri görüşlü olmadığımız için değil, toptan yenilgimizin sonucu olarak kabul ettik. Devlet, durumu düzeltmek için diplomatik teşebbüslere girişmiştir ve bunların başarıya ulaşacağını ummaktadır. Bu zor zamanımızda, devletimizin geleceği için son derece önemli olan bu görüşme ve önlemleri yönetme konusunda size güvenebileceğimizden eminim. Ama, durum herhangi bir tartışma ve gecikmeyi kaldırmayacak kadar tehlikeli olduğu için ordularımıza verdiğimiz talimatın harfi harfine yerine getirilmesi şarttır.' İzzet Paşa bundan sonra Mustafa Kemal'in komutasındaki ordu grubunun dağıtıldığını ve sadece Yedinci Ordu'ya indirildiğini bildiriyordu.

Sadrazama kafa tutup içini boşaltmış olan Mustafa Kemal, bu sefer uzlaşıcı bir yazı hazırladı. Ulu Tanrının İzzet Paşa'nın politik çabalarına yardımcı olmasını umduğunu bildirdi ve hem kendisine, hem de ülkesine olan bağlılığını tekrarladı. Buna rağmen, olaylar onun kuşkularını yerden göğe kadar haklı çıkarmaktaydı. İngilizler, İzzet Paşa'ya fena halde baskı yapıyorlardı. Rauf, İngilizlerin imzalarını tanıyacaklarına dair vermiş oldukları şeref sözünü Calthorpe'a hatırlatıyor, Calthorpe da verilen sözü unutmadığı için Londra'ya protestolarda bulunuyordu. Londra, **Agememnon** zırhlısının güvertesinde iki kıdemli deniz subayı arasında doğan o centilmence havayı hemen dağıtmaya başlamıştı. Uzun bir süre için olmasa bile, bir kerecik olsun aralarında anlaşan eski askerlerle eski politikacılar, mütarekeyi daha sert bir şekilde yorumluyorlar, işlerine geleni alıp, gelmeyeni bırakıyorlardı. İstedikleri stratejik yerlerden biri İskenderun, öteki de Musul'du ki, Mustafa Kemal bunu bir telgrafından çoktan belirtmişti.

Dicle boyunca Türkleri izlemekte olan İngiliz birlikleri, mütarekenin imzası sırasında, Musul'un 60 kilometre kadar güneyinde bulunuyordu. Savaş kabinesinin talimatı üzerine daha ilerleyerek üç gün sonra Musul'a girmişlerdi. Başlarındaki general, şehrin ve içindeki Altıncı Ordu'nun teslimi-

ni istedi. Rauf Bey bu işgal hareketinin, mütarekenin Calthorpe tarafından yorumlanmış olan koşullarına aykırı olduğunu söyleyerek itirazda bulundu ve 'Türk hükümeti, Başkomutanınızın sözünde duracağına güvenmektedir,' diye ekledi.

Amiral Calthorpe ise buna o kadar güvenmiyordu. Londra'ya telgraf çekerek Rauf Bey'in görüşünün kendi görüşüne uyduğunu bildirdi. Ama İngiltere Harbiye Nazırlığı, uzlaşma tanımıyor ve Türk Genelkurmay haritasında Musul'un Osmanlı İmparatorluğunda değil, Irak'ta gösterildiğini belirtiyordu. Calthorpe, boyun eğmek zorunda kaldı. Böylece Musul'un boşaltılıp, silahların teslimi emredildi. Emri alan İzzet Paşa, biraz dalkavukça bir telâşla Amirale, telgrafı sabah saat sekizde aldığını ve 'aşağı yukarı aynı saatte' kendinin de Musul'a emir verdiğini bildirdi.

İskenderun'un başına da aynı şey geldi. Ne Londra Calthorpe'un lâfına kulak asmıştı, ne de İzzet Paşa Mustafa Kemal'in. İngiltere hükümeti, İskenderun'un belirli bir zaman içinde General Allenby'ye verilmesini, yoksa kuvvete başvurulacağını bildirdi. İzzet Paşa bir kez daha baş eğdi ve Yedinci Ordu çekilmek zorunda kaldı. İzzet Paşa, İngilizlerin bu insafsız davranışındaki suçun, kendi emirlerine karşı sert ve nezaketsiz şekilde davranan Türk komutanına yüklendiğini imâ ederek, 'Ülkenin yüksek menfaatleri adına, ne derece zayıf durumda olduğumuzu unutmamamız ve kendimizi çok fazla aşağılatmamakla birlikte, sözlerimizde ve hareketlerimizde ölçülü olmamız çok önemlidir,' diye talimat verdi.

Mustafa Kemal, Sadrazamın imâlarını şiddetle reddederek ısrarla: 'Ne kadar zayıf ve güçsüz olduğumuzu çok iyi biliyorum,' dedi. 'Ama buna rağmen devletimizin kabul etmek zorunda olduğu fedekârlıkların bir sınırı olması gerektiğine inanmaktayım. Yoksa Almanların yanısıra son yenilgiye kadar dövüşen bizler, İngilizlerin bize sormadan almaya çalıştıkları şeyleri kendi elimizle onlara verirsek genellikle Osmanlıların ve özellikle şimdiki hükümetin tarihine çok karanlık bir sayfa eklemiş oluruz.'

Ama Yedinci Ordu her şeye karşın lâğvedilmiş ve Mustafa Kemal'in elinde yalnız bir kolordu kalmıştı; milli bir savunma gücü kurmak yolunda bütün umutlarını bağladığı tek bir kolordu.

ON YEDİNCİ BÖLÜM

Sultan Meclisi Dağıtıyor

TANBUL, İtilâf Devletlerinin 'himayesi' altında üzgün, umutsuz ve felâ-
ıt duygusunun ağırlığı altında ezilmiş gibiydi. Herkes, 'Şimdi artık bize
tediklerini yaparlar,' korkusu içindeydi. Soğuk, karanlık bir kış başlamış-
Kömür yoktu. Tramvaylar işlemiyordu. Boğaz vapurları az ve seyrekti.
nacaddeler yarı aydınlık, yan sokaklarsa kapkaranlık olduğu için hırsızla-
ı, soyguncular gün doğmuş, hava karardıktan sonra kimse tabancasız dı-
rı çıkmaz olmuştu. Polis azdı; onlara da, yolsuzluk yaptıkları için kimse-
n güveni yoktu. Vurgunculuk almış yürümüştü; para değerini kaybetmiş,
yecek fiyatları aşırı derecede yükselmişti. Türkler evlerine kapanmış,
ndi kendilerinin gölgesi gibi, ancak -o da ateş pahasına- ekmek almak
in dışarı çıkıyorlardı.[1] Bazıları şehre girmiş olan İtilâf Devletleri kuvvet-
rinin yanında iş bulabilmek için feslerini atarak Türk olmadıklarını bile
eri sürüyorlardı.

Beri yandan Rumlar, sokaklarda caka satarak dolaşıyor ve rastladıkla-
Türkleri, itip kakarak duvar kenarına sürüyorlar, geleni geçeni Yunan
ırargâhında dalgalanan mavi beyaz bayrağı selâmlamaya zorluyorlardı.
ürkler bu aşağılamaya boyun eğmemek için, arka yollardan dolaşmak zo-
nda kalıyorlardı. Bir gün İstanbul sokaklarında panik yaratan bir söylen-
duyuldu: 'Ayasofya'ya çan takıyorlarmış.' Bir Müslüman kalabalığı çığ-
ndan çıkmış bir halde Ayasofya'ya koştu. Ama Türk askerlerinin hâlâ av-
da nöbet tutmakta olduğunu görünce rahat nefes aldılar.

Kasımın ortalarına doğru İtilâf Devletleri orduları şehre girdi. Ami-
l Calthorpe, İngilizlerle öteki müttefik savaş gemilerinden meydana gel-
iş 16 mil uzunluğunda bir konvoyun başında gösterişli bir törenle Ça-

---

Arkadaşlar birbirine, 'Beni karanlıkta görecek olursan selâm verme; ne olur, ne ol-
maz,' diyorlardı.

nakkale'den geçerek Boğaziçi'ne geldi. Burada Haliç önlerinde demir attılar. Limanı öylesine doldurmuşlardı ki, gemilerin arasından deniz zor görülüyordu. Türkler için başka bir kara gün de, General Franchet d'Espérey'nin askerlerinin başında muzaffer bir tavırla İstanbul'a girdiği gündü. Dizginsiz, beyaz bir ata binmiş olan Fransız generali, Bizans'a aynı şekilde giren Fatih Sultan Mehmet'in hayalini belleklerden silmek istemişti. Çok geçmeden Fransızlar eski İstanbul semtine, İngilizler Beyoğlu yakasına, İtalyanlar da Boğaz sırtlarına yerleşmiş bulunuyorlardı. Siyasi ve idari denetim hâlâ Türklerin elinde olduğu için, şehri 'teknik' bakımdan işgal etmiş sayılmazlardı. Ama, Türkler bunun, adından başka her şeyiyle, işgal demek olduğunu biliyorlardı.

Siyasi durum çok karışıktı. Enver, Cemal ve Talât üçlüsünün kaçması, Meclis'te bunalım yaratmıştı. İttihat ve Terakki milletvekilleri kendi canlarını kurtarmak telâşıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girişindeki kişisel sorumluluklarını unutuvermişler ve eski nazırlara karşı cephe alarak mahkeme edilmelerini istemeye kalkışmışlardı. İzzet Paşa kabinesindeki nazırlardan üçü de, bu arada hücuma uğramaktaydılar. Bunlar, savaşın ilânı üzerine istifasını vermiş olan Maliye Nazırı Cavit'le savaşı uygun bulmuş olan Şeyhülislâm, bir de 1913'te Parti'nin genel sekreterliğini yapmış olan Fethi Bey'di.

Sultan, şimdi bu durumdan kendine güç sağlamak için yararlanmaya bakıyordu. Âyan Reisi[2] Ahmet Rıza'yı İzzet Paşa'ya göndererek adı geçen üç nazırın istifasını istedi. Ya da kabine toptan istifa etmeli ve bu üç kişi dışarıda bırakılarak yeni bir hükümet kurulmalıydı. İzzet Paşa, Fethi ve Rauf'un da desteğiyle bunu reddetti ve anayasa gereğince Sultan'ın emir vermeye değil, ancak görüşünü bildirmeye hakkı olduğunu, kişisel sorumluluğuna saygı göstermek durumunda bulunduğunu ileri sürdü.

Rauf Bey de mütareke koşulları ve Calthorpe'un gayri resmi mektubu hakkında bilgi vermek üzere huzura çıktığı zaman, her zamanki açık sözlülüğüyle Sultan'ı uyarmıştı. Calthorpe, asayiş bozulmadığı ve müttefik uyruklarının yaşamı tehlikeye girmediği sürece İstanbul'un işgal altına alınmayacağına söz vermişti. Oysa, şimdi bu çeşit karışıklıkların çıkmasından korkuyordu. Çünkü, Sultan'ın yakını olmaktan başka bir ünü bulunmayan Damat Ferit, hükümete zarar verecek ilişkilere girişmiş, hükümetin Rumları kesmeye hazırlandığını söyleyerek ortalıkta ikilik ve geçimsizlik yaratmaya başlamıştı. Rauf Bey, mütarekeden sonra karışıklık içine düşmüş

2 Senato Başkanı.

olan Bulgaristan ve Avusturya'da bu durumdan en çok zararlı çıkanların o ülkelerin başındakiler olduğunu da sözlerinde belirtti.

Bunu duyan Sultan heyecanlanmış, elleri titremeye başlamıştı. Sigarası ağızlığından yere düştü. Mabeyincisi sigarayı yerden alıp bir tablaya koydu. Padişah, eniştesinin düşüncelerine katılmadığını söyleyerek ayağa kalktı. Bu, görüşmenin sona erdiğini gösteriyordu. Padişah, Rauf Bey'e anlamlı anlamlı baktı ve biraz sertlikle, 'Beyefendi, bizim millet koyun sürüsü gibidir,' dedi. 'Başında bir çoban ister. İşte o çoban da benim.'

Rauf Bey bir şey söylemedi. Sağ eliyle isteksiz bir selâm vererek huzurdan ayrıldı. Besbelli Sultan, çoban rolünde, sürüsünü toplayıp, doğruca İtilâf Devletlerinin ağılına sürmek niyetindeydi. Rauf Bey ertesi gün kabineye bilgi verdi. İzzet Paşa hastaydı. Üstelik asker olarak, savaş alanlarında dövüşmeye alışık olsa bile siyaset alanındaki savaşçılığı belli bir sınırdan öteye geçmiyordu. Hele, meşrû hükümdarlarına karşı bir savaşa girmeye ne karakteri, ne de göreneği elverişliydi. Müttefik donanmasının Boğaz'da demirli olduğu şu sırada siyasi bir bunalım yaratıp birliği bozmaktan özellikle çekiniyordu. Padişah bu seferlik baş eğse bile, ileride bu türlü pürüzler eksik olmayacaktı. İzzet Paşa'ya yapacak bir şey kalıyordu: O da, Padişahın anayasaya aykırı davrandığını ileri sürüp çekilmek. Öteki nazırlar da, ellerinden başka bir şey gelmediği için, buna razı oldular.

Padişah, hükümetin istifasını kabul etti. İzzet Paşa'ya veda ederken, 'Fena oluyorum,' dedi. 'Pencereden dışarı bakamaz oldum. Bunları görmeye dayanamıyorum.' Boğaz'daki gemileri gösteriyordu. Böylece, ülkenin gerçek çıkarları uğruna, demokratik ve liberal bir rejim kurmaya çalışan son Osmanlı hükümeti de, bir ayı biraz aşan bir görev süresinden sonra, iktidardan ayrılmış oldu.

Durumu kurtarmak için son bir teşebbüs daha yapıldı. Buna da en çok, mücadeleci ruhuyla, Adana'dan hemen trene atlayıp İstanbul'a gelen Mustafa Kemal önayak oldu. Onun bu gelişi İngiliz donanmasıyla aynı zamana rastlamıştı. Bu görünüş onu ilk önce kızdırdı, sonra da filozofça bir düşünce yürütmesine yol açtı: 'Gelirler, ve bir gün, geldikleri gibi giderler.'

Rauf'la beraber doğruca İzzet Paşa'ya giderek onu kararından caydırmaya çalıştı. Sultan, Sadrazamlığa Tevfik Paşa'yı atamıştı. Tevfik Paşa, kendisinin hep başkalarının bozduğu işleri düzeltmek için Sadrazamlığa getirildiğinden yakınarak görevi kabul etmek istememiş, ama sonradan Padişahın iradesine boyun eğmişti. Ancak bu atamanın daha Meclisten geçmesi gerekiyordu. Bundan dolayı Mustafa Kemal, İzzet Paşa'yı, tekrar

Sadrazamlığı kabul etmeye ve daha güçlü, daha milliyetçi bir kabine kurmaya razı etti. Rauf Bey de, biraz durup düşündükten sonra, onu destekledi. Bir arada, içinde en sonunda Mustafa Kemal'in adının da yer aldığı bir kabine listesi hazırladılar. Arkadan da, bütün güçleriyle milletvekilleri arasında bir kulis çalışmasına girişerek, Tevfik Paşa'nın Meclisten güvenoyu almasını önlemeye çalıştılar.

Mustafa Kemal, parlamento ve parlamenter usullerle ilk olarak karşı karşıya geliyordu. Sivil giyinerek kulislerde ve grup odalarında enerjik bir çalışmaya koyuldu. Milletvekillerinden çoğunun Tevfik Paşa'ya karşı olduklarını, ama Meclisin dağıtılması korkusundan ona oy vermeye uygun bulduklarını gördü. Böylece zaman kazanmayı umuyorlardı. Kendisi daha gerçekçi görüşüyle kime oy verirlerse versinler, Meclisin dağıtılmasının kaçınılmaz bir şey olduğunu, ama İzzet Paşa'ya zaman kazandırabileceklerini ileri sürdü. Fethi Bey'in aracılığıyla milletvekillerin bir toplantısında kendisine söz verilmişti. Düşüncelerini güçlü ve etkili bir şekilde onlara açıklayarak, arkası ne olursa olsun, Tevfik Paşa'ya güvenoyu vermemeleri için ısrar etti. Hepsi bu keskin bakışlı, düzgün sivil kıyafetli, muzaffer genç generali ilgi ve sempatiyle dinlediler. Sesinde kendine güven vardı. İçten ve kesin konuşuyordu. Bazıları ona kesin olarak söz verdiler ve güven- oyu için toplantı zili çaldığı zaman, başarılı bir sonuç almayı umduklarını söylediler.

Mustafa Kemal balkonda bir yer bularak, oylamayı seyretti. Oylar atıldı, sayıldı ve başkan sonucu bildirildi. Tevfik Paşa kabinesi büyük çoğunlukla güvenoyu almıştı. Mustafa Kemal, şaşkınlığını gizleyemedi. Milletvekillerin önemli bir bölümü onun önerisini kabul eder görünmüşlerdi. Meclis havasına yabancı bir asker olarak milletvekillerinin dönekliği karşısında şaşırmıştı. Kendi durumlarına güvenemeyen, askerlere de inanmayan milletvekilleri, mücadeleye girmekten kaçınmışlardı.

Mustafa Kemal bu oylamayı, millet iradesinin bir yenilgisi saydı. Şimdi artık yalnızca Sultan'ın iradesi hüküm sürüyordu. Bunu son umut olarak gördü. Alması gereken önlemleri açıkça anlatmak için Sultan'dan bir görüşme rica etti. Birkaç günlük bir bekleyişten sonra Selâmlığa çağrıldı. Vahdettin ondan önce davrandı: 'Ordu komutanlarıyla subaylarının size büyük saygı beslediklerinden eminim,' dedi. 'Onların bana karşı bir harekete geçmeyeceklerine dair garanti verebilir misiniz?' Böyle tepeden inme sorulan bir soru, Mustafa Kemal'i şaşırtmıştı. Biraz düşündükten sonra, 'Efendimizin ordu tarafından tahta karşı girişilmiş herhangi bir askeri harekete dair kesin bir bildikleri var mı?' diye sordu.

Sultan, gözlerini kapadı. Sonra sorusunu tekrarladı.

Mustafa Kemal, 'İstanbul'a ancak birkaç gün önce gelmiş bulunduğumu söylemek zorundayım,' diye cevap verdi. 'Onun için durumu pek yakından bilmiyorum. Ancak ordudaki komutan ve subayların Zâtı Şahaneye cephe almaları için ortada herhangi bir neden olduğunu sanmıyorum. Bu bakımdan korkulacak bir şey olmadığına sizi temin edebilirim.'

Vahdettin gayet ciddi bir tavırla: 'Sadece bugünü değil, yarını da kastediyorum,' dedi.

Padişah, herhalde ordunun hoşuna gitmeyecek bir siyaset gütmeye karar vermiş ve Mustafa Kemal'in, buna karşı nasıl bir tepki göstereceğini anlamak istemişti. Bu durumda o da görüş ve önerilerini açıklarsa hem kendini, hem de savunduğu davayı tehlikeye atmış olacaktı. Vahdettin gerçekten onun ağzını kapamıştı. Mustafa Kemal hiçbir şey söylemedi. Sultan da tekrar gözlerini açarak, 'Siz akıllı bir subaysınız, eminim ki, arkadaşlarınızı nasıl aydınlatıp yatıştırmak gerektiğini de biliyorsunuzdur,' diye sözlerini bitirdi.

Görüşme, pek bir sonuca varılmadığı halde, bir saat sürmüştü. Tekrar bekleme odasına döndüğü zaman Mustafa Kemal, anlamlı bir soru dolu bakışlarla karşılaştı. Nedense, herkes onun, kendini ve asker arkadaşlarını başa getirecek bir rejime hazırlık olarak, Padişaha, Meclisin dağıtılması konusunda ordunun desteğini vaat etmiş olduğunu sanıyordu. Mustafa Kemal'e kalsa, buna çoktan razıydı. Ancak Sultan'ın tasarısı bambaşkaydı. Meclisi dağıtmaya gerçekten kararlıydı. Ne var ki amacı, orduyu değil, İtilâf Devletlerini hoşnut etmekti. Sultan, kaderini, işgal kuvvetleriyle birleştirmeye karar vermişti.

Mustafa Kemal, Meclisin bu şekilde dağıtılması kendi işine yaramayacağı için, buna şiddetle karşı koymaya başladı. Fethi Bey'in çıkardığı **Minber** adlı gazetede bir köşesi vardı. Burada meşrutiyet ilkelerini savunuyor, yurttaşlarını kendilerini bekleyen tehlikelere karşı uyarıyordu. Meclisin dağıtılması, hükümeti dilediği gibi hareketle serbest bırakacaktı, onun isteği de, düşmanla işbirliği yapmaktı.

> **'Meclisin, bugün Osmanlı milletinin anayasasının simgesi olduğunu unutmamalıyız. Şimdiki Meclis üyelerinin seçim bölgelerinde, yeni bir seçim yapılmasına imkân vermeyen, olağanüstü durum hüküm sürmektedir. Sadece bu bile bize Meclisi dağıtmanın nasıl bir çılgınlık olduğunu göstermeye yeter. Barış koşullarını kararlaştıracak olan baştaki hükümetin, milletvekillerin desteğine sahip olması şarttır.'**

Ama, Sultan "Şu Allah'ın belâsı Meclis"ten kurtulmayı aklına koymuştu. Tevfik Paşa'ya ve özel hukukçularına danışarak, anayasanın birbiriyle çelişen bir sürü maddesi arasında aradığı bahaneyi buldu. Yedinci madde gereğince çıkarılan fesih fermanı Dahiliye Nazırı tarafından Mecliste okundu. Ferman epeyi gürültü kopardı. Milletvekilleri bağırıp çağırarak protesto etmeye ve hep bir ağızdan birbirini tutmayan sözler söylemeye başladılar. Sultan'ın davranışına karşı koyan çok oldu. Ama, Tevfik Paşa'ya çoğunlukla güvenoyu vermiş oldukları için, bu itirazları sağlam bir temele dayanmıyordu. Ferman böylece uygulandı. Milletvekilleri dağıldılar.

Ağabeyi Abdülhamit'in geleneğine, kendine özgü silik biçimde de olsa bağlı kalan Padişah, demokratik güçleri yenmeyi şimdilik başarmıştı.

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

İmparatorluğun Paylaşılması

CABA ŞİMDİ, Padişahın elindeki Osmanlı İmparatorluğunun kalıntıları
 olacaktı? 1919 yılının Ocak ayında Paris'te toplanan Barış Konferansı,
ı İmparatorluğun geleceği üzerinde bir karara varmak amacını güdüyor-
ı. Türkler, mütareke isterlerken, Başkan Wilson'a, kendisinin On Dört İl-
e'sine -yani **self determination** (kendi kaderini tayin) ilkesine- uygun bir
arış üzerinde görüşmeye hazır olduklarını bildirmişlerdi. İngiltere
ışişleri Bakanı Lord Curzon, İngiliz kabinesine şimdi, kendi anlayışına
öre bu ilkeye uygun bir çözüm yolu sunmuştu. Böylece, yalnız Osmanlı
nparatorluğundaki Ermeniler ve Araplar gibi Türk uyruklu etnik toplu-
klara değil, Türklere de kendi kaderini seçme hakkı tanınıyordu. Bağım-
z bir Arabistan ve Ermenistan'dan başka, bir de bağımsız Türk devleti
ırulmalıydı. Bu devlet, geçmişte olduğu gibi, Anadolu yarımadasının sı-
rları içinde kalmalı ve başkenti de ya Bursa ya da Ankara olmalıydı.
ord Curzon, Türkleri ancak bu şekilde tatmin edebileceklerini ve milli-
etçi bir ayaklanmanın, ancak bu şekilde önlenebileceğini ileri sürüyordu.

Curzon, bir yandan da 'yüzyıllardan beri herkesi uğraştıran, başına be-
 açan... bir entrika ve fesat kaynağı olan' Türkleri Avrupa'dan büsbütün
karıp atmak istiyordu. Böylece İstanbul ve Boğazlar Türklerin elinden
ınıp Cemiyet-i Akvam'ın[1] yönetimine verilmeliydi. Bu türlü bir çözüm yo-
ı, belki şu psikolojik anda, zayıf bir Türk hükümeti tarafından kabul edile-
ilirdi.

Ama bunu, İngiliz hükümeti kabul etmedi. Çünkü Lord Curzon'la sü-
ekli çatışma halinde olan Lloyd George'un bambaşka düşünceleri vardı.
unlar, öteki müttefiklerle, Fransa ve İtalya ile daha önemli sorunlar üze-
ndeki uyumun bozulmaması gerekçesine dayanıyordu. Ortadoğu

Birinci Dünya Savaşından sonra Cenevre'de kurulan Milletler Cemiyeti.

sorunlarına karşı bilgisiz ve ilgisiz olan Lloyd George, Osmanlı İmparatorluğunu geçmişi, bugünü ve geleceğe yönelik istekleri olan canlı bir varlık gibi değil, harita üstünde bir şekil olarak görüyor; birtakım çıkarlar karşılığında, öteki ortaklarına peşkeş çekebilecek bir ambar sanıyordu.

İngiliz hükümeti, savaş sırasında müttefiklerinin savaşa girmesine karşılık bağış ya da rüşvet diye girişmiş olduğu dört gizli anlaşmayla bağlanmış durumdaydı. Balkan Savaşında, Orta Avrupa devletleriyle uyduları, Avrupa Türkiye'sini nasıl paylaşmışlarsa, şimdi de İtilâf Devletleri bu anlaşmalar gereğince, İmparatorluğun Asya kıtasındaki topraklarını da bölüşmeyi tasarlıyorlardı. Birinci anlaşma, İngilizlerin İran'da bir nüfuz bölgesi sağlamalarına karşılık, İstanbul'u, Doğu Trakya'yı ve Boğazları Ruslara veriyordu. Ama yeni Sovyet hükümeti bu çeşit Çarlık hırslarından vazgeçtiğini ileri sürdüğü için, bu anlaşma artık yürürlükten düşmüştü. İkinci anlaşma, yani Sykes-Picot anlaşması, Arap dünyasının büyük bir kısmını Fransa'yla İngiltere arasında pay ederek Mezopotamya'yı İngiltere'ye ve Suriye ile Kilikya'yı Fransızlara bağışlıyordu. Üçüncü ve Dördüncü anlaşmalar ise, İtalyanlara Anadolu'da oldukça geniş topraklar sağlıyordu. Antalya bölgesi, Oniki Adalar, İzmir limanı ve iç kesimi gibi. Böylece Anadolu'nun bütün Akdeniz ve Ege kıyıları ile iç taraftaki geniş bir toprak parçası, Fransa ile İtalya'nın eline geçiyordu. Türk devleti İç Anadolu'daki birkaç vilâyete inecek, Karadeniz kıyılarını elinde tutmasına karşılık, Ege'de sadece bir tek limanı bulunabilecekti.

Ancak, bu bölüşme tasarısında en önemli -ve sonunda en tehlikeli- unsur, Yunanlıların gitgide artan ihtiraslarıydı. 1915 yılının başlarında Sir Edward Grey, Yunanlılara savaşa katılmalarını teşvik için 'Anadolu kıyılarında geniş imtiyazlar' vaat etmişti. Bu vaadler, Yunan Başvekili Venizelos tarafından kabul edilmişti ve Venizelos, Yunanlıların geleneksel 'Megalo İdea'sını, yani 'Helenizmin çağlar boyu hüküm sürdüğü toprakları kapsayacak gerçekten büyük bir Yunanistan' emelini beslemeye başlamıştı. Ama o sırada tarafsızlık politikası üstün gelmiş, Venizelos istifa etmiş ve ancak 1917'de Kral Constantine, İtilâf Devletlerince tahttan indirilip, Venizelos yeniden iktidara geçtikten sonradır ki, Yunanistan savaşa katılmıştı.

Savaş biter bitmez Venizelos, Anadolu'nun bütün Ege kıyısıyla iç kesiminin Yunanistan'a verilmesi isteğiyle Lloyd George'a başvurdu. Oysa bu topraklar, İtalyanlara söz verilmiş bulunuyordu. Venizelos bu bölgede Yunanlıların çoğunlukta olduğunu ileri sürerek tezini etkin bir temele dayıyordu. Karadeniz dağlarındaki Pontus Rumları için de durum aynıydı. Ve-

zelos barışın temelini oluşturması gereken 'kendi kaderini tayin' ilkesin gerçekleştirilmesini istiyordu. Nitekim iki ay sonra bu tezi 'tatlı bir ıksözlülük maskesi altında' ve düzgün bir Fransızcayla Paris'teki Barış onferansında Yüksek Konsey önünde savunmaktan geri kalmadı.

Venizelos'u, 'Perikles'ten sonra Yunanistan'ın yetiştirdiği en büyük evlet adamı' sayan Lloyd George, bu isteği hem haklı, hem de elverişli luyordu. Hindistan'la İngiltere arasındaki ulaştırma yollarını koruma kosunda Yunanlıların Türklerin yerini alması, İngiltere'nin daha işine gelirdu. Lord Curzon ve İngiliz Dışişleri, Yunanlılara Trakya'da toprak vermesini daha uygun görmekte; generaller onların Anadolu'ya girebilmelerini askeri yönden şüphe ile karşılamakta; İtalyanlar bir yana itildiklerinen dolayı yakınmakta; Başkan Wilson, Yunanlıların ileri sürdüğü kendi aderini belirleme savını yersiz bulmaktaydı. Ama Lloyd George, bu güç nedenlere karşın, yine de Yunanlıların Anadolu toprakları üzerindeki isklerini, bütün yüreğiyle desteklemekten vazgeçmedi.

İşte, İtilâf Devletleri, Türkleri, Sultan'ın da yardımıyla, bu çeşit bir arışa zorlamayı tasarlıyorlardı. Mustafa Kemal, işsiz bir general olarak, dana'dan İstanbul'a dönüşünde bu durumla karşılaşmıştı. Annesinin evineki baskılardan sıkıldığı için Şişli semtinde, dar, uzun, büyücek bir ev tut. Bu arada, ailesinin ısrarıyla evlendiği bir Mısırlıdan boşanmış olan kuni Fikriye de bu evde kendisini ziyarete gelebiliyordu. Mustafa Kemal'in na karşı ilgisinin uyanmasında, genç kadının açığa vurduğu duyguların büik payı vardı. Fikriye'nin onun kahramanlığına karşı beslediği taparcası saygı, zamanla sevgiye dönmüş, şimdi Şişli'deki evde, Zübeyde Hanın baskısından da kurtulan genç kadın, çekingenliğini büsbütün atmış ve ustafa Kemal'le aralarında çok yakın bir bağ kurulmuştu.

Meclisin dağıtılmasından sonra, Mustafa Kemal'le arkadaşlarının sına, bir yenilgi duygusunun ağırlığı çökmüştü. Kötümserlik içlerini sarmış, ir şey yapamamak duygusu ellerini, kollarını bağlamıştı. İngiliz dostların centilmenliğe sığmayan hareketleri karşısında üzülen ve düş kırıklığı uğrayan Rauf Bey, onlara karşı daha sert bir tutum takınmıştı. Fethi ey, çıkardığı muhalefet gazetesinde, Tevfik Paşa'ya karşı bir kampanya girişmişti ve kuvvetli bir hükümetin gerekli olduğu şu sırada. Tevfik Pa kabinesinin, millî felâket karşısında sadece, sessiz bir seyirci olarak kalığını öne sürüyordu. Mustafa Kemal elindeki paranın bir kısmını bu gazeye yatırdı ve Fethi'yle birlikte gazete idarehanesinde çalışmaya başladı. azdığı imzasız yazılarla halk oyunu etkileyebileceğini ummaktaydı.

Üç arkadaş, Şişli'deki evin ilk katındaki büyük odada ülkeyi kurtarma-

nın bir yolunu bulmak için başbaşa verip planlar yapıyorladı. Aslında, am cı hükümeti istifaya zorlamak, yeni bir kabine kurmak ve gerekirse Su tan'ı tahtından indirmek olan bir ihtilâl komitesi kurmuşlardı. Ama içleri den en az bir tanesi, Mustafa Kemal'in fazla ileri gittiğini düşünüyor, ka şılaşacakları tehlikelerden korkuyordu. Komite, bu yüzden dağıldı. Zate belki de ihtilâl bu iş için çıkar yol değildi. Çünkü böyle bir teşebbüsün İt lâf Devletlerince o anda bastırılacağı kesindi.

Mustafa Kemal şimdi de, belki müttefikler yoluyla bir iş başarılabil diye düşünmeye başlamıştı. Pera Palas'ın işgal kuvvetlerine ve müttefil lerarası Yüksek Komisyona bağlı subaylarla dolu, şark taklidi mermer sa lonlarında, üzerinde madalyalar ve Hünkâr Yaveri işaretiyle süslü tem üniforması ve farklı duruşuyla zaten göze çarpmaktaydı. Anafartalar kahra manı olduğu öğrenilince büsbütün ilgi topladı. Ama o, başlarda uzak du mayı daha uygun bulmuştu.

Ancak, şimdi karşı tarafla ilişki kurmanın kendi amaçlarına yarayab leceğini düşünmeye başlıyordu. Ne de olsa, ülkenin kaderini ellerinde tu tan onlardı. Fransızlar, İskenderun'a çıkmış, Kilikya'ya doğru ilerliyorla dı. Antalya'ya çıkmak üzere olan İtalyanların daha da içeriye sokulmala mümkündü. İngilizler, Trakya'dan Kafkasya'ya kadar İmparatorluğun he yerinde, ordunun terhisini ve silahtan arınmasını denetim altında bulundu mak için kontrol subayları yerleştirmişlerdi. İktidarı elinde tutan Padişa hın, Mustafa Kemal'i, kadrosu gitgide daralmakta olan Türk ordusund önemli bir göreve ataması sözkonusu değildi. Oysa, onun yetkisiz olmak tansa herhangi bir yetkili görevde bulunması, isteklerini, yani Lord Cur zon'un çekindiği milli ayaklanmayı gerçekleştirebilmesi için şarttı. Acaba İtilâf Devletlerinden, hele Osmanlı İmparatorluğundan toprak isteğind bulunmamış olan İngilizlerden bir mevki koparamaz mıydı? Onlar bura dayken elde edilecek bir yetkinin, çekilip gitmelerinden sonra memleket daha yararlı başka yollarda kullanılabilmesi pekâlâ mümkündü.

Mustafa Kemal, İngilizlerin ağzını dolaylı yoldan aratmaya karar ver di ve aracılığa, tanınmış bir gazeteci olan **Daily Mail** gazetesinin muhabir G. Ward Price'ı seçti. Pera Palas otelinin müdürüyle haber göndererek ga zeteciyi kahve içmeye çağırdı. Ward Price de Genelkurmayın istihbara servisindeki albaya danıştıktan sonra çağrıyı kabul etti. Mustafa Kema onu üniformasıyla değil de, sırtında jaketatay ve başında fesle karşıladı Ward Price, Mustafa Kemal'i yakışıklı ve erkek tipli buldu. Elini kolunu oynatmadan, sâkin ve ölçülü bir sesle konuşuyordu. Yanında arkadaşı Re- fet Bey vardı.

Mustafa Kemal, gazeteciye, ülkesinin savaşa yanlış safta katılmış olduğunu itiraf etti. Türklerin İngilizlerle hiç çatışmamaları gerekirdi. Bunu ırf Enver'in baskısıyla yapmışlardı. Savaşı kaybetmişlerdi. Şimdi bunu çok ahalı ödeyeceklerdi. Anadolu bölünecekti. Mustafa Kemal, Fransızların lke içine sokulmalarına karşıydı. Halk, belki bir İngiliz yönetimini daha z güçlükle hazmedebilirdi.

'Eğer İngilizler Anadolu'da sorumluluğu üzerlerine almak niyetindeyeler tecrübeli valilere ihtiyaçları olacaktır,' dedi. 'Bu sıfatla yardımı arzeebileceğim bir makamla temasa geçmek isterdim.'

Ward Price, gizli servisteki albaya bu konuşmayı anlattı. Albay bunun zerinde durmayarak, 'Yakında iş isteyen daha bir sürü Türk generali çıkaak,' dedi.

İtalyanlar kendileri girişime geçerek Mustafa Kemal'e doğrudan doğıya öneride bulundular. İtalyan Yüksek Komiseri Kont Sforza, Lloyd Gerge'un Yunanlıları desteklemesine şiddetle karşıydı. Her ne kadar Türki'nin bölünmesi konusunda müttefikleriyle işbirliğini kabul etmişse de, erhangi bir başarısızlık olasılığına karşı milliyetçilik hareketinin liderleyle bir bağ kuracak kadar kurnazdı. Bu liderlerin 'kendi kuvvetlerine gerekten güvendiklerini' görüyordu.

Kont Sforza'nın aracılarından biri, milliyetçi bir hükümet kurmak kousunda Mustafa Kemal'le Fethi'nin ağzını aradı. Ayrıca iki aracı da İtalyanları tutmakta olan iki Türk gazetecisi – İzmir gerisinde Yunanlıla karşı Mustafa Kemal'in komutasında girişilecek bir askeri direnmeyi alyanların silahla destekleyeceğine söz verdiler. Gerekli ortam hazırlanktan sonra, Mustafa Kemal, Sforza'yla tanıştırıldı. Kont ona, bütün giriceği işlerde İtalya'nın desteğine güvenebileceğini açıkça belirtti. 'Eğer aşınız sıkışacak olursa, bu elçiliğin her zaman emrinize âmade olduğuna üvenebilirsiniz' dedi. Mustafa Kemal verdiği cevaplarda fazla açılmadı. ma tasarıları daha geliştiği takdirde, İtalyanların desteğinden yararlanaileceğini anlamıştı.

Bu arada Allenby, Filistin'den gelerek İstanbul'a kısa ama fırtına gibi r ziyarette bulunmuştu. Bazı Türk generalleri onun mütareke koşulları erindeki görüşüne aykırı olarak, askerlerini terhis etmekte zorluk çıkarırlardı. Allenby, Harbiye ve Hariciye Nazırlarını çağırtarak ağızlarını açaya bile fırsat vermeden onlara isteklerinin listesini okudu. Bunların arada, ön planda suçlu gördüğü Musul cephesindeki Altıncı Ordu komutanın geri alınması da vardı. İstediklerini beş dakika içinde elde eden Alnby, vakit kaybetmeden Filistin'e döndü. Suçlu görülen Altıncı Ordu ko-

mutanıysa, İstanbul'a gelir gelmez İngiliz makamları tarafından tutuklan-dı.

Allenby'nin ziyaretinden az sonra -ve ona kalırsa bu ziyaretin bir so-nucu olarak- Harbiye Nezareti, Mustafa Kemal'e ordu komutanı rütbesi-nin indirildiğini bildirdi. Hünkâr Yaveri olarak sahip bulunduğu imtiyazla-kaldırılmış, emrindeki makam otomobili geri alınmış ve maaşı azaltılmış-tı. Kendisine yine de, komutanının geri çağrılmasından sonra terhis edile-cek olan Altıncı Ordunun komutanlığı teklif edildi. Mustafa Kemal bun-derhal reddetti. Böylece, büsbütün açıkta kalmış oluyordu.

1919 Şubatının sonunda Padişah, hükümeti değiştirdi. Ötedenberi ta-sarladığı bir şeyi gerçekleştirmenin sırası gelmişti. Zaten kaç keredir çekil-mek isteğinde bulunan Tevfik Paşa'yı görevinden affetti. Yerine, kimseni-adam yerine koymadığı eniştesi Damat Ferit'i getirdi. Ferit, otuz yıl önce-ki Hariciye memurluğundan sonra, ilk olarak resmi bir görev almış bulunu-yordu. Yurtsever Türklerin gözünde zerre kadar itibarı olmayan, işe yara-maz bir adamdı. Ama İngilizler onu, güven verici Batılı görünüşü, pos bı-yıkları ve üzerinde o Avrupa kültürü cilâsıyla 'tam bir Türk efendisi' say-yorlardı. Damat Ferit aradıkları kuklanın ta kendisiydi.

Muhalefeti ortadan kaldırmaya kararlı olan Damat Ferit Paşa'nın il-işi, bir sürü yeni tutuklamalara girişmek oldu. Kuşkulandıkları asker ve po-litikacıları Malta'ya sürmeye başlamış olan İngilizler de onun bu hareke-lerini desteklemekteydiler. Daha önce de, Tevfik Paşa, Müttefiklerin zo-ruyla, eski İttihatçı nazırları hapse attırmıştı. Şimdi de Damat Ferit'in Da-hiliye Nezareti, 'Divan-ı Harp' yoluyla kestirme mahkeme yöntemleri uy-gulayarak yeni bir temizleme hareketine koyuldu. Fethi Bey de seçile-kurbanlar arasındaydı. Savaştan önce Parti'nin genel sekreterliğinde ve sa-vaştan sonra ve Dahiliye Nazırlığında bulunduğu için, düşmanları tarafın-dan haksız olarak Enver, Cemal ve Talât üçlüsünün kaçmasına göz yum-makla suçlanmaktaydı. Mustafa Kemal onun tutuklanmak üzere olduğun-haber alınca gece eve gitmemesini söyledi. Fethi Bey, her zamanki umu-samazlığıyla, durumu hafife aldı. Damat Ferit'in ona tehlikede olmadığı-na dair teminat verdiğini söylüyordu. Ama daha o gece, evine döner dön-mez tutuklandı.

Mustafa Kemal bir yolunu bularak Harbiye Nezareti hapishanesind-arkadaşını görmeye gitti. Bu uğursuz yere sanki kendi de mahpusmuş gi-geldi. Merdivende rastladığı jandarmaların, ne olur ne olmaz diye elleri-sıktı. Çünkü acı acı içinden geçirdiği gibi, kendi de tutuklanacak olursa b-adamlar onun işine yarayabilirdi. Arkadaşlarını üst katta, dar ve karanl-

koridorun iki yanındaki karşılıklı hücrelerde buldu. Burası nazırlar, siset adamları, gazeteciler, önemli ve tanınmış kişilerle doluydu. Hepsi savaş suçlusu gibi işlem görüyorlardı. Hücrenin kapısı açılınca çevresini rdılar. Konuşmaya can atıyorlardı. Aralarında savaşın ilk yıllarının sadramı olan Prens Sait Halim Paşa da vardı. Mustafa Kemal, Fethi Bey'le lı katına çıkarak dolaşıp konuştu. Ama gözetlendiklerinden kuşkulandığı n, fazla kalmayı doğru bulmadı.

Artık kendi güvenliğinden de şüphelenmeye, gece geç vakit kapı çalınca irkilmeye başlamıştı. Bir gazete, İttihatçılar yakalandığı halde, Musfa Kemal'le Rauf'un niçin hâlâ 'Beyoğlu'nda, ellerini kollarını sallaya llaya dolaştıklarını'soruyordu. Mustafa Kemal, İtalyanlarla olan temaslaı daha çoğalttı. Kont Sforza'nın himayesi altında olduğu bilinirse, İngilerin onu yakalatmaktan çekinebileceklerini düşünüyordu. Son tutuklaalar karşısında duyulan öfke, millî duyguları canlandırmaya yaradı. Libel eğilimli olmakla beraber, kesin programları bulunmayan birtakım poli grup!ar, İstanbul tarafındaki bir evde, bir çeşit 'Millî Kongre' kurmak nacıyla toplandılar. Ama yaptıkları iş, konuşmaktan pek ileri gitmedi. aha kesin görüş ve planları bulunan Mustafa Kemal ve Rauf, bunların asında ihtiyatı elden bırakmıyorlardı. Bu toplantıda bol miktarda iyi nit buldular. Ama içlerinde kendi taraftarları dahil, bu iyi niyeti elle tutur bir düşünce ya da hareket biçimine sokacak pek az kişi vardı. İşgalin tin koşullarından yılmış olan birçoklarının kafası da, daha çok kendi kişil çıkarlarına ve birtakım çekemezliklere takılıp kalmıştı.

Çözüm yolunu başka yerde aramak gerektiği belliydi. Bu yollardan bini, onlara, ordunun terhisinden sonra hastalık izniyle Adana'dan dönen li Fuat gösterdi. İstanbul'a gelir gelmez Mustafa Kemal'in Şişli'deki evi gitti ve geceyi orada geçirdi. Bundan sonraki haftalarda birçok geceleri, bu evde geçirecekti. Kulağından rahatsız olan Mustafa Kemal, Ali Fu'ı sırtında robdöşambrla karşıladı. Yattığı odaya alarak koltukta yer gösrdi. Kendisi de başucunda gazeteler yığılı duran yatağının üzerine otur. Gece yarısına kadar konuştular.

Ali Fuat, ona, Anadolu'nun acıklı durumu üzerine bilgi verdi. İdare ekanizması felce uğramış, güvensizlik her yana yayılmıştı. Yerel idare etsiz ve yetersizdi. Partilerin taşra örgütleri arasında birlik yoktu. Mustafa emal'in suratı asılmıştı. 'Çok kötü,' dedi. İkisi de, İtilâf Devletlerinin ülenin çoğunu işgal etmeye kararlı olduklarını, hükümetinse buna karşı koıcak istek ve yetenekten yoksun bulunduğunu anlıyorlardı. İşgal kuvvetle, ordunun terhisi ve silahların toplanması işini hızlandırmaktaydılar. İş-

ten anlayan görevliler, İttihatçıları tuttukları bahanesiyle idareden ve ordudan uzaklaştırılıyor; yerlerine, işgalcilere boyun eğmeye hazır 'evet efendimciler' geçiriliyordu. Tek çözüm yolu, bir milli direnme hareketiydi. Bunun için bir program hazırladılar.

Bu, yalnız iki yoldan biriyle gerçekleşebilirdi: ya dışarıdan, hükümeti istifaya zorlayarak, ya da içerden, Harbiye ve Dahiliye Nazırlıklarına milliyetçi unsurlar sızdırarak. Birinci yolu başaramamış olduklarına göre, şimdi ikinci yolu denemenin sırası gelmişti. En iyisi, Mustafa Kemal'in Harbiye Nazırı olmasıydı. Dahiliye Nazırlığı için uygun bir aday da Fuat'ın aile dostu ve Damat Ferit koalisyonunun etkili üyesi Mehmet Ali Bey'di. Onun gibi bir kimsenin yardımı olursa, amaçlarına ihtilâlle değil de, bir içeri sızma yoluyla erişebilirlerdi.

Ali Fuat, Mehmet Ali Bey'e Mustafa Kemal'den söz etti. O da Mustafa Kemal'in akıllı, enerjik, yurtsever bir genç subay olduğunu zaten duymuştu. İttihatçı olmadığına da inandıktan sonra kendisiyle tanışmaktan şeref duyacağını bildirdi. Ail Fuat'ın, Boğaz'ın Anadolu yakasındaki evinde bir akşam yemeği düzenlendi. Mehmet Ali, kendi çevresindeki grubun gitgide nüfuz kazandığını ve bu grubun önemli rol oynayacağı bir hükümet kurmak taraftarı olduğunu belirtti. Bununla birlikte Harbiye ve Dahiliye gibi önemli nazırlıkların Damat Ferit'in kendi güvendiği kimselere verileceğinden korkuluyordu. Yani, rejime taze milliyetçi kanı aşılamak pek öyle kolay bir iş değildi.

Mustafa Kemal kabinedeki nazırlarla gizlice ilişkiler kurmaya başladı. İçlerinden bazıları, Enver'le Talât'a cephe almış olduğunu bildikleri için onu kendi yönlerine çekmek istediler. Bunlardan biri Bahriye Nazırı Avni Paşa'ydı; ama o da bir hükümet darbesine istekli görünmüyordu. Bir tanesi de Padişah üzerindeki etkisine güvenerek Damat Ferit'in yerine geçmeyi uman Ayan Reisi Ahmet Rıza'ydı. Gizli bir buluşmada bir milli cephe kurmak düşüncesini öne sürdü. Mustafa Kemal ihtiyatı elden bırakmamayı ve fazla açılmamayı daha uygun buldu. Nitekim, Ahmet Rıza'nın çevirdiği manevra bir sonuç vermedi. Damat Ferit iktidarda kaldı.

Hükümeti içten yıkmanın kolay olmadığı artık anlaşılmıştı. Durum ancak Anadolu'da çözümlenebilecekti. Ama sorun oraya gidebilmekti. Ali Fuat'ın izni bitmiş ve Mustafa Kemal'in eski ordusundan kalan tek birlik olan kolordusuna dönme zamanı gelmişti. Mustafa Kemal'e hâlâ komutan gözüyle bakan Ali Fuat, karargâhını kuzeye, bir direnme hareketi için merkezi durumda olan Ankara'ya nakletmeye razı oldu. Demiryolu, İtalyanların denetimi altında bulunduğu için bu işi yapmak şimdilik zordu. Fa-

gerekirse askerlerini yaya olarak götürecekti. Mustafa Kemal'den de ip kendisini orada bulmasını istedi.

Şişli'deki evde Rauf'la beraber son bir akşam yemeği yediler. Ayakma hareketinden belirsiz bir hayal değil, kesin bir gerçek gibi söz etti- Rauf Bey'in, bir deniz subayı olarak Anadolu'ya geçmesi kolay değil- Ama o, bu uğurda görevinden istifa etmeye bile hazırdı. Mustafa Ke- l de Anadolu'da geniş yetkili bir görev ele geçirmek için ne mümkünse acak, bunu başaramazsa kendi başına Anadolu'ya geçecekti.

Rauf, görevinden alınması için Bahriye Nezaretine başvurdu. Damat it kendisini çağırttı. Rauf Bey sırtında sivil elbiseyle gitti. Ferit Paşa on- ı, kararından vazgeçmesini istedi. Rauf da açık konuşarak, hükümet bu da devam ederse ordunun üzerinde ısrarla durdu. Hükümet bunları mleketlerine göndermeye söz vermiş, ama bu sözünde durmamıştı. As- ler ortalıkta aç ve perişan serilip kalmışlardı. Sokaklarda yabancılara ç açıyorlardı. Kan ve ateş arasında ülkeleri için dövüşmüş olan bu er- şimdi ölümden daha kötü bir sefalet içindeydiler. Bütün bunlar isyana açacak şeylerdi.

Gerçeklerle böyle yüz yüze gelmeye alışık olmayan Ferit Paşa, 'Ne nek? Bu da nesi?' diye mırıldanıyordu.

Rauf Bey sözüne devamla, 'Size sadece kendi gözümle görmüş olduk- ını söylüyorum,' dedi. 'Meşrutiyetten önce ve sonra bu ülkede yapılan ün ihtilâlleri gördüm... Bu işleri bilen bir insan olarak size, er geç bir ın çıkacağını söylüyorum. Bu isyanda asker olarak rol oynamak istemi- um. Kendi sorumluluğum altında hareket edebilmek için bütün resmî an ve ayrıcalıklardan kurtulmak istiyorum.'

Ferit Paşa şaşkınlık içinde ona bakakalmıştı. Sadece, 'Pekâlâ efen- ı,' diyebildi. Rauf Bey'in Bahriyeden istifası bu şekilde gerçekleşti.

Mustafa Kemal, Şişli'deki evine İsmet Bey'i de çağırmış ve eski bir t gibi karşılamıştı. İsmet, Harbiye Nazırlığında müsteşardı. Paris'te ya- ıcak olan Barış Konferansı için gerekli belgeleri hazırlıyor ve buraya nderilecek Türk heyetine üye seçilmeyi umuyordu. Merhabalaşırken, leri parlayarak, 'Ne haber? Bir şeyler var galiba?' diye sordu.

Mustafa Kemal, cevap olarak, ortaya bir Türkiye haritası koydu. Tec- eli kurmay subayı İsmet, hemen cebinden bir pergel çıkardı. Mustafa mal ondan Anadolu'ya gitmek için en iyi yolun hangisi olduğunu sordu. direniş hareketine girişmek için en elverişli bölge hangisiydi?

İsmet, onun ne düşündüğünü sezerek sevinçle baktı: 'Demek kararını- 'erdiniz?'

Mustafa Kemal, 'Henüz bundan söz etmenin sırası değil,' dedi.

İsmet, ses çıkarmadan, dikkatle haritayı incelemeye başladı. Sonra ayağa kalkarak ihtiyatla, 'Anadolu'ya gitmek için bir sürü yol var,' dedi, 'bir sürü de yer.' Arkadan, gülümseyerek, 'Ne yapacağımızı bana ne zaman söyleyeceksiniz?' diye sordu.

Mustafa Kemal, 'Sırası gelince,' diye cevap verdi.

Mustafa Kemal, böyle bir kararı aceleyle verecek adam değildi. Tehlikeli bir oyuna girişecekti. Durumu her açıdan, her şeyi tartarak incelemek gerekiyordu. Planını yapmak, arkadaşlarını kendi görüşüne inandırıp kararlarını sağlamlaştırmak ve direnmenin dayanacağı ideolojik temele hem kendi, hem de onların kafasında belirli bir biçim vermek için daha zaman gerekiyordu. Hâlâ Padişahtan, İtilaf Devletlerinden, Tanrı'dan, ya da buna benzer başka bir kaynaktan bir şeyler uman kişiler çoktu. Düşmana kuvvetle karşı koymaktan başka çıkar yol olmadığının anlaşılması için olayların ve kafaların daha gelişmesi gerekiyordu.

Bu sırada, Trakya'da bir kolordu kalıntısına komutanlık etmekte olan Kâzım Karabekir Paşa İstanbul'a gelmişti. Gösterişli, ağır, sağlam Karabekir, askerlik bakımından tipik bir eski Türk savaşçısıydı, ama siyasi görüşü bakımından demokrasiye içten ve inatla inanan bir insandı. Kafkas şehrinde Mustafa Kemal'in komutan yardımcılığında bulunmuştu. Şimdi o cephedeki ordudan artakalan tek birlik olan On Beşinci Kolordunun komutasını devralmaya giderken, Şişli'de kendisini görmeye gelmişti. Mustafa Kemal'e, Türkiye'nin kurtuluş umudunun orada, doğu bölgesinde olduğuna inandığını ısrarla belirtti.

Savaş hizmetinin çoğunu yapmış olduğu bu bölgelerde, halk kendisini sever ve sayardı. Ordusu kuvvetliydi. Halk da bu orduyu tutuyordu. Tek bir eksik vardı: gerçek ve azimli bir önder. Mustafa Kemal ne yapıp yapıp Anadolu'da bir komutanlık bulmanın çaresine bakmalıydı. Öteki yurtsever subaylar da ister görevli olarak, ister kendiliklerinden onun peşinden gitmeliydiler. Mustafa Kemal Anadolu'ya geçince hemen doğuya gelmeliydi. Orada bir milli hükümetin temelini attıktan sonra bunu Erzurum'da Kâzım Karabekir'e teslim ederek batıya gidebilirdi. Eğer, Mustafa Kemal, Anadolu'ya gelemeyecekse, Kâzım Karabekir kendi başına harekete geçecekti. Mustafa Kemal, onun düşüncelerini yerinde buldu ve Erzurum'da onunla temasa geçmeye çalışacağına söz verdi. Kâzım Paşa o gelinceye kadar gerekli ortamı hazırlamayı vaat etti.

Gerçekten de bir ihtilâlci gözüyle Anadolu'daki durum, umut verici görünmeye başlamıştı. Oradaki karşı koyma isteğinin İstanbul'dakinden

ok daha olumlu olduğu anlaşılıyordu. 1918 yılının aralık ayından beri nadolu'da yer yer milliyetçi gruplar ortaya çıkmıştı. Bunlar kendilerine **üdafaa-i Hukuk** ve **Reddi-İlhak Cemiyeti** gibi adlar vermişlerdi. Bu rupların en kuvvetli oldukları yerler, yabancı tehdidine en çok açık olan ölgelerdi. Yunanlılara karşı Trakya ve İzmir'de güçlüydüler. Fransızların keyi işgale yardımcı olması için bir Ermeni Lejyonu kurdukları Kilik-'da ve İtilâf Devletlerinin uydurma bir Ermenistan yaratmayı tasarladık-rı, savaşçı ve özgürlük duygusuna bağlı bir halkın yaşadığı doğu illerinde durum böyleydi. Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'in de onayı ile, do-daki bu çeşitli grupları biraraya toplayarak milliyetçi hükümetin temeli-atmayı tasarlıyordu.

Kâzım Karabekir'in ziyareti Mustafa Kemal'i yüreklendirmekle kal-amış, kesin kararını vermesine yardımcı olmuştu. Mustafa Kemal şimdi nadolu'da, biri ortada, biri de doğuda olmak üzere iki ordunun desteği-güvenebilirdi. Ama cevabı hâlâ verilemeyen bir soru vardı: Anadolu'ya asıl gidecekti? Bu sorunun yanıtını, hiç umulmadığı halde işgal kuvvetleri endileri verdiler.

ON DOKUZUNCU BÖLÜM

Direniş Hazırlıkları

İTİLÂF DEVLETLERİ, Anadolu'da işgalleri dışında kalan bölgelerin anarşiye doğru yuvarlandığını görüyorlardı. Birçok yerde kanun, düzen diye bir şey kalmamıştı. Eşkıya çeteleri, Balkan Savaşından önce Makedonya'da olduğu gibi, ülkeyi haraca kesmeye başlamışlardı. Halk dehşet içindeydi. Eşkıyalar yolcuları pusuya düşürüp soyuyor, işkence ediyor, adam öldürüyorlardı.

Türkler, İtilâf Devletlerinin ülkenin tümünü işgal altına almalarından çekiniyorlardı. Oysa, onların bunu yapmaya ne istekleri, ne de olanakları vardı; durumu düzeltmek için de Türk makamlarının işbirliğine güvenmek zorundaydılar. Fakat, Türklere çok ağır geleceği kesin olan barış koşulları açıklandığı vakit, bu işbirliğini kaybedeceklerini de anlıyorlardı. Öyle ki Türklerin, Anadolu'daki Hıristiyanlar üzerinde bir misillemeye girişmeleri bile akla gelebilirdi.

İtalyanların, kendi toprak istekleri uğruna, Türkleri Yunanlılara karşı kışkırttıkları İzmir dolaylarında, durumun daha da alevlenmesini, ancak limandaki iki İngiliz savaş gemisi önleyebiliyordu. Samsun'da görevli İngiliz komutanı, Yunanlıların bağımsız bir Pontus krallığı kurmak hülyasını güttükleri bu bölgedeki durumu açıklayan bir rapor göndermişti. Yüksek Mütareke Komisyonu bu raporu, Damat Ferit Paşa'ya ileterek hükümetin Rum köylerini Türk tecavüzünden korumak, kanun ve düzeni yeniden kurmak için derhal önlem alması dileğinde bulundu. Komisyonun düşüncesine göre bu bir insanlık göreviydi. Hükümet bunu yapmazsa, işgal kuvvetleri duruma el atmak zorunda kalacaklardı. Damat Ferit Paşa telaşlandı, ilk iş olarak Dahiliye Nazır vekilini çağırttı. İyi bir rastlantıyla bu zat, Mustafa Kemal'le Ali Fuat'ın daha önce görüşmüş oldukları Mehmet Ali Bey'di. Mustafa Kemal'in istediklerini yerine getirmek için fırsat kollayan Meh-

et Ali Bey'in eline böylece bir şans geçmiş oldu.

Damat Ferit, ne yapmak gerektiği üzerinde düşüncesini sordu. Mehet Ali Bey, İngilizlerin raporundan durumun artık İstanbul'dan denetimi olanak kalmadığı gibi, yerel makamların da bununla başa çıkacak güç olmadıklarının anlaşıldığını söyledi. Ona kalırsa, tek çözüm yolu, hüküetin kendisine güvenebileceği genç ve enerjik bir subayı Samsun'a gönrmekti. Görevi, askeri ve idari unsurları, kanun ve düzeni sağlayabilek güçlü bir yönetim altında toplamak ve böylece İngilizlere güvenlik verek olacaktı. Ferit Paşa bu işi yapabilecek bir subay göstermesini isteyin, Mehmet Ali Bey, Mustafa Kemal'i öne sürdü.

Damat Ferit birden karar veremedi. Mustafa Kemal'den biraz kuşkuurdu. Öte yandan bu, onu uzaklaştırmak için iyi bir fırsat sayılabilirdi. nce sicilini incelemek, ardından da ne çeşit bir adam olduğunu kendi göyle görmek istediğini söyledi. Mehmet Ali Bey, ikisini, **Cercle d'Orit**'de bir akşam yemeğinde karşı karşıya getirdi. Mustafa Kemal de iyi etbırakacak şekilde davranmaya dikkat etti.

Kısa bir süre sonra Harbiye Nazırı Şakir Paşa kendisini çağırtarak, drazamın düşüncesini açıkladı. Damat Ferit, Mustafa Kemal'in Anadoya gidip Türklerle Rumlar arasındaki durum hakkında bir rapor hazırlaasını uygun görmüştü. Kemal, tereddüt etmeden cevap verdi: 'Sevinerek lerim. Fakat, görevim yalnız bundan mı ibaret olacak?'

'Evet, öyle karar verildi.'

'Pekâlâ! Yalnız, müsaade buyurursanız tayinim usulü dairesinde yapıl. Zâtıâlinizi bununla fazla meşgul etmeyeyim. Bu konuda Genelkurmay şkanıyla görüşsem olur mu?'

Nazır, 'Tabii' dedi. 'Öyle yaparsınız.'

O sırada Genelkurmay Başkanı, Yedinci Ordu komutanlığında önce ndi yerine geçen, sonra da kendisinin yerine geçmiş olduğu eski dostu vzi Paşa'ydı. Ancak kendisi hasta olduğu için Mustafa Kemal, onun yeri vekiline başvurdu. Burada da şansı ona yardımcı oldu. Çünkü Fevzi Paının yerine bakan Diyarbakırlı Kâzım Paşa[1] da hem dostu, hem Şişli'den mşusuydu. Mustafa Kemal, ona düşüncelerini çok kez açıklamıştı.

Kâzım Paşa'nın Mustafa Kemal odasından içeri girinceye kadar, böy bir görevden haberi bile yoktu. Gözlerindeki ifadeyi görünce gülerek, e oluyor?' diye sordu. Kemal, Kâzım'ın âmirlerinin, kendisini başlarınn atmak için bir görev uydurmuş olduklarını söyledi. Bu da onun işine lmişti. Şimdi Kâzım Paşa'nın, Nazırın kendisinden tam olarak ne

---

Kâzım İnanç.

istediğini öğrenmesi gerekiyordu. Sonra birlikte ayrıntılar üzerinde çalışabilirlerdi.

Kâzım Paşa direktif alıp döndü. Mustafa Kemal, sadece Samsun dolaylarında Rumlara karşı koyan Türkleri cezalandırmakla kalmayacak, yakınlarında bulunan çeşitli milliyetçi kuruluşları da dağıtmakla görevlendirilecekti. Kemal, 'Mükemmel!' dedi, 'Haydi şimdi kâğıt kalem alalım...'

Başbaşa, Mustafa Kemal'e geniş bir çalışma alanı sağlayacak birtakım yetkiler uydurmaya koyuldular. Bu bir 'müfettişlik' görevi olacaktı. Asıl önemli nokta, kendisine geniş bir yetki sağlayabilmekti. Bütün Anadolu'ya emir verebilecek durumda olmalıydı. İki madde daha eklemek gerekiyordu: Samsun'un doğusundaki birliklere de komuta edebilmesi ve taşradaki valilere duyuruda bulunabilmesi için.

Kâzım Paşa kaşlarını kaldırdı, sonra gülerek, 'Vazifemiz,' dedi, 'Elimizden geleni yapmaya çalışacağız.' Bir taslak hazırladı, ertesi gün bir daha okuyup üzerinde düzeltmeler ve eklemeler yaptılar.

Kâzım Paşa, biraz şüpheyle, 'Bu yetkiler biraz fazla olmadı mı, Paşa?' dedi. 'Korkarım Nazır bunu kabul etmeyecek.'

'Pekâlâ... eğer kâğıdı imzalamak istemezse, hiç olmazsa mühürletmeye çalışın.'

Kâzım Paşa, taslağı alıp gitti. Nazır, biraz rahatsızdı. 'Siz yüksek sesle okuyun, ben dinlerim,' dedi.

Kâzım Paşa okuduğu sırada Nazır: 'Siz Üçüncü Ordu müfettişliği değil, Anadolu'nun tümüne yaygın bir müfettişlik kurmuşsunuz,' dedi. 'Bu da ne demek?'

Kâzım Paşa, bunun normal bir usul olduğunu söyledi. Kendi alanı dışındaki mülkî idare ile bağlantı halinde bulunmak da bir ordu müfettişinin görevleri arasında sayılırdı. (Anadolu Müfettiş-i Umumisi) unvanı ilk kez kullanılıyor değildi ki. Nazırın, imzasını atmaktan çekindiği belliydi. En sonunda Kâzım Paşa'ya başını kaldırıp gülümseyerek baktı ve mührünü alıp önüne atarak, 'Benim imzam şart değil,' dedi, 'şunu alın, kendiniz mühürlersiniz.'

Mustafa Kemal bunu duyunca, belgeye birkaç şey daha eklemek istedi. Kâzım Paşa, Nazıra bildirmediğini söyleyerek şakadan itiraz ettikten sonra bunları da yazdı. Sonra iki nüsha olarak temize çektiler. Kâzım Paşa ikisini de mühürledi ve bir tanesini: 'Paşa, inşallah başımıza bir iş açmazlar!' diyerek Mustafa Kemal'e uzattı.

Mustafa Kemal'in aldığı talimat, asayişin yeniden sağlanmasını ve şimdiki karışıklıkların nedenleri üzerinde bir soruşturma açılmasını; bütün

silah ve cephanenin toplanıp depo edilmesini, başıbozuk birliklerin silahları arınmasını ve bundan sonra her türlü asker toplamanın ve silah dağıtmanın önlenmesini kapsıyordu. Bu iş için kendisine beş vilâyet üzerinde doğrudan doğruya yetki tanınıyor, emrine de iki kolordu veriliyordu. Beş ayrı vilâyet üzerinde de dolaylı yetkisi olacaktı. Buralara isteklerinin dikkatle gözönüne alınması bildiriliyordu. Sonradan Harbiye ve Dahiliye Nazırları ile yapılan sözlü bir anlaşmaya göre bunlara iki vilâyet daha eklendi.

Mustafa Kemal bu belgeyi cebine sıkıca yerleştirmiş, Harbiye Nezaretinden ayrılırken 'inanılmaz şansı' karşısında heyecandan dudaklarını ısırıyordu. Düşman sandığı adamlar, ruhları bile duymadan, ona yardımcı olmuşlardı. Sonradan bu halini, 'Kafes açılmış, önümde geniş bir âlem vardı. Kanatlarını çırparak uçmaya hazırlanan bir kuş gibiydim,' diye anlatır.

Haberi bildirmek için, Rauf Bey'le beraber hemen, hâlâ hapiste olan Fethi Bey'i görmeye gitti. Hapishane müdürü onu büyük saygı göstererek karşıladı. Mustafa Kemal bir zamanlar ona büyük bir iyilikte bulunmuştu. 'Paşam,' dedi, 'haberi duyduk. Anadolu'ya gidiyormuşsunuz. Ne zaman emrederseniz istediğiniz kişileri serbest bırakır ve kendim de onlarla beraber orada size katılırım.'

Mustafa Kemal, bu sefer Fethi Bey'le yalnız kalabilmişti. Eskisinden daha rahat konuşarak kafasında dönüp duran ve nihayet şimdi gerçekleşme yoluna giren planlarını açıkladı. Kendi komutasında millî bir ihtilâl ordusu kuracak, Anadolu'da halk iradesine dayanan bir meclis toplayacaktı. Amacına ulaşmadan da İstanbul'a dönmeyecekti.

Atanmasının kesinleşmesi daha kabinenin onayına bağlıydı. Nazırlardan bazılarının kendisine verilen yetkileri aşırı bulmaları tehlikesi vardı. Mehmet Ali Bey bunu da önlemenin yolunu buldu. Damat Ferit'i Cercle d'Orient'da kâğıt oynarken gevşek bir ânında yakaladı ve atama emrine imzasını attırdı. Öteki nazırların bu imzayı gördükten sonra itiraz edemeyeceklerini hesaplamıştı. Aralarında bir tek şüpheli olan Şeyhülislâmdı. Mustafa Kemal için, 'Bu adamın hilâfeti de, şeriatı da yıkmak istediği gözlerinden okunuyor,' dediği söylenirdi. Nihayet atama emri hükümetçe onaylandı ve 1919 yılı Nisan ayının son günü de Padişahın onayından geçti.

Damat Ferit, altın çerçeveli gözlüklerinin arkasında inik kapaklı gözleriyle Mustafa Kemal'i kabul etti. Kendisine tam yetki vermiş olduğunu bir kere daha tekrarlayarak, 'Bir isteğiniz olursa, doğrudan doğruya bana bildirin,' dedi. 'Hiç gecikmeden yerine getirileceğinden emin olabilirsiniz.' Mustafa Kemal, yaptığı seçimden dolayı Harbiye Nazırını tebrikten

dönen Mehmet Ali Bey'i de gördü. O da doğrudan doğruya kendisi ile temas etmesini söylüyordu. Haberleşme zinciri böylece tamamlanmıştı.

Mustafa Kemal şimdi aşağı yukarı yirmi subaydan kurulacak maiyetini seçme işine girişti. İsmet Bey'i görerek emrindeki iki kolordudan birinin komutanlığını önerdi. Bu, Ali Fuat'ın Ankara'da bulunan Yirminci Kolordusuna karşılık, Sivas'ta kurulan Üçüncü Kolorduydu. Ancak, İsmet kendisi için vakti biraz erken buluyordu. Kemal'in istediği işin ne gibi bir sonuç vereceğini, hattâ daha Anadolu'ya gidinceye kadar, nasıl bir gelişme göstereceğini bile pek kestiremiyordu. Bütün yurtseverliğine rağmen, bu derece riskli bir girişime atılacak karakterde bir insan değildi. Doğuştan temkinliydi. Üstelik sınırları açıkça belirlenmiş durumlara alışık, asker kafalı bir adamdı. Mustafa Kemal'in ilk karşılaşacağı mesele siyasi nitelikte olacak ve kaypak bir durumla uğraşmak zorunda kalacaktı. İsmet, Harbiye Nezaretinde emniyetli bir yerde bulunuyordu. Sarayda da tanıdıkları vardı. İstanbul'da kalıp olup bitenlere gözkulak olması daha işe yarayacaktı; ya da kendisi böyle düşünüyordu. Sonra Paris'teki, Barış Konferansına delege olarak gönderilmesi hâlâ mümkündü. Orada milliyetçiler hesabına çalışabilir, İtilâf Devletlerinin durumunu kollayabilir ve diplomatik oyunlardan bazılarını öğrenmeye fırsat bulabilirdi. Arkadan da Mustafa Kemal'e katılırdı.

Mustafa Kemal onun yerine kolordu komutanlığına Albay Refet Bey'i seçti. Refet de öteki beş yiğit gibi Kemal'in düşüncelerini eskiden beri paylaşanlardan biriydi. Selânik'teki ilk ihtilâl günlerinden beri tanışıyorlardı. Refet Bey, son zamanlarda İstanbul'da jandarma komutanlığı yapmış ve Mustafa Kemal ona rejimi burada, yerinde devirmek yolundaki tasarılarını açıklamıştı. Refet, ufak tefek, hareketli, şıklık meraklısı bir adamdı. Fransız kültürünün etkisiyle katı inançları alaya alan kıvrak bir zekâsı vardı. Süvari subaylığının parlak görünüşüne pek uygun düşen rahat, kayıtsız halleri birçok zor durumlardan sıyrılmasını sağlamıştı.

Sonra sıra Rauf'a, bu yurtseverliği tartışılmaz, dürüst denizciye geldi. O Rauf ki, Batı dünyasının liberal ilkelerine sımsıkı bağlı ve İngilizlerin görenek ve geleneklerine hayran olduğu halde, bugün onların, karşısına düşman olarak dikildiklerini görüyordu. Onun da sivil kıyafetle Batı Anadolu'ya geçmesi, yolculuğa İzmir dolaylarında başlaması ve oralardaki durum ve çeşitli milliyetçi gruplar konusunda bilgi edinmesi kararlaştırıldı. Sonra Ankara'da Ali Fuat'ın karargâhına gidecek ve oradan Mustafa Kemal'le ilişki kuracaktı.

Mustafa Kemal, Samsun için planlarını yaparken, Lloyd George'la

Venizelos da İzmir'le Batı Anadolu'da girişecekleri harekâtı tasarlamaktaydılar. O sırada Mr. Balfour'un yerine İngiliz Dışişlerine bakan Lord Curzon, Türkiye'deki durumu artan bir endişeyle izliyordu. Mart sonlarına doğru kabineye verdiği muhtırada barış konferansının gecikmesi ve müttefiklerdeki galibiyet azminin azalması yüzünden, Türklerde direnme duygusunun canlanması tehlikesine işaret etmişti. 'Eski rejimi hortlatmayı uman ihtiyar Türkle, mümkün olsa zaferimizin ganimetlerini elimizden kapıp kaçmak isteyen genç Türk, İstanbul'un harap yangın kulelerinin tepesinden' müttefiklerin ne derece kararsızlık ve hayal kırıklığı içine düştüklerini seyrediyorlardı.

Lord Curzon'un bu sözlerine, İngiliz Dışişlerindeki bir avuç taraftarından başka kimse kulak vermedi. Müttefik Yüksek Konseyi şimdi İzmir ve dolaylarını Yunanistan'a vermeye niyetleniyordu. Lord Curzon bir muhtıra daha yazdı: 'Selânik'in iki adım dışarısında bile düzen sağlamayı beceremeyen Yunanlıların, Anadolu'nun böyle önemli bir kesimini yönetebileceklerine nasıl güvenilirdi? Yunan işgali gerçekleşince de göçmenlerin ülkede çıkaracakları karışıklık sonucu, değil yalnız Osmanlı İmparatorluğunun, hattâ halifeliğin bile bilfiil ortadan kalkacağını' ileri sürdü. Müslüman bağnazlığının bütün Batı dünyasını kapsayacak 'çılgın bir öfke' halinde patlak vermesinden korkuluyordu.

Bütün bunlar Lloyd George üzerinde hiçbir etki yapmadı. İtalya, Fiume sorunu yüzünden Yüksek Konseyden çekilince, Yunan planlarını gerçekleştirmek için beklediği fırsat eline geçmiş oldu. Türkiye masası uzmanlarının uyarmalarına karşın, Başkan Wilson'u da Yunanlıların tarafına çekmeyi başardı. İşi başından aşkın olan Clemenceau da itirazda bulunmayınca, Üç Büyükler mayıs başında Yunanlıların İzmir'i işgallerine izin vermeyi kararlaştırdılar. İtalyanlar, Konseye tekrar döndükleri vakit, bu karara istemeye istemeye de olsa resmen katıldılar. Venizelos, böylece dört büyük devlet adına hareket ettiğini ileri sürebilecekti. Ancak, Churchill'in dediği gibi bu işe pek 'baştan kara' girişmişti.

15 Mayıs günü bütün karşı koymalara ve uyarmalara karşın, Yunan birlikleri 20 bin kişilik bir kuvvet halinde İzmir'de karaya çıktılar. Yine Churchill'in deyişiyle 'Küçük Asya'yı istilâ ve fetih yolunda bayraklarını dalgalandırarak' demiryolu boyunca ilerlemeye başladılar. Bir koordinasyon yanlışı yüzünden İstanbul'daki müttefiklerarası Yüksek Komisyonun bu çıkarmadan resmen haberi yoktu. Rapor kendilerine bir toplantı sırasında verildi ve bir hükümet darbesi kadar şaşkınlık yarattı. Kont Sforza ağzından ağır bir lâf çıkmasın diye kendini zor tuttu ve kapıyı vurarak oda-

dan dışarı fırladı. İtalyanlar hemen güney bölgesine asker çıkarmak yoluyla misillemeye girişti. Burası gizli bir anlaşma ile kendilerine verilmişti.

İzmir valisi işgal haberini İtilâf Devletlerinin deniz kuvvetlerinden öğrenmişti. Silâhlarını henüz teslim etmemiş olan birkaç birlikle karşı koymaya niyetlendi. Kararını İstanbul'a telledi. Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa daha önce bu çeşit bir istilâya kuvvetle karşı konulmasını bildirmişti. Gelgelelim şimdi Harbiye Nazırı, ona danışmadan, işgalin mütareke koşullarına uygun olarak yapıldığı nedeniyle, direnme gösterilmemesini emredecekti. Fevzi Paşa, bunun üzerine Nazıra istifasını verdi.

Yunanlılar böyle İzmir'e, geçit töreni yapar gibi, 'Yaşasın Venizelos!' diye bağırarak girdiler. Silahlarını çatıp çevresinde sevinçten dans ettiler. Şehirdeki bütün sivil Rumlar sokağa dökülmüş, Müslümanlara küfür yağdırıyorlardı. O sırada bir kaza kurşunu patladı. Arkasından da silahlar atılmaya ve kan dökülmeye başladı. Türk birlikleri beyaz bayrak çekerek bir nakliye gemisine bindirilmek üzere elleri başlarının üstünde rıhtıma yürütüldüler. Rumlar sürü halinde arkalarından giderek erlere yuha çekiyor, sopalarla vuruyor, başlarındaki fesleri paralıyorlardı. Fesini başından çıkarıp çiğnemeyi reddeden bir Türk albayını vurup öldürdüler. Vali de tutuklanmış, evlerinden çekilip alınan şehir eşrafıyla beraber, sırtına süngü dayatılarak rıhtımda yürümeye zorlanmıştı.

Bunun arkasından büsbütün azgına dönen Yunan askerleri yüzlerce Türkü şehit ettiler. Cesetlerini doğruca denize fırlatıp atıyorlardı. Amiral Calthorpe, neredeyse emir verircesine, Yunanlı amirale duruma hâkim olmasını bildirdi. Bazı Türk subayları, şehrin merkezindeki Yahudi mezarlığında bir miting yaparak Wilson prensiplerini ileri sürdüler ve her çeşit ilhaka karşı protestoda bulundular. Ancak Türk makamlarından hiçbir yardım görmedikleri için dağıldılar ve birçokları direnme yuvaları kurmak amacıyla ülkenin içerilerine yayıldılar. Bu arada Yunan kuvvetleri, geniş Menderes ve Gediz vadilerinden içeriye, Aydın ve Manisa'ya doğru ilerliyorlardı.

İstanbul halkı, İzmir'in işgal haberi karşısında şaşkınlıktan donup kalmıştı. Ama şaşkınlık duygusu, derin bir öfkeyle karışıp sertleşerek birdenbire milliyetçi hareketin canlanmasına yol açtı. Yurdun İtilâf Devletlerince işgali, nihayet önüne geçilmesi olanaksız bir felâket olarak kabul edilebilirdi. Ancak, yüzlerce yıldan beri küstah ve hain bir uyruk olarak bilinen Yunanlıların işgaline uğramak, hiçbir yurtsever Türkün sindiremeyeceği bir hareketti. Bu tarn, Türkün savaşçı ruhunu bir kere daha ateşlemek için gereken kıvılcımdı. Sultanahmet Camiinin önündeki meydanda elli

n kişi toplandı. Çoğunun ellerinde siyah bayraklar vardı. Konuşmacıların kasına ayyıldızlı kırmızı - beyaz bayrağı sembolik bir şekilde kapatan sih bir örtü asılmıştı. Karalar giymiş, yüzü peçesiz bir kadın, ateşli bir koşma yaptı. 'Kardeşlerim, yurttaşlarım'diyordu. 'Gecenin en karanlık olğu ve hiç bitmeyecek sanıldığı zaman, gün doğuşunun en yakın olduğu mandır.'

Bu kadın Halide Edip'ti. Kendisi politikaya atılmış sayılı Türk kadınından bir tanesiydi ve ileride yeni ihtilâlin saflarında güçlü bir rol oynacaktı. Sonradan şunları yazmıştır:

'İzmir işgaline dair ayrıntıları öğrendikten sonra, girişmemiz gereken tsal savaştan başka hiçbir şeyden söz edemez oldum. Türkiye, bu katille1 elinden, bu sözümona medeni Yunan ordularından temizlenmeliydi. Ar< kişisel varlığımı unutmuş, sadece bu olağanüstü millî cezbe içinde bir rim olarak çalışıyor, yazıyor ve yaşıyorum,' Lord Curzon'un haklı olduğu öylece ispatlanmıştı. İşgal haberi Sultanın da gözlerini yaşartmıştı. Bir din toplantısından çıkarken amcazadesi Abdülmecit Efendi'nin koluna yasnarak: 'Bak, kadınlar gibi ağlıyorum,' dedi. Mustafa Kemal, haberi, haketinden bir gün önce Babıâli'de Mehmet Ali Bey ve daha birkaç nazır- görüşmeye gittiği zaman duydu.

Mehmet Ali Bey: 'Yarabbim, ne küstahlık?' diye haykırdı. 'Duydunuz u? Yunanlılar İzmir'i işgale başlamışlar.'

Mustafa Kemal: 'Bu da mı oldu?' diye sordu. Heyecanlanmış, fakat zla şaşırmamıştı. Birkaç günden beri basında, bu çeşit bir harekete dair aberler görülmüştü. Çevresindeki nazırların telâşlı, şaşkın yüzlerine bak- Sonra sükûnetle sordu: 'Ne yapmayı düşünüyorsunuz?' Aldığı umutsuz evap, 'Protesto edeceğiz'den ibaret kaldı.

'Pek güzel. Ancak Yunanlıların ya da İngilizlerin bu protestoyla geri ekileceklerini mi sanıyorsunuz?'

Omuzlarını kaldırarak: 'Elimizden başka ne gelir?' dediler.

'Belki de alınacak daha kesin önlemler bulunabilir!'

'Ne gibi örneğin?'

Düşüncelerini açıklamadı, yalnız imâ yollu, 'Benimle beraber gelebirsiniz,' dedi. Sonra Bahriye Nazırına, 'Beni Anadolu'ya götürecek gemi azır mı?' diye sordu.

'Birkaç günden beri... **Bandırma** vapuru emrinize âmadedir.'

Ertesi gün yola çıkacaktı. Yaveri, gemi süvarisine hitaben bir kâğıt azdı, Nazır da imzaladı. Mustafa Kemal, nazırları şaşkınlıklarıyla başba- bırakarak çıktı.

Bir akşam önce, daha işgal haberi duyulmadan, Damat Ferit Paşa'yla beraber yemek yemişti. Fevzi Paşa'nın yerine Genelkurmay Başkanı olan Cevat Paşa da oradaydı. Ferit Paşa tasalı görünüyordu. Hakkı da yok değildi. Çünkü İngilizler Mustafa Kemal'in adını pek duymamış olmakla birlikte, bu müfettişlik tasarısının o kadar akıllıca bir iş olmadığını, baş tercümanları Ryan'la[2] kendisine bildirmişlerdi. Ferit Paşa onlara gerekli teminatı vermişti. Ama şimdi Kemal'e soruyordu: 'Komutanlığınızın tam sınırını bana harita üzerinde gösterebilir misiniz?'

Mustafa Kemal, kesinlikten kaçınarak eliyle şöyle bir iki vilâyeti gösterdi ve: 'Pek emin değilim,' dedi. 'Şöyle küçük bir yer olsa gerek.' Cevat Paşa'ya bir göz işareti yaptı, o da aynı şeyi söyledi. Sonra bu işe önem vermiyormuş gibi haritanın başından uzaklaştı. Sadrazam ferahlamışa benziyordu.

Yemekten sonra Cevat Paşa: 'Bir şey mi yapacaksın Kemal?' diye sordu.

'Evet paşam. Bir şey yapacağım.'

Ertesi gün Yıldız Sarayına gitti. Vahdettin kendisini huzura kabul etti. 'Paşam,' dedi. 'Şimdiye kadar devlete büyük hizmetlerde bulundunuz. Artık bunlar tarihe karıştı. Unutun onları. Şimdi yapacağınız hizmet hepsinden daha önemlidir. Paşam, isterseniz ülkeyi kurtarabilirsiniz.'

Mustafa Kemal, Padişahın sözlerinden, 'Gücümüzü, kuvvetimizi kaybettik. Ülkeyi kurtarmanın tek yolu, İstanbul'u elinde bulunduranların isteğine boyun eğmektir,' sonucunu çıkarmıştı.

Padişaha: 'Merak buyurmayın,' dedi. 'Zâtı Şâhânelerinin noktai nazarlarını pek iyi anladım. Emirlerinizi bir an bile aklımdan çıkarmam.'

Sultan kendisine başarılar diledi. Üzerinde kendi turası işlenmiş bir de altın saat armağan etti.

Artık her şey yolundaydı. Mustafa Kemal, Harbiye Nezaretine geldiği zaman Fevzi Paşa, görevini Cevat Paşa'ya devretmekle uğraşıyordu. Onun da aynı ruhla çalışacağına inanıyordu. Masanın üzerindeki haritaya eğilerek İstanbul'u gösterdi. 'Anlayamıyorum,' diye kükredi. 'Şuracıkta rahatımıza ilişmesinler diye bütün yurdu düşmana teslim ediyoruz. Delilik bu, delilik.'

Cevat Paşa da aynı düşüncede görünüyordu. Mustafa Kemal, Fevzi Paşa'ya: 'Haklısınız,' dedi. 'Anadolu'ya haklı olduğunuzu ispat etmek için gidiyorum. Uzun uzadıya konuşmamıza gerek yok. Sizden bir tek şey bekliyorum. Bana yardım edeceksiniz.'

2 Sonradan Sir Andrew Ryan, KBE, CMG.

Cevat Paşa'ya döndü: 'Siz de, özellikle siz. Çünkü sorumlu bir mevki-
ɔulunuyorsunuz. Birlikte çalışabilecek miyiz?'

'Şüphesiz.'

Mustafa Kemal bunun üzerine: 'Şimdi Ulukışla'da bulunan Yirminci
orduya hemen Ankara'ya hareket emri verebilir misiniz?' diye sordu.
lnız, trenle değil, yürüyerek gitsinler.'

Cevat Paşa: 'Gereken emri veririm,' dedi. Doğrudan doğruya haber-
ıek için özel gizli şifresini de Mustafa Kemal'e verdi.

Artık Mustafa Kemal'in gidişine yalnız bir tek şey engel olabilirdi. O
ngilizlerin son anda girişecekleri bir hareket. Kendisi ve kalabalık ma-
i için gerekli vize bir hafta önceden, Harbiye Nazırlığında irtibat suba-
larak bulunan Bennett adlı genç bir İngiliz yüzbaşısı eliyle İngilizler-
istenmişti. Yüzbaşı listeyi okurken, askerlik yeteneği yüksek eleman-
an kurulmuş olduğu gözünden kaçmadı. Kendi üstleri o sırada orada
adığından talimat istemek için listeyi Genel Karargâha götürdü. Ora-
i nöbetçi kurmay subaya, bunun bir barış misyonundan daha çok bir sa-
komitesine benzediğini söyledi. Kendisine biraz beklemesi bildirdi.
tefik Yüksek Komisyonuna sormak gerekiyordu. Bir saat sonra Yüzba-
ennett'i çağırdılar, kendisine:

'Vizeleri verebilirsiniz,' dediler, 'Padişah'ın Mustafa Kemal Paşa'ya
eni tamdır.'

Böylece Mustafa Kemal, İngiliz yüksek makamlarından imzalı vizeyi
e geçirmiş oldu.[3]

Hapishaneye giderek Fethi Bey'i son bir kez daha ziyaret etti. Veda-
ɔ ayrıldıktan sonra, Fethi'nin hapishane arkadaşları ortada bir şeyler
düğünü anladılar. Fethi Bey sinirli ve düşünceli görünüyor, sorulara ne-
etle kaçamaklı cevaplar veriyordu. Bir şey söylememeyi tercih ederek
ğına uzandı, yüzünü duvara dönerek uyur gibi yaptı.

Ama sonra dayanamayarak komşusu Yunus Nadi'ye, Mustafa Ke-
'in ertesi gün yola çıkacağını ve onun gideceği yere sağsalim vardığını
eninceye kadar, üç gün gözüne uyku girmeyeceğini açıkladı. Gerçi İngi-
r durumdan habersiz görünüyorlardı. Ama içlerinden bu işlere aklı

adişah'ın bazı yakınları onun o sırada iki taraflı bir politika izlediğini ileri sürerler.
r yandan dışarıya karşı Ferit Paşa'yı tutarken, bir yandan da gizlice milliyetçileri
şvikten geri kalmazmış. Bu konuda kendine Diş Paşa diye lâkap taktığı Sami
ünzberg'e açılırmış. Mustafa Kemal'in başarısından sonra, bir gün, daha sonraları
adrazam olan Ali Rıza Paşa'nın da önünde, artık yapacak hiçbir şey kalmayınca,
ç olmazsa yurdun canevini kurtarsın diye onu Anadolu'ya sözde kendisinin yolladı-
nı söylemiş.

eren bir iki subay pekâlâ onun vapura binmesine engel olabilirler, ya d gittikten sonra arkasından kovalayabilirlerdi.

Fethi Bey: 'Doğum sancısı çekeceğiz,' dedi. 'Aman ötekilere bir şe sezdirmeyelim. Hattâ bundan burada konuşmasak daha iyi.'[4]

Mustafa Kemal, İstanbul'daki son gecesini Beşiktaş'taki evde anne ve kızkardeşiyle beraber geçirdi. Zübeyde Hanımın yatağının başucund bir sininin çevresinde bağdaş kurup oturdular. Kendilerine, nereye olduğ nu bildirmeden 'çok önemli bir görevle' derhal yola çıkmak üzere olduğ nu söyledi. Haber almalarına kadar birkaç gün geçecekti. İşi başarabilme si için kafasının rahat olması gerekiyordu. Ne onlar kendisi için üzülmel ne de o, onların üzüntülerini kendisine tasa etmeliydi. Bankaya para bıral mıştı, ihtiyaçları oldukça ya kendi mühürleriyle ya da onun mührüyle çeke bilirlerdi.

Zübeyde Hanım haberi duyunca fenalık geçirdi. Sonra sağlığına v başarısına dua etti. Makbule, şaşkınlığını gizleyemedi. Eskiden savaşa g derdi, çarpıştığını bilirlerdi. Ancak bu sefer nereye, ne yapmaya gittiği kestirmek zordu. Kemal, son kez vedalaşmak için Şişli'ye geldi. Kemal gi tikten sonra da Makbule'yi teselli ederek bir asker kardeşi olarak hiçb zaman gözyaşı dökmemesini, yabancıların önünde kederini ortaya vurma masını tembih etti. Sonra oturarak, belki de günlerce, onun sağ salim gide ceği yere vardığını kendilerine bildirecek olan telefonun çalmasını bekle meye başladılar.

Bir Yunanlıdan satın alınmış İngiliz yapısı küçük bir şilep olan **Ban dırma,** rıhtıma yanaşmış bekliyordu. Rauf Bey Mustafa Kemal'i rıhtım kadar geçirdi, ama uğurlamaya gelecek olan Mehmet Ali Bey, ikisini bir rada görmesin diye, çabuk ayrıldı. Kendisi de bir hafta sonra birkaç ark daşıyla birlikte gizlice yola çıkacaktı. Kafileye son dakikada katılan Ref Bey'in vizesi yoktu. Ancak o böyle şeylere aldırmayacak kadar becerik bir subaydı. Ağabeysinin kendisi için satın almış olduğu bir düzine atı, v pura yüklemek bahanesiyle, rütbe işaretlerini çıkararak içeriye girdi. V pur Boğaz'dan çıkıncaya kadar atların arasında saklı kaldı.

Bandırma, 16 Mayıs akşamı yola çıktı. Mustafa Kemal, İngilizlerin v puru yolda batırmaya, ya da kendisini yakalamaya kalkışmalarından çekin yordu. Rauf bu düşüncede olmadığını söylemişti. İngilizlerin böyle bir niy ti olsa kendisini yola çıkmadan alıkoyarlardı. Refet Bey de korkusunun b olduğunu söylüyordu. Ancak, Mustafa Kemal işi rastlantıya bırakmak niy tinde değildi. Bindikleri vapur, açık denize dayanacak bir tekneye benz

4 Fethi Bey sonradan Malta'ya sürülmüştür.

ordu, pusulası bozuktu, süvarisi de pek usta görünmüyordu. Mustafa nal ona rotasını değiştirmesini ve kıyıya yakın gitmesini emretti. Böyle- ɔir düşman gemisi yollarını kesecek olursa kendilerini çabucak karaya ɔilirlerdi.

Bu arada İngilizler, Mustafa Kemal'in bu yakın zamanda yola çıkışı- arkasından neler gelebileceğini nihayet anlar gibi olmuşlardı. Yüksek nisyonda ataşemiliter olarak bulunan Wyndham Deedes,[5] geceyarısı ɔıâli'ye, Sadrazamı uyarmaya koştu. Ancak, Ferit Paşa koltuğunun arka- ı yaslandı. İki parmağının ucunu şaklatarak yavaşça, 'Çok geç kaldınız, elans,' dedi. 'Kuş uçtu bile.'

Buna rağmen İngilizler, vapuru yakalamaya kalkışmadılar. **Bandır-**, 19 Mayıs 1919'da fırtınalı bir havada Samsun limanına demir attı.[6]

Yeni genel müfettişi ve maiyetini karaya çıkarmak için kıyıdan kayık- geldi. Mustafa Kemal, küçük limanda rıhtım işi gören derme çatma ta iskelelerden birine çıktı. Küçük bir birliğin başında üç subay ile şeh- ileri gelenlerinden iki kişi tarafından karşılandı. Kendisini bir Rum evi- götürdüler. Karargâhını burada kurdu. Evin bulunduğu tozlu caddenin kaç yüz metre aşağısındaki yerel banka binasında da bir Fransız ve iki iliz denetim subayı oturuyorlardı.

Böylece, Yunanlıların Ege kıyılarına işgal bayrağını dikmelerinden kaç gün sonra, Mustafa Kemal de kurtuluş sancağını Karadeniz kıyıları- dikmiş bulunuyordu. Şimdi Anadolu savaşı başlayacaktı. Türk milleti- tarihinde yeni bir yaprak açılmıştı.

Okuyucularımızdan bazıları, İkinci Dünya Savaşı sırasında Londra radyosunda Türk- çe konuşmalar yapan Sir Wyndham Deedes'i iyi hatırlayacaklardır.

Yıllar sonra Mustafa Kemal, doğum tarihini soranlara 19 Mayıs 1919 diyerek şaka ederdi.

İKİNCİ KESİM

Kurtuluş Savaşı

ALTIN KİTAPLAR
YAYINEVİ

KİTABIN ORİJİNAL ADI

ATATÜRK:
THE REBIRTH OF A NATION

Bu kitabın telif hakları İngiltere'de International Literary Agency'den Akcalı Ajans aracılığıyla alınmıştır.

YAYIN HAKLARI

LORD KINROSS ©
ALTIN KİTAPLAR YAYINEVİ
VE TİCARET A.Ş. ©

BASKI

19. BASIM / KASIM 2007
AKDENİZ YAYINCILIK A.Ş.
Göztepe Mah. Kazım Karabekir Cad.
No: 32 Mahmutbey - Bağcılar / İstanbul

BU KİTABIN HER TÜRLÜ YAYIN HAKLARI
FİKİR VE SANAT ESERLERİ YASASI GEREĞİNCE
ALTIN KİTAPLAR YAYINEVİ VE TİCARET A.Ş.'YE AİTTİR.

ISBN 975 - 405 - 035 - X

ALTIN KİTAPLAR YAYINEVİ
Celâl Ferdi Gökçay Sk. Nebioğlu İşhanı
Cağaloğlu - İstanbul

Tel: 0.212.513 63 65 / 526 80 12
0.212.520 62 46 / 513 65 18

Faks: 0.212.526 80 11

http://www.altinkitaplar.com.tr
info@altinkitaplar.com.tr

ALTIN KİTAPLAR

YİRMİNCİ BÖLÜM

Savaşımın Başlangıcı

MUSTAFA KEMAL, hem kendisi, hem de yurdu için büyük önem taşıyan bu döneme, kırkına yaklaşmış, olgun ve kendine güvenen bir savaşçı olarak başlıyordu. Geride bıraktığı on dört çetin savaş yılında askerlik alanındaki değerini ortaya koymuştu. Şimdi, siyaset ve devlet adamı olarak da kendini göstermesi gerekiyordu. İçin için kaynadığı halde istediğini yapmaya olanak bulamadığı yıllardan sonra, aradığı zor ve atılganlık isteyen iş, şimdi karşısına çıkmıştı.

Mustafa Kemal'in son zamanlarda vücudu gelişmiş, yüzü toplamış ve üzerinde çizgiler belirmeye başlamıştı. Saçlarının, bıyıklarının rengi donuklaşmıştı. Ama teninin açıklığı, bakışlarının canlılığı, tepkilerinin çabukluğu onu olduğundan daha genç gösteriyordu. Dik duruşu, yüzünün keskin çizgileri ona tam bir asker hali veriyordu. Ancak kendisinde, çevresindeki arkadaşlarını, ölçüsü, ritmi, temposuyla çok gerilerde bırakan gizli ve başka türlü bir üstünlük vardı. Vücut yapısı daha inceyken onlardan daha iri görünür, adımları ağır olduğu halde daha hızlı yürüyor sanılırdı. Solgun teni, geniş çıkık elmacık kemikleri, ince parmaklı uzun elleri ve süratli hareketleri bile onu, ötekilerden ayırmaya yeterdi.

Ancak Mustafa Kemal'deki diğer farklı unsuru asıl yansıtan şey, o açık renkli, sert ve kırpılmayan gözleriydi. Bu gözler, geniş alnı ve yukarıya doğru kıvrık kaşları altında, meydan okur gibi sabit, soğuk bir ışıkla parıldar; her an bir şeyi görür, saptar, yansıtır; bundan başka, akıl ermez bir şekilde, sanki aynı zamanda her tarafa birden bakıyor gibi görünürdü. Bu gözleri, büyük başı ve sağlam, çevik bacaklarıyla huzursuz bir kaplana benzerdi. Askerce bir deyimle, çeliğe özgü sertlik ve esnekliği kendinde birleştirir, yüksek sinirsel gerilimi ile, her an boşalmaya hazır bir yayı andırırdı.

Hepsinin içten arzuladıkları milli savaşın bu ilk döneminde arkadaşla-

rının gereksinme duydukları şey, Mustafa Kemal'de gördükleri bu ola ğanüstü haldi. Onun düşünceleri ötekilerden her zaman bir adım daha ileride, hareketleri bir derece daha kesin olmuştu. Ötekilerin çoğunda eksik olan önderlik niteliği onda vardı. Rauf Bey, prensip sahibi, ama kısır görüşlü; Kâzım Karabekir, dürüst, ama esneklikten yoksundu. Refet, atılgan, ancak ihtiyatsızdı. Ali Fuat'ın elinden iş gelir, ama zekâs fazla işlek değildi. Hepsi yurtlarını seven, kafaları çalışan sağduyu sahibi, usta askerlerdi. Ancak aralarında iç ve dış sorunları etraflı biçimde kavrayan, özel bir akıl ve içduyu karışımına sahip olan tek insan, Mustafa Kemal'di. Üstelik, böyle tehlikeli bir işi başarılı bir sonuca ulaştırmak için gerekli olan irade yalnız onda vardı.

Erişmeyi tasarladığı son amacı ve geçmesi gereken yolları, neredeyse gaipten haber almaya varan bir açıklıkla, önceden görüyordu. Dost, düşman herkesin ruhunu okuyan görüşüyle, yolunun üzerine dikilecek olan askeri ve siyasi nitelikteki engelleri seziyor, bunları yenmek için kullanacağı çareleri araştırıyordu. Gerçekçi tabiatı ile mücadelenin uzun süreceğini ve sabırla, adım adım hazırlanacağını biliyor, düşüncelerini birdenbire açıklamayıp zamanın koşullarına ve duygusal havaya göre hesaplaması gerektiğini anlıyordu. Aydın kafasıyla, savaşın yalnız silahlarla değil, ama insanların zihnine ekilip geliştirilecek düşüncelerle kazanılabileceğini görüyordu. Bütün bunların başarıya erdirilmesi, ancak zorlu bir beyin çalışması ve insanüstü bir irade gücüyle olabilirdi ki, bu doğal sürükleyici güç, yalnız Mustafa Kemal'de bulunuyordu.

Bu kuvvetin kaynağı, her şeyin üstünde olan şiddetli bir tutkuydu: bir yurtseverin, ülkeye yararlı olduğuna inandığı şeylerle kaynaşmış tutkusu. Mustafa Kemal kendi adına iktidar ya da şan ve şeref peşinde koşmuyordu. Bunu sadece, yarının Türkiyesi üzerinde beslediği yapıcı düşünceleri gerçekleştirmek için istiyordu. Mustafa Kemal, insan ilişkileri açısından, içinde sevgiye en son yer ayıran bir kimseydi. Kadınlara, pek az zaman ayırırdı. Eski silah arkadaşlarıyla, maiyetindeki subayların dostluklarından hoşlanır ve kendisiyle yarışmaya kalkışmadıkları sürece onlara açık yürekli davranırdı.

Kendisine eşit olan ya da olabilecek kimseler karşısında daha ihtiyatlı bir tavır takınırdı. Bu hali, şimdiki iş arkadaşları karşısında daha da kesinleşmişti. Çünkü onların da kendisine kıyasla bir çeşit üstünlükleri olduğunu hissediyordu. Arkadaşları türlü sosyal tabakalardan gelme kimselerdi. Rauf Bey Kafkas soyundan, Ali Fuat ise birkaç kuşak öncesinden beri saygı duyulan bir asker ailesinden geliyordu. Refet'in ataları Tuna ovala-

rında yaşamış özgür toprak beyleriydi. Hepsi, İngilizcedeki anlamıyla, soylarına karşı duyulan saygıdan ötürü kendilerine güvenen, dürüst davranmakta güçlük çekmeyen, önderliğe doğuştan alışkanlıkları olan birer 'centilmen' sayılırlardı.

Mustafa Kemal, sert yönlerini yumuşatmış olan bütün inceliklerine rağmen, orta tabakaya mensup bir aileden geldiğini biliyordu. Bunu başka türlü göstermek şöyle dursun, kendi kişiliğini ve gücünü daha da belli etmek için, bir halk çocuğu olduğunu ileri sürmekten ve soyca kendisine üstün olanların göreneklerine karşı gelmekten çekinmiyordu.

Ötekilere gelince, onlar da ona sevgiden çok, saygıyla bakardı. İdealist Rauf onu bugün için yararlı bir adam olarak görüyor, ama gelecekte gerekliliğine pek inanmıyordu. Daha katı ve politikadan daha uzak bir insan olan Ali Fuat ise, onu bir eylem adamı olarak kabul ediyor, ayrıca eski bir arkadaş gözüyle görüyordu. Refet'e gelince, o Mustafa Kemal'in yeteneklerine değer vermekle beraber, niyetlerinden kuşkulanıyor ve kendisine ötekilerden daha az saygı gösteriyordu. Bununla birlikte, hepsinin ortak nitelikleri, ülkelerine karşı besledikleri köklü ve derin sevgiydi.

Yurt sevgisi, Mustafa Kemal'e iki kaynaktan geliyordu: bir yandan gençliğinden beri ülkesinin kaderi karşısında duyduğu övünç, bir yandan da yurdun, yabancılar ve beceriksiz yöneticiler elinde gitgide çökmesinden doğan bir utanç duygusu. Bu sevgi, uğruna çarpıştığı ve daha da çarpışacağı vatan toprağına, Rumeli'nin ova ve dağlarına, Anadolu'nun geniş düzlüklerine karşı beslediği bağlılıkla daha derinleşmişti. Kendisiyle birarada savaşmış olan insanları yakından tanımasının da bunda önemli payı vardı. Mustafa Kemal, Türk halkı üzerinde hayale kapılmıyordu. Onun katı, tutucu, kadere inanır, zekâ ve inisiyatif bakımından ağır davranışlı olduğunu bilmiyor değildi. Ama aynı zamanda inatçı, sabırlı, dayanıklı, savaşçı, üstlerine bağlı ve gerekirse aldığı emre uyarak canını vermeye hazır olduğunu da biliyordu.

Osmanlı hükümdarları, Anadolu köylüsünü her zaman aşağı görmüş, ihmal etmişlerdi. Şimdi ise İmparatorluğun belkemiğini oluşturan bu köylüydü ve Mustafa Kemal'le arkadaşları, İmparatorluktan geri kalanı kurtarmak için onlara güveniyorlardı. Derinden gelen bir duygu ona, atalarından kalan ve kutsal bir nitelik kazanan bu toprağın savunulması uğruna, içlerindeki kıvılcımın tutuşturulabileceğini söylüyordu. Uzun savaşlar, köylüyü bezdirmiş, maneviyatını çökertmişti. Yine de, vatanın kurtuluşu düşüncesi, altı yüz yıllık bir İmparatorluktan sonra, onlarda bir övünç ve özgürlük duygusu uyandırabilirdi. Anadolu köylüsünü yeniden savaşa atılmaya

razı etmeye Tanrı'nın bile gücü yetmeyeceği söyleniyordu. Ama bir Mustafa Kemal, Her Şeye Kadir Tanrı'nın bile gücünü aşan bir işte başarı gösterebilecek miydi?

İşe elverişli bir durumda başladı. İzmir'in İtilâf Devletlerince işgali, eline rahatça kullanabileceği umulmadık bir koz vermişti. Ancak, Anadolu halkını bu işgalin niteliği ve doğurabileceği sonuçlar konusunda uyarması gerekiyordu. Samsunluların çıkarma hakkında pek az bilgi edinmiş olduklarını gördü. İlk yaptığı işlerden biri, Abdülhamit'in kendi casusluk sisteminin iyi işlemesini sağlamak için kurduğu mükemmel telgraf şebekesinden yararlanarak, yetkisi altındaki idari ve askeri makamlara haber salmak oldu. Her yerde protesto mitingleri düzenlenmesini ve Babıâli ile yabancı devlet temsilcilerine, Türk milletine karşı işlenen haksızlığın onarılmasını isteyen telgraflar yazdırılmasını bildirdi. Samsun'un içinde de, halkta bir direnme duygusu uyandırmak amacıyla, Büyük Cami'de mitingler düzenledi. Askeri alanda, Anadolu ve Trakya'da kalmış birliklerle hemen ilişki kurdu; siyaset alanındaysa, çeşitli Müdafaa-i Hukuk grupları arasında bağlantı sağlamaya girişti ve kendisine verilen emre uyup da bunları dağıtacak yerde, yenilerini kurmaya koyuldu.

Bir yandan da, mütareke sırasında Adana'da yaptığı gibi, Harbiye Nezaretine, İngilizlerden şikâyetle dolu telgraflar yağdırmayı sürdürüyordu. Türk makamlarına haber vermeden bölgedeki kuvvetlerini çoğaltmışlardı. İngilizler, mütareke koşullarına aykırı olarak daha içerilere girmeye hazırlanıyor, işgalin daha da yayılmasını ve bir Pontus devleti kurulmasını isteyen Rum çetecilere göz yumuyor, yardım ediyorlardı.

İstanbul'da İngilizler telâşa düşmüşlerdi. Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçişinden tehlikeyi çok geç sezdiği için yola çıkışını önleyememiş olan Başkomutanları Sir George Milne, şimdi onu geri çağırsınlar diye Harbiye Nezaretini zorluyordu. Kendisine önce, Mustafa Kemal'in Anadolu'da bulunmasının huzur bozucu değil, yatıştırıcı bir etki yaptığı cevabı verildi. Kabine, Kemal'in yetkilerini kısıtlamak yoluyla uzlaşmayı öngören bir teklifi görüşmek üzere toplandı. Nazırlardan birkaçı, İngiliz komutanının kuşkularını paylaşmaktaydılar. Kemal'in telgraflarındaki, sanki onların Anadolu'daki durum üzerindeki bilgisizliklerini yüzlerine vuran ve işleri dilediği gibi yönetmek kararını belirten, horlayıcı, saygısız ifade onları gittikçe düşündürmeye başlamıştı. Mustafa Kemal, yapacağı işler için önceden izin almayı gerekli görmüyor, sadece sonunda onlara bilgi vermekle yetiniyordu. Bu telgraflar, nazırlara okunduğunda, içlerinde hâlâ İttihatçı-

arı tutanlar, 'Biz demedik mi?' gibilerden gülümseyerek Damat Ferit'e baktılar. Sadrazam, 'Müfettiş Paşa bizi boyuna azarlıyor âdeta, ' dedi. Sanki, ben yapacağımı bilirim, siz kendi işinize bakın, der gibi.' Bunun üzerine kabine, Mustafa Kemal'in geri çağrılmasını kararlaştırdı. Sonuç, İngiliz Başkomutanına bildirildi.

Bu arada Müfettiş Paşa -Gelibolu kahramanı olduğunu açıklamayı henüz uygun görmediği için Samsun halkı onu böyle tanıyordu- burada kendini yeteri kadar serbest hissetmemeye başlamıştı. İngiliz denetim subaylarının bu kadar yakında bulunmaları onu tedirgin ediyordu. Zaten Refet Bey de onun verdiği demeçler ve giriştiği propaganda çalışmaları karşısında telâşa kapılmış görünüyordu. Mustafa Kemal, daha serbestçe çalışabilmek için, Samsun'da bir hafta kaldıktan sonra, karargâhını seksen kilometre içerideki Havza'ya taşıdı. Buna da bahane olarak, Samsun'a geldiğinden beri yeniden başlamış olan böbrek sancılarına karşı, Havza kaplıcalarından yararlanmak istediğini ileri sürdü.

Küçük subay grubu böylece, arızalı, ve dönemeçli bir yoldan, geniş Anadolu yaylasına doğru tırmanmaya başladı. Denizden 1200 metre yükseklikteki bu yayla, doğuda İran ve Rusya sınırları ile Ağrı dağından başlayıp, batıda Eskişehir'e, ve Ege ile Marmara kıyılarındaki dağlara kadar bin beş yüz kilometre boyunca uzanıyordu. Mustafa Kemal'in eski otomobiliyle, olgunlaşmaya başlayan mısır ve buğday tarlaları ve yeni yeşeren orman kümeleri arasında yükseklere doğru çıkarlarken, aşağıda Yeşilırmak kıyılara doğru kıvrılıp bükülerek akmaktaydı. Türklere mi, Rumlara mı ait oldukları minarelerinden ya da çan kulelerinden belli olan, kerpiç duvarlı evleri çökmeye yüz tutmuş köylerden geçtiler. Yolculuk sırasında, araba birkaç kez bozuldu. En sonunda Mustafa Kemal arabadan indi ve iki arkadaşıyla birlikte yola yaya olarak devam etti. Dağların temiz havasını ciğerlerine dolduruyor, bereketli toprağın kokusunu kokluyorlardı. Çevrelerindeki özgürlük havasına uyan subaylar bir şarkı mırıldanmaya başlamışlardı. 'Başını duman almış dağlardan, ağaçlardan, kuşlardan, gümüş derelerden' söz eden romantik bir İsveç şarkısı.

'Yürüyelim, arkadaşlar!
Sesimizi yer, gök, su dinlesin,
Sert adımlarla her yer inlesin,
inlesin!'

Bu şarkı, sonradan genişleyerek bütün Anadolu'yu kaplayan 'arkadaş' gruplarının ağzında ihtilâl şarkısı olacak ve sonraları -yabancı bir kay-

naktan geldiği bile unutulup- genç Cumhuriyet çocuklarının okul marşı olarak kutsal bir emanet gibi saklanacaktı.

Havza, Yunan çetecilerinin en çok faaliyet gösterdikleri bölgeydi. Hükümet, Birinci Dünya Savaşı sırasında kargaşalık çıkaran Rumları doğuya sürmüş, onlar da mütarekeye kadar orada uslu durmuşlardı. Şimdi, Pontus devleti uğruna kurulmuş bir siyasi örgüt, bir Rum patriğinin önderliği altında Rumları tekrar ayaklanmaya zorluyordu. Mustafa Kemal, -tıpkı gençliğinde Makedonya'da olduğu gibi- bellerine fişeklikler dolamış, karalar giymiş Rum çetecilerinin Türklere korku saçtıklarını, yolcuları soyup öldürdüklerini, Türk köylerini yaktıklarını, ileri gelenleri dağa kaldırdıklarını, Türk askerlerini pusuya düşürdüklerini duymuştu. Buna karşı Türklerin elinden pek bir şey gelmiyordu. Çünkü İngilizler, bir yandan karışıklığa onların sebep olduğunu ileri sürerek, mütareke hükümlerine göre ellerinden silahlarını alırken, öte yandan Rumların elindeki silahları bırakmaktaydılar.

Böylece Havza ve dolaylarındaki köyler, bir direnme hareketinin başlangıcı için elverişli bir ortam yaratıyordu. Gelibolu kahramanı olduğu artık öğrenilmiş olan Mustafa Kemal, şehrin eşrafını karargâha toplayarak: 'Düşman bizi öldürmek isteğinde değildir,' dedi. 'Düşmanın niyeti bizi mezarımıza diri diri gömmektir. Şimdi çukurun tam kenarında bulunuyoruz. Fakat son bir gayretle toparlanırsak, kendimizi kurtarmamız mümkündür. Sonra onları kendi aralarında konuşmaya bıraktı. Belediye Başkanına, kendi askerce usullerine göre, uzun bir soru listesi verdi. Bu bölgedeki Müslüman ve Hıristiyan halkın ne oranda olduğunu, ne gibi siyasi eğilimler beslediklerini, aradaki anlaşmazlığın nedenlerini ve buna bir çözüm yolu bulmak için alınacak önlemleri öğrenmek istiyordu. Türklerden ileri gelenlerin adlarını, davranış ve karakterlerini gösteren bir de dosya istedi. Halkın vergi borcu var mıydı, varsa ne kadardı? Mustafa Kemal şimdi nereye gitse, bu çeşit pratik ve dikkatli araştırmalarla, ihtilâl amacıyla, ülkenin durumu üzerinde bilgi toplamaya çalışıyordu.

Bu arada şehrin ileri gelenleri, kendisinin isteyerek katılmadığı iki toplantı sonunda, direniş konusunda görüş birliğine varmışlar, bunun temelini oluşturmak üzere Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir şubesini kurmuşlardı. Camide büyük bir kalabalık toplandı, dualar edildi. Arkasından şehrin küçük meydanında bir toplantı düzenlendi. Hâlâ doğrudan doğruya işe karışmış görünmek istemeyen Mustafa Kemal, halkın tepkisini ölçmek için subaylarını kalabalığın arasına göndererek, toplantıyı karargâhın penceresinden izledi. Konuşmacılar, yurdun tehlikede olduğu ve düşman çiz-

esi altında can vermek istemiyorlarsa, bütün Müslümanların silaha sarılaları gerektiği üzerinde durdular. Din kurallarına uygun şekilde and içil. Mustafa Kemal, bunu izleyen aylar içinde yurdun çeşitli yerlerinden birk benzeri kurulacak olan direniş yuvalarından birincisinin temelini atmış-

İzmir bölgesinde direniş çabuk başlamıştı. Bunda tek başlarına işe gişen subayların büyük payı vardı. Türkler başta, çeşitli direniş gruplarını rbirine bağlayan gevşek bir cephe kurmuşlar, ama sonradan işgal kuvvetrinin İstanbul Harbiye Nezareti kanalıyla kendilerine gösterdikleri, Mil hattı denilen bir hatta çekilmek zorunda kalmışlardı. Bununla beraber, ığlarda çete savaşı yapan başka gruplar da vardı. Rauf Bey İstanbul'dan ı dolaylara geldiği zaman, halkı tam anlamıyla ayaklanmış buldu. Daha vaş öncesinden beri Osmanlı hükümetine başkaldırmış olan efeler, kensini görmeye geldiler. Şimdi düşmanları Yunanlılara karşı çarpışacakları in daha sevinçli görünüyorlardı. İçlerinden bir tanesi, Demirci Mehmet fe, kızanlarının 'kuzu gibi iyi niyetli' Rauf'un emri altına girdiklerini, ne rse yapacaklarını söyledi ve 'Analarımız bizi bugün için doğurdu,' dedi.

Şimdi Mustafa Kemal'in Havza'dan da ayrılması gerekiyordu. Topu pu otuz kilometre ötede, Merzifon yolu üzerinde konaklamış olan İngilizr, açık hava toplantısının haberini almışlardı. Bundan başka, Havzalılar gilizlerin doğudaki Türk kuvvetlerinden alıp hayvan sırtında Samsun limanına gönderdikleri on bin kadar tüfek mekanizmasını ele geçirmişler, nları gülünç duruma düşürmüşlerdi. Yurtsever Türklerden kurulu bir çe, taşıt konvoyunu pusuya düşürerek ele geçirdiği silahları bir depoda sakmış, hayvanları da direniş hareketine para sağlamak için satmıştı. Amaslılar, Mustafa Kemal'e bağlılıklarını bildirmek için bir heyet göndermiş ılunuyorlardı. İngilizlerin daha sert davranmaya başlayacaklarını sezen Iustafa Kemal, daha uzak ve daha önemli bir şehir olan Amasya'ya giteyi uygun buldu.

Havza halkına sivil giyinmiş olarak veda etti. Böylece artık yalnız aseri değil, sivil bir direnmenin de söz konusu olduğunu göstermek istemiş. Şehrin dışındaki köprüde kendisini bekleyen arabasına kadar, halkla beber yürüyerek gitti. Belediye Başkanına son talimatını bildirirken, Merzin Amerikan Kolejindeki Amerikalıları taşıyan iki otomobil yanlarında ırdu. Başkan sesini alçalttı. Kemal'e de yavaş sesle konuşmasını söyledi. ma o, inadına, meydan okur gibi daha yüksek sesle: 'Saklayacak bir şeyiz yok,' dedi. 'Varsın duysunlar. Bu işte o kadar ileri gittik ki, artık geri önemeyiz.'

Mustafa Kemal'in kafası da gözleri gibi, aynı zamanda iki ayrı yönü görebilecek nitelikteydi. İçeride Anadolu'ya baktığı gibi, dışarıda dünyayı gözünden kaçırmıyordu. Mütarekeden beri, Türkiye'nin tek umudu, Başkan Wilson'un On Dört İlkesi'ne dayanıp kalmıştı. Aydınların kurduğu bir Wilsoncular Derneği, Türkiye kendine gelinceye kadar, Amerika'nın garantisini ve yardımını sağlamak için bir tasarı hazırlamıştı. Şimdi, yurdun bölünmesi tehdidi karşısında Paris'te doğan buna benzer başka bir görüş, İstanbul'da taraftar kazanmaya başlıyordu: Türkiye'nin bütününün ya da bir parçasının bir Amerikan, İngiliz ya da herhangi bir büyük devlet mandası altına verilmesi.

Başkan Wilson, Mayısın 17'sinde, Müttefiklerarası Yüksek Kurulca İzmir'in işgaline karar verildiği toplantıda, Ermenistan, İstanbul ve Boğazlar üzerinde böyle bir mandayı kabul edebileceğini söylemişti. 26 Mayısta da Damat Ferit Paşa, 'Türkiye'yi, büyük devletlerden birinin koruyucu yardımı altına koymak' için aldığı kararı açıkladı. Mustafa Kemal bu kararı derhal protesto etti. Haziran başlarında Ferit Paşa'ya ülkesinin durumunu barış konferansında tartışmak fırsatı verildi. Türk Delegasyonu bir Fransız kruvazörü ile Marsilya'ya ve oradan Paris'e gitti. İsmet Bey, o kadar istemesine rağmen, bu heyete alınmamıştı. Mustafa Kemal, daha heyetin gideceğini duyduğu anda, buna karşı tepki gösterdi. Emri altındaki grup komutanlarıyla valilere, milli hakların önemini belirten, sert ifadeli bir genelge yolladı. Damat Ferit'in Ermenilere özerklik verilmesi ilkesini kabul edişine ve bir İngiliz himayesi önerisine şiddetle çatıyor, Türklerin çoğunlukta oldukları Türk topraklarında haklarının korunması ve kendilerine tam bir özgürlük tanınması üzerinde ısrar ediyordu.

İki gün sonra Harbiye Nezaretinden İstanbul'a dönmesini bildiren emri aldı. Ne bunu, ne de bundan sonra gelecek emirleri dinleyecekti. Arkadaşlarını toplamanın ve harekete geçmenin zamanı gelmişti. Yirminci Kolordu ile Ankara'ya varmış olan Ali Fuat'tan bir telgraf aldı. Kendisinden esrarlı bir şekilde 'bildiğiniz bir kimse' diye söz ettiği Rauf Bey'in Güneybatı Anadolu'daki gezisinden döndüğünü bildiriyor ve iki karargâh arasında bir yerde buluşmayı öneriyordu. Mustafa Kemal, benzin azlığından dolayı, Havza bölgesinden ayrılamayacağını bildirdi. Kendi yerine onların, kıyafet değiştirerek ve kimliklerini gizleyerek Havza'ya gelmelerini istedi. Ali Fuat ile Rauf, at arabasıyla bozuk yollar üzerinde, elden geldiği kadar az mola vererek ve üzerlerine şüphe çekmemeye çalışarak, altı günlük bir yolculuktan sonra Havza'ya geldiler. Sonra Mustafa Kemal'le beraber Amasya'ya geçtiler.

Amasya, milli bir ayaklanmanın beşiği olmaya elverişli bir yerdi. zun ve seçkin tarihi boyunca hep özgürlük ruhuna bağlı kalmıştı. Moğol ilâsından kurtularak bir süre Osmanlı İmparatorluğunun başkenti olmuş- İstanbul'un alınmasından sonra da Veliaht Şehzadenin Amasya'da eğin görmesi ve şehirde valilik yapması gelenek haline gelmişti. Bu yüzden masya, ayrıcalıklı durumunu koruyor ve sanki İstanbul'a ders veriyormuş bi bir duygu besliyordu.

Mustafa Kemal, Amasya'ya yaklaşırken önüne yüksek dağlar dikildi. aha ileride, Şam'ınkiler kadar yeşil, verimli ve sıcak meyva bahçeleri asından geçerken bu yamaçların, Yeşilırmak'ın daralan vadisini kuşattıkrını gördü. Eski Pontus krallarının mezarlarıyla delik deşik olmuş sarp mağrur sırtlar, şehri yemyeşil akan nehrin kıyısına sıkıştıran, dar bir boz oluşturuyordu. Tepede eski kale görünüyordu. Amasya dış dünyayla ilsi olmayan, kendi havasında yaşayan bir yerdi. Ama kendi dünyasının n merkezi durumundaydı. Camilerin, türbelerinin, dinsel yapılarının bolğu ile Bursa'yı andıran bir görünüşü vardı. Yalnız, Amasya, padişahların rarlı gerici etkilerinden uzak kalmış, saf İslâm geleneklerini olduğu gibi oruyabilmiş, özgür bir şehirdi. Mustafa Kemal, burasının geriye değil, ilee bakan bir yer olduğunu umuyordu. Yanılmayacaktı.

Ortodoks papazının emrindeki Rum çetecilere karşı koymak için ürk gönüllüleri de bir Müslüman hocanın çevresinde toplanmışlardı. Ho- hemen Mustafa Kemal hesabına çalışmaya koyularak camide bir vaaz rdi. Kemal de söz alarak, millî direniş hareketinin üç ayrı cephede başmış olduğunu halka bildirdi: Batıda, Yunanlılara karşı İzmir'de; güney-, Fransızlara ve Ermeni yardakçılarına karşı Adana'da; doğuda, Ermenire karşı Erzurum'da, 'Amasyalılar,' dedi, 'daha ne bekliyorsunuz?. Düşan, Samsun'a ayak basacak olursa, ayağımıza çarıklarımızı giyip dağlara kmamız, vatan toprağını son kaya parçasına kadar savunmamız gerekek. Eğer, Tanrının iradesi bizim yenilmemizi uygun görmüşse, yapacağız şey evimizi, barkımızı ateşe vererek, yurdu harabeye çevirdikten son- ıssız bir çöle çekilmektir. Amasyalılar, hepimiz bunu yapacağımıza yein etmeliyiz.' Amasya halkı, Mustafa Kemal'in emirlerini yerine getireye hazır olduklarını bildirdiler.

Mustafa Kemal, en güçlü taraftarlarını din adamları arasında buldu. insel güçlerden ilk olarak açıkça ve resmen yardım görüyordu. Sivil halkn olup da, kendisini tutanlar ise daha şüpheli bir kökene sahiptiler; çünı bunlar oradaki İttihat ve Terakki üyeleriydi. Mustafa Kemal, bütün Mil- Mücadele boyunca, kendilerine karşı her zaman biraz güvensizlik

beslediği İttihatçılarla işbirliğini fazla ileri götürmekten çekinmiştir. Ancak, bu işbirliğini büsbütün reddetmesi de mümkün değildi. Çünkü çok yerde, direniş yuvalarının çekirdeğini İttihatçılar kurmuşlardı. Öte yandan, aralarında gerçek yurtseverlerin de bulunduğu inkâr edilemezdi.

Kemalist Devrim böylece doğmuş oluyordu. İstanbul'da bunu tasarlamış olan dört arkadaş şimdi Amasya'da bir 'Bağımsızlık Bildirisi' kaleme almak için buluşmuşlardı.

İlk olarak Ali Fuat Paşa ile Rauf Bey geldiler. Refet Bey ertesi gün kendilerine katılacaktı. Gelişlerini Kâzım Karabekir Paşa'ya telgrafla bildirdiler. Kemal artık niyetlerini açıklayacaktı. Arkadaşlarına, gerek askerî ve idarî makamlarla, gerekse Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleriyle sıkı bir bağ kurmuş olduğunu anlattı. Direniş düşüncesi, cesaret verici bir şekilde, her tarafta gelişmişti. Şimdi buna birleşik bir cephe niteliği vermek gerekiyordu. Bunun için Sivas'ta hemen milli bir kongre toplamaya karar verdi.

Burası coğrafi bakımdan 'en güvenli yer' olarak gözüküyordu. İki yüz kilometre kadar daha doğuda, denizden de aynı uzaklıktaydı. Anadolu yaylasının kenarında, yüksekte kurulmuştu. Bütün vilâyetlere bir genelge göndererek temsilcilerin, gerekirse kimliklerini saklayarak, Sivas'a gelmelerini bildirdi. Arkadaşları bu genelgeyi uygun buldular. Kemal onlara birarada, Doğu vilâyetleri temsilcilerinin daha önce Erzurum'da toplanacaklarını bildirdi. Aslında bu toplantı, kendisi daha Anadolu'ya gelmeden önce, Kâzım Karabekir Paşa tarafından düzenlenmişti.

Ertesi gün arkadaşları Ali Fuat, Rauf ve Refet'e onaylayıp imzalamaları için bir bildiri verdi. Bu bildiride, ülkenin bağımsızlığının tehlikede olduğu açıklanıyordu. Başkent, yabancı işgalindeydi. Hükümet, yabancı kontrolü altında bulunuyordu. Dolayısıyla, ülkeyi yönetecek durumu kalmamıştı. Milletin kendisini, kendi iradesini kullanarak, kurtarması gerekiyordu. Kurulan çeşitli savunma grupları, milletin yabancı baskısına karşı direnmek kararını açıkça belli etmiş bulunuyorlardı. Şimdi bunların, dışarıdan gelecek etki ve baskılardan arınarak, halkın isteklerini düşünüp dile getirecek düzenli bir milli kuruluş halinde birleştirilmesi gerekliydi. Sivas Kongresi bu amaçla toplanacaktı. Ancak kongrenin yeri ve toplantı tarihi şimdilik gizli tutulacaktı.

Bu bildirinin, yalnızca ülkenin savunmasını örgütlemekten daha öteye gittiği belliydi. Sivas Kongresi tarafından, İstanbul'dan ayrı olarak, bir milli hükümet kurulmasını da öngörüyordu. Ali Fuat bunu hiç düşünmeden kabul ederek imzasını attı. Rauf Bey de kısa bir duraksamadan sonra imzaladı. Geç geldiği için ilk konuşmalara katılmamış olan Refet Bey ise bu ka-

ileri gitmekten çekiniyordu. Ancak Ali Fuat Paşa onun tereddütlerini erdi ve Refet Bey de kâğıdın altına gösterişli imzasını bastı. Böylece t arkadaşı Türkiye'nin kurtuluş savaşında ilk düzenli tasarıyı oluşturan hi bir anlaşmaya varmış oldular.

İmzadan sonra, anlaşma metnini Kâzım Karabekir Paşa'ya ve Kon-da ordu komutanı olarak bulunan Mersinli Cemal Paşa'ya tellediler. i de verdikleri cevaplarda bunu onayladıklarını bildiriyorlardı. Böylece aşma kuzeyden doğuya ve güneye kadar olan bölgeyi kapsamış oluyor- Cuma namazından sonra, halkın silah altına çağrıldığı ilan edildi.

İstanbul'da Mustafa Kemal'in dostu Mehmet Ali Bey Dahiliye Nazır-ndan ayrılmıştı. Yerine geçen Ali Kemal, vilayetlere bir genelge gön-erek, Mustafa Kemal, İstanbul'a dönme emrini dinlemediği için, artık ndisiyle bütün resmi ilişkilerin kesilmesini ve emirlerinin dinlenmemesi-bildirdi. Böylece, Mustafa Kemal artık Babıâli'nin her an kendisini ya-atmak ya da büsbütün ortadan kaldırmak için teşebbüse geçmesini bek-ebilirdi.

Erzurum Kongresine giderken uğramaya niyetli olduğu Sivas'ta birta-ı güçlüklerle karşılaşabileceğini haber almıştı. Amasya'dan bir sabah ice, yanına yalnız Rauf Bey'le yaverlerini alarak ayrıldı. Ancak, bir as-i birliğe de kendisini izlemesi ve bağlantıyı kesmemesi için talimat ver-Amasya boğazından çıkıp, köylülerin ekinlerini biçmeye başladıkları şilırmak vadisinden Tokat'a doğru yollandı. Tokat da Amasya gibi, üze-de eski bir kale bulunan bir dağ eteğindeydi. Buraya gelince telgrafha-e el koydu, yola çıktığının Sivas'a henüz bildirilmemiş olduğunu öğren-Şehrin ileri gelenlerinden bazılarını toplayarak kendilerine heyecanlı demeç verdi. «Savaşmak için topumuz, tüfeğimiz olmayabilir, bu takdir-dişimiz ve tırnağımızla dövüşürüz..» Altı saat uzakta olan Sivas'a git-k için yola çıkmadan önce, valiye geldiğini bildiren bir telgraf yazdı, a bunun, hareketinden altı saat sonra çekilmesini söyledi.

Böylece valinin kendisinden erken davranmasını önlemek istiyordu. nkü İstanbul hükümetinin emriyle, Sivas'ta onu tutuklamak için bir nplo hazırlanmıştı. Böylece kongrenin yapılması önlenecek, milli hare-daha doğmadan boğulmuş olacaktı. İstanbul bu maksatla, Ali Galip adında eski bir kurmay subayı, sözde Mâmuretülâziz[1] valiliğine ataya-, Sivas'a göndermişti. Ali Galip, şehrin duvarlarına kâğıtlar astırmış, stafa Kemal'i, 'hain, asi, tehlikeli adam' ilân etmişti. Vali Reşit Pa-ı, Dahiliye Nezaretinin emrine uyarak, Kemal'i tevkife zorluyordu.

Elazığ.

Vali ve çevresindekiler bu işe pek yanaşmamışlardı. Mustafa Kemal, şehre yaklaştığı sıralarda hâlâ aralarında tartışmaktaydılar.

Yol, yaylaya varmadan önce iki dağ engelini dolaşıyordu. Çamlıbel denilen ikinci geçidin tepesine geldikleri zaman, Mustafa Kemal, bir kaynak başında durarak biraz su içmek istedi. Yanındaki sürücülerden biri ona vermek için bir tasa su doldurmaya başladı. Kemal, ona: 'Dur Baba,' dedi, 'ben elimle içerim.' Adamın adı bundan sonra Dur Baba kaldı.

Son sırtı da geçtikten sonra Mustafa Kemal nihayet yaylanın kuru havasını içine çekebildi. Önünde ve çevresinde, tâ ufuktaki puslu tepelere kadar, kil renginde bir düzlük uzanıyordu. Kemal'in savaş alanı burası olacaktı. Yüzlerce yıl önce Orta Asya steplerinden buraya göç etmiş olan Türklerin yeni kaderi, işte bu 'dünyanın damı'nda kararlaştırılacaktı. Bu kez başka bir büyük nehrin, Kızılırmak'ın kıyılarını izleyerek şehrin dış mahallelerine vardı.

Vali Paşa koşarak kendisini karşılamaya gelmiş, şehre girişini ertelemeye çalışıyordu. Mustafa Kemal nazik bir manevrayla Valiyi, Rauf Bey'in yerine, üstü açık arabasına aldı, yanına oturtarak şehre doğru hareket etti. Bu kez gelişi duyulmuştu. Şehrin kapısında selamlama töreni için dizilmiş askeri bir birlikte, yolun iki yanını dolduran coşkun bir halk topluluğu tarafından karşılandı. Bu karşılanış, kendisini tutuklamak için girişilecek herhangi bir teşebbüsü önlemiş ve Reşit Paşa'nın, pek içten olmamakla birlikte, bundan sonrası için kendisine bağlanmasını sağlamıştı.

Roller değişince Mustafa Kemal, Ali Galip'i yakalattırdı. Karşısına çekerek iyice azarladı, uzun bir söylevle direniş hareketinin ilkelerini açıklayarak, kendisini vatan hainliğiyle damgaladı. Geceleyin Ali Galip, Mustafa Kemal'i bir kez daha ziyaret etmenin kendi hayrına olacağını düşündü. Bu sefer iyi niyetinden söz etmeye başladı. Mustafa Kemal'in dediğine göre, 'bin türlü delille' kendisini görünüşe aldanmaması gerektiğine inandırmaya çalıştı. Ali Galip sözde Sivas'ta Mustafa Kemal'i görüp emri altına girmek için geldiğini ileri sürüyordu. Mustafa Kemal: 'Beni sabaha kadar meşgul etmeyi başarmış olduğunu itiraf etmeliyim,' der.

Ertesi sabah yine eski arabasına atlayarak, doğuya doğru yola çıktı. Yayla üzerinden Erzurum'a doğru, yolda bilgi toplamak ve talimat vermek için durarak, bir hafta sürecek uzun ve yorucu bir yolculuktu bu.

YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM

Erzurum Kongresi

DOĞU ANADOLU'NUN başkenti sayılan Erzurum, koyu renkli, sert yüzlü bir şehirdi. Yaylanın İran ve Kafkas sınırlarına doğru kol attığı yerde kurulmuştu. Selçuk Türkleri, ülkeye geldiklerinde burasını kendilerine kale yapmış ve şehri, askerce sağlamlıkla uygarca inceliği kendinde birleştiren yapılarla süslemişlerdi. Erzurum hep müstahkem mevki olarak kalmış ve son yüzyıllar boyunca sürekli Rus istilâlarına karşı Türk savunmasına tabya görevi görmüştü.

İhtilâli hazırlayanların beşincisi olan Kâzım Karabekir, burada, Enver Paşa'nın son Kafkasya Ordusunun kalıntılarından, yurdun öte kesimlerinde kalanlardan daha güçlü bir askeri kuvveti kurtarıp ayakta tutmayı başarmıştı. Halkın, Büyük Ermenistan tehdidi altında şahlanmış olan özgürlük duygularını besleyerek, bölgeyi tatlılıkla yöneten Karabekir, Doğu'da bir baba gibi sayılır ve sevilirdi. Bu bölge, savaştan bütün diğer yerlerden daha çok zarar görmüştü. Rusların denizin yükselip alçalmaları gibi ilerleyip çekilmesi, yörenin yıkılmasına, halkın dağılmasına yol açmış, Ermenilerin Türkleri, Türklerin de Ermenileri kovalaması ve 'geride düşmanın işine yarayacak bir şey bırakmamak' siyaseti, ekinleri mahvetmiş, sürüleri hiçe indirmişti. Nüfus, savaş öncesine oranla, onda bire düşmüştü. Hastalıklar salgın halindeydi; yiyecek diye yumurta ve kara ekmekten başka bir şey bulunmuyordu. Çaylarını, ortadan böldükleri şişe dipleriyle içiyorlardı: Bardak bile kalmamıştı.

Kâzım Karabekir Paşa, içinden gelen babalık ve sevgi duygusuyla, binden fazla öksüz çocuğu kendine evlât edinmişti. Dörtle on dört yaş arasındaki bu çocuklara üniformaya benzer elbiseler giydirmiş, subaylarını da onlara bir çeşit asker eğitimi vermekle görevlendirmişti. Çocuklara ilk öğretimi ve yararlı bilgileri vermek için okullar kurmuştu. Kâzım Paşa müzi-

ğe meraklıydı, boş zamanlarında biraz da keman çalardı. Bu yüzden çocuklara, sanat ve elişi bilgileri yanısıra müzik eğitim de veriyordu. Küçükle ona 'Paşa Baba' der ve kendisini öylesine sever ve sayarlardı ki, Karabekir, hemen hemen hiç ceza vermeden onlara sözünü dinletir; özgür bire insan olarak yetişmelerini teşvik ederdi.

İtilâf Devletleri, Rawlinson adlı bir albayı resmi bir görevle Erzurum'a göndermişlerdi. Rawlinson, bağımsız bir Ermenistan kurulması ola naklarını araştırmak ve Türklerin silahlarını teslim etmelerini sağlamakl görevliydi. Karabekir'in eğitim faaliyetinin o derece etkisinde kaldı ki 'Bu iş bütün ülkede böyle devam edecek olursa, zaten doğuştan yürekli v dayanıklı olan Türkler, yalnız Doğu'da değil, belki Batı'da da büyük bi güç haline geleceklerdir. Bu, Batılı devletlerin savaştan sonraki barış konferanslarında şimdiye kadar tuttukları yoldan ayrı olarak, önemle gözönünde bulundurmaları gereken bir şeydir,' diye yazdı. Paşa'nın zekâsına, dürüstlüğüne, mesleğinin her kolunu kapsayan bilgisine hayran kalmıştı 'Şimdiye kadar rastlamak mutluluğuna eriştiğim birinci sınıf Türk subayının tam bir örneği,' diyordu.

Albay Rawlinson da, Kâzım Karabekir'in sözde işbirliğiyle, görevin aynı dikkat ve dürüstlükle yapmaya çalışıyordu. Silahları, malzeme depolarını, cephanelikleri, tahkimatı, celp kâğıtlarını ve aylık bordrolarını dikkatle inceliyor, asker mevcudunu ve silah miktarını, mütarekenin izin verdiğ sınıra indirmek istiyordu. Başlıca işi, top kamalarıyla tüfek mekanizmalarına el koyup bunları trenle İngiliz tümenlerinin konakladığı Transkafkasya'ya yollamaktı.

Ancak bu iş, 'şüphe uyandıracak kadar çok olan tren kazaları' yüzünden pek ağır gidiyordu. Trenleri işletenler Kâzım Karabekir'in adamlarıydı. Bunların başka bir âdeti de vardı; trenleri basıp içindekileri alıyor, katırlara, arabalara yükleyerek kaçıyorlardı. Trenler bazen hiç işlemez hale geliyordu. Bir defasında bu arıza aylarca sürmüştü. Albay Rawlinson bu gibi hallerde, deve kervanları düzenlemek ve bunları dağ yollarından Trabzon limanına yollamak zorunda kalıyordu. Bir gün albayın adamları yepyeni toplar ve cephanelerle dolu gizli bir silah deposu keşfettiler. Türkler bunu bildirmeyi 'unutmuşlardı.' Oysa, Rus İhtilâli patlak verdiği sırada Çar'a bağlı kalan Rusların sakladıkları da hesaba katılırsa, İngilizlerin bulamadıkları daha bir sürü gizli depo olması gerekirdi.

Albay Rawlinson, Kâzım Paşa'nın silahlarını teslime niyetli olmadığını anlamakta gecikmedi. Karabekir, bütün sorularına dolambaçlı cevaplar vererek onu nazikçe atlatıyordu. İki asker, karşılıklı, dostça çatışmaktaydı-

ar. Günün birinde Rawlinson, Kâzım Karabekir'e gözdağı vermek ister gi-
pi 'İngilizlerin elinde kaç zırhlı var, biliyor musunuz?' diye sordu. Kâzım
Paşa: 'Türk yılmaz!' diye cevap verdi. Bu, sözlerini ve müziğini kendi yaz-
dığı heyecanlı bir parçanın adıydı ki sonraları Kurtuluş Savaşının marşla-
rından biri olmuştu. 'Türkün her biri bir zırhlıdır,' diye sözünü sürdürdü.
Milyonlarca zırhlıyı emri altına almaya kimin gücü yeter?' Rawlinson,
Kahveniz pek nefis olmuş,' diye cevap verdi. 'Bir fincan daha lütfeder mi-
siniz?'

Yalnız müzik değil, tiyatro konusunda da yetenekli olan Karabekir Paşa, İzmir'in işgalini haber alınca hemen milli bir trajedi yazarak, öğretmenlerden ve subaylardan kurulu bir grupla halka gösterdi. İtilâf Devletlerinin bu bölgede buna benzer bir harekete kalkışmaları olasılığına karşı da, Erzurum'da bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Kongresi toplamak için çalışmaya girişti.

Kâzım Paşa, kongreyi hazırlarken belirli bir amaç güdüyordu. Geleneklerine bağlı bir subay olarak, üstündeki makamlara sağlam bir görev duygusu ve derin bir saygıyla bağlıydı. Bölgedeki milli hareket öncüleri, kendisine, Erzurum'u boşaltmak emri verilirse ne yapacağını sordukları zaman, bir asker olarak emirlere boyun eğmek zorunda olduğunu söylemiş, arkasından da, 'Ancak hükümetin emirlerinin üstünde başka bir irade, milletin iradesi vardır,' diye eklemişti. 'Millet, temsilcilerinin aracılığıyla, bana emir verirse, onu dinler ve istilâya karşı koyarım.' Erzurum Kongresi böylece ona dilediği gibi davranmak için gereken kanunî yetkiyi sağlamış olacaktı.

Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'i bu Doğu vilâyetinin kendisine bağlılığını belirten bir törenle karşıladı. Kemal'in buna ihtiyacı vardı. Çünkü durumunu pek sağlam görmüyordu. Yolda gelirken uğradığı bir yerde, Harbiye Nezaretinden ve Saray'dan gönderilen ve hemen istifa edip İstanbul'a dönmesini bildiren bir telgraf yağmuruna tutulmuştu. Çünkü Dahiliye Nazırının vilâyetlere gönderdiği genelgeye rağmen, henüz görevinden resmen alınmış değildi. İngilizlerin giriştiği faaliyetlerden fazlasıyla kuşkulandıkları kendisine bildiriliyor ve barış imzalayıp da durum açıklığa kavuşuncaya kadar başka bir görevi kabul etmesi isteniyordu. Mustafa Kemal, bu emirlere red cevabı vermişti.

Bu tel yağmuru, Erzurum'da telgraf makinesi başında Padişahın Baş Mabeyinciyle karşılıklı bir konuşma şeklini aldı. Baş Mabeyinci neredeyse yalvarıyordu. Padişahın Mustafa Kemal'e karşı beslediği büyük sevgiyi kendisinin bile kıskandığını söylüyor, İstanbul'a dönecek olursa hayatının

ve geleceğinin güven altına alınacağını bildiriyordu. İlle gelmek istemiyorsa, izinli olarak Anadolu'da kalabilirdi. Padişah böyle arzu ediyordu. Mustafa Kemal, Zâtı Şâhâneye olan bağlılığını ve saygısını bir kere daha bildirerek nazikçe cevap verdi, fakat görevini bırakmaya razı olmadı.

Ama artık işinden çok kısa zamanda atılacağı belli olmuştu. Rauf Bey ve Kâzım Karabekir Paşa, bu durumu önlemek için kendiliğinden istifa etmesini söylediler. Hattâ değil yalnız görevinden, ordudan da çekilmeliydi. Bu, halkın üzerinde daha iyi bir etki yapacaktı. Sivas'ta bulunan Refet Bey de benzer düşüncedeydi. Ordudan ayrılırsa, artık İstanbul'a geri çağrılamayacağını ileri sürüyordu. Kâzım Paşa, kendi hesabına onu, ordu müfettişi değil de, herhangi bir vatandaş olarak daha fazla sayacağını söylüyordu.

Ama, Mustafa Kemal, kararını veremiyordu. Tasarladığı işi yapabilmek için, resmi bir sıfat taşımasının önemli olduğunu biliyordu. 'Halkın, bir lideri sadece beslediği idealden dolayı sevdiğini düşünmek saçmadır,' diye cevap verdi. 'Aksine, onu kudret ve kuvvetini açığa vuracak şekilde, gösterişli bir kılıkta görmek ister.' Askerlikteki rütbesi, tâ çocukken, Selânik'teki askerî okula girmeyi başardığından beri, onun için her şeyi ifade ediyordu. Silik bir ailenin çocuğu olmaktan doğan güvensizlik duygusunu bu sayede yenebilmiş, yaşamı bu sayede bir anlam kazanmıştı. Şimdi sinirleri bozulmaya başlamıştı. Ruhsal bir çöküntü içindeydi. Rütbesi elinden gittikten sonra, çevresindekilerin kendini hâlâ sayıp saymayacağı, tutup tutmayacağı düşüncesi onu tedirgin ediyordu. Kendi benliğine olan güveni birdenbire gevşemiş gibiydi.

Ama en sonunda arkadaşlarının istifanın kaçınılmaz bir şey olduğu yolundaki düşüncelerine katılmak zorunda kaldı. Biri Harbiye Nezaretine, biri de Padişaha iki telgraf çekerek hem görevinden, hem de ordu hizmetinden ayrıldığını bildirdi. Bu telgrafları, İstanbul'dan gönderilen ve iki işinden de alındığını bildiren bir tel yazısı ile karşılaşmıştı. Mustafa Kemal, istifasını Erzurum halkına bildirirken, bundan sonra 'Kutsal millî ülkümüzün başarıya ulaşması için' bir vatandaş olarak savaşmaya devam edeceğini söylüyordu. Rauf Bey ise daha sınırlı bir şekilde, 'Hilâfet ve Saltanatın güvenliği tamamen elde edilinceye kadar' onun yanında savaşacağını açıklıyordu. Ertesi gün, Kurmay Başkanı Albay Kâzım Bey'le[1] oturmuş, resmi telgrafları elden geçiriyorlardı. İş bitip de Mustafa Kemal kahve ısmarladığı sırada, Kâzım Bey ayağa kalkarak sükûnetle: 'Paşam,' dedi, 'Ordudan istifa etmiş bulunuyorsunuz, artık sizin yanınızda göreve devam

1 Kâzım Dirik.

lemem. İzninizle, Kâzım Karabekir Paşa'ya, bana başka bir askeri görev rmesini rica edeceğim. Bu kâğıtları kime devredebilirim?'

Mustafa Kemal'in yüzü bembeyaz oldu. Kâzım Beyin bu davranışı u öyle sarsmıştı ki sadece: 'Öyle mi, Beyefendi!' diyebildi. 'Pekâlâ, Befendi, evrakı Hüsrev Beye devredebilirsiniz.' Sonra, çıkıp gidebileceğini yledi.

Kâzım Bey, bir kabadayı davranışıyla, rap rap yürüyerek kapıdan çık- Mustafa Kemal, büyük bir üzüntü içerisinde koltuğuna çökmüştü. Rauf ey'e dönerek, 'Görüyor musun, Rauf?' dedi. 'Hakkım yok muymuş? Mev- ve rütbe sahibi olmanın ne kadar önemli olduğunu gösteriyor... Kendisi- uzun zamandan beri gayet yakından tanımışımdır. Hiç bu kadar endişe- kapıldığını görmemiştim.'

Rauf Bey onu yatıştırmaya çalıştı. Ordudan ayrılmış olması, ne kendine karşı duyulan saygıyı, ne de etkisini azaltabilirdi. 'Mücadelemize gişmeden önce bu çeşit zayıf unsurlardan kurtulmamız daha iyi olur,' dedi.

Mustafa Kemal, 'Duygu bakımından belki haklısın,' diye cevap verdi. Ama pratik noktadan değil. İnşallah bu, buna benzer hareketlere bir başngıç teşkil etmez.' Hiç âdeti olmayan bir umutsuzlukla ekledi: 'Seninle ana, yapılacak bir tek iş kalıyor. O da ayaklar altında ezilmemek için güenilir bir yere çekilip saklanmak.'

Rauf Bey böyle düşünmüyordu. Ordudan istifası, Mustafa Kemal'in itiarını daha da artırabilirdi. Kâzım Karabekir Paşa ona, kendilerine önderk edebilecek tek adam olarak bakıyor, şimdiye kadar olduğundan daha zla sevgi ve saygı gösteriyordu. Ama, Mustafa Kemal derin bir umutsuzığa kapılmıştı. 'İnşallah öyledir,' diye cevap verdi. Sonra birden patlayaak: 'Şu Allahın belâsı Amerikan mandası mıdır, nedir, varsın bir an önce abul edilsin de ülke bu karışıklıktan kurtulsun!' dedi.

Yaveri içeri girerek Kâzım Karabekir Paşa'nın kendisini görmek isteiğini söyledi. Mustafa Kemal'in gözlerinde endişeli bir bakış belirdi. Harİye Nezaretinin kendinden boşalan yeri Kâzım Paşa'ya teklif etmiş oldu- unu biliyor ve şimdi bunu kabul etmiş olmasından çekiniyordu. Acı acı gümseyerek Rauf Bey'e: 'Görüyor musun, hakkım varmış,' dedi. Yavere e, Paşayı içeri almasını söyledi.

Kâzım Karabekir, odaya üstünün karşısına çıkan bir subay tavrıyla giri. Mustafa Kemal'i hazırol vaziyeti alarak, resmi şekilde selâmladı. Sona: 'Size maiyetimizdeki subay ve erlerin saygılarını iletmeye geldim,' dei. 'Geçmişte olduğu gibi, şimdi de saygıdeğer komutanımızsınız. Size ma-

kam arabanızı ve süvari muhafız kıtanızı getirdim. Hepimiz emrinizdeyiz Paşam!'

Kemal, bir an heyecandan olduğu yerde sendeledi. Bir rüyadan uyanır gibi gözlerini ovuşturdu. Sonra gidip Kâzım Paşa'yı kucakladı, iki yanaklarından öptü, üst üste teşekkür etti. Rauf Bey de onu, hiç bu kadar heyecanlı halde görmemişti. Yalnız bir kez, o da Anafarta savaşından sonra kendisine: 'Hamdolsun, İstanbul'u kurtardık,' dediği zaman böylesine heyecanlanmıştı. Şimdi durumu sağlamlaşmış, kendisine güveni geri gelmişti. Doğudaki kuvvetlere, iyice güvenerek dayanabilirdi. İki kat çoğalan bir enerjiyle, yurdun her yanına telgraflar göndermeye başladı. Kâzım Karabekir Paşa, bunlara sadece usule uysun diye imza atmakla yetiniyordu.

Mustafa Kemal, birkaç gün sonra, kendisini üniforma ile değil de, külot pantolon ve sade bir ceketle görerek emrini dinlemekten çekinen bir başka subayla alay edebilecek kadar eski halini bulmuştu. Subayı sertçe azarlayarak: 'Size emri veren, apoletli ve yıldızlı üniforma değil, Mustafa Kemal'di,' dedi. 'İşte karşınızda yine Mustafa Kemal var. Onun için emri alacak ve gereğini derhal yapacaksınız.' Subay baş eğdi. Mustafa Kemal, sonradan hikâyeyi anlatırken: 'Kendi kendime düşünüyordum,' dedi. 'Ya zile basıp da iki asker çağırsa ve beni yakalatsaydı, halim nice olurdu?'

İstifası duyulduktan hemen sonra, Mustafa Kemal, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi Heyeti Temsiliye Başkanlığına seçilmiş, Rauf Bey de başkan yardımcısı olmuştu. Ancak, toplanacak olan kongreye katılabilmesi için daha bazı engelleri yenmek gerekiyordu. Kongreye gelen temsilciler, Doğu illerindeki tüccar, çiftçi, avukat, gazeteci, hoca gibi çeşitli meslek adamlarıyla Kürt şeyhlerinden ve Laz reislerinden kurulu karma bir topluluk oluşturuyorlardı. Bunlar kongreye bölge içi bir sorun gözüyle bakmaktaydılar. Bu kongrede, sivil ve askeri idareyi daha iyi işler hale getirmek, silahların gizlice depo edilmesini ve İngiliz kontrol subaylarından geri alınmasını sağlamak, Ermeni tehdidine karşı evlerini, barklarını korumak gibi konuları görüşeceklerdi. Bu Batı'dan gelme Paşa'nın da bir Ermeni devleti kurulmasına karşı olduğu biliniyordu. Ancak ne de olsa, içlerinden biri değildi. Onu sadece adından tanıyorlar; bu da kuşkularını gidermeye yetmiyordu.

Aralarında bazı eski İttihatçılar da vardı ki, bunlar Mustafa Kemal'e düşman gözüyle bakıyorlardı. İstifasından sonra bile hâlâ üniforma ve Hünkâr yaveri kordonlarıyla dolaştığını görenler olmuştu. Kemal'i tutanlar, yanına yeteri kadar sivil elbise almadığı için, böyle gezdiğini söylemekteydi-

er. Ama bazı kimseler de bunu, üstünlük hırsının belirtisi olarak gösteriyorlardı. Kimileri saltanat konusundaki tasarılarından şüpheleniyorlardı. Ayrıca, içkiye düşkün olduğu da duyulmuştu.

Yine de, en sonunda, Kâzım Karabekir'in itibar ve etkisi kendisini gösterdi. Kâzım Paşa, şüphesi olanlara, Mustafa Kemal'in milliyetçilik ülküsüne her şeyini feda etmekle güvenlerine hak kazandığını söyledi ve şimdi de onu desteklemek zorunda olduklarına kendilerini inandırdı. Kongreye temsilci olarak alınmakla kalmamalı, başkan seçilmeliydi.

Böylece delegeler arasında iki kişi kendi yerlerini Mustafa Kemal'le Rauf Bey'e bıraktılar. Kongre on beş gün gecikmeyle, 1908 Hürriyet Bayramının on birinci yıldönümünde açıldı. Kâzım Karabekir Paşa, büyük bir kır yemeği düzenlemişti. Subaylarla öksüz çocukların katıldığı heyecanlı tiyatro gösterileri yapıldı. Kongrenin açılmasına rastlayan bu tarihte Damat Ferit, bütün ülkede bir emir çıkartmış ve 'sözde bir meclis toplantısı havası verilmek istenilen' bu gibi şeylerin önüne geçilmesini istemişti. Bir Ermeni okulunda toplanan kongre on beş gün sürdü. İlk oturumda, üyeler birkaç muhalife karşın, Mustafa Kemal'i başkanlığa seçtiler. Şimdi yine resmî bir sıfatı vardı, ama sivil olarak. Üstüne, bunu belirtmek için, Erzurum valisinden ödünç aldığı bir redingot giymişti. Yıllar sonra, kongredekiler kendisini başkan seçmemiş olsalardı ne yapacağını soranlara, hiç tereddütsüz, 'Gider başka bir kongre toplardım,' diyebilecekti.

Mustafa Kemal, Havza ve Amasya'da, askeri direnişin temelini atmıştı; şimdi de Erzurum'da bunun siyasi karşılığını kuracaktı. Kongreyi açış söylevinde, devrimin iki temel ilkesini ortaya attı: Bunlardan biri milletin hakları, öteki, halkın iradesiydi. İlki, ikincisine dayanılarak yeni bir hükümet kurulmasıyla gerçekleşecekti. Çevrelerini saran 'kara ve korkunç tehlike'den, 'milli harekete ilham veren ve bir elektrik akımı gibi ülkenin en ücra köşelerine kadar yayılan yenilmez ruh gücünden' söz etti. Türk milletinin kendi kaderine sahip çıkma kararı ancak Anadolu'dan doğabilirdi. Ama bu, yalnız halkın iradesine dayanarak olmalıydı.

Mustafa Kemal'in önderliğindeki hareket, Jön Türklerinki gibi tepeden inen ve iktidarın birkaç kişinin elinde toplanmasıyla sonuçlanan, sırf askeri bir hareket olmayacaktı. Aksine, şimdiye kadar ne Türkiye'de, ne de başka bir Doğu ülkesinde uygulanmamış biçimde, milletin bağrından çıkmış bir çoğunluk idaresi hareketi olacaktı. Türkiye'nin, Türk halkının bütünü tarafından seçilmiş ve tutulmuş bir rejimi, gücünü halk çoğunluğunun dilek ve kararlarından alan bir hükümeti olmalıydı. Yöneticilik yerin-

deki kimse, kendi adına değil, herkesin adına hareket etmeliydi. Mustafa Kemal'in, Erzurum'dan sonra bütün Anadolu'da durmadan yineleyeceği mesaj işte buydu. Bu, Osmanlı İmparatorluğunun Batılı unsurlarıyla birarada yaşamış, Batı demokrasisi prensiplerini incelemiş ve demokrasinin, Türkiye'nin bugünkü dünya içerisinde varlığını sürdürebilmesi için gereken tek siyasi temel olduğunu anlamış bir insanın mesajıydı.

Kongre sırasında kendisine, 'Yoksa Cumhuriyete doğru mu gidiyoruz?' diye soran bir arkadaşına: 'Hâlâ şüphen mi var?'diye cevap verdi. Ama bu henüz gizli tutulacaktı. Bu dönemde, girişilen hareketin padişahlığa ya da halifeliğe karşı olmadığını belirtmeye dikkat ediyordu. Sadece bunların arkasındaki yabancı tehdidine yöneltilmişti. Öte yandan, hareketinin, kanun çerçevesi dışına çıkmadığını belirtmeye de önem veriyor, yapılan işlerin yürürlükteki Osmanlı kurallarına uygun olarak, taşradaki valiliklerce resmen kayıt ve tescil edilmesini sağlıyordu.

Bu çerçeve içinde, kongre sonucunda elde edilen başlıca iş, sonradan Misak-ı Millî diye tanınacak olan bir bildirinin kaleme alınması oldu.

Bu bildiri, barış konferansında karara bağlanan ve sözde uygulanan **self-determination** (kendi kaderini tayin) ilkesini esas olarak kabul ediyordu. Anadili Türkçe olan halkın çoğunlukta bulunduğu Türkiye sınırlarının, olduğu gibi kalmasında ısrar ediyor, buralara karşı girişilecek her türlü teşebbüsün direnmeyle karşılaşacağını belirtiyordu. Geçici bir hükümet seçilmesi, Türk olmayan unsurlara hiçbir ayrıcalık tanınmaması öngörülmüştü. Ancak kongre, böyle geçici bir hükümet kurulacak olursa, merkezi hükümetin uyguladığı kanunları izleyeceğini ve 'Misak-ı Millî'yi gerçekleştirdikten sonra dağılacağını da karar altına almıştı.

Misak, bir bildiri şeklinde bütün yurda ve yabancı devlet temsilcilerine dağıtıldı. Mustafa Kemal, oldukça haklı olarak, 'Kongrenin ciddi kararlar almış ve bütün dünyaya karşı milletin varlığını ve birliğini dile getirmiş' olduğunu söyledi. 'Tarih, bu kongrenin çalışmalarını, benzerine az rastlanır bir başarı olarak niteleyecektir,' dedi.

Kongre sona erdiği sırada, Harbiye Nazırlığından kolordu karargâhına bir telgraf geldi:

> **Babıâli hükümetinin emirlerine başkaldırmaları nedeniyle, Mustafa Kemal Paşa ile Refet Bey'in tutuklanarak İstanbul'a gönderilmesini karar altına almıştır. Yerel makamlara gerekli emirler verilmiş olduğundan, Komutanlığınızın bu emri derhal yerine getirmesi ve sonucunu bildirmesi tebliğ olunur.**

Mustafa Kemal kısaca, 'Kolordu Komutanı gereken cevabı verdi.' ır. Kâzım Karabekir Paşa, bu yanıtta, bu iki aydın ve değerli vatandaşın ırdun yararına çalıştıklarını söyleyerek itirazda bulundu. Daha sonra, ɔngre çalışmaları üzerinde hükümete verdiği raporda, bu toplantının mil- bir nitelik taşıdığını ileri sürerek: 'Bu hareketi sadece iki kişiye yükle- ekle onu küçültmüş oluyorsunuz,' dedi. Kongre, halkın içinden gelen duy- ı ve isteklerden doğmuş; hükümet genelgesi ise onların üzerinde çok kö- bir etki yapmıştı.

Erzurum Kongresi, Kâzım Karabekir Paşa'nın durumunu öylesine ıvvetlendirmişti ki, artık silahların teslimi konusunda, ne mütareke koşul- rını, ne İngiliz subaylarını, ne de kendi hükümetinin emirlerini dinliyor- ı. Şimdi halkın işleri kendi eline aldığını ve hiçbir silahın ülkeden çıkarıl- asına izin verilmediğini ileri sürüyordu. Bundan biraz sonra Albay Raw- ıson, Londra'dan ayrılıp, durumu, Ermenistan sınırları içinde sayılan Sa- kamış ve Kars'tan izlemek emrini aldı. İngilizler, Anadolu'daki mevcut- rını azaltmaya başlamışlardı. Batum limanının boşaltılması da düşünülü- ɔrdu.

'Misak-ı Millî'nin bir örneği Albay Rawlinson'a gönderildi. Albay, ɔngrenin açılmasından önce Mustafa Kemal'le yaptığı uzun bir konuşma- ın etkisinde kalmıştı. Arkadan Londra'ya giderek o da Amiral Calthorpe ibi, milliyetçi hareketin ileride gösterebileceği gelişmeler üzerinde İngi- z hükümetini boş yere uyarmaya çalıştı. Sözlerine, yalnız Curzon kulak erir gibi oldu. Mustafa Kemal'in ne gibi barış koşulları umduğunu ve ka- ul edebileceğini öğrenmek istiyor, ama Misak-ı Millî'yi, üzerinde konuş- ıaya bile değmeyen bir şey gibi reddediyordu. Bu yüzden, Albay Rawlin- ɔn'u Mustafa Kemal'in ağzını aramak için yeniden Türkiye'ye yolladı. ncak Rawlinson Erzurum'a gelinceye kadar kış bastırmış, Kemal, batıya eçmişti: Olayların bundan sonraki akışı, ikisi arasında böyle bir buluşma- a fırsat vermedi.

Bu arada, Damat Ferit'in Barış Konferansındaki görevi bir fiyasko ile ɔnuçlanmıştı. Ülkesi adına, bir yandan, olanları haklı göstermek isteyen, ir yandan, kendisini alçaltan, bir yandan da akıl almaz istekler öne süren zun bir savunma yaptı. Savaş süresince, Türkiye'nin, 'insan vicdanını deh- et içinde bırakan birtakım suçlar işlemiş olduğunu' itiraf etti. Ancak 'Os- ıanlı milletini en kötü şekilde göründüğü kısa bir dönem içinde değil, bü- ün tarihi boyunca yargıya vurmanın daha insaflı bir hareket' olacağını ile- i sürdü. Bütün bunlar, şimdi muhakeme edilerek suçlu bulunmuş olan İtti- ıatçıların işiydi. Onların cezaya çarptırılması, Türkiye'nin uygar dünyanın

gözünde tekrar itibar kazanmasını sağlamıştı. Türkiye, bundan sonra kendini 'yoğun bir ekonomik ve kültürel çalışmaya' verebilirdi. Damat Ferit Paşa, bütün bu hafifletici nedenler gözönünde tutularak **status quo ante bellum** (savaştan önceki durum) temeline göre, son kırk yıl içinde kendiliğinden en azına inmiş olan Osmanlı İmparatorluğu sınırlarının olduğu gibi tutulmasını diliyordu. Bu görüşünü de, mütarekede tanınan Wilson İlkelerini de aşarak, Pan-İslamizm tezine dayanmaktaydı. Ona kalırsa Osmanlı İmparatorluğu bölünmez bir bütündü. Parçalanması, 'Doğudaki barış ve huzurun zararına' olurdu.

Sadrazamın uzun savunması, Konsey üyelerini hiç etkilememişti. Birkaç gün sonra kendisine acı bir cevap göndererek, sadece, Türk hükümetinin savaş suçlarından sorumlu olduğu üzerindeki düşüncesine katıldıklarını bildirdiler. Ancak Türkiye'nin tarihinin 'kritik bir döneminde, insanca duygu ve prensiplerden tümüyle yoksun olan başarısız kişilerin eline düşmüş olması,'onu bu suçların cezasını çekmekten kurtaramazdı. Konsey, Türk milletinin nitelikleri ne kadar yüksek olursa olsun, bunlar arasında 'yabancı ırkları yönetmek gibi bir yeteneğin bulunduğuna' inanmıyordu. 'Ekonomik ve kültürel alandaki dilekleri'ne gelince, böyle temelli bir değişme, doğrusu çok şaşılacak bir şeydi ve yararlı olacağından kimsenin şüphesi yoktu! Arkadan Türk heyetine konferanstan ayrılmak izni veriliyordu. Mr. Balfour, bu sorunların Türkiye'den başka devletlerin çıkarlarını da ilgilendirdiğini ve hemen bir çözüm yolu bulunmasının sözkonusu olmadığını açıklamıştı. Amerika, mandaterliği kabul edip etmemek konusunda bir karar alıncaya kadar, görüşmelere ara vermek gerekiyordu. Ancak kötü bir rastlantıyla, birkaç gün sonra Başkan Wilson felç olunca, bu iş daha aylarca geri atılmış oldu.

Böylece Ferit Paşa, İstanbul'a elleri boş döndü. Veliaht Abdülmecit Efendi, zamanı uygun bularak, milletin durumunu anlatan bir muhtıra yazdı. Bu, Mustafa Kemal'in bile daha iyisini yapamayacağı, devlet adamlarına yakışır bir belgeydi. Hükümet ülkeyi parçalamaktadır, diyordu. Saltanat kurumu, parti politikalarının üstünde kalmalı ve tarafsız bir denge kurmalıydı. Hemen seçimlere gidilmesini ve milliyetçilerin de temsil edileceği bir koalisyon kabinesi kurulmasını istiyordu. Ancak ne Padişah, ne Sadrazam, bu ileri görüşlü öneriyi dikkate aldılar.

Kemal bu arada, Damat Ferit'in Paris'teki yenilgisinden yararlanarak, kendisine bir geçmiş olsun telgrafı gönderdi. İçerisine bir iki tehdit karıştırmayı da unutmamıştı:

'Dokuz aydan beri iş başına gelen kabinelerin, hep, birbirinden daha çok güçsüzlüğe uğraması ve en sonunda, ne yazık ki, artık felçli bir hale düşmesi, milletin yüksek haysiyeti karşısında gerçekten çok üzücü oluyor... Yaşama hakkı ve bağımsızlığı için çalışan milletin maksadındaki temizlik ve ciddiliğe karşılık, merkezi hükümet düşmanca bir tutum takınmayı daha uygun buluyor. Bu türlü bir davranış çok üzüntü vericidir. Milleti, merkezi hükümete karşı, arzu edilmeyen hareketlere itebilecek niteliktedir. Çok açık yüreklilikle arzederim ki, millet her türlü isteğini elde edebilecek güçtedir. Teşebbüslerinin önüne hiçbir kuvvet geçemez... Herkes, hükümetin, meşrû olan millî akıma karşı koymaktan vazgeçerek Kuvayı Milliye'ye güvenmesini ve giriştiği her türlü işte millî istekleri gözönünde tutmasını dilemektedir. Bunun için de millî varlık ve iradeyi temsil edecek olan Meclis'in en kısa bir zamanda toplanması sağlanmalıdır.'

Mustafa Kemal, ağustos sonlarında, bu ruh hali içinde Sivas'a gitti. ırdun çeşitli yerlerinden gelen delegelerin de yolda olduklarını öğrenşti. Türk direniş hareketinin kuruluşundaki ikinci ve en önemli dönem, ylece başlıyordu.

YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM

Sivas Kongresi

'TÜRK, budalalıkların yükü altında ezilmiş, suçlarla lekelenmiş, kötü yönetim yüzünden çürümüş, savaşta yenilmiş, bitmez tükenmez felâketler, savaşlarla çökmüş, çevresinde İmparatorluğu paramparça olmuştu. Ama O hâlâ canlıydı. Göğsünde dünyaya meydan okumuş ve yüzyıllar boyunca bütün istilâcılara karşı başarıyla savaş vermiş bir ırkın kalbi çarpıyordu. Elinde yine modern bir ordunun donanımı ve başında, kendisi hakkında bildiğimiz kadarıyla, kıyametin dört ya da beş olağanüstü insanıyla boy ölçüşebilecek kıratta bir Başkumandan vardı. Dünya yasasına düzen verecek adamlar Paris'in duvarları kumaş kaplı, yaldızlı salonlarında toplanmışlardı. İstanbul'da Müttefik filolarının topları altında çalışan bir kukla hükümet bulunuyordu. Ancak Türkün anayurdu Anadolu'nun sarp tepeleri üzerinde bir avuç yoksul insan, kaderlerinin bu şekilde tayin edilmesini kabul etmiyorlardı. Şu anda, bir açık ordugâh ateşi önünde, bir mültecinin eski püskü elbiseleri altında oturan, yüce bir şövalyelik ruhuydu.' Winston Churchill, Mustafa Kemal için bunları yazmıştı.[1]

Şu sırada giriştiği hareket, yerinde bir deyimle, henüz 'diplomasi, örgütlü ayaklanma, çete savaşı ve açık savaş hali arasında alacakaranlık bir dönem'[2] denilen şeyin eşiğinde bulunuyordu. Çevresindekilere henüz tam olarak güvenemiyordu, modern ordusu ile donanımına güveni ise daha azdı. Erzurum'da çoğu başıbozuk olan Kuvayi Milliye birliklerinin, İtilâf Devletlerinin düzenli orduları karşısında ne işe yarayabileceğini soran kötümser bir dostuna şu cevabı vermişti: 'Bu milli kuvvetler, namuslu bir adamın yastığının altındaki tabancaya benzer. Namusunu kurtarmak umu-

1 Churchill: **The World Crisis: The Aftermath.**

2 Dankwart A. Rustow: **The Army and the Founding of the Turkish Republic.**

ınu büsbütün yitirdiği zaman, hiç olmazsa tabancasını çekip kendini öldü-
bilir.'

Mustafa Kemal, Erzurum'da, siyasi çalışmalarının yanısıra, kongre-
n sorunları ile Kuvayi Milliye'nin kurulması işiyle uğraşmak zorunda kal-
ıştı. İlk önce kendine bağlı komutanları hem birbirleriyle, hem de sivil
öneticilerle biraraya getirmesi, sonra da içlerinden tutumu şüpheli görü-
en bazılarını seçip ayıklaması gerekmişti. Harbiye Nezaretindeki bazı
ostlar, özellikle şimdi Genelkurmay Başkanı olan Cevat Paşa bu işte ken-
sine yardımcı olmuşlardı. Ama, bir yandan da düşmanları, Anadolu'ya
adişaha bağlı subayları atayarak işini bozmaya çalışıyorlardı.

Şimdi elinde birleşik ve kayıtsız şartsız yardımlarına güvenebileceği
i ordu vardı: Doğuda Kâzım Karabekir'in ve Batıda Ali Fuat'ınki. Anka-
'da, Ali Fuat düzene uygun birliklerine ek olarak sağlam bir de düzen dı-
savunma kuvveti kurmuştu. Bundan başka, Amasya'dan döndükten sonra
lgraf merkezlerine el koymuş ve Orta Anadolu'nun bütün sivil yönetim
ekenizmasını kontrolu altına almıştı.

Ancak, başka yerlerde milliyetçilerin durumu bu kadar sağlam değil-
. Amasya konferansından beri, kumandanlara, yerlerini bırakıp İstan-
ıl'a dönmeleri için boyuna baskı yapılıyordu. Amasya Beyannamesini des-
kleyenlerden, Konya'daki ordu komutanı Mersinli Cemal Paşa, bu baskı-
rın altında ezilenler arasında bulunuyordu. Bu yüzden Mustafa Kemal,
itün kumandanlara bir genelge gönderek görevlerinden ayrılmak zorun-
a kalsalar bile oldukları yerden uzaklaşmamalarını ve birliklerini dağıt-
a emrine uymamalarını istedi. Hiçbir subay hiçbir şekilde İstanbul'a dön-
eyecekti.

Samsun'da, Mustafa Kemal'in Üçüncü Kolordusuna komuta eden Re-
t Bey şu anda tehlikeli bir durumda bulunuyordu. İngilizlere karşı lâfını
kınmadığı için, onlar da İstanbul'a geri çağrılmasını istemişler ve Da-
at Ferit'in onayıyla kendisini getirmek için bir muhrip göndermişlerdi.
arbiye Nazırlığınca Refet'in yerine atanan Albay Selâhattin Bey, yanın-
a bir İngiliz kurmay binbaşıyla, aynı gemide bulunuyordu. Refet Bey alay-
bir şekilde, deniz tutmasından çekindiği için binemeyeceğini söyledi.
inbaşı kendisine bu kadar sudan bir mazeret gösterdiği için çıkışınca,
Doğrusunu isterseniz, beni Malta'ya götürürsünüz diye korkuyorum,' yanı-
ı verdi. Bir İngiliz savaş gemisiyle dönmek, onuruyla bağdaşamazdı.
ma birkaç gün sonra kendiliğinden geleceğine söz verdi: Böylece kolor-
usunu, ileride milli kuvvetlere katılacağını umduğu Selâhattin Bey'e tes-
m etti. Sonra, Harbiye Nezaretine istifasını göndererek, öteki delegele-

rın de toplanmakta olduğu Sivas Kongresine gitmek üzere hazırlığa girişti.

Sivas Kongresi, milliyetçi dernekleri birer bölgesel kuruluş olmaktan çıkarıp milli plana yükselecekti. Ama Kongreye katılan temsilcilerin sayısı ve geldikleri yerler yüzünden bu yapılamadı. Çağrılan iki yüzden çok kişiden, yalnız doksan dokuzu gelmişti; bunların da on ikisi, Mustafa Kemal'in yanındaki subaylar ve arkadaşlarıydı. Yunan tehdidi altında bulunan Trakya'dan, önceden yapılan uyarılara rağmen kimse gelmemişti. Yine Yunanlıların, Türkleri içerilere sürdükleri İzmir'in ardındaki dağ ve ovalardan ancak birkaç kişi vardı. Ne Konya'nın çevresindeki Tuzgölü yaylasından; ne de güneyde. İtalyan işgalindeki Antalya kıyılarından kimse gelmemişti. Fransız işgali altında bulunan Toroslar ardındaki sıcak ve zengin Adana ovalarından, İngilizlerin bulunduğu Mezopotamya ve Kürdistan'ın çorak çöllerinden, dağ eteklerinden de gelen çıkmamıştı. En tuhafı, İngilizlerin çekilip gitmeye hazırlandıkları Karadeniz kıyıları ile dağlarından kimsenin gelmeyişiydi. Padişahın gerici müstahkem mevkii ve işgal kuvvetlerinin kalesi durumunda olan İstanbul bir tek üye göndermişti. Bir de Tıbbiye Okulu temsilcisi olduğunu ileri süren bir genç vardı.[3]

Bu yüzden Mustafa Kemal, işe, küçük ölçüde başlamak zorunda kaldı. Kendisini destekleyenler, sayıca, ülke nüfusunun ancak dörtte birini temsil ediyor; ancak toprak ölçüsü bakımından daha geniş bir alanı kapsıyordu. Erzurum'un batısındaki dağlık bölgeye kadar Anadolu yaylasının büyük kesimi kendisiyle beraberdi. Baştan beri istediği şeyi, Türkiye'nin yüreğini eline geçirmiş bulunuyordu. Buradan yeni bir yurt gelişip büyüyebilirdi artık.

Sivas Kongresi, 4 Eylül 1919'da, duvarları beyaz badanalı klasik bir lise binasında toplandı. Bahçeye, yeni Kolordu Komutanı Selâhattin Bey'in askerlerinin kullandığı bir tek koruyucu sahra topu yerleştirilmişti. Okulun çevresinde, on üçüncü yüzyıl Selçuk Türklerinden kalma zarif yapılar vardı. Sivas eski bir Selçuk kalesiydi. Yüzyılların saf Türk gelenekleri ve özgürlük duygusu, Amasyalılar gibi, Sivaslıların da içine işlemiş ve bugüne kadar gelmişti. Burası şimdi, sağlam Anadolu ırkından gelme köylülerin yerleşmiş olduğu bir hayvan yetiştirme merkeziydi.

Toplantılar, taşra zevkine göre süslenmiş, uzun, dikdörtgen biçimindeki bir sınıfta yapılıyordu. Sivaslılar, döşemeyle duvarları, getirdikleri halılarla süslemişledi. Odanın bir ucuna bir namaz seccadesi serilmişti. Temsilciler, üstüne mürekkep hokkası koymak için delikler olan yarım düzine kadar kaba okul sıralarına oturmuşlardı. Mustafa Kemal'e ayrı bir masa

3 Hakkâri temsilcisi olduğunu söyleyen bu üye, aslında Erzurum'dan gelmişti.

rilmiş, arkasındaki duvara da üzerinde 'Padişahım çok yaşa' yazılı bir
lı asılmıştı. Ancak o, bu halıyı, havı dökülmüş koltuğuna örterek üzerine
ırmayı daha uygun buldu. Bununla birlikte, çoğunlukla öteki üyelerle bi-
rada oturuyordu. Yanda, onun için hazırlanmış olan yatak odasında ge-
ş bir demir karyola, yaldız taklidi pirinçten lâmbalar ve özel toplantılar
n birkaç sandalye bulunuyordu. Yatağın üstünde, fiyonglarla, çiçek mo-
leriyle ince ince işlenmiş ipek bir örtü seriliydi. Bu örtüyü, Sivaslı bir
nç kız, çeyiz sandığından çıkararak, Mustafa Kemal Paşa'ya armağan et-
şti.

Kongre üyeleri, en çok fasulye, pilavdan ibaret okul yemeğiyle karın-
ını doyuruyor ve şehirdeki evlerde misafir kalıyorlardı. Akşamları, kah-
de domino oynayarak, ya da Kızılırmak üzerindeki bir köprüye doğru
zmeye çıkarak vakit geçiriyorlardı. Sivaslılar burada onlarla konuşup
ngreden haber sorarlardı. Rauf Bey'e yaklaşıp görüşmek kolaydı. Ancak
ustafa Kemal uzak duruyor, kongre binasından dışarı çıkmıyordu. Orada
lnız temsilciler ve kentin ileri gelenleriyle toplantılar yapıyor; onları
andırmak, aydınlatmak, yola getirmek, anlaştırıp birleştirmek için dur-
adan konuşuyordu. Sivas'a gelişi, halkta büyük bir ilgi uyandırmış, yakı-
dı halini gören önemli bir hoca efendi bile yüksek sesle, 'Tanrı nazar-
n saklasın, maşallah!' demekten kendini alamamıştı. Bu emredici gözle-
ı arkasında korkulup sayılmaya değer bir şef vardı. Değersiz kişiler yanı-
yaklaşmaktan çekiniyorlardı. Çünkü bu adamın bir bakışta kendilerinin
olduğunu anlayacağını, gerçeği görüp sezeceğini ve üzerlerinde iğreti,
lancı ne varsa soyup, asıllarını bütün çıplaklığıyla ortaya çıkaracağını bi-
orlardı.

Mustafa Kemal kendisini hâlâ hilâfet adına hareket ediyor gibi göster-
ek zorundaydı. Bu yüzden temsilciler, Kur'an'a el basarak aşağıdaki bi-
nde yemin ediyorlardı:

> **'Yurdumun ve milletimin kurtulup barışa kavuşması dışında herhangi bir kişisel hırs ya da çıkar peşinde koşmayacağıma, İttihat ve Terakki Fırkasını tekrar canlandırmaya kalkışmayacağıma, hiçbir siyasi partinin çıkarına hizmet etmeyeceğime Tanrı'nın adı üzerine yemin ederim.'**

Bu sefer Mustafa Kemal'in kongreye başkan seçilmesine ilk itiraz
en Rauf Bey'in kendisi olmuştu. Demokrasi geleneklerine bağlı olan ve
reketin milliyetçi ve toplumsal karakteri üzerinde ısrarla duran Rauf
y, Kemal'in başkanlığının daha baştan, çok kişisel ve istabdata kaçan

bir durum yaratmasından korkuyordu. Yine de o, üç muhalif oya karşı, çoğunlukla başkan seçildi. Arkadan kongre çalışmaya başladı: Mustafa Kemal, kendilerini tehdit eden tehlikenin, ötekilerden daha çok farkında olduğu için süratle işe girişti; öyle ki, kongre işini bir haftada bitirmiş oldu.

Kongre, ilkönce, Erzurum Kongresinde alınan kararları onayladı, bunun yanında da Misakı Millî'nin metnini daha güçlü biçime sokan değişiklikleri kabul etti. Bu kararları uygulamak üzere bir 'Heyeti Temsiliye' seçildi. Buraya kadar bir anlaşmazlık çıkmamıştı. Anlaşmazlık, ülkenin ilerideki hukukî durumu konusunda başgösterdi. Bütün yurtseverliklerine karşın, Sivas Kongresi üyeleri arasında ülkenin tam bir bağımsızlığa kavuşabileceğine candan inanan pek az kişi vardı. Bu, büyük bir inanç ve irade gücü isteyen bir şeydi ki, o da ancak Mustafa Kemal'le kendi gibi bir avuç insanda bulunuyordu. Üst tarafı, önlerine sürülen hazır lokmayı, yani Amerikan Mandasını yutmaya hazır görünüyorlardı. Bu yeni ve «saygıdeğer» söz, durumu kollamak için kendini de buna taraftarmış gibi gösteren İsmet Bey'in deyimiyle 'zamanın yaldızlı hapı', bütün ağızlarda dolaşıyor, o tiksindirici 'ilhak' sözünün yerini almış bulunuyordu. Yurtseverler bile bunu hiç olmazsa 'ehveni şer'gibilerden, haysiyet kırıcı bir barışın yerini alabilecek bir çözüm yolu olarak görmeye başlamışlardı.

Mustafa Kemal, Erzurum Kongresinde havayı yoklamak için, Türkiye'den toprak istekleri bulunmayan bir büyük devletten yardım istemek sorununu ortaya atmış, ama akıllıca bir davranışla, Amerika'nın adını anmaktan kaçınmıştı. Çünkü bu ad, doğuda o herkeste nefret uyandıran 'bağımsız Ermenistan' projesi ile kaynaşmış gibiydi. Ne var ki, burada, Sivas'ta, durum değişikti. Ülkenin başka kesimlerinden gelmiş olan bu temsilcilerin gözlerinde Amerika adı bu derece uğursuz bir anlam taşımıyordu. Bu yüzden Amerikan Mandası sorunu, Sivas Kongresinde, önceden zaten onaylanmış olan Millî Misak'a kıyasla, daha ön plâna geçmişti. Amerikan Mandasının İstanbul'daki uyanık taraftarlarından biri de Halide Edip'ti. Uluslararası politika işlerine aklı eren, zeki bir kadın olan Halide Edip, Paris'te Dört Büyükler tarafından kurulan King-Crane komisyonunun başlarından Charles R. Crane'i yakından tanıyordu. Bu komisyonun görevi daha çok Arap eyaletleriyle ilgili bir manda sorununu incelemekti. Ancak aynı komisyon, doğrudan doğruya, Türkiye için de bir rapor hazırlamıştı. Bu raporda biri Ermenistan, biri İstanbul, biri de Anadolu'nun kalan kesimi üzerinde olmak üzere üç manda kurulması öngörülmekteydi.[4]

Halide Edip, Mustafa Kemal'e gönderdiği uzun bir mektupta, İtilâf

4 Bu rapor, Amerika Dışişlerince dikkate alınmamıştır.

evletlerinin Türkiye üzerindeki düşüncelerini özetleyerek İstanbul'da merikan Mandasının en 'az tehlikeli çözüm yolu' olarak görüldüğüne işat etmişti. Böyle bir şey Türkiye'yi yabancı azınlıkların isteklerine karşı oruyacak, Türk köylüsünün çağdaş bir millet haline gelmesini sağlayacak ki Türkiye bunu yapacak deneyimden ve malî kaynaklardan yoksundu– Avrupa emperyalizmine karşı savunmasını güven altına alacaktı. Hali Hanım, Birleşik Devletlerin Filipinler'de elde ettiği başarıyı örnek gösriyor ve 'yirmi yıllık bir süre içinde yeni bir Türkiye kurabilecek siyasal teneğin, yalnız Amerika'da bulunduğunu' ileri sürüyordu.

Halide Edip'in tavsiyesi üzerine, Sivas Kongresine, bir Amerikan gateci gönderildi. Louis E. Browne adlı bu gazeteci, görünüşte **Chicago ıily News** gazetesinin muhabiri, aslında ise Mr. Crane'in özel temsilcisiy. Mustafa Kemal kongrede tek Hıristiyan olarak hazır bulunan Mr. rowne'u iyi karşıladı. Aralarında geçen bir dizi konuşma sırasında Musta- Kemal, hep 'manda' kelimesi yerine Türk izzeti nefsine daha uygun dün 'Amerikan yardımı' deyimini kullandı. Bu yardımın siyasal değil, sosl ve ekonomik bir nitelik taşıması gerekiyordu. Sivas Kongresinin, Ameka'yı bu çeşit bir mandayı kabule çağıran bir karar alıp almayacağı sorulğu vakit Kemal, 'Evet'! dedi. Arkasından bir şart ileri sürdü: 'Ancak siz bana, böyle bir şey istenecek olursa Amerika'nın bunu kabul edeceğine ir garanti vermelisiniz.' Browne, ülkesinin bunu kabul edeceğine pek günmediğini söyledi. Kemal de bunun üzerine, elinden böyle bir garanti oladan, Türkiye'nin bir yabancı yardımı istediğini resmen açıklamak somluluğunu üzerine alamayacağını bildirdi.

Manda sorununun tartışılması kongrenin iki uzun ve karışık oturumu oyunca sürdü. Mustafa Kemal ihtiyatlı bir tutum izliyordu. En sonunda, auf Bey'le birlikte, kongrenin de kabul ettiği uzlaştırıcı bir çözüm yolu ldu. Amerikan Kongresi'nden, ülkeyi incelemek ve gerçek durumu üzende bir rapor hazırlamak üzere, bir heyet gönderilmesi istenecekti. Bu isk ve Sivas Kongresi hakkında gereken bilgi, Mustafa Kemal, Rauf ve da. birkaç kişinin imzasını taşıyan bir telgrafla Amerikan Senatosu'na iletil-

Bu yazının gönderilmesi, Mustafa Kemal ve arkadaşlarını sorumluluk tına sokmakla beraber, mandadan yana olanları yatıştırmaya yaradı; ayrı. bir milliyetçi hareketin varlığını dünyaya duyurmuş oldu. Kemal, Genel J.G. Harbord başkanlığında bir Amerikan heyetinin manda konusunda merika'yı ilgilendiren sorunları incelemek üzere, Başkan Wilson'un emyle Ermenistan'a gitmek üzere yolda olduğunu biliyordu. Senatoya gön-

derilen telgraf, bu heyet üzerinde de olumlu bir etki yapabilirdi. Sonuç olarak bu, Kemal'in diplomatik saldırısı içinde taktik bir hareketti ki, yararı zararından çok olabilecekti.

General Harbord ve heyeti, kongrenin bitiminden bir hafta kadar sonra Sivas'a geldiler. Harbord, Mustafa Kemal'i açık renk saçlarına ve çıkık elmacık kemiklerine bakarak, 'atalarında Çerkes ya da başka bir sarışın kan bulunan, güçlü ve çok zeki bir genç adam' olarak gördü. Kemal, sıtmadan rahatsız bulunuyor ve yorgun görünüyordu. Ama iki buçuk saatlik bir görüşme süresince kolaylık ve rahatlıkla konuşarak, düşüncelerini bir mantık düzeni içinde öne sürdü. Amerika ile bir 'ağabey ilişkisi' kurmayı yadırgamıyor gibiydi; ancak bu ilişkinin, yalnız bir öğüt ve yardım temeline dayanmasını istiyordu. Amerika'nın otoritesini fazla duyurmasını, hele Türkiye'nin iç işlerine karışmasını kabul etmiyordu. Harbord, Türkiye'nin geçmişteki siciline değinerek, kendi kendisine saygısı olan hiçbir milletin elinde tam bir otorite bulundurmadan mandaterlik sorumluluğunu alamayacağı cevabını verdi. Ve Ermeni kıyımından söz etti. Mustafa Kemal, başında bulunduğu hareketin her ırk ve dinden insanların haklarına saygı göstermek isteğinde bulunduğunu ve gerekirse bir açıklama yaparak Hıristiyanların bu konudaki korkularını gidermeye hazır olduğunu bildirdi.

Harbord, 'Şimdi ne yapmak niyetindesiniz?' diye sordu.

Konuşmaları sırasında Mustafa Kemal, ince parmakları arasında çevirdiği bir tespihle oynamaktaydı. Bu anda, sinirli bir hareketle tespihin sicimini koparmıştı. Taneler yere düşüp dağıldı. Kemal, taneleri teker teker topladı ve bunun Generalin sorusuna cevap olduğunu söyledi. Böylece, ülkenin dağılmış parçalarını biraraya getirmek, çeşitli düşmanlardan temizlemek, bağımsız ve uygar bir devlet yaratmak isteğini belirtmek oluyordu. Harbord, bu türlü bir umudun ne mantığa, ne de askeri gerçeklere uyduğunu söyledi. 'Birtakım insanlardan kendi canlarına kıydıklarını biliyoruz. Şimdi de bir milletin intiharına mı tanık olacağız?'

Mustafa Kemal, 'Söylediğiniz doğrudur, General,' dedi. 'İçinde bulunduğumuz durumda yapmak istediğimiz şey, ne askerlik açısından, ne de başka bir açıdan açıklanabilir. Ancak, her şeye rağmen, yurdumuzu kurtarmak, özgür ve uygar bir Türk devleti kurmak, insan gibi yaşayabilmek için yapacağız bunu.'

Avucunu yukarıya doğru dönük olarak, elini masanın üzerine koydu. 'Başaramazsak,' diye devam etti, 'bir kuş gibi düşmanın avucu içine düşecek ve ağır ve şerefsiz bir ölüme katlanacak yerde' – konuştuğu sırada parmaklarını yavaş yavaş kapatıyordu- 'atalarımızın çocukları olarak, dövüşe

rek ölmeyi tercih ederiz'. Yumruğu tamamen kapanmıştı.

Mustafa Kemal'in kararlılığı, yılmazlığı, Harbord'u etkilemişti. 'Her şeyi hesaba katmıştım, ama bunu değil,' dedi. 'Sizin yerinizde olsaydık, biz de aynı şeyi yapardık.'

Ancak, Kemal, Harbord'un yanında bulunanlardan bir Türke, kendi çevresindeki adamları göstererek, 'İstanbul'a döndüğünüz zaman,' demişti, 'bizden duanızı eksik etmeyin.'

YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Damat Ferit'in İstifası

SİVAS KONGRESİ sona ermek üzereydi. Mustafa Kemal, bazı nedenlerden dolayı, konuşmaları kısa kesmek istiyordu. Gerçi, Refet Bey'in kendisine bildirdiği gibi, İngilizlerin kongreyi engellemek için Sivas'a yürümeleri, ya da Fransızların bütün bölgeyi işgal etmeleri için tehditlere kulak astığı yoktu. Hiçbir devletin, bu derece pahalıya mal olacak bir işe girişemeyeceğini biliyordu. Ancak şimdi eline geçen telgraflardan, Padişahla hükümetin kongreyi dağıtmaya ve kendisini ve diğer temsilcileri yakalatmaya hazırlandıklarını öğrenmişti. Bu işle Erzincan valisi Ali Galip görevlendirilmiş ve kendisine, yanına atlı Kürtlerden muhafızlar alarak, gizlice Sivas'a gitmesi bildirilmişti. Erzurum Kongresinin dışarda bıraktığı kötü etkiden epeyi kuşkulanmış olan İstanbul, 'Bu şehirde haydi haydi beş on kişinin katılacağı mitinglerden, önemli hiçbir şey çıkmayacağını, hükümet pekâlâ bilmektedir, ama bunu Avrupa'ya anlatmak güç oluyor,' diye tellemişti.

Mustafa Kemal hemen harekete geçerek Ali Galip'in üzerine asker gönderdi. Ali Galip, Malatya'da, yanında E.W.C. Noel adında bir İngiliz binbaşıyla beraber Kürtlerden bir kuvvet topluyordu. Bu subay, Musul'un işgalinden sonra, Irak'ın kuzeyindeki Kürtlerin, birtakım yarı-özerk vilâyetler halinde örgütlenmelerine yardım için Süleymaniye'ye gönderilmiş; şimdi de Osmanlı hükümetinin de onay ve desteğiyle, İngiliz makamları tarafından, sınırın ötesindeki Kürt aşiretlerinin durumunu incelemek üzere Malatya'ya yollanmıştı. Siyasi bir subay olan Noel'in kural dışı ilişki ve çalışmaları sadece Türkleri kuşkulandırmakla kalmaz, çok kere Allenby ordusundaki kendi arkadaşlarına bile utanç verirdi. Şimdi de yanına eskiden bu bölgeleri haraca kesmiş olan Bedirhan adlı Kürt aşiretinden iki kişiyi almıştı.[1]

1. Celâdet ve Kâmuran Beyler. (Çevirenin notu).

Mustafa Kemal, hem Ali Galip'in, hem de Noel'in tutuklanmaları in emir verdi. Ali Galip, bir gün önce Sivas'a gitmek için emir aldığı hal-, bu işe harcanacak para konusunda hâlâ pazarlıkta olduğu için hareketi geciktirmişti. Biraz fazla gecikmiş olmalı ki, milliyetçilere yakalanma-ak için, yüz kızartıcı bir şekilde, Malatya dağlarına kaçmak zorunda kal-. Geride suçunu ortaya vuran birtakım kâğıtlarla önemli bir para bırak-ıştı. Bunların yanında, amacının 'Mustafa Kemal Paşa ve avenesinin ten-li' olduğunu belirten bir de makbuz bulundu.

Kürtler dağıtıldı. Binbaşı Noel de sınıra kadar gönderildi. Bu arada tanbul'a biraz da saflıkla, şifresiz bir telgraf çekerek milliyetçilerin ken-sine karşı kötü davrandıklarından yakınmıştı. Böylece, Ryan'ın telgrafı ır almaz düşündüğü gibi, işler kızışmaya başlıyordu. Mustafa Kemal'in ine, kendisine karşı sadece Damat Ferit tarafından değil, İngilizler tara-ndan da alçakça bir tertip hazırlandığını belirten kanıtlar geçmişti. Bun-rdan bol bol yararlanacağı belli bir şeydi.

Ali Galip işi, onun için her bakımdan bir başarı olmuştu. Bu arada sa-lerce telgraf başında durmuş, resmi bir devlet memuruna karşı harekete eçmekten korkan, ayrıca ellerinde yeterli kuvvet de bulunmayan komu-nları yarı zorla, yarı tatlılıkla yola getirmeye çalışmıştı. İstanbul'dan ge-n haberleri kopya ederek kendisine veren milli ülküye bağlı telgrafçılara a çok şey borçluydu. Artık her şeyi öğrenmiş olduğu için, dayanamadı ve ahiliye Nazırı Adil Bey'e, kendisini alçaklık ve vatana ihanetle suçlayan akaret dolu bir telgraf gönderdi. Kâzım Karabekir Paşa bu telgrafı hoş arşılamadı; ifadesini kongre başkanlığı gibi 'toplumda mevki sahibi' bir işiye yakıştıramamıştı.

Ali Galip olayı ve kongrenin kapanması, aynı zamana rastladı. Üyele- boş yere telâşa düşürmek istemeyen Mustafa Kemal bu olaydan kendile-ne çok az söz etmişti. Ama şimdi bundan ve hükümetin, ele geçen belge-rle ortaya çıkmış olan suç ortaklığından en geniş şekilde yararlanmak is-eyecekti. Misakı Millî ve öteki sorunlar üzerinde son karar verildikten onra, bu kararı alarak, bir dükkânın üzerindeki telgrafhaneye gitti. Bu da, birkaç gün için onun karargâhı olacaktı. Buradan, dışarıdakilerin git-kçe büyüyen merakı arasında, sonunda İstanbul hükümetiyle aradaki bağ-arın kopmasına varacak olan bir telgraf savaşına girişti.

İlk önce İstanbul'da Dahiliye Nazırını makine başına çağırtarak kong-e kararını bildirdi ve bunun Sultan'a arzedilmesini istedi. Nazır reddetti. unun üzerine, orada hep hazır bulunmuş olan Louis Browne'un anlattığı-a göre, 'telgraf telleri birkaç dakika süre ile Türkçe küfürlerle titredi. Na-

zır, Mustafa Kemal'e Rauf Bey'in canî, vatan haini ve daha bilmem ne ol duğunu söylüyordu. Onlar da kendisini bir lokma ekmek pahasına İngilizlere satılmış olmakla suçluyorlardı.'

Mustafa Kemal, tam havasını bulmuştu. Yapacağı her şeyi bir savaş yönetir gibi tasarlıyor, telgraflara hemen karşılık veriyor, aldığı cevapları kısaca yorumluyor, bir aşağı bir yukarı dolaşarak, sigarasını içiyor, Rauf Bey'le ötekilere danışıyor, konuşuyordu. Dışarıda halk, olup bitenleri öğrenmek için bekleşmekteydi.

Bu dönemde, Sultan'a karşı doğrudan doğruya hücuma geçmekten kaçınmanın daha uygun bir taktik olacağına karar vermişlerdi: 'Teşebbüs gücünü, çeşitli hedeflere yöneltmekten kaçınarak bir noktada toplamak, ihtiyata daha uygundu. Biz de saldırı hedefi olarak, yalnız Ferit Paşa kabinesini aldık ve Padişahın bu işlere karışmış olduğunu bilmezlikten geldik. Ferit Paşa kabinesinin, Padişaha gerçekleri bildirmeyip, kandırmakta olduğu tezini tuttuk.[2]

Bunun üzerine Padişaha bir telgraf çekilerek, 'zamanın gerektirdiği birçok göstermelik lâf içinde, hükümetin savaş yoluyla kongreyi basmak suretiyle Müslümanlar arasında kan dökülmesine kalkıştığı ve millet parasını harcayarak, Kürdistan'ı ayaklandırmakla vatanı parçalamak istediği' bildirildi. Telgraf, 'Millet, namuslu kişilerden yeni bir kabine kurularak bu casus şebekesi hakkında soruşturma açılmasını ve adaletin en kısa zamanda yerine getirilmesini istemektedir,' diye devam ediyordu.

Mustafa Kemal çok geçmeden Anadolu'nun geri kalanıyla bağlantı kurdu. Browne, **Chicago Daily News**'a gönderdiği bir telgrafta şöyle diyordu: 'Bu gece gördüğüm kadar iyi işleyen bir telgraf şebekesini ömrümde görmedim. Yarım saat içinde Erzurum, Erzincan, Musul, Diyarbakır, Samsun, Trabzon, Ankara, Malatya, Harput, Konya ve Bursa hepsi birbiriyle haberleşme halindeydiler. Bütün bu yerlere ulaşan telin bir ucunda Mustafa Kemal oturuyor, öbür ucunda da bu şehir ve kasabaların askeri komutanlarıyla mülki idare âmirleri bulunuyorlardı. Durum, olduğu gibi kendilerine anlatıldı ve bir tek istisnayla, bütün Anadolu, Mustafa Kemal'e kendi dilediği gibi hareket etmesini ve işin sonuna kadar gitmesini emretti. Yalnız Konya, şehirde İtalyan birlikleri bulunduğundan tarafsız kalmak zorunda olduğu cevabını verdi.' O gün ve ertesi gece süresince bütün telgraf merkezleri kolordu komutanları tarafından işgal edilmişti.

Mustafa Kemal, 'Fakat Sadrazam ortadan kaybolmuş gibiydi, cevap vermiyordu,' der. En sonunda, mesajın, telefonla kendisine bildirildiği

2 Gazi Mustafa Kemal: **Nutuk.**

evabı alındı. Ferit Paşa, 'Bu gibi maruzat, usulü dairesinde telgrafla arz-
olunmalıdır,' demişti. Sadrazamın bu yanıtı, kongre imzasıyla bir ültima-
om gönderilmesine yol açtı:

> **'Milletin Padişahımızdan başka hiçbirinize güveni kalmamıştır. Bu yüzden durum ve dileklerini ancak kendilerine bildirmek zorundadırlar. Heyetiniz millet ile Padişah arasında engel oluyor. Bu inadınız bir saat daha sürerse, millet artık kendisini her türlü hareket ve icraatında serbest saymakta mazur görülecektir ve bütün vatanın, meşruluğunu kaybeden heyetinizle, kesin olarak, ilişiğini ve bağlantısını kesecektir. Bu son ihtiramızdır.'**[3]

İstanbul telgraf merkezi bu mesajı kabul etmek istemeyince, bir saate kadar kabul etmeyecek olursa, hükümet merkezi ile Anadolu arasındaki bütün telgraf hatlarının kesileceği konusunda uyarıda bulunuldu.

Bu savaş sürüp gittiği sırada, Sivas'ta onun hakkında acayip söylentiler dolaşmaktaydı. Halk, 'Kahrolsun Damat Ferit!' diye bağırıyordu. 'Yunanlıları denize dökeceğiz. İngilizler Yunanlıları tutarsa, onları da ezeriz.' Etrafta, İngiltere ve Yunanistan'a karşı savaş ilân edildiği söylentisi yayılınca, kalabalıkta bir sevinç başgösterdi. Ellerinde yağlı bezlerden yapılmış meşaleler taşıyan göstericiler, yan sokaklardan çıkarak caddeleri doldurmaya ve telgrafhanenin önünde toplanmaya başladılar. Mustafa Kemal, çılgınca alkışlar arasında balkonda göründü. Sonra bir ölüm sessizliği içinde, kongre kararı yüksek sesle okundu. Halk bir an sesini çıkaramadı, arkadan bağrışarak kararı benimsemiş olduğunu bildirdi.

Mustafa Kemal'le danışmanları bütün gece telgrafhanede uyumadan oturdular; ülkenin bütün telgraf merkezlerinde de kendisine bağlı subaylar aynı şekilde bekliyorlardı. 12 Eylül sabahı saat beşte, İstanbul telgrafhanesinin hâlâ Saray'la olan bağlantıyı açmayı reddetmesi üzerine bütün merkezlerden bir genelge çıkarıldı. Bunda, 'meşrû bir hükümet işbaşına geçinceye kadar,' İstanbul hükümetiyle bütün resmi bağların ve posta, telgraf haberleşmesinin kesildiği bildiriliyordu. Ali Fuat Paşa'ya, İngilizlerle hükümet kuvvetlerinin takviye almamaları için, birliklerini Eskişehir demiryolu kavşağında mevzilendirilmesi ve hükümet tarafından yurt içine gönderilmek istenecek memurların yakalanması emredildi.

Bundan sonra yapılacak şey, hükümeti istifaya zorlamaktı. Bunun için de Sivas Kongresinin Genel Kurulu, 'Heyeti Temsiliye'nin geçici hükü-

3 Bu telgraf 11/12 Eylül 1919 gecesi saat 4'te çekilmiştir. (Çevirenin notu.)

met gibi çalışacağını ilân etti ve halkın güvenini kazanmış bir milli hükümet kuruluncaya kadar milletin işlerini kanunlara uygun olarak ve Padişah adına yürüteceğine söz verdi. Ülkede kanun ve düzen sağlanacaktı. Aslında Mustafa Kemal'e ve milliyetçilere Anadolu'nun büyük bir kısmı üzerinde yönetme yetkisi verilmiş oluyordu. Böylece Anayasaya uygun ve yasal bir temele dayandıklarını ileri sürebileceklerdi. Gerçekten 'Heyeti Temsiliye', ilk ihtilâl hükümeti olmuştu. Ancak, heyet hiçbir zaman toplanmadığı için, işleri yürüten Mustafa Kemal'den başkası değildi. Yalnız, bunu heyet adına yaptığı izlenimini vermek için, kâğıtlara heyet mührünü basıyordu. Heyetin isteğine uyularak, Anadolu'nun her tarafından meşru hükümete, çekilmesini isteyen binlerce telgraf yağdırılıyordu.

Bu arada Mustafa Kemal, dostlarıyla düşmanlarını ayıklamaya başlamıştı. Davasına katılmakta geciken bölgeleri ya inandırma ya da tehdit yoluyla elde etmeye çalışıyor, bağlılığına güvenmediği subayları ya boyun eğmeye zorluyor ya da yerlerinden atıyordu. Bütün ülkeyi Padişahla milliyetçiler arasında bir seçim yapmaya zorlamanın sırası gelmişti. Ancak, bunu yaparken, Sultan'a Halife olarak hücum etmekten ve böylece dini duyguları incitmekten dikkatle kaçınıyordu.

Telgraf başında Selânik'ten beri yakın dostu olan, eski okuldan yetişme kurmay subaylardan Abdülkerim adında bir paşayla ağdalı bir Müslüman üslûbuyla sekiz saat süren bir konuşma yaptı. Abdülkerim Paşa, Ferit Paşa'nın isteği üzerine, Mustafa Kemal'e, Padişahın temsilcileriyle kendi temsilcileri arasında ortak bir toplantı yapılmasını kabul ettirmek istiyordu. Başından sonuna kadar Tanrı'ya dualar ve Kur'an sureleriyle dolu olan bu telgraflaşma sırasında Mustafa Kemal, Kerim Paşa'yı 'Hazreti evvel=Büyük Hazret' diye çağırıyor, o da ona 'Kutbül' aktap=Kutuplar kutbu' diye hitap ediyordu. Çünkü Kerim Paşa, daha Selânik'teyken, çevresindeki dostlarına Hazret, Kutup ve benzerleri gibi –kendisince karşısındaki insanda gördüğü yeteneğe göre– makamlar verirdi. Mustafa Kemal'e de 'Kutuplar kutbu'derdi.[4]

Mustafa Kemal, 'pek muhterem ve temiz kalpli kardeşine,'üzülerek, Damat Ferit'in uyuşma teklifini kabul edemeyeceğini bildirdi. 'Evet, ya da hayır suretinde cevap verilmesini dilediğimiz sorular, ne yazık ki cevapsız kalmıştır... Azizim Yedullahi fevka eydihim.[5] Fakat, bununla birlikte sorunları ve güçlükleri çözmek için bir yol aralayanların belirli bir amaca yönelmeleri gerekir.' İhtiyar Paşa yorulmuştu. Telgrafla, 'Son iki sözüm

4 Gazi Mustafa Kemal: **Nutuk.**

5 Allah'ın eli her elin üstündedir.

ıum,' dedi. Ancak Mustafa Kemal, son sözü kendi söylemek için ısrar erek, milletin gücünü bir daha belirtti ve 'Yüce hükümdarın lütfen bir rara varıp sorunu çözmeleri zamanıdır,' dedi.

İngiliz Yüksek Komisyonu, onun 'yerinde tutunmak yolunda gösterdi- şaşılacak ustalığa' her ne kadar güvense de, Damat Ferit, artık daha zla dayanamayacaktı. Önceleri, İstanbul'da 'Kuvayi Milliye'ye değer rilmiyordu. Bunlar, ordudan kovulmuş olan, şu halde ne düzenli birlikler erinde yetkisi, ne de başıbozuklar üzerinde tam otoritesi bulunan bir lamın yönettiği çapulculardan başka ne olabilirdi ki? Ancak haberleşme ıllarına zorla el konulması hem İtilâf Devletlerini, hem de Ferit Paşa abinesini tehlike ile yüz yüze getirmişti. Bunun, merkezi hükümete karşı r 'savaş ilânı' olduğunu anladılar. Mustafa Kemal, ortamı iyi hazırlamış- Sivas 'Heyeti Temsiliye'sinin, geride Ordu Komutanları ve idari akamlarca desteklenen güçlü bir kuruluş olduğu ve artık hesaba katılma- gerektiği belli olmuştu.

Uyuşma yolunda başarı gösteremeyen Damat Ferit, yine bir kuvvet österisi düşüncesine dönerek, İtilâf Devletlerinden asilere karşı yardım teğinde bulundu. Milliyetçilere karşı, Eskişehir'e büyük bir kuvvet gönde- lmesini istedi. Ancak onlar ne bunu kabule, ne de asker vermeye yanaşı- r. Milliyetçilerin tehdidi, kendilerini zor durumda bırakmıştı. Milliyetçi- r, ancak Yunanlılarla İtalyanların İzmir dolaylarından çekilmesiyle yatış- rılabilecekti, ki buna da imkân yoktu. Öte yandan onlara karşı koymak, ütarekenin bozulup savaşın yeniden başlaması demekti; hem de bu sefer, onunun ne olacağı belli olmayan bir iç savaş.

Bunun üzerine İngilizler, kalan kuvvetlerini de Anadolu'nun tehlikeli oktalarından çekme kararı aldılar. İlk önce, Samsun'dan çekildiler, bu lay Sivas'ta fener alayları ve 'Kahrolsun işgal' sesleriyle kutlandı. İki gün onra Ali Fuat Paşa, İngilizlerin demiryolunu korumak için bir kuvvet ulundurdukları Eskişehir kavşağına yürüdü. Ancak İngilizler, daha önce ekilmişlerdi. Anadolu yaylasının batı kenarı şimdi iyice milliyetçilerin eli- e geçmiş oluyordu.

En sonunda Damat Ferit, Sultan'ın ısrarıyla, istifasını verdi. Hariciye lazırı olarak kabinede kalmak istediyse de, kesin bir red cevabı aldı. Zaten, Ferit Paşa bunu, nazır sıfatıyla yerleşmiş olduğu rahat bir konağı linden kaçırmamak için istemişti. Yerine, Tevfik Paşa kabinesinde de alışmış olan Ali Rıza Paşa 'bir uzlaşma kabinesi' kurmakla görevlendiril- i. Milliyetçilerin dileklerine uymuş görünmek için kendisine kısa zaman- a seçimlere gitmek üzere talimat verildi. Ali Rıza Paşa, halka biraz

güven vermişti. Önce sansür gevşetildi. Basın, değil yalnız Damat Ferit Paşa'ya hücum edecek, daha ötesi ilk olarak Mustafa Kemal'in düşüncelerine yer verecek ve milliyetçi hareket üzerinde haberler yayacak kadar özgürlüğe kavuştu.

Mustafa Kemal, dostu Ruşen Eşref'e verdiği bir demeçte; 'Şimdi birinci aşama sona ermiş bulunuyor,' demekte haklıydı. Samsun'a ayak bastığından beri geçen dört aydan biraz uzun bir zaman içinde, kendisini ordudan atmış olan hükümeti ve İtilâf Devletlerine uşaklık eden Sadrazamı düşürmüştü. Sağlam ve akıllıca politikası, gittikçe geliştirdiği örgütü ve açık seçik programıyla, karşılarında bundan böyle sırtı eğik bir kukla hükümet değil, haklarına ve isteklerine güvenen ve Osmanlı İmparatorluğunun küllerinden silkinip kurtulmaya çalışan güçlü bir milli kuvvet bulacaklarını İtilâf Devletlerine göstermişti.

YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Ankara'ya Gidiş

İ RIZA PAŞA, Mustafa Kemal'in niyetlerinden kuşkulanıyordu. Bir n, kabinesindeki nazırlardan Ahmet İzzet Paşa'yla konuşurken, 'Cumhu-et yapacaklar, Cumhuriyet!' diye bağırmıştı. Ama, yine de milliyetçiler-uyuşmaktan başka yapılacak bir şey yoktu. İktidara geldikten sonra, ara-ında geçen telgraflaşmalarda, Mustafa Kemal'in ısrarla öne sürmekte rar gördüğü isteklere tatlılıkla cevap verdi. O da, sert görünüşü altında ha üzlaşıcı bir tutumla kendi yandaşlarına, 'yeni kabine tarafından milli naçlarımızın yasallığı ve Kuvayi Milliye'nin egemenliği esasları kabul ilerek milletle hükümet arasında tam bir anlaşma' olduğunu bildirdi. ıcak yeni seçimlere gitmek konusunda verilen söz yerine getirilinceye dar, Sivas'taki 'Heyeti Temsiliye'yi dağıtmayı kesinlikle reddetti.

Ali Rıza Paşa'nın ilk işlerinden biri Anadolu'ya temsilciler gönder-ek oldu. Bunlar çeşitli bölgelerdeki durumu kendisine bildireceklerdi. ıhriye Nazırı Salih Paşa'yı 'Heyeti Temsiliye'yle görüşmelerde bulun-ak için, Amasya'ya yolladı. Mustafa Kemal, daha birkaç ay önce, neye racağı kestirilemeyen bu hareketin doğuşunu görmüş olan halkın alkışla-arasında Salih Paşa'yı bizzat karşıladı. Amasyalılar şimdi onun İstanbul kümeti tarafından resmen tanınmış olduğunu görüyorlardı. Tartışmalar nunda her noktada anlaşmaya varıldı ve barış konferansına yalnız milli-tçilerin güvenini kazanmış kimselerin gönderilmesi ilke olarak kabul ildi.

Arkadan, yeni seçilecek olan Meclis'in İstanbul'da mı, yoksa Anado-'da mı toplanacağı sorunu ortaya çıktı. Mustafa Kemal, İstanbul'a ve ora-n havasına karşı içinde derin bir güvensizlik besliyordu. Öteden beri siya-tin ağırlık merkezini Anadolu'ya çekmek isteğindeydi; şimdi, belki, bu-ın sırası gelmişti. Bunun için yabancı işgali altında bulunan İstanbul'un

'mebusların yasama görevlerini hakkıyla yerine getirmelerine pek uygun bir yer olamayacağı' konusunda diretti. Barış imzalayıncaya kadar Meclis'in Anadolu'da toplanması için örnek olarak, 1870'den sonra Fransız Parlamentosunun **Bordeaux**'da ve Almanların da son zamanlarda **Weimar**'da toplanmış olduklarını ileri sürdü. Salih Paşa da tartışmalar sonunda bu düşünceyi benimsemişti. Ama kabine adına bir bağlantıya girişemiyordu. Bununla birlikte, bu görüşü, öteki üyelere de kabul ettirmek için çalışacağına söz verdi. Ne var ki, onlar bunu kabul etmediler. Mustafa Kemal, İstanbul'daki kendi örgütünden de destek görmedi. Onlar da, –içlerinden bazıları milliyetçi mebusların Meclis'teki yerlerini almalarının ihtiyatsız bir hareket olacağını düşünmekle birlikte– parlamentonun pekâlâ tehlikesizce İstanbul'da toplanabileceğinde ısrar ettiler.

Mustafa Kemal bunun üzerine, sorunu görüşmek üzere, kolordu komutanlarını Sivas'ta bir toplantıya çağırdı. Burada, faaliyet merkezinin Anadolu olarak kalması gerektiğini savundu; yoksa milli hareket hızını kaybedecek ve halk da yine eski durgunluğu içine düşecekti. Bu yüzden Meclis'in ya Ankara, ya da Eskişehir'de toplanması ve 'Heyeti Temsiliye'nin fiilen bu Meclis'in hükümeti durumuna gelmesi üzerinde ısrar etti.

Anayasa ilkelerine her zaman bağlı olan Kâzım Karabekir Paşa, işe pek karışmak istemiyordu. Başlarda kararsız olan Rauf Bey, sonradan Ali Fuat Paşa'nın düşüncesine katılarak Sultan'ın nasıl olsa parlamentoyu dağıtacağını ve böylece Anadolu'da yeni bir Meclis toplanmasına yol açacağını söyledi. İtilâf Devletlerinin haksız davranışlarını ortaya çıkaracak bir durum, milliyetçilerin öteki yabancı devletler gözünde itibarını daha da yükseltmeye yarayabilirdi.

Mustafa Kemal, arkadaşlarının görüşüne katılması gerektiğini anladı. Bir Anadolu parlamentosu için vakit henüz erkendi. Böylece Meclis'in İstanbul'da toplanmasında anlaşmaya varıldı. Yalnız, mebuslar daha önceden 'Heyeti Temsiliye' ile görüşerek kentte almaları gereken korunma önlemlerini ve güdülecek ortak politikayı kararlaştıracaklardı. Kemal, kendi dostlarının -bu arada da yaverlerinin- mebus seçilmesi için çalışmaya koyuldu. Davasına en iyi şekilde onlar yardımcı olabilirlerdi.

Bu toplantı sırasında neredeyse uyumu bozucu bir unsur olarak Fevzi Paşa çıkageldi. Yanında Ali Rıza Paşa tarafından gönderilen bir araştırma heyeti vardı. İzmir'in işgalinde, Genelkurmay Başkanlığından istifa etmiş, Anadolu'ya geçişi sırasında Mustafa Kemal'e gayret vermiş olan Fevzi Paşa, milliyetçilere dost biliniyordu. Ama şimdi hem kendisinin, hem de yanındakilerin tutumu, kuşku vericiydi. Fevzi Paşa milliyetçileri daha yumu-

bir yola sokmaya çalışıyor, hükümete karşı fazla sivri davranışlardan
ınmalarını öğüt veriyordu.

Fevzi Paşa, o sırada Sivas'ta rastladığı Kâzım Karabekir'in işbirliğine
ınmiş, hatta ona, Mustafa Kemal'le Ali Fuat Paşa'yı tutuklamak gibi
lüşünceden bile söz etmişti. Sert ve gösterişe düşkün bir adam olan Kâ-
Paşa ile Mustafa Kemal arasında zaman zaman sürtüşmeler eksik ol-
dı. Bu da Kemal'in ona karşı biraz teklifsiz davranma eğiliminde ol-
ından; giriştiği işleri kendisine bildirmeyi gerekli görmedikten başka,
kere onu hesaba katmadan kendi başına emirler verip atamalar yap-
ından ileri geliyordu. Karabekir, ayrıca milli hareketin Kemal'in elin-
fazla kişisel bir yolda geliştiğini görüyordu. Doğuda, çevresindekiler
nal'in tutkularından kuşku duyuyor ve keyfi davranışlarını beğenmiyor-
ı. Bu duyguların bir kısmını o da, paylaşmaktaydı. Ama yine de, Fevzi
a'ya verdiği yanıtta akıllı ve dürüst davranarak şimdilik Mustafa Ke-
'i desteklemenin şart olduğu üzerindeki düşüncesinden caymadı. Ke-
, milletin amacını gerçekleştirebilecek tek şefti; aksi halde İtilâf Dev-
erinin kontrolu altındaki hükümete baş eğmekten başka yapılacak bir
kalmazdı. Fevzi Paşa da bir süre sonra bu düşünceye katıldı; Mustafa
nal ise, başlangıçta onu tutuklamaktan söz etmişken, İstanbul'a döner-
, Fevzi Paşa'ya biraz soğuk da olsa, nezaketle iyi yolculuklar diler.

Mustafa Kemal'le 'Heyeti Temsiliye' Sivas'ta dört ay kaldılar. Ama
di, seçimler yaklaştığı için, daha batıya gitmek zamanı gelmişti. Kâzım
a, Doğunun tek başına kalmasından ve yine karışıklığa düşmesinden
kuyor, bunu pek istemiyordu. Mustafa Kemal, karargâh olarak, Anka-
ı seçti. Ankara, İstanbul'a trenle bağlı olan, ayrıca Kuvayi Milliye ko-
tasında, ya da kendi başlarına hareket eden çetelerin Yunan, Fransız
İtalyan işgal kuvvetleriyle çarpıştığı batı ve güney cepheleriyle bağlantı-
ulunan merkezi bir yerdi. Bundan dolayı, milliyetçi mebuslara, İstan-
'a gitmeden önce talimat almak için Ankara'ya gelmeleri bildirildi.

Mustafa Kemal ve arkadaşları 18 Aralık 1919'da Ankara'ya doğru yo-
çıktılar. Her yerde çok iyi karşılanıyorlardı. Kırşehir'e geldikleri vakit
k, kendilerini içten sevgi gösterileriyle selâmladı. Mustafa Kemal, ken-
ileri gelenleriyle konuştu, gençlere bir söylev verdi. Şerefine bir fener
yı düzenlenmişti. Mustafa Kemal, heyecanlanarak, milletin bağrından
mış bir Kemal'in, Namık Kemal'in şu mısralarını okudu.

'Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini,'
'Yoğimiş kurtaracak bahtı kara maderini.'

Buna, yine milletin göğsünden fışkırmış başka bir Kemal şöyle karşı-lık veriyordu:

'Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini,'
'Bulunur kurtaracak bahtı kara maderini.'

Ertesi sabah Ankara'ya gitmek için Kırşehir'den ayrıldı. Burayı il-olarak görecekti. Mustafa Kemal, Ankara'yı, kent ve dolaylarındaki hal-kın milli davaya karşı gösterdikleri olağanüstü bağlılık yüzünden, kendin-merkez olarak seçmişti. Ankara, Jön Türk devrimi zamanında da, halk-çok daha tutucu olan Konya'dan ve –Kemal'in merkez olarak ilk düşündü-ğü, ama İstanbul'a ve Batı etkisine çok yakın olmasından dolayı vazgeçti-ği– Eskişehir'den daha üstün bir yurtseverlik göstermişti. Halkı bakımın-dan, Ankara, Anadolu'nun en güvenilecek yerlerinden biriydi.

Ankaralıların heyecanlı karşılayışı, Mustafa Kemal'in bu seçimi yap-makta haklı olduğunu gösterdi. 'Mustafa Kemal ve yeşil ordusunun' geliş-sokaklarda tellâllarla ilân edilmişti. Padişah rejiminin hışmına uğrayıp da-ğa kaçanlar, onu selâmlamak için gizlendikleri yerlerden çıkıp geldiler-halk kendisini Kırşehir yolunda karşılamak için, kent dışındaki yollara dö-küldü; dervişler, bu gelişi dualarla kutlamak için caddelerde sıralandılar.

Mustafa Kemal, eskimiş lâstiklerinin içine bez doldurarak şişirildiğin-söylediği, külüstür açık Benz otomobiliyle göründü. Arkadaşlarıyla birlikt-kente yaklaşırken, kendilerini bir gönüllü ordusu karşıladı. Yüzlerce atl-ve yaya, yerel giysileri içinde, eski biçim kocaman tüfekleriyle gösterile-yapıyor, bayraklarını sallıyor, arada bir sıradan ayrılarak havaya sıçrayıp-yerli oyunlar oynuyorlardı. Kaleye çıkan dar ve dik sokaklar davul zurna-sesleriyle çınlamaktaydı. Arkadan, daha ağırbaşlı bir yürüyüşle çeşitli es-naf loncalarının adamları geliyordu.

Ankaralılar, şimdiye kadar böyle büyük bir toplantı görmemişlerdi. Kentte bulunan birkaç yabancı, bu hali şaşkınlıkla seyrediyorlardı. Topluluk, milli duygularının çoşkunluğunu göstermek için, yol değiştirerek, birkaç gün önce İngilizlerin işgal ettiği istasyondan geçti. O sırada daha üzerinde Fransız bayrağı dalgalanan, sonraki Meclis binasının çevresinde, Fransızlarla Tunuslu askerleri duvarların üstüne tünemiş bakıyorlardı. Mustafa Kemal, Hacı Bayram Veli Camii ve türbesine kısa bir ziyarette bulunmayı ihmal etmedi. Sonra hükümet konağının balkonundan aşağıdaki halka bir teşekkür söylevi verdi. O akşam her yere genelge şeklinde bir telgraf gönderek, 'Sivas'tan Kayseri yoluyla Ankara'ya hareket eden Heyeti Temsiliye'nin, bütün yol boyunca ve Ankara'da büyük milletimizin sıcak

andan yurtseverlik gösterileri içinde, bugün Ankara'ya varmış olduğu- bildirdi.

Ankara'ya geldikten biraz sonra, İsmet Bey nihayet gelip kendisini lu. İstanbul'da, İsmet Bey, Harbiye Nezaretinde Fevzi Paşa ile birlikte şmıştı. Harekete katılmakta gecikmesi, şimdi de ancak ortamı yokla- için gelmiş olması çekimserlikle karşılanmasına yol açtı. En başta stafa Kemal, ona her zamankinden daha az sıcak davrandı. Direniş ha- eti uğruna ilk andan beri her şeyi göze almış olan Ali Fuat Paşa ve öte- re gelince, açıkça soğuk durdular. Böylece, Kemal'e bağlı olanlar için- ihtilâlin kurucularıyla, sonradan katılanlar arasında bir anlaşmazlık göstermişti. Bu anlaşmazlık gittikçe daha şiddetlenecek ve aslında hiç- zaman büsbütün yatışmayacaktı.

Artık mebuslar teker teker ya da küçük gruplar halinde gelmeye baş- ışlardı. Mustafa Kemal, onların düşüncelerine açıklık verebilme ve bir- k bir tutum uygulamaları gerektiğini anlatmak için günlerce, sabırla ça- . Ancak Meclis'te, Türk görüş birliğini sağlamak kolay bir iş değildi. buslar çeşitli akımları temsil ediyorlar, bazılarıysa yalnız kendi çıkarla- düşünüyorlardı. Kişisel çıkarlar üstündeki milli bir amaç çevresinde eşmek düşüncesi henüz olgunlaşmış değildi. Mebuslardan bazısı Musta- Kemal'den kuşkulanıyor; birçoğu da kararsız halde bulunuyorlardı. Bir mı da, artık kanun dışı durumdan kurtularak, İstanbul'a milletvekilliği şerefli bir unvanla dönmek olanağını kazanmış oldukları için, bundan ra Kemal'e ihtiyaçları kalmadığını sanıyorlardı. Çoğu, lâfını dinlemi- ardı. Dinleyenler içinde de, daha sonradan milliyetçi harekete yeteri ar inanmadıkları, ya da bu inançlarını açıkça belirtip, üzerinde ısrar et- kten çekindikleri için, Kemal'in sert eleştirilerine uğrayacak olanlar dı. Bunlar, savaşımlarında gevşek davranan, Türk milletinin tarih içeri- le bir ölüm kalım savaşına girişmiş olduğunu bir türlü kavrayamayan selerdi.

Mustafa Kemal'in korktuğu gibi, İstanbul'un çeşitli etkileri altında, busların inançları sönüvermiş ve üzerinde önemle durmuş olduğu birle- bir parti düşüncesi, şimdilik gerçekleşememişti. Daha ötesi, Meclis top- dıktan sonra mebuslar, Kemal'in Anayasa geleneklerine uymak kaygı- a, Meclis başkanlığına koyduğu adaylığı da desteklememişlerdi. Musta- Kemal, Meclis'in ergeç dağıtılacağına inanıyordu. Meclis başkanı olur- bu unvan, durumunu güçlendirebilecek ve kendisine yeni bir Meclis lama imkânı verecekti. Ancak mebuslar, onun 'Meclis arkası bir güç' rak kalmasını daha uygun görerek kendisini başkanlığa seçmediler.

Bu arada İsmet Bey, direniş konusunda alınacak önlemleri Harbiy
Nezaretinde Fevzi Paşa ve öteki arkadaşlarıyla görüşmek üzere, geçici ola
rak İstanbul'a dönmüştü. Mustafa Kemal'in şu anda Ankara'da durumun
sağlamlaştırmaktan ve İstanbul'da nasıl olsa patlak verecek olan olaylar
beklemekten başka yapacak bir şeyi yoktu. Bu bekleme, çok sürmeyecek
ti.

YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM

Müttefikler Meclisi Basıyor

SMANLI MEBUSAN MECLİSİ, 16 Ocak 1920'de İstanbul'da toplandı. emalist bir çoğunluğu kapsayan bu ilk Meclis, ancak iki ay yaşayabildi. ünkü İtilâf Devletleri işe hemen el atmışlardı. Harbiye Nazırı Cemal Pa-[1] ile Genelkurmay Başkanı Cevdet Paşa'nın istifasını istediler. Ali Rıza aşa, kabinesiyle toptan çekilmektense, bunu kabul etmeyi uygun gördü. endi çekilirse, İşgal Kuvvetleri, belki de yine Damat Ferit'in başkanlığı tında, bir kukla hükümet kurarlardı. Ancak İtilâf Devletlerinin bu zorba-ğı, hiç olmazsa Mustafa Kemal'in hazırladığı 'Misak-ı Millî'nin Mec-'çe onaylanmasına yaramış ve ona resmi bir unvan kazandırmış oldu.

Şimdi durumun çözümlenmesi en çok Londra ve Paris'in elindeydi. aşkan Wilson'un hastalığı ve Amerika'nın işi ele alması umudu, Türkler- barış anlaşması görüşmelerinin altı ay ertelenmesine yol açmıştı. Musta- Kemal'e de, Lord Curzon'un ötedenberi sezinlediği gibi, gerçek milli reniş yaratabilmesi için bu kadar bir zaman gerekiyordu. Lloyd Geor-e'un 'inandığını savunmak için tek parmağını bile oynatamayan şaşkın ve kat peygamber' dediği Başkan Wilson, birkaç ay sonra Amerikan sahne-nden büsbütün çekildi. Bundan sonra da, Ortadoğu'ya bir Amerikan mü-ıhalesinden artık söz edilmez oldu.

Lord Curzon Türkiye için bir barış anlaşması taslağı hazırlamak za-anının geldiğine karar vermişti. Anadolu'da bağımsız bir Türkiye planı-a hâlâ bağlı bulunuyor, ama Türkleri 'bohçalarını ellerine verip' Avru-a'dan atmayı tasarlıyordu. Lloyd George'la hiç olmazsa bu noktada bir örüş birliğine varmışlardı. Buna rağmen, kabinede Hindistan İşleri Nazı- Mr. Edwin Montagu onlara şiddetle karşı koydu. Halifenin İstanbul' an atılması bütün İslâm âlemini gücendirecek ve İngilizlerin Hindistan'

Mersinli Cemal Paşa.

daki durumunu sarsacaktı. İngiliz Harbiye Nezareti de, çeşitli nedenle
den dolayı, bu görüşü destekleyince, kabine en sonunda, Türklerin İsta
bul'da kalmalarına büyük bir çoğunlukla karar verdi. Yalnız bu, boğazla
dan geçişin serbest olması konusunda varılacak uluslararası bir anlaşma
bağlı olacaktı.

Karar, Fransa yoluyla Türklere iletildi. Ankara'da Mustafa Kem
bu 'yaldızlı vaade' pek inanmamıştı: kaldı ki bunun yanında, Yunanlıl
da içinde olarak İşgal Kuvvetlerine karşı girişilmiş olan hareketlerin de
hal durdurulması da isteniyordu. Mustafa Kemal'e göre bu, hükümetin m
li kuvvetleri kontrol altına alamadığını bahane ederek, İstanbul'u işgal te
didinden başka bir şey değildi.

Bu arada Fransızlar, milli harekete karşı daha uzlaşıcı bir tutum b
nimsemişlerdi. Fransa'nın Suriye Yüksek Komiseri Georges Picot, Siva
tayken, Mustafa Kemal'i ziyarete gelmişti. Bu gezisi, ne Beyrut'un, ne
İstanbul'un resmen onayından geçmiş olmasına rağmen, Picot kendisi
'Fransa Hükümetinin Temsilcisi' olarak tanıtmış, Kemal de onu öyle k
bul etmişti. Türk-Fransız dostluğunun gelişmesi konusunda uzun uzun k
nuştular. Adana bölgesindeki karışık durumdan özellikle tedirgin olan P
cot, burada barışın korunması için Kemal'in yardımcı olmasını istedi. E
ziyareti, ilk olarak yabancı bir devlet tarafından tanınma anlamına al
Kemal, kendini güçlü hissediyordu. Fransıza, yüksekten atarak, emrinde
'milli ordular'dan söz etti. Bu tutumu, bu orduların birkaç başıbozuk birli
ten başka bir şey olmadığını bilen Rauf Bey'le arkadaşlarını bile şaşırtmı
tı. Mustafa Kemal, Fransızlar Kilikya'da gözleri olmadığını ispat edince
kadar, Türklerin bağımsızlıklarını korumak için çarpışmaya devam edece
lerini söyledi. Picot, bu kararlı tutumun etkisi altında kaldı ve İstanbul h
kümetine kıyasla Kemal'e daha iyi bir not verdi. Biraz sonra Paris gazet
lerinde milli harekete karşı sempati besleyen yazılar çıkmaya başladı.

Mustafa Kemal bu gibi belirtilerden, Kilikya'da Fransızlara karşı h
rekete geçmek zamanı geldiği sonucunu çıkardı; 'Yüzyıllardan beri Fra
sa'ya karşı beslediğimiz dostluğa dayanarak, Urfa, Maraş ve Antep'in m
tarekeye aykırı olan işgalini, Heyeti Temsiliye adına protesto etti ve hall
bu işgale karşı koymaya çağırdı.

İlk önce Maraş'a hücum etti. Fransızlar, buradaki durumları zayıf o
duğu için çekilmek zorunda kaldılar. Mustafa Kemal'in silahlı çeteler
dağlardan inerek jandarmalara yardımcı olmuşlardı. Mütarekede kurm
olduğu gizli depolardan yararlanan bu kuvvetler, oldukça iyi silahlanm

ırumdaydılar. Türkler, Fransızlarla birlik olan Ermeniler üzerine, evlerin damlarından, pencerelerinden ateş açmışlardı. Ermeniler kaçışmaya aşladılar. Bir yandan da şehirde yangın çıkmıştı. Şehir dışındaki bazı yerrde koyu Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında kanlı çarpışmalar oldu.

Fransızlar, ancak üç hafta süresince kan döküldükten sonradır ki, Maş'ı tekrar ele geçirmek için oldukça güçlü bir birlik gönderebildiler. ma bu kuvvet tam şehre yaklaşırken kökeni belli olmayan bir kaynaktan, eri çekilme emri aldı. Fransızlardan yardım uman Ermeniler de paniğe apıldılar. Fransız askerleri, kutuplardaki kadar sert bir iklimde, dağ yollandan kendilerini Suriye sınırına ulaştıracak bir geçit bulmaya çalışıyorlar. Arkalarına da binlerce Ermeni takılmıştı. Yolun kenarındaki karların zerine düşüp ölenler oldu. İki yüz Fransız askeri, sadece donma sonucuna kollarını, bacaklarını kaybettiler. Bazılarının elleri, ayakları birden ondu. Bütün bu harekât sırasında, yedi, sekiz bin kişi can verdi. Bu olay, vrupa için üzücü olmuştu.

Maraş çekilişi, Fransız politikasında Kilikya'nın büsbütün boşaltılmana kadar gidecek olan bir değişikliğin başlangıcıydı. İyice kuşatılan Urfa ehri, cephanesi tükenince teslim oldu. Başka yerler de, Fransızlardan daa iyi silahlanmış olan ve dolaylardaki köylerden asker toplayan Türk gellacılarının eline geçti. Antep biraz daha uzunca dayandı. Ancak Türker, dağlık bölgelerde üstünlük kurmuş ve geniş Kilikya ovasına doğru sık k öldürücü çıkışlar yaparak, Tarsus, Adana ve Mersin gibi önemli merezleri tehdit etmeye başlamışlardı. Böylece ateş-kes istemek zorunda kan Fransızlar, 1920 Mayısının sonunda, Ankara'ya bir heyet gönderdiler. u ateş-kes her ne kadar daha sonra bozulduysa da, Mustafa Kemal'e, güeydeki kuvvetlerini toplama fırsatını kazandırdı. Ama bundan daha önem olan nokta, bir büyük devlet karşısında zafer elde ederek, prestijini yükeltmiş ve rejiminin tanınmasını sağlamış olmasıydı.

Mustafa Kemal'in bu başarısı, İngilizlerin öteden beri düşündükleri ir tasarıyı uygulamalarını hızlandırdı: Milliyetçi hareketini büsbütün ortaan kaldırmak... Anadolu'ya silah kaçırılması, İngilizleri, artık iyice tasandırmaya başlamıştı. Bu kaçırma işi, başlarında çok kez eski Türk subayarının bulunduğu yeraltı örgütleri tarafından başarıyla yürütülmekteydi. unların pek zorlukla karşılaştıkları söylenemezdi. Bir kere, depoların çounun bekçileri Türktü; sonra çalınan silahları İngiliz devriyeleriyle Yuan çetecilerinin burnunun dibinden Anadolu'ya geçirmeye gönüllü sürü e hamal, sandalcı ve sürücü vardı. Bunları köylü arabalarına, saman ve ömür yığınlarının altına saklıyorlar, yalnız geceleyin yol alıyor, gün doğnadan önce toprağa gömülüyorlar; gece olunca tekrar yükleyip, bundan

sonra varacakları yere kadar yeniden uzun ve ağır yolculuklarına deva ediyorlardı. Harbiye Nezareti bile, mütarekenin silahsızlanma ile ilgili k şullarını uygulamaktan sistemli şekilde kaçınıyordu. O sırada yine Harbi Nazırı olan Fevzi Paşa gibi yurtsever subayların da bu işde rolleri vardı.

Şimdi Fransızlar da silah hırsızlığına göz yummaya başlamışlardı. Mi liyetçiler, Gelibolu'da Fransızların korumakta oldukları bir silah deposu dan büyük ölçüde silah yağma etmişlerdi. Fransızlar buna karşı, sadec saldırganların kendi nöbetçilerinden sayıca üstün olduğunu söylemekle y tindiler. Yunanlılarla çekişme halinde olan İtalyanlar, daha baştan be milliyetçileri tutmakta ve şimdi de, birliklerini çekmeye hazırlandıkları sırada onlara silah satmaktaydılar. Üstelik taşıyıcılara kendi müttefikler nin kontrolundan sıyrılmak için yardım bile ediyorlardı. İngilizlere geli ce, onlar da baştan beri silahların toplanıp saklanması işini pek sıkı tutm mışlardı. Bir İngiliz kurmayı, genel karargâhta, yalnız Türklerin silahlar nı alıp da Rumlarınkini bırakmanın haklı bir şey olmadığını söylemişti Milliyetçi kuvvetlerin silahlanması böylece sürüp gidiyordu.

Fransızların Kilikya'daki yenilgisini ve bunu izleyen temizleme har kâtını öğrenen Paris'teki delegeler, bir milliyetçi tehlikenin varlığını anl maya başladılar. Lloyd George, Mustafa Kemal'den söz ederken; 'aske istihbaratımız hiçbir zaman zekâdan bu derece yoksun olmamıştı,' deme zorunda kaldı. Şimdi bile Kemal'in kendi adına mı, yoksa İstanbul hük metinin emriyle mi davrandığını daha kestirememişlerdi. Lord Curzon b le, 'ikisi arasında bu kadar yakın bir ilişkinin varlığını ancak şimdi anl mış olduğunu' açıkladı. Bunu son aldığı raporlardan öğrenmişti. Musta Kemal, kurulması tasarlanan Ermenistan Devleti içinde bir şehir olan E zurum valiliğine atanmıştı! Ama, onun resmi durumu ne olursa olsun, b rış anlaşmasını hazırlarken bunu uygulamak yollarını da araştırmak gerek yordu.

Bu konuda düşüncesi sorulan Yüksek Komiser Amiral de Robeck,[3] y pılacak sert bir anlaşmanın, yüzde yüz direnişle karşılanacağını, İtil

2 Bu konuda komik bir olay şudur: İtilâf Devletlerinin Haliç kıyılarına yakın bir yerde silah depolarının kapısına her gece balmumu mühürler konuluyor, ama sabahley bu mühürler parçalanmış olarak bulunuyordu. Nöbetçilerin hiçbir şeyden habe yoktu. Bir gece binayı gözetlemek için nöbet tutan bir İngiliz subayı, yan bahçe bir keçi sürüsü sokulmuş olduğunu gördü. Bu sakallı yaratıklar, kapıya yaklaşara iki tutam ot arasında bir de mühür yiyorlardı. – Harold Armstrong: **Türkey in Trav il (Türkiye'nin Doğumu).**

3 Sonradan Filo Amirali Sir Jon de Robeck.

Devletlerinin bunu hesaplayarak İstanbul'daki durumlarını güçlendirmeleri gerektiğini bildirdi. Bunun üzerine Yüksek Kurul, Türkleri yola getirmek için, bu kuvvet gösterisine girişmeyi tasarladı. Bu da, Mustafa Kemal'in önceden sezmiş olduğu gibi, İşgal Kuvvetlerinin şimdiye kadar sadece 'var oldukları' İstanbul'un büsbütün ve sıkıca işgali biçiminde olacaktı. Sivil yönetime yine karışılmayacak, ama Harbiye Nezareti kontrol altına alınacak ve askerî bir sansür kurulacaktı. Yüksek Kurul, gerçeğe pek de uygun olmayan bir teklif yapıyor, 'Mustafa Kemal'in Erzurum'dan azlini' **(aynen)** istiyordu. İşgal, barış anlaşması koşullarının uygulanmasına kadar sürecekti.

Mustafa Kemal, İstanbul'un yakın zamanda işgal edileceğini Fransızlardan öğrenmişti. Haberi, Rauf Bey'e ulaştırarak, Milliyetçi liderlerin şehirden ayrılmaya hazır olmalarını bildirdi. Meclis, ne olursa olsun, İtilâf Devletlerinin kararlarını dinlememeli ve çalışmalarını sürdürmeliydi. Ama milliyetçilerden yeteri kadarının, İstanbul'dakinin yerini alacak bir hükümet kurabilmek için, Anadolu'ya gelmeleri gerekliydi. Bunların kaçışını kolaylaştırmak için Osmanlı Bankası'na para da yollamıştı.

16 Mart 1920 sabahı erken saatlerde, İngiliz savaş gemileri karanlıktan yararlanarak Galata köprüsü yakınlarına geldiler. İngiliz tankları İstanbul ve Beyoğlu sokaklarında dolaşmaya başladı. İngiliz askerleri, karakolları, inzibat noktalarını ve başlıca resmi binaları işgal ettiler. Haber, Ankara'ya milliyetçilere bağlı bir telgrafçı tarafından ulaştırılmıştı:

> 'Bu sabah, Şehzadebaşı'ndaki Muzika karakolunu, İngilizler basıp oradaki askerlerle İngilizler müsadame ederek neticede İstanbul'u işgal altına alıyorlar... Şimdi de Harbiye'nin işgalini haber aldık. Hattâ Beyoğlu telgrafhanesinin önünde İngiliz askeri olduğu, fakat telgrafhaneyi işgal edip etmeyeceği meçhuldür.[4]

Mustafa Kemal, Ankara telgraf merkezinde oturmuş, telgrafları okuyor, kâtiplerine bunları özetlemelerini ve bütün komutanlara göndermelerini söylüyordu. Harbiye Nezaretinden de bir mesaj gelmişti:

> 'Sabah İngilizler basarak altı kişi şehit ve on beş kadar da mecruh oldu. Şimdi İngiliz askerleri dolaşıyor. Şimdi içeriye giriyorlar. Nizamiye kapısına. Teli kes. İngilizler buradadır.'

İstanbul Merkez telgrafhanesi de olayları doğruluyordu:

4 Bir tarih belgesi değerindeki bu telgrafların dili ve ifadeleri uygun olarak, hiç değiştirilmeden bırakılmıştır. Kaynak: **Nutuk.** (Çevirenin notu).

'Paşa Hazretleri, Harbiye telgrafhanesini de İngiliz Bahriye askeri işgal edip teli katettiği gibi bir taraftan Tophane'yi işgal ediyorlar. Bir taraftan zırhlılardan asker ihraç olunuyor. Vaziyet vehamet kesbediyor. Sabahki müsademede 6 şehit, 15 mecruhumuz vardır... Sabahki bizim asker uykuda iken İngiliz Bahriye efradı karakola gelip işgal etmekte iken, askerlerimiz uykudan şaşkın kalkınca, müsademeye başlanıyor...

İşte Beyoğlu telgrafhanesi de yok. Orasını da işgal ettiler galiba. Allah muhafaza buyursun, burasını da işgal etmesinler.. İşte Beyoğlu telgraf memurları, müdürleri geldiler. Kovmuşlar.

Bir saate kadar burası da işgal olunacaktır. Şimdi haber aldım Efendim.'

Mustafa Kemal, 'Mebusan için bir haber aldınız mı? Mebusan telgrafhanesi muhabere ediyor mu?' diye sordu. 'Evet, yapıyor,' yanıtını aldı. O anda haberleşme kesildi. İngilizler Merkezi işgal etmişlerdi.[5]

Fransız ve İtalyan birlikleri başka harekâta girişmiş değillerdi, ama şehrin İngilizlerin eline geçtiği iyice anlaşıldıktan sonra, onlar da katıldılar. Çok ölen olmamıştı. Yalnız İngilizlerin bir askeri bandonun mızıkacılarını silahlı asker sanıp öldürmeleri, Türklere çok acı gelmişti. İşgal sabahı, Nazır Fevzi Paşa da aralarında olmak üzere, bütün Harbiye Nezareti Kurmay Heyeti, binanın önündeki meydanda durup beklediler. İngiliz subayları içeride arama yapıyorlardı. İngilizler şehirdeki bütün evleri araştırdılar, mezarlıklardaki kabirleri deşerek içinde silah saklı olup olmadığına baktılar.

Gazete idarehanelerine girerek müdürlere, yazacakları şeyleri dikte ettiriyorlardı. Sıkı bir sansür kurulmuştu. İşgalin nedenlerini açıklayan ve suçunu Türklere yükleyen bir bildirinin gazetelerde harfi harfine yayınlanması istendi. Bu emir, bir gazete müdür yardımcısının hoşuna gitti, çünkü içindeki harf kelimesi, Ermeni söyleyişine göre, yanlış imlâ ile yazılmıştı. Böylece çevirinin bir Türk tarafından yapılmadığı okuyucuların da gözünden kaçmayacaktı. 'İşgal Ordusu' imzalı bu bildiri, İttihat ve Terakki'nin suçlarını tekrarlıyor, sonra 'Milli Hareket' içindeki İttihatçıların yeni suçlarını ortaya vuruyordu. İtilâf Devletleri, barış peşinde koşarken, yeni bir savaş dönemine girmiş oluyorlardı. Böylece şehir, geçici olarak işgal

5 Mustafa Kemal, daha sonra haberleri kendisine ulaştırmış olan Manastırlı Hamdi Efendi adındaki bu telgraf memuruna teşekkürlerini açıkça belirtmiş ve Ankara'ya getirterek Karargâh Telgraf Memurluğuna atamıştır.

edilecek, İstanbul henüz Türklerin elinden alınmayacaktı. Ancak, genel bir kargaşalık ve misilleme hareketleri görülecek olursa, bu kararın değişmesi de olasıydı. Bir gazete, güzel bir buluşla, sansürün emrine uyarak, işgali yorumlayacak yerde, başyazılarını eski İstanbul çeşmelerine ayırmış ve böylece, bütün bu olup bitenleri protesto ettiğini halkın gözü önüne sermişti.

İşgal sırasında seksen beş kadar mebus tutuklandı. Evlerinde bulunmayanlar ilk ağızda kurtulabilmişlerdi. Bunlardan biri de Rauf Bey'di. Sivas'ta almış olduğu karara uygun olarak, İngilizlerin kendisini Meclis'te yakalamalarını istiyor, böylece yabancıların haksızlığını ortaya sermeyi umuyordu. Rauf Bey'in bu görüşüne başka katılanlar da vardı. Bunlardan biri Halide Edip'in kocası Doktor Adnan Bey'di.

Dr. Adnan, kararını o gece eşine bildirdi. 'Sen kendin, hükümetler düşmanımız, milletler dostumuz, demedin mi? İngiliz milleti ve parlamenter hükümetin en eskisi, milli bir cemiyete böyle bir şey yapılmasına engel olurlar.'

Daha kadınca ve gerçekçi bir görüşe sahip olan Halide Edip, 'Birdenbire, hayalimde Roma Senatörlerinin, Roma alınırken sükûnla, oldukları yerde oturduklarını gözlerimin önüne getirdim,' diyor. Anadolu'ya ne kadar çok kişi kaçabilirse o kadar iyi olurdu. Rauf Bey'in bir Ortaçağ kahramanı gibi eğilmez olan karakterini bildiği için tutumunu iyi anlıyordu. Fakat, 'Avrupa'da birbiriyle ne kadar uyuşmaz ve feci şekilde ayrı iki cins insanlık standardı bulunduğunu da, açıkça görmeye' başlamıştı. Böylece başkalarıyla birlikte, kocasını da yanına alarak gizlendi. Arkadan, yeraltı örgütlerinin yardımıyla Anadolu'ya geçiş hazırlıklarına girişti.

Meclis binasında, Rauf Bey'in dostları kendisini boş yere kaçmaya zorluyorlardı. Kara Vasıf Bey'le Rauf Bey'in kılık değiştirerek kaçmaları için iki de er elbisesi bulup getirmişlerdi. Bunu ikisi de reddettiler. Rauf Bey, neşeli görünmeye çalışarak, 'Bırakın gelsin alçaklar,' diyordu. 'Buradayız işte.' Aynı zamanda, parlamentonun kendi kendine dağılması değil, İşgal Kuvvetlerince dağıtılması gerektiğini ileri sürüyordu.

Padişah, Rauf Bey'in başkanlığında bir Meclis heyetini Saraya çağırmıştı. İki yanında süngü takmış İngiliz erlerinin sıralandığı sokaklardan geçerek Yıldız Sarayına gittiler. Sultan, kendilerine yabancıların çok güçlü olduklarından söz ederek, Meclis'teki konuşmalarını tartarak yapmalarını önerdi.

'Bu adamlar,' dedi, 'her şeyi yapabilirler; bu kadarını yaptıktan sonra durmazlar artık.' Mebuslardan birçoğu yurtlarına olan bağlılıklarını belir-

terek karşı koymaya giriştiler. İçlerindeki biri parmağı ile boğazdaki müttefik filolarını göstererek, 'Haşmetmaap,' dedi, 'şu sular bu kâfirlerin gelebilecekleri en son yerdir. Bundan öteye gidemezler. Anadolu çelik gibidir. Mücadelesinde başarıya ulaşacak.' Padişah onlara bir kere daha dikkatli davranmalarını öğüt verdi. 'İsterlerse,' dedi, 'yarın Ankara'da olurlar.'

Bunun üzerine Rauf Bey söz aldı: 'Misak-ı Millî'de belirtildiği gibi sorun, Saltanatı, Hilâfeti ve vatanı nasıl kurtarabileceğimizdir. Milletin duygularını dile getirerek sizden, Meclis'in onayı olmadan hiçbir uluslararası anlaşmaya imza koymamanızı rica edebilir miyiz?' Padişah kızgınlığını ayağa kalkarak belirtti. Bu, ötekilerin de kalkmaları için bir işaretti. Sultan mebuslarla soğuk bir şekilde vedalaştı.

Heyet, Meclis'e döndü. Görüşmeler başladı. Bir İngiliz müfrezesi koridora girmiş, Meclis muhafızlarının Rauf Bey'le Kara Vasıf Bey'i yakalamalarını istiyordu. Salon bir anda karıştı. Rauf Bey, muhafızların Meclis'e yöneltilen bu saldırıya karşı koymaları gerektiğini ileri sürüp duruyordu. Ama Meclis Başkanı muhafız komutanına silah kullanılmamasını emretti. İki milliyetçi şef böylece tutuklanarak, bir İngiliz zırhlısına, oradan da daha yüz elli kişiyle birlikte Malta'ya sürgüne gönderildiler. Aralarında mebuslar ve çeşitli suçlarla tutuklanmış olanlar vardı. Mustafa Kemal, bu tutuklanmalara karşı misilleme olarak, Anadolu'da kalmış olan bütün İngiliz subaylarının tutuklanmasını emretti. Erzurum'da bulunan Rawlinson da, bunların arasındaydı.

Meclis iki gün sonra tekrar toplandı. Çoğunluk, yabancı birliklerin saldırısı ve bazı üyelerin zor kullanılarak tutuklanması karşısında, mebusların görevlerini serbestçe yerine getirmelerine imkân kalmadığına karar verdi. Böylece, Meclis'in, çalışmalarını süresiz olarak durdurması kabul edildi. Ali Rıza Paşa'nın yerine Sadrazamlığa gelmiş bulunan Salih Paşa, İtilâf Devletlerinin bir notasına verdiği cevapta, Mustafa Kemal'le milliyetçi şefleri suçlamayı reddederek çekildi. Hükümet Başkanlığı bir kere daha Tevfik Paşa'ya teklif olundu. O da reddetti. Sonradan hem kendisi, hem de çok kişi bundan pişmanlık duyacaktı; çünkü Tevfik Paşa'nın reddetmesi, Padişaha, Damat Ferit'i bir daha hükümet başına geçirmek fırsatını vermişti. Ferit Paşa, Churchill'in dediği gibi, 'görülmemiş derecede çürük bir hükümet kurmayı başardı.' İlk işi Parlamentoyu – son Osmanlı Meclisi Mebusanını – dağıtmak oldu. Arkadan, milliyetçilere karşı bir iç savaş niteliği alacak olan hareket hazırlıklarına girişti.

İngiliz Yüksek Komisyonu, işgali bir başarı olarak kabul ediyordu. Amiral de Robeck, Lord Curzon'a gönderdiği iyimserlik dolu bir raporda,

unun milliyetçilere karşı öldürücü olmasa bile, ağır bir darbe olduğunu öylüyordu. Genelkurmay Başkanı Sir Henry Wilson, bu düşüncede değil-i. Hatıralarında: 'Bu uzun kuyrukluların gerçeklere hiç aklı ermez,' diye azıyordu. 'Sanırlar ki, Anadolu'da onların fermanını okuyan vardır. Biz içbir zaman, hattâ mütarekeden sonra bile, daha içerilere sokulmayı de-emedik. Gerçekten de, Anadolu'daki İngiliz işgali, şimdi boşaltılmış olan irkaç noktayla sınırlanıp kalmıştı. İşin aslına bakılırsa, İtilâf Devletleri, irbiri arkasından yarattıkları iki olayla -biri Yunanlıların Anadolu'ya önderilmesi, öteki de on ay sonra İstanbul'un işgali- Anadolu'da olduğu adar Avrupa Türkiyesinde de en geçerli fermanın, Mustafa Kemal'in fer-nanı olmasını sağlamışlardı.

YİRMİ ALTINCI BÖLÜM

Kağnıyla Anadolu'ya Geçiş

İNGİLİZLER, Mustafa Kemal'e bir kez daha, büyük bir siyasi bağışta bulunmuşlardı. O da bundan yararlanmakta gecikmedi. Hemen bir bildiri yayınlayarak 'İstanbul'un zorla işgaliyle Osmanlı Devletinin yedi yüz yıllık hayat ve egemenliğine son verilmiş' olduğunu açıkladı. Durumu böyle görüyordu. Her zaman olduğu gibi, bundan sonra da Türk milletinin yaşaması için yaptığı savaşta Müslümanlığa sığınmayı elden bırakmayacaktı. Millete, 'Giriştiğimiz kutsal bağımsızlık ve vatan savaşında Tanrı'nın yardımı bizimledir,' diyordu.

İyi bir kurmay ve akıllı bir politikacı olan Mustafa Kemal hiçbir şeyi unutmuyordu. Türkiye dışındaki Müslümanları hatırlayarak, onlara da buna benzer bir bildiri yolladı. Yabancı devletleri de unutmuş değildi. Ama 'resmi Avrupa ve Amerika'nın değil, ilim, irfan ve medeniyet Avrupa ve Amerikasının vicdanına' seslenerek, 'tarihin bugüne kadar yazmadığı bir suikast teşkil eden ve Wilson prensiplerine dayanan bir mütarekenin milleti savunma araçlarından yoksun bırakmasından doğan ve hileye dayanması yüzünden, ait oldukları milletlerin şeref ve haysiyetleriyle de bağdaşamayan bu hareketin takdirini'kendilerine bıraktı.[1]

Hıristiyan azınlıkları da hatırlayarak, çeşitli yerlerdeki komutanlara gönderdiği bir genelgeyle Türkiye'yle dış dünya arasındaki bağlantının geçici olarak kesilmesi yüzünden bu azınlıkların artık yabancı korumasından yararlanamayacakları, bundan dolayı 'Hıristiyan ahalinin tam bir huzur ve sükûnet içinde hayatlarını sürdürmelerinin, ırkımızın doğuştan sahip olduğu uygarlığa kesin bir belge' teşkil edeceği üzerinde durdu. Bütün bu işler, işgali izleyen birkaç saat içinde olmuştu.

---

1 Gazi Mustafa Kemal: **Nutuk.**

Mustafa Kemal bundan sonra, en büyük işe, Ankara'da kendi girişi-
niyle yeni bir Meclis toplama işine girişti. İki gün süreyle, telgraf başına
oturarak, bu sorunu bütün komutanlarla konuştu, tartıştı: Sonunda, 'ola- ğa-
üstü yetkiye sahip' bir Meclis toplanması için bir bildiri yayınladı. Aslın-
a bu, 'hükümet sistemini değiştirecek olan bir Kurucu Meclis'ti. Bundan
nceki Parlemento üyelerinden kurtulabilenler bu Meclis'e katılabilecek-
erdi. Üst tarafı için de belirli bir tarihte çeşitli yerlerde seçim yapılacaktı.

Bu arada işgal ordusundan sıyrılarak İstanbul'dan Anadolu'ya geç-
nek her yurtsever için, her eli ayağı tutan asker için bir görev olmuştu. İn-
ilizler, kentin bütün duvarlarına başkomutanlarının imzasıyla, milliyetçile-
i gizleyen herkesi, büyük harflerle ÖLÜM'le tehdit eden Türkçe ve İngi-
zce ilânlar asmışlardı. Ama işgalden bir gün önce, milliyetçileri tutukla-
nak için, saklandıkları yerleri bilen sivil ajanlar yerine üniformalı asker
ullandıklarından, milliyetçilerin çoğu, kıyafet değiştirerek boğazın karşı
ıyısına, oradan da gizli yollarla yurdun içlerine kaçmıştı.

Halide Edip de, kocası Doktor Adnan'ı hoca kılığına soktu, kendi de
aşlı karısı rolüne girdi. Geceleyin karşıya geçtiler. 'Boğaziçi, harp gemi-
erinin ışıklarıyla pırıl pırıl. Toplar kıyılara çevrilmiş. Bahriyeliler aşağı
ukarı dolaşıyorlardı.' Üsküdar'da bir tekkeye gittiler. Burada dervişlere
nisafir olabileceklerini biliyorlardı. Tekkede, kendileri gibi kaçan dört
nebusa daha rastladılar. Halide Edip'e bunlardan biri: 'Bize şimdi lâzım
lan şey, adamakıllı bir harita, bir de kılavuz,' deyince, içinden, işte aklı
aşında bir adam, diye geçirdi. İkincisiyse: 'Bende beş bomba, üç tabanca
ar; çantamın içinde, korkmayın, harbe hazırız,' diye böbürleniyordu. Hali-
e Hanım, berikinin hiç de akıllı olmadığına karar verdi.

Adnan Bey'le birlikte Ankara'ya gidişleri, buna benzer sayısız kaçışla-
ın bir örneğidir. Halide Edip'in tanımlamaları da o zamanlardaki Anado-
u'nun koşullarını yansıtır. Üsküdar'dan başlayıp işgal altındaki İzmit ya-
ımadasından doğuya giden yol, İngiliz atlı ve piyadeleri tarafından iyice
ıtulmuştu. Dağ yolları da İtilâf Devletlerinin silahlandırdıkları Rum çete-
ilerinin sürekli saldırılarına uğruyordu. Az sayıda Türk çeteleri de milli-
etçi göçmenlere yol açabilmek için, bunlara karşı mertçe dövüşüyorlardı.
Bütün yol boyunca, cesur ve fedakâr telgrafçıların kurmuş oldukları gizli
ir telefon sisteminden de çok yararlandılar. Bu telgrafçılar, her milliyetçi
rubun bir yere ne zaman gelip, ne zaman ayrıldığını ve kendilerine engel
lmaya çalışan işgal kuvvetlerinin hareketlerini bir merkezden ötekine giz-
ce bildiriyorlardı.

Yolculuğun başlarında Halide Edip, arabayla gidiyor, tanınmaları da-

ha kolay olan erkeklerse, dolambaçlı yollardan yaya yürüyorlardı. Bir akşamüstü bir köye gelişini ve orada bir İngiliz müfrezesiyle karşılaşmasını şöyle anlatır: 'Birdenbire bir çift yorgun mavi göz, başını arabaya uzattı. Arabacının bağırmasından korktum. Fakat, adamcağız başını çevirip yürüdü gitti.' [2]

Geceleyin, gideceği yere vardı. Gelişini hemen telefonla Merkeze bildirdi: 'Alo, alo, Alemdar!. Halid Hanım Samandıra'ya sağ salim geldi. Adnan Bey'le Cami Bey daha sonra gelecekler, onlar yürüyorlarmış,' Gece geç vakit onlar da sağ salim geldiler, ama hiç durmadan yeniden yola koyulmaları gerekti. Bu sefer bir kağnıya binerek karanlıkta arka yollara saptılar. Çünkü İngilizler, geleceklerini öğrenmiş ve çetecilerin onları görmeleri için projektörleriyle çayırları taramaya başlamışlardı.

Halide Edip, yolculuk sırasında direnişin hammaddesini oluşturan çeşitli savaşçı tiplerini incelemek fırsatını buldu. Bunların arasında, ırklarının geleneğine uyarak, baskıya karşı doğuştan başkaldıran, başa geçtikleri zaman da despot kesilen heyecanlı, coşkun, vahşi tabiatlı Makedonyalı jandarmalar vardı. 'Hepsi belirsiz bir şekilde, yeni bir Türkiye hayal ediyor ve bunu yaratacak bir kahraman düşünüyordu.' Söylentilere göre, eskiden, şimdi Hayber geçidinde İngilizlerle dövüşen Enver Paşa'nın yanında dağlarda savaşmışlardı. Enver Paşa yürekli adamdı. Padişah da hainin biri. 'Evet, Osmanlı Hanedanından birinin ülkeyi yabancılara satması affedilmez bir ayıptı! Kumandanları lâfı, Enver Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya getirdi. 'Ne kadar büyük bir asker olduğunu ve Yunanlıları Atina'ya defedeceğini söyledi.'[3]

Sonra gördüğü yavaş hareketli, daha gerçekçi, uzun boylu, kara sakallı, tatlı yüzlü, bir Anadolulu onlardan başka bir tipti. 'Bu adam sâkin, içinden alaycı, becerikli görünüyordu. O ne Enver Paşa'nın İngilizlerle kavgasına, ne de Mustafa Kemal Paşa'nın Yunanlıları Atina'ya süreceğine inanıyordu. Padişahın ihanetini hissetmekle birlikte, ona sövmüyordu. Kendisi için bizim başarımız şüpheli görünmekle birlikte, gene de sadakatla hizmet ediyordu.'

İlerledikçe, bütün yolların İngiliz atlıları tarafından tutulmuş olduğu anlaşılıyordu. Sarp dağ yollarından gitmek zorundaydılar. Oralardaki başıbozuk çeteciler, kendilerine muhafızlık ediyorlardı. Bu çetecilerin 'Çok dikkate değer psikolojileri vardı. Bir taraftan çok şiddetli ve kanlı, bir taraftan da çok insan hisliydiler. Hele verdikleri sözden hiç dönmüyorlardı.

2 Halide Edip Adıvar: **Türk'ün Ateşle İmtihanı.**

3 Tırnak içindeki cümleler Halide Edip Adıvar'ındır. (Çevirenin notu).

ıkümet denilen şeye karşı büyük bir nefretleri vardı. Çünkü hükümetin nun adına diye her türlü şeyi yaptığına emindiler. Fakat, Türkiye'nin da-a sadık evlâtlarıydılar.'

Arkadan, Ankara'ya gitmekte olan bir subay grubu da kendilerine ka-lı. 'Bu muntazam giyinmiş, eski İstanbul tavırlı zabitlerle, kaplana ben-yen örnekler arasında nasıl bir tezat vardı!' Şimdi bu iki tip – çetecilerle kerler – arasında savaş geliştikçe daha da büyüyecek olan bir çatışmanın çük ölçüde bir örneği baş göstermişti. Komutayı kim eline alacaktı? Ro-ntik çete başı, bütün atılganlığına ve cakasına rağmen, ciddî tehlikele-karşı koymak için gerekli olan plan ve örgütü kurmak yeteneğinden yok-ıdu. Başlarına geçecek insanın bir kurmay olması gerekliydi. Yeni ge-lerin en yüksek rütbelisi olan Albay Kâzım'ı seçtiler. Kâzım Bey için-ı, 'Ah şu münasebetsiz çeteler!' diye düşünüyordu. Fakat durumu idare erek çete reisinin elini sıktı ve onun maiyetine karışmayacağını söyledi. ndisi yalnız subaylarla meşgul olacaktı. Halide Edip'in sadık yardımcısı ehmet Çavuş, 'kumandanın gerçek bir asker olmasından gurur duyuyor-"Askerlere çeteler hükmedemez," diyordu.'

Hayvan sırtında, böyle bir sürü olaydan ve birçok da yolu dolandıktan ıra, Marmara deniziyle İzmit Körfezinin son olarak görüldüğü tepeye rdılar. 'Bütün atlar durdu ve bütün gözler yeşilimtrak mavi su parçasına rildi. Hiç kimse yanındakine bakmıyordu. Herkesin gözü belki de ebe-en terkedeceği hayatının bu parçasına çevrilmişti. Herkes kendi içine kilmiş gibiydi. Herkesten önce atımı tepeden aşağı sürdüm. Deniz artık rünmüyordu.'[4] Önlerinde yalnız Anadolu'nun geniş çorak düzlükleri uza-yordu artık.

Böylece ağır ağır ve güçlükle bir dünyadan bir başkasına, İstanbul'un rüngesinden Ankara'nın yörüngesine geçiyorlardı. Mustafa Kemâl'in ndisinden bir telgraf aldılar. 'Yürek hoplatacak haberler veriyordu.' Ali at Paşa, İngilizleri Eskişehir'den çekilmeye zorlamış olduğu için demir-u açıktı. Hemen en yakın istasyona giderek yolculuklarının son kısmını nle yapacaklardı.

Burada, İstanbul'dan başka bir yolla gelmiş olan tanınmış gazeteci nus Nadi ile buluştular. Tren, Eskişehir'den Ankara'ya gitti. Yaklaşır-ı, Yunus Nadi, 'Halide Hanım, istasyon hınca hınç dolu. Orada birkaç söylemek gerekecek. Bizim adımıza konuşur musunuz?' dedi.

Halide Edip: 'Merak etmeyin, konuşurum,' diye cevap verdi.

Tırnak içindeki yazılar, yine Halide Edip Adıvar'ındır.

'Gün kararıyor, istasyonda toplanmış olan kalabalık farkedilmiyordu.'Ara-larından ayrılan ince, gri bir siluet, hızlı adımlarla, eldivenlerini çıkarara trene doğru geldi. Karanlıkta, geniş köşeli kalpağının altında yüzünün biç mi ve rengi pek seçilmiyordu. 'Trenin kapısı açılınca, Mustafa Kemal Pa şa yaklaştı. Bana merdivenlerden inerken yardım etti. Bu elin çevik hare keti ve kudreti, bana Mehmet Çavuşla Millî Mücadelenin, yolda arkada lık etmiş olduğum şahsiyetlerini hatırlattı. Fakat bu kudretli el, şekil itiba riyle ötekilerden bambaşkaydı. Anadoluluların elleri umumiyetle koca man, geniş ve zalimleri gırtlağından yakalamaya kadir görünür. Musta Kemal'in gergin derili, uzun parmaklı beyaz eli, Türk'ün bütün hususiye leriyle birlikte aynı zamanda hâkim bir vasfa da sahipti.'[5]

Yavaş sesle: 'Sefa geldiniz, hanımefendi,' dedi.

İşte Ankara burasıydı. Halide Edip'in içinden düşündüğü gibi, 'Mil Hareketin Kâbesi!.'

O sıralarda Ankara, Anadolu yaylasının göğsünde iki meme gibi yük selmiş bir çift tepeden başka bir şey değildi. Tepelerden birinin üstünd Türklerin sayılı çarpışmalarına sahne olmuş eski Ankara kalesinin yık duvarları yükseliyordu. Kalenin sırtlarıyla çevresi ve içi, zikzaklı yokuşl ve gübre yığınları arasında tavşan yuvasına benzeyen, ama içinde insanla yaşadığı dam dama, kafes kafese yıkık dökük kerpiç evlerle doluydu. O s ralarda Ankara'da, gıcırtılı kağnılar dışında tek taşıt aracı olan köhne arabaları, yağmurun bol olduğu bu mevsimde, taşları çamurla kaplı yoku lara güçlükle tırmanabiliyorlardı.

Milliyetçilerin Karadeniz'deki limanı İnebolu'dan dağlar arasında y rucu bir yolculuk yaparak gelmiş bir Türk savaş muhabiri, burasını 'berb bir çukura'benzetmişti.[6] Hancılar kendisini alaylı bir gülümseyişle selâml yorlardı. Şehirdeki kalabalık o dereceydi ki, oturacak yerler adam başı metre kareyle hesaplanıyordu. Yatabilmek için birkaç merdiven basama bulursa ne mutlu. En sonunda, bir elbise dolabında geceledi.

Aslında Ankara şimdi büyücek bir kasabadan başka bir şey değil Savaş sırasında bütün bir kesimini yok eden büyük bir yangından sonra n fusu yirmi bine inmişti. Bu yangından kalan kara lekeler, kalenin etekl rinde birer yara izi gibi duruyordu. Kaleden çepeçevre çıplak ve ağaçs bir ova görülüyordu. Burası kışın kar altında kalır, yazın da güneş altın kavrulurdu. Tek tük bir iki kuyu ve yağmur yağdığı günler dışında, su yü görmezdi.

5 Halide Edip Adıvar: **Türk'ün Ateşle İmtihanı.**

6 Alâeddin Haydar: **A Angora auprees de Mustafa Kemal - Mustafa Kemal'le Ank ra'da.**

Biraz uzaklardaki alçak, sarp, dalgalı, renksiz sıradağlar bu yöreyi vrelerdi. Çünkü, Ankara henüz gerçekten bir 'yöre'ydi. Kent -ki kent deeye daha vakit isterdi- yaylaya doğru uzanmaya başlıyordu. Sonraları da- da uzanacaktı. Ama şimdilik, kışın bataklık haline gelen, geniş, boz bir aziden öteye geçememişti. Jön Türklerin, Osmanlıların ihmalini kapatak için diktikleri birkaç resmî yapı ve istasyon binası buradaydı. Bir de kımsız Belediye Bahçesi vardı.

Bu 'İhtilâl Kâbesi'nde zariflik de, rahatlık da pek kolay bulunur şey- değildi. Ancak sınırsız gök kubbesinde, açık ve saydam semasında, anzarasında, ağırbaşlılığında ve buna karşılık sabahlarını ve akşamlarını nklendiren kırmızı ve erguvanî ışıklarında öyle saf bir hava vardı ki, Anra'yı başka yerlerden ayırırdı. Yerlileri bile, kendilerine özgü sessiz ceretleri, toprağa bağlı insanlarda görülen gururları, İstanbulluların kolay layamadığı şiveleriyle apayrı kimselerdi.

Çevrelerini kuşatan düşman bir dünya içinde, kaderlerini Mustafa Keal'e bağlamış bir avuç yurtseverde, tıpkı çöldeki insanlar gibi, o garip ardaşlık ve sevinç duygusunu canlandıran şey, işte bu yalnızlık, bu 'apaylıktı. Gerçekten de burası bir çöldü. Bu çöle can vermek ve ayrıca Türki-'nin Asya'da kalbinin tekrar çarpmasını sağlamak için, dağınık ve saklı surları biraraya getirerek olumlu ve gerçek bir kuvvet halinde toplaak, bir düzene sokmak gerekiyordu. Bu an için ezici bir üstünlükte gibi rünen bütün güçlüklere rağmen, gözlerini bu amaçtan ayırmıyorlardı.

YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM

Ankara'da Meclis Toplanıyor

BAŞLANGIÇTA yabancılara karşı açılmış olan Kurtuluş Savaşı, şimdi bi
yandan da kendi aralarında bir iç savaş, hattâ bir kutsal savaş biçimind
gelişmeye başlamıştı. Padişah, milliyetçilere karşı düşmanlığını açıkça or
taya koymuş; Şeyhislâm, 'Padişaha karşı ayaklanma' başlıklı bir fetvayl
onları asi ilân etmişti. Fetva, şu sözlerle sona eriyordu: 'Bu asileri öldür
mek caiz midir? Elcevap: Bunları öldürmek vaciptir.' Fetva, yurdun her ye
rine dağılmış, bazı yerlere de işgal kuvvetlerinin uçaklarıyla havadan atıl
mıştı. Damat Ferit, Sadrazam olarak milliyetçileri 'milletin sahte temsilci
leri' diye suçluyor, bunların kendi kişisel hırsları için ülkeyi harcamaya ka
rarlı, birtakım satılmış kişiler olduğunu ileri sürüyordu.

Anadolu'ya, halkı, Sultan ve Halife adına, milliyetçilere karşı savaş
kışkırtmak için din adamları gönderilmişti. Kuvayi Milliye askerleri subay
larına karşı ayaklanmaya ya da kaçıp köylerine dönmeye zorlanıyordu. Ço
ğunu İstanbul'dan toplanmış işsiz güçsüz ayak takımının oluşturduğu bir Hi
lâfet Ordusu kurulmuştu. Bunlara iyi para veriliyordu. Çarçabuk başların
getirilen subaylar, bunları İzmit'teki karargâha göndermekle görevlendiril
di. Kısa zamanda bu orduyla ona bağlı çeteciler, Kuzeybatı Anadolu'yu de
netimleri altına alacak duruma geldi. Mustafa Kemal bu çeşit bir savaşl
ve ona bağlı olarak da ordusuna düzen vermek sorunuyla karşılaşınca, il
yapılacak işin bir Millet Meclisi toplamak olduğunu anladı. Direniş hare
keti için gerekli olan halk desteği ancak bu yoldan elde edilebilirdi. Yu
nus Nadi ile konuştukları bir sırada, 'Zamanımızda her şeyin meşru ve ka
nuna uygun olması gerekir,' demişti. 'Girişilecek her hareketin halkın ka
rarına dayanması ve halkın isteğini belirtmesi şarttır.' Bundan dolayı, aske
rî hareketlerin kanun çerçevesinde seçilecek bir meclisin onayından geç
mesi gerekiyordu.

Mustafa Kemal meclisi kurarken İstanbul'un İslâmcı bildirilerine ay-
ıiçimde karşılık vermek zorundaydı. Bu yüzden hâlâ Hilâfet adına iş gö-
ormuş gibi davranıyordu. Oysa, güttüğü amaç, Halifeliğe son vermekti.
kara'daki 'ulema'yı, kendilerine saygı gösterilerinde bulunarak sefer-
etti; onlar da İstanbul'dakine karşı bir fetva çıkardılar. Düşman baskı-
ltında verilen bir fetvanın hükümsüz olduğunu söyleyerek Müslümanla-
'Halifelerini esirlikten kurtarmaya' çağırıyorlardı. Sonradan hainlikle
ngalanacak olan Halifenin, şimdilik, sanki düşman elinde tutukluymuş
i gösterilmesi gerekliydi.

Mustafa Kemal, kendi taraftarlarından birçoğunun, hâlâ kararsızlık
ıde bulunduklarını biliyordu. Asi diye kanun dışı ilân edildikleri halde,
î düşüncelerine ve geleneksel yörelere hâlâ sıkı sıkıya bağlı bulundukla-
çin açık bir ayaklanmaya girişmiş olmaktan çekiniyorlardı. Mustafa Ke-
l kendilerine güven vermek ve yeni seçilen meclise gelmekten çekinebi-
ek olan mebusları cesaretlendirmek için, Halifeninkinden daha çok du-
rla dolu bir bildiri yayınlayarak her yere dağıttı. Meclisin açılışının cu-
ya rastlayacağını, daha önce Hacıbayram Camiinde topluca namaz kılı-
dua edileceğini bildirdi. 'Bütün saygıdeğer mebusların, Kur'an'ın nur-
ışığının bütün müminler üzerine nazil olacağı bu dini dua törenine katı-
aklarını' söyledi.

Günün kutsal önemini belirtmek için hatim indirilecek ve iki gün ön-
inden başlayarak her yerde **buharî-i şerif** okunarak 'Zat-ı Âli-i Hazreti
dişahi ve Halifenin' düşman elinden kurtulması niyaz edilecekti. Milli-
çi hareketin kutsal anlamı üzerinde vaizler verilecek, arkadan Meclisin
lışını kutlamak için törenler düzenlenecek ve mevlut okunacaktı.

İlk Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920 günü, bu dini törenler içeri-
de, kapılarını açtı. İngilizlerin İstanbul'u işgali üstünden beş hafta ka-
bir zaman geçmiş bulunuyordu. Mustafa Kemal'in askerleri, Sultan'ın
ecilerinin girişebilecekleri bir saldırıya karşı, yakındaki tepelerde mev-
almışlardı. Ankara ve dolaylarından gelen halk, sırtlarında en iyi çulla-
la daha sabahın erken saatlerinden beri sokakları doldurmuştu. Öğle-
, açılış törenine yakın, Hacıbayram Camiinin içi öylesine dolmuştu ki,
buslar bile girebilmekte zorluk çektiler.

Mustafa Kemal'le yanındakiler, halkın itiş kakışları arasında, Meclise
ğru yürüdüler. Burası eskiden İttihat ve Terakki binası olan, Şark özenti-
oturaklı bir yapıydı. Ellerinde Peygamberin yeşil sancağını taşıyan üç
am, heyetin başında gidiyorlardı. Sancağın iç tarafı, üzerine bir Kur'an su-
i işlenmiş bir kumaşla kaplıydı. Binanın üstünde kırmızı beyaz Türk

bayrağı dalgalanıyordu. Bir çift koç kurban edildikten sonra Mustafa Ke mal ilerledi ve Meclis salonunun kapısındaki kurdeleyi kesti. Yüz elli ka dar mebus, çift sıra halinde, Saltanatı, Hilâfeti, milleti ve ülkeyi koruya caklarına yemin etmek üzere içeri girdiler. Herkes yerini aldıktan sonr üç yüz altmış dokuz kişi oldukları görüldü[1]

Meclis, dikdörtgen biçimde, uzun, balkonlu bir salonda toplanmışt Mebuslar, cilâlı okul sıralarına oturmuşlar, başkan ve katipler için de uy durma bir kürsü kurulmuştu. Mebusların altmış beşinin başlarında fes y da sarık vardı. Ellisinin başında da şimdi daha ilerici bir anlam taşıyan kal pak bulunuyordu. Böylece gericilerin çoğunlukta olduğu ilk bakışta anlaşı lıyordu. Yandaki odalardan biri küçük bir mescit haline sokulmuş, rahlele ve namaz seccadeleriyle döşenmişti. Elektrik olmadığı için mebuslar, bi kahveden ödünç alınan tek bir gaz lambasının ışığı altında görüşmeler başladılar. Birkaç gün sonra duvarlara Meclis binası içinde tavla ve he türlü kumarın yasak olduğunu bildiren ilânlar asıldı. Alkollü içkiler de ke sin şekilde yasaktı. Daha liberal kafalı mebuslar, ancak komşu tütünc dükkânının arkasındaki loş odaya kapanarak ağızlarını ıslatabiliyorlardı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi adını alacak olan bu kurul, Mustafa Ke mal'le yakın arkadaşları arasında günler ve gecelerce süren yorucu tartış malar sonucunda doğmuştu. Kemal, çalışma yerini, arkadaşlarından birka çıyla birlikte, şehre altı kilometre uzaklıktaki Ziraat Mektebi'ne taşımıştı Burası İttihatçıların yaptırmış olduğu sağlam, kullanışlı bir yapıydı. Bu ku rak ve ağaçsız yaylada bir 'vaha' gibi, yüksekçe bir yerde kurulmuş örnel bir çiftliğin ortasında bulunuyordu. Burada şimdi akasyalar çiçek açmakta çayırlarında yeşillikler filizlenmekteydi. Yeni Anadolu Ajansı'nı kurmakl uğraşan Halide Edip'le kocası Doktor Adnan Bey ve Yunus Nadi de orad kalıyorlardı. İsmet Bey de onlardan biraz sonra, birtakım mebuslar ve baş ka kimselerle beraber Ankara'ya dönmüştü. Asker elbisesi içerisinde kir olduğu belli olmadan, kalabalığın arasında bir kenarda sessizce sigarasın içerken, Mustafa Kemal onu görmüş ve bu sefer daha sıcak ve candan şe kilde kucaklamıştı.

Yapılacak çok iş vardı. Yunus Nadi sahneyi şöyle anlatıyor: 'Mustaf Kemal sabah kalkınca kâtibi Hayati'yi çağırırdı:

"Gel oğlum, ne varmış şu dosyalarda? Oku bakalım."

Fransızlara karşı çarpışmaların sürüp gittiği Antep'ten bir rapo

1 Mebusların at üstünde gelip, hayvanlarını aşağıdaki parmaklığa bağladıkları b Meclis toplantıları, Kuzey Amerika çiftçilerinin, Bağımsızlık Bildirisinden sonra yap tıkları ilk toplantıları andırırdı. (von Mikush: **Mustafa Kemal**.)

lmiştir. "Yeni bir şey var mı?"

"Amerikan mektebindeki Fransızlar püskürtülmüşler, fakat düşman rşı hücuma geçerek şehre ateş açmış, zarar varmış."

Mustafa Kemal emreder: "Not al. Bu durumda tek çözüm yolu Anle Urfa arasında doğrudan doğruya bağlantı kurmaktır."

Başka bir dosya açılır:'Suruç'taki milli kuvvetler Fransızları püskürtüşler. Fakat silah ve cephane yokluğundan şikâyet ediyorlar. Mardin'de dolaylarında varmış. İstiyorlar."

"Mardin'e söyleyin, versinler."

"Urfa hâlâ çevrilmiş durumda."

"Garnizona yardım göndermeli. Söyle yapsınlar. Sonucu bana bildir."

"Adana'da milli kuvvetler kıyıya yakın bir Fransız savaş gemisini atetutmuşlar."

"En iyi savaş yolu budur. Düşmanı boyuna hırpalamak. İyi etmişler."

"Demirci Mehmet Efe size selam yollamış."

"Bana hâlâ Mustafa Kemal Paşa Kardeşim diyor mu?"

"Evet."

"Aferin ona."'

Karargâhtaki yaşayışları gayet sadeydi. Halide Edip; 'Âdeta bir maastır hayatının riyazeti[2] içinde yaşıyorduk... Mustafa Kemal Paşa âdeta rap gibi yaşıyordu. Fakat bazı akşamlar öbür taraftaki bir eve gider, başka r muhitte bulunurdu,' der.

Öğle yemekleri çarçabuk yenir, biterdi. Yalnız akşamları hepsi kocaan at nalı biçiminde bir masa etrafında biraz dinlenecek vakit bulurlar. Bu, Mustafa Kemal'in hoşlandığı bir ortamdı. Daha önceleri subay kannlerinde olduğu gibi, yemeğini Avrupa standartlarına uygun olarak yeek isterdi. Oysa, sofraya gelen yemekler ne pek boldu, ne de pek lezzet. Konuşmasıyla sofraya egemen olurdu. Başkalarıyla geçmiş olayları harlarken kinayeli lâflar eder, hikâyelerinde hep iğneli bir yön bulunurdu. üşmanlarını olduğu gibi, dostlarını da açık bir şekilde değerlendirirdi. İsnet Bey, ince davranışları ve düşünceli büyük gözleriyle Mustafa Keal'in tam aksiydi. Ağır işitmesi yüzünden, söylenenleri duymak için biraz ne eğilir, daha yavaş sesle konuşurdu, yorumlamalarında daha yumuşak, nâlarında daha ihtiyatlıydı.

Mustafa Kemal, tartışmalar sırasında öyle şeyler ileri sürerdi ki, düinceleri daha tutucu nitelikte olan dinleyicileri şaşırır, bozulurlardı.

Riyazet: Nefsine hükmetmek

Ancak biraz sonra ortaya ilk söylediklerine aykırı ve kendi isteklerine daha uygun düşünceler de atardı. Halide Edip'in yazdığına göre, 'hiçbir şeye körü körüne inanmazdı. Herhangi bir ülküye tamamen bağlanmış olanları kullanmayı da iyi bilirdi. Kendi gayesine varabilmek için sıra ile birbirine zıt görünen herhangi bir ülküyü ele alırdı. Hülâsa, varmak istediği neticeden kendini alıkoyabilecek hiçbir duyguya bağlı kalmazdı.'

Mustafa Kemal, öncelikle erişmek istediği amacı gözönünde tutardı. Ama, kalıplaşmış düşünceleri küçük görmesi, ülkenin yararına olan bir amaç gütmesine engel olmazdı. Olumsuz bir alaycılıkla değil, pratik çözümler arayan bir gerçekçilikle düşünürdü. Bu çözümlere varmak için eline geçen fırsatlardan yararlanmayı ihmal etmez, ancak bir iş başarıldıktan sonra iyice yerleşmesini, işlemesini isterdi: Türkiye onun koruyucu varlığı altında yeni baştan kurulacaktı.

Yemekten sonra karargâhta ciddî akşam çalışmaları başlardı. Büyük orta salona geçerler, orada bazen sabahın beşine kadar, karşılaştıkları çeşitli sorunlar üzerinde konuşup çalışırlardı. Sorunların en önemlisi, ilerideki hükümete ne şekil verileceğiydi.

Mustafa Kemal'le bir avuç arkadaşı, Türkiye'nin, tarihinin bir dönüm noktasına gelmiş olduğunu biliyorlardı. 'Hakikat, Osmanlı Saltanatının ve Hilâfetin yıkılmış ve yok olmuş olduğunu düşünerek, yeni temellere dayanan, yeni bir devlet kurmaktan ibaretti.'[3] Ne var ki, burada da, Erzurum ve Sivas'ta olduğu gibi, bu amacı açıkça ortaya atabilmek güç bir şeydi. Konuşmalar sırasında bir kere Yunus Nadi Bey, asıl görevlerinin Anadolu'da yeni bir devlet kurmak olduğunu söyleyecek olmuş; ama bu, çevrede öyle bir şaşkınlık yaratmıştı ki, Mustafa, hazır bulunanların sadece yeni Meclisin niteliği üzerinde düşünceleri sorulduğunu belirtmişti.

Bu konudaki tartışmalar uzayıp gidiyordu. Ortaya zaman zaman ukalâca, katı görüşler atılıyor, zaman zaman ipe sapa gelmez belirsiz düşünceler öne sürülüyordu. Dağılmış Osmanlı Meclisinden gelen mebuslar, yeni meclisin sadece geçici bir meclis olduğunu, bu yüzden de eskisinin bir kopyası olması gerektiğini sanıyorlar, Padişahlık rejiminin ilkelerinden ayrılmayı akıllarından bile geçirmiyorlardı. Eski Meclis Reisi Celâlettin Arif Bey, kendisini yeni meclisin de başkanı sanıyordu. Geceleri uzayıp giden tartışmalar sırasında uyuklayıp kalıyor, arada bir gözlerini açarak, 'Devamlılık, devamlılık,' diye sayıklıyordu. Anayasa Hukuku profesörü olan Celâlettin Arif Bey'in kafası, yasalara sımsıkı bağlıydı. Yeni hükümeti, yasama

3 Gazi Mustafa Kemal: **Nutuk.**

e yürütme yetkisini elinde tutan, ama kralı geçici olarak başında bulunma-
ığı için, bir naip tarafından temsil edilen, Batı modeli meşrutî bir krallık
ükümeti olarak yorumluyor, naipliği de Millet Meclisinin tarafsız başkanı-
a yakıştırıyordu. Mustafa Kemal'le yakın arkadaşları ise, bambaşka bir
ey üzerinde çalışmaktaydılar. Mustafa Kemal, her ne kadar yasal biçim
e görünüşlere bağlı kalmaya dikkat ediyorsa da, aslında hiç de siyasî sü-
eklilik yanlısı değildi. Anadolu'nun, İstanbul'un bütün gelenekleriyle, gö-
enekleriyle bağlarını koparması şarttı. Ona yeni bir ruh, dolayısıyla yeni
ir hükümet şekli gerekiyordu. İnce bir oyunla, kendi asıl düşüncesinin
umhuriyet olduğunu gizleyerek, Celâlettin Arif Bey'in kullandığı silahı
endine çevirdi. 'Sizin istediğiniz şey tıpkı cumhuriyete benziyor. Cumhuri-
et, halkı ürküten bir şekildir. Hem ne diye herkesçe bilinen eski bir şekil
lalım? Biz, kendimize daha uygun bir şey yaratabiliriz.' Mustafa Ke-
ıal'in yaratmayı öne sürdüğü şey, gençliğinde ezberlemiş olduğu Jean-
acques Rousseau'nun nazariyelerine kelimesi kelimesine uyuyor ve iktida-
ın, gerek yasama, gerek yürütme yetkisinin bölünemeyeceği ve kayıtsız
artsız milletin elinde olduğu ilkesine dayanıyordu.

Mustafa Kemal'in zihni, kendi sezgileriyle bu biçim bilinen öğretile-
in bir karışımıydı. Halide Edip'e göre Mustafa Kemal, 'deniz fenerlerini
ıatırlatıyordu. Işık saçtığı zaman göz kamaştıracak kadar parlak, fakat ışık
öndüğü zaman bir şey görmek ihtimali yok'tu.. Şimdi orijinal bir düşünce
ibi ısrarla ileri sürdüğü hükümet şeklinin arkasında da böyle karışık bir
lüşünce vardı. Halide Edip'le ötekiler bunu bir çeşit **Convertion** şekline
enzetiyorlardı. Bu, sosyal ve ekonomik yönlerden ayrı olmakla birlikte, si-
asi anlamda, Sovyet sistemini andıran, biraz gevşek ve belirsiz bir şeydi.
Aillet Meclisi, kabine üyelerini teker teker seçecek kadar geniş bir yasa-
na ve yürütme yetkisini elinde bulunduracaktı. Vekiller, hükümetin kollek-
if sorumluluğundan çok, birer Halk Komiseri gibi, Meclisin kararlarını yü-
ütmekten kendi adlarına sorumlu olacaklardı. Meclis Başkanı da kişisel
orumluluk yüklenmeyecekti.

Mustafa Kemal, geceler boyunca bu düşünceleri, dinleyenleri bitkin
lüşürünceye kadar anlatıp duruyordu. Bazıları, pratik nedenlere dayana-
ak, demokrasiye bu kadar az alışık bir ülkede kabineyi Meclisin değil,
Başkanın seçmesi gerektiğini ileri sürdüler. Ancak Mustafa Kemal'in karşı
eklifi yaparken bir bildiği vardı. En başta, ihtilâl ateşini yanar halde tut-
nak için bir fikre dayanmak gerektiğini anlıyordu. Ancak böyle bir şey, da-
ınık unsurları biraraya toplayabilir, millî harekete gerçek bir varlık verebi-
irdi. Bu da, Şark kafasına daha uygun soyut terimlerle tanımlanmış bir sa-

vaş ülküsü olmalıydı. Slogan olarak 'Hakimiyet Milletindir'den daha iyisi bulunamazdı. Yeni Mecliste Sultan'ın istibdadı ve Jön Türklerin zümre saltanatı yerlerini bir çeşit Halk Demokrasisine bırakacak; millet, hükümet üyelerini kendi seçmek derecesine kadar giden tam bir egemenlik kazanacaktı.

Mustafa Kemal'in ikinci düşüncesi bir taktik zorunluluğuna dayanıyordu. Ne yapıp yapıp Meclisin denetimini elinde tutması gerekliydi. Ama üyeleri idare etmenin kolay bir şey olmayacağını biliyordu. Bunlar, meslekleri ve sosyal durumları bakımından karışık bir topluluk oluşturuyor, içlerinden birçoğu, Kemal'in diktatörce heveslerinden kuşkulanıyordu. Bu akımı etkisiz hale koymak gerekiyordu. Onun için vekillerin hükümet başkanı tarafından seçilmesi yolundaki, geleneğe daha uygun görüşü derhal reddetti. Böyle bir meclisi denetleyebilmenin tek yolu, ona kendi kendini denetlediği düşüncesini vermekti.

Bundan dolayı Mustafa Kemal yalnız kendi arkadaşlarının değil, mebusların da oylarını kazanmaya çalıştı. Mebuslar, Muallim Mektebinde, kamp hayatı yaşar gibi fasulye, pilav yiyerek, yatakhanelerde kalıyorlardı.[4] Merdivenin tepesinden günde beş vakit ezan okunur, mebuslar namaza giderlerdi. Yastuklarının altında da birer tabanca bulunurdu. Mustafa Kemal, yataklarına oturuyor, sorularını cevaplandırıyor, uzun ve sabırlı açıklamalar yapıyordu. Çoğu, hükümet nazariyelerine pek akılları ermeyen halis Anadolu çocukları olduğu için, söylediklerinin doğruluğuna pek güçlük çıkarmadan inanıyorlardı. En sonunda Celâlettin Arif Bey'le arkadaşları da itirazdan vazgeçmek zorunda kaldılar. Arif Bey, pek içinden gelmemekle beraber, Meclis Başkanlığını Mustafa Kemal'e bırakmaya ve kendisi de ikinci başkanlık ya da başka bir görev almaya razı oldu.

Mustafa Kemal'in açılış nutku bir önerge niteliğindeydi. Ancak, mebuslardan çoğunun düşüncesi ve şüpheleri gözönünde tutularak bu önergeye 'maksadını açığa vurmayan' bir şekil verilmişti. Önerdiği hükümet, ne geçici olacak, ne de başında bir Padişah Naibî bulunacaktı. Büyük Millet Meclisinin üstünde hiçbir kuvvet olmayacaktı. Meclis, yasama ve yürütme görevlerini kendinde birleştirecek ve hükümet işlerini görmek için, Başkanın idaresinde bir heyet seçecekti. Buna parantez içinde bir not eklenmişti: 'Padişah ve Halife, her türlü zor ve baskıdan kurtulduğu zaman Meclisçe kararlaştırılacak yasal ilke içerisinde yerini alacaktı.' Böylece Mustafa Kemal, Saltanata ve Hilâfete dair biricik sözü, çapraşık anlamlı bir dipnot haline getirmeyi başarmıştı.

---

4 Sonradan, Hazineye para girince mebuslara da yüzer lira aylık verilmiş, ama yemek ve yatak paralarını kendilerinin ödemesi istenmişti.

Meclis, bu kararları coşkunlukla karşıladı ve kısa bir tartışmadan sonra kabul etti. Mustafa Kemal, Meclis adına yayınladığı bir bildiriyle bunu millete açıkladı. Meclis, kendisini başkanlığa seçmişti. Arkadan vekiller seçildi. Aslında bunlardan yedisi daha önceden Kemal'le yakınları tarafından seçilmiş ve mebusların oyları çoktan elde edilmişti. Yine Mustafa Kemal'in isteğiyle, ek üye olarak, Erkânı Harbiye'yi Umumiye Vekilliğine İsmet Bey getirildi. Hükümet Konağında, ne herkesi barındıracak kadar oda, ne de yerleşmeye yetecek kadar masa ve sandalye vardı. İlk Vekiller Heyeti bu koşullar içinde çalışmaya başladı.

Aslında Büyük Millet Meclisi, bir bakıma, gelecekteki Cumhuriyetin temelini atmış bulunuyordu. Meclisle hükümete yasal bir görünüş vermek için, Meclis içinde seçilen bir komisyon, yeni Anayasayı hazırlamakla görevlendirildi. Ancak bu iş dokuz ayda bitebildi. Çünkü, sistemin içindeki çelişkiler arada sert tartışmalara kadar giden uzun incelemeleri gerekli kılıyordu. Hâkimiyet, bir yandan milletin ve dolayısıyla Meclisin, öte yandan da Meclisçe kaldırılması değil, kurtarılması garanti edilen hanedanın elinde bulunuyordu. Ama en sonunda Mustafa Kemal, Saltanat konusundaki tartışmaları bir kenara iterek, milletin kayıtsız şartsız hâkimiyetini kabul eden, yani padişahlığın devamıyla bağdaşmayan bir tasarıyı zorla Meclisten kopardı.

Mustafa Kemal bu arada, Padişaha özel bir mesaj göndererek, ona, atası Sultan Osman'ın gördüğü bir rüyayı hatırlatmıştı. Halk dilinde anlatılan bu rüyaya göre, hanedanının kurucusu Sultan Osman, üç kıtaya gölge veren ve yüz milyon Müslümanı barındıran kutsal ağacın dallarının kesilmiş ve sadece gövdesinin kalmış olduğunu görmüştü.. Kemal, Padişaha 'bu kutsal ağacın kökleri kalbimizde gömülüdür' diyordu. Meclisin ilk ve son sözü, Padişah ve Halifeye bağlılığını belirtmek olmuştu. Bu çeşit duygular, Anadolu'nun daha geri kalmış kesimleri için değerli bir propaganda oluyordu. Onun için, yerinde bir düşünüşle, basılıp dağıtıldı.

Bu günlerde, İstanbul'dan Anadolu'ya silah kaçıran ve haber getiren bir emekli subay, Ziraat Mektebine gelerek, milliyetçi şeflerden yedisinin, Padişah adına kurulan özel bir mahkeme tarafından ölüme mahkûm edildiklerini haber verdi. Bunlar arasında Mustafa Kemal'in kendisi ve İsmet Bey'le Ali Fuat Paşa, Doktor Adnan ve Halide Edip vardı. Haberi getiren subayın, elini öperken söylediği gibi, Türk tarihinde bu şerefi kazanan ilk Türk kadını. Bu hüküm, Şeyhülislâmın fetvasıyla daha da kesinleşmiş, her Müslümanın onları rastladığı yerde öldürmesi dini bir görev olmuştu. Bunu başarabilen, doğruca Cennete gitmeye hak kazanacaktı.

Bu haberi aldıkları sırada, Mustafa Kemal'le Doktor Adnan, akşam karanlığında, büyük salonda pencereye yakın bir yerde oturmaktaydılar. İsmet Bey yazıhaneye dayanmış, ayakta duruyordu. Kararın üzerlerinde ne etki yaptığını merak eden Halide Edip, kocasına alaylı bir tonla, bu şeref hakkında ne düşündüğünü sordu. Mustafa Kemal Paşa, Adnan'a dönerek: "Bizi mahkûm edenlerin hiçbir siyasî kıymeti yok. İdama mahkûm olmak hoşuma gitmedi. Sen ne düşünüyorsun?" diye sordu. Adnan Bey de:

"Benim de hoşuma gitmedi," dedi. Ben tekrar:

"Bu karar bizim şöhretimizi arttıracaktır." dedim.[5] Daha tedbirli ve pratik olan Miralay İsmet Bey dedi ki:

"Aksine onların ülkede siyasi değerleri vardır. İstanbul ve İzmir gibi vilâyetlerde bize karşı sevgi artarsa da, henüz kararlarını vermemiş olan halk arasında kötü etki yapar. Özellikle ihtilâl halinde olan yerlerde Padişahın ve İngilizlerin gözüne girmek isteyenler hücuma geçeceklerdir. Biz İstanbul gazetelerinin bugünlerde Anadolu'ya girmesine engel olmalıyız."

Birkaç gün sonra, Millet Meclisi, misilleme olarak, İstanbul'daki mahkeme üyeleriyle Damat Ferit'i ölüm cezasına çarptırdı. Bu hüküm, Ankara'daki büyük din adamlarının fetvalarıyla onaylanarak bütün Anadolu'ya dağıtıldı. Böylece Ankara Hükümeti, Padişahın bir yumruğuna başka bir yumrukla karşılık vermişti.

Büyük Millet Meclisi, bundan sonra, bölünmüş bir ülkeyi, hiç olmazsa kuramsal olarak yönetmek çabasına girişti. Bir yandan da sayıları günden güne artan iç ve dış düşmanlarla savaşmak zorundaydı.

5 Halide Edip Adıvar: **Türk'ün Ateşle İmtihanı.**

YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM

İç Savaş

MUSTAFA KEMAL, şimdi bütün gücünü milliyetçileri bekleyen çok önemli savaşların hazırlığı üzerinde toplayabilecekti. Önce Kurmay Heyetini seçmesi gerekiyordu. İsmet Bey, Ali Fuat Paşa, Kâzım Karabekir Paşa ve Refet Bey kendilerine güvenebileceği olgun komutanlardı. Önemli, ancak hâlâ biraz şüpheli bir varlık da Fevzi Paşa'ydı. Fevzi Paşa'nın kimden yana olduğu pek belli olmayan tutumu, isyan halindeki bölgelerde millî amacı gözden düşürmek için kullanılmaktaydı.

Durum böyleyken ve hiç beklenilmediği halde, bir gün Fevzi Paşa, Ali Fuat Paşa'nın karagâhına çıkageldi. Yolculuğu gizli ve zor olmuştu. Ali Fuat'a: 'Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur,' dedi.

Oturduktan sonra, 'Biz de kavuştuk ama sanırım biraz geç oldu,' diye ekledi.

Ali Fuat Paşa, Fevzi Paşa'nın geldiğini, Mustafa Kemal'e telgrafla bildirdi. Fakat aldığı cevap şu oldu: 'Fevzi Paşa'yı geldiği yere geri gönderin.' Bununla beraber birkaç karşılıklı telgraftan sonra, Mustafa Kemal, 'Fevzi Paşa'yı hemen trenle Ankara'ya yollayın. Kendisine sezdirmeden peşine muhafız takın,' diye telledi.

Aslında Mustafa Kemal, Fevzi Paşa kıratındaki bir askerin değerini çok iyi anlıyordu. Eski usûl bir subay olan Fevzi Paşa, Balkan Savaşlarında ve arkadan da Dünya Savaşında kendine sağlam bir ün yapmış; sonradan da, Harbiye Nezaretinde çeşitli görevleri, ona siyasî bir itibar kazandırmıştı. Sağlam, ağır ve çalışkan karakteri, düzgün yaşayışı, orta halli bir insan gibi davranışı halkta kendisine karşı saygı uyandırmıştı. Her şeyden önce dinine sımsıkı bağlı, koyu bir Müslümandı. Ağzına içki koymaz, savaşın orta yerinde askerlerine Kur'an okurdu. Dolayısıyla, şu sıralarda millî ülküye çok yararı dokunacak bir kimseydi.

Ankara'ya gelişi büyük gürültü koparan Fevzi Paşa, Büyük Millet Meclisi'nde heyecanlı bir konuşma yaptı. Milli Müdafaa Vekili ve daha sonra İcra Vekilleri Heyeti Reisi, yani Başbakan oldu. Onun ağırlığı, Mustafa Kemal'in birbirlerine rakip komutanlar arasında dengeyi kurmasına yardım etti. M. Kemal, İsmet Bey'i Genelkurmay Başkanı yapmıştı. Baştan aşağı yeniden kurulacak bir ordunun tasarlanmasını, örgütlenmesini gerektiren bir dönemde, ustasının çalışma yöntemlerine alışmış, çekirdekten yetişme bir kurmay subay olan İsmet Bey'in bu göreve seçilmesi çok doğaldı. Ancak yaradılışları ondan çok farklı olan Ali Fuat Paşa ile Refet Bey'in İsmet Bey'le araları açıktı. Kendileri tâ baştan beri Mustafa Kemal'in yanısıra Anadolu'ya geçtikleri halde, bu göreve onun atanmasına, aralarına sonradan katılmış olduğunu ileri sürerek, şiddetle karşı koydular. Ama Mustafa Kemal bu atamada ısrar etti ve onlar da, bu zor anlarda becerikli birer eylem adamı olarak daha yararlı olabilecekleri kıta hizmetinde kaldılar. Ali Fuat Paşa, yine de İsmet Bey'i bir türlü hazmedemiyordu. Öyle ki, bir gün şerefine verilen bir ziyafette, misafirlerden biri kendisini öven sözler söyleyince fena halde kızarak yumruğunu piyanonun kapağına indirdi. Az kalsın kıracaktı.

Refet Bey son zamanlarda Konya'da ortaya çıkan can sıkıcı bir durumun çözümlenmesini ustalıkla başarmıştı. İzmir cephesinde çeteler kurmuş, Aydın Efe takma adıyla, çevresinde atılgan, ele geçmez bir kahraman efsanesi yaratmıştı. Çetebaşlarıyla birlikte düşüp kalkar; arada bir büyük tehlikeleri göze alarak, İstanbul'daki ihtilâl gruplarıyla bağlantıyı sürdürmek için atlar, oraya giderdi. Halide Edip, kendisini ilk olarak, Nisanda, Ankara'ya geldiği vakit görmüştü. Ona, 'Sade sinir ve adaleden ibaret, ipince bir adam' gibi görünmüştü. 'O da, ötekiler gibi pırıl pırıl yanan üniformasıyla görünüyordu. Yüzünden, gözlerinden, hareketlerinden az görülen bir enerji fışkırıyordu. Başı, saçları, aynı zamanda dramatik hareketlerle konuşuyordu.'

İki yüz kilometre kadar ötede Ankara'nın güneyinde uzanan tuzlu yayladaki sofu Konya şehrinde huzursuzluk belirtileri başgöstermişti. Şehrin ileri gelenleri tarafından desteklenen askerî komutanın bağlılığı gevşemişe benziyordu. Kendisine seçim yapıldığı bildirildiği zaman, 'İstanbul'un izni olmadan böyle bir şey nasıl yapılabilir?' diye sormuştu.

Konya, Anadolu'da hatırı sayılır durumu olan bellibaşlı kentlerden biriydi. Buranın kaybı, milli ülküye bir darbe olacaktı. Hemen önlem almak gerekiyordu. Refet Bey durumu yakından görmek ve bildirmek için Konya'ya yollandı. Trenini şehre yakın bir istasyonda durdurarak komutanla eş-

afa gelip kendisiyle görüşmeleri için nazik bir çağrıda bulundu. Sonra o bölgede izi bile bulunmayan ordulara, şehre yürümeleri için telgrafla bir ürü talimat yolladı. Blöf, başarılı olmuştu. Ertesi sabah erkenden delegeler istasyona geldiler. Refet Bey hemen onların trenini kendisininkine bağattı ve onlarla birlikte doğruca Ankara'ya yollandı.

Burada Mustafa Kemal'in heyecanlı bir konuşmasından sonra, hemen nemen kaçırılmış olan Konya eşrafı, milliyetçilere katılmaktan başka yol olmadığını gördüler. Komutan da İstanbul'la bağlarını kesmeye ve milliyetçilere katılmaya razı oldu. Bunun sonucunda İtalyanlar da Antalya bölgesinden Konya'ya göndermiş oldukları birlikleri geri çekmek zorunda kaldılar.

Böylece Konya -her ne kadar ileride daha iki kere başkaldıracaksa da- şimdilik yatışmış oldu. Ancak, Ankara, diğer her yönden düşmanlarla sarılmıştı. Bütün ilkbaharla yaz başlarında, Mustafa Kemal yalnız düşman tehdidine değil, ama ya birbiri arkasına ya da aynı zamanda, tam otuz dört bölgede başgösteren ayaklanmalara da karşı koymak zorunda kaldı. Söylediği gibi bu bölgelerde alevlenen karışıklık ateşleri, bütün ülkeyi yakıyor; ihanet, bilgisizlik, kin ve bağnazlık dumanları, bütün vatan semasını koyu karanlıklar içinde bırakıyordu. Ayaklanmalar şehrin doğusunda olduğu kadar batısında ve kuzeyinde de salgın halindeydi. Öyle ki, Mustafa Kemal, bir yandan Yunan cephesini tutarken, bir yandan da zayıf kuvvetlerini boyuna bir noktadan başka bir noktaya aktarmak zorunda kalıyordu. İngilizler, asileri hem kışkırtmakta, hem de silahla beslemekteydiler.

Bu Hilâfet Ordularının önde gelen başlarından biri de, İzmir'in kuzeyindeki bölgede faaliyet gösteren Çerkez asıllı, okuması yazması olmayan Anzavur adında ihtiyar bir çeteciydi. Koyu bir Müslüman olan Anzavur, Peygamberin bayrağı altında, koynundan Kur'an'ı eksik etmeden savaşır ve kendisi gibi Müslüman olan düşmanlarını diri diri incir ağaçlarına asmaktan çekinmezdi. İstanbul Hükümetinden bol bol yardım görüyordu. Mustafa Kemal, Anzavur'a karşı, kendisiyle aynı ırktan, ama daha genç, daha kafalı olan ve biraz da okuması yazması bulunan Çerkez Ethem'i ileri sürdü. Ethem, Anzavur'a baskın çıktı. Ancak, aslına bakılırsa, milliyetçilerin de ondan çekinmesi gerekecekti. Çünkü Ethem'in kişisel nüfuzu çoğalıyordu. Böylece, güneybatı bölgesi, asilerden şimdilik temizlenmiş oldu.

Bu sefer de milliyetçiler, kuzeybatı bölgesinde yine Çerkezler tarafından düzenlenen daha ciddi isyanlarla uğraşmak zorunda kaldılar. İsyan, oldukça uzak olan dağlarda başgöstermişti. Arkadan Ankara çevresindeki

ovalara yayıldı ve katılanlarla büyüyerek, şehre yirmi beş kilometre uzaklıkta bir kasabaya kadar geldi. Mustafa Kemal, kasaba halkıyla konuşmak için iki mebus gönderdi. Asiler bunları yakalayarak, türlü işkenceler ettiler, az kalsın öldüreceklerdi.[1]

Milliyetçiler, yer yer başgösteren bu gibi olayları bastırmak için, Fransız İhtilâlindeki 'Terör' mahkemelerine benzeyen olağanüstü mahkemeler kurdular. Bunlar adaleti en kısa zamanda ve hemen oracıkta yerine getirecekti. Bunlara 'İstiklâl Mahkemeleri' adı verildi. Bulundukları yerin görevlilerine değil, doğrudan doğruya Meclise karşı sorumluydular. Böylece Meclisin egemenliğini belirtmiş oluyorlardı. Bu mahkemeler daha sonra siyasî amaçlar için kullanılmış ve yetkilerinden dışarı çıkmışlardır. Ama, bu dönemde daha çok askeri bir unsur olarak, ilkel bir adalet organı gibi çalıştılar; başkalarına gözdağı vermek için asi elebaşları hemen ipe çektiler.

İsyan, bir orman yangını gibi kıvılcımları, çayırlar üzerinde sıçrayıp birbirinden ayrı bölgeleri apansız tutuşturarak her yana yayılıyordu. Bunu, savaştan yorgun düşmüş olan ve kendi yurttaşlarına karşı çarpışmak istemeyen ordu birlikleriyle bastırmaya olanak yoktu. Mustafa Kemal daha çok, sıkı bir düzen altında tutulması güç birtakım elebaşılar komutasındaki disiplinsiz çetelere bel bağlıyordu. Çerkes Ethem önemli bir merkez olan Bolu'yu almayı başarmıştı. Bunun üzerine, bazı asî şeflerin idamını istedi. Oysa Ankara, daha önce o bölgeye gönderilmiş olan iki mebusu geri verirlerse canlarının bağışlanacağını kendilerine vaat etmişti. Ölüm cezaları Mustafa Kemal'in onayına sunuldu. Onun bunları imzalamaya kararlı olduğunun anlaşılması, Ziraat Mektebindeki arkadaşları arasında gergin bir hava yarattı.

Kendisi karar vermiş de olsa, bunu bildirmeden önce herkesin ayrı ayrı düşüncesini sormak âdeti vardı. Yine öyle yaptı. Hepsinin bu ölüm cezalarına karşı olduğu belliydi. Özellikle Halide Edip, hükümetin sözünden dönmesi anlamına gelecek ve milli harekete leke sürecek böyle bir şeyin karşısındaydı. Ancak sözlerinin etkisiz kaldığını görüyordu:

'Biraz sonra Mustafa Kemal Paşa'nın kararından caymaya niyetli olmadığını anlamıştım. Gözleri bazen parlıyor, sonra soğuk ve donuk bir ifadeye bürünüyordu. Yüzünün çizgileri derinleşiyor, kaşları kalınlaşıyor bu haliyle çok tehlikeli görünüyordu. Bizim durumumuzdaki adamların merhamet göstermesinin zayıflık teşkil edeceğini ileri sürüyordu. Düşman ele geçtiği zaman, ne vaat edilmiş olursa olsun, mutlak öldürülmeliydi.

1 Olay Gerede'de geçmiştir. Mebuslar, Binbaşı Hüsrev (Hüsrev Gerede) ve Osman Beylerdi. (Çevirenin notu.)

Olayları bu şekilde acımasız bir mantıkla ele alışı çevresindekileri te-
irgin etmişti. Yalnız, Mustafa Kemal konuşurken düşünceli düşünceli bir
oltukta oturan İsmet Bey, ayağa kalktı. Mustafa Kemal Paşa'nın karşısı-
a gelerek yazıhanesine dayandı ve konuşmaya başladı... Bir tabiat kudre-
gibi görünen kurşunî kalpaklı Mustafa Kemal Paşa'nın karşısında Mira-
ay İsmet Bey konuşuyordu. Hiçbir zaman bana onun Türkçesi bu kadar sa-
e, bu kadar makul ve insaniyetle dolu gelmedi... O, bir hükümetin verdi-
i sözde daima durması gerektiğini ve ancak bu sayede halkın güvenini ka-
anabileceğini iddia ediyordu. Fakat uzun bir münakaşa oldu. Ertesi güne
ırakmaya karar verdiler.'[2] En sonra Mustafa Kemal kalktı. Yazıhanesi-
in üstündeki çıngırağı çalarak kâtibini çağırdı. Sonra Halide Edip'in an-
attığına göre, 'bir kâğıda, Ethem'e hitaben Sefer'i ve arkadaşlarını affet-
neyi vaat ettiğimizi, onun için onları öldürmemesini yazdı. İsmet Paşa'nın
ir çocuk gibi gözlerinin parladığını gördüm.'

Ne var ki, bu emir yerine çok geç ulaşmıştı. Ethem daha emri alma-
lan, esirleri öldürtmüştü.

Ziraat Mektebinin bürolarında sürekli bir kaygı havası esiyordu. Mil-
iyetçilerin kaderi kötü bir yola girmişti. Mustafa Kemal bile, birbiri üstü-
ıe kahve içerek ağzını açmadan pencereden Ankara'nın çıplak ve donuk
enkli görünüşünü seyrediyor, 'yorgun ve bazen de umutsuz'görünüyordu.
Yine de 'o günlerde, bütün enerjisiyle, maksat uğruna çalışan dağınık kuv-
vetleri idare etmeye çalışıyordu.'

Kâtibi elinde telgraflarla gelirdi: 'Orası Ankara mı? Burası filânca şe-
ıir. Ben valiyim. Hilâfet Ordusunun yaklaştığını görüyorum. Halkın onla-
a katılmasından korkuyorum. Onlar gelip telgraf tellerini kesmeden önce
emirlerinizi bekliyorum.'Arkadan Hayati Bey, askerce selâm vererek:
Teller kesilmiştir,' diyordu.

Bir telgraf daha: 'Orası Ankara mı? Ben filân şehrin telgrafçısıyım.
Hatlar kesik, ama ben kasabanın iki saat dışında bir merkez kurdum, gece-
eri haberleşebiliyorum. Filân kasabanın kaymakamıyla Hilâfetçiler arasın-
laki konuşmayı duydum. Anlaşınak üzereler. Şimdi de konuştuklarını size
bildiriyorum. Kaymakam vatan hainidir.'

Her gece daha başka merkezlerle de bağlantılarının kesilmiş ve daha
yalnız kalmış olduklarını görüyor, tâ sabaha, gaz lambasının alevi tanyeri-
nin ışıklarıyla sönükleşinceye kadar çalışarak yorgunluktan bitkin hale geli-
yorlar; sonra birkaç saatlik uykuya dalıyorlardı. 'Fakat rahat uyumak da

2 Halide Edip Adıvar: **Türk'ün Ateşle İmtihanı.**

pek mümkün olmazdı.' Çünkü düşmanın burasını da basmasından korkuyorlardı. Meclisin morali de çok bozulmuştu. Birtakım mebuslar, Mustafa Kemal'in isyanı bastırmaktaki beceriksizliğine karşı homurdanmaya başlamışlardı. Bir sabah Meclis binasında, kendi de sinirli olan Mustafa Kemal, arkadaşı Kılıç Ali'yi yanına çağırdı ve pencereye götürerek karşı tepelerden şehre doğru inen bir kalabalığı gösterdi. Bir süvari zabiti olan Kılıç Ali'ye mebusların telâşlanmamaları için kimseye görünmeden, yanına bir grup atlı alarak keşfe çıkmasını söyledi. Sonra pencereden bir kez daha baktılar ve bu 'kalabalığın' bir hayvan sürüsü olduğunu gördüler.

En sonunda bir gece, hemen hemen bütün hatların kesilmesi ve silah seslerinin çok yaklaşması üzerine, bir çekilme planı hazırlama zamanının geldiği anlaşıldı. Gerekirse Ankara'dan ayrılıp Sivas'a gideceklerdi. Bunun için yeteri kadar hayvan sağlandı. Zaman ilerledikçe, bu planı uygulamak gerekeceği daha çok belli oluyordu. Doktor Adnan, her ihtimale karşı yanında bir zehir taşımaya başladı. Mustafa Kemal bile artık gitmek zamanı geldiğini söylüyordu.

Refet Bey güneybatıdan Ankara'ya geldiği vakit bir panik havasıyla değilse bile, şiddetli bir bezginlik havasıyla karşılaştı. Güç durumlardan sonra hemen kendini toparlamasını bilen, iyimser bir adam olduğu için Sivas'a çekilmek konusunda alınan kararlarla alay etti. Bir kere o, buradan ayrılmaya niyetli değildi. Mustafa Kemal ille gitmek istiyorsa, diye şaka etti, o zaman da çekip kendisini vururdu. Savaşın başlangıcında ya başarmak ya da ölmek için ettikleri yemini unutmuş muydu? Üstelik, Sivas yolu düşman tehdidi altındaydı. Sonra, yola çıkmalarına büyük bir engel daha vardı. Kendisi atların bütün eyerlerini saklamıştı. Oturup da askeri durumu nasıl düzelteceklerini konuşsalar daha iyi olurdu. Daha başvurabilecekleri bazı kaynaklar vardı. Örneğin, İzmir dağlarından toplayıp getirdiği üç yüz zeybekten kurulu sadık çetesi.

Bir süre sonra bu kabadayılar, süslü cepkenleri ve gıcır gıcır silahlarıyla, Ankara çevresinde boy göstermeye başladılar. Garip ve ele avuca sığmaz davranışlarıyla şehir halkını ürkütüyorlardı. Kaldıkları yerin aşağısındaki Kalaba köyündeki kadınlar şikâyete başlamışlardı. Zeybekler kızlara bakıyor, onları korkutuyordu. Bir akşam, Mustafa Kemal'in kâtibi büyük salona girerek bütün tellerin kesildiğini söyledi. Aynı anda dışardan tüfek sesleri gelmeye başladı. Bazen tek tük, bazen de sürekli yaylım ateşi halinde...

Halide Edip, 'Önce herkes heyecanlandı,' diyor, 'Mustafa Kemal Paşa ayakta dolaşarak emirler veriyor, hemen herkes ömrünün son dakikası-

yaşadığına inanıyordu.' Halide Edip, bu yakın tehlike karşısında iki ada-
n birbirinden başka şekilde davrandıklarına dikkat etmişti: 'Garip ola-
k, o dakika bende büyük bir merak uyandı. Siviller beni ilgilendirmiyor-
. Çünkü hepsinin korktuğu belliydi. İki büyük asker, Kemal Paşa ile Mi-
ley Refet Bey'di. Miralay Refet Bey, yerinden kımıldamadı. Sakin sakin
garasını içmeye devam etti.' Fakat daha gergin mizaçlı ve refleksleri da-
hızlı olan Mustafa Kemal, sinirli görünüyordu. Gelibolu'da göstermiş
duğu gibi, kendi güvenini hiç umursamadan askerlerinin önünde tek başı-
ateşe göğüs gerecek kadar cesur olduğu halde, bir eylem adamı olarak,
linçsiz bir kalabalık karşısında sâkin davranmak elinden gelmiyordu. Bu,
u herhangi bir harekete geçmekten alıkoyan yepyeni bir durumdu ve tu-
ğa yakalanmış yırtıcı bir kaplan gibi öfke ve dehşet içinde görünüyordu.
erken telefon çaldı ve Refet Bey'in belki de önceden bildiği gibi, bu gü-
ltüyü çıkaranların onun öfkeli zeybekleri olduğu anlaşıldı.

Refet Bey, ertesi gün zeybeklerini alarak Ankara'dan ayrıldı. Musta-
Kemal'e danışmadan şansını denemek ya da gelenek dışı bir diplomatik
üner göstermek istemişti. Geceleyin, hesaplı bir riskle asilerle görüşmek
zere bir çıkış yaptı. Mustafa Kemal kendisini telgrafla adamakıllı payla-
. Fakat Refet Bey geri dönerek: 'İş halloldu.' diye haber verdi. Gerçek-
n de bu cephe üzerinde asilerin baskısı hafiflemişti. Ankara bir kere da-
a nefes alabilecekti. Şimdilik, Sivas'a gitmekten kimse söz etmez oldu.

Bu arada, 1920 Mayısında, milliyetçiler, Hilâfet Ordusuyla boğuşur-
rken, İtilâf Devletleri, Osmanlı İmparatorluğuna dikte etmeyi tasarladık-
rı bir barış projesi üzerinde anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmayı 'Sevres
ntlaşması' diye adlandırılacak olan bir belge hâline sokacaklardı. Churc-
ll'in dediği gibi, 'Batı dünyasının Türkiye'deki tutumu sonucunda yarat-
ış olduğu kin ve nefret ateşi üzerine dökülen bu taze akaryakıt,'milliyet-
lerin davalarında ne kadar haklı olduklarını ispata yaradı. Artık Mustafa
emal, yalnız bir avuç yurtseverin değil, bütün Türk milletinin desteğini
de edecekti.

YİRMİ DOKUZUNCU BÖLÜM

Yunan İstilâsı

SEVRES ANTLAŞMASI, Versailles Antlaşmasının imzasından sonra ardı arası kesilmemiş eğlenceler içinde geçen müttefiklerarası konferanslar 'turne'sinin erken doğmuş bir çocuğuydu. Türklerle yapılacak barış anlaşmasının son şekli, San Remo'daki Yüksek Konsey toplantısında kabul edildi. Konferansın toplandığı gösterişli villa, Hindu dinine göre ruhların, yüzlerce yıl süren keyifli bir tembellik içinde, yeniden madde haline gelmeyi beklediklerı cennetin adını taşıyordu.[1] Lloyd George, buna bakarak: 'Burada üçümüz de Cennetteyiz. Bakalım Şeytan hangimiz olacak?' demişti.[2]

Yunanlıları sevmeyen, Türkleri de fazla küçümsemek eğiliminde olmayan Fransızlarla İtalyanlar, bu konuda onunla aynı düşüncede değillerdi. Yunanlıların Anadolu'ya saldırmasına sonuna kadar karşı koymuş olan Lord Curzon da öyle. Curzon, San Remo'dan önce, kabine üyelerine Amiral de Robeck'in bir telgrafını göndermişti. Amiralin danışmanları, İzmir'in işgalini ve bu işgalin sürüp gitmesini 'gelecek uzun yıllar için bir çeşit kanser, Küçük Asya'da kuşaklar boyunca kan dökülmesine yol açacak bir çıban başı' gibi görüyorlardı. Amiral soruyordu: 'Acaba İngiliz milleti, Osmanlı İmparatorluğunun Yunanlılar yararına parçalanmasının, kalan Türkleri Bolşeviklerin kucağına atacağını aklına getiriyor mu?'

Bütün bu görüşler ortaya boş yere atılıyordu. Konferansın sonunda Lloyd George, Dışişleri Bakanlığında genç bir memur olan Vansittart'a: 'Ne istedikse aldık,' dedi. Vansittart: 'Evet efendim, aldınız!' diye cevap verdi. Başbakan bu cevaptaki inceliği herhalde pek kavrayamamıştı.[3] Bütün isteyip de aldığı şey, Keynes'in 'Kartaca örneği' diye nitelediği

1 Nirvana. (Çevirenin notu.)

2 **Le Matin** gazetesinden naklen **The Times**'den, 20 Nisan 1920.

3 Sir Robret Vansittart: **The Mist Procession.**

r barış anlaşmasıydı. Bu da, Mustafa Kemal'in öteden beri söylediği gi- Osmanlı İmparatorluğunun yıkılıp bir sürü küçük devletlere ve yabancı fuz bölgelerine bölünmesi sonucuna yarıyordu. Türkiye diye bırakılacak y, Anadolu'nun ortasında, denize çıkış noktalarının çoğu yabancılar tara-dan tutulmuş, egemenliği sadece sözde kalmış bir toprak parçasından arettı.

Arabistan'daki toprakları Türkiye'nin elinden alınıyordu. Aslında ırkler buna önceden razı olmuşlardı. Ama ayrıca, Trakya'nın tamamı da ırklerin o kadar nefret ettiği ve aşağı gördüğü Yunanlılara veriliyordu. anbul, çevresinde birkaç kilometrelik bir Avrupa toprağı ile, kuşatılmış r yer gibi kalacaktı. İzmir ve iç kesimi de elden gidiyordu. Yunanlılar ge Denizi'ndeki sekiz Türk adasını alıyorlar, Oniki Ada da İtalyanlara riliyordu. Doğuda bağımsız bir Ermenistan ve özerk bir Kürdistan yaratı-caktı. Üç Büyük Devlet arasında, asıl gizli anlaşmaya ek olarak, Anado-'nun geri kalanından büyük bir kesiminin de Fransız ve İtalyan bölgeleri ırumuna getirilmesi öngörülmüştü.

Daha yakınlarda, boğazlar, milletlerarası denetim altına alınıyordu. ürk maliyesini baştan başa İtilâf Devletleri yönetecek; o iğrenç kapitülas-onlar olduğu gibi kalacak, hattâ daha genişletilecekti. Türk ordusu İşgal uvvetlerinin denetimi altında sembolik bir kuvvete indiriliyor; sayıları sı-rlandırılan jandarma birlikleri de yabancı subaylar komutasına veriliyor-ı. Türk delegasyonuna cevap vermek için bir ay vakit bırakılmış olması-ı rağmen, bunların 'dikta' niteliğindeki bir barış anlaşması koşulları oldu-ı besbelliydi.

Venizelos, bu koşulları Atina'da kendi başına açıklayıverdi. Bu erken ıklamanın, hazırlıksız bulunan Türk kamuoyu üzerinde yaptığı tepki, ustafa Kemal'in işine yaramıştı. İstanbul basını gerçekten de Türkiye' n haritadan silinmesi anlamına gelen bu anlaşmaya karşı, oybirliği ile ışkaldırdı. Milletin büyük çoğunluğu, en sonunda gerçeği görmeye ve Iustafa Kemal'in bir yıl öncesinden herkese aşılamaya çalıştığı milli dü-ınceyi anlamaya başlamıştı. Anadolu'ya geçiş şimdiye kadar damla dam-akan bir suya benzerken, artık ağır ve sürekli bir akış haline gelmişti.

Mustafa Kemal bu durumdan yararlandı ve Bolu isyanının bastırılmış duğu şu sırada, Hilâfet Ordusu üzerine bir kuvvet yolladı. Bu kuvvetler, ilâfetçileri İzmit'ten söküp atarak İstanbul önünde bir İngiliz taburunun ttuğu son ileri karakola kadar ilerlediler. Bu kritik bir andı. İngiliz ordu-ı cephane depolarını ateşe vererek çekilme hazırlığına girişti. Ne var ki, ürkler Marmara'dan açılan deniz topçu ateşi altında sarsıldılar ve dağla-

rın arkasına çekildiler. Yine de Mustafa Kemal, İtilâf Devletlerine bir ke daha meydan okumuştu. Churchill'in görüşü şöyleydi: 'Bir kez daha, bu sefer zayıf bir kuvvetle, düşmanla karşılaşmıştık.'

İngilizler, hemen İstanbul'un boşaltılması için hazırlığa giriştiler. General Milne, takviye istedi. Elinde ciddi bir milliyetçi saldırısına karşı İzmit yarımadasını ve İstanbul'u korumaya yetecek kadar kuvvet yoktu. Şimdi Venizelos'a gün doğmuştu. Lloyd George kendisini bir kabine toplantısına çağırdı. Venizelos da, Churchill'in deyimiyle, 'Hızır gibi'yetişti. İzmir'deki beş tümeninden ikisi, kuzeye yürüyerek İzmit Yarımadasını tehdit eden Türklerin üzerine saldıracak ve onları püskürteceklerdi. Doğu Trakya'dan da ayrıca bir Yunan tümeni gönderebilirdi.

Hintli bilgiçler,[4] bu sefer özel olarak Lympne'de Sir Philips Sassoon'un ince yapılı **İtalianete** villasında milletlerarası bir toplantı yaptılar. Venizelos, önerisini sâkin, iyimser ve inandırıcı bir biçimde yineledi. Mareşal Foch, General Weygand'ın da desteğiyle, askeri nedenlerden dolayı bu teklife şiddetle karşı duruyordu. Ona göre Türkler, başlarda savaş alanında yenilseler bile, çeteleri temizlemek ve bütün Batı Anadolu'yu baskı altında tutarak denizle bağlantıyı korumak zorunluğu ortaya çıkacaktı. Yarısı İzmir'i savunmaya ayrılmış olan Yunan kuvvetleri, bu genişlikteki bir harekât için yetersizdi. İngiliz Genelkurmayı da Fransızların düşüncesindeydi.

Ancak, bir yandan Yunanlıların Akdeniz'in gelecekteki büyük devleti olduğunu düşünen Lloyd George, öte yandan uzmanların bu görüşlerinin Yunan düşmanı önyargılardan ileri geldiğine inanan Venizelos, bu maceraya atılmak isteğindeydiler. Harold Nicolson'un dediği gibi: 'Atinalılara yaraşır rahatlığının ışığı karşısında müttefik devlet adamları Venizelos'un iyimserliğine kapıldılar.' Böylece hepsi Manş'ı geçerek Boulogne'daki şirin **Belle** villasında daha resmi bir toplantı yaptılar. Yüksek Konsey, **Pré Catalan**'daki çay ziyafetleri ve **Casino**'daki gece eğlenceleri arasında, Yunanlıların İzmir'den ileri geçmelerine izin verdi. Yunan saldırısı 22 Haziranda başladı ve Paris'te Türklerle Yunanlılar arasında sınır çizgisi olarak belirtilmiş olan Milne hattını dört noktadan geçti. Bu da mütarekenin bir kez daha çiğnenmesi demekti. Mustafa Kemal, bunu, Almanların Belçika'yı istilâlarına benzetmişti.

Sayıca üstün ve donanımları da modern olan Yunanlılar, kısa bir

---

4 Bu deyimle San Remo'daki Nirvana villasında toplanan diplomatlar kastedilmektedir. (Çevirenin notu.)

savaşla Ali Fuat Paşa'nın dağınık ve kötü donanımlı kuvvetlerini parçalamayı umuyorlardı. Mustafa Kemal'in dediği gibi, 'bu harekât sırasında, Türk fırkaları iskelet halinde ve mühimmatsız oldukları gibi, takviyelerine de henüz imkân yoktu.' Yunanlılar güçlü bir direnişle karşılaşmadılar. Kemal onlara böyle bir şans vermeyecek kadar kurnaz bir tabiyeciydi. Churchill saldırıyı şöyle anlatır: 'Yunan askeri kolları uzayıp giden yollar üzerinde ilerleyerek bir sürü tehlikeli boğazdan harekete geçtiler. Onlar yaklaştıkça, güçlü ve ustaca bir şekilde yönetilen Türkler sanki Anadolu'nun köşe bucağında kayıplara karışıyorlardı.' Çünkü burada Anadolu'nun doğal sınırı olan yayla, iki nehir vadisinin başlangıcında, dik kayalıkların üzerinde, sıradağlardan kurulu bir duvar halinde yükseliyordu. Burası denize dört yüz kilometre uzaklıktaydı.

Türkler düzen içinde Bursa'ya çekildiler. Keşiş dağının eteklerindeki bu kutsal şehri savunmak için eli silah tutan herkes askere çağrıldı. Ama şehir kurtarılamadı. Bursa'nın alınması, Yunan kuvvetlerinin, İzmit'i tekrar ele geçirmek için Marmara kıyısını izleyerek ilerleyen başka bir kolla birleşmesini sağlamıştı. Türk birliklerinin büyük çoğunluğu, arkasında bir sürü göçmenle, Eskişehir'e kadar çekildi. Mustafa Kemal, burada hemen kuvvetlerini toplayıp düzenlemeye başladı. Çünkü arkadan Afyonkarahisar'ın yüzde yüz saldırıya uğrayacağını biliyordu. Bu sırada başka bir Yunan kuvveti Doğu Trakya'ya girmiş ve Edirne'yi ele geçirmişti. Churchill, 'Yunan gücünün bu büyük ve umulmadık başarısı, müttefik devlet adamları tarafından alkışla karşılandı,' der. 'Müttefik generalleri gözlerine inanamıyorlardı; Lloyd George çok sevinçliydi. Bir kez daha o haklı, askerler haksız çıkmışa benziyordu. Bu sefer Spa'da toplanan konferansta: 'Yenildiler,' diye övündü, 'askerlerini toplayıp Mekke'ye doğru kaçıyorlar.'

Lord Curzon sinirlenerek, 'Ankara'ya,' diye düzeltti.

Lloyd George, 'Lord Curzon, benim önemsiz yanlışlarıma bile dikkat edecek kadar naziktir,' diye devam etti. 'Ancak...'

İşte Damat Ferit ve (yine Churchill'in deyimiyle) bu iş için kurmuş olduğu 'kuklalar hükümeti' Sèvres Antlaşmasını bu hava içinde imzaladı. 'Daha doğmadan ölen bir belge... En sonunda Türkiye ile barış yapılmıştı ve bunu imzalamak için Türkiye ile savaşa girilmişti! Ancak bu kez, büyük devletler savaşı yürütmek için kendilerine bir vekil tutmuşlardı. Büyük milletler hesabına girişilen bu gibi savaşlar çoğunlukla vekilleri için tehlikeli sonuçlar verir.'

Şu sırada tehlikede gözüken milliyetçilerdi. Millî Meclis, tarih ve din bakımından Türk ruhunun simgesi olan Bursa'nın Yunan işgali altına girdi-

ğini görünce donup kalmıştı. Burası nasıl olur da böyle kolayca düşmana kaptırılırdı?

Mustafa Kemal, geçen iki ay içinde, bu karışık topluluğa biraz çekidüzen vermek için çok zaman ve çaba harcamıştı. Bu konuda: 'Anadolu'yu düzene sokmadan önce, halkını elime almam gerekiyordu,' demiştir. İlk önce bu halkın seçtiği temsilcilerin inatçı ve kavgacı kafasını yenmek zorundaydı. Meclis, bütün yeni doğmuş toplum kuruluşları gibi kendi önemini kendi gözünde pek büyütüyor ve her şeyi mesele yapıyordu. Mustafa Kemal, yalnız bir azınlığın desteğine güvenebiliyordu: Yakın arkadaşları, birkaç aydın, bir de subaylarla sivil memurların önemli bir bölümü. Ama çoğunluk ona hâlâ eleştirici gözlerle bakıyor; ya bir gafını ya da kişisel kudretini artırmak yolunda bir hareketini pusuya yatmış gibi bekliyordu. Bunların çoğu, bölgesel iktidardan daha geniş bir iktidarı ilk olarak tadan ve bunu olanca genişliğiyle kullanmaya heveslenen Anadolu eşrafıydı. Bir de geri kafalı din adamları grubu vardı ki, isterlerse oy dengesini ya bu ya da şu taraf yararına bozabilecek durumdaydılar.

Bu yüzden, Mustafa Kemal her gün Meclise gidiyordu. Biraz uzak duruşu, hafif alaycılığı, genç görünüşü, kendine yakışan jaketatay ve kalpağı ile, hızlı adımlarla Meclis binasına doğru yürür, yerine oturup notlar alır, sonra söz istediğini bildirmek için kalemiyle sırasının üzerine vururdu. Keskin bakışlı gözlerini üzerlerine diker, açık ve seçik konuşmasıyla onları şaşırtırdı. Ona karşı aşırı bir saygı göstermeyi doğru bulmayan mebuslar, Müslümanlığın cevaz verdiği resmiyetten uzak bir tutum içinde, boyuna sözünü keser, bir şeyler sorarlardı. Mustafa Kemal, kendine tamamen hâkim, birkaç kısa sözle cevap verir, mırıldananları susturur; aynı zamanda da hem inandırıcı hem emredici olan o berrak, çınlayan sesiyle düşüncelerini, görüşlerini, isteklerini ileri sürmeye devam ederdi. En sonunda büyü kendini gösterir, mebuslar onu alkışlamaya başlarlar; oylama lehine sonuçlanırdı.

Ancak bu kez, topluca tartışmaya ve demokratik kurallara alışık olmadıkları için, disiplin dışı davrandıkları da olurdu. Her mebus, sırf kendi hırs ve isteğine kapılarak arkadaşlarını iter, kürsüye fırlar, dinleyenlerin üzerine kucak dolusu konu dışı lâflar yağdırırdı. Salonda, uğultunun arkası kesilmez ve toplantı başkanı elinde çıngırakla boş yere bunları susturmaya uğraşırdı. Çok kez kavga çıkar ve mebusların birbirlerine girip yüz göz dağıtmaları, silaha sarılmaları, ancak daha sözü geçen üyelerin araya girmesiyle önlenebilirdi. Daha önemli durumlarda ise, sükûnet, en sonunda Mustafa Kemal'in kendi adamlarının, her yana korkunç bakışlar atarak, ellerini tabanca kılıflarına götürmeleriyle sağlanabilirdi. Yıllardan sonra Mec-

daha derli toplu bir hal almıştı. Ankara'yı gezmeye gelen bir Amerikalı natör, Meclisi çalışır halde göremediği için üzüntüsünü bildirince Musta- Kemal, yanındaki rehbere döndü ve 'Bizim hayvanat bahçesini niye gös-mediniz?' dedi.

Mustafa Kemal, şimdi cepheden dönmüş ve bir Meclis bunalımı ile rşılaşmıştı. Mebuslar, Bursa felâketi yüzünden kürsüyü siyah örtülerle plamışlar ve nihâî zafere kadar böylece bırakmaya and içmişlerdi. Hep- bol bol yakınıp duruyorlardı. Yeşil Camiin minarelerinden ezan sesi du- muyordu artık. Mübarek Bursa, 'en hunhar düşmanlarımız'ın eline düş- iştü. Bu arada Padişahın hükümetiyle Şeyhislâma da beddua etmekten ri kalmıyorlardı: 'Dinimizi Yunan süngüleriyle mi koruyacaklar?'

Mebuslardan biri söz alarak ayağa kalktı; ama hıçkırıklarını tutama-rak tekrar oturmak zorunda kaldı. Bir başkası söz alarak ağlanacak za-n olmadığını söyledi: 'Efendiler, rica ederim, mendillerinizi cebinize kun. Ağlamayın, ağlamak ancak kadınlara yakışır. Siz erkekseniz bu fa-nın karşısında aslanlar gibi kükremeniz gerekir. Müslümanlığın yüceli-ne yakışır biçimde davranın.' Hilâfeti kurtarmak için, gösterişli nutuklar kmek yetmezdi: 'El ele verip gece gündüz çalışmalıyız. Züppeliği, sar-şluğu, çapkınlığı bir yana bırakalım artık!' Bunun arkasından, savunma lemlerini tartışmak için Meclis gizli bir toplantıya çağrıldı.

Bu oturumda mebuslar, bir yandan Bursa'nın kaybından sorumlu olan mutanların Harp Divanına verilmesini, bir yandan da her ne pahasına ırsa olsun, şehri düşmandan geri almak için hemen harekete geçilmesi- istediler. Genelkurmay Başkanı bir rapor hazırlamaya söz vererek bir-ç haftalık bir vakit kazandı. Mustafa Kemal, öfkelerinin yatışmasını bek-li, sonra siyah örtülü kürsüye çıktı. Sabırla ve kavrayabilecekleri bir klıkla mebuslara durumu anlatmaya başladı. Çünkü mebuslar, gerçek. ruma olduğu kadar askerlik sorunlarına da yabancıydılar. Eldeki bütün vvetlerin Bursa'yı geri almak için biraraya toplanmasını istiyorlardı. ıstafa Kemal, böyle bir hareketin gerçekten yapılabileceğini kabul etti. cak, ne sonuç vereceği pek kestirilemezdi. Şehri herhangi bir süre elde mak güç olurdu. Deniz üstünlüğü olan düşman, Mudanya'ya asker çıka-bilir ve şehri kuşatırdı. Türklerin geri çekilme yollarını kesebilir, üstelik neyden ilerleyerek, hayatî önemi olan Eskişehir - Afyon demiryoluna dırabilir; Türkler de ellerinde kuvvet olmadığı için burayı savunamazlar- Asıl önemli olan şey, Bursa'nın geri alınması değil, bütün Anadolu' ı savunulmasıydı. Bunun için de gerçekçi bir kafayla düşünmek, heye-ları yatıştırmak, tedbirli davranmak ve düşmanın bundan sonraki saldı-

rısı nereden gelirse gelsin, karşılayabilmek için hazırlanarak olayların ge lişmesini beklemek gerekirdi.

Mustafa Kemal sözü ülkenin içinde bulunduğu karışıklığa getird Bunlarla uğraşmak için Bursa'dan dört önemli birlik çekilmiş, bu da şüphe siz Yunanlıların ilerleyişini kolaylaştırmıştı. Her şeyden önce milli birliğ sağlamak gerekiyordu. Demek ki şu anda ülke içindeki isyanları bastır mak, Yunan saldırısına karşı koymaktan daha önemliydi. Mebuslara Tür Ordusunun güçsüzlüğünü anlatmaya çalıştı ki bu da iki aydan beri iktidar da bulunan bir hükümetin değil, ama İstanbul'daki Padişah hükümetini suçuydu.

> **Filân noktada, filân derede, filân köydeki kuvvetimiz, ya da orada ki subay veya komutanımız, düşmanın geçmesine izin vermeseyd bu felâket başımıza gelmezdi diye feryat etmenin anlamı yoktur Tarihte yarılmamış veya yarılmayan cephe yoktur... Cepheler deli nebilir, buna karşı tedbir, delinen kısmı derhal kapatmaktan iba rettir. Bu ise, cephe üzerindeki kuvvetlerden başka, geride, yedek te, kuvvetli kademeler bulundurmakla olur. Yunan ordusu karşı sındaki millî cephemiz bu durumda ve bu kuvvetle miydi? Bütün Batı Anadolu vilâyetlerimiz, Ankara ve dolayları da dahil olduğu halde, daha doğrusu bütün ülkede, kuvvet denilebilecek bir toplu luk bırakıldı mıydı?** •

Bu sorunun cevabı 'hayır'dı. Mustafa Kemal, 'Gerçekler, ne kada acı olursa olsun, daima gözönünde tutulmalıdır,' düşüncesini mebusların inatçı kafalarına iyice yerleştirdikten sonra, sözlerini daha iyimser şekilde bitirdi. Durumun yakın bir zamanda düzeleceğini ve millete umut ve gü ven verecek çarelerin bulunacağını söyledi. Bu arada hükümetin her sını askeri silâh altına çağırması gerekiyordu. Meclis böylece, şimdilik, rahat lamış oldu.

Ama Mustafa Kemal için rahat, huzur yoktu. Pek bir işe yaradıklarını sanmadığı bu adamlar karşısında nefes tüketmek, aslında elindeki yetersi kuvvetlerle bütün cephelerde birden savaşmaktan ötürü gerilmiş olan sinir lerini büsbütün bozmuştu. Ziraat Mektebinde manastır hayatı sürdüren ve gittikçe çoğalmalarına rağmen henüz yeterli kadroya varamayan yardımcı ları da kendisini sinirli ve patlamaya hazır buluyorlardı. Halide Edip onu hayal kırıklığına uğramış romantik gözlerle görmeye başlamıştı:

> 'Mustafa Kemal Paşa'nın kendisi bu günlerde pek titizdi. Anlaşılan Büyük Millet Meclisini istediği gibi kullanamıyordu... Mustafa Ke

> mal Paşa, fikrini yürütmek için her nevi sistemi kullanıyor, zaman zaman George Washington tavrı alıyor, bazen de bir Napolyon havası yaratıyordu. Fakat ilim sahasında çok yüksek olanlar bile onun kudretine yaklaşamazlardı. İnsan tabiatının en zeki bir temsilcisi olan Mustafa Kemal Paşa, daima mevkiini koruyabildi.'

Bu kritik dönemde, Mustafa Kemal'in, çevresindekileri inandırmaya, onlara danışmaya, işbirliklerini sağlamaya ihtiyacı vardı. Yalnız arada bir yüzündeki maske düşüyor ve bir üstünlük isteğini ortaya çıkarıyordu. Halide Edip anlatıyor:

> 'O günlerde bir akşam, Mustafa Kemal Paşa, çiftliğe geldi. Uzun uzun konuştuk. Ne demek istediğini pek anlayamadım. Bana sordu:
> «Doğru değil mi, Hanımefendi?»
> «Dediğinizi pek anlayamadım, Paşam.»
> «Yanıma geliniz, anlatayım.»
> Yanındaki sandalyeye oturdum. O da bu kez fikrini çok açık olarak anlattı ve bunu şu kelimelerle ifade etti:
> «Şunu demek istedim: Herkes benim verdiğim emri yapmalıdır.»
> «Şimdiye kadar Türkiye'nin selâmeti ve hayatı için böyle yapmamışlar mı?»
> «Ben hiçbir tenkit, hiçbir fikir istemiyorum. Yalnız emirlerimin ifasını.»
> «Benden mi Paşam?»
> «Sizden de.»
> Çok açık bir şekilde cevap verdim:
> «Millî maksada hizmet ettiğiniz müddetçe size itaat edeceğim.»
> «Benim emrime daima itaat edeceksiniz!»
> Ben yine açık cevap verdim:
> «Bu bir tehdit mi, Paşam?»
> Birden tavrını değiştirdi:
> «Teessüf ederim,» dedi. «Ben sizi hiçbir zaman tehdit etmem.»

Yazın sonlarına doğru, Yunan cephesi sâkin olduğu bir sırada, Mustafa Kemal, yine önemli bir iç isyanla karşılaştı. Ankara'nın doğusunda, yaylanın ötesinde, eski derebeylerinden Çapanoğlu ailesinin Padişah taraflısı bağımsız bir hükümet kurmak hevesine kapıldığı Yozgat'ta çıkan bu isyan, zengin Kayseri şehrini ele geçirmek amacını güdüyordu. Bastırılamayacak olursa, Orta Anadolu'nun elden gitmesi ve Ankara'daki milliyetçilerin, do-

ğudaki kuvvetleriyle bağlarının kesilmesi sonucunu doğurabilirdi. Mustafa Kemal, Eskişehir'deki Yunan cephesinden, çete başlarının en kendini beğenmişi olan Çerkes Ethem'i çağırttı.

Ethem, karargâha kabadayılık satarak geldi: 'Bu isyan beni ilgilendirmez,' diyordu. Bununla da Mustafa Kemal'in Paşaları başetsinlerdi. Çerkes, onları küçümsediğini de gizlemiyordu. Ne var ki, elinde yeterli kuvvet olmayan Mustafa Kemal, Ethem'i idare etmek zorundaydı. Kendisini Millet Meclisini resmen ziyarete çağırdı; bütün mebuslar kalkarak, Ethem'i ayakta selâmladılar. Gördüğü itibardan koltukları kabaran Çerkes Ethem, Ankara'ya yardımda bulunmaya razı oldu. Ethem'in 'ordu'sunu Eskişehir' den getirmek için özel bir tren gönderildi.

Ankara, çeşitli bölgelerden gelen üniformaları değişik, kılıkları acayip Kuvayi Milliyecilerle dolunca, silahlı bir ordugâh halini aldı. Yozgat'a doğru yola çıkan, gerçekten önemli bir kuvvetti. Ankara şu an için savunmasız kalmıştı. Bu kuvvetler sabah olmadan Yozgat'a vardılar. Bütün gün şehri kuşattılar ve gece, bir 'kara bulut' gibi içeri daldılar.

Sokak sokak, ev ev, yırtıcı ve kıyasıya bir çarpışmaydı bu. Çapanoğulları, şehre girenlerin üzerine damlardan ateşler yağdırarak kendilerini şiddetle savundular. Ethem'in askerleri de evleri bombardımana tutup ateşe verdiler; kentin büyük bir kesimi yanmaya başladı. Top sesleri, korkunç alevler, yaralananların haykırışları geceyi cehenneme çevirmişti; boğuşma, sabaha kadar sürdü. Sabahleyin Kuvayi Milliyeciler şehre hâkim olmuşlardı. Asilerden yakalananlar oldukları yerde yargılanıp idam edildiler. Kaçmış olanlar geri dönüp tekrar dövüşmeye kalktılarsa da, onlar da bozguna uğradı.

Milliyetçilere karşı girişilen ayaklanmaların en sonuncusu ve en kanlısı, belki de en önemlisi olan Yozgat İsyanı böylece bastırıldı. Mustafa Kemal'in şansı vardı. Eğer Hilâfet kuvvetleri, hareketlerini, birbirlerine göre ayarlayabilselerdi, onu yenebileceklerdi. Aslında üç büyük isyanın birbiri arkasına ayrı zamanlarda çıkmış olması ona zayıf kuvvetlerini toparlamak ve bir yerden bir yere kaydırmak için vakit bırakmıştı. O da böylece, bu isyanları kıl payıyla bastırabilmişti.

Tam da zamanıydı. Çünkü Yunanlılar neredeyse sonbahar saldırısına girişeceklerdi. Her şey, Türklerin kuzeyden güneye, Eskişehir'den Afyon'a uzanan ve buradan doğudaki Ankara ve Konya gibi önemli stratejik noktalarla bağlantısı bulunan tren yolunu tutup tutamayacaklarına bağlıydı. Bu elden giderse, bütün Orta Anadolu ile güneyin büyük bir parçası düşmana açılmış olacaktı. Yunanlılar, düzenli ordularıyla, üstün durumday-

ılar. Türklerse en çok başıbozuk kuvvetlere bel bağlamışlardı. Mustafa Kemal yine -Perslerin Roma istilâsı karşısında yaptıkları gibi- düşmanın önünü boşaltıp ikmal yollarını uzatmak suretiyle stratejik bir geri çekilme siyaseti güdüyordu.

Yunanlıların girişecekleri saldırıyı önceden kestirerek, Alâeddin Haydar adındaki gazeteciye şöyle demişti:

> **Yarın, Venizelos, Efendisi Lloyd George'un emrine uyup da yarım milyonluk bir orduyu feda etmek hevesine kapılırsa, güç de olsa, belki Ankara'yı, hattâ Konya'yı işgal edebilir. Biz Sivas'a çekilirsek, gerilla savaşımız iki kat kuvvet kazanacak ve ordumuz dokuz yüz kilometre uzunluğundaki cephelerini kolaylıkla yarabilecektir. Mösyö Venizelos Anadolu'da başının belâsını bulacak ve Yunan orduları en sonunda -toprak altında binlerce ölü bırakarak- kendilerinin olmayan bu ülkeden atılacaktır.'**

Yunan saldırısı, demiryoluna yöneltilmişti. Milliyetçiler, başta bütün hat boyunca yenilgiye uğradılar. Lloyd George, Avam Kamarasında, 'Türkler öylesine parçalandılar ki, artık toparlanamazlar,' diye böbürleniyordu. Oysa, Fransa ve İtalya telâşlanmışlardı. Yunanlıların yakın bir gelecekte Anadolu'yu istilâ etmeleri işlerine gelmiyordu. Yunanlıların Marmara kıyısıyla boğaz bölgesini Türklerden kurtarmakla, istediklerini elde etmiş olduklarını ileri sürdüler. Artık onları frenlemek zamanı gelmişti. Lloyd George ve Venizelos'a karşın, Yüksek Konseyi kendi görüşlerine çevirmeyi başardılar. Konsey, Yunanlılara daha fazla ilerlememelerini bildiren bir telgraf yolladı.

Yunanlılar, varmış oldukları bütün noktalarda durup mevziye girmek zorunda kaldılar. Demiryolu ile yaylanın asıl başladığı yerde, sarp dağlar bölgesinde bulunuyorlardı. Cephe hatları üç kat uzamıştı. İkmalleri için aralarında yeterli demir ve kara yolu yoktu. Yeni cepheleri, tehlikeli derecede geniş bir düzeye dağılmış cepheler şeklindeydi; bu cepheyi tutmak, Yüksek Konseyin teşvikiyle bırakmış oldukları düzlük arazideki kesintisiz cepheyi tutmaktan güçtü. Belki izin verilip de daha ileriye gidebilmiş olsalardı, yine bundan daha uygun bir hatta varabilirlerdi. Fransızlarla İtalyanlar bu işe sevindiler. Mustafa Kemal de Yunanlıları denize kadar sürmek için kendisine gerekli olan düzenli orduyu kurabilecek kadar zaman kazanmıştı.

Bu amaca varmak için de, Robeck'in Lord Curzon'a, Lord Curzon'un da İngiliz Kabinesine boş yere yapmış oldukları uyarılarda belirttikleri gibi, Rusya ile ciddi diplomatik ilişkiler kurmaya başlamıştı.

OTUZUNCU BÖLÜM

Türk - Sovyet Antlaşması

'KÖPRÜYÜ geçinceye kadar ayıya dayı demeli.' Bu, ünlü bir Türk atasözüdür. Deli Petro'dan ve onun genişleme siyasetinden bu yana, her kuşak, bir Türk-Rus savaşına tanık olmuştur. Şimdi, Batı tehdidi altındaki Kemalistlerle Bolşevikler de, tarihlerinin bu dönüm noktasında birbirlerine yaklaşmak için, ihtiyatlı adımlarla, bazı köprülerden geçmek zorundaydılar. Mustafa Kemal de, Anadolu'ya ayak bastığından beri, sırf İtilâf Devletlerine karşı koz olarak kullanmak için bile olsa, Sovyetlerle bir anlaşmayı ciddi şekilde düşünmeye başlamıştı.

Ruslar, Türk Devrimine karşı ilk başta olumlu bir tepki göstermişlerdi. Bunu resmen kendi devrimlerinin bir benzeri ve 'Müslüman dünyasına yayılışı' şeklinde yorumlamışlar; **İzvestiya** da 'Asya'da ilk Sovyet ihtilâli' diye müjdelemişti. Birbiri ardından Denikin ve Vrangel ordularıyla Avrupa müdahalesinin tehdidi altında bulunan Bolşevikler için Türkiye'nin stratejik bakımdan önemi büyüktü. İtilâf devletleri, Türkleri olduğu kadar Rusları da ilgilendiren Kafkasya bölgesine, iki taraf arasında bir mendirek gibi kendi birliklerini yerleştirmiş bulunuyorlardı. Devrimci bir Türkiye, Rusların açık olan yanlarını koruyabilirdi.

Sivas Kongresi'nden sonra Mustafa Kemal, Sovyet Rusya'ya gayri resmi bir temsilcinin gönderilmesini ve Sovyetlerden para ve silah yardımı almak olanaklarının araştırılmasını uygun görmüştü. Bu iş için eski İttihatçılardan, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa seçildi. Bir parça da onun çabasıyla, 1920 yılının ilk aylarında, Anadolu'ya, Ruslardan, az da olsa bir yardım gelmeye başladı.

Ancak İngilizler, 1920 baharında giriştikleri saldırı hareketiyle, Mustafa Kemal'in Sovyetlere ilk olarak resmi ve ciddi görüşme teklifinde bulunmasına yol açmış oldular. İstanbul'un işgali, Sevres Antlaşması koşulla-

ıın açığa vurulması ve bunun doğurduğu savaş, Sovyetlerden bir an önce rdım almayı gerektiriyordu.

Kâzım Karabekir Paşa başkanlığındaki bir heyetin, Bakû'ya gönderilesi olumsuz bir şekilde sonuçlanmıştı. Büyük Millet Meclisinin kurulmuş ması Mustafa Kemal'e, Moskova'ya resmî bir diplomatik heyet gönderek gibi daha kesin bir adım atmak fırsatını verdi. Bu heyete, Hariciye ekili Bekir Sami başkanlık ediyordu. Bekir Sami, Çerkez soyundandı. Basi da, Rus Ordusunda generalken, Çarlık rejimiyle bozuşmuş ve Türki'ye sığınmıştı. Mustafa Kemal ayrıca Lenin'e bir mesaj yollayarak, dipmatik ilişkilerin kurulmasını önermiş ve emperyalizme karşı mücadelende, Türkiye'ye yardım edilmesini istemişti.

Bir süre sonra, Çiçerin'in imzasıyla bir cevap geldi. Çiçerin bu mektunda, Misakı Milli'yi tanıdıklarını ve Millet Meclisince 'emperyalist hümetlere karşı sizin giriştiğiniz askeri harekâtla bizim çabalarımızın birştirilmesi' yolunda alınan kararı kabul ettiklerini bildiriyor; diplomatik şkilerin ve konsoloslukların hemen kurulmasını öneriyordu. Toprak konunda iki tarafı da ilgilendiren bölgelerde bir referandum yapılmasını ve ırkiye ile Ermenistan ve İran arasındaki sınır sorunlarının çözümünde ısya'nın aracılıkta bulunmasını da ileri sürüyordu. Bu önerileri, ilke olak kabul eden Mustafa Kemal, bir karşı öneride bulunarak, doğudaki ırk vilâyetlerini Ermenilerden geri almak için girişilecek askeri harekâ karşılık, Rusya'nın Azerbaycan üzerindeki haklarını tanıyacağını bildir- Sonuç olarak, 'ortak mücadelemiz uğruna kuvvetlerimizin düzenlenmeiçin para ve silah yardımı' istedi.

Bu arada, Kâzım Karabekir'in Ermeni işgalindeki bölgelere karşı sarsızlıkla girişmek istediği, Mustafa Kemal'in de haziran sonunda başlaısını uygun gördüğü harekât, bu karşılıklı pazarlık yüzünden geri bırakılştı. Böylece yine bir süre daha bir şey yapmadan beklemek zorunda ka- Karabekir Paşa gittikçe sabırsızlanıyor, sinirleniyor ve şimdi mevcudu- on yedi alaya yükselttiği çocuk ordusuyla kendini avutuyordu. Moralleri zulmasın diye, işsiz duran askerleri arasında çiçek düzenleme yarışları pıyor, onları yemek masalarını türlü renkte çiçek buketleriyle süslemeye vik ediyordu. 'Çiçeklerle uğraşmak insanlar üzerinde çok iyi etki yapar, ellikle sert ve sinirli olanları yatıştırmaya yarar,' diyordu.

Böyle bir kenarda kalmış olmak Kâzım Paşa'nın sinirlerini germişti. ndi boyuna Mustafa Kemal'in ülkeyi yönetişini eleştiren sayısız telgraf- çekiyordu. Aslında zaman Mustafa Kemal'in lehine işliyordu ama, Kâ- Paşa bunu anlayamıyordu. O, Erzurum'da ordusunun böyle iş gör-

mez durumda bırakılmasına ateş püskürürken, Yüksek Konsey Paris'te şehrin ve vilâyetin, 'özgür ve bağımsız bir devlet' kurmaları için Ermenilere verip verilmeyeceğini tartışıyordu. Ancak, bu bağışı askeri bir hareketle desteklemeye hazır olmadıkları da ortaya çıkmıştı. Başkan Wilson'dan Ermenistan sınırlarının saptanmasında hakem olması rica edildi. Ancak onun neden sonra bildirdiği kararın artık gerçekle hiçbir ilgisi kalmamıştı. Kemalistlerle Bolşevikler, el ele, bundan böyle Asya haritası üzerinde bağımsız Ermenistan diye bir yer olmayacağını çoktan kararlaştırmış bulunuyorlardı.

Türk siyasi heyeti, Karadeniz'de ve Rusların savaş ve ihtilâl yüzünden bozulmuş demiryollarında yetmiş günlük dolambaçlı bir yolculuktan sonra temmuzda Moskova'ya varmıştı. Biraz da bu yolculuğun güçlüğünden ve işlerini bozduğundan yakınarak, Anadolu'ya silah gönderilmesi için derhal 'bağımsız' Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinden geçit verilmesini istediler. Sözlerine, buraya sadece yardım almak için değil, bir ittifak anlaşması yapmak için gelmiş olduklarını da eklediler. Ruslar işi savsaklıyor, kaçamaklı cevap veriyorlardı. Çiçerin'e bakılırsa, Ruslar, Türkiye'nin savunmasına yardıma kararlıydılar; ancak, şu sırada, bir yandan Vrangel ordusunun, bir yandan da Polonya'da İtilâf Devletlerinin yarattıkları tehlike kesin bir anlaşmaya varmayı geciktirebilirdi. Çok geçmeden Rusların Türkiye'ye yardımı, Türk topraklarından bir parçasının Ermenistan'a verilmesi için pazarlık konusu yaptıkları açıkça anlaşıldı. Tabii sonradan bu toprakları kendilerine maletmek niyetindeydiler.

Heyet, Lenin tarafından birkaç haftalık bir gecikmeyle kabul edildi. Lenin, ulaşım yollarının açılması ve genellikle Türkiye'ye yardım konusunda daha anlayışlı davrandı. Ancak, Rusya'nın Ermenistan ve Gürcistan üzerinde yakın gelecekteki niyetlerini de gizlemedi. Türkler, Sovyet Rusya'nın, eski Çarlık siyasetini, bu sefer savaşla değil de barışçı yollardan sürdürmek istediğini anlamışlardı. Bekir Sami Bey, Ankara'ya gönderdiği bir raporda, Rusların her an için Ermenistan hükümetini devirebileceklerini bildirdi. Bu yüzden Anadolu'dan girişilecek harekâta hemen başlanmalıydı.

Mustafa Kemal, bunun üzerine, Mecliste, bir açıklama yaptı. Kendi görüşüne göre, bugünkü Rus siyaseti, İslâm âlemini iyi niyetleriyle kandırarak Türk etki alanının yayılmasını engellemek, Batıya karşı Türk devrimini kendi eseriymiş gibi göstermek ve sonunda komünizmi, Türkiye'ye yerleştirerek uydu devlet durumuna getirmek amacını güdüyordu.

Öte yandan, hem Batıdan, hem de Müslüman devletlerdeki Bolşevik

şmanlığından çekinen Ruslar, Türklerle iyi geçinmek zorundaydılar. Bu kımdan, eninde sonunda bir anlaşmaya yanaşacaklardı. Mustafa Kemal, tek kuruş ve bir tanecik mermi şeklinde de olsa, yardımın hemen başlaısı ve Karadeniz yolundan gönderilmesi gerektiğini bildirdi. Ruslar, bol bhane yardımı yapacak durumda olmasalar bile, hiç olmazsa verecek alları vardı. Bundan başka 'Moskova razı olsa da, olmasa da,' Ermenis'a karşı kesin bir harekete girişmek şarttı.

Bu arada Ruslar, Müslüman komşularına bir yandan yaranıp bir yann da gözdağı vermek niyetiyle, Doğu devletlerini eylül ayında Bakû'da kongreye çağırmışlardı. Mustafa Kemal buraya kalabalık bir heyet gönrdi. Ruslar da, eskiden Enver Paşa'nın yaptığı gibi, Hindistan sınırları kadar uzanan bir Müslüman birliği düşüncesini koz olarak kullanmakydılar. Enver Paşa da doğal olarak bu işte bir rol oynamaya can atıyor. Almanya'dan, Cemal Paşa ile birlikte Moskova'ya geçmişti. Enver, bonun kısalığını örtmek için başına giydiği upuzun siyah bir fesle, Mosko sokaklarında ve hükümet dairelerinde dikkati çekiyordu. Bakû'da, çoğu usya'ya pek güvenmemekle birlikte, ondan bir şeyler koparmak isteğin olan Müslüman liderler arasında Enver de vardı.

Enver Paşa, daha önceden Mustafa Kemal'le mektuplaşmaya girişiş, kendisine 'İslâm dünyasını örgütlemek ve ülkemizi kurtarmak için' çaşmaya başlamış olduğunu bildirmişti. Bol bol 'ben' kelimesini kullanak, Mustafa Kemal'e Sovyet liderleriyle içli dışlı olduğu izlenimini verek istiyordu. Yalnız silah değil, asker yardımı da sağlayabilecekti. 'Bura gelen arkadaşlardan birtakım zorluklarla karşılaştığını öğrenmiş bulunuorum,' diyordu. 'Bunu zaten tahmin etmiştim.' Bununla birlikte Ruslaran alınacak yardımın pek önemli olacağını sanmıyor; akıl öğretircesine, Onun için, sen ülkedeki anlaşmazlıkları yatıştırmaya çalışsan daha iyi edersin,' diyordu.

Mustafa Kemal, bu mektuplara oldukça nazik cevap verdi. Bazı işler in Enver Paşa'dan yararlanabilirdi. Şimdiye kadar olduğu gibi, Hilâfet dına hareket ederek, hem İngilizleri yenmek, hem de Ruslara karşı bir enge sağlamak için İslâm âleminden yararlanmayı düşünüyordu. Bu bamdan, Enver Paşa'nın Doğudaki çeşitli milliyetçilik hareketlerini birleşrmek yolundaki düşüncesini uygun bulmuştu. Ancak, ona, Rusya'nın şüpesini uyandırmaktan başka bir şeye yaramayacak olan bir Pan-İslamizm macerasına atılmaktan kesin olarak kaçınmasını önerdi.

Mustafa Kemal, Cemal Paşa'nın mektubuna da aynı terimlerle, ama iraz daha teklifsiz bir tonla cevap vermişti. İkisine de Moskova ile varıla-

cak anlaşmanın daha fazla gecikmeyeceğini umduğunu bildiriyordu. Gerçekten Moskova'da bir dostluk anlaşması parafe edildi. Yusuf Kemal Bey bunu alarak Türkiye'ye döndü.[1] Moskova'dan ayrılırken bindiği trene, bir milyon altın ruble ile (ki bunun çoğu Ankara'daki memur maaşlarının ödenmesine harcanacaktı) yardımın sembolik nitelikte ilk taksiti olarak silah, cephane ve donanım yüklenmişti. Bunlar Karadeniz'den motörlerle Türkiye'ye taşınacaktı.

Ne var ki, birkaç gün sonra Çiçerin, Bekir Sami Bey'le konuşurken sınır meselesini ortaya atarak, Van ve Bitlis vilâyetlerinin Ermenistan'a verilmesini istedi. 'Türkiye'ye yapılacak yardım, bu ilkenin kabulüne bağlıdır,' diyordu. Mustafa Kemal bunu duyunca, kaybedecek vakit olmadığını anladı. Çiçerin'in önerilerini kesin olarak geri çevirdikten sonra orduya Ermenistan üzerine yürümek emrini verdi.

Böylece, Kâzım Karabekir'in sabrını taşıran uzun bekleyişin sonu gelmişti. Saldırısının amacı, 1877 savaşında Ruslara bırakılıp 1918'de Enver Paşa tarafından geri alınmış, fakat mütarekede İtilâf Devletlerinin zoruyla yine kaybedilmiş olan Türkiye'nin 'Ermeni' vilâyetlerini; Kars, Ardahan ve Batum'u tekrar ele geçirmekti.

Karabekir, ordusuyla 20 Eylülde saldırıya geçerek Sarıkamış'ı zaptetti. Biraz moladan sonra Kars'a yürüdü ve orayı da bir direnmeyle karşılaşmaksızın aldı. Ermeni-Rus komutanı bu sırada uykudaydı. Yaveri, düşman şehre girip de karargâhı basıncaya ve binlerce esir alıncaya kadar, kendisini uyandırmaya cesaret edememişti. Kâzım Paşa'nın ordusuyla başa çıkacak durumda olmayan Ermeni ordusu, darmadağın bir halde Arpa Çayı'na doğru çekildi. Türklerin misillemeye girişmelerinden korkan sivil halk da panik halinde arkasına takılmıştı.

Kars'ın ele geçtiği haberi, Ankara'da büyük bir sevinç yarattı. Mustafa Kemal, karargâhını, gar yakınındaki bir binaya taşımış, Ziraat Mektebindeki büyük salon da, gittikçe artan maiyetini yerleştirmek için bölmelere ayrılmıştı. Halide Edip, geçirdiği bir hastalıktan sonra buraya gittiği zaman gözlüklü, şişman bir adam karşısına çıkarak: 'Sefa geldiniz, uğur getirdiniz. Şarktan şimdi aldığımız bir telgrafa göre, Kâzım Karabekir Kars'a girmiş,' dedi. 'Bundan sonra küçük bölmelerde oturan subaylara seslenerek: «Şark kısmını idare edenler bu akşam tatlı yiyecekler, garp kısmında olanlar pırasa yiyecekler,» dedi. Etrafını yirmi kadar kurmay subayı aldı... Neşeli, şişman subay, Mustafa Kemal Paşa'nın yanında hizme

1 Yusuf Kemal Tengirşek.

eden Yüzbaşı Tevfik'ti[2] Kars'ın işgali bizim umutsuz durumumuzda tek ışık olmuştu. Miralay İsmet Bey de çok sevinmişti. Geldi, hemen oturup, 'Kâzım Karabekir'i tebrik edelim," dedi. Derhal bir kutlama telgrafı yazdık.'

Ermenilerin, Çiçerin'e başvurmalarından bir şey çıkmadı. Başkan Wilson'dan da ancak 'uzlaşmazlıkların çözümü' yolunda aracılığa hazır olduğuna dair boş bir cevap aldılar. Bunun üzerine mütareke istemek zorunda kaldılar. Eylül başlarında Gümrü'de Türklerle Ruslar arasında bir anlaşma imzalandı. Türkiye, Millî Hükümetin imzaladığı bu ilk uluslararası anlaşmayla, Aras ve Arpa Çayı boyundaki eski sınırlarına kavuşmuştu.

Bu arada Ruslar, Vrangel ordusunu yenmişlerdi. Rus göçmenleri İstanbul'a akın ettiler. Getirdikleri mücevherleri yok pahasına satarak açıkgözleri zengin ediyor, gazinoları canlandırıyor ve yeni İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un dediği gibi 'aslında bir sefahat merkezi olan' İstanbul'u büsbütün sefahate boğuyorlardı. Böylece Ruslar da Ermenistan'ın geri kalanını ele geçirmekte serbesttiler. Suvarileri, karlı sokaklarda at oynatarak Erivan'a girdikleri vakit ne bir tek silah patlamış, ne de halk arasından bir ses duyulmuştu. Parlamento binasının balkonundan verilen nutuklarda Marx ve Lenin'den heyecanlı pasajlar okunuyor, 'Yaşasın Sovyet Ermenistan! Yaşasın Sovyet Azerbaycan! Yaşasın Sovyet Rusya! Yakında Gürcistan da Sovyet olacak, arkasından da Türkiye. Kızılordumuz bütün Avrupa'ya yayılacak... Yaşasın Üçüncü Enternasyonal!' diye naralar atılıyordu. Caddedeki halktan bir ses çıkmıyordu. Bir Ermeni, **'Quelle blague!'** diye mırıldandı.[3] Ülkesi, böylece Birleşik Sovyet Sosyalist Ermenistan Cumhuriyeti olmuştu.[4]

Bunu izleyen aylarda, Türklerle Ruslar, Transkafkasya'nın geri kalan kesimini aralarında bölüştüler. Ruslar, Gürcistan'a girerek orada da bir Sovyet Cumhuriyeti kurdular. Türkler Ardahan'la Artvin'i aldılar. Batum yarışını Kızılordu kazanmıştı. Şimdi bu askeri kazançları, siyasi bir kalıba uydurmak işi kalıyordu.

Mustafa Kemal, Moskova'ya, Yusuf Kemal Bey başkanlığında yine bir temsilci heyeti gönderdi. Heyet bu sefer, çok dolaşmadan doğruca Gürcistan üzerinden geçti, yolda bir Gürcü kişizadesinden uygun fiyatla beş on şişe de içki satın aldılar. Moskova'da dostça karşılanmışlardı. Bu

2 Tevfik Bıyıkoğlu.
3 Atma!
4 Oliver Baldwin: **Six Prisons and Two Revolutions.**

seferki konuşmalarını diplomat Çiçerin'le değil, daha makul olduğu görülen gerçekçi Stalin'le yapıyorlardı. Yusuf Kemal Bey'in bundan daha memnun kaldığını göstermesi üzerine, Stalin de iki parmağını başının üzerinde kaldırıp oynatarak, Çiçerin için: 'Ne olacak, diplomat işte!' demişti.

Kemalist hükümetle, Sovyetler Birliği arasındaki Moskova Antlaşması 16 Mart 1921'de imzalandı. Bu da, daha önce parafe edilmiş olan ilk anlaşmanın genel çizgileri içinde kalıyor; yalnız bazı eklemeler yapılıyordu. Taraflar, 'doğuda yaşayan halkların millî kurtuluş hareketleri ile Rus emekçilerinin yeni bir toplum düzeni kurmak uğruna giriştikleri savaş sırasında ortak noktalar bulunduğunu' gözönünde tutuyor ve 'milletlerin bağımsızlık ve özgürlük haklarını' tanıyarak diledikleri hükümet şeklini seçmek konusunda özgür olduklarını kabul ediyorlardı. Her iki taraf da birbirlerinin topraklarında bozguncu çalışmalarda bulunmamaya söz veriyorlardı.

Böylece Mustafa Kemal'le Stalin, birbirleriyle anlaşarak, harita üzerinde bir çizgi çekmişler ve aralarındaki bütün sorunları değilse bile, sınır sorununu, iki geleneksel düşman Türkiye ve Rusya arasında bugün bile kavgasız sürüp giden bir çözüme bağlamışlardı.

OTUZ BİRİNCİ BÖLÜM

Başıbozukların Sonu

MOSKOVA görüşmeleri sürüp giderken, Mustafa Kemal'le arkadaşları da yurt içinde bunlarla ilgili düşünce akımlarına bir düzen vermeye çalışıyorlardı. Gençliğinden beri Batı düşüncesiyle yoğrulmuş olan Mustafa Kemal, Bolşevik değildi. Komünizme kesin olarak karşıydı. Türk heyeti Ruslarla görüştüğü sırada o: 'Bizim Bolşevik olmamız sözkonusu değildir,' diyordu. 'Biz, millet olarak kendi ilkelerimize ve geleneklerimize bağlıyızdır... Sovyetler bize yardım edebilecek durumda ve düşmanlarımızın düşmanıdırlar... Ancak bizim, kendi amaçlarımızı bir yana itip de Sovyet uydusu olmamız gibi bir şey asla düşünülemez.'

Ne var ki, şu anda, politik nedenler yüzünden, Sovyetlerle dostluk kurmak gerekiyordu. Mustafa Kemal, Rusya ile hem iyi geçinmek, hem de yutulmamak için fazla sarmaş dolaş olmamak zorundaydı. Bu da kendisini, değil yalnız Moskova'da, yurt içinde de birtakım güç sorunlarla karşı karşıya getirmişti. Burada milliyetçiler arasında birbiriyle çatışan akımları ustalıkla yönetmesi, Rusya'yı tutanları bir yandan harekete getirirken, öte yandan da fazla ileri gitmemelerini sağlamak için tedbirler alması gerekiyordu.

Jön Türkler devriminden bu yana, Türkiye'nin izleyeceği yön konusunda iki düşünce akımı belirmiş ve şimdi de daha kesinlikle ortaya çıkmıştı: Batı ülküsünü tutanlar sağda, Doğu ülküsünü tutanlar solda yer alıyordu.[1] Batı ülküsü, on dokuzuncu yüzyıldan beri Türk liberallerinin tasarlamış oldukları gibi, 'Batının sosyal ve ekonomik yapısına uygun bir hükümet şeklini öngörüyordu. Ancak bu sırada, Ankara'da, millet Avrupa'ya düşman kesilmişken, bu düşünceleri savunmak için cesaret isterdi. Onun için 'Batı-

1 O zaman Garp Mefkûresi, Şark Mefkûresi terimleri kullanılırdı. (Çevirenin notu.)

cılar' da ister istemez 'Doğucular'la bir çizgiye girmişlerdi. Ancak hem gelenek, hem de duygu akımından bağdaşmadıkları Sovyet yönetiminin karşısındaydılar.

Doğu ülküsünü tanımlamak biraz daha zordu. Bu, Batı uygarlığının ömrünü tamamlamış olduğu inancından hareket ederek, açık seçik olmayan, zihinlerde tam belirginleşmemiş, yeni bir sistem arayışından kaynaklanıyordu. Önce, insanlık için 'eylem'den çok 'düşünce'ye dayanan bir çözüm yolu bulmak peşinde koşan idealist İttihatçılar arasında doğmuş, Rus İhtilâlinin çıkması üzerine birdenbire güç kazanmıştı.

Bunların başında, Maliye Vekili Hakkı Behiç Bey bulunuyordu. Meclisin ufak değişikliklerle onayladığı hükümet planı da aslında, Marksist felsefeyi benimsemiş olan Hakkı Behiç'in eseriydi. Şimdi, ne olduğu pek anlaşılamamakla beraber, komünizm üzerinde açıkça konuşmalar yapılan Mecliste de Doğu ülküsüne bağlı olanlar vardı. Gariptir ki, bazı din adamları da bu düşünceleri hoş karşılıyor ve Halide Edip'in dediği gibi, 'Bunlar da Şark Mefkûresini eski İslâm demokrasisi halinde diriltmek istiyorlardı.'

Yine gariptir ki, çete başları arasında da güçlü bir komünizm akımı başgöstermişti. Bunlar komünizmi, en çok, cahil çeteciler üzerindeki durumlarını sağlamlaştırmak için istiyorlardı. Bu yüzden de Yeşil Ordu adındaki örgütten gittikçe daha fazla yararlanmak yolunu tutmuşlardı. Yeşil Ordu, isyanlar sırasında, Mustafa Kemal'in de onaylaması üzerine kurulan gizli bir örgüttü. Genel Sekreteri de Hakkı Behiç Bey'di. Bu, ordu içindeki çözülmeler karşısında, millî kuvvetlere yeni bir ruh aşılamak amacıyla kurulmuş olan ve milliyetçi ülkülerle beslenen düzenli bir askeri güçtü.[2]

Mustafa Kemal bunu, durumun gerektirdiği ivedi bir önlem olarak kabul etmişti. Ancak Yeşil Ordu biraz sonra iki zararlı akımın kaynağı halini aldı. Bir yandan, milli hareketin ergeç dayanması gereken düzenli ordu zararına çeteler kurmaya başladı; öte yandan da isteyerek ya da istemeyerek komünistlerin ve özellikle Çerkez Ethem'in elinde bir araç haline geldi. Kazandığı birkaç başarı ile koltukları kabaran Ethem, Mustafa Kemal'e açıktan açağa kafa tutacak kadar küstahlaşmıştı. Yeşil Ordu kendini Kızılordu'nun Türkiye'deki karşılığı olarak görmeye ve **Yeni Dünya** adındaki bozguncu bir gazete ile etkisini yaymaya başlıyordu. Önceleri Moskova ve Bakû'da çıkan bu gazete, şimdi yayınlarını Eskişehir'de sürdürmekteydi. Rus ajanları da, Türk köylüsünün hoşnutsuzluğunu sömürerek, başı-

2 Yeşil Ordu, Rusya'da ihtilâl öncesinde Müslüman vilâyetlerindeki komünist asilerin kurduğu örgütün adıydı. Türkler de onlardan almışlardı.

uk askerlere komünist doktrini aşılamak için Yeşil Ordu saflarında uy- bir ortam bulmuşlardı.

Yunan istilâsı sırasında, Yeşil Ordunun, Mustafa Kemal'i arkadan vu- lleceğini gösteren, birçok belirtiler ortaya çıkmıştı. Bir an geldi ki, stafa Kemal kendi güvendiği adamları bile bu örgütün saflarına soka- z oldu. Yeşil Orduya kendi onayı olmadan atamalar yapılıyor, örgütün şmaları denetiminin dışına çıkıyordu. Yaverlerinden birinin kendisine er bile verilmeden örgüte alındığını öğrenince, artık Yeşil Orduyu da- nak zamanının geldiğine karar verdi. Yeşil Ordu liderleriyle komutan- nı Ankara'ya çağırdı. Orada gece geç saatlere kadar süren bir toplantı unda istediğini elde etmeyi başardı. Mustafa Kemal, dileklerini başka- na kabul ettirirken onlara da kendi isteklerini elde etmiş oldukları izle- ini verirdi. Bu toplantı da, onun bu ustalığının tipik bir örneğidir. So- nda alınan kararlar bir liste halinde yazılmış ve imzalanmıştı. Herkes ıldıktan sonra Mustafa Kemal, yanındaki arkadaşı Tevfik Rüştü'ye dön- ve, 'Şu saksının içine bak,' dedi. Tevfik Rüştü Bey elini soktu ve bir kâ- çıkardı.

'Oku!' dedi Mustafa Kemal.

Tevfik Rüştü okudu. Kâğıtta yazılanlar, konferansa katılanların kendi ünceleri gibi kabul etmiş oldukları kararların aynıydı. Mustafa Kemal u sabahleyin, kurmay başkanı ile beraber hazırlamıştı.

Sonuç olarak Yeşil Ordu dağıtılıyor, bu işe karışmış olan ve aralarınmebuslar da bulunan bazı kimseler, cezalandırılmak üzere İstiklâl Mah- nelerine veriliyordu. Yeşil Orduya oldukça bel bağlamış olan Ruslar, başarısızlıklarını 'Proletarya liderliği yokluğuna' yüklediler.

Bu olaydan ve komünist yeraltı çalışmalarının gittikçe genişlemesin- ı kuşkulanan Mustafa Kemal, Yeşil Ordunun yerini almak üzere kendi- bir komünist partisi kurmaya karar verdi. Bu kurnazça davranışla, komü- tleri bir düzene sokup, kendi denetimi altına almayı umuyordu. **Yeni nya** idarehanesi, Eskişehir'den Ankara'ya getirildi. Burada daha etkin şekilde denetlenebilecekti. Bir yandan da Sovyet ajanları arasında faz- tehlikeli olanların ayıklanması yoluna gidildi.

Mustafa Kemal, Hakkı Behiç Bey'i Partinin başına getirdi. Hakkı Be- , derhal bellibaşlı milliyetçi liderlere **'Sevgili Yoldaş'** diye başlayan bir nelge gönderdi. Bunda, Partinin Üçüncü Enternasyonalin ilkelerine da- ndığını ve doğrudan doğruya ona bağlı olduğunu açıklıyordu. Dahiliye kâleti de gerekli izni vermişti.

'Parti programı, Komünist Partinin önümüzdeki genel kongresine su-

nulacaktı. Gizli Yeşil Ordu örgütü de Partiye katılmış olduğuna göre a tık, Bolşevizm, Komünizm düşünce ve temelleri üzerinde hiçbir cemiyeti heyetin faaliyette bulunması... doğru değil.'[3] Öteki ordu komutanlarına o duğu gibi Ali Fuat Paşa'ya da bir mektup gönderen Hakkı Behiç: 'Aske lik işleri şubesi, siz yoldaşımızı da, üyeleri arasında görmekle övünmekt ve orduyla ilgili bütün işlerde değerli görüşlerinize ve devrimci ruhunuz dayanmaktadır,' diyordu. Ali Fuat Paşa, milli amacı sarsmaktan başka b işe yaramayacağına inandığı bu hareket karşısında şaşırıp kalmış, anca Hakkı Behiç'in genelgesinin arkasından Mustafa Kemal'den açıklayıcı b telgraf alıp da işin aslını anlayınca içi rahat etmişti.

Mustafa Kemal, Komünist Partisini, ortadaki bunalımı geçiştirme için bir çözüm olarak kurmak istemişti. Millî hareket başarıya ulaşırsa, ko layca dağıtılabilirdi. Yok, başarılamaz da Yunanlıların ya da başkalarını baskısı karşısında merkezini Sivas'a ya da daha doğuya çekmek zorund kalırsa, Anadolu'nun Rusların nüfuzu altına gireceği belli bir şeydi. O za man Komünist Partisi milli bir kuruluş olarak Rusların karşısında Türki ye'nin bağımsızlığını korumak ve bir hükümet kurmak için araç gibi kulla nılabilirdi. Bu arada, Partinin desteğini sağlayan Mustafa Kemal, Türki ye'deki Sovyet ajanlarının en tehlikelisi olan, Türk sosyalisti Mustafa Sup hi'yi tasfiye edecek kadar kendini kuvvetli hissediyordu. Mustafa Suphi il on altı arkadaşı yakalandı; Trabzon'da bir takaya bindirilip denize salıve rildi. Çiçerin, Mustafa Suphi'nin nerelerde olduğunu sorunca da, kendisi ne nezaketle, arkadaşlarıyla beraber Karadeniz'de bir kazaya uğramış ola bileceği bildirildi.

1920 sonbaharında Ruslar, Ankara'ya kalabalık bir elçilik heyeti gön derdiler. Buna karşılık Mustafa Kemal'in de Moskova'ya, bir daimi elç göndermesi gerekiyordu. Kendi yakınları arasında çıkmış olan bir anlaş mazlığı çözmek için bu fırsattan yararlandı. Anlaşmazlık, Ali Fuat Paşa nın çevresinde dönüyordu; temeli de Yeşil Ordu olayı ile ortaya çıkan, dü zenli ordu ile başıbozuk kuvvetler arasındaki ayrılığa dayanıyordu. Yunan saldırısı, düşmana ancak kendisininkiyle boy ölçüşebilecek düzenli bir or du ile karşı konulabileceğini göstermişti. Ancak bu ordu kuruluncaya ka dar, başıbozukların dağıtılması elde olmadığı için, bunlar da gittikçe daha güçlü bir duruma geliyorlardı.

Mustafa Kemal, Ali Fuat Paşa'nın bu başıbozukları tuttuğundan şüpheleniyordu. Ali Fuat, Çerkes Ethem'in baskısıyla, Yunanlıların büyük

3 Hakkı Behiç'in 20.10.1920 tarihli genelgesi. (Çevirenin notu.)

ıarruzundan önce, Genelkurmayın uygun görmediği bir saldırıya kalkmış e başarısızlığa uğrayarak kötü bir not almıştı. Arkasından, Ankara'dan irlikleri için takviye ve donanım istemişti. Mustafa Kemal, Vekiller Heye- i toplantısında bu isteği eleştirmiş ve bunların yerine getirilmesini kabul tmekle birlikte, 'oldukça aşırı' olduğunu da zapta geçirtmişti. Bu olay, endisine güçlük çıkarıldığından yakınan Ali Fuat Paşa ile Ankara Hükü- ıeti arasında gittikçe büyüyen gerginliğin bir belirtisiydi.

Ali Fuat'la Ankara Hükümeti arasındaki anlaşmazlık, ilkelerle oldu- ,u kadar kişilerle de ilgiliydi. Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal'in baştan be- i kendisiyle beraber bulunanlara kıyasla, sonradan gelen İsmet Bey'i da- a el üstünde tutmasını çekemiyordu. İsmet de Ali Fuat'ı çekemezdi. Bu ki insan dış görünüşlerinde olduğu kadar, yaradılış bakımından da birbirle- inden ayrıydılar.. Şimdi de iktidar için çekişiyorlardı. Mustafa Kemal alt- an alta, Ali Fuat Paşa'nın yetersizliğini ileri sürmeye başlamıştı. Bir yan- lan elinin altındaki İsmet'i, savaşın yakında başlayacak olan yeni dönemi çin vazgeçilmez bir eleman olarak görüyor, öte yandan, gözü yükseklerde ılan bir çetebaşına karşı fazla yakınlık gösteren Ali Fuat Paşa'nın, böyle- e elinde bulundurduğu düzensiz kuvvetlerle başına buyruk kesilmesini, or- lu hiyerarşisinde aşırı bir güç kazanmasını önlemek istiyordu.

Bu yüzden, onu, görevinden uzaklaştırmak gerekiyordu. Ruslarla olan lurum ona aradığı bahaneyi sağlamıştı. Ali Fuat Paşa, Ankara'ya çağrıldı. stasyona gelince, her zamankinden daha önemli bir törenle karşılandığını ;ördü ve ortalıkta bir şeyler döndüğünü anladı. Mustafa Kemal, çepeçevre luran Vekiller Heyeti ile şeref kıtası arasından ayrılarak kendisini selâm- amak ve başbaşa konuşmak için onu yeniden kompartımanına sokmuştu. Aoskova'ya bir elçilik heyeti gönderilecekti, bunun başına yüksek değerde ırisini koymak gerekiyordu. Mustafa Kemal, eski arkadaşından, Sovyetler Birliği Elçiliğini kabul etmesini rica ediyordu.

Ali Fuat Paşa, askerlik hayatının sözkonusu olduğunu anlayarak biraz aman kazanmayı denedi. Ama, Mustafa Kemal kararını hemen vermesi- i istiyordu. Ali Fuat Paşa gelip kendisini görmeye söz verdi, cevabı da ılumlu olacaktı. Mustafa Kemal'in yüzü gülmüştü. Hareretle el sıkışarak ıyrıldılar.

Ali Fuat Paşa, kompartımanda oturmuş, bu değişikliğin nedenlerini estirmeye çalışıyordu. Cephedeyken kulağına, Ankara'da başka türlü bir ıava estiğine dair tedirgin edici söylentiler gelmişti. Bunlara bakılırsa, Mustafa Kemal'in kişisel yönetim yolunu tuttuğu anlaşılıyordu. Çevresine, ıaşta İsmet olmak üzere, kendi görüşüne uyan insanları toplamıştı. Birbiri-

ne bağlı beş silah arkadaşının karşılıklı güven havası içinde milli mücadeleye giriştikleri günler çok geride kalmıştı. Rauf Bey sürgündeydi; Kâzım Karabekir, Refet, Ali Fuat kıtada bulunuyorlardı. Mustafa Kemal, Ankara'yı, her istediğini yapan bir Meclise dayanarak, İsmet ve Fevzi Paşa gibi yardımcılarla idare ediyordu. Ali Fuat'la bir yakınlığı kalmamıştı artık. Ama onun Mustafa Kemal'le bir kavgaya girişmesi, milli hareketi ikiye bölebilirdi. Böylece Moskova Elçiliğini kabul etmekten başka yapılacak bir şey yoktu. Bundan bir süre sonra Ali Fuat Paşa, yanında kalabalık bir elçilik kadrosuyla birlikte, Moskova'ya doğru yola çıktı.

Ali Fuat Paşa uzaklaştırıldıktan sonra sıra, asi çeteci Ethem'e geldi. Çerkez Ethem, Kütahya dolaylarındaki dağlarda neredeyse küçük bağımsız derebeylik kurmuştu. Halktan kendi adına vergi topluyor, kendi başına keyfi bir adalet sistemi uyguluyor, adamlarına düzenli ordudaki erlerden üç kat daha fazla para veriyor, askerleri ordudan kaçmaya kışkırtıyordu. İsmet Bey bir gün Meclis bahçesinde otururken Ethem'in askerlerinden bir müfrezenin geçişini görmüş ve onlara bakarak içinde acı acı: 'Bindikleri atlar benim, ellerindeki silâhlar benim, askerlerin kendisi benim ama, komutaları bende değil,' diye düşünmüştü.

Mustafa Kemal'le İsmet, Çerkez Ethem çetesini, bütün öteki başıbozuk kuvvetlerle birlikte, düzenli ordu örgütleri içine sokmaya karar verdiler. Bu karar Mustafa Kemal'le, Ethem ve iki kardeşi -ki bunlardan biri de mebustu- arasında bir kuvvet denemesine yol açtı.

İsmet Bey, Ethem'in askerlerinin bir tümen haline getirilerek denetim ve disiplin kurallarına bağlanacağını açıklamıştı. Ethem'in kardeşi Tevfik: 'Bu serserilerin başına ne subay koyabilirsiniz, ne mutemet,' diye itiraz etti. 'Böyle şeyler kabul etmezler, subay görünce Azrail görmüş gibi çileden çıkarlar.' Başıbozuklar da Ankara'da söylenmeye başlamışlardı: 'Mustafa Kemal Paşa bize düğmeli, ilikli kaput giydirecekmiş, istemeyiz. Ethem'in üniformasını sırtımızdan çıkarmayız.' Tevfik de bir yandan Ethem'in, Eskişehir yönünde İsmet'in ordusuna karşı saldırıya geçeceği söylentisini yaymaktaydı. Ankara'da Ethem'in mebus olan kardeşi Reşit ve Meclisteki arkadaşlarıyla birlikte hükümet aleyhine bir ayaklanmaya girişeceği anlaşılmıştı. Mustafa Kemal buna karşı koyacak durumdaydı. Fizikî yapılarının dışında birbirlerine çok benzeyen bu iki rakip, insan zekâsıyla bilenmiş bir tilki kurnazlığıyla, açık renk gözlerinin delici bakışlarıyla birbirlerini kolluyor, tartıyorlardı. Bir gün Mustafa Kemal, hasta, yatağında yatarken, Çerkez Ethem teklifsizce odaya daldı. Mustafa Kemal elini sâkin sâkin yastığının altına soktu. Ethem'e de belli ederek tabancasını kav-

ı. Ethem'in de eli, üzerinde öldürdüğü her adam için bir çetele açılmış n kakmalı tabancasındaydı. Tepeden tırnağa silahlı adamları da merdilerle sahanlığı doldurmuşlardı. Mustafa Kemal'in yaverlerinden biri koak, dışarıdaki birliklerden birinin komutanı İsmail Hakkı Bey'e, binayı atmasını ve gerekirse Ethem'in askerlerine ateş açmasını söyledi. Etn, İsmet Bey'in görevinden alınmasını istiyordu. Mustafa Kemal, bu isi sakin bir şekilde reddetti. Ethem, dışarıda doldurulup kapatılan tüfekin sesini duymuştu. Muhafızlardan biri Çerkezce seslendi: 'Durum tehlii, vazgeçelim bu işten.' Ethem biraz sonra sadece hatır sormak için uğnış olduğunu söyleyerek çıkıp gitti.

Arkadan, yaverlerinin olayı tartışmasını dinleyen Mustafa Kemal, ıden acı acı güldü. Ethem'le aralarında bir kurşunluk mesafe kalmıştı. ndisinin de özel muhafızları olması gerektiğini anlayarak hemen İsmail kkı Bey'i çağırttı ve bir muhafız birliği kurmasını söyledi. Muhafızlar, esun'dan, Karadeniz dağlarının savaşçı Lazlarından seçildi. Baştan aşasiyah elbiseleri, siyah külâhlarıyla yırtıcı bir kartala benzeyen bu Lazlar eisin Muhafızları' olarak Meclis binası önünde nöbet tutmaya, o nereye erse birlikte gitmeye başladılar. Biraz sonra Ankara'nın özelliklerinden i haline gelmişlerdi.

Ethem'in gücünü gözden uzak tutmayan Mustafa Kemal, adamlarını düzene sokmak için sabırla son bir çaba gösterdi. Çerkez'e, İsmet'le larındaki anlaşmazlığı yatıştırmak için beraberce Eskişehir'e gitmeyi lif etti. Ne var ki, tren istasyona geldiği zaman Ethem, ortalıktan yok nuştu.

Mustafa Kemal, Ankara'ya döndü. Ethem'in kardeşi Reşit'i bir Vekil Heyeti toplantısına çağırdı. Ülkeyi savunabilmek için disiplinli bir ordu gerekli olduğunu bir kere daha anlattı. Reşit, 'Bir silah sesi duyar duyz tavşan gibi kaçan' düzenli ordu askerlerine atıp tuttuktan sonra, 'Bu an dediğiniz de ne oluyormuş?' dedi. 'Ben istediğim yerde rahat rahat arım. Canım isterse Venizelos'la bile.' Mustafa Kemal, Reşit'in bu buaca görüşüyle, nezaketle alay etti. Arkadan, Ethem'in sağduyusuna son başvurarak, Kütahya'ya bir Meclis heyeti yolladı. Ethem, bu heyetin lerini hemen tutuklatarak, rehine gibi kullanmak istedi. Ama onlar bu aki konukluktan kurtularak Ankara'ya döndüler.

Ethem bunun arkasından Meclise bir telgraf göndererek, onun yasallı tartışma konusu yapmak istedi. Ülkenin savaşa devam edemeyecek ka yorgun ve bitkin olduğunu ileri sürüyor, düşmanla barış görüşmelerine işilmesinde ısrar ediyordu. Telgrafına 'Umum Kuvayı Milliye Kumanda-

nı' diye imza atmıştı. İstanbul'un kendisini destekleyeceğini umarak, bi örneğini de Sadrazama göndermiş, buna eklediği açıklayıcı bir mesajda da Meclis kuvvetlerine karşı saldırıya geçmek niyetinde olduğunu ve bu konuda Yunanlılarla da anlaşmış bulunduğunu bildirmişti.

Mebuslar büyük bir öfke içinde, gizli bir toplantı yaptılar. Daha sonraki açık oturumda Mustafa Kemal, Ethem'le kardeşlerinin hem Yunanlılar hem Ruslarla giriştikleri entrikaları açıkladı. Onlardan söz ederken hâlâ nezaketle 'Bey' unvanını kullanıyordu. Mebuslar 'Kahrolsunlar!' diye bağırmaya başladılar. Bir mebus, kızgınlıkla: 'Paşa Hazretleri, artık Bey demeyiniz, Hain deyiniz!' diye bağırdı. Mustafa Kemal, Reşit'in mebusluktan atılmasını önerdi. Bu öneri mebusların alkışları arasında kabul olundu

Mustafa Kemal'in birlikleri Kütahya'ya yürüyüp, kenti herhangi bir direnmeyle karşılaşmadan işgal ettiler. Arkadan Çerkez Ethem'i, güneybat yönünde takibe başladılar. Can kaygusuna düşen çeteciler, düzenli ordu kuvvetlerine hemen hemen hiç karşı koymamışlardı. Kısa bir süre sonra Mustafa Kemal'in kendi sözüyle: 'Ethem ve kardeşleri, kuvvetleriyle birlikte, düşman saflarından lâyık oldukları yeri aldılar.'[4]

4 Tuhaftır ki Yunanlılar da, Ethem'in kuvvetlerinden pek yararlanmamış ve onları kendi düzenli ordu saflarına katmak yolunu seçmişlerdi.

OTUZ İKİNCİ BÖLÜM

Birinci İnönü Savaşı

U SIRADA, Avrupa'nın ve İstanbul'un siyasî havasında birtakım değişik- ler oluyordu. Önce Venizelos, sonra da Damat Ferit sahneden çekildi- r. Yunanistan'daki değişiklik bir rastlantıdan doğmuştu. 1920 Ekim ayı şlarında, genç kral Alexandre, sarayın bahçesinde, bir çift maymun yav- sunun maskaralıklarını seyrederken, bir tanesi kendisini ısırdı. Kral kısa r süre sonra öldü. Churchill bu olayı, 'Bir maymunun ısırmasıyla çeyrek ilyon insan can verdi demek, fazla bir abartma sayılmaz.» diye yorumla- ıştır.

Son iki yılını aşağı yukarı sürekli olarak ülkesinin dışında, Paris ve ondra'da geçirmiş olan Venizelos, kendini bir halk kahramanı gibi görü- r, yurttaşlarının minnet duygularını gözünde fazlaca büyütüyordu. Bu yüz- n genel seçimlere gitmekten çekinmedi. Hattâ kralcıların oylarını ser- stçe kullanmalarına ve istiyorlarsa, 1917'de Almanlarla işbirliği ettiği in gözden düşerek sürgüne gönderilmiş olan Kral Constantine'i tekrar hta geçirmelerine izin verdi. Yunanlılar bunu bekliyorlarmış gibi, oyları- çoğunlukla Krala verdiler. Venizelos ve partisi seçimleri kaybetmişti. oyd George kötü haberi duyduğu zaman, şöyle bir toparlanarak acı acı lmüş, 'Şimdi bir tek ben kaldım,' demişti. Venizelos'a: 'Bu âdeta insa- n demokrasiye olan güvenini yok ediyor,' diye yazdı. Venizelos verdiği vapta daha gerçekçi bir dille, yenilgisinin Yunan halkının savaştan bez- iş olmasından ve sürekli bir seferberliğin yarattığı hoşnutsuzluktan ileri ldiğini bildirdi.

Kendileri de savaştan bezmiş olan Fransızlar, Paris'teki Yüksek Kon- y'de, Yunanlılara karşı olan taahhütlerini geri almak için bu fırsattan ya- rlandılar. İtalyanlar da onları izledi. İngilizlerin de eline, hiç kazançlı ol- adığı anlaşılan bir siyasetten yüz akıyla sıyrılmak için bir fırsat geçmişti.

Ancak Lloyd George, rüyasından vazgeçmiyordu. Kralın geri dönmesini 'dünyanın bu köşesi için hayati bir önem taşıyan' İngiliz - Yunan dostluğun da hiçbir değişiklik yapmayacağını ilân etti. Ama o bile, artık Sevres Anlaşması şartlarının tam olarak uygulanmasına olanak kalmadığını anlamaya başlıyordu.

İstanbul'da da Padişah, Damat Ferit'i daha fazla iktidarda tutamayacaktı. Bir yandan barış anlaşmasının milletçe topyekûn reddi, bir yandan iç savaş siyasetinde uğradığı başarısızlık, Sadrazamı gözden düşürmüştü. Halk, kendisine zerre kadar değer vermiyor, durumunu bir trajedideki soytarı rolüne benzetiyordu. Söylendiğine göre, kabine toplantılarında uyukluyor, emrinde çalışacak nazır bulmakta güçlük çekiyordu.[1] En sonunda, kendi partisi bile aleyhine dönünce, Padişah artık bu işi bırakıp çekilmesini emretti. Damat Ferit Paşa istifasını verip uzun bir tedavi için Karlsbad'a gitti. Hükümetin başına bir kere daha Tevfik Paşa getirildi. Yeni Sadrazam ilk olarak, milliyetçilerle yakınlığı olan iki nazırı kabineye almakla işe başladı. Bunlar, Dahiliye'ye getirilen İzzet ve Bahriye'ye getirilen Salih Paşalardı.

Bu yenilik, İngiliz yüksek görevlileri arasında yapılan bir değişiklikle aynı zamana rastlamıştı. Onlar da General Milne'in yerine General Sir Charles Harington'u ve Amiral de Robeck'in yerine de meslekten yetişme bir diplomat olan Sir Horace Rumbold'u getirmişlerdi. İstanbul'daki Türkler bunun İngiliz politikasında bir değişikliğe yol açacağını sanıyorlardı. İtilâf Devletleri en sonunda, Sevres Antlaşmasının uygulanabilecek bir şey olmadığını anlamış olsalar gerekti. Fransızlar bu antlaşmanın ortaya çıkardığı daha güçlü Türkiye ile anlaşmanın zamanı geldiğini kabul etmişlerdi. İngilizler de buna yanaşacaklar mıydı acaba?

İzzet Paşa bu umutla, Ankara'yla tekrar ilişki kurmaya karar verdi. İki hükümet, resmen anlaşmazlık içinde görünseler bile, gayrı resmi olarak barışı sağlamak için el ele çalışabileceklerdi. İzzet Paşa, Mustafa Kemal'e bir haberci gönderdi. İngilizlerin bir çözüm yolu bulmaya niyetli olduklarını hissettiği ve (ikisi de eski sadrazam olan) kendisiyle Salih Paşanın bunu görüşmek üzere Ankara'ya gelebileceklerini bildirdi.

Mustafa Kemal bu ziyaret teklifini ihtiyatla karşılamıştı. İngilizlerden, milliyetçilerin kabul edebileceği bir barış teklifi gelebileceğini

1 Damat Ferit Paşa, yeni bir hükümet kuracağı vakit, emekliye ayrılmış eski paşaları çağırır, karşısına tek sıra halinde dizer, bunlara dış görünüşlerine göre nazırlık dağıtırmış. Örneğin, dik ve sert duruşlu olanını Harbiye, zayıf ve okumuş görüneni Adliye, sakallı ve dindar suratlısını Evkaf Nazırlıklarına getirir; Ticaret Nazırlığını da içlerinde en avam kılıklı ve göbekli kim varsa ona verirmiş.

pek ihtimal vermiyordu. Öte yandan, savaştan bıkmış usanmış olan Ankara'da da, barış lehine güçlü bir akım vardı. Bu hava içinde, İstanbul'dan görüşme önerileri alındığının açığa vurulması, direnme ruhunu torpilleyebilir, yeni bir ordu kurma çabalarını gevşetebilirdi. Böylece yeni hükümetin dostluğu, milliyetçilere eski hükümetin düşmanlığından daha tehlikeli olabilecek nitelikteydi. Ama, yine de bu öneriyi kabul etmek gerekiyordu. Yalnız, görüşmenin gizlilik içinde olmasını ve Ankara'da değil de, İstanbul'la Eskişehir arasında ücra bir istasyon olan Bilecek'te yapılmasını şart koştu. Karşılama, istasyonun bekleme salonunda oldu. İzzet Paşa siyasetin acemisiydi, Ankara'daki gerçek durumdan da haberi yoktu. Bu yüzden, Mustafa Kemal'le yüz yüze gelince, iki eski silah arkadaşı gibi oturup, baş başa sohbet edeceklerini sanmıştı. Oysa durum beklediği gibi çıkmadı. Mustafa Kemal daha başta kendisini Büyük Millet Meclisi ve Hükümet Başkanı diye tanıtarak toplantıya resmi bir hava vermişti. Kimlerle müşerref oluyordu? Salih Paşa kendinin İstanbul Hükümetinde Bahriye Nazırı, İzzet Paşa'nın da Dahiliye Nazırı olduğunu anlatmaya kalkıştı. Mustafa Kemal, nezaketle, ama gayet kesin, böyle bir hükümeti tanımadığı, bu yüzden kendileri nazır sıfatıyla değil, fakat ancak gayrı resmi olarak iki özel kişi gibi kabul edebileceği cevabını verdi.

Bu şekilde birkaç saat konuştular. İzzet Paşa Mustafa Kemal'e açıktan açığa bir direnişe geçmekten olumlu bir sonuç elde edilemeyeceğini anlatmaya çalışıyordu. Akla uygun bir barış sağlamanın zamanı gelmişti artık. Mustafa Kemal'in anladığına göre, İzzet Paşa'nın kafasındaki düşünce, Ankara Hükümetini İstanbul'a bağımlı olmaya razı etmek ve İtilâf Devletlerine ortak bir başvuruda bulunmaktı. Böyle bir şey sözkonusu olamazdı. Bu şekilde bir anlaşmaya girdiği anda ortadan silineceğini biliyordu. İzzet Paşa'nın önerisini büsbütün reddetmek de siyasete uygun düşmezdi. Bunun için, Paşalara, milliyetçilerin havasını azıcık tattırmaya karar verdi. Tartışmayı keserek, heyet üyelerini trene götürdü. Biner binmez, tren Ankara'ya hareket etti. Paşalar oldukça şaşırmış ve tasalanmışlardı. Mustafa Kemal, gözleri parlayarak, İstanbul'a dönmelerine izin vermeyeceğini bildirdi. Konuşmalarını trende ve daha ciddi olarak, Ankara'da sürdüreceklerdi. 'Bir süre için, biz Anadoluluların misafiri olacaksınız,' dedi.

Paşalar böylece zararsız hale getirildikten sonra, gelişlerini bütün Anadolu'ya bildirdi. Yalnız, barış için görüşmeye geldiklerinden hiç söz etmedi. Bu ziyareti, milli direnişi zayıflatıcı değil, güçlendirici bir yolda kul-

lanmak gerekiyordu. Bu düşünce ile çok akıllıca kaleme alınmış bir bildiri yayınladı ve Paşaların, kendi istekleriyle, Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle bağlantı kurmak ve ülke davası uğruna çalışmak için gelmiş olduklarını ilân etti.

İzzet Paşa bu oldu-bitti karşısında şaşırıp kalmıştı. Kendisini, herkes dürüst, açık iş gören bir adam olarak tanırdı. Şimdi ise, hükümetinin gözünde şerefsizlikle suçlandırılabileceği bir duruma sokulmuş oluyordu. O zamana kadar milli hareketin, sadece düşmana karşı girişilmiş bir savaş olduğuna, amacının Sultan Halifeyi Batının baskısından kurtarmaktan başka bir şey olmadığına, biraz da saflıkla, inanmıştı. Sultan Halife'nin hükümetine karşı açılmış bir savaş olduğunu ancak şimdi anlıyordu. Buna razı olamazdı.

İzzet Paşa, her ne kadar Abdülhamit'e ve Vahdettin'e karşı cephe almışsa da, prensip olarak yasallığa önem veren bir adamdı. Ülke için en iyi çözümün, padişahlık rejiminin milliyetçilerle işbirliği yaparak sürüp gitmesi olduğuna içten inanıyordu. Mustafa Kemal ise, umudun yalnızca Büyük Millet Meclisi hükümetinde olduğunu ve bu hükümet resmen tanınmadıkça barış müzakerelerine girişmenin sözkonusu edilemeyeceğini biliyordu. Kendi görüşüne göre, bir yurtsever olan İzzet Paşa'ya düşen görev, İstanbul'u bırakıp onunla birlikte Ankara'da kalmaktı.

'Bu arada iki şerefli fakat zoraki misafir' Paşa, Ankara'da bulunabilen en iyi eve, yine bulunabilen en iyi ilkel konfor içinde yerleştirilmişlerdi. Ankara'ya varışlarının ertesi günü Halide Edip'i ziyaret ettiler. Kendisi bu ziyareti, şöyle anlatır:

> 'Bilhassa iki kez Sadrazamlık etmiş ve daima bir Nezaret işgal etmiş olan çok uzun boylu ve son derece itina ile giyinmiş olan bu adamın benim dar merdivenlerimden çıkarken çok müteessir olduğunu biliyorum. İzzet Paşa ve diğerleri sükûn ve vakarla benim küçük odamın alçak kapısından girerken, iki kat olduktan sonra içlerinde bana karşı uyanan merhameti: «Zavallı Hanımefendi, ah zavallı Hanımefendi!» diye izhar ettiler. Seslerindeki bu acıma, bana biraz fena geldi, çünkü benim Anadolu'ya gelişim ve bu harekete katılışım, mukaddes bir gaye için ateşle yanmaya razı olanların zihniyetine uyuyordu. Benim için, içinde bulunduğumuz tehlikeler ve çektiğimiz zahmetler acınacak değil, şeref verecek bir vaziyetti. Fakat samimiyetlerine inandığım için, hislerimi belli etmeden: «Lütfen bana acımayınız, bu hayatı kendim seçtim,» dedim.'

Beş altı hafta kadar sonra, gider gitmez hükümetteki görevlerinden
ilmeleri şartıyla, Paşaların İstanbul'a dönmelerine izin verildi. Nitekim
çekildiler. Daha sonra başka görevler aldılar. Ama hâlâ bir işbirliği pe-
le olan İzzet Paşa, milli amaç uğruna şerefle çalışmaya ve Yunanlılar-
savaşın bundan sonraki dönemi için Mustafa Kemal'in kuvvetlerine si-
yardımında bulunmaya devam etti.

Venizelos iktidardan düşünce, güttüğü siyasetin de bir yana bırakılma-
ıkla yakın gelirdi. Ama kral taraftarları, bu konuda, Venizelos'tan çok
nizelos'çu çıktılar. Gerçi, ordudaki Venizelosçu subayları sıkı bir temiz-
ıeye tâbi tutmuşlardı. Ama arkasından Ankara'ya karşı yeniden saldırı-
kalkıştılar. Bunu, iş işten geçtikten sonra aklı başına gelen Lloyd Geor-
'Krallık cakasının delice bir gösterisi' olarak niteler. Artık İtilâf Dev-
lerinden yardım görmüyorlardı, dolayısıyla onların, Venizelos'un ilerle-
sini durdurmak için çizdikleri sınırdan da kurtulmuşlardır. Bundan ya-
lanarak askerî mevzilerini düzeltme çabasına giriştiler.

Şimdiki acayip hat, birbirinden uzak ve İzmir'le de yeterli bir ulaştır-
ı sisteminden yoksun üç ayrı cepheden meydana geliyordu. Bu cepheler,
k yerde tehlikelere açık ve Yunan birliklerini kışın boş yere güçlüklerle
raştıracak biçimdeydi. Bu yüzden kralcılar, demiryoluna doğru ilerleme-
ve iki kilit noktası olan Eskişehir'le Afyon'u ele geçirmeyi tasarladılar.
ylece kuvvetlerini biraraya toplayacak ve Türklerin ulaştırma yollarını
serek onları Ankara ve Konya yönünde gerilemeye zorlayacaklardı. Da-
geniş çapta bir taarruz için baharı ve havaların düzelmesini bekliyorlar-
Ancak 10 Ocak 1921'de bir çeşit keşif niteliğinde, orta çapta bir hare-
ta giriştiler.[2]

Mustafa Kemal bu haberi Meclise bildirdi. Herkes ordunun başarısı
n dua ediyordu. Durumun ciddi olduğu kimsenin gözünden kaçmamıştı.
er gün, mebuslar başta olmak üzere bir sürü yüzü asık, üzüntülü insan,
ustafa Kemal'in Meclis'teki odasını aşındırıyor, haber soruyorlardı. Mus-
fa Kemal, burada, cepheden gelen günlük raporları kendilerine harita
erinde açıklıyordu. Durumdan emin, hattâ neşeli görünmeye çalışıyor
indeki tespihle oynayarak, sorularını dinliyor: kesin cevaplar vermekten
çınarak, tabiye üzerinde açıklamalar yapıyor; sabırlı olmalarını söylü-
r; Türk ileri mevzilerinin boşaltılması karşısında duyulan kızgınlığı yatış-
maya çalışıyordu.

Yunan saldırısı, cephenin güney ve kuzey kesimleri arasında dört

Nutuk'ta Yunan taarruzunun tarihi 6 Ocak 1921 olarak gösterilir. (Çevirenin notu.)

noktaya yöneltilmişti. Bunun ağırlık merkezi kuzeyde olacaktı. Musta Kemal de, asıl kuvvetlerini burada toplamıştı. Başlıca saldırı, Bursa yönün den geldi. Eskişehir'e doğru sarp, ama aralıklı sıradağları hedef olarak a mıştı. Nitekim önündeki yaylaya kadar gelişti. İsmet Bey, Yunanlıları, va dide, Eskişehir'i savunmak için yer yer güçlendirilmiş bir mevki olan İnö nü'nde karşıladı.

Yunanlılar, İsmet Bey'in komutasındaki birliklerin gösterdiği dayan ma karşısında şaşırıp bocaladılar. Daha önceki çarpışmalarda olduğu gib bu sefer de, kötü donanımlı, disiplinsiz askerler karşısında, rahat rahat iler leyeceklerini sanmışlardı. Bunun yerine, önlerine, ilk kez olarak, karar ve disiplinli bir kuvvet çıkmıştı. Türkler sayı ve silah bakımından kendile rinden çok zayıftı; ama buna karşılık, şimdi çoğu tecrübesiz ve yabanc olan kralcı subaylar komutasındaki Yunan birliklerine kıyasla daha üstü bir komuta altında ve daha azimle dövüşüyorlardı. Türklerin diz boyu ka ve çamur içinde savundukları yerler, kendi vatanlarının topraklarıydı. Bü tün gün süren bir savaştan sonra başarılı bir karşı saldırıya kalktılar. Ertes gün, bir tuzağa düşürüldüklerini sanan Yunanlılar, yenilgiyi kabul ederek geldikleri gibi hızla Bursa yolundan geri kaçtılar. Orada, almış oldukları dersten yararlanarak, baharda daha büyük bir saldırı için hazırlığa koyul dular.

Milliyetçiler, Birinci İnönü savaşından hem yurt içinde morali yükselt mek, hem de Rusları etkilemek için yararlanacaklardı. Düşmana karşı ka zanılan bu ilk büyük zafer, Ankara'da sınırsız bir sevinçle kutlandı. Mec lis, orduya şükranlarını bildirdi. Mustafa Kemal, tehlike karşısındaki tu tumlarından dolayı mebusları övdü. Onların gösterdiği soğukkanlılık asker lere de güven vermişti.

Halide Edip, savaştan sonra hastanedeki yaralıları ziyaret etmek için Eskişehir'e gönderilmişti. Yol boyunca giderken farkettiği değişiklik karşısında şaşırıp kaldı:

> Şimendüferin durumu dokuz ay öncekinden çok başkaydı. Artık başıbozuklar pencerelerden ateş etmiyor, bağıra bağıra şarkı söylemiyorlardı. Her şey disiplin içine girmişti. Eski zamanlarda, önde başıbozuklar görünürdü. Şimdi ise, makineli tüfekleriyle, mahmuzlarını şakırdatarak muntazam ordu fertleriyle karşı karşıyaydım.'[3]

İşte Yunanlılar, bu ruhta bir ordu ile çarpışmak zorunda kalacaklardı. Bunu, kendileri de, yavaş yavaş anlamaya başlıyorlardı.

---

3 Halide Edip Adıvar: **Türk'ün Ateşle İmtihanı.**

OTUZ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Londra Konferansı

İLLİYETÇİLERİN örgütleri genişledikçe, Ankara'nın havası da değiş- Eski içtenliğinden çok şey kaybetti. Küçük 'arkadaş topluluğu' koca bir enelkurmay haline gelmiş, iç içe bir sürü şubelere ve kısımlara bölün- üştü. Bundan başka, Mustafa Kemal, eskisine göre daha uzaklaşmıştı. kşamlarını, karargâhta ötekilerle oturup konuşarak, çalışarak, çeşitli so- nları tartışarak geçirmiyordu artık. İlk önce, çalışma yerini, telgraf mer- zine daha yakın olmak için istasyon tarafında bir binaya taşımıştı. Çün- bu bir telgraf savaşıydı ve Mustafa Kemal de, modern görüşü ile, haber- şmenin önemini çok iyi biliyordu.

Sonra oturduğu yeri de değiştirip, Çankaya'ya geçmişti. Burada, şeh- yedi, sekiz kilometre uzaklıkta bir tepenin yamacında büyük bir kâgir e yerleşti. Levanten bir tüccarın yaptırdığı bu binanın üstünde küçük ku- cikler, bir de beş köşeli daha büyük bir kule vardı. İçerisi de öyle süslü slüydü. Ancak Mustafa Kemal, evin geniş ve aydınlık odalarından hoş- nmıştı. Pencerelerinden bakınca, bütün ova ve şehrin ötesindeki ikiz te- ler görülüyordu. Şimdi burada bir çeşit evlilik hayatı yaşamaktaydı.

Geçen sonbaharın yorgunlukları sağlığına dokunmuştu. Doktor Ad- n Bey, bir kadın tarafından bakılması gerektiğini düşünüyordu. Tam bu ada, Fikriye, sanki içine doğmuş gibi, çok yakında Ankara'ya geleceğini dirdi. Ne Zübeyde Hanımın, ne de ablası saydığı Makbule'nin karşı koy- alarına kulak asmış; Mustafa Kemal'in arkasından Anadolu'ya geçmeyi şarmıştı. Tek başına, Karadeniz kıyılarında çalışan o zamanın dilenci va- rlarından birine atlamış, sessiz ve adsız birtakım erkeklerle birarada yol- luk etmişti. Bu adamlar, vapur, küçük İnebolu limanına gelince, başları- hemen Kemalistlerin giydiği kalpağı geçiriyorlar; o zaman Milli Hare- te katılmak için gelmiş subaylar ya da başka kimseler oldukları anlaşılı-

yordu. Vapur açıkta demirlemişti. Fikriye, küçük bir sandalla karaya çıktı. Her zamanki yolcular arasında genç ve güzel bir kız görmeye alışık olmayan İnebolu Posta ve Telgraf Müdürü onu çok candan karşıladı, ama biraz boşboğazlık ederek Posta Müdürüne, Mustafa Kemal'le evlenmeye geldiğini ağzından kaçırdı.

O zamanlar milliyetçilerin tek ikmal hattı olan sarp dağ yollarında, ötekilerle beraber, arabayla yoluna devam etti. Bu arabalarda, insan ya bağdaş kurup oturur ya da yere uzanabilirdi. Fikriye, yolun arızalı olmasına karşın yolculuktan çok rahatsız olmadı. Ankara'ya gelince, Çankaya'ya yerleşti.

Mustafa Kemal, hayatını mesleğine, yurduna vermiş ve kendi tabiatında olanlarla birleştirmiş bir adamdı. Kadınlara karşı ilgisi, erkeklik gururunu kamçılamaktan ileri geçmezdi. Bütün inceliğine rağmen, bu konuda oldukça kaba davranırdı. Bir kere kendisine, bir kadında en çok neyi beğendiğini sormuşlar, o da 'el altında olmasını' diye cevap vermişti. Fikriye hem bu tanıma uyuyor, hem de ona daha başka bir şeyler veriyordu. Mustafa Kemal, yıllar boyu sadece garnizon şehirlerinde rastlanan eğlencelerle yetinmek zorunda kalmıştı. Fikriye'nin gelişi ona, içine biraz da içtenlik ve tatlı bir sevgi karışan bir rahatlama imkânı kazandırdı. Ondan hoşlanıyor ve sevgisinden gurur duyuyordu. Kadınca davranışları zevkini okşuyordu. Fikriye, hayatının bu döneminde ona tam uygun bir eşti.

Fikriye, esmer, zarif, anlayışlı, nazik tavırlı bir kadındı. Doğuştan akıllıydı. Mustafa Kemal'in düşüncelerini anlayıp cevaplandıracak kadar da eğitim görmüştü. Nasıl davranılacağını bilir, üstüne vazife olmayan şeye karışmaz; ama Mustafa Kemal'in sofrasını zarif varlığıyla süsleyerek kendine düşeni yapardı. Arkadaşlarına sıkıntı vermez, onlarla aynı dili konuşurdu. Çok geçmeden hepsi, Fikriye'nin eve getirdiği aile havasını beğenmişlerdi. Karşısında içki içebiliyorlardı; ama Fikriye sırası gelince, daha rahat içmeleri için çekilip gitmeyi de bilirdi. Aralarında evlilik bağı olmasa bile, Mustafa Kemal'e evliliğin sıcaklığını tattırıyordu. Ne var ki o, Fikriye'yi almayı düşünmüyordu. Evlenecek olursa, Batılı bir eş gibi, yanında yer alacak bir kadınla evlenirdi. Her şeye rağmen alaturka bir kadın olan Fikriye'nin yeri ise, her zaman Mustafa Kemal'in arkasında olacaktı.

Ankaralılar, bu yüzü peçesiz genç kadına çabuk alıştılar. Mustafa Kemal'in açık arabasıyla sokaklarda geziyor, şehrin üstündeki sırtlarda atla dolaşıyordu. Fikriye, çıtkırıldım bir kız değildi. Yalnız ata binmekle kalmaz, silah kullanmasını da bilirdi. Halide Edip, Fikriye'yle ilk görüşmesini şöyle anlatıyor: 'Beni bir hanımın görmek istediğini haber verdiler. Pen-

renin ışığı altında güzel ve ince yüzlü bir kadınla karşılaştım. Bunun, bir ez Mustafa Kemal Paşa'nın arabasında gördüğüm yeğeni Fikriye Hanım duğunu anladım... Çok tatlı ve mahzun bir sesi vardı... Gözlerinin ve ağnın garip cazibesi hâlâ hayalimdedir.' Doktor Adnan, Fikriye'nin yüzüneki solgunluğun, bir tüberküloz başlangıcı belirtisi olduğunu söylemişti. züntüsü, daha çok Mustafa Kemal'in kendisiyle evlenmeyeceğini sezinleesinden ileri geliyordu. Geleceği düşünmeden günü gününe yaşaması gekiyor ve bu günlerini, Mustafa Kemal'e sinirlerini yatıştırıp rahat edebieceği bir ortam yaratmak uğruna harcıyordu.

Mustafa Kemal'in sinirlerini yatıştırmak için başvurduğu bir başka yol a içkiydi. Gençliğinde, kendine güven vermek, başkalarının karşısında sıılmadan davranabilmek için içmişti. Zihni genişledikçe, onu frenlemek çin içmeye devam etti. Kafasındaki düşünceler gece rahatını kaçırıyor, ündüz üzerinde dinamo gibi etki yapıyordu. Akşamları, o da güneş battıkan sonra, sinirlerindeki gerginliği yatıştırmak için içerdi. Mustafa Kemal rade zayıflığıyla değil, isteyerek içiyordu. Alkol hoşuna gider ve ona iyi elirdi. İçtiğini kimseden gizlemez, ikiyüzlü davranmaktansa, herkesin bilnesini daha doğru bulurdu.

Yabancı gazetelerde, içkiye düşkünlüğü üzerinde yazılar çıktığı vakit ızacak yerde memnun olur, 'Bunlar yazılmayacak olsa, halk beni anlanaz,' derdi. Bir akşam, İzmit Valisi, yemek yedikleri lokantanın perdelerii kapattırmak istemişti. Mustafa Kemal: 'Sakın ha,' dedi. 'Perdeyi kapaırsanız herkes bizim kadın oynattığımızı zanneder, şimdi hiç olmazsa sadece içtiğimizi görüyorlar.'

Bir Fransız gazeteci, Türkiye'nin bir sarhoş, bir sağır ve üç yüz sağır-dilsiz tarafından yönetildiğini yazmıştı. Mustafa Kemal, 'Yanlış,' diye cevap verdi, 'Türkiye'yi yalnız bir tek sarhoş idare eder.'

Mustafa Kemal ciddi durumlarda ve hareket halinde hemen hemen hiç içmezdi. Erzurum Kongresi sırasında ağzına kahveden başka bir şey koymamıştı. Ziraat Mektebinde, Hilâfet ordularının tehdidi altında -belki de Doktor Adnan ve Halide Edip gibi çalışma arkadaşlarının etkisiyle- çok az içmişti. Ama şimdi merak içinde, bir şey yapmadan beklemekle geçen bir dönem yaşıyordu. Bu yüzden tekrar içmeye başladı.

Koyu Müslüman mebuslar onun bu alışkanlığını pek hoş karşılamıyorlardı. Meclisin aldığı ilk kararlardan biri, içki ithalini ve satışını yasaklamak olmuştu. İçki Müslümanlıkla bağdaşmadıktan başka, onlara göre, ordunun gücünü kemiriyor, halk arasında hastalıkların yayılmasına yol açıyor, ülkeyi uçuruma sürüklüyordu. İçki içenler için, dayak, hapis ve ağır para cezaları öngörülmüştü. Ancak Mustafa Kemal'e, içkiden vazgeçmesi

için gönderilen bir ricacı, ters yüzü geri döndü.

Mustafa Kemal, herhangi bir içki masasının çevresinde oturup konuşmaktan her zaman hoşlanmıştı: Selânik'te, gerçekleştirmeye bir türlü olanak bulamadığı düşüncelerini sayıp döktüğü kahve masaları, bulunduğu çeşitli karargâhlarda çevresinde savaş tartışmaları yapılan yemek masaları... Şimdi de, Çankaya'daki rakı masasının çevresinde, meslektaşlarıyla arkadaşlarına, bu sefer gerçekleşecek olan düşüncelerini geceler boyunca anlatıp duruyordu. Bu toplantılarda çoğu kez birkaç yakın arkadaşı bulunur ve arada bir, sabaha kadar süren bir poker partisiyle sonuçlanırdı. Ama zamanla daha yapıcı bir nitelik kazanmaya başladı. Mustafa Kemal'in 'sofra'sı nerdeyse milli bir kuruluş haline gelmişti. Ülkenin siyaseti, Mecliste ve Vekiller Heyetinde olduğu kadar bu sofrada kararlaştırılıyordu. Yemek sofrası, Mustafa Kemal için ikinci bir yönetim organı olmuş; aynı zamanda, bir çeşit okul halini almıştı. Mustafa Kemal burada ilerisi için, kendi görüşüne uygun yeni bir yönetici sınıfı yetiştiriyordu. Bu görüşe göre ülke, 'halka rağmen halk için' çalışan bir hükümetle idare edilmeliydi. Toplantılarda, tabii, devlet sırları açıklanıyor değildi. Tartışmalar, çoğu kez tek yönlü olarak, siyasal, sosyal, ekonomik alanlarda devletin dayanacağı temel ilkeler üzerinde yoğunlaşırdı.

Ankara'da hiç kimse bu yemekli toplantılara gitmezlik edemezdi. Yalnız bazıları, geç vakitlere kadar süren içki âlemleri yüzünden, sekreterden, adlarını listeden silmesini rica ederlerdi. İsmet Paşa gibi içki ile başı hoş olmayan, evcimen kimseler de mümkün olduğu kadar az giderlerdi.[1] Bir yandan da çağrılmak için can atan ve dileklerine erişince de yüzsüz birer dalkavuk kesilenler vardı. Sofranın her zamanki çağrılıları, Mustafa Kemal'in yardımcılarından, eski silah arkadaşlarından ve yaverlerinden oluşurdu. Şimdi bunlara bir de, genç gazeteci-aydın grubu katılmıştı. Bunlar, kendi düşüncelerini savunmakla birlikte, Mustafa Kemal'e her zaman bir kahraman gözüyle bakarlardı. Bunlardan biri, bir övgü şiiri üslûbuyla yazdığı bir yazıda, 'Günlük yaşayışımızın can sıkıntısı içinde ölen şeyler, birbiri arkasından, derece derece tekrar hayata kavuşurdu burada... İnanmış bir insanın ne gibi mucizeler yaratabileceğini her zamankinden daha kuvvetli olarak anlıyorduk,' der.

Ancak yaratılacak mucizeler bununla bitmiyordu. Çünkü, ufukta yeni bir Yunan saldırısı belirmişti. İtilâf Devletleri bundan önce, bir barış toplantısı yaptılar. Yüksek Konsey, 1921 Şubatında Türk ve Yunan hükümetlerini, Londra'da Lloyd George'un başkanlığında toplanacak bir konfe-

1 İsmet Bey, Birinci İnönü zaferinden sonra Paşa olmuştu. (Çevirenin notu.)

nsa çağırdı. Burada Doğu Sorunu -daha doğrusu Sevres Antlaşması- tekr gözden geçirilecekti. Konsey, Ankara Hükümeti temsilcilerinin de konransa katılmalarını şart koştu. Bu öneri, Sadrazam Tevfik Paşa tarafınn, dokuz aydan sonra ilk kez bu konuşma için yeniden açılan Ankara - tanbul telgraf hattıyla, Mustafa Kemal'e bildirildi.

Mustafa Kemal, hükümetinin fiilen tanınması demek olan bu çağrın derhal yararlanacaktı tabii. İlerideki stratejik durumunu güçlendirmek macıyla, bir taktik kullandı. Çağrının, kendi şahsını değil, 'yegâne meşru müstakil hâkim kuvvet' olan ve yakın zamanlarda Anayasaya uygun bir kil kazanmış bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisini ilgilendirdiği cevanı verdi. Bundan dolayı hükümet, yalnız İtilâf Devletleri tarafından del, Padişah tarafından da resmen tanınmalıydı. Tevfik Paşa bunun bir nayasa işi, dolayısıyla ülkenin bir iç işleri sorunu olduğunu, onun için İtif Devletleriyle varılacak bir anlaşmadan sonraya bırakılması gerektiğini eri sürdü. İşin bu döneminde bu nokta üzerinde takılıp kalmak, Türki'nin Konferans'ta hiç temsil edilememesi sonucunu doğurabilirdi.

Mustafa Kemal, Padişaha karşı durumunu böylece belirttikten sonra, evfik Paşa'ya verilecek cevabı kararlaştırmak için Meclisi topladı. Bu ceapta, uzun bir başlangıçtan sonra İstanbul Hükümeti, 'bütün memlekette çbir hak ve selâhiyet temsil etmeyen düşük bir kuvvet' olarak nitelendiril. Meclis İstanbul'da kurulacak herhangi bir heyete katılmayacağını bilrmişti. Bunun yerine, kendi içinden seçeceği ve Türk milletinin tek temlcisi olacak bir heyeti, Tevfik Paşa'nın heyetinden ayrı olarak, Londra'ya önderecekti. Heyete, Rusya dönüşünden sonra tekrar görevine başlamış lan Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlık edecekti. Türkiye Büyük lillet Meclisi heyeti, İstanbul'dan değil, Antalya ve Roma'dan geçerek ondra'ya gitti ve Roma'da Konferanstaki İtalyan baş delegesi ve Dışişle- Bakanı Kont Sforza tarafından karşılandı.

Her iki heyet de Savoy Otelinde kalıyorlardı. Yalnız katları ayrıydı. aşlarda birbirlerine açıkça uzak durdular. **The Times** gazetesine göre, ekir Sami Bey, Tevfik Paşa ile pek görüşmek istemiyordu. Karşısında bir Haydutlar Hükümeti' temsilcisi bekleyen gazete muhabiri, hayal kırıklığıa uğramıştı. 'Bekir Sami Bey'in elbiseleri, **Bont Street**'de yapılmış gibiyi. Sırtındaki bonjur ve çizgili pantolonla gayet şık duruyordu. Kafasında es bile yoktu.'Rahatsız görünen ve dizlerinin üstünde bir örtüyle oturan 'evfik Paşa, bütün anlaşmazlıkları bir çırpıda çözerek, Ankara Hükümetii Türk Milletinin yasal temsilcileri olarak tanıttı. Böylece sözcülük görevii yüklenen Bekir Sami Bey, bütün Konferans boyunca Türk görüşünü tek

başına savundu. Yalnız, asıl istediğinin ne olduğunu açıkça anlatamadığ için Lloyd George'u sinirlendirmekten de geri kalmadı.

Aubrey Herbert, **The Times** gazetesinde, 'Konferansın Sevres porsele nini ille de parçalaması şart değildir.' diye yazıyordu. 'Üzerine yeni bi vernik vurulursa pekâlâ kullanılacak hale gelebilir.' Ancak böyle bir onarı ma fırsat olmadı. Türkler, konuşmalara, Türkiye'nin Avrupa'da 1913'tek sınırlarının geri verilmesi isteğiyle başladılar. Bu öneriyi, İtilâf Devletler diplomatları gülümseyerek karşıladılar. İçlerinden birisi de **'C'est ridicu le!'**[2] diye mırıldanmıştı. Bundan başka, İzmir'in boşaltılmasını, boğazların yalnız Türk denetiminde olmasını, yabancı kuvvetlerin İstanbul'dan çekil mesini istiyorlardı. **Times,** 'Bunlar o derece aşırı istekler ki, bir parçacağı nı kabul etmek, Sevres Antlaşmasını büsbütün parçalamak demek olur,' diye yazıyordu. Yunanlılar, Ankara'nın temsilcileriyle birarada Konferansa katılmayı kabul etmemişlerdi. Onlar da ayrıca dinlendi. Daha önceki konferanslarda Venizelos'un ileriye sürmüş olduğu istekleri, bu sefer birtakım nüfus istatistikleriyle şişirilmiş olarak, tekrarlamakla yetindiler.

Müttefikler bu istekleri dinledikten sonra, Doğu Trakya ile İzmir'de nüfus dağılımını yerinde incelemek üzere bir komisyon kurulmasını tekli ettiler. Bu hakem komisyonunun varacağı sonucun iki tarafça da kabul edilmesini ön koşul olarak ileri sürüyorlardı. İstatistik sonuçların kendi lehlerine çıkacağından emin olan Türkler, bunu bazı koşullarla kabul ettiler. Yunanlılarsa, tabii bunu kendileri de bildikleri için kabule yanaşmadılar. Arkadan, Türk ve Yunan temsilcileri 'sözde dostluk' havası içerisinde, beraberce çay içtiler.

İtilâf Devletleri, bir kez daha düşünerek, 'Sevres Antlaşmasında birtakım değişiklikler yapmayı önerdiler. Türklere, boğazlar, İstanbul ve Kürdistan konularında bazı ödünler vereceklerdi. Artık yalnızca kâğıt üstünde bir sorun durumuna gelmiş olan Ermenistan konusu da, bir Milletler Cemiyeti Komisyonunca incelenecekti. Trakya'da nüfus sayımından bir daha söz edilmedi. İzmir'e gelince, 'adalete uygun bir uzlaşma' yapılabilirdi. Bu da, bir çeşit 'özerk bir Rum yönetimi' biçiminde olacaktı. Ancak, Türkler, geçmişteki denemelerden, bunun zamanla bu vilâyetin Türkiye'den koparılıp alınması anlamına geleceğini çok iyi biliyorlardı. Bekir Sami Bey böyle bir çözümün barış getirecek yerde 'sürekli bir anlaşmazlık kaynağı' olacağında ısrar etti. Bununla beraber, öteki önerilerin, tam olmasa bile birtakım şartlarla, kabul edilebileceğini bildirdi ve hükümetine danışmak

2 Gülünç bir şey!

zere Ankara'ya döndü. Yunanlılar da Atina'ya gittiler.

Yunanlılar Londra'dan, Fransızlarla İtalyanların tutumu ne olursa olun, Lloyd George'un hâlâ onların tarafını tuttuğu kanısı içinde ayrılmışar, ama başta istediklerini değiştirmesinden pek de memnun kalmamışları. Terazinin bir kefesine bu önerilere evet demeyi, öbür kefesine de, yeniden bir saldırıya girişmeyi koydular. Böyle bir saldırı başarıyla sonuçlanırsa, pazarlık için daha elverişli bir duruma geçebilirlerdi. İngiliz Hükümetinin resmi tutumuna aykırı bile olsa, Lloyd George'un bunu fena karşılamaacağından emindiler. 'Büyük Adam bizimle beraberdir, canı isterse, ne yapar yapar, yine bir kurnazlık bulur, bize yardım eder,' diye düşünüyorlardı.

Bu düşünceleri pek de yanlış değildi. Lord Curzon karısına, 'Başbakan, eskiden ne kadarsa şimdi de o kadar Venizelosçu ve Yunan dostudur,' diye yazıyordu, 'Hükümet Başkanı olmanın verdiği büyük avantajları da bu uğurda kullanmaktadır.' Lloyd George'un Harbiye Nazırı ve rakibi olan Churchill de, kendisine gönderdiği bir muhtırada Türkiye ile barış yapmak için ısrar ediyordu: 'Savaşın yeniden başlaması ihtimali beni çok kuşkulandırıyor. Varsayalım ki, Yunanlılar milliyetçi Türkleri şimdiki cephe hattı üzerinde yenilgiye uğratıp daha içerilere sokuldular. Ne kadar fazla toprak işgal eder ve orada ne kadar fazla kalırlarsa, bu onlara o kadar pahalıya mal olacaktır...' Böyle bir hareketin kötü sonuçlarını sayıp döktükten sonra, 'Bu koşullar içerisinde Yunanlıların yeniden saldırıya geçmelerine izin vermek, büyük bir sorumluluk olacaktır, sanırım,' diyordu.

Ancak Lloyd George, bu türlü uyarılara kulak verecek halde değildi. Martın 23'ünde Yunanlılar, Bursa ve Uşak'tan saldırıya geçtiler. Lloyd George'un bir kabine toplantısında söylendiğine göre Türkler, Yunan cephesinde 'büyük bir yığınak' yapmışlardı! Yasal savunma durumunda olan Yunanlıları bu yığınağa saldırmaktan kimse alıkoyamazdı. Sir Henry Wilson'a göre, Harbiye Nezaretinin elinde, 'Türklerin bu demiryolu boyunca bir yığınak yapmış olduklarına dair' hiçbir bilgi yoktu. 'Dolayısıyla, bu saldırı hiçbir kışkırtmaya dayanmayan, büsbütün haksız bir saldırıdır. Bunu Lloyd George da bilir. Bütün hikâye bir dalavereden, iğrenç bir dalavereden başka bir şey değildir. Çünkü Yunanlılar, Türkler şu anda daha on beş gün önce Londra'da kendilerine bildirilen koşulları görüşmekteyken, Lloyd George'un tam bilgisi altında, onlara hücum etmişlerdir.'

Londra görüşmeleri, Türklere, hiç olmazsa kuvvetlerini toparlamak, silahlarını artırmak ve Eskişehir'in savunmasını güçlendirmek için zaman kazandırmıştı. Yunanlıların çatal taarruzunun amacı, kuzeyde Eskişehir ve

güneyde Afyonkarahisar'dı. Afyon'u fazla bir güçlüğe uğramadan ele geçirdiler, arkadan, şehrin doğusundaki Konya yoluna yerleştiler. Mustafa Kemal onları tutmak için kuzeyden kuvvet getirmek zorunda kaldı. Sonradan Yunanlıların bu hücumunu bir strateji yanlışı olarak nitelemiştir. Böyle yapacak yerde, kuvvetlerini kuzeye doğru kaydırıp, Eskişehir'e yönelttikleri hücumu desteklemeleri ve başarısını sağlamaları gerekirdi.

Her ne ise, yine eskiden izledikleri yol üzerinde ilerledikleri sırada güçlü bir Türk direnişiyle karşılaştılar. Türkler Eskişehir önünde dik kayalıklarda mevzilenmiş, etkili bir topçu kuvveti de yerleştirmişlerdi. Yunanlılar, ancak sekiz gün süren bir savaştan sonra, İnönü'deki Türk mevzilerini yarabildiler. Eskişehir'in önündeki ova bir kere daha ayaklarının altında göründü. Ancak Türkler, takviye almışlardı, bu karşı saldırıya kalkarak Yunanlıları bir daha kayalıklara püskürttüler.

Yunanlılarla beraber bulunan Ernest Hemingway adlı bir savaş muhabiri: 'Yunan topçusu, yeni gelmiş, hiçbir şey bilmeyen Constantine subayları komutasında hücuma geçtikleri sırada, kendi asıl kuvvetleri üzerine ateş açmıştı,' diye anlatır. 'İngiliz gözlemcisi çocuk gibi ağlıyordu.' Hayatında ilk olarak, 'burunları pomponlu sivri papuçları havaya dikilmiş, beyaz bale eteklikli ölülere' rastlıyordu. 'Türkler, sımsıkı, yığın halinde koşarak geliyorlardı. Kendisi ve İngiliz gözlemcisi, ciğerleri patlayıncaya ve ağızlarına acı bir tad doluncaya kadar koştular, kayaların arkasında durdular, ama Türkler de durmadan üstlerine geliyorlardı, daha büyük bir yığın halinde,'[3] Bunun sonucunda, güneydeki Yunan kuvvetleri de, Afyon'dan çekilmek zorunda kaldılar. Mustafa Kemal, bu ilerlemenin yanlış bir strateji olduğu konusundaki eleştirisinde haklı çıkmıştı. Yunanlılar ağır kayıplar verdiler, ama kuvvetleri yok olmaktan yakayı sıyırdı. 'Çökmüş bir yol boyunca sonu gelmez bir asker, katır, öküz arabası ve kamyon dizisi halinde' Bursa'ya doğru çekilen bir Yunan tümeniyle birarada bulunan Profesör Toynbee, güney yönündeki dağlardan hiçbir düşman kuvvetinin üzerlerine saldırmadığını görerek hayret etmişti.[4] Aslında Türkler, eldeki bütün kuvvetlerini güneydeki Yunanlıların çekiliş yolunu kesmek için, tren hattı üzerine sürmüşlerdi. Ne var ki, bu işte başarı sağlayamadılar.

Mustafa Kemal bu başarısızlığın nedenini, Refet Paşa'nın görüşünün ve kullandığı taktiğin yanlışlığında buldu. Fevzi Paşa'yla birlikte Refet Paşa'nın karargâhına giderek durumu yerinde inceledikten sonra, kendisini

3 Kilimanjaro'nun Karları.

4 The Western Question in Greece and Turkey.

nkara'ya gönderdi ve Milli Müdafaa Vekilliğini teklif etti. Batı cephesin-
ki orduların ikisini de İsmet Paşa'nın komutasına verdi. Refet Paşa, ustafa Kemal'e karşı dikbaşlı davranıyor, savaş alanında ise bazen so-msuzluğa kadar varan bir başına buyruklukla hareket ediyordu. Mustafa emal, onun bu şekildeki davranışlarından usanmıştı. Ankara'da olursa, ptıklarını daha dikkatle denetleyebilirdi. Öte yandan, İsmet Paşa'nın, phede kendisine verilecek planları tam olarak uygulayacağına güveni rdı.

İşte İkinci İnönü Savaşı böyle olmuştu. Daha sonraları, İsmet Paşa, yerin ismini kendisine soyadı olarak aldı. Mustafa Kemal, Millet Mecli-nden ona şu telgafı çekmişti:

> **'Bütün dünya tarihinde, sizin İnönü meydan muharebesinde üzerinize aldığınız vazife kadar ağır bir ödevi yüklenmiş kumandanlar çok azdır. Milletimizin istiklâl ve hayatı, dâhiyane idareniz altında şerefle vazifelerini gören kumandan ve silâh arkadaşlarınızın kalp ve hamiyetine büyük emniyetle istinad ediyordu. Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz. İstilâ altındaki bedbaht topraklarımızla beraber bütün vatan, bugün en uzak köşelerine kadar zaferinizi kutluyor. Düşmanın istilâ hırsı, azim ve hakimiyetinizin yalçın kayalarına başını çarparak paramparça oldu.**

Evet, bu zafer, nihaî bir zafer olmaktan uzaktı. Ama Mustafa Ke-al'in söylediği gibi, 'Milletin makûs talihinde' bir dönüm noktası olmuş-. Milliyetçiler, henüz sayı ve silah bakımından zayıf olmakla beraber, ınanlılara karşı kurmay çalışmalarında ve stratejide üstünlüklerini gös-rmişlerdi. Yunanlılar bunu kolay hazmedemiyorlardı. Daha önce yaptık-n denemeye rağmen, Türklerin, düzensiz ordudan düzenli orduya geçiş-ri onları yine sürprizle karşılaştırmıştı. Ancak Türklere karşı duymaları reken saygıyı bir türlü açığa vuramadıkları için, yenilgilerinin nedenini, ofesör Toynbee'nin söylediği gibi, bir 'gizli el' efsanesiyle açıklamaya lışıyorlardı: 'Türk topçusu bu kadar iyi atış yapabildiğine göre, kesinlik- ya Rus ya da Alman topçu subaylarının komutasındaydı; siperler içinde şkusuz İtalyan istihkâmcıları vardı, piyade erleri ise Fransız subaylarının ırindeydi! En sonunda kendim, gözlerimle görerek bütün bunların hayal ünü olduğunu anladım ve içim rahat etti.'

Türkün eski asker ruhu yeniden canlanmıştı. Yepyeni bir ordu kurul-

muş ve başına, modern savaş yöntemlerini iyi bilen genç subaylar geçmiş
ti. Şimdiden sonra, daha henüz uzak ve belli belirsiz de olsa, önünde, zafe
rin yaklaşan ışığını görebilecekti Mustafa Kemal.

OTUZ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Eskişehir'in Düşüşü

İTİLÂF DEVLETLERİ, Londra Konferansının başarısızlıkla sonuç-
nmasından sonra, Türk-Yunan uzlaşmazlığında tarafsızlıklarını ilân etti-
r. Ancak ne bu, ne de Yunanlıların İnönü'ndeki yenilgileri, Kral Cons-
ntine üzerinde bir etki yaptı. O hâlâ, İngiliz hükümetinin değilse bile,
oyd George'un kendisini desteklediğine inanmak istiyor ve eski adaşı gi-
Konstantinapolis'de hükümdarlık tahtına oturmayı hayal ediyordu.

1921 Haziranı başlarında kendi kendisini Yunan orduları Başkomu-
nlığına atadı. Arkasından da Haçlılardan beri Anadolu toprağına ayak
ısan ilk Hıristiyan Kral olarak İzmir'e gitti. Söylentiye göre, Aslan Yü-
kli Richard, körfezin karşı yakasında karaya çıkmıştı. Constantine de
nu izleyerek aynı kıyıda oturdu. **Times**'a verdiği bir demeçte yakında giri-
ceği saldırıdan ve Yunanlıların Kemalistlerin kuvvetini çökerteceklerine
an inancından söz etti. Sonra cepheyi denetlemek ve saldırı tarihini ka-
rlaştırmak için İzmir'den ayrıldı.

Bu, Churchill'in söylediği gibi, 'akla gelebilecek durumların en kötü-
'ydü. Yunanlıların ya tam görüş birliği halindeki bir İngiliz hükümetinin
ali, siyasi ve manevi desteğini elde etmeleri, ya da tâ iliklerine işleyince-
kadar buz gibi bir suyla ıslatılmaları gerekirdi.' Lord Curzon, bir kere
aha bir çözüm denemesine girişti. Paris'te, Briand'ı da razı ettikten son-
, eski 'Özerk İzmir' önerisini yineledi; ancak bu kez Yunan kuvvetleri-
n de çekilmesini şart koşuyordu. Yunanlılar bunu kabul ederlerse, Mütte-
kler de çatışmanın durdurulması için, Türklerle temasa geçeceklerdi.
ma Yunanlılar bu öneriyi, artık savaştan başka hiçbir şeyin sözkonusu ol-
adığını ileri sürerek, geri çevirdiler.

Böylece biraz sonra Yunan ordusu yine Churchill'in sözleriyle, 'Eski
Yunanlılardan beri ilk kez bu büyüklükte bir sefere kalkışarak, sert ve en-

gebeli bir ülkede ilerlemeye başladı.' Silah, hava gücü ve donanım bakımından hafif bir üstünlüğü vardı. İlk hedef yine tren yoluydu. Yalnız bu kez asıl saldırı kuzeyden değil, güneyden geliyor ve Eskişehir yerine Kütahya ve Afyonkarahisar'a yönelmiş bulunuyordu. Batı Anadolu'nun kilit noktası olan Eskişehir'i, cepheden değil, güneyden kuşatıcı bir saldırıyla ele geçirmek üzere tasarlanmıştı.

Bu plan başarılı oldu. Yunanlılar, kuzeydeki Türk kuvvetlerini tutmak için Bursa'dan doğuya doğru bir kuvvet çıkardılar. Başka bir kolu da, Kütahya'ya hücum için dağlık bölgeden güneydoğuya doğru gönderdiler. Üçüncü ve daha kuvvetli bir kol da İzmir'le direkt bağlantısı olan Uşak'tan kalkarak Afyonkarahisar'a karşı hücuma geçti. Afyon'u aldıktan sonra tren yolu boyunca kuzeye ilerleyerek ikinci kolla birleştiler ve Kütahya'yı da ele geçirdiler. Eskişehir ve Ankara ile olan ulaşım yolları böylece çember içine alınma durumuna düştü.

Karargâhını Eskişehir dolaylarında bir kasabada kurmuş olan İsmet Paşa, şehri boşaltma sorumluluğu ile karşı karşıya kalmıştı. Cesareti kırılmış, endişeli ve kararsızdı. Bir yaralı kafilesiyle geri çekilmekte olan Halide Edip, onu alçak tavanlı bir Anadolu odasında buldu. 'Eşyası, bir portatif karyola, bir tahta masa, bir tek sandalyeden ibaretti. Paşa bir nefer gibi giyinmişti. Her zamanki nazik tavrı altında, benzi solmuş, gözleri çakmak çakmak olmuş, dudaklarının ve gözkapaklarının kenarlarındaki çizgiler daha derinleşmişti. Burada, hayatında ilk kez olarak, felâket halini alabilecek bir buhranla karşılaşıyordu.' Geri çekilme hareketinin, hesaplanması güç sonuçlar doğuracağı ve milli bir başarısızlık olarak eleştiriye uğrayacağı kesindi.

Halide Edip ona 'ordunun insanüstü gayret ve kahramanlığının, herhangi bir zaferden daha büyük olduğunu' söylemeye çalıştı. 'Fakat dünya, eğer savaş zaferle bitmezse, hiçbir fedakârlığı dikkate almaz. İsmet Paşa da bunu ifade etti.' Ancak daha sonra, sıcak yaz gecesinde, açık havada, kızarmış domatesten ibaret yemeklerini yerlerken biraz ferahlamış bir halde 'Paşa geliyor,' dedi. Kararı Mustafa Kemal verecekti.

Halide Edip yolculuğuna devam etti. Eskişehir istasyonundaki izlenimlerini şöyle anlatıyor:

> 'Saat on buçukta, tren hâlâ istasyondaydı. Kadınlar kamyonların üzerinde çocuklarını emziriyorlardı. Etrafları eşya ve çocukla doluydu. Hepsinin ellerinde bir tava bulunduğunu gördüm. Ömrümde insanların bu kadar tava kullandıklarını ilk kez görüyordum.

> Mustafa Kemal Paşa, sapsarı, platformda, askerlerle konuşuyordu. Hepsi sâkindi. Karşılarında kadınlar... Bu kadınların gözleri çok acı bir şekilde askerlere çevrilmişti.'

Mustafa Kemal, donuk görünüşünün altında, azminden hiçbir şey kay-etmemişti. Bu olaylardan hiçbirisi, beklenmedik bir şey değildi. Üç ay ön-e, Yunanlıların stratejisini eleştiren, Eskişehir'e güneyden ve yandan sal-ıracakları yerde, batıdan ve cepheden saldırıya geçmelerinin yanlış oldu-unu söyleyen kendisi değil miydi? Bu sefer Yunanlılar, onun eleştirilerini inlemiş gibi, öyle yapmışlar ve Eskişehir'e yaklaşmışlardı. Artık şehrin aybının önüne geçilemezdi. Mustafa Kemal, İsmet Paşa'nın aksine, sert e halkın hoşuna gitmeyecek kararlar vermekten çekinmezdi. Askerlik ha-atında bunun başka örneklerini de vermişti. İsmet Paşa'nın karargâhına elir gelmez, haritaya ve elindeki raporlara baktı; sonra hiç çekinmeden, lükümet Başkanı olarak sorumluluğu üzerine aldı ve genel bir çekilme mri verdi. Çekilişi maskelemek, kentteki tahkimatı sökmek, cephane de-olarını ve eğitim kamplarını başka yere götürmek için vakit kazanmak macıyla ardçı savaşları yapılacaktı. Özellikle sağlam ve dayanıklı yapıl-ış olan tahkimatın mutlaka yok edilmesi gerekiyordu. Mustafa Kemal, u cesaretli olduğu kadar şiddetli kararları verdikten sonra, trenle Anka-'ya döndü.

Orada, Genel Karargâhtan, geri çekilişi izlemeye başladı. Halide dip onu, 'yüzü sapsarı ve iç ayaklanmanın en kötü günlerindeki kadar en-şe içinde' gördü. İsmet Paşa hâlâ Eskişehir önünde dövüşmekteydi. Mus-fa Kemal oturup haberleri beklemesini söyledi. Kahvelerini içtikleri sıra-a, boyuna kurmayından haber soruyordu.

> Yaveri durmadan haber getirirken, Mustafa Kemal Paşa, hepsine sövüyordu. Nihayet sabah oldu. Mustafa Kemal Paşa, 'İsmet, Eskişehir savaşını kaybetti; haydi, bir fincan kahve daha içelim,' dedi. Doktor Adnan, bir süre ortadan kaybolduktan sonra odaya geri döndüğünde, az önce kötümser görünen yüzü gülüyor ve sevinçli görünüyordu. Mustafa Kemal Paşa:
> 'Neredeydin, Adnan?' diye sordu.
> O da Fevzi Paşa ile konuştuğunu, onun çok iyimser olduğunu, Yunanlıları yeneceğimizi söylediğini ifade etti.
> Mustafa Kemal Paşa da güldü ve Fevzi Paşa'yla epeyce alay etti. Ama, yine de memnun görünüyordu. Çünkü böyle anlarda o da fala ve rüyaya çok inanırdı.

Halide Edip ve çok yakın bazı arkadaşları, Mustafa Kemal'i o andaki gerçek yüzüyle görebiliyorlardı. Ancak o, morallerini yükseltmek istediği kimseler önünde başka bir maske takıyor ve kendini değişik bir ruh hali içinde gösteriyordu. Dostlarından bir gazeteciye, sanki bütün dünyaya meydan okur gibi, şöyle diyordu: 'Ne olursa olsun, bu ülkede kalacağız. Vatanımızın her zerresini savunacağız. En uzak sınırlarına kadar, çarpışarak, toprağımızın altında can vereceğiz.' Birlikte, mehtaplı ağustos gecesinde batıya doğru uzanan çorak yaylayı seyrediyorlardı. Düşman şimdi, yaylanın kenarlarına erişmişti. Karargâh subaylarından çoğu, geleceği, karanlık görüyorlardı. Ancak, Mustafa Kemal, olağan bir manevrayı inceler gibi soğukkanlılıkla konuşuyordu.

Haritayı önüne sermiş, 'sanki yalnız en ince sanat eserlerini tutmak için yaratılmış' gibi görünen, uzun parmaklarıyla savaşı izliyordu. Parmağının ucuyla bir çizgi çizerek, 'İşte şimdi buradayız,' dedi. 'Kuvvetlerimiz Eskişehir'in güney ve kuzeyinden bir yarım yuvarlak şeklinde çekiliyorlar. Geceleyin hava serin ve yürüyüşe elverişlidir. Yalnız, günün yorgunluğundan ve sıcağından sonra insana bu havada uyku basar. Yürürken uyuyan çok asker gördüm, hele at üstünde olursa. Bir subay tanırım, süvaridir, en iyi at sırtında uyuyabildiğini söylerdi. Yatağa yatınca uykusu kaçarmış.'

Ay ışığı, perdesiz pencerelerden içeri doluyor ve biricik petrol lambasının çiğ aydınlığına karışarak Mustafa Kemal'in yüzüne bir ölü rengi veriyordu. Ancak, düşünürken de, şaka ederken de her yana kudret ve canlılık ışınları dağıtıyor gibi görünüyordu.

'İçki için, insanların mihenk taşıdır, derler' diye devam etti. 'Ben de derim ki asıl mihenk taşı savaş alanıdır. Şimdi arkadaşlardan her birinin ne yaptığını gözü kapalı söyleyebilirim. Örneğin, biliyorum ki falan tümenin komutanı -parmağıyla haritada bir yer gösterdi- şu kasabaya varmıştır. Kasabanın en rahat evini seçmiş ve şimdi, her şeyi unutup, portatif karyolasının üzerinde derin bir uykuya dalmıştır. İster misiniz, bunun böyle olduğunu size şimdi ispat edeyim?'[1]

Zile basıp nöbetçi subayını çağırarak talimat verdi: 'Çocuğum, bana hemen filân tümenin komutanını bulur musun?' Aşağıdan telgraf makinesinin sesi duyulmaya başladı. Mustafa Kemal devam etti: 'Yarın sabaha kadar düşmanla aramızı en azından yüz elli kilometre açmamız lâzım. Durulacak en iyi yer burada, Sakarya'nın kuzeyindedir. Ancak buraya vardıktan sonra, büyük bir çarpışmayı kabul edebiliriz. Yunan ordusu, doğal ola-

1 Bk. Yakup Kadri Karaosmanoğlu: **Vatan Yolunda.** Selek Yayınları, İstanbul.

.k, bizim peşimizden gelecektir. Bu noktada ovayı geçecek ve şuraya doğ- ı ilerleyecek. Bu demektir ki...'

Bu sırada nöbetçi subayı tekrar içeri girdi. Selâm aldıktan sonra: 'E- ndim,' dedi. 'Tümen Komutanı, S... köyünde istirahatteymiş. Uyandıra- n mı?'

Mustafa Kemal, kendi psikolojik sezgisine güldü: 'Ben size demedim i? Şimdi ötekine bakın.' Subaya: 'Bana falanca tümen komutanını bu- n,' diye emir verdi. Sonra yanındakilere dönerek göz etti: 'Bulamaya- ık, çünkü, gideceği yere bir an önce varmak için doludizgin ilerliyordur.' elgrafçı biraz sonra gelerek, tümen komutanının bulunamadığını söyledi.

Mustafa Kemal, ses tonunu değiştirdi: 'Asıl önemli olan şey, düşma- n ne yapacağını ve nasıl yapacağını bilmektir. Şimdi biz böyle düzenli r şekilde çekilirken arkamızdan gelecek mi, gelmeyecek mi?' Konuştuk- ı, dinleyenlere güven veriyordu. Fevzi Paşa'nın da söylediği gibi, ortada imser olmak için sebepler bulunduğunu kendi de biliyordu. Düşmanın si- hça üstün olduğunu da biliyordu. Türk ordusu henüz tam kıvamına gel- emiş bir savaş kuvveti halindeydi. Taşıt yokluğu hareket gücünü aksatı- or, Rusya'dan henüz yeterli bir silah yardımı alınamıyordu. Ankara'nın erisinde, Adana gölgesindeki ve Amasya dolaylarındaki yedek kuvvetler, iğıt üzerinde Yunanlılara karşı bir sayı üstünlüğü sağlıyorsa da, bunları mdilik savaşa sürmek sözkonusu olamazdı. Mustafa Kemal, kafasında bu eşit faktörleri birleştirince, Yunan saldırısına karşı koymanın, yerinde bir areket olmayacağına karar vermişti. Zaman kazanabilmek için toprak ıybetmek gerekiyordu. Savaş plânı, İsmet Paşa'ya, karargâhını ziyaretten nra verdiği genel direktifte belirttiği gibi, şöyleydi:

> **'Orduyu, Eskişehir kuzey ve güneyinde topladıktan sonra, düşman ordusuyla araya büyük bir mesafe koymak gerektir ki, ordunun düzenlenmesi, toparlanması ve yeniden güç kazanması mümkün olabilsin. Bunun için Sakarya doğusuna kadar çekilmek bile doğrudur. Düşman, durmaksızın arkamızdan gelirse, hareket üslerinden uzaklaşacak ve yeniden menzil hatları kurmaya mecbur olacak; herhalde beklemediği birçok güçlüklerle karşılaşacak; buna karşılık bizim ordumuz toplu bulunacak ve daha uygun şartlara sahip olacaktır. Bu türlü davranışımızın en büyük sakıncası, Eskişehir gibi önemli yerlerimizi ve çok araziyi düşmana bırakmaktan dolayı halk üzerinde doğabilecek manevi sarsıntıdır. Fakat az zamanda, elde edebileceğimiz başarılı sonuçlarla, bu sakın-**

calar kendiliğinden giderilmiş olacaktır. Askerliğin gereklerini te reddütsüz uygulayalım. Öteki türlü sakıncalara nasıl olsa karş koyabiliriz.'

Churchill durumu şöyle özetler: 'Yunanlılar strateji ve taktik bakımın dan başarı kazanmışlar; tren yolunu da ele geçirmişlerdi. Bu da daha son raki ilerlemeleri için işlerine yarayacaktı. Fakat Türk ordusunun ne tümü nü, ne de bir parçasını yok edebilmişlerdi.' Bu ordu çabucak gözden kay bolmuştu. Yaylanın uzun ve yorucu yollarında Ankara'ya, yurdun canevin doğru çekiliyordu. Biraz sonra, Yunanlılardan daha çok kayıp vermeden hemen hemen tümüyle, Ankara'nın seksen kilometre kadar önüne, Sakar ya dirseğine varmıştı. Burası, Mustafa Kemal'in durmaya karar verdiği yer di.

Bütün bunları, Türk halkına inandırıcı şekilde anlatmak gerekiyordu Mustafa Kemal'in beklediği 'manevi sarsıntı' şimdi olanca gücüyle üzeri ne çökmüştü. Meclis, bu felâket karşısında dehşete kapılmıştı. Mebusla bir yandan da Mustafa Kemal'in, Başkomutanlığı kendi üzerine alınasın istiyorlardı. Bunlardan birtakımı, ordunun uğradığı yenilginin bir daha dü zelemeyeceğini ve milliyetçi ülkünün büsbütün çöktüğünü sanıyor ve bu nun sorumluluğunu Mustafa Kemal'in sırtına yüklemek istiyorlardı. Daha dürüst ve daha az kötümser olanlar ise onun hâlâ durumu düzeltebileceği ne inanıyorlardı. Daha başkaları da, bundan sonraki bir çekilmeye Musta fa Kemal bizzat karışmış olursa bunun milli amacı kökünden sarsacağın ileri sürerek, Başkomutanlığa atanmasına karşı geliyorlardı. O, en son baş vurulacak kaynak olarak, bir yanda durmalıydı. Buna da henüz sıra gelme mişti.

Hayatın garip bir cilvesi olarak, bu buhran sırasında Mustafa Kema ilk kez bütün Meclisin desteğini elde etti. Dostları kendisiyle birlikte ol dukları, düşmanları da ona karşı oldukları için... Başkomutanlığa atanaca ğı anlaşılıyordu. Ancak bu atanmanın, kendi isteğine uygun olması gerek mekteydi. Meclis içinde ve dışında bütün bu kaynaşmalar olurken, o ihti yatlı bir şekilde, hiç sesini çıkarmadan duruyor, Başkomutanlığı kabule hiç hevesli görünmüyordu. O böyle davrandığına göre, demek ki, felâket, ar tık yalnız bir tehlike olmaktan çıkmış, kaçınılmaz bir şey olmuştu. Bu dü şüncenin iyice yaygın hale geldiği kanısına varınca, Meclisi gizli bir toplan tıya çağırdı ve kürsüye çıktı. Başkomutanlığı kabul edecekti, ancak Mecli sin bütün yetkilerinin kendisine verilmesi şartıyla. Orduyu, savaşın bundan sonraki dönemi için ancak bu şekilde, gereken hızla hazırlayabilirdi. Fa-

nilli egemenlik ilkesine beslediği saygıdan dolayı, bu yetkilerin üç ay-
ir süre ile sınırlandırılmasını istiyordu.

Kendisine karşı olanlar, bunun üzerine, açığa çıkmış oldular. Bazıları adar geniş yetki almasına itiraz etti; bazıları da Başkomutanlık unvanı lise ait olduğu için kendisine verilemeyeceğini ileri sürdü. Mustafa ıal, olağanüstü koşulların olağanüstü hareket ve kararları gerektirdi- e ısrar etti. Çabuk ve enerjik şekilde davranabilmesi şarttı; kabinenin a Meclisin onayını bekleyerek vakit kaybetmesi doğru olmazdı. Emir- in kayıtsız şartsız yerine getirilmesi, bunun için de bütün yetkileri elin- ıtması gerekiyordu. En sonunda, itirazları yenerek onlara Başkomutan- örevini kendisine veren bir kanun taslağı sundu: 'Başkumandan, ordu- maddi ve manevi gücünü azami surette çoğaltmak ve yönetimini bir laha sağlamlaştırmak konusunda Türkiye Büyük Millet Meclisinin bu aki yetkisini Meclis adına fiilen kullanmaya izinlidir.' Kanun kabul dikten sonra, Mustafa Kemal, 'Meclisin bana karşı beslediği güvene lâ- ɔlduğumu az zamanda göstermeye muvaffak olacağım,' dedi.

Böylece, Mustafa Kemal üç aylık bir süre için askeri diktatör oluyor- Yetkilerini derhal kullanarak orduya donanım sağlamak üzere bazı ih- ; maddelerine el koydu. Parası sonradan ödenmek koşuluyla kumaş, yiyecek, akaryakıt ve daha çeşitli eşya stoklarının, yüzde kırkının or- ı verilmesini emretti. Halka, orduda kullanılabilecek bütün silah ve do- mı teslim etmesini bildirdi. Öküz ve at arabalarının yüzde onunu, bi- ve taşıt hayvanlarının yüzde yirmisini aldı. Bütün demir ve atölyelerin- ayım yapıldı. Mustafa Kemal, üzerlerine çöken tehlikeyi, herkesin da- akından duyması için, her evden birer kat çamaşır, birer çift çorap ve ‹ da istiyordu.

Bu savaş, Mustafa Kemal'in öteden beri gördüğü gibi topyekûn bir sa- . **'Harp, yalnız iki ordunun değil, iki milletin bütün varlıklarıyla ve rindeki her şeyle, bütün elde tutulur ve tutulmaz güçleriyle birbirle- karşı karşıya gelmesi ve birbiriyle vuruşması demektir. Bundan do- bütün Türk milletini, cephede bulunan ordu kadar fikren, hissen ve ı ilgilendirmeliydim. Milletin her ferdi, yalnız düşman karşısında ınanlar değil, köyde evinde, tarlasında bulunan herkes, silahla vuru- savaşçı gibi kendini ödev almış hissederek, bütün varlığını mücadele- erecekti.'** Bir Peygamber gibi şu sözleri de eklemişti: **'Gelecekteki sa- arın yegâne başarı şartı da, en ziyade bu söylediğim hususta münde- *) olacaktır.'**

Bu gerçeği yıllarca sonra keşfetmiş olan Churchill, Mustafa Kemal'in

---

Ƴünderiç: yer almış

elinde yeteri kadar deve ve öküz bulunmadığı için, taşıt işlerinde cephe
ki erlerin karılarından ve kızlarından nasıl yararlandığını anlatır. Kadın
rın seferber edilmesi milli duygunun geliştirilmesinde büyük bir rol oy
mış; asker, sivil herkesin topyekün gayret göstermesi ihtiyacını iyice bel
mişti. Sivas, Erzurum, Diyarbakır ve Trabzon gibi dağınık merkezler
toplanan silahlar, saman yığınlarının altına yüklenerek kağnılarla taşınıy
du. Şalvarlı, dolaklı köylü kadınları tâ Sümerler zamanındaki gibi, gıcı
sesler çıkaran kağnılarını sürerek saatte ancak beş kilometre hızla, dağ
pe demeden yüzlerce kilometrelik yolları aşıyor, cepheye doğru ilerliy
lardı. Çoğu, emzikteki çocuklarını, sıkıca sırtlarına bağlamışlardı.
mermilerini, halat kulplu cephane sandıklarını kucaklarında taşıyarak a
balara yükleyip indiriyor, iki omuzlarına birer gülle yüklüyor, çok kez ta
ları bozulmasın ya da ıslanmasın diye, çocuklarını açıkta bırakmayı b
göze alarak, üzerlerini örtüyle kapatıyorlardı. Tekerleklerin kırılıp kağ
nın yolda kaldığı da oluyordu. O zaman kadınlar, içindekileri sırtlar
yüklenir ve kilometrelerce taşırlardı. Evlerinde kalanlar at, hayvan
araçlara el konmuş olmasına bakmadan, çapa çapalıyor, tohum ekiy
ekin biçiyor, orduya yiyecek yetiştiriyorlardı.

Refet Paşa, Milli Müdafaa Vekilliğine geçmiş, bütün enerjisi ve
luşlarıyla çalışmaya başlamıştı. Öküz arabasıyla yapılan taşımayı, yeni
menzil sistemi kurarak daha hızlı hale getirdi. Artık köylülerin alışık
dukları gibi her kasabaya gelince araba değiştirecek yerde, belirli yerl
de öküzler değiştiriliyor ve taşıtlar, doğruca savaş alanına kadar geleb
yordu. Kilimlerden askerlere kaput, gaz tenekelerinden ilâç kutusu yap
dı. Un bulunmazsa, köylülere, değirmenleri tamir edilinceye kadar, buğ
yı kaynatarak ya da havanda döverek yemelerini söyledi. Çorak yayla
odun bulunmadığından, ahşap evleri yıktırıp, tahtalarını lokomotiflerde
kıt olarak kullandı.

Sapan demirlerinden kılıç yapılıyordu. Ankara'daki demiryolları at
yesi süngü ve hançer fabrikası haline sokulmuştu. Bir tek bozuk silah k
maması için her yerde tamir atölyeleri kurulmuştu. Refet Paşa yurdun
ücra köşelerinden bile orduya asker topluyordu. Halk, minarelerden as
re yazılmaya çağrılıyordu. Orduya katılmak isteyenler çoğu kez haydut
rın kasıp kavurduğu yerlerden geçerek, yüzlerce kilometre yaya yürüm
zorundaydılar. Geldikleri zaman da kendilerine verilecek silah bulunma
ğı olurdu. Bu erlere, cepheye giderken, düşmandan başka, yaralı ve ölü
rin silahlarını almaları söylenirdi. Bu arada askerden kaçanlar yakala
şiddetli cezalara çarptırılıyor, silah altına yeni sınıflar alınıyor; Adana b

ıden, Doğu illerinden, Karadeniz'den ve daha başka uzak yerlerden
yeler getiriliyordu.
Türklerin, kendilerini bekleyen önemli savaşa hazırlanmak için an-
ıç hafta kadar vakitleri vardı. Ankara, bu haftaları endişe içinde geçir-
villerin morali adamakıllı çökmüştü. Varlıklı eşraf ve tüccarlar, yanla-
ailelerini ve servetlerini alarak Kayseri'ye göç ettiler. Daha başka
eler de göç hazırlığına girişti, hattâ resmi görevi olanlar bile. Şehir,
: kaçaklarıyla, boş gezenlerle dolmuştu; Yunanlıların çok yakına gel-
ri söyleniyordu; kimsede güven kalmamıştı. Kadınlar, çarşafları sırtla-
, yola çıkmaya hazır, sabırla bekliyorlardı. Evlerini, barklarını bıra-
öç etmek zorunda kalacaklar mıydı acaba?
Mustafa Kemal de, şimdi Genelkurmay Başkanı olan Fevzi Paşa ile
kte cepheye hareket etti. Karargâhını Ankara'nın seksen kilometre ka-
güneybatısında, demiryolu üzerindeki Polatlı'da kurmuştu. Buraya va-
, atıyla, çevreye hâkim bir tepe olan Karadağ'a çıktı; attan inerek
nanın izlemesi muhtemel olan hücum yönünü görmek istedi. Tekrar
binerken bir sigara yaktı. Hayvan, kibritin alevinden ürkerek geri te-
e, Mustafa Kemal şiddetle yere düştü. Kaburga kemiklerinden biri kı-
ştı; bir an için, ciğerlerini sıkıştırarak, nefes almasına ve konuşmasına
l oldu. Yanındaki doktor, kendisini ciddi şekilde uyardı: 'Devam eder-
: hayatınız tehlikeye girer.'
Mustafa Kemal: 'Savaş bitsin, o zaman iyileşirim,' diye yanıt verdi.
ıvi için Ankara'ya döndü. Fakat yirmi dört saat sonra yine cephedeydi.
ısı ona acı veriyordu; güçlükle yürüyebiliyor, çok kez bir masaya daya-
k dinlenmek zorunda kalıyordu. Bu kaza, halk ağzında dallanıp budak-
ıştı: Daha savaş başlamadan Başkomutanın hareket edemez hale gel-
hayra alâmet değildi. Ancak bu çeşit bir kazayı bile propaganda yara-
kullanmak mümkündü. Askerler arasında Mustafa Kemal'in, 'Bu,
ının bir işaretidir. Kemiğim nasıl kırıldıysa, düşmanın direnci de aynı
e kırılacaktır,' dediği söylenti olarak dolaşıyordu.

OTUZ BEŞİNCİ BÖLÜM

Sakarya Savaşı

YUNANLILAR, 13 Ağustos 1921'de yeniden saldırıya geçtiler. Constan ne, savaş hedefini 'Ankara'ya!'diye ilân etmiş ve İngiliz irtibat subaylar daha şimdiden, Mustafa Kemal'in şehrinde vereceği zafer yemeğine çağ mıştı. Atina basını, bu istilânın, Büyük İskender'in seferlerine benzediğ den dem vuruyordu. Yunan orduları, bir kez daha, onun yaptığı gibi, 'G dion' düğümünü kesecek ve böylece Asya'da bir imparatorluk kuracakl dı. Gordion, tam ilerleyecekleri hat üzerindeydi. Ancak, Profesör To bee'nin söylediği gibi, unuttukları bir şey vardı. İskender, eninde sonun kâhinin şartını yerine getirememiş, düğümü çözemeyerek kesmek zorun kalmıştı. Böylece, şimdi Constantine'in heveslendiği işi, Batı Anadolu' krallığına katmak işini, başaramamıştı.

Aslında Constantine, Ankara'yı sürekli olarak işgal etmek istemiy daha çok, siyasî bir amaç güdüyordu: Milli hükümeti şehirden atarak Ka seri'ye ya da Sivas'a sürmek, sonra Konya'da ve hükümete karşı olan ğer bölgelerde çıkacak isyanlarla yıpratıp düşmesini sağlamak. Aslında sefer de iki karşıt düşünceden doğmuş bir şeydi. Çünkü Yunan ordusu iki ayrı kurmay yönetiyordu. Biri Kralın, öteki de General Papulas'ın g nelkurmayı. Genelkurmaydaki subaylardan bazıları, Eskişehir'de mevzi girip Türkleri bir karşı saldırıya zorlamayı daha uygun görüyorlardı.

Ancak, Kralın isteği daha üstün çıkmıştı. Böylece Yunan orduları gün süreyle, karşılarında bir tek düşman görmeden, sonsuz bir bozkırda alışık oldukları deniz kıyılarından, yumuşak vadilerden gittikçe uzakla yorlardı. Havanın kuraklığı, sıcaklığı, bundan önceki seferde karşılaştıkl rı dondan da, kar fırtınalarından da daha kötüydü. Beraberlerinde içme s yu taşımak için tanker getirmediklerinden, fena halde susuzluk çekiyorla dı. Modern kamyonları, arızalı yollarda parçalanıyor, eşyalarını, öküz ar

ılarıyla, develerle ve sırt çantalarıyla taşımak zorunda kalıyorlardı. Çoğu ez, kızarmış mısırdan başka yiyecek bulamıyorlardı. Daha sonraki çarpış-alarda esir düştükleri zaman, ilk işleri, Türklerden ekmek dilenmek ol-ı. Çıplak ve yaban arazide, yeşil bir şerit gibi akan Sakarya'ya doğru iler-rken askerlerin nefesi tozdan tıkanıyor, çoğu da yaylanın amansız sıtma-na tutulup saf dışı kalıyordu.

Anadolu yaylasını yararak Karadeniz'e dökülen üç büyük nehirden bi- olan Sakarya burada, Ankara önünde bir dirsek çizer. Batıdan doğru ıkarak gelirken, seksen kilometrelik bir dirsek boyunca kuzeye yönelir, onra tekrar batıya doğru yolunu izlemeye devam eder. Mustafa Kemal'le rdusu, Yunanlıları burada, ovanın yer yer hasat görmüş tarlalar ve tepe-klerle kaplı, sivri kayalıklarla kesilmiş çıplak ve yaban bir kesiminde ekliyorlardı. Cepheleri güneyde ve kuzeyde, tersine bir dirsek çizerek Sa-arya'ya dökülen iki ırmağa dayanıyor, nehrin kendisi de merkezlerini ko-uyordu. Dar ve bu mevsimde suları alçak olan Sakarya, sarp kenarlı bir irü boğazdan geçerek akıyordu. İki kıyısı, biri kuzeyde, biri güneyde iki öprü ile birbirine bağlanmıştı. Türklerin savunma durumu genel olarak vi sayılırdı: Geriye demiryolu ile bağlı olmak ve sularını sağlayabilmek gi-i üstünlükleri vardı.

Mustafa Kemal'in karargâhı başta Polatlı'da, demiryolu üzerinde; onra da bütün bölgeyi görebilen Alagöz tepesinde kurulmuştu. Burası, ya-ımı yarım kalmış kerpiç bir evdi; direklerinden örümcek ağları sarkıyor-u. Karalar giyinmiş Karadenizli koruyucuları, Mustafa Kemal'in yanın-an ayrılmıyordu artık. Şimdi bunlar çoğalmış ve tek başına savaşa katıla-ak bir birlik haline gelmişlerdi. Mustafa Kemal, Osmanlı ordusundan isti-asından beri askeri rütbe işaretlerini çıkarmış, Meclis de kendisine resmi ir rütbe vermemiş olduğu için, sırtında sadece bir er üniforması vardı. Kı-ık kaburga kemiği hâlâ sarılı olduğundan savaşı, at sırtında cephenin bir ölümünden ötekine koşarak yerinde yönetemiyor, trenden sökülüp getiril-niş bir koltukta oturarak idare ediyordu. Belki de böylesi kendisi için da-a hayırlıydı.

Halide Edip bu sırada onbaşı rütbesiyle orduya katılmıştı. Cephede Mustafa Kemal'i ziyarete gittiği zaman, yanında 'Miralay Arif'i gördü. Al-bay Arif, Mustafa Kemal'in gençlik arkadaşıydı. Eskiden beraber gezer-er, eğlenirler, içerlerdi. İhtilâlin başlangıcından beri yanından ayrılmamış e son zamanlarda içkiye düşkünlüğü yüzünden bir tümen kurmayındaki görevinden uzaklaştırılınca, Mustafa Kemal onu yanına almıştı. Arif, 'ta-avvur edilemeyecek derecede Paşa'ya benziyordu; tıpkı onun gibi sert ve

zarif bir endamı vardı; yüz çizgileriyle, ince, kapalı dudaklarındaki yarı alaycı, yarı acı bükülüş de aynıydı. Gözleri de Mustafa Kemal'inki gibi mavi renkte, yalnız biraz daha koyu ve hafifçe patlaktı.' Albay Arif bu sıralarda Mustafa Kemal'in en yakın sırdaşı olmuştu.

Halide Edip, Sakarya'da Mustafa Kemal'i şimdiye kadar gördüğünden de, ileride göreceğinden de değişik bulmuştu. Bu işin kesinlikle zaferle sonuçlanacağına pek o kadar güvenmiyor ve savaşı kaybederse, herkesle beraber kendinin de öleceğini biliyordu. Bu yüzden, eskisi gibi her şeyle alay etmiyordu artık. Ölüme mahkûm bir insan, kendisiyle birlikte ölecek olanlar arasında ne hissederse, o da hemen hemen aynı şeyleri duyuyordu. Tahta masanın üzerindeki bir haritaya, güçlükle eğilerek 'durumu, dört yaşındaki bir çocuğun anlayabileceği kadar açık bir ifadeyle anlattı':

> İşte Sakarya, kıvrılarak gidiyor. Etrafına birtakım toplu iğneler üzerinde kırmızı ve mavi kâğıtlar konulmuş. Birer kelebeğe benzeyen iğneler. Eğer askerî durum hakkındaki duygularımı Mustafa Kemal Paşa'ya söylesem, mutlaka gülerdi. Yunan ordusu kocaman bir canavar gibi, Ankara'ya yaklaşmış görünüyordu. Buna muvazi olarak Sakarya'nın doğusunda Türk ordusu da, kıvrılarak bu canavarın Ankara'yı yutmasına mani olmaya çalışıyordu. Siyah canavar o kadar kocamandı ki, insana yeis veriyordu.
> 'Eğer Ankara'ya bizden önce gider de bizi geride bırakırsa ne yaparız?' diye sordum. Bir kaplan gibi güldü:
> '**Bon voyage, Messieurs,**[1] derim. Arkalarından vurarak onları Anadolu'nun boşluğunda mahvederim.'[2]

Gerçekten de, Yunanlıların ilk saldırı planı böyleydi. Niyetleri, Türklerin sol kanadını çevirmek ve böylece, güneyden Ankara'ya giden yolu açmaktı. Bu amaçla, çorak, susuz ovada, uzun bir kavis çizerek yol aldılar. Ancak bir yandan susuzluk, bir yandan da kullandıkları haritaların yeterli olmayışı, yürüyüşlerini çok ağırlaştırmıştı. 23 Ağustosta Türklerin sağ kanadına bir tümenle saldırdılar ve bütün bir gece süren çarpışmalardan sonra, onları Mangal Dağı'ndan çekilmeye zorladılar. Mustafa Kemal, bu ilk başarısızlık karşısında çok sert bir emirle, talimat almadan geri çekildiği için tümen komutanını görevinden aldı ve ileride de bu gibi hallerin aynı şiddetle cezalandırılacağını bildirdi. Artık ordu, bir tek Yunan askerinin bile, Türkiye'nin kalbine ayağını basmasına göz yummayacaktı. Mustafa

1 İyi yolculuklar, beyler!
2 Halide Edip Adıvar: **Türk'ün Ateşle İmtihanı.**

mal, sonradan, tümen komutanının üst makamlardan aldığı talimata arak geri çekildiğini öğrenince, onu tekrar görevinin başına getirdi. An- verdiği emir, ötekiler için bir örnek olmuş ve bundan sonraki çarpışma- da daha cesaretle davranmalarını sağlamıştı.

Derken, General Papulas, taktiğini birdenbire değiştirdi. Bir keşif ısundan edinilen yanlış bilgi de, bu değişiklikte rol oynamıştı. Buna gö- Türkler sol kanatta büyük bir yığınak yapıyorlardı. Şu halde kuvvetleri- bu yöne doğru aktarmaktaydılar. Hareket noktasından çok uzaklaşmış ın ve gerisi Türk atlılarının saldırılarına açık bulunan Papulas, kuşatma nının tehlikeli olmaya başladığına inandı. Bu yüzden asıl kuvvetini ku- ye göndererek, merkeze yakın bir yerde cepheden saldırmaya karar ver- Oysa Türklerin asıl kuvvetli oldukları yer, burasıydı. Papulas, yeni pla- ı, uygulamak için, Sakarya üzerinde köprüler kurmaya başladı.

Bunu izleyen savaş, tam, yirmi iki gün, yirmi iki gece sürdü. Mustafa mal, daha sonra bunun, yalnız bir gün farkla, dünyanın en uzun savaşı duğunu ileri sürmüştür. Vahşi ve öldürücü bir çarpışmaydı bu. Türk mev- eri bir dizi tepe üzerinde kurulmuştu. Yunanlılar, bunlara birbiri arka- dan hücum edip ele geçirmek zorundaydılar. Oysa, Türk piyadesinin k iyi başardığı inatçı bir savunmayla karşılaşıyorlardı. Türkler, bazı tepe- i tutuyor, bazılarını kaybediyorlardı. Bazı tepeler ise birkaç kez el değiş- iyor ve birbiri arkasından girişilen saldırılar, Türk birliklerine insan kay- ıa mal oluyordu. Ama Türkler, Yunanlıların sayı üstünlüğünü gözönün- tutarak kuvvetlerini idareli kullanmak zorundaydılar. Mustafa Kemal, durumdan, yeni bir taktik dersi almıştı. Burada elinde Gelibolu'da oldu- gibi, rahatça savaşa sürebileceği yeni silahlanmış binlerce yedek yoktu. r iki kez başarısızlık ihtimalinden ve Sivas'a çekilmekten söz etmiş, an- k Miralay Arif ona alaylı bir şekilde takılmıştı: 'Bu ülkede sebepli se- psiz ölüme gönderebilecek yeteri kadar adam bulabilirsin. Kimse çıkıp insan hayatının hesabını sormaz!»[3]

Mustafa Kemal, elindeki kuvvetlerin durumunu, her birliğin gücünü, azi üzerinde almış olduğu yeri, başındaki komutanın ne kıratta bir adam duğunu en ince ayrıntılarına kadar ezbere bilirdi. Her akşam, savaş ra- rlarını okurken, yapılmış en ufak bir yanlış bile gözünden kaçmazdı. As- rlik eğitimini Almanya'da yapmış olan Miralay Arif de kendisine yar- mcı olurdu. O da arazinin özelliklerini, subay ve erleri iyi tanıyordu. Ha- le Edip, ikisini şöyle anlatır: 'Paşanın omuzları üzerine eğilir, ona

Arif, 1926'da İzmir mahkemeleri sonunda idam edilmiştir.

tıpatıp benzeyen bir ikiz kardeş gibi, alçak sesle: «Filân kasaba on kilometre kuzeydedir, derdi, solunda iki tepecik vardır.» «Mükemmel. Alay komutanı nasıl?» «Odun gibi biri. Yalnız askerliğine diyecek yoktur! Sonra askerler de savaş görmüş, tecrübeli erlerdir. Topçu ateşinden filân korkup kaçacak cinsten değil. Cephaneleri bitse bile, süngüyle dövüşürler; komutanları da, erler de...»'

Halide Edip bazen bu toplantılarda Mustafa Kemal'i bir roman yazarına benzetirdi. O da sanki heyecanlı bir konu üzerinde çalışıyor gibiydi. Bu romanın ana konusu savaştı, harita üstündeki iğneler de kahramanları. Her birinin özellikleri, genel plana uygun düşmeli ve hikâyenin gelişmesine yardımcı olmalıydı. Mustafa Kemal, düşmanın kuvvetini de kendi birlikleri kadar yakından inceliyordu. Savaşın çok önemli bir anında alınan bir istihbarat raporunda, Yunanlıların kuvvetli bir yığınak yapmış oldukları, Türklerin tuttuğu mevziin savunulmasının güçleştiği ve bırakılması gerekeceği bildirilmişti. Mustafa Kemal hemen: 'Bana Yunan birliklerinin hareketlerine dair geçen haftaki raporları getirin,' diye emir verdi. Bu raporları bir daha gözden geçirdikten sonra: 'Bizim istihbarat yanılıyor,' dedi. 'Yenilen biz değiliz, düşmandır.'

Mustafa Kemal'in emri altındaki cephe aşağı yukarı yüz kilometre uzunluktaydı. Savaşın kritik bir döneminde, kullanılacak taktiği, subaylara şöyle bildirmişti:

> **'Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh, bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı, vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça terkolunmaz. Onun için küçük, büyük her birlik, bulunduğu mevziden atılabilir. Fakat küçük, büyük her birlik, ilk durabildiği noktada, tekrar düşmana karşı cephe kurup savaşmaya devam eder. Yanındaki birliğin çekilme zorunda olduğunu gören birlikler, ona uymaz. Bulunduğu mevzide sonuna kadar sebat ve mukavemete mecburdur.'[4]**

Mustafa Kemal'in savunma hatları, kısım kısım kırılıyordu. 'Fakat derekap, kırılan her kısım, en yakın bir mesafede yeniden tesis ettiriliyordu.' Böylece Yunanlılar, her ne kadar toprak kazanıyorlarsa da, ilerlemeleri gayet yavaş oluyordu. On günlük bir savaş sonunda, topu topu on beş kilometrelik yer kazanmışlardı. Papulas'ın hücumda, Mustafa Kemal'in savunmada uyguladığı ilkeleri uygulamasına olanak yoktu. Türk hatlarında bir gedik açabilen bir Yunan birliği, durup komşu birliklerin de aynı hatta

4 Gazi Mustafa Kemal: **Nutuk.**

varmalarını bekliyor, bu da Türklere takviye alıp toparlanmak için vakit kazandırıyordu.

Ancak Türklerin durumu yine de tehlikeliydi. Yunanlılar saldırıyı, merkeze doğru yöneltmişken, bir kere daha sola doğru kaydırdılar. Hâlâ Türk ordusunu yandan çevirip Ankara'ya doğru yürümeye uğraşıyorlardı. Bu cephede bazı ilerlemeler kaydederek Türkleri mevzilerinden çekilmek zorunda bıraktılar. Türk cephesi, şimdi kendi mihveri üzerinde dönmüştü. Artık kuzeyden güneye değil, doğudan batıya uzanıyordu. Öyle ki, doğu ucundaki Yunan kuvvetleri, Ankara'ya, batı ucundaki Türklerden daha yakındılar.

Savunmanın başarısı ve dolayısıyla Ankara'nın korunması, Çal Dağ'ın elde tutulmasına bağlıydı. Türklerin esaslı iki savunma mevzii arasında, üç yüz metre yükseklikteki bu geniş ve uzun silsile, Ankara'ya ulaşan tren yoluna ve bütün savaş alanına hâkim durumda bulunuyordu. Bir sürüngenin sırt kemikleri gibi girintili çıkıntılı olan Çal Dağ, üzerinde gizlenilmesi ve savunulması güç olan bir yerdi. Mustafa Kemal: 'Çal Dağ'ı almadıkları sürece korkulacak bir şey yok,' diyordu. 'Ancak, alacak olurlarsa, çok dikkatli davranmamız gerekecek. Çünkü kolayca Haymana'yı işgal edebilir ve bizi kapana kıstırabilirler.'Ankara'dakiler; Çal Dağ düşse de onun arkasında daha bir sürü tepe bulunduğunu düşünerek, kendilerini avutabiliyorlardı. İçlerinden biri: 'Biz her tepede bu kadar ölü verdirdikten sonra, düşman buraya gelinceye kadar elinde bir avuç asker kalır. Onları da sopa ile döveriz,' demişti. Ama cephede herkes, durumun çok nazik olduğunu biliyordu.

Bir gece, Çal Dağ'ın düştüğü ve Yunanlıların, Haymana'da ilerlemeye başladıkları haber alındı. Halide Edip, karargâhtaki hali şöyle anlatıyor:

> 'Korkunç bir sessizlik. Karargâhta herkes feleğin en ağır tokadını yemiş gibiydi. En ziyade Mustafa Kemal Paşa üzgündü. Ağzında sigara, aşağı yukarı dolaşıyor, yüksek sesle konuşuyor, durumu bütün çıplaklığıyla özetliyor ve geriye çekilme emri verip vermemekte tereddüt ediyordu.'

Çal Dağ savaşının en şiddetli dönemi, dört gün sürmüştü. İlk önce Yunanlılar Türk hatlarındaki bir gedikten yararlanarak, dağı koruyan Türk süvarisini püskürtmüşler, fakat geceleyin Türk piyadesinin saldırısı karşısında, tekrar geri çekilmişlerdi. Yine bastırmaya devam ederken, bir yandan da Haymana'ya yüklendiler. Türkler burada seksen iki subay ve dokuz yüz

er kayıp vermelerine rağmen dayandılar. Öyle ki, taburlara, teğmenler komuta veriyordu. Bir topçu tümeninin elinde sadece on yedi mermi kalmıştı. Ertesi gün Yunanlılar, dağı ele geçirdiler. Çarpışmalar arasında durum öylesine karışmıştı ki, bir an şöyle bir şey oldu: İki er, bir kaynaktan su içerken birbirlerine gözleri ilişti ve ikisi de ayrı yönlerde kaçmaya başladılar. Çünkü biri Türk, öbürü Yunanlıydı. Yunanlılar tepeyi aldıktan sonra ötesindeki kasabaya doğru ilerlemeye koyuldular.

Ancak Mustafa Kemal'in karargâhında, gecenin saat ikisinde telefon çaldı. Telefon eden Fevzi Paşa'ydı. Bu arada hep savaş alanında bulunmuş, karargâha pek az uğramıştı. Kendisine ve yanındakilere gayret veren sakin halini ve zafere inancını elden bırakmıyordu. Gözlerinde tuhaf bir ışık ve büyük bir gizli inanç besleyen insanlarda bulunan bir hal vardı. Bu belki de dini inancından ileri geliyordu. Cephede siper siper dolaşır, erlerin morallerini yükseltmek için Kur'an okurdu. Mustafa Kemal, bir gün kendisini acele aratmış, fakat bulduramamıştı. En sonunda bir subay onu, karargâhtan görünemeyecek bir yerde, bir kaya arkasında buldu. Fevzi Paşa, sakin sakin namaz kılıyordu.

Şimdi bu nazik anda telefonda Fevzi Paşa ile konuşan Mustafa Kemal'in sesi duyuluyordu: 'Mustafa Kemal konuşuyor. Siz misiniz Paşa Hazretleri? Ne? Vaziyet lehimize mi dediniz? Doğru anladım mı? Haymana hemen hemen işgal edilmiştir. Ne? Yunanlılar kuvvetlerinin sonuna gelmiş, ricat mı edecekler?'[5]

Sonra 'sesinde yarı alaycı, yarı sevinçli tuhaf bir gülüşle' yanındakilere döndü. Acaba deliği kapatmak için gönderdiği tümen, Yunanlılar bir harekâta daha girişmeden o gece yerine varabilecek miydi? Hesaplar yapıyor, yazıp çiziyor, kırmızı mavi bayrakları oradan oraya oynatıyor. Gözlerinin etrafını koyu mavi çemberler çevirmiş. 'Mustafa Kemal'in gözleri o gece, Dante'nin Cehennem'inde yananların gözleri gibi, anlatılamayacak kadar acı içinde.'

Halide Edip: 'Dinlenseniz, Paşam, yatınız!' diyor.

'Yok,' diyor Mustafa Kemal, 'uyuyamam. Haydi bir kahve daha içelim. Nerde o Ali olacak herif, uyuyor mu?'

Şimdi savaş bir dönüm noktasına gelmişti. Karşılıklı çarpışan iki düşman da bir an için duraklamışlardı. İkisi de geri çekilmek üzereydiler. Ancak, daha uzun dayanan Türkler oldu. Yunanlılar, Haymana yönündeki saldırılarını daha ileri götüremeyecek kadar bitkin haldeydiler. Türkler, hatlarında açılan gedikleri kapatmak için, yedek kuvvet getirdiler. Yu-

5 Halide Edip Adıvar: **Türk'ün Ateşle İmtihanı.**

nanlıların gücü tükenmişe benziyordu. Yiyecek ve içecek kıtlığı kendini göstermeye başlamıştı. Savaşın ilk günlerinde topçuları cephaneyi hesapsız harcadığı için, ellerinde az mermi kalmıştı. Öylesine büyük kayıplar vermişlerdi ki, Türklerin eline düşen Yunan esirlerine bakılırsa yüz elli kişilik bölükler otuza inmişti. Şimdi Türkler, karşı saldırıya geçecek durumdaydılar. Ancak önlerinde daha çok çetin savaşlar vardı. Mustafa Kemal, Yunanlıları sol kanatta durdurmuş ve böylece Ankara'yı kurtarmıştı, ama onları daha Orta Anadolu'dan atması gerekiyordu. Kuvvetlerini bir karşı saldırı için sağa ve merkeze doğru kaydırdı. Burada, karşılarında, kendilerinden sayıca ve silahça üstün Yunan birlikleri bulunuyordu. Üç gün sürece şiddetle çarpıştılar. Ancak saldırıdan çok savunmada başarılı olan Türkler, üç cephede de püskürtüldüler. İki taraf da ağır kayıplara uğramıştı. Türklerin elindeki cephane de tükenmek üzereydi. Grup komutanlarından biri Mustafa Kemal'e ancak bir tek karşı saldırı yapabileceklerini bildirmişti. O da, saldırının yapılacağı yeri tayin ederek, oraya yedek kuvvet getirtti. Topçu birliklerinden birine, kendisi komuta etmek istemişti. Çarpışma sona erince, Mustafa Kemal, selâm çakarak tekmil verdi: 'Komutanım, mevzii ele geçirdik. Cephanemiz de tükendi.'

Her tarafta, bütün birlikler cephane yokluğundan yakınıyorlardı. Grup komutanı olan Kemalettin Sami Paşa bir topçu genel müfettişinden top mermisi istemiş, alamayınca küplere binerek müfettişi ölümle tehdit etmişti. Ancak bütün aldığı, bir gülümsemeden ibaret kaldı. Gece yarısı Mustafa Kemal'e telefon ederek isteğini tekrarladı, bundan da sonuç alamadı. Genel karargâhtaki bütün subaylar, grubun verdiği ağır kayıplardan acı acı söz ediyorlardı. Ama komutanlarını iyi tanıyan Mustafa Kemal, için için güldü ve 'Merak etmeyin, durum söylendiği kadar kötü değildir,' dedi.

Fevzi Paşa'nın ısrarına rağmen, Mustafa Kemal, Yunanlıların geri çekileceğinden henüz emin değildi. Şimdi durum tersine dönmüş, Yunanlılar, Sakarya'nın doğusunda siper kazmaya başlamışlardı. Arkadan, çarpışma yeniden alevlendi. Halide Edip manzarayı, Sakarya vadisine hâkim bir tepeden seyrediyordu. Yerden toz ve duman bulutları yükselmekteydi. Mustafa Kemal'in çavuşu Ali yanına geldi, suratını buruşturarak, 'Sol üzengiye ayağını geçirmemişsin,' dedi 'Paşa gönderdi, düzelteyim diye.' Mustafa Kemal, biraz ötede bir siperde gülerek kendisine bakıyordu. Halide Edip'e seslenerek: 'Gelin Hanımefendi, harp ediyoruz...'dedi. Sesi, en sevdiği oyunu oynayan bir çocuk gibi sevinçliydi.

'Dua Tepe'ye saldırıyoruz,' diye açıkladı Mustafa Kemal, 'solumuzda-

ki en yüksek tepe.' Aşağıdaki vadiyi çeviren tepeler, top ateşinin korkunç sesleri ve makineli tüfeklerin sinirli tiktaklarıyla inliyordu. 'Elimdeki dürbünle savaş oyununu seyrediyordum... Evet, insanlar birbirine giriyor, nihayet süngü savaşları. Âdeta kocaman karıncaların, yuvaları etrafında kavga etmeleri gibiydi.'

Mustafa Kemal: 'Şu sivri ehrama benzeyen tepeyi görüyor musunuz? O Karadağ'dır. Onun arkasından bakarsanız Yunan gerileyişini görürsünüz,' dedi.

Halide Edip baktı. Güneşli göğün altında siyah bir toz bulutu arasında, kapkara bir insan sürüsü gidiyordu.

Mustafa Kemal devam etti. 'Yunanlılar cesaretli dövüşüyorlar. Kuvvetlerinin çekilişini kapatmak için topçuları kendilerini feda ediyor.'

Mustafa Kemal'in kaburga kemiğini kırdığı Karadağ, birçok kanlı savaşlardan sonra, yarım tümen asker pahasına geri alınmıştı. 9 Eylülde, Mustafa Kemal, karargâhını daha ileriye taşıdı. Halide Onbaşı da beraberdi. Hayvanları kamyonlara yükleyerek, karargâh bürolarını Polatlı yakınlarında bir trene geçici olarak yerleştirdiler.[6]

Acaba bu, genel bir çekilmeye dönecek miydi? Yoksa Yunanlılar, sırtlarını Sakarya'ya dayayarak son bir savunmayı mı göze alacaklardı? Türk Süvarisi, nehrin ötesinde, düşmanın ikmal yollarını hırpalamaya devam ediyordu. Daha uzaklarda, Yunan hatlarının gerisinde çete savaşları yeniden başlamıştı. Çeteler, dağlardan inerek taşıt kollarına saldırıyor, tren istasyonlarını sarıyor, rayları söküyorlardı. Yunan ordusundaki erlerden çoğu, Türk uyruklu Rumlardı, bunlar esir düşecek olurlarsa harp divanına verileceklerdi ve ihanetten dolayı ölümle cezalandırılacaklarını biliyorlardı. Bu yüzden Yunan birliklerinin cesareti, gittikçe kırılmaya başlamıştı. Genç bir Yunan esiri şöyle söylemişti: 'Bize her tepeye saldırdığımızda, arkasında Ankara var diyorlardı. On altı gün geçti. Ankara görünmedi. Türklerin eline geçersek bizi öldüreceklerini söylüyorlardı. Durmadan makineli tüfeklerle bizi ileri sürüyorlardı.' Şimdi Türk kıskacı, Yunanlıların Türkleri kıskaca almak istedikleri gibiydi.

Bu sırada Atina'dan genel çekilme emri geldi. 12 Eylül'de Sakarya'nın doğusunda bir tek Yunan birliği kalmamıştı. Yunanlılar, Anadolu

6 Halide Edip, kahraman bir Türk havacısı olan yüzbaşı Fazıl'la burada tanıştı. Fazıl, bir tek keşif uçağıyla Yunanlıların yirmi uçağı kadar iş görüyordu. Fransız kültürüyle yetişmişti. Halide Edip, bir havacıya, 'Fazıl'a ne gönderelim?' diye sorduğu zaman subay: '**Le Temps** gazetesi gönderin. Fazıl yalnız onu istiyor,' demişti. Bundan sonra yüzbaşı Fazıl'a **Le Temps** gazetesi yollandı.

ylasının başlangıcındaki hareket noktalarına doğru tersyüzü yol almaya şladılar. Geçtikleri yerleri yakıp yıkarak Türklerden kaçmaya çalışıyor-rdı. Ancak Türkler de, onları kovalamayacak kadar bitkin bir haldeydi-r. Sadece, Sivrihisar üzerine gösterişli bir süvari akını yaptılar, o kadar. ral Constantine, siyasi nedenlerden dolayı askeri gücünü aşan bir işe gi-şmiş, fakat coğrafya onu yenmişti. İskender'in kördüğümünü çözme haya-de, Sakarya üzerindeki köprü ile beraber yıkılmış, düğüm yine çözüleme-işti. Profesör Toynbee, 'Bir daha bir Yunan ordusunun Anadolu'nun bu ıdar içerilerine girmesi herhalde sözkonusu olmayacaktı,' der.

Mustafa Kemal, birliklerini överken, 'mübarek vatanımızı' kurtarma-rının Tanrının yardımı sayesinde olduğunu ve Türklerde uyanan yeni bir küye dayandığını söyledi. Bu da milli bağımsızlık duygusuydu. Savaştan nra sivil elbiselerini giydi, elinde güzel süet eldivenlerle, o dökülen oto-obiline binerek Ankara'ya döndü. Meclise girerken alkışlarla karşılandı. u alkışlar üç hafta süreyle top sesleri altında yaşamış, sonra gittikçe uzak-ştığını duymuş olan Ankara halkının düzenlediği fener alayı sırasında da evam etti. Mustafa Kemal, bir harita önünde mebuslara, savaşı ve bun-an alınması gereken dersleri açık bir şekilde anlattı. Bir arkadaşıyla şaka-şarak, 'Galiba en iyi yapabildiğim iş, askerlikmiş,' dedi.

Ayrı zamanda Yunanlılar da, Atina kiliselerinde şükran âyinleri dü-enliyorlardı. Her iki ordu, ileride tekrar karşılaşmak üzere, ayakta durdu-una göre, bu savaş berabere bitmiş sayılabilirdi. Ancak Churchill'in özet-diği gibi, 'Yunanlılar, kendilerini öyle bir siyasi ve askeri duruma sok-uşlardı ki burada nihaî zaferden başka her şey bir yenilgi demekti. Türk-r içinse, nihaî yenilgiden başka her şey bir zafer sayılabilirdi. Türklerin aşındaki savaşçı başbuğ, bu durumun hiçbir yönünü gözünden kaçırmıyor-ı.' Mustafa Kemal şimdi Fevzi ve İsmet Paşaların önerisi üzerine, Mec-s tarafından Müşirliğe (Mareşalliğe) yükseltilmiş ve kendisine ayrıca Ga-unvanı verilmişti.

Yıllar sonra bir ressam, Mustafa Kemal'e Sakarya savaşını gösteren ir tablo hediye etti. Kendisi, ön plânda, yağız bir savaş hayvanına binmiş larak görünüyordu. Ressam, tebrik beklerken, birdenbire Mustafa Ke-ıal'in 'Bu tabloyu kimseye göstermeyin,' demesi üzerine şaşırıp kaldı. imse ne söyleyeceğini bilemiyordu. Mustafa Kemal açıkladı: 'Savaşa ka-lmış olan herkes bilir ki, hayvanlarımız bir deri, bir kemikten ibaretti, bi-ım de onlardan arta kalır yerimiz yoktu. Hepimiz iskelet halindeydik. At-ırı da, savaşçıları da böyle güçlü kuvvetli göstermekle Sakarya'nın değeri-i küçültmüş oluyorsunuz, dostum.'

OTUZ ALTINCI BÖLÜM

Türk - Fransız Antlaşması

YUNANLILARIN, Sakarya'dan püskürtülmesi, Mustafa Kemal'in yurt dı
şındaki durumunun güçlenmesine yol açtı. Fransızlarla Türkler arasında
Ankara'nın sıcak yaz günlerinden beri uzayıp giden gizli görüşmeler bi
Türk-Fransız anlaşmasıyla sonuçlandı. İngilizler, bu anlaşma karşısında fe
na halde öfkelendiler.

Fransızlarsa uzun zamandan beri izledikleri bir politikayı perçinlemi
oluyorlardı. Daha başta, Yunan saldırısına karşı çıkmışlar, Mustafa Ke
mal'in tarafını tutmuşlardı. Bu davranış, siyasi, ekonomik ve askeri olmal
üzere üç temel düşünceye dayanıyordu. Fransızlara, Türkiye'de oldukça
geniş mali ve kültürel ayrıcalıklar tanınmıştı. Yunanlıların Anadolu'ya faz
la yayılmaları bu ayrıcalıkları engelleyebilirdi. Sonra, İngilizlerin Ortado
ğu'daki siyasî nüfuzlarını kıskanıyor ve Lloyd George'un Yunanlılara yaptı
ğı yardımın bu nüfuzu artırmak amacını güttüğünü görüyorlardı. Son ola-
rak, Fransızlar Anadolu'daki duruma İngilizlerden daha gerçekçi bir gözle
bakıyor ve Müttefiklerin Türkiye'ye insafsızca bir barışı zorla kabul ettire-
meyeceklerini anlamış bulunuyorlardı: Türkler buna karşı koymaya azim-
liydiler. Öte yandan Yunanlılar da, Müttefiklerden yeterli bir yardım gör-
meden Türkleri dize getiremeyeceklerdi; oysa Müttefikler, bu yardımı sağ-
layacak durumda değildiler. Askeri uzmanlar, Yunanlıların, Anadolu'yu is-
tilâlarının imkânsız bir şey olduğunu ileri sürmüşlerdi. Sakarya Savaşı da,
bu görüşün doğruluğunu ortaya çıkarmıştı.

Fransızlar, Londra Konferansı sırasında Bekir Sami Bey'le ayrı bir an-
laşmaya varmışlardı. Buna göre, Adana bölgesinde yerel ateşkes anlaşma-
sından beri zaman zaman alevlenen çatışmalara son verilecek; Fransızlar,
bölgeyi boşaltarak Suriye sınırına çekileceklerdi. Buna karşılık birtakım
ekonomik ödünler elde edecekler; maden, demiryolu ve daha bazı işletme-

rde, Türklerle yarı yarıya ortaklık sağlayacaklardı. İtalyanlar da buna enzer bir anlaşmayla Güney ve Batı Anadolu'da geniş ekonomik ayrıcaklara karşılık, Türkiye'nin toprak isteklerini desteklemeye söz vermişler. Bekir Sami Bey Ankara'ya dönünce, Mustafa Kemal bu anlaşmaları, Meclise bile danışmadan reddetti. Çünkü bu, Anadolu'nun Müttefik nüfuz ölgeleri arasında bölünmesinden başka bir şey değildi. Adana bölgesinin arışa kavuşmasını isterdi; hiç olmazsa böylece birtakım birlikler serbest alacak ve Batı cephesindeki boşluğu doldurabilecekti. Bu barışı ancak, endi dilediği şartlara uygun olursa kabul edebilirdi ve şimdi Fransızlarla ngilizler arasında gittikçe artan anlaşmazlıktan dolayı bunu elde edebileeğini anlamıştı. Gerçekten çok beklemedi. 1921 Haziranında Fransızlar, nkara'ya yarı resmi bir temsilci gönderdiler. Bu, Franklin- Bouillon adına şişman, güleryüzlü eski bir milletvekiliydi. Resmi göreneklere pek bağ değildi. Gazetecilik ve ticaretle olan ilişkileri, Ankara'ya gidişindeki sıl amacı gizlemek için bir mazeret olarak kullanılabilirdi.

Franklin-Bouillon, Mustafa Kemal'le kısa zamanda ahbap oldu. Hedie olarak getirdiği halis Fransız konyağı da, ilk görüşmelerin neşeli bir ha- a içinde başlamasına yardım etmişti. Uzun uzun ve açık açık konuştular, ralarındaki anlaşmazlık noktalarını olduğu gibi ortaya döktüler. Bir gece, örüşmeler bir yere dayanıp kalmıştı. Mustafa Kemal'in Dışişleri danışma-, 'Bu işin sonu gelmeyecek,' dedi, 'yarına bırakalım.' Fakat o, 'Hayır,' ye cevap verdi. 'Onlar pes diyecekler.' Gerçekten de kadehler bir iki ez daha dolup boşaldıktan sonra Fransızlar, konuşmayı ertesi sabaha bıkmayı önerdi. Mustafa Kemal onlara peki dedirtinceye kadar konuşmuş içmişti.

İki taraf da iki ayrı kutuptan hareket etmişti: Mustafa Kemal, Misakî illî, Franklin-Bouillon da Sèvres Antlaşması üzerinde dayatıyorlardı. Ank görüşleri yavaş yavaş birbirine yaklaşmaya başladı ve Franklin-Bouiln, Fransız hükümetine iyimser haberler götürmek için Paris'e döndü. ustafa Kemal'in, hemen arkadan Sakarya'da gücünü kanıtlamış olması, vaşı kazanma şansı konusundaki kuşkuları büsbütün silmeye yaradı. ranklin-Bouillon çok geçmeden Ankara'ya döndü. Orada 20 Ekimde ustafa Kemal'le bir anlaşma imzaladı. Bu, hemen hemen Türkiye ile ransa arasında ayrı bir barış niteliğindeydi.

Bu anlaşma, Türklere ihtiyaçları olan her şeyi vermişti. Adana bölgenin boşaltılması, Kilikya ile Suriye arasındaki sınırın Türkler yararına dültilmesi ve İskenderun'da Türk halkının çıkarlarını koruyan özel bir rem uygulanması bunlar arasındaydı. Buna karşılık Fransızlar, Bağdat de-

miryolunun bazı kesimleri üzerinde istedikleri ayrıcalıkları elde etmişlerdi. Ancak anlaşmaya, bunun dışında herhangi bir ekonomik ödün konulmuş değildi.

Fransızlar bu anlaşma ile gerçekçi bir davranışta bulunmuşlar, Adana bölgesinde girişmiş oldukları askerî müdahaleye son vererek, Ortadoğu'daki çıkarlarının asıl önemli noktasını oluşturan Suriye'de durumlarını güçlendirmişlerdi. Bunun üzerine, içinde Cresot topları, cephane ve daha başka savaş malzemesi bulunan büyük bir silah stokunu milliyetçilere devrettiler; ileride daha fazlasını vereceklerini gizlemeye de gerek duymadılar. Bu da, Türklerle Yunanlılar arasındaki silah dengesini düzeltmekte büyük bir rol oynadı.

Mustafa Kemal'in Sakarya'daki zaferini onaylarmışçasına, hemen arkasından imzalanan Ankara Antlaşması onun itibarını bütün dünyanın gözünde sağlamış oluyordu. Milliyetçi Türkiye, azimli ve sabırlı politikası sayesinde, ilk kez olarak Batılı bir büyük devlet tarafından tanınmış ve üstelik bunu, millî çıkarlarına en uygun koşulları elde ederek başarmıştı.

Londra'da Lord Curzon, bu anlaşma karşısında, 'âdeta dehşetle karışık bir şaşkınlık' duymuştu. Rumbold, İstanbul'dan kendisine, Fransızların 'şerefsizce' davranışlarını Müttefiklerin durumunu kökünden sarstığını bildiriyordu. Şimdi milliyetçiler, geçmişte olduğundan daha fazla böbürleneceklerdi. Curzon, Londra'da Yunan Başvekili Gouranis'le üst üste birkaç kez görüştü. İtilâf Devletleri dışişleri bakanlarını, biraraya getirip yeni barış koşulları üzerinde anlaştırmak, sonra Müttefik Yüksek Konseyini İstanbul'da toplayarak, bu koşulları savaşan taraflara bildirmek istedi. Durumu, böylece düzeltmeyi umuyordu. Ancak Fransız Başvekili Briand, Yüksek Konseyin 1912 Ocak ayı başlarında Cannes'da yaptığı bir toplantıdan hemen sonra iktidardan düştü. Yerine gelen Poincaré de böyle bir konferans düşüncesine karşı geldi. O sırada İtalyan hükümetinin istifası, Poincaré'nin inatçı tutumunu daha da kuvvetlendirdi. Böylece İtilâf Devletleri hiçbir şey yapmadan vakit geçirirlerken, Anadolu kışı sürüp gidiyor ve savaş mevsimi yaklaşıyordu.

1921 yılında Türkler yalnızca Fransızlardan değil, başka taraflardan da barış önerileri aldılar. İngiliz Dışişleri değilse bile, Harbiye Nazırlığı bu yolda bazı yoklamalara girişmişti. Zaten daha İstanbul'un işgalinden beri, şehirdeki İngiliz makamları iki ayrı gruba bölünmek eğilimindeydi. Bir taraf Türkleri, öbür taraf Yunanlıları destekliyorlardı.

Genel olarak diplomatlar, Yunan taraflısıydılar. Bunlar Helenizm idealleri ve Gladstone'un 'Türk'le konuşulmaz' yolundaki düşünceleriyle aşı-

nışlardı. Türkiye ve Türkler üzerinde bütün bildikleri İstanbul'un dar evesi içinde gördüklerinden ibaretti; asıl ülke üzerinde hiçbir bilgileri u. Askerler ise çoğunlukla Türkleri tutar, Türk 'Coni'sinin savaştaki lığını beğenir ve görevleri sırasında daha yakından tanımak fırsatını lukları Türk askerlerini bir 'centilmen' olarak görürlerdi. Bundan baş- Mustafa Kemal'le ordularının stratejik bakımından değerlerini daha nlayabiliyorlardı. Türk direnmesinin gittikçe daha gözle görülür bir alması üzerine, iki görüş arasındaki uçurum büsbütün derinleşmeye amıştı. İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhı ile İngiliz Elçiliği birbiri- ıt şekilde düşünüyor ve iki ayrı siyaset izliyorlardı.

Genel Karargâh Başkanı Korgeneral Sir Charles Harington aynı za- da Türkiye'deki işgal kuvvetleri komutanıydı. Başarısızlıkla sonuçla- Londra Konferansından sonra İngiliz başkentine çağrıldı ve bir kabine antısına katıldı. Bu toplantıda Churchill, Mustafa Kemal'le bir anlaş- yapılması üzerinde ısrar etmişti, ancak kabine üyeleri her zamanki gi- yrı ayrı fikirlerde oldukları için bir karara varılamamıştı. Ne var ki, İs- ul'daki İngiliz askeri makamları arasında, Ankara hükümetiyle dolay- olarak ilişki kurmak düşüncesi gittikçe taraftar kazanıyordu. Bu arada ya çıkan belirli bir konu, uygun bir görüşme kapısı açmış oldu. Milli- ilerin elindeki İngiliz esirlerinin Malta'daki Türk esirleriyle değiştiril- i için Londra Konferansında bir prensip anlaşmasına varılmıştı. Gene- Harington hem bu değişmeyi hızlandırmak, hem de milliyetçilerin siya- tumunu yoklamak niyetiyle Anadolu'ya bir heyet gönderdi. Bu iş için ubay seçilmişti. Bunlardan biri Türkiye'de birtakım ticarî ilişkileri bu- n Binbaşı Douglas Henry, öteki de Binbaşı Stourton'du.

İki İngiliz temsilcisi haziran başlarında, İnebolu'ya geldiler ve Refet tarafından karşılandılar. Mustafa Kemal onları Ankara'ya götürmek bir araba hazırlatmıştı. Ancak son fırtınalarda yolların çok bozulmuş ası yüzünden bu yolculuk yapılamadı. Bu durum karşısında Mustafa Ke- Refet Paşa'ya görüşmelere girişmek için yetki verdi ve İngiliz esirleri- lıvermeye hazır olduğunu da, onun ağzıyla bildirdi.

Binbaşı Henry, Refet Paşa ile konuşmalarından, Mustafa Kemal'in, eral Harington'la buluşup daha geniş konuları tartışmak istediğini an- ştı. Refet Paşa, kendi söylediklerinin Gazi'nin düşüncelerine genel ak uyduğunu ileri sürüyordu: Buna göre, Mustafa Kemal, Fransızlara nan, İngilizlere dosttu; Bolşeviklere güveni yoktu. İzmir ve Trakya'da isit yapılmasını kabule hazırdı. Binbaşı Henry, bu düşünceleri, barışa u atılmış bir adım olarak yorumladı ve İstanbul'a dönüşünde Genera-

le ve Genel Karargâha da böylece bildirdi. Mustafa Kemal'le ya Gene lin Boğaziçi'ndeki yalısında ya da İnebolu'da buluşmak konusu ortaya a dı. İngiliz hükümeti bu sıralarda, Yunanlıların hâlâ bir arabuluculuk tek fini kabul edeceklerini umuyor, onun için Ankara ile kesin görüşmelere rişilmesini istemiyordu. Öte yandan, Mustafa Kemal'le bir fikir alışve niteliğinde ilk temasların kurulmasını da uygun görmekteydi. Böyle Fransızlarla İtalyanların da önceden onaylarını aldıktan sonra, Gene Harington'un plânını uygulamasına izin verdi.

Binbaşı Henry, bu sefer yanında İngiliz Büyükelçiliğinin bir temsil siyle tekrar Anadolu'ya gönderildi. General bu mektupta şunu yazıyor Binbaşı Henry'nin söylediğine göre, Mustafa Kemal, General Haringto bir askerin bir askerle görüşmesi kabilinden bazı görüşlerini bildirmek is mişti. Bu doğruysa, İngiliz hükümetinin izniyle İnebolu'da ya da İzmit **Ajax** zırhlısında buluşabilir ve durumu açıkça ve içtenlikle tartışabilirle General, görüşmeleri, kendi adına yönetmeye yetkili değildi, fakat Mus fa Kemal'in ileri süreceği her türlü düşünceyi dinleyip hükümetine bild mekle görevlendirilmişti. Harington görüşmenin İngiliz savaş gemisin yapılmasını teklif ediyor ve Mustafa Kemal'in en iyi şekilde karşılanaca na ve gemide kaldığı sürece bütün özgürlüğüne sahip olacağına söz ve yordu.

Harington'un mektubu, görüşmenin Mustafa Kemal tarafından isten ği gibi bir anlam taşımaktaydı. Mustafa Kemal, verdiği nazik fakat ke cevapta, bunun böyle olmadığını ortaya koydu. Binbaşı Henry yoluyla rüşmeyi istemiş olan General Harington'du. Mustafa Kemal, Genera de bildiği millî isteklerin tümü üzerinde bir görüşmeye hazırdı. Bu no baştan kabul edildiği takdirde, Generalle İnebolu'da ve karada buluşabi lerdi. Harington, burada gayet iyi karşılanacaktı. Fakat, sadece birtak görüş alışverişinde bulunmak istiyorsa, o zaman Mustafa Kemal kendi ye ne arkadaşlarından birini gönderecekti. Harington bu uzlaşmaz notaya nıt vermedi. Böyle bir temel üzerinde görüşmelere girişmek, sözkon olamazdı. Binbaşı Henry'nin Refet Paşa'ya, barış görüşmelerinin İngi ler tarafından istendiğini bildirir gibi davranmakla yetkilerini aştığı anla mıştı. İngiliz siyasetinin karışıklık içinde bulunduğu bu dönemde, Gene lin istediği gibi adam adama görüşmelere yer yoktu. Mustafa Kemal de nun üzerine, Harington'a bildirdiği temel üzerinde Franklin-Bouillo görüşmeler yapmış, bundan da Ankara Anlaşması doğmuştu.

Ne var ki, İngiliz Harbiye Nazırlığındaki ve İstanbul'daki asker inat ediyorlardı. Fransızların kendilerini atlatıp bir adım ileri geçme

rı kızdırmıştı. Bir denemede daha bulunmaya kararlıydılar. Birkaç ay a General Harington, Binbaşı Henry'yi tekrar Anadolu'ya gönderdi. efer Dışişleri Bakanlığının onayını almamıştı. Sir Horace Rumbold, ry'nin gittiğini hareketinden ancak bir gün sonra öğrendi. Bu yolculuk İngiliz esirlerinin değiştirilmesi bahanesiyle yapılıyordu. Aslında ise, başı Henry bir hafta sürece, Refet Paşa ile, iki subay gibi, bambaşka ları görüştü. Bu görüşmeler sırasında özellikle, Sovyet Rusya'nın İngi-mparatorluğu için yarattığı tehlike üzerinde durdu. Refet Paşa da bu nceye katıldı. Birinci Dünya Savaşından önce Çarlık Rusyasının Pans-t genişleme emellerinin ortaya attığı tehlike yüzünden İngiltere'nin, kiye'nin bütünlüğünü güven altına almak zorunda kaldığını, şimdi ise benzer bir politika izleyen Sovyet Rusya'dan gelen tehdidin daha da ık olduğunu söyledi. İngiltere, buna karşı koymak için, Yunanlıları dolu'dan ve Trakya'dan geri çekmeli ve boğazların savunmasını Türk-bırakmalıydı. Refet Paşa, Binbaşı Henry'ye Türklerin yepyeni bir mil-lduğu ve İngilizlerin Türklerle görüşmelere başlaması gerektiği düşün-ni aşılamıştı. Kendi hesabına, İngiliz Elçiliğiyle değil, Harington'la iş neyi tercih ederdi. Binbaşı Henry, İngiltere'ye cebinde, Harbiye Nazır-na verilmek üzere, bu konuşmaları tespit eden bir belgeyle döndü.

Mustafa Kemal, iki İngiliz Bakanlığının arasına sokulabilmek umu-a, Refet Paşa'ya ustalıklı şekilde talimat vermişti. Ancak bu gerçekle-edi. Dışişleri Bakanlığı, Savunma Bakanlığının Mustafa Kemal'in sö-e güvenebileceği yolundaki düşüncesini paylaşmadıktan başka, bu gibi törce diplomasi maceralarını da yermekten geri kalmadı. Askerler-kesin olarak, politikadan uzak durmaları istendi. Sir Horace Rum-l, Binbaşı Henry'nin kulağının büküldüğünü işittiği zaman memnun ol-Ancak bunu kendisine bildiren daire başkanı, bu işin epey gürültü ko-lığını da, sözlerine eklemişti.

Binbaşı Henry'nin görünürdeki görevi - İngiliz esirlerinin salıverilme-i- bir sonuca bağlanmış, değiştirmenin nasıl olacağı üzerinde de anlaş-a varılmıştı. Esirlerden en önemlisi, on sekiz aydan beri Erzurum'da klu bulunan ve gün geçtikçe hastalıktan, gıdasızlıktan zayıflayıp sağlık ımu ağırlaşan Albay Rawlinson'du. Rawlinson, askerleriyle birlikte kı-kadar götürüldü. Malta'dan Rauf Bey'le öteki Türk esirlerini getiren İngiliz kruvazörü, İnebolu açıklarında demir atmış bekliyordu. Değiştir-burada yapıldı. Rawlinson'un yazdığına göre, 'Halimizi gören İngiliz izcileri büyük bir nezaketle ve dikkatle gemiye tırmanmamıza yardım er.' Albay Rawlinson İstanbul'a varınca, Türklerin kendisine karşı dav-

ranışlarının, basında ve İngiliz parlamentosunda bazı yanlış yorumlara y
açtığını duyarak üzüldü. Türk-İngiliz dostluğuna hâlâ içten inandığı içi
esirlikte çektiklerinin, Türkler aleyhinde bir propaganda aracı olarak ku
lanılmasına kızmıştı. 'Bize yapılan muamelenin sadece bazı küçük rütbe
kimselerin ilgisizliklerinden ve ihmallerinden ileri geldiğini biliyor, bu k
şullar altında, soruna daha geniş bir açıdan bakmak gerektiğine inanıyo
dum.'

Böylece, Rawlinson Londra'ya ve Rauf Bey de Ankara'ya dönmüş o
dular. Fethi Bey de oraya gelmişti. Hâlâ Moskova'da bulunan Ali Fuat'
dışında, eski arkadaşları bir kere daha Mustafa Kemal'in etrafında topla
mışlardı. Ancak bu sefer kendilerini bir sürü değişiklikler bekliyordu.

OTUZ YEDİNCİ BÖLÜM

Doğu'nun Yardımı

ETHİ ve RAUF Beylerin sürgünde geçirdikleri on sekiz aylık süre içinde kenin görünüşü değişmişti. Mustafa Kemal Ankara'da bir parlamento ırmuş, ortaya bir Anayasa koymuş; yeni bir Türk Devletinin temelini atıştı. Müttefiklerin aralarındaki birliği bozmuş, cesaretlerini kırmış, Yuanlıları ise hemen hemen yenilgiye uğratmıştı. Bütün bunlar bizzat Müttekklerin giriştikleri hareketleri çok yakından izlemişti: İzmir'in ve İstanıl'un işgali, Sèvres Antlaşması, iç savaş, Yunan saldırısı gibi. Fakat, Musıfa Kemal'in sarsılmaz inancı ve sürükleyici idaresi olmasaydı, bunların ıçbiri yapılamayacaktı. Evet, Türklerin için için yanan millî gururlarını teşleyen kıvılcımı sıçratan Müttefikler olmuştu. Ama, Mustafa Kemal' en başka hiçbir Türk çıkıp da bu ateşi, Müttefiklerin planlarını altüst edeek şekilde alevlendiremezdi.

Öte yandan, dostlarının ilk andaki yardımı olmasaydı, o da bunu baırmakta zorluk çekerdi. Daha başlangıçtan beri 'Amasya Bildirisi'ni imılayan beş arkadaş, Mustafa Kemal, Rauf, Ali Fuat, Refet ve Kâzım Kaıbekir, gayretlerini bu uğurda birleştirmiş bulunuyorlardı. Şef durumunda lan Mustafa Kemal'di; ama bir bakıma, onu bu yere getiren ötekiler olıuştu. Yaptığı işler onların desteğine ve düşünce birliklerine dayanıyordu.) sırada onların yardımlarına, teşviklerine, düşüncelerini açıkça belirtmeerine ihtiyacı vardı. Karabekir'in ordusuna, Rauf'un akıllıca öğütlerine, li Fuat ve Refet'in savaş alanındaki etki ve bilgilerine muhtaçtı. Amasa'dan Erzurum'a, Sivas'tan Ankara'ya adım adım bu dört arkadaşının yarımıyla ilerleyebilmişti. Şimdi güçlü bir ordunun komutanlığına ve dünyaın tanımaya başladığı bir devletin başkanlığına yükselmesi, Gazi unvanıı kazanması yine onların yardımıyla attığı temellere dayanarak olmuştu.

Fakat Mustafa Kemal, çok zora gelmedikçe başkalarıyla işbirliğini kabul edecek yaradılışta bir adam değildi. O, aslında, baş olmak için yaratılmıştı. İhtilâlin ilk kurucuları, bir yandan dürüstlükle onu izlerken, bir yandan da bu eğilimini sezdikleri için, tetikte duruyorlardı. Mustafa Kemal'in emri altına girmeyi kabul etmişler, ancak yurtseverliğiyle birlikte yürüttüğü kişisel davranışları karşısında, her zaman çekingen kalmışlardı. Bu durum, ülkenin kurtuluşuna doğru atılan her adımla biraz daha gelişiyordu. Hattâ Mustafa Kemal bir defasında, Halide Edip'in önünde boş bulunarak: 'Herkesin benim emrime boyun eğmesini istiyorum,' dememiş miydi? Acaba, baştaki kardeşler topluluğunun yerini, tek başına bir Ağabey mi alacaktı?

Askerlik alanında kendine rakip olabilecek olan Ali Fuat'ı daha şimdiden yolunun üzerinden uzaklaştırmış, Moskova'ya göndermişti. Eleştirilerini, yakınma ve kuşkularını durmadan ve şiddetle ileri süren Kâzım Karabekir de uygun şekilde bir yana itilmiş ve savaşın çoktan kazanılmış olduğu Doğu cephesinde bırakılmıştı. Mustafa Kemal'in karakterini iyi bilen, açık sözlü, teklifsiz Refet Paşa'nın durumu ise, sürekli bir çatışma konusu oluyordu. Tablo değişmişti: Şimdi Mustafa Kemal'in yakın arkadaşları, İhtilâle sonradan katılmış olan Fevzi ve İsmet Paşalardı; bütün niteliklerine rağmen, emir verecek değil, emir alacak, onun bütün istediklerini yapacak iki adam. Bunların dışında da, daha az önemli ama Mustafa Kemal'e bağlı kişiler, her emri tartışmasız yerine getiren daha genç subaylar, kendisine hayran gazeteciler ve aydınlar vardı.

Önce Fethi, arkasından da Rauf Bey, 1921 yılı sonlarına doğru bu hava içinde Ankara'ya döndüler. Rauf Bey Mecliste alkışlarla karşılandı, kendisine Nafia (*) Vekilliği teklif edildi. Fakat, ne kadar tanınmış olursa olsun, Meclisteki mebuslardan çoğunun yabancısıydı; bu yüzden başta seçilmeye yetecek çoğunluğu sağlayamadı. Sonunda karşısındakilerin çekilmesi üzerine, vekilliği istemeye istemeye kabul etti. Ancak birkaç hafta sonra, hastalığını ileri sürerek, bu görevden ayrıldı. Bu arada Meclisteki durumu inceleme olanağı bulmuş ve muhalefette daha yararlı bir rol oynayabileceği kanısına varmıştı.

Bu arada, aralarında hiçbir çatışma olmamakla birlikte, Mustafa Kemal'in ilk arkadaşları içinde kendisinden görüş ve kişilik açısından en çok ayrılanı Rauf Bey'di. O emir alacak değil, danışılacak, görüşülecek, düşüncesi sorulacak adamdı; bunu da denizciliğine yaraşan açık sözlülüğüyle

(*) Bayındırlık

ıstafa Kemal'e bildirmişti. Rauf Bey hem inanç, hem karakter olarak mokrattı; Mustafa Kemal ise, inanç bakımından demokrat, fakât karak- bakımından otokrattı.

Rauf Bey, hükümet yönetiminde anlaşmaya dayanan liberal ilkelere en inanıyor ve hoşgörü, yumuşaklık, siyasî denge ve uzlaşma gibi ilkele- bağlı olarak yaşıyordu. Albay Rawlinson'un Türkiye'deki tutukluluğu, un Türk-İngiliz dostluğuna inancını nasıl sarsmamışsa, Rauf Bey'in Mal- da geçirdiği sürgün hayatı da kendisinin İngiliz parlamento sistemine ve şrutiyetçi bir krallığa olan derin saygısını zedelememişti.

Mustafa Kemal bu düşünceleri, kuramsal birer ilke gibi değil, Türki- 'nin Doğu biçimi bir imparatorluktan Batı biçimi bir devlet haline geç- esi için pratik bir zorunluluk olarak yaşamaktaydı. Davranışlarını Anaya- ya uyduruyor, demokratik kurallardan dışarı çıkmamaya dikkat ediyor- . Arkadaşlarıyla açık tartışmalar yapmayı prensip edinmişti. Onlara da- şır gibi görünüyor, düşüncelerini öğrenip kullanıyor, anlaşmaya vardıkla- şekilde davrandığını ileri sürüyordu. Gerçekte ise, genellikle kendi söz- rinin ağırlığıyla onların itirazlarını hiçe indirmekteydi. Sonunda halkın rarına bile olsa, kendi iradesi başkalarınınkine üstün oluyordu.

Bu Doğu - Batı birleşimi kendi kişiliğinde de görülebilirdi. Düşüne- k karar vermeyi heyecandan üstün tutması bakımından Batılıydı; ama is- yerek kabul ilkesi yerine, kendi otoritesini kullanma alışkanlığı bakımın- an Doğulu kalmıştı. Rauf Bey'in aksine, bazı otokratik kusurları vardı; iş rkadaşlarıyla ilişkileri zaman zaman iyi bir anlaşmaya dayanır, zaman za- an da şüphe ve yarı gizli küçümserlik dolu bir havaya bürünürdü. Çünkü ütün davranışlarının kökünde –belki de pek yanlış olmayan– derin bir anç vardı: kendi düşünce ve yeteneklerinin herkesinkinden üstün olduğu ancı. Milletçe ulaşılması gereken amaçları kendisinden başka kim daha i gösterebilir, kim daha iyi elde edebilirdi?

Meclise Bir Batılı gözüyle bakan Rauf Bey, bunun sağlam bir kuruluş ibi işleyebilmesi için, düzenli bir muhalefetin gerekli olduğunu görüyor- u. Mustafa Kemal, hem Başkomutan hem de Meclis Başkanı olarak, bü- ün yetkileri birarada elinde bulundurduğundan, bu denge unsuru daha da erekli oluyordu. Bu yetkileri üç ay süreyle verilmiş; fakat askeri durum âlâ güçlü bir merkezi denetimi gerekli kıldığı için, bazı mebusların ho- nurdanmalarına rağmen, yeniden uzatılmıştı. Mustafa Kemal, çekirdek alinde bir parti olan Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu kurup başına geçerek Meclis üzerindeki nüfuzunu zaten güçlendirmiş bulunuyordu. Şimdi, Başko- nutanlık yasasıyla kabine üzerindeki kişisel denetimi birleşince, yetkisi

bir kat daha artmıştı.

Rauf Bey kabinedeki görevinden ayrılınca, Refet Paşa da Millî Müdafaa Vekilliğinden çekildi. Sebep olarak kendi yetkilerinin, Başkanı Fevzi Paşa olan Genelkurmayın yetkilerinden ayrı olmasını göstermişti. Fevzi Paşa'nın Başkanlıktan çekilmesini, Genelkurmayın Millî Müdafaaya bağlanmasını istiyordu. Oysa asıl neden, Gazi'nin bu yetkileri gittikçe daha fazla kendi üzerine almasıydı. Refet Paşa, Mustafa Kemal'e karşı âdet edindiği gibi, yine bir süre için sahneden çekildi. Ancak Rauf Bey, Malta'daki sürgünlük arkadaşı Kara Vasıf Bey'le beraber, Meclis'te Mustafa Kemal'in ilk grubuna karşılık bir denge kurmak için dağınık muhalefet unsurlarını biraraya getiren ikinci bir gruba önayak oldu. Bu grupta daha çok gizli çalışmayı tercih ediyor, Mustafa Kemal'le ilişkilerini bozmuyor, bir aracı gibi davranarak ötekiler üzerinde yatıştırıcı ve uzlaştırıcı bir etki yapmaya çalışıyordu.

Mustafa Kemal, bütün bu manevraları oldukça güleryüzle karşıladı. Kuramsal olarak, bir muhalefetin varlığını normal görüyordu. Batıda da böyle değil miydi? Üstelik, şimdi muhalefet liderleri kendi dostlarıydı. Demek ki, onları etkisi altında tutabilirdi. Fakat gerçekte, muhalefetten çekiniyordu. Siyaset alanında da, savaş alanında olduğu gibi komuta etmesi gerekirdi. İki alanın da amacı birdi: ülkenin kurtulması ve yeniden yaratılması. Mustafa Kemal'in asker kafasına göre, savaş yolları da eşit olmalıydı. Ancak muhalefetle savaşa girişmesi için vakit daha erkendi. Bu savaş gizli olarak vardı ve şimdilik böyle kalacaktı. Rauf Bey, ılımlı ve sorumlu bir muhalefeti öne sürerken, Gazi'nin aşırı yandaşlarına karşı bir denge kurmak istemişti. Gazi de bu yolda ona açıkça engel olmadı.

Şimdi yeni bir bekleme dönemine girilmişti. Dışarıda sevindirici olaylarla, içeride gerginliklerle dolu bir dönem. Yunanlılarla yeniden çarpışmaya girişmek için daha aylar vardı. Milliyetçi kuvvetlerin bu sefer iyice silahlandırılıp güçlendirilmesi için bu zamandan yararlanmak gerekirdi. Ancak, top gürültülerinin geçici olarak kesildiği şu sıralarda, Ankara, bütün disiplinine ve millî amaca olan bağlılığına rağmen, bir rahatlama ve bunun doğal sonucu olarak da bir eğlence havasına dalmıştı.

Karadenizli muhafızları tarafından korunan Gazi Mustafa Kemal, şimdi Çankaya sırtlarındaki genişletilmiş köşkte, daha konforlu bir hayat sürüyor ve gittikçe büyüyüp yayılan Ankara'yı buradan seyrediyordu. Köşkün çevresindeki bağlarda küçük dağ evleri ve villalar yükselmiş, istenildiği zaman el altında bulunmaları gereken kurmay subaylar buralara yerleşmişlerdi. Milliyetçilerin modasına uyarak peçelerini çıkarmış olan eşleriy-

e, ailelerini de birlikte getirmişlerdi. Gazi, yürüyüşe çıktığı zaman kendilerini ziyarete gelir, merasime önem vermeyen davranışlarıyla onları şaşırırdı. Öğleye doğru yollar, şehirden at sırtında ya da arabayla gelen bir sürü ziyaretçi ile dolup taşardı. Gazi, bu ziyaretçileri her zaman kabul eder, görüşürdü.

Mustafa Kemal köşkün odalarını biraz ağır olmakla birlikte rahat eşyalarla döşemişti. Alman malı olduğu anlaşılan bir sürü eşya arasına marokken koltuklar konmuştu. Yerlere Türk halıları serilmiş, duvarlara, aralarında Şeyh Sunusî'nin hediyesi mücevher kakmalı bir kılıç da bulunan silahlar asılmıştı. Köşkün bellibaşlı iki büyük odası, çift pencereli, beşken biçimde bir cumba ile daha da genişletilmişti. Bunlardan biri Mustafa Kemal'in çalışma odasıydı. Modern ve büyük yazı masası o şekilde yerleştirilmişti ki, Mustafa Kemal oturduğu zaman sırtını pencereye verir; bakışlarını üzerine diktiği ziyaretçi ise, başını nereye çevirecek olursa olsun gözleri kamaştığı için kendini oldukça rahatsız hissederdi. Sofrada her gün birçok misafirin bulunduğu yemek odası, mavi Kütahya çinisinden masası, mermer çeşmesi ve çiçek saksıları ile, Osmanlı zevkini yansıtan bir iç avluyu andırıyordu.

Mustafa Kemal, diktiği fidan ve ağaçlarla yeşillenmeye başlayan bahçelerde gezinmekten hoşlanırdı. Elleri ceplerinde, bağlara doğru inen küçük yollardan geçerek, yaylanın sonsuz düzlüğünde oynaşan bulutların yarattığı şekilleri seyreder, çevredeki temiz havayı içine çekerek dolaşırdı. Cepheye silah götürüp döndükleri zamanlarda olduğu gibi, başında yine köylü kadınların bulunduğu bir kağnı dizisi, tepede, ufka doğru tozlu bir iz halinde uzanıp giderdi.

Bahçenin ucunda pembe boyalı küçük bir köşk vardı. Mustafa Kemal misafirlerini burada yatırırdı. Madam Berthe Georges-Gaulis adında bir Fransız kadın gazeteci de burada birkaç ay kaldı. Mustafa Kemal onunla dünya siyaseti ve yurdu için kurduğu plânlar üzerinde konuşabiliyordu. Bunu Türk kadınlarıyla yapmasına olanak yoktu. Öte yandan Madam Gaulis, Türklerin millî amacını, yeni dostları Fransızlara anlatıp tanıtmak yoluyla önemli bir rol oynayabilirdi.

Bir akşam, düşmanı İngilizlere şiddetle atıp tuttuktan sonra -ki Madam Gaulis de kendi siyasi düşüncelerine uygun düştüğü için onu onaylamaktan geri kalmamıştı- birden sakinleşti ve canı müzik istedi. Yakında oturan subaylarla eşleri çağrıldı. Kadınlar gece elbiseleriyle, yüzleri açık, yalnızca başlarına aynı kumaştan bir örtü atmış olarak geldiler. Utlarını beraber getirmişlerdi. Mustafa Kemal'in isteği üzerine, önce pesten baş-

layarak, sevgiden, ölümden ve şanlı savaşlardan sözeden eski türküleri söylemeye koyuldular. Bu onun çocukluğundan beri sevdiği bir musikiydi; kadınlar söylerken o da, şarkıların ağır ve çoğu kez melankolik olan ahengine uyarak hafifçe mırıldanıyor, anlamlarını konuklarının dillerine çevirerek açıklamaktan haz duyuyordu.

Madam Gaulis daha sonra şöyle yazar: 'Mustafa Kemal bir an için ilk kez olarak savaşın acılığını unutup kendini koyuverdi; geçmişini hatırlamıştı; çocukluğunun ilk günlerini, onu canı gibi seven annesini, gençliğini, ilk sıkıntılarını, ilk başarılarını anlattı; bütün bunları her şeye verdiği derinlik ve canlılıkla baştan yaşadı, kendi doğal yetilerinin bolluğu karşısında şaşırıp kalmış o ilk zamanlardaki genç adam oluvermişti.'

Annesi Zübeyde Hanım şimdi gelmiş, Ankara'ya yerleşmişti. Artık yaşlanmış, sağlığı da bozulmuştu. Romatizmadan yakınıyor, yurdu Selânik'in acısını bir türlü unutamıyordu. Anadolu'nun, Zübeyde Hanımın gözünde hiçbir değeri yoktu; ama artık günleri sayılı olduğu ve oğlunu merak edip görmek istediği için, Mustafa Kemal onu Ankara'ya getirtmişti. Annesini dostlarına tanıştırırken, her zaman yaptığı gibi, elini öpmek için eğildi, fakat Zübeyde Hanım onu durdurdu. Oğlu da olsa, Mustafa Kemal artık Devlet Başkanıydı; onun elini öpmek kendisine düşerdi; Zübeyde Hanım da öyle yaptı. Çankaya'da kendisine ayrılan ev, alışık olduğu eski Türk düzeninde döşenmişti. Burada yere bağdaş kurarak, mangal başında otururdu. Mustafa Kemal ona, her Türkün annesine karşı gösterdiği saygı ile davranır, her gün onu resmen ziyarete gelirdi. Gelmeden önce izin ister, böylece annesine kendisini karşılamaya hazırlanması için zaman bırakırdı. Zübeyde Hanım hasta bile olsa, buna dikkat ederdi. Çankaya'nın telâşlı havası onu yorduğu için, Ziraat Mektebi yakınlarında Söğütözü denilen gölgelikli bir su başına doğru gezinti yapmaktan hoşlanırdı. Mustafa Kemal burada annesine, ağaç kütükleriyle kaplı tek odalı, eski usulde kerpiçten bir köy evi tuttu.

Zübeyde Hanım, Halide Edip'in söylediği gibi, 'oğluna benzerdi. Yalnız yüz ifadesi daha yumuşaktı; süt gibi beyaz ve pembe renkli cildinde tek bir buruşuk yoktu. Çok çabuk öfkelenir olmasına rağmen, koyu mavi gözlerinde ve ağzında bir şefkat hissedilirdi.'[1]

Bir parça kadın kıskançlığıyla, biraz da oğluna lâyık bulmadığı için Fikriye'den hoşlanmazdı. Fikriye odaya girdiği zaman öfkeyle yerinde dikilir ve genel olarak gençler hakkında ileri geri söylenmeye başlardı, aslında

1 Halide Edip Adıvar: **Türk'ün Ateşle İmtihanı.**

bütün bu sözler Fikriye Hanıma yönelikti. Genç kadın, yaşlı hanımın önünde saygı ile oturur, fakat ona soğuk durur ve kendisine karşı kin beslediğini pekâlâ bilirdi.

Zübeyde Hanım, Mustafa Kemal'i hâlâ azarlar, kendisinden daha okul sıralarında bir çocukmuş gibi söz eder ve onu 'Mustafacığım' diye çağırırdı. Bir sünnet düğününde Azerbaycan Elçisi kendisiyle tanışmak istedi. Mustafa Kemal annesini kadınlara ayrılmış olan çadırdan getirtti ve yanlarına oturttu. Birkaç dakikalık bir konuşmadan sonra, Zübeyde Hanım, Mustafa Kemal'e döndü ve kaşlarını çatarak: 'Bak ne diyor', dedi, 'sen padişah olmalıymışsın, sana padişahlık yakışırmış.' Hemen arkasından: 'Sakın padişah olmaya kalkma!' diye ekledi.

Mustafa Kemal onu yatıştırdı: 'Merak etme. Padişah filan olacak değilim. Ama herhalde bu ülkenin başı olacağım. Büyükelçi bunu söylemek istemiştir.'

O sıralarda Ankara'daki toplum hayatı Batıdan çok Doğu zevklerine yakındı. Bu da Sovyetler Birliği ve uydu cumhuriyetlerle kurulmuş olan yakın ilişkilerin kaçınılmaz sonucuydu. Afganistan'la yapılan bir anlaşmanın arkasından Moskova Antlaşması gelmiş, bundan sonra da Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'la ilişkileri düzenleyen tamamlayıcı Kars Sözleşmesi imzalanmıştı. Daha sonra Ukrayna ile askerî ve ekonomik bir anlaşma yapılmış, Ankara'ya bir Ukrayna heyeti gelmişti. Türkiye'den de, Tiflis'e bir heyet gönderilmişti. Türkistan'ın merkezi Buhara da birtakım diplomatik sondajlara girişmişti.

Durumları sarsıntıda olan bu küçük Türk-Slav ülkeleri, amaçları kendilerininkine çok benzeyen ve artık bağımsızlığını temeline iyice oturtmuş bulunan milliyetçi Türkiye'yi, Rus baskısına karşı bir kalkan gibi görüyorlardı. Bu yüzden Ankara'ya kalabalık elçilik heyetleri gönderiyor, henüz yeteri kadar barınacak yeri olmayan şehirde sıkıntıya yol açıyorlardı. Bunların gelişleri, ağırbaşlı yayla şehrinde candan ve neşeli bir hava yaratmıştı. Verdikleri yemekli çağrılarda bol bol votka ve havyar ikram ediyorlardı.

İçlerinde en konukseverleri Azerbaycanlılardı. Verdikleri bir akşam yemeği sırasında Ukraynalılarla Sovyet Ruslar bir masa çevresinde toplandılar. O sırada Rus elçisi Aralov ayağa kalktı. Madam Gaulis'in de anlayabilmesi için Fransızca konuşarak Fransızlara alabildiğine saldırdı. Onları, Sovyet Devrimi karşısında güttükleri siyaset yüzünden mazlum milletleri ezmekle suçladı.

Gazi, verdiği Türkçe cevapta, elçinin iddialarını ustalıkla çürüttü. Or-

tada ezenler ve ezilenler diye bir şey olamazdı. Yalnız ezilmeyi kabul edenler vardı. Türkler ezilmeye razı olmamışlar, kendi işlerini kendileri görmek yolunu seçmişlerdi. Öteki milletler de böyle yapmalıydılar.

Yine bir akşam Sovyet Elçiliğinde -ki Ankara'da buraya **Chezles Bolchéviks** denirdi- Gazi'nin muzipliği tutmuş ve elçiye takılmaya başlamıştı. Elçiliğin salonu pahalı halılarla süslüydü; masalar yemeklerle dolup taşıyor, yalnız üzerlerine asılmış olan Lenin'in ve Marx'ın portreleri, havaya biraz sıkıntı veriyordu. Mustafa Kemal birkaç kadeh votka içtikten sonra ev sahibine döndü ve: 'Bu ziyafeti hazırlayanlardan hiçbirini burada göremiyorum,' dedi. 'Çağırsanız da onlar da gelip aramıza katılsalar.'

Büyükelçi sıkıntılı bir duraksama anı geçirdi. Sonra aşçı ile öteki hizmetçileri çağırttı. Onlar da kalabalık bir grup halinde gelerek, Gazi'nin 'sınıfsız sofra' dediği ziyafete katıldılar. Birkaç kadeh sonra bu konuda daha da coşarak Sovyet Devrimi'nin temelini oluşturan eşitlik ilkeleri üzerinde bir konuşmaya girişti: 'Çalışma saatleri dışında bütün insanlar eşittir,' diyordu. Sizin ihtilâliniz sınıflar arasında ayrılık tanımaz. Müslümanlıkta da böyledir. Zenginlerle fakirler arasında fark yoktur.' Arkadan, içkisini tek başına içen bir kapıcıya döndü:

'Tovariç,' dedi. 'Öyle yalnız içmek olmaz. Gel, kadehlerimizi doldurup birlikte içelim. Türkçede bir atasözü vardır: «Biri yer, biri bakar, kıyamet bundan kopar.»' Herkes şerefe kadeh kaldırdı, arkadan dans başladı. Elçilikten çıktıkları zaman Mustafa Kemal arkadaşlarına: 'Buna ne buyurursunuz?' dedi. 'Hem eşitlikten dem vururlar, hem de sıra yiyip içmeye gelince ortaya bir sınıf farkı çıkarırlar.'

Sovyet yörüngesindeki önemli heyetlerden biri de, Ukraynalılardı. Heyet başkanı General Frunze, önemli bir cephane yardımında bulunmaya söz vermiş, fakat biraz ileri giderek Yunanlılara karşı bir savaş planı hazırlamayı ve harekâta Kızıl Ordu subaylarını katmayı önermişti. Mustafa Kemal, Aralov'un cepheye yaptığı bir ziyaretten de hoşnut kalmamıştı. Çünkü Rus Elçisi, Türk birliklerine Bolşevik Rusya'yı ve Türklere karşı gösterdiği kardeşçe cömertliği öven söylevler vermeye kalkmıştı. Savaşın her aşamasından sonra Kızıl Ordudan yağan tebrikler de, Gazi'nin pek hoşuna gitmiyordu.

Öte yandan, Anadolu'yla Rusya'nın kurdukları çifte demir perde yüzünden gerçeklerden uzak kalmış olan İstanbul'da, Mustafa Kemal'in mali ve askeri sıkıntılar sonunda Kızıl Orduyu yardıma çağıracağı sanılıyordu. General Frunze'nin gelişi, Bolşeviklerle Envercilerin idareyi ele almak yolunda bir girişimleri olarak yorumlanmıştı. Sir Horace Rumbold bi-

Lord Curzon'a bildirdiği gibi, Bolşeviklerin Enver Paşa'yı kendi 'Kral
ıibleri' olarak Ankara'ya yerleştirebileceklerini düşünmekteydi.

Gerçekten de Enver Paşa, savaşın milliyetçiler aleyhine geliştiği sıra-
rda, Türk asıllı Müslümanlar arasında ihtilâlci gruplar kurmuş ve bir
ıfkas Ordusu başında Anadolu'ya yürüyüp bir hükümet darbesiyle Musta-
Kemal'in rejimini devirmeyi tasarlamıştı. Trabzon'daki bir ajanı eliyle,
zde Mustafa Kemal'e yardım etmek, aslında ise kendi niyetlerini sağla-
ak için bir tabur kurmayı da denemiş; Meclisteki birkaç muhalif mebu-
n, özellikle İttihatçıların desteğini elde etmişti. Ancak Mustafa Ke-
al'in Sakarya'daki başarısı onun bu hayal ve entrikalarını boşa çıkardı.
ıver Paşa Ruslarla olan ilişkilerinde de hayal kırıklığına uğramıştı. Rus-
r ona ya güvenmiyorlar ya da onu pek ciddiye almıyorlardı. Böylece, bir
re daha Turancı emellerinin peşinde, yine Doğuya döndü. Yanına bir-
ıç taraftar toplayarak Türkistan'a gitti ve burada Türk ırkından başıbo-
k kuvvetlerle Bolşeviklere karşı bir savaş açılmasını destekledi. Bir ara
ıhara'da Emir bile oldu. Ancak Ruslar, üzerine kuvvetli bir ordu gönder-
ler ve Enver Paşa, 1922 yazının bir sabahında Ruslara karşı dövüşürken
itralyözlerin ateşi altında can verdi.

Bu arada Cemal Paşa'nın da Ruslarla arası bozulmuştu. Ankara'ya
r subay göndererek Mustafa Kemal'den Türkiye'ye dönmek için izin iste-
. Bu istek geri çevrildi. Cemal Paşa, az bir zaman sonra Tiflis'te öldürül-
i. Böylece, Kafkasya, Jön Türk liderleri için bir mezar olmuştu.

Ankara'nın yeni diplomatik toplumu içinde, Hint Müslümanları kendi
ıvrelerinde Slavlarınkine oranla daha ciddi bir hava yaratmışlardı. Afga-
ıstan Elçisinin cuma günkü kabul törenlerinde bol bol sarıklar, geniş giy-
ler ve kürklü paltolar görülürdü. Ankara'nın disiplini, düzeni, dimdik du-
ışu elçiyi etkilemişti. Burada, sokaktaki kılıksız halkın bile askerce bir
örünüşü vardı. Pan-İslamizm'e sempatisi olan elçi, Madam Georges Ga-
lis'e şöyle diyordu: 'İslâm dünyası koca bir vücut gibidir. Başı Türkiye,
oynu Azerbaycan, göğsü İran, kalbi Afganistan, karnı Hindistan'dır. Mı-
r'la Filistin, Irak'la Türkistan da kolları ve bacaklarıdır. Bir insanın başı-
a vurulur da vücudunun üst tarafı bunu duymaz olur mu? İngiltere, başımı-
a çok sert vurduğu içindir ki hepimiz buna karşı geliyoruz.'

Gerçekten de, millî hareketlerin yeni yeni uyanmaya başladığı Doğu
ünyası, milliyetçi Türkiye'yi bir örnek ve önder gibi görmeye başlamıştı.
'ürkiye, Batı emperyalizmine başkaldırmış ve onun boyunduruğunu silkip
tmak için savaşa girişmiş ilk Doğulu ülkeydi. Bir zamanlar Avrupa'da Ga-
baldi'nin adı nasıl yayılmışsa, Mustafa Kemal'in adı da Asya'da öyle ya-

yılıyor ve Birinci Dünya Savaşı'nın kendilerinde millî bir bilinç ve özgü
lük isteği uyandırmış olduğu bütün milletlerin hayalini kamçılıyordu. Gü
tüğü savaşın haberleri Suriye'ye, Mısır'a, İran'a, Hindistan'a, hattâ Çin'
kadar yayıldı. Bu, hiç kuşkusuz ötekilerin de izlemeleri gereken, Milliye
çi Doğu Devrimi'nin ilk örneğiydi.[2]

Mustafa Kemal, Asya milletlerinin şefi olmayı aklından bile geçirmi
yordu. Onun gözleri yalnız Batı'ya dönüktü. Ancak Avrupa'nın yarısını
kendisine karşı cephe aldığı şu sıralarda, Doğu'nun maddi ve manevi yar
dımına ihtiyacı vardı. Madam Georges Gaulis onu Çankaya'da 'biri Asya
biri Avrupa olan iki kutupla aynı zamanda ilişki halinde çalışırken' görü
yordu. 'Doğu'nun akılcı ve bilinçli unsurlarını kendine bağlamayı, dengey
sağlamak için gerekirse sağa, gerekirse sola dümen kırmayı, kendini akın
tıya kaptırmadan istediğini elde etmeyi büyük bir kolaylıkla başarıyordu.
Verdiği açık demeçlerde Anadolu'yu 'Doğu'ya doğru yöneltilecek her çe
şit saldırıya karşı dikilmiş bir kale' gibi gösteriyordu. Bu savaş, yalnız Tür
kiye'nin savaşı değildi. 'Türkiye, Doğu'nun davasını savunuyordu. B
amaç gerçekleştirilinceye kadar da bütün Doğulu milletlerin kendisini des
tekleyeceklerine güveni vardı.'

Para bakımından en büyük yardımı, Türkiye'ye biricik bağımsız Müs
lüman devlet gibi bakan Hindistan'dan gördü. Bombay'daki Hilâfet Komi
tesi Türk Milli Mücadelesi için bir yardım kampanyası açmış ve Mustaf
Kemal'in İstanbul'daki temsilcisi ile temasa geçmişti. Bu temsilci, boyun
cesaret verici mektuplar alıyordu:

> 'Mustafa Kemal Paşa harikalar yaratmıştır. Hint halkının bu adı n
> kadar sevdiğini bilemezsiniz. Türk milleti bir kez daha, şerefine sü
> rülmek istenen lekenin öcünü almıştır. Ankara'nın Yunanlılara n
> gibi barış şartları teklif edeceğini hepimiz merakla bekliyoruz.
> Hint Müslümanları -özellikle fakir ve orta sınıflar- Ankara'ya par
> yardımında bulunmak için âdeta yarış ediyorlar. Ulu Tanrı'nın, Ga-
> zi Mustafa Kemal'in ordusunu zafere ulaştırmasını ve Türkiye'y
> kendi düşmanlarıyla birlikte Müslümanlığın da düşmanlarından kur-
> tarmasını dileriz.'

2 1920 başlarında Suriye'den gelen iki temsilci, Batı Devletlerine karşı işbirliği konusunda İstanbul'daki Kemalistlerle bir anlaşmaya varmışlardı. Bu anlaşma, komutanlığın birleştirilmesini öne sürüyor ve ileride bağımsız bir Türkiye ile Suriye arasında, eski Avusturya - Macaristan İmparatorluğunu andıran yakın bir ilişki sistemine varılmasını kapsıyordu. Fakat, Faysal, Suriye Kralı olarak, bunu uygulamayı reddetti. Zeyn: **Arap Bağımsızlık Savaşı.**

Sonunda 125.000 İngiliz lirasına varan Hint yardımının bir kısmı, or- giderleri için kullanıldı. Fakat büyük bir kısmı, ileride yeni bir meclis ması yapılmasına ve ilk millî bankanın kurulmasına harcanmak üzere sak- dı.

Bu arada Rusya'dan rubleler gelmeye başlamıştı. Bu para, her ne ka- r Rusların başta söz verdikleri kadar bol değilse bile, parti parti geliyor yine Rusların yeteri kadar sağlayamadıkları silah açığını kapatmaya ya- ordu. Rublelerin büyük kısmı özellikle İtalya'dan silah alımına harcan- Fransa gibi İtalya da, Akdeniz'de Türkiye'yi güney limanları yoluyla leyen bir kaynak olmuştu. Çünkü artık o da Türkiye'nin müttefikiydi. lyanlar, askerlerini Anadolu'dan çekmişler ve hemen arkasından, Anka- ile Fransızlar gibi bir anlaşma imzalayarak, milliyetçilerin barış konfe- asındaki isteklerini, karşılığında herhangi bir ekonomik çıkar gözetmek- in, desteklemeye söz vermişlerdi.

Gazi, böylece güçlü bir duruma ulaşmıştı. Artık müttefikleri, silahla- resmen tanınmış bir hükümeti ve günden güne güçlenen bir ordusu var- Fakat harekâta girişmek için acele etmiyordu. Zaman onun yararına iş- nekteydi. Orduları kendi vatanlarının toprağını savunuyordu. Moralleri ksekti. Pek hevesli olmadıkları çılgınca bir maceraya katılmış olan Yu- n askerleri ise yabancı bir topraktaydı. Moralleri, yavaş yavaş çöküyor- Mustafa Kemal onlara karşı, kendi kuvvetleri iyice hazır olduğu ve za- i kazanacağına güven getirdiği gün saldırıya geçecekti, ama bir an bile ce değil.

İtilâf Devletleri, bu saldırıdan önce barış için son bir çaba harcadılar. nan maliyesinin kaynakları tükenmeye başlamıştı. Başbakan Gounaris, ndra'dan para ve silah yardımı isteyip de alamayınca, Lord Curzon'a, nan Başkomutanlığının, ordularını Anadolu'dan çekmek zorunda kalabi- eğini bildirdi. Curzon, hemen büyük devletlerin bir mütareke sağlamak n Paris'te toplanmalarını ileri sürdü; arkadan da Yunanlılar, iki tarafı koruyan koşullarla, Anadolu'dan çekileceklerdi. Mustafa Kemal, buna zırlık olarak Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'i İstanbul üzerinden ndra'ya gönderdi. Milliyetçilerin başkenti ziyaret eden bu ilk bakanı, ol- kça merak uyandırdı. Fransızlar, kendisini dostluk gösterileriyle, İngiliz- ise resmi bir nezaketle karşıladılar.

İstanbul Hükümeti artık basında kukla bir Padişah bulunan bir gölge bineden başka bir şey değildi. Ancak bu sefer de yine Avrupa'ya, aynı baya koşulmuş iki geçimsiz at gibi, Mustafa Kemal'inki ile birlikte bir nsilci gönderecekti. Rumbold, Mustafa Kemal'siz hiçbir anlaşma yapıla-

mayacağını çoktan anlamış bulunuyordu; yine de iki hükümet arasında bi çeşit kaynaşma sağlamak için uğraşıyor ve Ankara'ya oranla, İstanbul'a da ha üstün bir durum tanıyordu. Padişaha akla uygun bir barış önerere onun mevkiini sağlamlaştırmak amacındaydı. Yusuf Kemal Bey, Padişahı temsilcisi İzzet Paşa ile işbirliği yapmak için Ankara'dan talimat aldı. Fa kat ikisi de Londra'ya ayrı ayrı gittiler ve Yusuf Kemal'in ısrarı üzerine Curzon tarafından ayrı ayrı kabul olundular. Bu görüşmelerde ikisi de Mil lî Misak ilkelerine sıkıca bağlı olduklarını bildirmişlerdi. Fakat Cur zon'un, Doğu Trakya'nın Edirne ile birlikte Yunanlılarda kalması için di renişi, onları hayal kırıklığına uğrattı. Curzon onlara, Paris'te, Yunanlıla rın Anadolu'yu boşaltmalarını sağlamaya çalışacağını söyledi; ancak Türk lerin de, önceden bir mütarekeyi kabul etmelerini şart koşuyordu.

Curzon, Paris'teki konferansı, dört yorucu gün boyunca Poincaré il didişerek yönetti. Austin Chamberlain'e yazdığı mektupta: 'Getirdiğim pla nın eninde sonunda Türkler tarafından reddedileceğini sanıyorum,' diyor du. 'Ama dünya kamuoyu, bu planı adil ve cömertçe bir öneri olarak onay layacaktır.' Plan, birbiri arkasından iki nota ile Türklere ve Yunanlılar bildirildi. Birinci notada hemen bir mütareke yapılması teklif ediliyordu İki ordu şimdiki yerlerinde kalacaklar ve aralarında on kilometrelik taraf sız bir bölge bulunacaktı. İkinci nota, barış görüşmelerinin temellerini kap sıyordu ki, bunun ilk koşulu, Yunanlıların Anadolu'dan çekilmeleri olacak tı. Yunanlılar mütarekeyi kabul ettiler. Fakat barış koşulları üzerinde dü şüncelerini bildirmekten kaçındılar. Türkler ise, mütarekeyi Yunanlıların barış tartışmalarını beklemeden hemen çekilmeleri koşuluyla kabul ediyor lardı. Bu şart Müttefikler tarafından geri çevrildi.

Yusuf Kemal Bey, Ankara'ya dönmek için Paris'ten geçerken, Poinca ré'ye Türk toprakları üzerinde bir tek Yunan askeri kalırsa, Gazi'nin Me lis kapısında asılmak tehlikesiyle karşılaşacağını anlatmıştı. Bu sözler Po incaré'yi gerçekten etkiledi. Ankara'ya dönünce, Gazi, Yusuf Kema Bey'e: 'Böylece siz de istediğinize kavuşursunuz,' diye takıldı. Bir yıl önc Rusya'dan döndüğü zaman olduğu gibi, Yusuf Kemal Bey'in raporu, Mu tafa Kemal'e saldırmak için gereken serbestliği getirmiş bulunuyordu.

Gazi bu kararı alırken, Millî Misak'ı bütünlüğüyle gerçekleştirmeye cek herhangi bir çözüm yolunu kabul etmenin ölüm demek olduğunu bil yordu. İngilizlere güveni azdı; Lloyd George'a ise hiç yoktu. Bundan dola yı Yunanlıların Anadolu'yu gerçekten boşaltacaklarına inanmıyordu. Bar şartlarına gelince, bunlar, çok değişmiş de olsa, yine Sevres Anlaşmasın bağlı kalınmaktaydı. Oysa milliyetçilerin inancının başta gelen maddes

adın kökünden kazınmasıydı.

Böylece, Anadolu'nun boşaltılması için kullanılabilecek olan dört ay-zaman, aslında iki ordunun da karşılıklı birbirlerini kollamaları ve bek-ıeleri için harcandı. Bu arada dağlardaki karlar erimekte, yayla ürünle-vermeye ve güneş, toprağı sağlamlaştırmaya başlamaktaydı. Öyle ki, liyetçilerin başarılı ileri hareketi, artık gerçekleştirilmesi mümkün bir şim halini almıştı.

OTUZ SEKİZİNCİ BÖLÜM

Savaşa Hazırlık

MUSTAFA KEMAL, bu aylar süresince, iç cephesini de sağlamlaştırm için çaba göstermek zorunda kaldı. Barış önerileri karşısındaki uzlaşmaz ğı, bazılarının pek hoşuna gitmemişti. Ankara'da, akılcı bir barışı, M Misak'a tıpatıp uymasa bile, kabule oldukça hazır birtakım kimseler v dı. Ortada Müttefiklere güvenmek yolunda bir eğilim görünüyor, yenic kan dökmeden bir anlaşmaya varmanın mümkün olduğu ileri sürülüyor Ordunun şimdiki cephe hattını koruması ve milli amaçların görüşme yol la elde edilmesi daha doğru olmaz mıydı?

Mustafa Kemal, asıl böyle bir tutumun ordu üzerindeki etkilerin kuşkulanıyordu. Bu yüzden cepheye giderek askerlerin moralini yüks mek istedi. Korkularının yersiz olmadığını gördü. Kolordu komutanla dan birine mütarekeyi reddettiğini söylediği vakit; 'Pek yanlış bir davra Böyle bir şeyi nasıl yapabildiniz?' cevabıyla karşılaştı. İtilâf Devletleri S res Anlaşmasından vazgeçtiklerine göre, sonunun ne olacağı belli olma yeni fedakârlıklara katlanmak için bir sebep kalmamıştı artık. Mustafa mal'in cephe gezisi bu düşüncenin yaygın olduğunu kendisine göstermiş

Askeri konulara akılları ermeyen mebuslar, çeşitli tavırlar takın lardı. Bir yanda da sözde kabına sığmayan, ateşliler bulunuyordu. Bun ufak çapta da olsa hemen bir saldırıya geçilmesini istiyorlardı. Öte ya da, ordunun hiçbir zaman saldırıyı başlatabilecek durumda olmadığını nanlar vardı. Bunlar, Mustafa Kemal'in sürekli olarak Başkomutan makla yalnızca millet üzerindeki kişisel baskısını yürütmek istediği kan daydılar.

Mustafa Kemal'in güvenlik düşüncesiyle, ordunun bugünkü gücün çoğu gizli kaynaklardan gelen silahların miktarını açıklayamadığı için, rumu bir kat daha güçleşiyordu.

Meclisin gizli bir oturumunda mebuslara sabırla şunu anlatmaya çalış-
İyice hazırlanmadan saldırıya girişmektense, girişmemek daha iyiydi.
busların bozgunculuklarını yüzlerine vurdu. İki cephe vardı: Bir dış cep-
bir de iç cephe, yani düşman cephesi ve yurt cephesi. Düşmana doğru-
ı doğruya karşı koyan ordu, dış cepheden sorumluydu. İç cepheyi ise bü-
millet oluşturuyordu. Meclis, düşmana cesaret verecek ve ordunun ce-
etini kıracak kötümser demeçlerden kaçındığı sürece, bunların her ikisi-
de yok olup çökmesine olanak yoktu.

Gazi'nin, Başkomutanlık yetkileri, mebusların mırıldanmaları arasın-
üçer aylık iki dönem için yenilenmişti. Mayıs ayında Meclis, onun has-
ve yatakta olmasından yararlanarak, üçüncü bir uzatmayı reddetti. Böy-
e, ordu başsız kalmış oluyordu.Hükümet çekilmek istedi. Ama Gazi, ya-
ğından kalkarak Meclise geldi ve kendisine yöneltilen eleştirileri cevap-
ıdırdı. Meclise, bu gibi kuruluşların savaş zamanında nasıl davranmaları
rektiği üzerinde bir söylev verdikten sonra, iki günden beri başkomutan-
kalmış olan ordusunu bırakmak isteğinde olmadığını açıkladı. Tartışma-
kızışmıştı. Öyle bir an geldi ki, Mustafa Kemal'le en sorumsuz düşman-
ından biri olan Ziya Hurşit'in ellerini tabancalarına attıkları görüldü.
ıcak oylama sonunda, Gazi, yine Başkomutanlıkta kaldı.

Ama ne de olsa Mustafa Kemal'in yakın dostlarından birçoğu huzur-
zluk içindeydiler. İktidarın, Güney Amerika Cumhuriyetlerindeki gibi,
rlamenter bir hükümet şeklinden tek bir kuvvetli adamın kişisel yöneti-
ne doğru kaymasından korkuyorlardı. Bu düşünce ile iktidar dengesini
ğlamak için başka bir önleme başvurdular. Şimdiki durumda Mustafa
emal yalnızca Meclis Başkanı -dolayısıyla gerçekte devletin başkanı- de-
, ama aynı zamanda Hükümet Başkanıydı. Aslında vekilleri de kendisi
çtiği için, kabineyi elinde bulunduruyordu. Vekiller, kuramsal olarak
eclis tarafından seçiliyordu. Ama aslında bunları başkan öneriyor, Mec-
de onaylamaktan başka bir şey yapmıyordu. Mustafa Kemal böylece
m Meclise, hem de kabineye hükmedebilecek durumdaydı. Muhalifleri
ndi, onun sorumluluğunu parçalara bölmek yoluna gittiler ve Meclise,
lnızca vekillerin değil, başvekilin de gizli oyla seçilmesini sağlayan bir
nun kabul ettirmeyi başardılar. Bu demekti ki, Mustafa Kemal, hem ar-
kendi kendisinin başvekili olarak kalmayacak, hem de kendi görüşüne
ıhalif olanların vekilliğe seçilmesini kabul edecekti. Bu harekete, Rauf
ey geniş çapta önayak olmuştu. Böylece kendisi, muhalefete açıkça katıl-
adığından, başvekilliğe en yaraşan aday oluyordu.

Rauf Bey, Mustafa Kemal'in kendisini razı etmek için harcadığı bü-

tün çabalara rağmen, başta bu görevi almak istemedi. Sorulunca da açıkç şu cevabı verdi: 'Ben başvekil olursam, sen yine işlere karışmaya deva edeceksin. Ben de bunu kabul edemeyeceğim için çekilmek zorunda kala cağım. Ben, senin, ordunun başında ülkeyi kurtarabilecek tek adam oldu ğuna inanıyor ve aramızda anlaşmazlık yaratacak bir duruma girmek iste miyorum.'

Mustafa Kemal içten inanarak, 'Şerefim üzerine söz veriyorum,' de di. 'Hükümetin başına geçmeyi kabul et. Kabineyi kur. Alacağın kararla rın hiçbirine karışmayacağım.'

Verdiği bu sözü de tam anlamıyla tuttu. Bundan sonra çağrılmadıkç kabine toplantılarına bile katılmadı. Aslında, önemli bir karar almak ge rektiği her seferde kendisini çağırıyorlardı. Fakat kabine, ayrı kişiliğini v bütünlüğünü korudu. Bununla birlikte, Mustafa Kemal, hâlâ Mecliste ço ğunluğu elinde tutan Müdafaai Hukuk Grubu'nun başkanıydı. Burada d ödünler verdi. Moskova'da artık bu kadar önemli bir elçi bulundurmaya ih tiyaç kalmadığı için Ali Fuat Paşa'yı geri çağırdı ve onu Grubun başına ge çirdi. Kendisi de Grubun tarafsız koruyucusu durumunda kaldı. Aralarında ki anlaşmazlıklar, hiçbir zaman kişisel nedenlerden doğmuş değildi. Al Fuat şimdi Mustafa Kemal'le birlikte Çankaya'da kalıyor ve iki eski dost akşamları rakılarını içerlerken, kendisinin yokluğu sırasında yurtta ortaya çıkmış olan sorunlar ve özellikle Mecliste gelişen ayrılıklar üzerinde konu şuyorlardı. Ali Fuat'a göre bu ayrılık, eninde sonunda, Cumhuriyetçilerl Saltanatçılar arasında bir çatışmaya varacaktı. Mustafa Kemal de böyle dü şünüyor, ancak bu işi, savaşın kazanılmasından sonraya bırakmayı daha uy gun buluyordu. Askerlik alanındaki son savaş otorite ve disiplini gerekli kı lıyordu. Mustafa Kemal'e göre asıl sorun, bunu o sıradaki siyasi savaşla a başı yürütebilmekteydi. Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal'in siyasi alanı üze rinde tarafsız bir arabulucu durumuna yükselmesinin şart olduğunu ileri sü rüyor; o da buna cevap olarak gerici güçlerden gelebilecek bir tehlikeden çekindiği ve bu çeşit bir tarafsızlığa olanak görmediğini söylüyordu. Bu arada, iç cephenin bütünlüğünü korumak yolunda, Ali Fuat'ın elinden ge len her şeyi yapacağına güvenmekteydi.

Mustafa Kemal'in Başkomutanlık yetkilerini uzatıp uzatmamak konusunda yakında tekrar karar verilecekti. Bu belki son uzatma olacaktı; çünkü son taarruzun da yaklaşmakta olduğu belliydi. Türklerin zaferi kesin gibi görünüyordu. Ancak bunu bir kat daha güven altına almak için Başkomutanlık kanununun bu kez Meclisten hiç itirazsız çıkması şarttı. Ali Fuat Paşa ile Rauf Bey, bu düşüncedeydiler. Yoksa Türkler arasında anlaşmaz-

k olduğu izlenimi uyanabilir ve bu da Yunanlıların çökmüş olan umutları-
tekrar canlandırabilirdi. Bir yandan da, zafer kazanılıncaya kadar, Mus-
fa Kemal'i yürekten desteklemekle birlikte, bundan sonrası için endişe
ıyuyorlardı. Gazi'ye gereken yetkiler verilmeli, ama barıştan sonra bun-
rı hâlâ elinde tutup, sömürmeye kalkmaması da sağlanmalıydı. Yeni Tür-
ye, demokratik bir Türkiye olmalıydı. Gözü yüksekte olan dostlarının, za-
ri de kazandıktan sonra diktatörlük heveslerine kapılmasını önlemek ge-
kiyordu.

Gidip Refet Paşa'yla görüştüler. Mustafa Kemal'le çatışıp Milli Mü-
ıfaa vekilliğinden ayrıldıktan sonra Ankara'nın dış mahallelerinden Keçi-
ren'deki evine çekilip herkesten uzak yaşayan Refet Paşa da bu düşünce-
re katıldı. Rauf Bey, üç arkadaşın bunu Mustafa Kemal'e açıkça anlat-
alarını öne sürdü. Refet Paşa onu evinde bir akşam yemeğine çağırmayı
ıbul etti. Böylece, barışma yolunda ilk adımı atmış olacaktı. Yemeğin,
leclisin bu konu ile ilgili görüşmelerinden bir akşam önce verilmesini ka-
ırlaştırdılar.

Refet Paşa, konfor içinde yaşamaktan, çevresinde güzel şeyler gör-
ıekten hoşlanan bir adamdı. Evinin rahat ve sevimli bir havası vardı. İhti-
lin dört kurucusu, çeşitli yemeklerle donatılmış bir sofraya oturdular. Sı-
ak bir temmuz gecesiydi. Bulundukları avludaki çeşme, şırıldayarak akı-
ordu. Biraz sonra bu rahat hava içinde serbestçe konuşmaya koyuldular.
ski anılardan söz ediyor ve gelecek üzerinde tahminler yürütüyorlardı.

Mustafa Kemal, muhalif grup hakkında acı konuşuyordu: 'Ben nasıl
ıücadele edileceğini bilirim,' dedi. 'Fakat şimdi bunun ne yeri, ne sırası-
r. Daha sonra ise, artık mücadeleye gerek kalmayacak.'

Ötekiler, Meclisteki muhalefete rağmen, çoğunluğunun şahsına karşı
üven beslediğini ve başarısına inandığını ısrarla ileri sürüyorlardı. Ancak,
ıları kuşkulandıran bir tek nokta vardı. Acaba Mustafa Kemal, zaferden
onra ne gibi bir yol izlemeyi düşünüyordu? İlerdeki niyetleri üzerinde ba-
söylentiler dolaşmaktaydı. Kendisini destekleyenler bile bir çeşit olup-
tti ile iktidarı eline geçirmesinden çekiniyorlar ve bu konu üzerindeki
üpheler Meclis içinde bölünmelere sebep oluyordu. Arkadaşları, Mustafa
emal'in bu kuşkuları gidererek, güvenli ve birlik ruhunu yeniden kuraca-
ını ummaktaydılar.

Mustafa Kemal, arkadaşlarının açık açık ileri sürdükleri eleştirilere,
tiyat ve ağırbaşlılıkla cevap veriyordu. Başvekilin Meclis tarafından seçil-
ıesi ve kabinenin böylece kurulması konusundaki yeni anlaşmalara deği-
erek, Rauf Bey'in Başvekil olarak durumuna saygı göstereceğini bir kere

daha tekrarladı. Fakat, sonunda kendisinin iktidarı ele alıp almayacağı üzerinde bir şey söylemekten kesinlikle kaçındı.

Gün ağarıncaya kadar konuşup içtiler. Sadece Rauf Bey, zaten pek hoşlanmadığı için, az içmişti. Ne yazık ki, içkinin etkisi arttıkça, Refet Paşa da fazla ileri gitti. Zaten Mustafa Kemal'e karşı ötedenberi patavatsız davranır, ona çıkışmadan, iğneli lâflar söylemeden, takılmadan edemezdi. Şimdi de geçmişteki kusurlarını sayıp dökmeye, Ankara'daki özel yaşayışına saldırmaya başlamış, halkın onu sevmesini engelleyen birtakım gerçekleri ortaya atarak gururunu incitmişti. Refet Paşa'ya bakılırsa, Ankara, Mustafa Kemal'in Azerbaycan Elçiliğindeki 'sefahat' hikâyeleriyle çalkalanıyor; bir diplomatın eşiyle olan macerası, cephede, Arif'in de yardımıyla genç bir hastabakıcıyı elde edişi üzerinde, çeşitli dedikodular ediliyordu. Mustafa Kemal, içtikçe sertleşmeye, gözleri soğuk bir öfke ile parlamaya başlamıştı.

Rauf Bey'le, Ali Fuat Paşa onu yatıştırmaya, Refet Paşa'nın boşboğazlıkla yaptığı çıkışları gülerek geçiştirmeye çalıştılar. Fakat ilerideki durum sözkonusu olunca, ona meydanı boş bırakmaya da hiç niyetleri yoktu. Başlıca görevini yerine getirdikten ve savaş sona erdikten sonra mücadeleden çekilmesi üzerinde ısrar ediyorlardı. Mustafa Kemal, arabulucu ve öğüt verici bir başkan durumuna yükselmeyi kabul etmeli ve ülkenin demokratik ölçüler içinde yönetilmesini başkalarına bırakmalıydı. İkisi de oldukça keyifliydiler. Mustafa Kemal'e, Meclisten yüksek bir aylık bağlatmaya söz verdiler; daha da ileri giderek, vatanı kurtarmasına karşılık ödül olarak yalnız kendisi için yaptırmak istedikleri bir madalyanın taslağını bile gösterdiler.

Mustafa Kemal, bütün bunları hafife alarak konu dışına itti, fakat onlara: 'Merak etmeyin,' dedi. 'Yarın Mecliste konuşarak kendimin ve ülkenin geleceği hakkındaki bütün bu kaynaşmalara bir son vereceğim.'

Arkadaşları buna sevindiklerini belirttiler. Mustafa Kemal, sağlıklarına kadeh kaldırdıktan sonra: 'Dostlarım,' dedi, 'Sabah oldu. Sanırım ki hepinizi memnun ettim. Haydi şimdi gidip çalışmaya başlamadan önce biraz dinlenelim.'

Refet Paşa onları kapıya kadar geçirdi. Mustafa Kemal'le Ali Fuat Paşa, Rauf Bey'i evine bıraktıktan sonra Çankaya'ya döndüler. Ali Fuat birkaç saat uyudu. Mustafa Kemal, sıcak bir banyo yaptı, tıraş oldu, giyindi; sonra Meclisteki konuşmasını hazırlamak için masasının başına geçti. Ali Fuat Paşa, öğle yemeğine indiği zaman, onu, sırtında başkomutan üniforması ile, alışık olduğu bir pozda, bir eli arkasında, ayakta buldu. Saçla-

gayet düzgün taranmış, gözleri parlaktı. Üzerinde, uykusuz geçirdiği gecenin en ufak bir yorgunluk izi bile yoktu. Yemeklerini çabucak yiyip birer fincan kahve içtikten sonra Meclise gittiler. Mustafa Kemal kürsüye çıktı.

Gazi'yi hep sivil kıyafetle görmeye alışmış olan mebuslar, onu üniforma ile görünce bir sarsıntı geçirdiler. Başkomutanlık kanunu üzerinde konuştu: Dünyanın hiçbir parlamentosu, bir tek kişiye bu kadar geniş yetki veremezdi; yalnız iki hal dışında, biri ortada olağanüstü bir durum bulunması, öbürü de adı geçen kişinin gerçekten her türlü şüphenin üstünde olması. Meclis kendisine büyük bir güven göstermişti; o da buna karşı, minnet duygularını dile getiriyordu. Ancak, artık bu olağanüstü yetkileri sürdürmeye gerek kalmamıştı. Ordunun maddi ve manevi gücü öylesine bir mükemmellik derecesine erişmişti ki, milletçe girişilen çaba, bu yetkiler olmadan da başarıya ulaşabilirdi. Gazi devam etti.

> **O mutlu gün gelince, bütün milletle birlikte, en büyük mutlulukla-ra erişmekle şeref duyacağız. Benim başkaca ikinci bir mutluluğum olacaktır ki o da, kutsal davamıza başladığımız gün bulunduğum yere geri dönebilme olanağıdır. Milletin koynunda serbest bir fert olmak kadar, dünyada bahtiyarlık var mıdır? Gerçekleri iyi kavrayan, yürek ve vicdanında manevi ve kutsal hazlardan başka zevk taşımayan insanlar için, ne kadar yüksek olursa olsun, maddi makamların hiçbir değeri yoktur.**

Mebuslar, Mustafa Kemal'in taktiği karşısında yumuşamış, sözlerinin gücü karşısında afallamış, bütün tasalarını unutmuşlardı. Demek Gazi, kendiliğinden, sahip olduğu ayrıcalıklardan vazgeçiyordu. Zaferi kazandıktan sonra, milletin iradesine baş eğen herhangi bir vatandaş durumuna döneceğini açıkça belirtmiş değil miydi? Ne büyüklük, ne asilce davranış! Mebuslar, Mustafa Kemal'in Başkomutanlık yetkilerini bu sefer süresiz olarak yenilediler. Bu yetkileri, milli amaca erişinceye kadar elinde bulunduracak; fakat Meclis, gerekli gördüğü anda geriye alabilecekti. Mustafa Kemal, kürsüden inerken, uykusuz geçirdiği geceden ve öğleden sonraki çalışmasından epey memnundu.

Türk saldırısı daha fazla geciktirilemezdi artık. Yunanlıların umutsuzca giriştikleri son bir oyun bunu daha da çabuklaştırmaya yaradı. Ankara'yı ele geçirme planları boşa çıkmış olan Constantine'le Gounaris, şimdi gözlerini İstanbul'a dikmişlerdi. Anadolu'dan aceleyle iki tümen çekerek Marmara'nın öbür kıyısına, Trakya'ya geçirdiler. Oradaki kuvvetlerini böy-

lece çoğalttıktan sonra, Çatalca hattını tehdit ederek, İstanbul'a girmek için Müttefiklerden izin istediler. Bu tehditlerle, İtilâf Devletleri üzerinde bir baskı yapmayı umuyorlardı. Ötekilere gelince, onlar da anlaşmazlığı kendi lehlerine çözümlemek, ya da, hiç olmazsa, görünüşü kurtarmak için, bu kez Venedik'te, yine barış görüşmelerine girişmeyi düşünüyorlardı. İstanbul'daki kuvvetleri öylesine azalmıştı ki, burada Müttefik birlikleri, 'bir sandviçin içindeki reçele' benzetiliyordu. İki yanlarında iki koca dilim ekmek, Türkler ve Yunanlılar vardı. Şehri ele geçirmek işten bile değildi. Böyle bir hareket, Yunanistan'da Constantine'in sarsılmış olan prestijini sağlamlaştıracak, ordunun kendine güvenini canlandıracak, pazarlığa girişmek için iyi bir başlangıç noktası olacaktı.

Churchill, daha sonra durumu incelerken şöyle der. 'Belki de İtilâf Devletleri izin verip Yunanlılar İstanbul'u geçici olarak işgal etselerdi, Yunan ordularının Anadolu'dan kaçışı şerefli bir barış görüşmesi biçimine sokulabilir ve bu da daha az acıklı olurdu... Müttefiklere karşı en azından söylenecek şey şudur: Yunanlılara askeri harekâtlarında yardımcı olmasalar bile, hiç olmazsa onları engellemekten kaçınmaları gerekirdi. Yok, birtakım genel düşüncelerle böyle davranmak zorunda kalmışlarsa, o zaman da yapacakları şey, Yunanlıların gemilerine binip çekilmelerine gerçekten ve düpedüz yardım etmekti.'

Böylece, on yıl önce Balkan Savaşlarında olduğu gibi, İstanbul'da gözler yine Çatalca hattına çevrilmişti. Harington bu hattın savunmasıyla bir Fransız generalini görevlendirdi. Generalin emrindeki Fransız ve İngiliz birlikleri hemen siper kazmaya koyuldular. Kendi sorumluluğu altında bir bildiri yayınlayarak, işgal kuvvetlerine karşı girişilecek bir saldırıya iki devletin ortaklaşa karşı koyacaklarını açıkladı. Rumbold iznini yarıda bırakarak İstanbul'a koştu. Bildiri, İngiliz Elçiliğinde yapılan bir toplantıda da onaylandı. İngiliz savaş gemileri Marmara'da bir gösteri yaptılar. Yunanlılar biraz geri çekildi. Ancak bir yandan da yığınak yapmaya devam ediyorlardı. Lloyd George, İstanbul'da alınan karara katılmıştı. Yunanlılar bunun üzerine, Müttefiklerin izni olmadan daha fazla ilerlememeyi kabul ettiler. İngiliz savaş gemileri, yıllık kürek yarışları düzenlemek gibi daha barışçı eğlencelerle uğraşmaya giriştiler. Yunanlılar son şanslarını da elden kaçırmışlar; bu arada bir olasılık uğruna, Anadolu'daki savunmalarını da zayıflatmışlardı.

Bununla birlikte Lloyd George, o bir türlü vazgeçemediği Yunan-severliği ile onlara bir umut ışığı daha göstermeye kalktı. **Times**'ın bildirdiği gibi, Avam Kamarasındaki yorucu bir celsenin sonunda öyle bir demeç ver-

ki, bunun iki taraf için de tek bir anlamı vardı: Yunanlıları yeniden kuv-
ete başvurarak bir sonuç aramaya kışkırtmak. Başbakan, Yunan ordusu-
un giriştiği korkusuz ve cüretli askerî harekâttaki kahramanlığı övecek
adar ileri gitti. Yunanlılar, 'aşılmaz geçitler arasından geçerek ülkenin iç-
erine doğru yüzlerce kilometre yürümek zorunda kalmışlardı. Askerî üs-
ınlüklerini her düzenli çatışmada göstermişlerdi. Sadece, arazinin yapısı
e ulaştırma hatlarının uzunluğu yüzünden yenilgiye uğramışlardı ki, Avru-
a'da onlardan başka hiçbir ordu böyle riskli bir işe girişmeyi göze bile
lamazdı.'

Sonra, sözlerinin üzerine basarak şöyle dedi: 'Kemalistler barışı ka-
ul etmeyeceklerdir. Çünkü kendilerine işlerine gelen şekilde bir mütare-
e vermediğimizi ileri sürmektedirler. Fakat biz de, Yunanlıları bütün güç-
eriyle savaşmaktan alıkoyuyoruz. Kemalistler, halkı son on, on iki yıldan
eri birbirini kovalayan savaşlar yüzünden silah altında bulunan ve kaynak-
arı da sınırlı olan bu küçük ülkeyi yorarak çökerteceklerini umuyorlardı.
Bu işin böylece sürüncemede kalmasına göz yumamayız.'

Bu demeç, Yunanistan'da büyük sevinçle karşılandı. Gazeteler, en
övücü yazılarını yayınladılar. Yunan ordusunun günlük emrine demeçten
alınmış parçalar konuldu. Askerler yeniden umuda kapıldılar. Anlaşılan İn-
gilizler, son dakikada yardımlarına koşarak, düşmanı yenmelerini sağlaya-
caklardı. İstanbul'a yürüme manevrası boşa gitmemişti demek. Bunun üze-
rine, barış lafları yine unutuldu.

Bütün bu olaylar, Mustafa Kemal'in planına uygun düşüyordu. Yunan-
lıların Trakya'ya asker geçirdiklerini duyar duymaz, saldırıya geçeceği za-
manı kararlaştırdı. Çünkü böylece Anadolu'daki Türk ve Yunan kuvvetleri
denk duruma gelmiş oluyorlardı. Saldırının tam sırasıydı. Dahiliye Vekili
olan Fethi Bey'i, Roma, Paris ve Londra'ya gönderdi. Fethi Bey burada,
ya hâlâ Yunanlıların Anadolu'dan çekilmesini şart koşan bir barış tasarısı
üzerinde görüşmeler yapacak, ya da zaferi izleyecek olan barış için temsil-
cilik görevini yüklenecekti. Mustafa Kemal, bundan sonra batı cephesine,
Akşehir'deki genel karargâhına gitti.

OTUZ DOKUZUNCU BÖLÜM

Nihaî Zafer

İSTANBUL'DAKİ Yüksek Komiserler, şehre yönelen Yunan tehdidini tartışırlarken, Mustafa Kemal'le kurmay heyeti Akşehir'de bir futbol maçı seyrediyorlardı. Bu, Genelkurmay toplantısını gizlemek için bulunan bir bahaneydi. Toplantıda, İzmir yönündeki Türk saldırısının tarihi ile, son hazırlıklar kararlaştırılacaktı. Saldırı planı, dokuz ay öncesinden, Mustafa Kemal'le Fevzi Paşalar arasında tasarlanmış bulunuyordu. Fevzi Paşa bunu harita üzerinde açıkladı. Arkadan, Mustafa Kemal, hazır bulunan paşalara düşüncelerini sordu. İçlerinden çoğu birtakım eleştiriler ileri sürdüler. Planın aslından çok, uygulanacağı tarihe itiraz ediyorlardı. Her zamanki gibi kararsız olan İsmet Paşa, planın, şu anda kesin bir zafere ulaşacağından şüpheliydi. Ona kalırsa, sağlam bir savunma sistemi uygulayarak, Yunanlıları yıpratmak, daha doğru olurdu. Yok, illa saldırı isteniyorsa, kendisine hazırlıklarını tamamlamak için biraz vakit bırakmalıydı.

Savunma duygusu sanki herkesin içine işlemişti. İsmet Paşa'nın kuşkularını paylaşan başkaları da çıktı. Şimdi ellerinde bir ordu varken onu kaybetmeyi göze alamıyor, ordunun hazırlığı henüz tamam değildir, diyorlardı. Harbiye'de Mustafa Kemal'e hocalık etmiş olan İkinci Ordu Komutanı, ülkenin varı yoğu demek olan ordu tehlikeye atılırsa, asıl varlığının da tehlikeye düşeceğini söyleyerek itiraz etti. Mustafa Kemal, Fevzi Paşaya bunun gerçekten böyle olup olmadığını sordu, evet, cevabını alınca kendisine döndü ve 'Pekâlâ, sayın hocam,' dedi. 'Şimdi artık Harbiye'de savaş oyunu oynamıyoruz. Yurdumuz için kesin bir sonuç elde etmek uğruna bütün varımızı yoğumuzu ortaya koyacağız.'

Mustafa Kemal, paşaların düşüncesini yoklamayı uygun görmüş olmasına rağmen, kararı zaten vermiş bulunuyordu. Seziş, kararlılık, siyasal görüş, düşman psikolojisini anlayış konusunda başkalarında bulunmayan ola-

ğanüstü yeteneği sayesinde, hem zafere güveniyor, hem de tedbiri elden bırakmıyordu. Ordunun ağustos ortalarında saldırı için hazır olmasını emretti. İsmet Paşa ayağa kalkarak hazırol vaziyeti aldı ve cephe komutanı olarak, hepsi adına: 'Düşüncemizi öğrenmek istemişsiniz,' dedi. 'Biz de açıkça belirttik. Ama, bu bir emirse, boyun eğeriz.'

Mustafa Kemal, Ankara'ya döndü. Daha burada -muhalefet bir yana- kabineyle görülecek birtakım işleri vardı. Fevzi Paşa, kazanma şansının yüzde seksen olduğunu söylüyor, yüzde yirmiyi de savaşın gidişine bırakıyordu. Bu sözler hükümetteki iki muhalif vekilinin kötümserliğini biraz olsun gidermişti. Kabine, saldırıyı onayladı. Geriye, ordunun morali bozuk ve kıpırdayamayacak halde olduğu yolunda propaganda yapan muhalefet kalıyordu. Bu bir yandan, Mustafa Kemal'in Ali Fuat Paşa'ya gizlice söylendiği gibi, işe yarayacak bir şeydi; çünkü, düşmanın, taarruzun yakınlığını sezmesini önlüyordu. Ancak o yine de, nüfuzlu bazı kimselerin bu konudaki kuşkularını yatıştırmaktan geri durmadı.

Güvenliğe önem veren modern kafalı bir subay olarak, Mustafa Kemal, saldırı tarihinin gizli tutulması gerektiğini çok iyi anlıyordu. Çünkü stratejik planının başarısı, her şeyden önce sürprize dayanmaktaydı. Cepheye gittiği, çok az kimseye söylenmiş, onlara da sanki hâlâ Ankara'daymış gibi davranmaları bildirilmişti. Ali Fuat Paşa, mebuslara, daha o gece birlikte yemek yediklerini söyleyecekti. Yabancı ajanlar arasında, sürekli olarak, ordunun henüz saldırıya hazır olmadığı söylentisi yayılıyordu. Çankaya'daki nöbetçilere, içeriye kimseyi sokmamaları için talimat verildi: Gazi'nin işi vardı. Gazeteler, onun ertesi günü Çankaya'da bir ziyafet vereceğini yazıyorlardı; oysa Mustafa Kemal daha şimdiden cepheye, karargâhına gitmişti bile.

Annesine, elini öpüp vedalaşırken, bir çay ziyafetine gittiğini söylemişti. Zübeyde Hanım onun üniformasına, çizmelerine bir göz attıktan sonra: 'Bu çay ziyafeti değil,' dedi. Mustafa Kemal onu yatıştırarak yanından ayrıldı. Annesi daha sonra bölge komutanına telefon ederek, nerede olduğunu sordu; kendisine yine 'Çay ziyafetinde,' diye cevap verildi.

Zübeyde Hanım: 'Hayır,' dedi. 'Biliyorum, savaşa gitti.' Oğluna bir mektup yazdı:

> **'Oğlum, seni bekledim. Gelmedin. Çaya gittiğini söylemiştin bana. Ama cepheye gittiğini biliyorum. Senin için dua ettiğimi bilmeni isterim. Savaşı kazanmadan geri gelme.'**[1]

1 Perihan Naci Eldeniz: **Belleten'de.**

Mustafa Kemal o gece, yakınlarından birkaç kişiyle Ankara dışında bir yerde yemek yedi. Cephede bulunduğu sürece, her zamanki gibi, içkiyi hemen hemen keseceği için, o akşam bol bol içti. Ayrılırken, ellerini arkadaşlarının omuzlarına atarak: 'Şimdi doğru cepheye gidiyorum,' dedi. 'saldırıya başlamak için.'

İçlerinden biri, şaşkınlıkla: 'Paşam, ya başaramazsanız?' diye sordu.

'Ne demek istiyorsun? Saldırının başlangıcından on dört gün sonra Yunanlıları denize dökmüş olacağım.'

Trene binecek yerde, o gece Tuz Gölü üzerinden otomobille Konya'ya gitti. Orada, geldiği bildirilmesin diye, telgrafhaneye el koydu. Fethi Bey Londra'dan, Lord Curzon'un kendisiyle görüşmek istemediğini tellemişti. Saldırının tam zamanıydı. Mustafa Kemal, Konya'dan Alaşehir'e gitti. Orada ordu komutanlarına son emirlerini verecekti.

Yunan cephesi, Marmara'dan Menderes vadisine kadar aşağı yukarı beş yüz kilometre boyunca uzanıyordu. Kuvvetli noktaları, kuzeyde Eskişehir, güneyde Afyonkarahisar'dı. İki ordu birbirine hemen hemen denk güçteydi. Silah bakımından Yunanlıların, atlı bakımından da Türklerin hafif bir üstünlüğü vardı. Yunanlılar, saldırıyı, Türklerin geniş çapta yığınak yaptıkları kuzeyden, Eskişehir'den bekliyorlardı. Aralarında, meyankökü sanayiinde çalışan İngilizlerin de bulunduğu ajanlar, bu bölgede Türklerin yoğun faaliyet halinde olduklarını bildirmişlerdi. Mustafa Kemal, onların böyle sanmalarını daha da körükledi. Aslında güneyde, İzmir demiryoluna hâkim durumdaki Afyon'a saldırmayı tasarlamıştı. Burası çok daha iyi tahkim edilmiş, kuvvetli bir mevziydi, öyle ki İngiliz mühendisleri zaptedilebileceğine inanmıyor ve burayı bir çeşit **Verdun**[2] olarak görüyorlardı. Ancak, Mustafa Kemal'in gözünde Afyon'un stratejik önemi büyüktü. Bu yüzden burayı almayı kafasına koymuştu.

Saldırının temelini önce stratejik, sonra taktik sürpriz oluşturuyordu. Mustafa Kemal, Filistin seferindeki düşmanı Allenby'nin yönetiminden yararlanarak, bir ay süresince gerekli birlikleri gizlice kuzeyden güneye çekti. Kıtalar gece yol alıyor, gündüzleri köylerde ve ağaç altlarında dinleniyorlardı. Böylece keşif uçuşu yapan düşman uçakları onları göremiyordu. Bir yerde yol yapılacağı vakit, düşmanı aldatmak için, gereksiz olan yerlerde de aynı şekilde yapıma girişiliyordu. Bu arada, Eskişehir önünde sadece küçük bir kuvvet kalmış olduğu halde, sanki bir sürü tümenden kurulu

2 Birinci Dünya Savaşı sırasında 1916'da Fransızlar Verdun'ü on ay süre ile Almanlara karşı savunmuşlardı. (Çevirenin notu.)

r yığınak varmış gibi, geceleyin ateşler yakılıyor ve gündüzün bunları tak-
yeye yeni birlikler gönderiliyor sanısı uyandırmak için yollarda toz kaldı-
lıyordu. Mustafa Kemal böylece, stratejik sürprizin tam olması için çalış-
ıaktaydı.

Amacı, Yunanlıların sağ yanını çevirmekti. Bu Afyonkarahisar'la, do-
u ve güney yönlerine karşı ona dayanak olan Dumlupınar bölgesi etrafın-
a seksen kilometrelik yoğun bir cepheydi. Güneyini, ovanın üzerinde altı
üz metreye kadar yükselen kesik bir dağ silsilesi savunuyordu. Mustafa
Kemal'in taktik bakımından girişmek istediği sürpriz, bu doğal kaleye sal-
ırmaktı. Buraya Birinci Ordu ile saldırmayı tasarlıyordu; bu arada asıl pi-
ade ve topçu kuvveti doğudan ikinci bir hamle yapacaktı. Arkadan süvari,
evik bir kuşatma hareketi şeklinde batıya doğru seğirtecek ve Yunanlıla-
ın yollarını kesecekti; tıpkı Allenby'nin Filistin'de Türk ordusuna karşı
aptığı gibi..

Mustafa Kemal, düşmanı şaşırtmak için, kuzeyde Bursa'ya doğru bir
oyalama hücumu emretti, güneyde de Menderes vadisinde Aydın'a doğru
bir atlı harekâtı yaptırdı. Bundan çok çabuk sonuç almayı umuyordu. Hay-
vanlara verecek yem olmadığı için harekâtın ertelenmesini ileri süren bir
süvari birliği komutanına, 'Birkaç gün sonra hayvanlara da, erlere de iste-
diğin kadar yiyecek bulacaksın,' demişti. Saldırıyı öyle hesaplamıştı ki, Yu-
nanlıların ektiği tarlalarda ekinler yetişmiş, fakat henüz biçilmemiş ola-
cak; ayrıca derelerin suyu da çekilmiş olduğu için süvari birlikleri hızla
ilerleyebilecekti.

25 Ağustos akşamı Mustafa Kemal, Anadolu ile dış dünya arasında
bütün haberleşmeleri kesme emri verdi. Karargâhını ovadan Şuhut kasaba-
sı yakınlarındaki dağlık bölgeye; oradan da Kocatepe'nin arkasındaki bir
kampa taşımıştı. Birlikler, yamaçlardaki mevzilerini almak için gündüzleri
keşif uçaklarından gizlenerek, geceleri de çok kere düşmanın birkaç yüz
metre yakınından geçerek yol almışlardı. Saldırı saati yaklaşırken, Musta-
fa Kemal, kıtalarına, taslağını İsmet Paşa'nın hazırladığı bir savaş emri çı-
kardı. Bu emir: 'Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir! İleri!' diyordu. On iki
yıldan beri savunma durumunda kalmaya zorlanmış bir milletin, ilk büyük
saldırısı, az sonra başlayacaktı.

26 Ağustos sabahı, gün doğusuna bir saat kala, Gazi, atıyla ağır ağır
Kocatepe'nin yumuşak eğimli zirvesine doğru ilerledi. Savaşı buradan yö-
netecekti. Bir dizi er, fenerle yolu aydınlatıyor, çepeçevre bayırlardaki baş-
ka erler atlara ve koşum hayvanlarına ışık tutuyorlardı. Mustafa Kemal ko-
nuşmuyordu. Düşüncelerine gömülmüştü besbelli. Durmadan doğuya, uf-

ka bakıyordu. Şimdi orada hafif bir kızıl parıltı belirmişti. Anadolu yaylası üzerine güneş doğuyordu. Sonra birden, gürüldeyen gök gibi, topçu baraj ateşi başladı ve Yunanlılar uykularından uyandılar. Birçoğu Afyon'da gittikleri bir balodan ancak iki saat önce dönmüşlerdi.

Mustafa Kemal, bütün paşalara birliklerini cephe hattından yönetmelerini emretmişti. Kendisi şimdi tepeden, yanında Fevzi ve İsmet Paşalar, birkaç kilometre ileride gelişen büyük saldırıyı izliyordu. Ufka doğru önlerinde basamak basamak, daha da sarp ve kayalık tepeler, bir amfiteatr biçiminde yükselmekteydi. Her biri bir Türk tümenine hedef olarak gösterilen bu tepelerin tâ zirveye kadar yokuş yukarı bir hücumla alınması gerekiyordu. Kavga kanlı oldu, ama kısa sürdü. Sabah saat dokuz buçuktu ve iki tanesi dışında, bütün hedefler Türklerin eline geçmişti. Sürpriz tam olmuştu. Yunanlılar, geceleyin gizlenerek karşı yamaçlardan kendilerine doğru tırmanmış olan bu kuvvetlerin varlığını akıllarından bile geçirmiyorlardı. Keşif uçakları sadece üç tümen görüldüğünü bildirmişti. Bu tümenler de kolayca tutulabilirdi. Bunun yerine, bu noktada kendilerinden sayıca üç kat üstün bir kuvvet onları silip süpürmüştü.

Yine de bunun asıl saldırı olduğunu epey geç anlayabildiler. Saldırının doğudan geleceğini sanarak, burada ovada büyücek bir kuvvet bırakmışlar, oysa sadece bir durdurma saldırısıyla karşılaşmışlardı. Yaptıkları yanlışlığı anladıkları zaman, savaşı hemen hemen kaybetmiş durumdaydılar. Çünkü bu arada Türk süvarileri arkalarına kadar dolanmış, onları batıdan hırpalamaya başlamış ve İzmir demiryolunu Küçükköy istasyonunda kesmiş bulunuyorlardı.[3]

Türkler yalnız, sağda ve solda olmak üzere, iki önemli noktada güçlü bir direnme ile karşılaşmış ve başta hedeflerini ele geçirememişlerdi. Solda Çiğil Tepe'yi almakla görevli genç bir subay, bu işi başaramadığı için canına kıymıştı. Savaş ateşi içinde acımak nedir bilmeyen Mustafa Kemal, onun boş yere kendini öldürmesine fena kızdı. Aslında bu birlik kendinden bekleneni yapmış ve mevzi aynı gün ele geçirilmişti. Gazi ancak akşama doğru yumuşadı ve, 'Yazık oldu çocuğa,' dedi.

Sağda da bunun gibi iyice tahkim edilmiş bir yer vardı; uçurumlu bir bayır. Yunanlılar burada birçok Türk saldırısını püskürttüler. En sonunda Mustafa Kemal, yanında Kolordu Komutanı Kemalettin Sami Paşa ile oraya geldi. Kemalettin Sami Paşa, düşman ateşini hep üzerine çektiği

3 Sonradan istasyona, düşmanı gözlemek için bir telgraf direğine çıktığı sırada şehit düşen genç bir teğmeni anmak için **Yıldırım Kemal** adı verilmiştir.

in orduda 'paratoner' diye anılırdı. Mustafa Kemal: 'Yunanlıların kazandığını görmektense, gök kubbe başımıza yıkılsın, daha iyi!' dedi. Cephede birlikler önünde bir konuşma yaparak aralarından gönüllü istedi, fakat alnız ölüme hazır olanları. Hepsi ileri atıldılar. Türk askerinin duyarlı yanı iyi bilen Mustafa Kemal, onlara çıkışarak korkaklıklarını yüzlerine ırdu. Kanlarına lâyık değildiler, boş düşseler yeri vardı.

Erlerin tepesi atmış, öfkelenmişlerdi. Neden? diye sordular. Ölüme önüllü çıkmamışlar mıydı? Mustafa Kemal böylece askerlerin kanını iyice kaynattıktan sonra, demir tel örgülerini ve bayırı aşmalarını emretti. Yunan ateşi onları ot gibi biçti. Biraz sonra Türk ölüleri tel örgülerin önünde ehramlar gibi kümelenmiş, katı toprağın yüzünde akan kanlardan kızıl ölcükler meydana gelmişti. Fakat arkadan başkaları ileri atılıyor, arkadaşlarının cesetlerine basarak tırmanıyorlardı. Kemalettin Sami Paşa fazla akamadı, başını çevirdi, bu katliamdan ve dökülen kanlardan gönlü bulanmıştı. Sonra, tepeden bir imamın ezan sesini duydu. O zaman anladı i, mevzi ele geçirilmiştir.

Yunanlıların birinci savunma hattı böylece çökmüş, geride yamaçlar üzerinde kocaman boş karınca yuvalarını andıran zikzaklı tahkimattan başa bir şey kalmamıştı. Yunanlılar, sırtların arkasındaki ikinci ve üçüncü savunma hatlarını güçlükle doldurabildiler; bunlar da çabucak Türklerin eline düştü. Bunu izleyen iki gün içerisinde Türkler, Dumlupınar önündeki ovadan İzmir'e doğru giden yola ulaşmışlardı. Süvarileriyle bindirilmiş piyadeleri şimdi günde elli kilometre hızla, Yunanlılardan daha öteye bile giderek çekilme hatlarını kesmeye çalışıyorlardı. Doğudaki durdurma kuvveti de kovalamaya katılarak ilerlemeye başlamış, Yunanlıların bir tek kurşun bile atmadan bırakmak zorunda kaldıkları Afyon'u ele geçirmişti.

Mustafa Kemal, Afyon'un Karahisar'ının altındaki belediye binasında karargâhını kurmuş, ordusunun büyük kısmı ve ülkenin geri kalanıyla telgraf bağlantısını tekrar sağlamıştı. Nazar boncuğu gibi yanına çağırttığı Halide Edip, onu orada, o gece bir çift lambanın ışığında Fevzi Paşa ile birlikte harita üzerine eğilmiş, elini kolunu oynatarak konuşurken gördü. Kendisini selâmlamak için ilerlerken öyle çoşkun ve sevinçli bir hali vardı ki, Halide Edip'in görüşüne göre 'Başında yüz güneş birden doğmuş gibi yüzü parlıyordu. Sesinin tonu, el sıkışı içindeki çoşkunluğu ortaya vuruyordu.' Bir 'devridaim makinesi' gibi kendi kendini besleyen sonsuz bir irade gücüne sahip bir adam. Halide Edip'in kutlamalarına, bir kaplanın sesini andıran kocaman bir kahkahayla cevap verdi. 'Evet, nihayet bu işi yaptık.'

Fevzi Paşa keyifli zamanlarında da yaptığı gibi sağ göğsüne vuruyor ve dişlerini emiyordu. Ortada aşırı bir dostluk havası vardı. Halide Edip, geçmiş günlerde neler çekmiş olduklarını düşünerek; Mustafa Kemal Paşa'nın neşesinden ferahlık duyuyordu.

'İzmir'i aldıktan sonra artık biraz dinlenirsiniz Paşam. Çok yoruldunuz.'

'Dinlenmek mi? Yunanlılardan sonra birbirimizle kavga edeceğiz, birbirimizi yiyeceğiz.'

'Niçin? O kadar yapılacak iş var ki!'

'Ya bana muhalefet etmiş olan adamlar?'

'Bu, bir Millet Meclisinde tabii değil mi?'

Şakacı bir tonla konuşuyor, Halide Edip'in yufka yürekliliğiyle alay ediyordu. Ancak siyasi düşmanlarından ikisinin adını anarken gözlerinde intikamcı bir ışık parlamıştı. 'Bunlar halk tarafından linç edilmeye lâyıktır. Hayır, dinlenecek değiliz, birbirimizi öldüreceğiz... Kavga sona erince, canımız sıkılacak, bize heyecan verecek başka bir şey bulmamız gerekecek, hanımefendi.'

30 Ağustos sabahı, genel karargâhını daha öteye, Dumlupınar dolaylarına doğru ilerletti. Burada, geri çekilmeye çalışan Yunan Ordusu, etrafı çalılık tepelerle çevrili, yumurta biçiminde bir çukura sıkıştırılmıştı; bu sırada İkinci Ordu, Birinci Ordu ile birleşmek için ilerlemekteydi. Yunanlıların batısında, hiçbir kuvvetin aşamayacağı koca Murat Dağı vardı; Birinci Ordu ise, çevrelerindeki düğümü daha da sıkıştırmak için güneyden ve doğudan onlara yaklaşıyordu. Yunanlılar, dar Kızılcadere vadisinden batıya doğru giden tek bir yol dışında, her yandan çevrilmiş durumdaydılar.

O gün, ilk saldırıdan dört gün sonra, ordularının yarı mevcudu yok edilmiş ya da esir alınmıştı. Savaş malzemelerinin tümünü kaybetmişlerdi. İçlerinde, Yunan Ordularının Komutanı General Trikopis'le maiyetinin de bulunduğu büyük bir kol, girişini iki Türk tümeninin tuttuğu, üçüncü bir tümenin de çıkışını kapatmak için hızla ilerlediği bir vadide, kapana kısılmış gibiydi. Bundan sonraki sahne, Halide Edip'in hatırasında 'âdeta bir korkulu rüyaya benziyordu. Terk edilmiş tüfekler ve cephane yığınları bütün vadide, güneşin altında parıldıyordu. Aralarında bir sürü ölü insan ve hayvan.' Bunlar, düştükleri yerde kalmışlardı.

Yunan ordusunun öteki yarısı, arkasındakilerle arayı açmış, denize doğru kaçıyordu. Ancak kaçarken köyleri, ekinleri ateşe veren, erkek, kadın, çocuk herkesi kesip öldüren bu sürüye ordu denemezdi artık. Çünkü

Yunanlıların aldıkları emirlere göre, bir 'Yoketme Savaşı'ydı. İşte
ızanma şerefi Mustafa Kemal'le, maiyetindeki kıskanç Birinci Ordu
nutanı Nurettin Paşa arasında tartışma konusu olmasına rağmen- İsmet
ı'nın 'Başkumandanlık Muharebesi' diye adlandırdığı zafer böyle elde
nişti.[4] Bu zafer, inceden inceye hesaplanmış bir planın ve hem strate-
hem taktik alanda düşünülmüş bir sürprizin sonucuydu. Türkler, Yu-
Verdun'ünü ezici bir kuvvetle, beklenmedik şekilde, tek bir noktaya
enerek ve savunulmayan yanlarından yararlanarak, çökertmişlerdi.

Mustafa Kemal'in çadırı, savaş alanına yakın, harap olmuş bir köyde,
hırın damına kurulmuştu. Çevresine toplanan köylü kadınlar ona bakı-
kendisinden Yunanlılardan çektiklerinin öcünü almasını istiyorlardı.
ı neşesi gitmiş, yerini kara düşünceler kaplamıştı. Sessizce inerek yo-
kenarında bir sandalyeye oturdu; üstleri başları paramparça, kan, toz
le gelen Yunan esirlerine bakmaya başladı. Savaşın vahşiliğine ne ka-
alışık olursa olsun, bu yıkıntı sahnesi onu sarsmıştı. Yanında bulunan
mir subayına, bundan ne kadar tiksindiğini açıkladı. Bütün insan toplu-
ırının -özellikle Yunanlıların- aksak yönleri üzerinde düşünce yürüttü.
a yerde bir Yunan bayrağı görerek, oradan kaldırılmasını ve bir Yu-
tüfeğine sarılmasını emretti.

Önüne getirilen esir arasında, Selânik'den tanıdığı bir subayı görmüş-
Esir Yunan subayı, Mustafa Kemal'in omuzunda bir işaret görmeyince,
esini sordu. Şimdi ne olmuştu, binbaşı mı albay mı, yoksa paşa mı?
tafa Kemal, Mareşal ve Başkomutan olduğunu söyledi. Yunanlı, Türk-
larak: 'Bir Başkomutanının cepheye bu kadar yakın yerde olması gö-
üş şey değil,' dedi. Gazi gülerek: 'Yakında Selânik'i alıp bağımsız bir
edonya kuracağız. Seni orada kumandan yaparım,' dedi.

Aslına bakılırsa, Türklerin zaferinde, Yunan generallerinin zayıflığı-
büyük payı vardı. Siyasi nedenlerle başkomutanlığa atanmış olan Ge-
Hacı Anestis, İzmir'de ya limandaki bir yatta yatağına uzanarak, ya
htımdaki kahvelerde oturarak vakit geçiriyor, savaşı ordan yönetiyor-
komutanlarını bazen korkutuyor, bazen de sorumluluktan yoksun ve
ı gelmeyen emirler göndererek onları şaşkına çeviriyordu. Delilik be-
eri göstermeye başlamıştı. Kendini, kâh ölmüş, kâh vücudu camdan-
la ayağa kalkınca kırılacakmış sanıyordu. General Trikopis, genel ni-
e bir emir almıştı. Buna göre Türkler, Afyon'a saldıracak olursa,

---

nraları Nurettin Paşa kendisine, 'İzmir Fatihi' diye bir kartvizit bastırmıştı.

kendisi güneydoğuya, Çobanlar köyüne doğru yürüyecek ve böylece düşm
nı yandan çevirerek ilerlemesini önleyecekti. Ancak, saldırı başlayınca,
emir kesin olarak doğrulanmadığı için, yerine getirmekten çekinmişti. E
nun üzerine, geri çekilmek zorunda kalıncaya kadar olduğu yerde day
dı. Bir karşı saldırıya girişmeyi denedi, fakat askerleri arkasından gelm
istemiyorlardı. Böylece, o ölüm vadisinde bir Türk süvari taburuna esir d
tü. Hacı Anestis'in görevinden atıldığını ve yerine kendisinin Başkomut
lığa atandığını ancak çok sonra öğrenebildi. Trikopis, bir iki gün sonra,
nında Korgeneral Dionisis'le, Mustafa Kemal'in bu sefer Uşak'a geçı
olan karargâhına getirildi. Gazi, onları burada, Fevzi Paşa ile İsmet I
şa'nın arasında, ayakta karşıladı. Halide Edip, sahneyi şöyle anlatıyor:

> 'Mustafa Kemal Paşa, bu sahnenin baş oyuncusuydu. Siyasi muha
> lerini hiçbir şey düşünmeksizin ezen bu asker, askerlik alanında,
> yük bir sanatkâr ve oyunun kurallarına uyan bir sporcuydu. O,
> nan generallerinin kılıklarına ve maiyetlerinin yaptıkları kötülük
> re hiç önem vermiyor. Trikopis, onun bu oyundaki rakibi. Bu ask
> lik oyununda yere vurduğu adama kurala uygun biçimde davra
> yor. Sırtını yere getirdiği pehlivanın elini sıkan galip bir pehlivan
> bi. Trikopis'in elini yakaladı, sıradan bir el sıkışma süresinden u
> tuttu: «Oturun general, yorulmuş olacaksınız.» Bundan sonra sig
> tabakasını uzattı, kahve ısmarladı.'[5]

Trikopis, ona şaşkınlıkla bakıyordu: 'Sizin bu kadar genç olduğun
bilmiyordum, general,' dedi. Masanın etrafına oturdular. Mustafa Ke
çelik bakışlarını Trikopis'e dikmişti. Savaştan konuşmaya can atıyordu.
nuşma, önce bir tercüman aracılığıyla Rumca olarak başlamıştı, sonra
tü bir Fransızca ile devam etti. Mustafa Kemal, Trikopis'e bir askerin
askere sorması gibi, saldırının nasıl gelişeceğini neden önceden göre
miş olduğunu sordu. Trikopis, gafil avlandığını itiraf etti. Trikopis, Baş
mutanının cephe hattından yönettiğini öğrenince şaşırdı. Ona, kendis
ne gibi güçlüklerle karşılaştığını anlatmaya başladı. Halide Edip'e bu,
amatörün bir profesyonelle konuşması' gibi gelmişti: Trikopis, Başkom
nının cephede olmadığını, durumu iyice bilmediğini söylüyor; maiyetin
ki komutanların kendisini dinlemediklerini, telefon hatlarını kesip taşı
parçalamış olan Türk süvarileri yüzünden, Yunanlıların ulaşım

5 Halide Edip Adıvar: **Türk'ün Ateşle İmtihanı.**

inin altüst olduğunu anlatıyor, orduda birlik ve beraberliği bozan Kral-Venizeloscu çekişmesinden yakınıyordu.

Söz taktiğe geldi. Mustafa Kemal, Yunan generaline neden şöyle ya böyle yapmamış olduğunu soruyordu. Trikopis, Afyon'u savunmak için anlar'a doğru yapmayı düşündüğü hareketten söz etti. Gazi de, buna i karşı koyacağını anlattı. Düşmanın girişebileceği her türlü hareketi, eden hesaplamıştı. İki Yunan generali birbirleriyle kavgaya tutuştular. kler bu görgüsüzlüğe, Yunanlıların, kendi ağırbaşlılıklarıyla çelişen ge-eliklerine biraz küçümseme ile bakıyordu. En sonunda Mustafa Ke-, Trikopis'e ne gibi bir yardımı dokunabileceğini sordu. Yunan genera-sir düştüğünün İstanbul'da Büyükada'da oturan karısına bildirilmesini di.

Mustafa Kemal, buna söz verdi. Trikopis'in elini sıkıp tutarak, içten-e, fakat mavi gözlerinde bir ışıltıyla, 'Savaş bir şans oyunudur, gene-dedi. 'Bazen en ustası da yenilir. Siz, bir asker ve şerefli bir insan ola-elinizden geleni yaptınız. Sorumluluk, şanssızlığından geliyor. Üzülme-'

Fakat Trikopis, tiyatro oynar gibi bir jestle: 'Ah, general,'diye haykır-en son yapmam gereken şeyi yapamadım.' Kendini öldürmek cesareti-österememişti. Mustafa Kemal, Trikopis'in bu heyecan gösterisi karşı-la kaşlarını çatarak, ona biraz alayla baktı. Sert bir sesle: 'Bu,' dedi. nızca sizi ilgilendiren kişisel bir konudur.'

İki ay sonra, Hacı Anestis, Gournaris ve kabinesinden daha dört na-bir Yunan İhtilâl Mahkemesi tarafından ölüm cezasına çarptırıldılar. kopis, yıllardan sonra, Anadolu seferinin, ülkesi adına feci bir yanlışlık-başka bir şey olmadığı yolundaki düşünceye katıldı. Yunanlıların Ana-ı'da hiçbir gerçek çıkarları yokken, bu sefere, sırf Batılı büyük devlet-uğruna atılmışlardı.

Savaşın nasıl geliştiği üzerinde, zafer kesinleşinceye kadar, ne İstan-ne de Ankara'da pek bir şey öğrenebilmişti. Güvenlik önlemlerini hâ-elden bırakmayan Mustafa Kemal, yalnızca birtakım ileri harekâtlar-söz eden kısa, günlük bildirilerle yetiniyor, bunların kapsamını açıkla-ordu. 'Maksadımız, durumu elden geldiği kadar cihandan gizlemekti,' Gerçekten de, saldırı başladıktan on gün sonra Rauf Bey, Müttefikler-eski mütareke görüşmelerini bir parça daha ileri götüren bir nota al-ve talimat istemek için Mustafa Kemal'e başvurmuştu. Gazi, artık ora-Anadolu sorunu diye bir şey kalmadığını ve yalnızca Trakya'yı ilgilendi-bir mütarekeyi tartışmaya hazır olduğunu bildirerek karşılık verdi.

Duruma, İstanbul'dan daha yakın olan Ankara, resmi bildirilerde ileri harekâtın gerçek niteliği üzerinde bir şeyler sezinliyordu. Harekâ başlamış olduğu öğrenilir öğrenilmez, Milli Müdafaa Vekâleti ile Mec arasında meraklı bir kalabalık kaynaşmaya başladı. Herkes, haberleri ö renmek istiyor, gizli oturumlarda mebuslara okunan kısa bildirilerden a lam çıkarmaya çalışıyordu. Savaşın fiilen kazanılmış olduğu ikinci gün, b diri yayınlanmamıştı. Arkadan, epey gecikmiş olarak Afyon'un kurtuldu öğrenildi. Bunun üzerine halk, sokaklara döküldü; Türk milleti ordu Gazi şerefine gösteriler yapılmaya, havaya sevinçle silahlar atılmaya ba landı. Ankara bundan sonra artık her şeyin düzeldiğini anlamış oldu. İ mir'in kurtuluşunu bildiren haberlerin doğruluğu öğrenildikten sonra, Me lis kürsüsünü örten siyah örtü kaldırıldı. (Bu örtünün bir yas simgesi ol rak, uğruna örtülmüş olduğu Bursa da, İzmir'in ertesi günü düşmandan ku tarılmıştı). Ancak Mustafa Kemal'in düşmanları hâlâ ayaktaydılar, bunla dan biri: 'Nedir bu gürültü, patırdı? İtilâf Devletleri İzmir'i bize nasıl ol vereceklerdi,' diye homurdanıyordu.

İstanbul'da ise, olayların sonucuna pek o kadar güvenilmiyordu. Ağı larda hâlâ mütareke ve Venedik'te bir konferans lafları dolaşıyor; gözl hâlâ Çatalça hattında şehri tehdit eden Yunan birlikleri üzerine çevrilm duruyordu. Ortada genel bir şüphe ve karamsarlık havası vardı. Çokların Anadolu'da başlayan saldırı, delice bir iş gibi geliyordu. Savaş üzerin tek bilgi kaynağı, resmi Yunan bildirileriydi. Bunlar da Türk başarıları önemsiz şeyler gibi gösteriyor, Türkler geri çekiliyorlarmış sanısını verm ye çalışıyordu. Yunanlılar, şehrin kulüplerinde, Mustafa Kemal'in ezilm si şerefine şampanya patlatıyorlardı. Esir düştüğü söylentisi bile çıkmış Yollarda ve akşamları boğaz vapurlarında, Türklerin suratı bir karış ası tı.

Türk başarısına dair güvenilir kaynaklardan haber alındıktan sonra b le, gazeteler, halk inanmayacak diye bunları sakınarak yayınladılar. Son bir gün, gerçeğin, en iyimser haberleri bile geride bırakmış olduğu anlaşı dı. Esir düşen Mustafa Kemal değil, Yunan komutanıydı. Yunan ordula yenilmiş, darmadağın kaçmaya başlamışlardı. Gazeteci Falih Rıfkı o a şam vapurla Büyükada'ya giderken, yüzü gülüyordu. Onu her zaman as suratlı görmeye alışmış olan Rumlar, yüzüne tuhaf tuhaf bakıyor ve habe lerin kendileri için kötü olduğunu sezinliyorlardı. Yanındaki arkadaşı: 'S vaşı kaybetmiş gibi yapalım. Gazi de Uşak'ta esir düşmüş olsun,' dedi. A cak yüzlerindeki gülümsemeyi gizleyemiyorlardı. Ertesi gün gazeteler h beri vermeye başlayınca, kapılarının önünde öylesine bir kalabalık topla

ı ki, gazeteleri pencerelerden sokağa fırlatmak zorunda kaldılar.

İzmir'deki Levantenler, son dakikaya kadar sorunun bir konferansla özümleneceği düşüncesine saplanıp kalmışlar; içlerine güven verecek şe-lde demirli duran Müttefik savaş gemilerinin, Türklerin şehre girmesini nleyeceğini ummuşlardı. Girseler bile, herhalde yine alışveriş eskisi gibi ırüp gider, bütün Anadolu, ticarete açık kalırdı. İhracat mevsimi yaklaşı-or; depolar kuru üzüm ve incirle dolmaya başlıyordu; çuvallar dikilmekte, ndıklar çivilenmekteydi; İtalya'dan, Almanya'dan, Hollanda'dan gemi-r, sonbahar yüklerini almak için limana gelmişlerdi bile.

Bu yalancı iyimserlik havasını sarsmak, epey zor oldu. Ancak, yavaş vaş bir şüphe doğmaya başlamıştı. Müttefik gemilerinin **Cercle Europé**-'e asılan radyo bültenleri gittikçe daha kötü haberler veriyordu. Limana r Yunan hastane gemisi geldi. Yaralılar ve kaçanlar azar azar şehre gel-eye, kanlı savaşlar üzerine korkunç şeyler anlatmaya başlamışlardı. Kah-lerde tüccarlar, içerden aldıkları haberleri birbirlerine yetiştiriyor; bağ-ntıları yerine getirip getiremeyeceklerini düşünüyor; Türkler gelirse stok-ra el koyarlar mı acaba, diye sorup duruyorlardı. Derken Borsa, birden-re duruverdi. İçerden, incir, üzüm yüklü vagonlar gelmez oldu. Yük ge-ileri, ambarları boş olarak, çabucak, demir alıp kaçtılar. Yalnız eğlence-r durmuyordu. Otel **Naim**'in taraçasında, ay ışığında danslı akşam ye-ekleri veriliyor; **Sporting Club**'de bir İtalyan grubu **Rigoletto** ve **La Tra-ata**'yı oynuyor, kahvelerde karartma saatine kadar gitarlar çalınıp şarkı-r söyleniyor; garsonlar, müşterilere şerbet, nargilelere küçük kor parça-ları taşıyıp duruyorlardı. Ancak bütün bunların altında, kötü bir şeylerin acağı duygusu, sanki herkesin içine doğmuş gibiydi.

Yunan çekilişi bir hafta sürdü. Türkler, Yunanlılar bütün Batı Anado-yu kan ve ateşe bulamadan önlerine geçebilmek için şehre doğru hızla rliyorlardı. Türk süvarisi, düşmanı çok yakından izlemekteydi, fakat yay-ile deniz arasında üç yüz kilometre uzunluğundaki dönemeçli yollara ya-mış olan piyade kuvveti, ancak kağnılara ve mekkârelere ayak uydura-k yol alabiliyordu. Ordunun ana bölümü üç günde yüz elli kilometreden la ilerlemeyi başarmış, ama yine de düşmanı yakalayamamıştı. Yol üze-deki şehirlerden çoğu zaten yanmış, yıkılmış haldeydi. Uşak'ın üçte biri k olmuş, Alaşehir'den dağın yamacında bir yara gibi, yanık bir çukurdan şka bir şey kalmamıştı. Tarihi Manisa'nın on sekiz bin yapısından, sade-beş yüzü ayakta duruyordu.

Yunan askerleri, özellikle Anadolu asıllı olanlar, aldıkları emre uya-k Hıristiyan aileleri de yerlerinden edip götürüyor, arkadan gelen Türk-

lerin eline tek bir sağlam dam bırakmamak için evlerini ateşe veriyor, böylece hem kendilerinin, hem de önceki kuşakların Osmanlı yönetiminden gördükleri baskının hıncını çıkarmak istiyorlardı. İzmir'le Aydın arasındaki tren yolunu tahrip ettiler. Yakma, yıkma, yağma, ırza geçme, ne varsa hepsini yaptılar, katliâma kadar. Rumbold, İzmir Konsolosundan aldığı bir rapora dayanarak, Lord Curzon'a, 'Birbirlerini bile parçalayacaklar,' diye yazdı. Bu, 'insanı tiksindiren bir barbarlık ve canavarlık rekoru'ydu. Hani Türklere barbar denirdi? Yunanlılar bütün barbarlık ölçülerini aşmışlardı. Türklerin geçtikleri vadinin havası, yanıp kavrulmuş insan ve hayvan leşleriyle, açıktaki ölülerden yükselen kokularla insana öğürtü veriyordu.

Mustafa Kemal, karargâhını ordunun arkasından hemen daha ileriye, Uşak'tan Salihli'ye, oradan İzmir yamaçlarındaki Nif'e taşımıştı. Yunanlıların şehir önünde, son bir saldırıda bulunmalarına karşı, Salihli'de gerekli hazırlıkları yaptı. Ancak bu sırada Müttefiklerden, İzmir limanındaki Fransız **Edgar Quinet** zırhlısı kanalıyla gönderilmiş bir telgraf geldi. Konsoloslarına, kentin Türk Ordusuna teslimini görüşme konusunda talimat vermişlerdi. Şimdi Mustafa Kemal'in karşılaşma yerini ve zamanını bildirmesini istiyorlar; Hıristiyan halkı koruyacağını umduklarını da ayrıca ekliyorlardı.

Mustafa Kemal yumruğunu masaya indirdi: 'Kimin şehrini kime veriyorlar?' diye bağırdı. Ancak şimdi savaşın sona ermiş ve zaferin kazanılmış olduğunu biliyordu. Bundan sonra İtilâf devletlerinin doğrudan doğruya kendisiyle müzakereye girişmek zorunda kalacaklarını da biliyordu. Cevap olarak, onları 9 Eylül'de Nif'te kabul edeceğini bildirdi. Birisi, ona İngiliz gazetelerinden alınan parçaları getirerek okudu. 'Zavallı Lloyd George,' dedi. 'Yarın başına neler gelecek! Artık mahvoldu demektir.' Daha şimdiden, kasabanın dışında toplanmış olan Rum kadınları kehanetle karışık küfürler savuruyorlardı: **'Kako krono na his Georgis!'** [6]

Mustafa Kemal, Nif'e tam zamanında geldi. Arabası, hemencecik köylüler tarafından sarılmıştı. Gözlüklerini çıkarıp bir sigara yaktı. Bu sırada ona doğru ağır ağır ilerleyen bir adam, gözlerinin içine baktı, cebinden buruşmuş bir resim çıkardı, resmi iyice süzdü, sonra gözlerini yine ona çevirdi. 'Tamam, sensin!' diye haykırdı. Halka dönerek: 'Bakın,' dedi. 'Gazi Mustafa Kemal!' Gazi, kendisine hazırlanan karargâha girdi. Venizelos'un duvarda asılı duran resmini küçümseyerek görmezlikten geldi.

---

6 George'a kötü zamanlar!

bancı konsoloslar görünürde yoktu. Ankara ve İstanbul yoluyla gönderi- mesajı vaktinde alamamışlardı. Gazi'nin öncüleri, İzmir'e girmek üze- ydiler. Akdeniz'e varmışlardı.

Mustafa Kemal ertesi gün, ordunun ardından şehre girecekti. Bu ak- m -daha sonra Kemal Paşa adını alacak olan- Nif'te kendini rahatlamış neşeli hissediyordu.

'Nedir bu?' diye bağırdı. 'İzmir'e girdiğimiz akşamdır bu. Bu kadar ssiz mi olacağız? Kendimiz şarkı söyleyelim bari'.

Bir kadeh içki getirmişlerdi, istemedi. 'İş ve içki birarada olmaz,' de- Saldırı başladığından beri ağzına bir damla içki koymamıştı; amacını de edinceye kadar da koymayacaktı. Yanındaki subaylarla birlikte, yal- z kahve ile çoşarak, Venizelos'un resmi altında zaferi kutlamak için şar- söylemeye başladı.

Zaferi kazanması için on beş gün yetmişti. Sonunda Ankara'ya döndü- i vakit arkadaşlarından özür diledi: 'Kusura bakmayın. İnsan bazen hesa- nda yanılabilir. Tahminimde bir günlük bir yanlış yapmışım.'

KIRKINCI BÖLÜM

İzmir Yangını

AKDENİZ'e ilk ulaşan Türk askeri, genç bir süvari teğmeni olmuştu. İzmir'in el ayak çekilmiş rıhtımında bir Fransız albayı tarafından karşılandı. Albay, uzun bir nutuk çekerek, subaydan Hıristiyan halkın korunmasına dikkat edilmesini diledi. Teğmen de ona, asıl kendisi korunmak istiyorsa; rıhtımdan uzak durmasını öğütledi. Daha sözünü bitirmeden, bir pencereden bir Hıristiyan bombası fırlatıldı, arkadan patlayan bir Hıristiyan tüfeği, teğmeni yaraladı.

Kaçışa ayak uyduramayanlar dışında, kırk bin kişilik son Yunan birliği de bir gün önce şehirden ayrılmıştı. Yunan savaş gemilerinden kurulu bir konvoyla giden bu birliğe, İzmir'deki sivil görevlilerle polisler de katılmıştı. Geride Türklerin elinde elli bin esir kalıyordu. Müttefikler, düzeni sağlamak, yangın ve yağmayı önlemek, halkın korkularını yatıştırmak için, gemilerinden karaya silahlı devriyeler çıkararak Türkler gelinceye kadar, aradaki boşluğu doldurmak istemişlerdi.

Fransız ve İtalyanlar az olduğundan, birliklerin çoğu İngiliz denizcilerinden ve deniz piyadelerinden kurulmuştu. Bu müfrezelerden birine **King George V** gemisinden yüzbaşı Bertram Thesiger komuta ediyordu. İngiliz Konsolosluğuna ve Gazhaneye nöbetçiler kondu. Ama, şimdi istasyondaki mağazaları da korumak gerekiyordu. Yüzbaşı Thesiger, burada bazılarının elinde silah da bulunan üç bin kadar Yunanlının önlerine geleni rahat rahat yağma ettiklerini görmüştü. Bu sırada birdenbire bir ağızdan bir çığlık duyuldu, ortalık karışmıştı. Birkaç el silah patladı ve 'Türkler geliyor!' diye bağırışmalar işitildi. Türkler üzerlerine doğru geliyorlardı. Bir süvari birliği açık bir arazide yayılmış, ilerliyordu. Yalın kılıç, ortalığa meydan okuyarak, dörtnala yüzbaşıya yaklaştılar.

Yüzbaşı Thesiger boş yere kan dökülmesinden çekinerek, onları dur-

durmaya karar verdi. Rumlarla Türklerin arasına girerek kolunu havaya kaldırdı. Onun bu halini gören başka bir İngiliz, kendisini 'Londralı bir trafik memuruna' benzetmişti. Oysa, üzerindeki beyaz üniforma ile Yunan deniz subaylarına benzeyen yüzbaşı, içinden pek kendine güveniyor sayılamazdı. Neyse ki, Türk komutanı askerlerini durdurdu, kendi de atından indi. Yüzbaşı ona doğru yürüdü. Kötü Fransızcasıyla, Müttefiklerin karaya asker çıkarmış olduklarını ve Türkler ateş açmazlarsa, karışıklık çıkması olasılığının az olduğunu anlattı. Albay rütbesinde olan Türk subayı ateş açmak niyetinde olmadığını, yalnız şehre girmek istediğini söyledi ve bir yan sokaktan girmeyi önerdi. Fakat yüzbaşı ona, Kordon'dan geçmesini öğütledi. Türk subayı bunu uygun buldu, aynı zamanda Gazhane'yle istasyona da atlı nöbetçiler koymaya söz verdi.

Türk birliklerinde gördüğü disiplin, İngiliz yüzbaşısını çok etkilemişti. Yalnız bir iki asker, Yunanlılardan haraç istemiş ve bir tanesi, anlaşılan ters bir cevapla karşılaşarak silaha davranmıştı. Şimdi yorgunluktan yere çökmüş sürüyle göçmen, Türk süvari subayının, General Trikopis'in beyaz atı üstünde şehre girişini izliyorlardı. Arkadan da yük taşıyan deve kervanlarının, ağır ağır Kordon'dan geçtiği görüldü.

Ertesi gün, Mustafa Kemal, zeytin dallarıyla bezenmiş bir dizi açık otomobilin başında, İzmir'e geldi. Her zamanki gibi üzerinde rütbesini belirten hiçbir işaret yoktu. Eylülün 10'uydu. Hemen hemen günü gününe, Sivas Kongresinde Millî Misak'ın ilânının üçüncü yıldönümü. Kafileyi, şehrin kapısında korumayla görevli bir süvari alayı karşıladı. Alayın erleri, son dokuz gün, at üstünde, Yunan hatları arkasında ve arasında durmadan dövüşmüşlerdi. Mustafa Kemal, saldırının başlangıcında süvarilerine bol bol yiyecek vaat ederken, düşmanın, 'taş üstünde taş bırakmamak' taktiğini hesaplayamamıştı.

Bu zafer anında, Halide Edip'in bakışıyla, 'süvariler ve atlar hayalet gibi görünüyorlardı. Hiçbirinin yüzünde bir dirhem et kalmamıştı; üstleri başları perişandı, hayvanların ve insanların başları kemirici bir ateşle yanıyor; askerlerin zayıf ve şaşkın yüzlerinde gözler garip bir şekilde parıldıyordu; yürüyüşe geçmek emri verilince, bir anda askerler kılıçlarını çektiler, iki tarafımızda kılıçları güneşte parlayarak yürüdüler. Kapalıçarşı'dan geçerken nal sesleri, kulakları parçalıyordu. Kaldırımlarda askerler ve insanlar yürüyor, kılıçlar parlıyordu. Bunların arkasında binlerce ağızdan «Yaşa!» sesleri yükseliyordu.' Mustafa Kemal, böylece Akdeniz'e varmıştı.

Otomobille doğru Konak'a gitti. İzmir'in ana meydanındaki bu hükü-

met binasını, Yunanlılar genel karargâh olarak kullanmışlardı. Balkonlardan kendisini alkışlayan kalabalığa ve karşıda demirli duran Müttefik zırhlılarına baktı. Üç yıl önce İstanbul'da bu zırhlılara, Müttefiklerin ne yapmak niyetinde olduğunu kestirmeye çalışarak bakmıştı. Şimdi ise, inisiyatif el değiştirmişti. Bu kez gemilerde bulunanlar ona bakıyor ve 'Acaba Mustafa Kemal ne yapacak?' diye düşünüp kafa yoruyorlardı.

İzmir halkı ona bir otomobil hediye etmişti. Şerefine bir de öküz kurban etmeye hazırlanıyorlardı. Bu çeşit eski ve barbarca göreneklerden tiksinen Mustafa Kemal, bundan vazgeçilmesini emretti. Ancak geç kalmıştı. Hayvan kızartılmaya başlamıştı bile. Balkondan içeri girdi; tozlu hâkî elbiseli hayallerin, sessiz sessiz oturarak kendisini bekledikleri aynalı salondan geçti; daha küçük bir odada, İzmir'e giren birliklerin komutanı Nurettin Paşa ile bir masaya oturdu. Şimdi de düzeni sağlamak gerekiyordu. Yapılacak çok iş vardı.

Daha sonra, en çok yabancıların devam ettiği bir otele gitti, salonda dolaştı. Tüccarlar, oturmuş içki içiyor, acaba ne olacak diye kuşkuyla düşünüp duruyorlardı. Önce, göze çarpan haline rağmen, bu genç Türk subayını tanımadılar. Garson da kim olduğunu bilememiş, boş masa olmadığını söylemişti. En sonunda müşterilerden biri onu tanıdı ve Mustafa Kemal, kimsenin rahatsız olmamasını söyleyerek, masasına oturdu. Bir gece önceki sözünü tutarak, yanındakilere dönüp ilk zafer kadehini yuvarlarken, çevredeki Rumlar ona merakla bakıyorlardı. Mustafa Kemal döndü ve 'Kral Constantine hiç buraya gelip bir kadeh rakı içti mi?' diye sordu. Hayır, cevabını alınca, 'Öyleyse,' dedi, 'buralara kadar ne diye gelmiş?' O akşam karargâhını Karşıyaka'ya, bu iş için seçilmiş iki köşke taşıdı.[1] Burada iki yaşlıca Türk kadını, kendisine, bir ana gibi baktılar.

İzmir'de durum gergindi. Yunan gemileriyle beraber binlerce göçmen de kaçıp gitmişti. Ama daha da gelenler çoktu; bunlar, vagonların basamaklarına asılarak, üzerlerine tırmanarak yolculuk ediyor, istasyonda da ölüleri, dirilerin başı üstünden geçirerek dışarı çıkarıyorlardı. Paket yaptıkları eşyalarını yanlarından ayırmadan, aç ve umutsuz, kaldırımlarda yatıyorlardı. Ekinler yakıldığından açlık tehlikesi başgöstermişti. Şehirdeki Rumlar, kendilerini koruyacak Yunan birlikleri kaçıp gittiği için, korku içindeydiler. Üç yıl önce, Yunanlılar İzmir'i işgal ederken Türklere reva

1 Gazi, oturacağı köşke girerken birdenbire durdu. Yere bir Yunan bayrağı serilmişti: 'Bu nedir?' diye sordu. Kral Constantine'in de Türk bayrağını çiğnediğini söylediler. Gazi: 'Hata etmiş,' dedi. 'Bayrak bir milletin şerefidir, ne olursa olsun yerlere serilemez. Kaldırınız!'.

gördükleri muamelenin şimdi kendilerine yapılmasından çekiniyorlardı. Bunun için, Mustafa Kemal, ilk iş olarak, bir bildiri yayınladı ve sivil halka kötü davranacak askerlerin ölüm cezasına çarpılacağını ilân etti.

İzmir'deki İngiliz temsilcisi Londra'dan, Fransızların yaptığı gibi, Mustafa Kemal'le doğrudan doğruya temas etmemek için talimat almıştı. Mustafa Kemal'in içinden gelen bir davranış, İngiliz zırhlılarının belirli bir süre içinde limandan çıkıp gitmelerini istemek olmuştu. Bu sırada yolda, İzmir'deki İngiliz Başkonsolosu Sir Harry Lamb'a rastladı ve onunla gayrıresmi şekilde konuşarak, Türkiye'deki hükümet değişikliğinden sonra, İzmir'de ne gibi bir görevle bulunduğunu sordu. Lamb'ın, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserinin temsilcisi olduğunu söylemesi üzerine de, kendi hükümetinin böyle bir makam tanımadığı karşılığını verdi. 'Teknik bakımdan,' dedi. 'Türkiye hâlâ İngiltere ile savaş halindedir. Bu da bana, İzmir'deki bütün İngiliz uyruklu kimseleri enterne etmek hakkını verir. Ama bunu yapmak niyetinde değilim.' Sonra şunu ekledi: 'Yunanlıları Anadolu'ya çıkaran millet siz değil misiniz? Biz de Yunan ordusunu mağlup eden ve onları topraklarımızdan kovup atan milletiz. Bu durumda ne yapmak gerektiğine karar vermek bize değil, size düşer.'

Mustafa Kemal'in bu davranışı, İngiliz sancak gemisi **Iron Duke**'da fırtına kopardı. Daha önce de Türk nöbetçileri, İngiliz Başkomutanı Amiral Brock'un[2] karaya çıkmasına engel olmuşlardı. Türkler, İngiliz zırhlılarının toplarını, şehre doğru çevirmiş olduklarını görüyorlardı. Neyse ki, amiral daha sonra Nurettin Paşa'yı ziyarete geldi. O da geçen olaydan dolayı özür diledi ve amiralin mütareke koşullarına göre İngilizlerin tarafsız kalacaklarını tekrarlaması üzerine, arada herhangi bir savaş hali bulunmadığını söyledi.

Amiral, Mustafa Kemal'e bir nota göndererek, bu birbirini tutmaz beyanlar üzerine, resmi bir açıklama yapmasını istedi. Kumandan Barry Domvile'in karaya çıkarak, Gazi'nin cevabını öğrenmesini istedi. Bu görüşme için nasıl giyinmek gerektiği konusu tartışıldı. Örneğin, kumandan kılıç takmalı mıydı? Yüzbaşı işi kısa kesti. 'Bu adam için kılıç mı takınacakmışım? Ne münasebet. Bir baston alırım, yeter.'

Mustafa Kemal, sokakta, heyecanını yenemeyerek konuşmuştu. Bu sefer, Nurettin Paşa'nın söylediklerini doğruladı. Kendi sözleri resmi nitelik taşımıyordu ve bunları Türkiye Büyük Millet Meclisi temsilcisi olarak söylemiş değildi. Savaş hali yoktu. Öte yandan iki ülke arasında dip-

2 Sonradan Donanma Komutanı Amiral Sir Osmond de Beauvoir-Brock.

lomatik ilişki de yoktu. Bunların kurulması için, birtakım formaliteler gerekliydi. Kendisi, gayrıresmi olarak, bu ilişkilerin kurulmasını istedi. Bunun için Ankara'ya, Hariciye Vekiline bir telgraf çekti.

Olay böylece kapanmış oldu. Ancak Mustafa Kemal, Halide Edip'le konuşurken, gülerek: 'Hanımefendi,' dedi, 'eğer Yunanlılar İngilizler tarafından gönderilmeselerdi, İzmir'e çıkabilirler miydi? Yakın Doğu'da onların eli olmayan bir hareket olabilir miydi? Evet, doğal olarak onlarla savaş halindeyiz.' Bu arada, İngiliz makamları, ne olur ne olmaz diye ihtiyatlı davranıyorlardı. Lamb, Londra'dan aldığı talimat üzerine, şehirden ayrılmak isteyen bütün İngilizlerin boşaltılması işine girişti. Bunlardan bir kısmı, zaten birkaç gün önceden gitmiş bulunuyordu.

Mustafa Kemal, Fransız ve İtalyan temsilcilerine karşı daha dostça davranıyor; ortaya bu gibi resmen tanınma sorunları çıkarmıyordu. Amiral Dumesnil'le Fransızca olarak yaptığı ve İsmet Paşa'nın da bulunduğu bir görüşmede, Hıristiyan halkın korunacağı konusunda güvence vermişti.[3] Türk jandarmaları yolda, gelmek üzereydi. Yirmi dört değilse bile en geç kırk sekiz saat sonra düzen kurulmuş olacaktı. Göçmenlere yiyecek sağlamak için, İstanbul'la ilişki kurularak, ciddi önlemler alınmıştı.

Amiral, arkadan, askerlik çağındaki Hıristiyanların toplanıp, Nurettin Paşa'nın söylediği gibi, Anadolu içlerine gönderilmesi konusuna değindi. Samsun'daki gibi, Rumlarla Ermenileri paniğe düşüren bu söylenti, dışarıda kötü bir etki yapmıştı. Mustafa Kemal, uzlaştırıcı bir dille cevap verdi. Nurettin Paşa, zafer anında, Yunanlıların Anadolu Rumlarından yeniden asker toplayıp Trakya'da savaşı sürdürmelerini önlemek için böyle bir askeri tedbir düşünmüştü. Gerçekte ise, Türkler bu çeşit sert hareketlere girişecek değillerdi. Mustafa Kemal, halkı bu konuda yatıştırmayı üzerine aldı. Buna rağmen İzmir'den sürülenler oldu.

Olayların gidişi izlenirse, İzmir'in Türkler tarafından işgalinin can kaybı yüzünden değil, fakat yangın yüzünden bir facia niteliğini aldığı görülür. Gerçi bazı Türk askerleri yerli Rumlara karşı hoyrat davranmışlar; ama tek tük rastlanan bu gibi olaylar çok dar bir çevrede kalmış; öyle, Hıristiyanların korktuğu gibi, katliam olmamıştır. Amerikan gazetelerinin verdiği abartılmış rakamların aksine, resmi bir Amerikan gözlemcisi İzmir'in işgali sırasında, çeşitli nedenlerden ötürü ölenlerin sayısının, iki bini geçmediğini hesaplamıştır.

Bununla birlikte, Türklerle Ermeniler arasında büyük bir gerginlik

3 Benoist - Méchin: **Mustapha Kemal ou La Mort d'un Empire.**

rdı. Sıra ile birkaç gece Ermeni mahallesinde bıçak ve kama ile vuruşlar oldu, kan döküldü. Türk birlikleri hainleri tutuklamak ve silahları ›lamak için arama yapıyorlardı. **King George V** zırhlısındaki denizciler› biri, hatıra defterinde, bu çatışmalardan birini, İngilizlere özgü önemnezlikle şöyle anlatıyor: 'Pencereden bakarken, bir Ermeninin Türkle› üzerine bir bomba attığını gördüm. Türkler kendisini kovalamaya baş›ınca, Ermeni suya atladı. Onlar da bir sandala binerek Ermeniyi yakaılar ve karaya çıkardılar. Sonra, pek hoş olmayan bir şekilde can ver'

Bu karşılıklı cana kıyma olayları, isteyerek ya da istemeyerek, feci yangının patlamasına yol açtı. Yangının nasıl çıktığı, sonradan bile, ındırıcı bir şekilde açıklanamamıştır. Mustafa Kemal, Amiral Dumes'e yangının kundakçı bir Ermeni örgütü tarafından bilerek hazırlanmış daha Türkler gelmeden, kiliselerde şehri ateşe vermenin kutsal bir gö› olduğu yolunda vaızlar verilmiş olduğunu ileri sürdü. Ermeni kadınları› evlerinde bu amaç için hazırlanmış akaryakıt bulundu; kundakçılardan çoğu yakalandı. Bazı kimseler de, yangının, zalim ve fanatik olarak ta›an Nurettin Paşa'nın emriyle olmasa bile, göz yummasıyla, Türkler tafından bile bile çıkarıldığını söylerler.

Yangının, Türklerin silah toplarken, bir Ermeni çetesinin saklandığı › sardıkları sırada çıktığı da akla gelebilir. Ermenileri çıkmaya zorlak için gizlendikleri yerin çevresinde ateş yakarak, nöbetçilerle çevirmiş kaçmaya kalkanları yakalamaya ya da vurmaya hazırlanmışlardı. Bu ada Ermeniler, Türklerin dikkatini başka tarafa çekmek için sağda, sol› yangınlar çıkarmaya başladılar. Mahalle, şehrin epey dışındaydı. An› önceden hesaba katmamış oldukları kuvvetli bir rüzgâr, alevleri şehre ğru götürmeye başladı. Daha akşamın ilk saatlerinde, öteki mahalleler› çoğu ateş almış ve bağdâdî yapılı bin kadar ev, yanıp kül olmuştu. Ate› yayılmasında yağmacıların da rolü vardı. İtfaiye bu genişlikte bir yanıla başa çıkacak güçte değildi. Türkler, İsmet Paşa'nın oturduğu mahalde su borularının bilerek kesilmiş olduğunu ileri sürdüler. Kendisi de, ngının Yunanlılar tarafından hazırlanmış olduğu kanısındaydı.

Karanlık bastığı sıralarda bütün şehir yanmaya ve alevler Kordon Bo› yönünde genişleyerek, yerli halkla göçmenleri denize doğru sürmeye şlamıştı. Biraz sonra orada kümeler halinde, ne yapacağını şaşırmış, ıudunu yitirmiş on binlerce insan birikti. Yaşlılarla hastalar, derme çat› sedyeler üzerinde hastanelerden çıkarıldı. Gece yarısından sonra, Korn'daki evlerin hemen hepsi, bir anda ateş aldı. Yüzbaşı Thesiger'in söy-

lediği gibi, 'aklın almayacağı kadar korkunç bir çığlık'duyuldu. Evlerin den fırlamış insan yığınları, denize doğru koşuyordu; birçoğu kendileri suya attılar ya da atıldılar. Soğukkanlılıklarını yitirmemiş olsalar, böyle bü yük bir tehlikeye düşmeyeceklerdi. Çünkü evler çabucak yanıp kül olmuş tu. Ancak onlar paniğe kapılmışlardı bir kere. Kordon boyunca yürüyü ateşten uzaklaşabilselerdi, kurtulacaklardı. Ama, ortaya baştan başa uydur ma bir söylenti atılmıştı: güya yolun iki ucuna Türkler nöbetçi dikmiş, elle rinde mitralyözlerle bekliyorlarmış. Böylece, kucaklarında, yanmaya başla mış bohçalarla, ne yapacaklarını bilemeden, boş yere sağa sola koşuşu durdular.

Alevlerin çıkardığı çatırdılar, insanın kulaklarını sağır etmeye yete di, fakat halkın çığlıkları bunu da bastırıyordu. Biraz sonra, Kordon'dak yangının uzunluğu, üç kilometreyi buldu. Bir İngiliz sancak gemisinde mu habir olarak bulunan Ward Price, 'Denizin üstü kızgın bakır gibi parlıyor du,' der. Öldürücü alevler, ayrı ayrı yirmi yanardağ halinde eğri büğrü dil lerini, otuz kırk metre yükseğe kadar uzatıyorlardı. Rum kiliselerinin ça kuleleri, camilerin kubbeleri, evlerin yassı damları, bu alev perdesi önün de, birer siluet gibi görünüyordu. Savaş gemilerinin komutanları, her şey den önce kendi uyruklarından olanları kurtarmaya bakıyor ve tarafsız ol dukları için, göçmenleri içeri almak istemiyorlardı. Buna karşın kadınla çocuklarını kurtarmak için sandallara atıyor, erkekler suya atlayıp gemile re doğru yüzüyor, kalabalık aileler, kayıkların içine üst üste biniyorlard Bunların çoğu devrildi, içindekiler de boğuldu.

Rıhtımda yere çömelmiş insanlara, felç gelmiş gibiydi. Onları göre bir yazar, 'açlık, yorgunluk ve şaşkınlıktan paniğe bile kapılamaz hale gel mişlerdi,' diyor. Küme halinde oturuyor, alevlerin üzerlerine gelmesine bi le aldırmıyorlardı. Yerlerinden kalkmaları emredilince, hayvanlar gibi se çıkarmadan boyun eğiyorlardı; umutsuzlukları ve yorgunlukları yalnız göz lerinden okunuyordu. Bir yandan da kulaklarının dibinde, İngiliz sanca gemisindeki deniz bandosunun çaldığı, alevlerin gürültüsüne ve yangın kur banlarının çığlıklarına karışan neşeli müzik parçalarını duyuyorlardı. He gün bu saatte konser veren bando, İzmir yanıyor diye, bu geleneğini ihma edemezdi ya!

İngiliz amirali, sabaha karşı kararını değiştirmiş ve hangi milletten olursa olsun yabancı sivillerden elden geldiği kadarını kurtarmak için kıy ya sandallar göndermişti. Öteki yabancı savaş gemileri de bunu izlediler Görüntü bir anda değişti. Şimdi rıhtımda Müttefiklerin düdükleri duyulu yor, yüksek sesle buyruklar veriliyor, kaldırımlar çizme sesleriyle çınlıyor

Göçmenler, sandallardan kurulu küçük filoya kendilerini atıyor; subay-
ın, 'Yalnız kadınlar ve çocuklar!'diye bağırmalarına aldırmadan dehşe-
kapılmış bir insan yığını halinde sandallara doluyorlardı. En sonunda ge-
ciler, erkekleri, yumruklarını ve sopalarını kullanarak geri atmak zorun-
kaldılar. Yalnız **Iron Duke** zırhlısına iki bine yakın insan binmişti.

Sabahleyin rüzgâr yön değiştirdi, yangın da hafifledi. Ancak birkaç
ı daha, için için sürdü; arada sırada Yunanlıların gizli cephaneliklerin-
ı de patlamalar duyuluyordu. İzmir'in yabancıların oturduğu kesimi yok
nuştu artık. Yerli halktan on binlerce kişi de evsiz kalmış, göçmenlerle
ı duruma düşmüştü. Kimin suçuydu bu? Amerikalı bir gözlemci, 'Yangı-
kim çıkardı?' sorusuna yerinde bir karşılık vermişti: 'Ya San Fransisco
premini kim çıkardı?'

Mustafa Kemal, savaş felâketlerini ve bunun kaçınılmaz bir sonucu
ın kan dökülmesini öylesine kanıksamıştı ki, yangın karşısında pek fazla
sılmadı. Zaten bu yangın yüzünden uğranılan maddi kayıp ne kadar bü-
k olursa olsun, can kaybı o kadar çok değildi. Amiral Dumesnil'e bunu
sız bir olay olarak niteledi; kendisine işi fazla küçümsediği söylenince,
nun öteki sorunların yanında, 'ikinci derecede önemli' geçici bir durum
duğunu belirtti.

Gerçekten de, biraz sert bir tutum bile olsa, milliyetçilerin gözünde
olay bir adalet sembolü gibi görünüyordu. Çünkü İzmir bir 'yabancı'
hriydi ve savaştıkları bütün şeyleri temsil ediyordu. Küllerinden yeniden
ğacak olan İzmir bir Batı şehri olacaktı, fakat tam anlamıyla bir Türk
hri. Gerek Birinci Dünya Savaşı sıralarında, gerekse daha sonra Türkle-
ı yaptıkları yıkımlar, kötülüklerinden değil, fakat yabancı işgalinin bütün
erini silmek isteyen bir duygudan ileri gelmişti. Böylece, Türklerin İz-
ir yangınında önemli bir rolleri olsun olmasın, bu yangın onlara Milli Za-
r'in eriştiği en yüksek noktaya uygun bir olay gibi görünmüştür.

Mustafa Kemal bütün yangın süresince, güneşten yanmış sert yüzü bu
eşle aydınlanarak, karargâhında kalmıştı. İstanbul'dan birkaç gazeteci,
purla İzmir'e gelmişlerdi; bunlar daha şehrin alındığını bilmiyorlardı, tâ
adifekale'de Türk bayrağının gururla dalgalandığını görünceye kadar.
ılih Rıfkı, Mustafa Kemal'i, karşısında hazırol durumunda iki İngiliz de-
z subayıyla gördü. İçinden memnunlukla, bunun İstanbul'da rastlanma-
ın bir saygı belirtisi olduğunu düşündü. Mustafa Kemal, onu neşe ile kar-
ıadı: 'Neler gördüğümüzü bilemezsiniz, tarihe geçtik artık.' İstanbul'da
 var ne yok diye sorarken yüzü sertleşti: 'Şimdi zaferi kazandığımıza ger-
kten inandılar mı? diye ekledi.

Alevler yaklaşmaya başlayınca, yaverleri telâşlanarak onun başka b yere gitmesini rica ettiler. Sözlerini dinledi, ama hiç istifini bozmada Açık otomobiline bindi, kalabalıkta yol açmak için önden bir kamyon gid yordu. Yavaş yavaş ve sakin sakin, binlerce üzüntülü Rum ve Ermenin arasından geçti, bunlar, İzmir Fatihi'ni görünce korkuya kapılıyor ve 'Al oh..' diye inleşiyorlardı.

Gazi şimdi, körfezin güneyindeki Göztepe semtine taşınmıştı. İzmir' gelişinden az sonra karargâha genç bir kadın gelmiş ve kendisini görme istemişti. Mustafa Kemal sabırsızlıkla reddetmiş ve emir subayına kadı kabul edemeyeceğini söylemişti. Tam bu sırada kadın, çalışma odasına gi miş bulundu. Mustafa Kemal onu görünce, emir subayını dışarı çıkardı v kadına oturmasını söyledi. Bu bir köylü kadını değil, iyi yetişmiş bir hanım dı. Yüzü peçesizdi, başını Türk kadınları gibi sarmış; sade, ama zevkli bi biçimde giyinmişti. Ufak tefek, kısa boylu, fakat sağlam yapılıydı. Güze bir buğdaysı cildi, büyük kara gözleri, zeki bakışları ve karakterini bel eden ince, kapalı dudakları vardı. Gençliğin canlılığıyla, olgunluğun verdi ği güveni kendinde birleştirmişti.

Rahat davranışı, sözünü sakınmadan konuşması, insanın yüzüne dos doğru bakması, Mustafa Kemal'in ilgisini uyandırdı. Adı Latife'ydi: ticare ve gemicilikte uğraşan, dışarıyla alışveriş yapan İzmirli bir zenginin, Uşa kîzade Muammer Beyin kızıydı. Avrupa'da hukuk okumuştu. Fransızca bir Fransız gibi konuşuyordu. Annesi babası yazı, Biarritz'de geçiriyorlar dı; fakat o, taarruzun yakın olduğunu görünce, tek başına İzmir'e dönme için ısrar etmişti. Çünkü Mustafa Kemal'in yolunda çalışmaya kararlıyd Onu kendine kahraman olarak seçmiş ve kurtuluş ordusuyla İzmir'e girdi ğinden beri aramaya koyulmuştu. Zincirle asılmış bir madalyonun içind Gazi'nin resmini boynunda taşıdığını da açıkladı. 'Kızmadınız ya?' diy sordu.

Mustafa Kemal daha sonra bu görüşmeyi, okul sıralarında bir delikan lı gibi sevinçle Halide Edip'e anlatırken: 'Neye kızacak mışım sanki?' de di. Halide Edip, onun Latife Hanımı kendisine âşık sandığını sezinledi Oysa o günlerde İzmir'de Gazi'nin resmini çerçeve içinde boynunda taşı yan daha binlerce kadın vardı. Yine de 'Paşanın bu duygulanışının onu üzerinde iyi bir etki yapacağına inandığı için' memnun oldu.

Latife Hanım, şimdi Mustafa Kemal'i maiyetindekilerle birlikte geli evlerinde kalmaya çağırıyordu. Bu ev şehrin dışında, gürültü patırtıdan v hâlâ içten-içe tüten yangından uzaktı; varlıklı Levantenlerin bakımlı bahçe ler içinde yerleşmiş oldukları Göztepe'deydi. Büyük, rahat, hizmetçisi bo

r evdi. Latife Hanım, Mustafa Kemal'e bakacak ve onun her istediğini rine getirecekti. Bu, Mustafa Kemal'e huzur dolu bir Batı dekoru için-, kendisini kamçılayacak yeni bir macera gibi görünmüştü. Kabul etti. ım, muzaffer bir komutana yakışacak bir ortamdı bu. Büyük ve asil Türk illetine 'Milletin vicdanından' fışkırarak İzmir'i ve Bursa'yı kurtaran or-lardan söz eden renkli ve zengin bir dille yazdığı raporunu burada kale-e aldı.

Sıcak bir yaz gecesi, Göztepe'deki köşkte, özellikle İstanbul'dan ge-ı gazeteciler şerefine bir toplantı düzenlendi. Latife Hanım, 'siyahlar ymiş ufak tefek bir kadın', misafirleri, başında siyah bir başörtü ile, karşı-dı. Bu mevsimde mor salkımlar, yaseminler ve alabildiğine serpilmiş gül-rle bezenmiş verandanın üst basamaklarında, göze hoş gelen bir vakar nde duruyordu. Yanında Mustafa Kemal vardı. Sırtındaki belden kuşaklı afkas gömleği içinde ince ve şıktı. Saçları güzelce arkaya doğru taran-ş; sarışın kaşları yukarı kıvrılmış; gözleri keyifli bir ışıldayışla Latife Ha-nın gözlerinde doğan sevgi ateşine karşılık veriyordu. Halide Edip'e ta-ştırırken, 'İzmir Zaferi'ni kutluyoruz.' dedi. 'Siz de benimle içersiniz.'

Ömründe ağzına rakı koymamış olan Halide Edip, şampanya istedi kadehini Mustafa Kemal'in mutluluğuna kaldırdı. O ise, rakısına de-m etti ve Halide Edip'in karşısında ilk kez rakı içtiğini hatırlattı. Böyle-, dolambaçlı bir yolla, hiç olmazsa onun bağnazlıkla ilgisi olmadığını be-tmek istemişti.

Bütün gece konuştu; geçmişten, halden söz etti: Latife Hanım şerefi-, ilk kez olarak kimse ile alay etmedi ve kimsenin aleyhinde bulunmadı. attâ Milli Mücadeleye hizmeti geçmiş olan ve kendisinin sevmediği amları bile övdü.[4] Gazetecileri, kendine özgü, düşündürücü ve esprili ko-şmasıyla etkiledi. Ardından müzik başladı. Çınlayan sesinde uzak bir sı-özlemiyle, çok sevdiği Rumeli halk türkülerine katıldı. Bu türküler da-lilerde, artık elden gitmiş olan Makedonya dağlarının yürek kabartan rünüşlerini canlandırmıştı. Gazi, sonra da Ege kıyılarının güçlü oyunu ybeğe başladı. Sırtındaki Kafkas gömleği, zeybek oynarken kendisine k yakışıyordu.

İsmet Paşa, büyük, yuvarlak gözleriyle toplantıyı izliyordu. Latife Ha-n, onun da, sonradan gelen Rauf Beyin de hoşuna gitmişti. İsmet Paşa evli bir adamdı ve evliliğin genellikle herkes için, özellikle şimdi Mus-a Kemal için iyi bir şey olduğunu düşünüyordu. Şu anda, sivri taraflarını lermek, aşırılıklarını yumuşatmak ve ulusun gözü önüne rabıtalı bir

Halide Edip Adıvar: **Türk'ün Ateşle İmtihanı.**

evlilik örneği sermek için Mustafa Kemal'in kendisine uygun bir kadınl evlenmesi gerekliydi. Durup oturmasının zamanıydı artık. Hem Türk ırkın dan, hem de Avrupa kültürüyle yetişmiş akıllı bir kadın olan Latife Hanı bu iş için biçilmiş kaftandı.

Halide Edip'i bir tarafa çekerek, 'Latife Hanım için ne düşünüyorsu nuz? diye sordu.

O da, 'Çok çekici,' diye cevap verdi. Fikriye'yi ve Mustafa Kemal'i bu yeni bağlantısını öğrenince duyacağı üzüntüyü düşünüyordu.

Latife Hanım, daha sonra Mustafa Kemal'in sekreteri oldu. Başta b le bile gölgede kalmış ve Mustafa Kemal'in istediklerini yapmakla yetin mişken, şimdi ön plana geçmişti. Onun sağlığıyla, rahatıyla yakından ilg leniyordu. Fakat bunun yanında, daha başka bir yardımı da oluyordu. Fran sızca ve İngilizceyi çok iyi bildiği için, diplomatik yazışmalarında verim bir çevirmendi. Aldığı geniş Batı kültüründen kaynaklanan düşünceler öğütleri ve akıcı konuşmasıyla Mustafa Kemal'in zihnini kamçılıyordu. İş te, çevresindeki erkeklerin çoğundan daha iyi konuşabileceği bir kadın Gazi bu çeşit bir bağı daha önce Berthe Georges-Gaulis ve Corinne Lütf gibi Avrupalı kadınlarla tatmış, fakat Fikriye ile bunu yaşamamıştı. Latif kendi soyundandı ve ötekilerin sade yüzeyde kalan davranışlarından dah çok kanını kaynatıyordu. Uyanık bir erkek kafasıyla çekici bir kadın vücu dunu kendisinde birleştirmişti. Mustafa Kemal, onu arzulamaya başlamış artık. Kendilerini çabucak bırakan 'el altındaki' kadınlara alışık olduğ için, Latife Hanım'a da açık bir istekte bulunmaktan çekinmedi.

Ancak Latife, Mustafa Kemal'e inatla karşı koydu. Onunla evlenme yi kabul ederdi, metresi olmayı asla. Aydın kafalı, modern bir kadın ola rak bu prensibi öne sürmekteydi. Oysa, bu da Mustafa Kemal'e hiç uygu düşmüyordu. Asker adamdı o; yapacak işleri vardı; bunları bitirmeden n evlenebilir, ne de böyle bir şey isteyebilirdi. Doğulu erkek, böylece Batı bir kadınla dengini bulmuştu. Mustafa Kemal, ilk olarak, istediği bir kad nı elde edememişti. Şimdi aralarında bir kördüğüm vardı. Mustafa Kem ay sonunda İzmir'den Ankara'ya dönerken, düğüm hâlâ çözülmemişti.

KIRK BİRİNCİ BÖLÜM

Çanakkale Bunalımı

ATILI DEVLETLER, muzaffer Mustafa Kemal'in bundan sonra ne yapacağını, kuşku içinde bekliyorlardı. Vansittart, 'Sanki nakavt olmuş bir boksör, ringde tekrar ayağa kalkmış, rakibine sersemletici bir yumruk indirmiş, hakemi iplere sürmüş ve ortadaki parayı da alıp gitmişti,' der. Churchill, olayı daha renkli bir dille anlatıyor:

> 'Bir yandan Yunanlıların akılsızlığı, öte yandan Müttefiklerin işi ağırdan almaları, aralarındaki uyuşmazlıklar, dalavereler, şimdi Avrupa'nın üzerinde patlayan bu felâketi, uzun zamandan beri hazırlamıştı. Sevres Antlaşmasını imzalayanlar Yunan kalkanının arkasına saklanarak, hayallerini sürdürmek istemişlerdi. Şimdi de kalkan, tuzla buz olmuştu. Avrupa'yla bu geri tepen savaş arasında bir düzine kadar dağınık İngiliz, Fransız ve İtalyan birliğinden başka bir şey yoktu... Türklerin daha üzerlerinde Hıristiyan kanı tüterek, başıboş ve korkusuz bir Fatih gibi Avrupa'ya tekrar ayak basmaları, savaşta bütün olup bitenlerden sonra, Müttefikler için, şerefsizliklerin en büyüğü demekti. Türkiye'deki zaferleri her yerdekinden daha keskin olmuş, galip gelmenin verdiği gücü, her yerden çok orada, olanca küstahlıklarıyla açığa vurmuşlardı. Şimdi, Gelibolu'da, Mezopotamya'da, Filistin Çöllerinde, Selânik bataklıklarında ve bu büyük seferleri besleyen gemilerde, uğrunda binlerce insanın can verdiği zafer taçları -Müttefiklerin bunlar için harcadıkları tümenler, erler, silâhlar, paralar, hepsi- başarılı bir savaşın bütün meyvalarıyla birlikte, utanç içinde yok olup gidiyordu.'

Şimdi ne yapacaklardı? Mustafa Kemal, İzmir'de durmak niyetinde değildi. Amacı, -Millî Misak'ın sınırlarından ne eksik, ne de fazla olarak-

İstanbul'u ve Edirne'yi almaktı. İzmir'de basına verdiği demeçlerde, bunları elde etmek için hemen görüşmelere başlamaya hazır olduğunu açıkça belirtti. Bir Amerikan gazetecisine, bir haftada İstanbul'da olabileceğini ve oradan da Trakya'yı işgale başlayacağını söyledi. Musul'u da istiyor, fakat Mezopotamya üzerinde bir iddiada bulunmuyordu. İngiltere'ye karşı değil, Yunanlılara karşı savaştığını söylüyordu. Savaş için olduğu gibi, barış için de planları vardı; bu planlar, boğazların güvenliği için gereken garantileri de kapsamaktaydı. Ancak, İtilâf Devletleri, bunları kabul etmek istemezlerse, Mustafa Kemal, Yunanlıları Avrupa'da da kovalamaya hazırdı.

Bu arada bir yandan da, Çanakkale'ye doğru asker gönderiyordu. Burası, Müttefiklerin İstanbul çevresinde kurmuş oldukları tarafsız bölgenin sınırıydı. İstanbul Hükümeti, batıda Çatalca hattından doğuda İzmit yarımadasına, kuzeyde Karadeniz'den güneyde Çanakkale Boğazı'na uzanan bu bölgenin savunmasını, Müttefiklere bırakmıştı. İki ay önce, Yunanlılar, Çatalca'da saldırıya kalkıştıkları zaman, Fransızlarla İtalyanlar bölgeyi savunmak için İngilizlerin yanında yer almışlardı. Acaba şimdi, Mustafa Kemal'in Çanakkale'ye yönelttiği tehdit karşısında aynı şeyi yapacaklar mıydı?

İtilâf Devletleri, Mustafa Kemal'le ya çatışmak ya da uyuşmak şıklarından birini seçmek zorundaydılar. Daha o İzmir'e ayak basmadan, Lloyd George kabinesi toplanmış ve boğazların kontrolunun İngiltere için taşıdığı önem üzerinde durarak, Türkler Avrupa kıyısına geçmeye kalkarlarsa, kuvvetle karşı koymaya karar vermişti. Londra, İtalya ve Fransa'nın gösterecekleri tepkiden fazla bir şey beklemiyordu. Bu ülkenin halkları, Yunanlıların yenilmiş olmasına seviniyor ve savaşa yol açacak herhangi bir girişimden çekiniyordu. İngiliz kabinesi, hiç olmazsa Avrupa kıyısını savunmak için, Fransızlarla İtalyanlardan yardım görmeyi umuyordu. Ama, bu yardım olmasa da, İngilizler tek başlarına burasını savunacaklardı. Ancak, Asya kıyısı, boğazların kontrolu için daha az önemli sayıldığından, öteki Müttefikler yardım etmezlerse, savunulmayacaktı. Nitekim Fransızlarla İtalyanların bu işte İngilizlere yardımcı olmaları pek beklenmediğinden, General Harington'a birliklerini Çanakkale'den geri çekmek için yetki verilmişti.

Ancak, Harington, dik kafalı bir adamdı. İstanbul'daki Yüksek Komisyon toplantılarından birinde, İtalyan ve Fransız meslekdaşlarından bir yardım vaadi koparmayı başardı. Onlar da Çanakkale'ye ve İzmit Körfezine asker gönderecek, böylece İngilizlerin 'boy göstermelerine' sembolik ola-

: da olsa, katılacaklardı. İlgili hükümetler bunu onayladı. Harington da ylece askerlerini çekmedi. Aksine, Mustafa Kemal'in İstanbul'daki temcisine, tarafsız bölgeye karşı girişilecek bir harekete İtilâf Devletlerinin birliğiyle karşı koyacaklarını bildirdi. Fransız ve İtalyan birlikleri, gelişinde, bir İngiliz askeri bandosu tarafından karşılandılar. Çanakkale'de : olmazsa, o an için, üç bayrak bir arada dalgalanıyordu.

Müttefikler arasındaki bu işbirliği, Yüksek Komisyonun 15 Eylülde ptığı toplantıda da devam etti. O tarihte Mustafa Kemal'in, boğazın karkıyısına asker geçirerek bir sonuç elde etmeye çalışacağı hesaplanıyor-. Bunu önlemek için, hemen bir barış konferansı toplanmasını ısrarla ilesürdüler. Londra bu görüşü benimsedi. Aynı gün toplanan İngiliz Kabisi, hâlâ, Fransız ve İtalyan yardımına güvenerek, Harington'un emrine tümen daha vermeye razı oldu. Bundan başka, gerektiği zaman Musta- Kemal'e karşı koymak üzere, Dominyonlardan ve Balkan ülkelerinden rdım istedi. Böylece, bir yandan İngiltere İmparatorluğunun işi ciddiye dığını göstermek ve Fransızları da, daha sert bir tutum takınmaya zorlaak; öte yandan da Venedik ya da Paris'te bir konferans toplanıncaya kar, Mustafa Kemal'e gözdağı vermek istiyorlardı.

Bu kararların alınmasında, Churchill'in etkisi büyük olmuştu. Çünkü yurdunun küçük düşmesi karşısında, utancından için için yanıyordu. Üç süresince, Lloyd George'un, Yunanlıları destekleme siyaseti karşısın-, o da Türkleri savunmuştu. Ancak şimdi bu politika iflâs edince, Churcll bunun sonuçlarına karşı koymak için Lloyd George'un yanıbaşında yer mıştı. Türklerin boğazları, İstanbul'u ve Trakya'yı ele geçirmeleri, hem ırkiye'deki Hıristiyanlar, hem de Avrupa hesabına tehlike yarattıktan ışka, utanç verici bir şey olurdu. 'Yenilgi, çok mide bulandırıcı bir içkir; savaşların en büyüğünü kazananların bunu içmek zorunda kalmaları e, kolay kolay kabul edilemezdi.' Mustafa Kemal'i durdurmak gerekiyor-ı. 'Varsın gazeteler istedikleri kadar bağırsın, müttefiklerimiz istedikleri ıdar köpürsünlerdi. Türkü, ayağını Avrupa toprağına basmadan barışa orlamak şarttı.' Lloyd George'un sekreteri Miss Stevenson, Başbakanla hurchill'i kabinenin bu kararını tartışırlarken duyunca, aklını kaçıracak bi oldu; çünkü bu, yeniden savaşa atılmak demekti. Kabine toplantı hanideyken bu korkusunu bir yazıyla üyelere bildirmeyi düşündü, sonra vazeçti. Az sonra birçok kişi Miss Stevenson'un bu korkusunu paylaşacaktı.

Şimdi Harringon, İstanbul'daki Fransızları da, toparlanmaları için, sıştırıyordu. Tam bu sırada, Fransız Yüksek Komiseri General Pellé, ötemüttefiklere haber bile vermeden, bir savaş gemisiyle İzmir'e geldi. Ni-

yeti, Mustafa Kemal'e barış konferansında Fransa'nın kendisini destekleyeceğine söz vererek, tarafsız bölgeye karşı harekete geçmemesini sağlamak ve böylece Fransa'yı içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarabilmekti. Ancak Gazi de ona meydan okuyacak güçteydi. Ağır başlı devlet adamlarının zararına, muzaffer komutan rolünü güzelce kullanarak ne kendisinin, ne de hükümetinin tarafsız bölge diye bir şey tanımadıklarını ileri sürdü. Generalin şunu bilmesi gerekirdi ki, askeri hareketin amacı, düşmanı hızla kovalamak ve yenmektir. Bu amacı izlerken, Türk ordularını Doğu Trakya'nın kurtuluşundan önce durdurmaya olanak yoktu. Zaten hareket halindeydiler, İstanbul üzerine yürümeye hazırlanıyorlardı. Mustafa Kemal, bir konferansa katılmaya hazırdı ama, bu arada, kıştan önce sonuçlanması gereken askeri harekâtları durdurmayı kabul edemezdi.

Bu sırada Churchill, Lloyd George'un onayını alarak, bir bildiri yayınladı. Yalnız, Dışişleri Bakanlığına danışmayı unutmuştu. Hafta sonu tatilini şehir dışında geçiren Lord Curzon, pazar gazetelerinde okuduğu bu bildiriyi öfkeyle, 'parlak bir manifesto' diye tanımladı: Kabinenin, Dominyonlarla anlaşarak, herhangi bir Türk saldırısına kuvvetle karşı koymak üzere aldığı karar, halkın hoşuna gidecek kışkırtıcı bir tonla yineleniyordu. Mustafa Kemal, General Pellé'ye tehditler savurduğu sırada, bu sert bildiri de bütün dünyaya yayılmıştı. Dominyon Bakanları, daha Curzon'un resmi telgrafını almadan bunu gazetelerde gördüler. İngiltere'nin kendilerine birer sömürgeymişler gibi davranması, pek hoşlarına gitmemişti. Askerî yardımlarını ancak birtakım koşullarla yerine getirebileceklerini bildirdiler. İngiltere, ciddi bir bunalımla karşı karşıya bulunduğunu anlamaya başlıyor, halk Türklerle yeni bir savaştan korkuyordu. **Daily Mail**: 'BU YENİ SAVAŞI DURDURUN' diye koca başlıklar yayınlıyordu. Bildiri, Fransa'da Poincaré'yi de kudurtmuş ve Fransız politikasında zaten başlayan değişmeyi büsbütün hızlandırmıştı. Fransız hükümeti, kuvvetlerine Çanakkale ve İzmit'ten çekilmelerini emretti. Daha önce de Mustafa Kemal'e tarafsızlık sözü vermiş olan İtalyanlar Fransızları izlediler. Çanakkale'de yalnız bir tek bayrak kalmıştı. Ancak İngilizler için artık çekilmek sözkonusu olamazdı. Buranın elde tutulması, İstanbul'unkinden de büyük bir anlam kazanmıştı. Gerçekten de Harington, İngiliz Savunma Bakanlığından, gerekirse İstanbul'dan çekilmek, ama Çanakkale'yi ne pahasına olursa olsun tutmak emrini almıştı. Lord Curzon, Poincaré'yle görüşüp yaptığını yüzüne vurmak için, telâşla Paris'e koştu. **Quai d'Orsay**'de[1] uzun ve sert bir çatışmadan sonra, Mustafa Kemal'i -ya da Büyük Millet Meclisinin

1 Fransız Dışişleri Bakanlığı.

r temsilcisini- Mudanya'da bir konferansa çağırmaya karar verdiler. Konransın konusu, Türklerin daha ilerisine geçemeyecekleri bir sınır çizgisi, Müttefik askeri şefleriyle tartışmalarıydı. Bundan sonra da, Venedik'te ı da başka bir yerde İtilâf Devletleriyle Yunanistan ve Türkiye arasında arış koşullarını kararlaştıracak olan konferans toplanacaktı.

Mustafa Kemal, bu çağrıyı önce cevapsız bıraktı. Lord Curzon, Lond'ya dönüşünde kabine arkadaşlarının alkışlarına nezaketle teşekkür ederen, Yunanistan'da bir ihtilâl patlak verdi. Kral Constantine tahttan indirilıiş, soluğu ülke dışında almıştı. İktidara geçen askeri hükümet, Venizes'u Londra'ya elçi olarak koşturdu. Kabinedeki Yunancılar grubunun mudu yeniden canlanmıştı. Lloyd George'la Venizelos başbaşa verince, elki de Yunanlıları tekrar savaşa sokabilir bu da olmazsa, onlara yarayaık bir çözüm yolu bulmak için çalışırdı.[2]

Mustafa Kemal, ya tehlikeyi sezdiği, ya da bunu kendi yararına kullanmak istediği için, Fransa ile İtalya'nın yan çizmiş olmalarından cesaret larak, İngiltere'ye karşı baskısını artırmıştı. Eylülün 23'ünde, Haringon'un İngilizlerin tarafsız bölgeyi savunmaya kararlı oldukları yolundaki yarmasını hiçe sayarak, bir süvari müfrezesini, bölge sınırını aşırtarak, Çanakkale'nin güneydoğusuna, Ezine'ye yolladı.

Sarp arazi üzerinde ilerleyen Türk keşif kolları, Yüzbaşı J.C. Petheick komutasında Üçüncü Hafif Süvari Alayına bağlı İngiliz müfrezesiyle arşılaştılar. İngiliz subayları, Türkler kendilerine saldırmadıkça, ateş açıamak için emir almışlardı. Türklerin çekingen davranışından, onların da una benzer bir emir aldıkları anlaşıldı. Bundan da, Yüzbaşı Petherick'in nlattığına bakılırsa, 'tersine taktikli' gülünç ve garip bir çatışma doğdu. ki taraf da kuvvetlerini saklayacak yerde, ortaya koymak istiyor, tepelerin erisinde gizleneceğine, aksine üzerlerinde dikilip duruyordu. İngiliz süvai taburu -kendine böylece alay süsü vererek- Truva savaş alanının çevreindeki mevzilere çekildi. Çanakkale kenti de, çepeçevre tel örgülü siperlerle savunma durumuna getirilmişti.

Az sonra Türkler de, İngiliz tel örgülerinin önünde göründüler. Çok erde aralarındaki uzaklık ancak otuz metre kadardı. Birçoğu, niyetlerinin kötü olmadığını belirtmek için namlularını tersine çevirerek yürüyorlardı. ki taraf da birbirlerine karşı güleryüz gösteriyor, nazik davranıyordu.

2 Lloyd George, Yunanlıların yenildiğine hâlâ inanmak istemiyordu. Mustafa Kemal İzmir'e yaklaştığı sırada, Dışişleri Bakanlığına bile danışmadan, onlara mütareke isteğinde bulunmamalarını, Türkleri şehir önünde durdurarak daha iyi koşullar elde etmeye çalışmalarını öğütlemişti.

İngiliz subayları Türk subaylarının centilmenliği üzerine duyduklarının yanlış olmadığını görerek memnun oluyorlardı. Karşılıklı birlikler de aralarında arkadaşlık kurmuşlar, çanak çömlek, kamp eşyası gibi şeyleri birbirlerine ödünç alıp vermeye başlamışlardı.

Bir gün bir Türk piyade subayı, telâşlı bir halde, karşısındaki İngiliz birliğinden ödünç tel örgü istedi. Siperleri denetlemeye bir paşa gelecekti, oysa daha tel örgüler çekilmemişti. Paşa gider gitmez telleri aldığı gibi geri verecekti. Ancak subay, tel örgüleri gererken epey uğraşmak zorunda kaldı, bunun üzerine, İngiliz askerleri koşup kendisine yardım ettiler.

Bu arada Mustafa Kemal'le Harington birbirlerine nazik, fakat sert telgraf gönderiyorlardı. İzmir'deki İngiliz amirali, Gazi'ye Harington'un birliklerini er geç harekete geçirmek zorunda kalacağını bildirdi. O da, tarafsız bölge diye bir şey tanımadığını ve Türk birliklerinin Yunan ordusunu kovalamakta olduğunu tekrarladı. Daha sonra İzmir'deki Fransızlara askerlerini çekmeyeceğini, ancak onlara İngilizlere karşı saldırıya geçmemeleri için emir verdiğini söyledi. Bu iki taraflı blöf, gölgelerin dövüşü gibi bir şeydi. Harington, yeniden kan dökülmeden barış masasına oturabileceği kanısına varmıştı. Öte yandan, rastgele atılan bir kurşunun, ya da yanlış anlaşılan bir emrin her an istek dışı bir patlama doğurabileceğini de unutmamak gerekiyordu. Gerçek tehlike Londra'daydı. Bir Fransız subayı, Yüzbaşı Petherick'e Lloyd George'un durumunun sallantıda olduğunu söylemişti.

Artık, Mustafa Kemal'in kuvvet gösterisinin önemli bir ölçüye vardığı ortaya çıkmıştı. Durum, Londra'ya bildirildi. Harington'un değerlendirmesine göre, öncülerin görünmesinden beş gün sonra, Türk birlikleri Çanakkale önünde kırk bin, İzmit'te ise elli bin kişiyi bulmuştu. Bunun dışında, kırk bini İstanbul'da, yirmi bini de Doğu Trakya'da olmak üzere altmış bin kişilik bir yedek kuvveti hesaba katmak gerekirdi.

İngiliz hükümeti, haberi alınca, gerçekten telâşlandı. Bu böyle sürüp gidemezdi artık. Kabine, 2 Eylüldeki toplantısında, Mustafa Kemal'in, Müttefiklerin konferans çağrısını henüz yanıtlamamış olduğunu not etti. Harington'a, Türk komutanına verilmek üzere, bir ültimatom gönderildi. Bunda, Kemalistler çekilmeyecek olurlarsa, savaşın başlayacağı bildiriliyordu.

Bu ültimatom için acayip bir zaman seçilmişti. Şimdi Çanakkale'ye Aldershot'tan, Cebelitarık'tan, Malta'dan, Mısır'dan takviyeler geliyordu. İngilizlerin durumu iyiydi. Tel örgüler içinde düzgün siperlere yerleşmişlerdi; hava üstünlüğünü elde tutuyorlar, Gelibolu'daki topçularının desteği-

de güveniyorlardı. Onları buradan atmak, ancak çok geniş bir askeri hakâta bağlıydı. Daha zayıf durumdalarken onlara hücum etmemiş olan ustafa Kemal'in, şimdi güçleri artmışken bunu yapacağı pek umulamaz- Bu bir bakıma Gelibolu savaşlarının tekrarı gibi bir şeydi, yalnız roller ğişiyordu. Bu sefer İstanbul'a saldıran Türkler, savunanlar da İngilizler- donanmaları olacaktı. Öte yandan, Mustafa Kemal de, ültimatom tehdi- karşısında geri çekilerek, küçük düşmeyi kabul edemezdi.

Kabine içinde, ültimatoma karşı olanlar vardı. Özellikle de Lord Cur- n. O, tehlikenin gerektiğinden fazla önemsendiğini düşünüyor ve kuvve- başvurulmadan, diplomasi yoluyla bir çözüm bulunabileceğine her za- ankinden çok inanıyordu. Ültimatomu yirmi dört saat geciktirmeye çalı- rak, bu arada Kemalistlerle bağlantı kurmaya girişti. Bir ay önce görüş- eyi reddettiği temsilcileri Fethi Bey'in Paris'ten ayrılıp Roma'ya gittiğini renince, yardımcısı Doktor Nihat Reşat'ı buldurdu. Nihat Reşat, derhal chy'den Londra'ya geldi ve Lord Curzon tarafından bekletilmeden ka- l edildi. Curzon, ondan Mustafa Kemal'e tehlikeyi anlatmasını istedi. anakkale'de durum çok gergindi, her an bir olay patlak verebilirdi. Yine Türkler ateş açacak olurlarsa, bu bir 'savaş sebebi' sayılmayacaktı, ye- r ki ateş emri bizzat Mustafa Kemal tarafından verilmiş olmasın.

Kabine, Curzon gibi, sabırlı olmayı öğütleyenlerle, artık sınırın açıl- ış olduğunu ve Mudanya Konferansı projesinden vazgeçmek gerektiğini şünenler arasında ikiye bölünmüştü. Hattâ bazı bakanlar, günler geçip Harington'dan bir cevap alınmayınca, doğrudan doğruya Ankara'ya bir timatom gönderilmesini istediler. Bunlar, Mustafa Kemal'i hâlâ palavra- bir çete başı sanıyor ve ilk ciddi tehdit karşısında sönüvereceğini umu- rlardı.' Onun, sorumluluğunu kavramış, hesaplamış bir millet kurucusu arak ortaya çıktığını ve arkasında, İngilizleri büyük çapta bir savaşa zor- yacak güçte bir ordu bulunduğunu bir türlü anlamak istemiyorlardı.[3]

Bu sırada Fransızlar, İzmir'e, 'gayrıresmi' bir temsilci gönderdiler. ı, yine Franklin-Bouillon'du. Mustafa Kemal'den temkinli davranmasını iyordu. Aslında, Gazi'nin bu gibi öğütlere ihtiyacı yoktu. Durumunu ga- t akıllıca düzenlemişti. Çevresinde, birtakım ateşli kimseler, ondan

Bu tutumu ve hükümetin genel politikasını yeren Lord Derby, Sir Austin Chamberlain'e şunu yazmıştı: 'Mustafa Kemal'e âsi demek kolay. Ama, Türkiye'nin yerinde İngiltere'yi varsayın, böyle bir adam âsi değil, gerçek bir yurtsever olurdu: vatanı için dövüşen, onun bölünmesini ve bir imparatorluğu ne kurmaya, ne de yönetmeye gücü yeten bu miskin Yunanlılara verilmesini kabul etmeyen bir yurtsever.' Randolph Churchill: **Lord Derby.**

zaferi sonuna kadar kullanmasını, Müttefiklere aldırmadan, değil yalnız Doğu Trakya'ya, oradan Batı Trakya'ya ve Makedonya'ya kadar ilerlemesini istiyorlardı. Böylece Rumeli'nin büyük bir kesimi geri alınabilirdi. Gazi, böyle konuşanlardan birine, kesin bir karşılık verdi: 'Böyle şey olmaz. O zaman yine her yandan «Türkler geliyor» bağırışmaları yükselecek ve bütün Balkan ülkeleri bize karşı yardım istemek için büyük devletlere başvuracaklardır.' Selânik'in geri alınmasını isteyen başka birini de şöyle tersledi: 'Lloyd George'un iktidarda kalmasını mı sağlamak istiyorsunuz?' Ankara'daki vekillerle komutanları bir toplantıya çağırdı. Çoğunluk, ileri hareketi sürdürmek isteğindeydi. Ancak Gazi, ileride Türkiye'nin uluslararası itibarı bakımından, Milli Misak sınırları dışında istekler ileri sürmesine karşıydı. Bu görüşünü, ötekilere de kabul ettirdi.

Zaten Edirne ile Doğu Trakya'nın, bir kurşun bile atmadan kendisine verilmesini garantilemişti. Daha baştan beri İtilâf Devletleri arasındaki anlaşmazlıkları derhal sömürmeyi başarmış, böylece en sonunda istediklerini elde etmişti. İngilizlere saldırmak ona fazla bir şey kazandırmayacak; onları misillemede bulunmaya, Churchill'in Dominyonlara yaptığı çağrıda belirttiği gibi, bütün güçlerini ortaya koymaya zorlayacaktı. Mustafa Kemal, bu gücün pek yabana atılmayacağını da biliyordu. Öte yandan, hem bir yıl önce Ankara'daki barış denemelerinden, hem de şimdiki karşılıklı telgraflarından Harington'un Türk düşmanı olmadığını ve barış için çalıştığını anlamıştı. Generalin, Türkler tarafından ele geçirilen başka telgrafları da bunu gösteriyordu. Tarihte, politikacıların savaş, generallerin ise barış uğrunda çalıştıklarını gösteren örnekler vardır. Bu da onlardan biriydi.

Mustafa Kemal, İzmir'de kendisiyle görüşmeye gelen savaş muhabiri ve Churchill'in yeğeni Clare Sheridan'a, İngilizler için şunları söyledi: 'Ben onlara, içinde bulundukları durumdan şerefle kurtulmak olanağını vermek istiyorum. Bunun için de sabırlı davranıyorum.' Güttüğü siyaset şuydu: Son ana kadar Çanakkale üzerinde baskısını artırmak, İstanbul çevresindeki kuvvetlerini çoğaltmak ve böylece toplanacak olan konferansta en iyi sonucu elde edebilmek. Gazi'yi bu politikadan vazgeçirip savaşa zorlayacak tek şey, İngiliz kabinesinin hazırladığı gibi bir ültimatom olabilirdi.

Bereket, bu ültimatom kendisine gönderilmemişti. Churchill'in söylediği gibi, 'askerce bir azimle ustaca bir politikanın birarada nasıl kullanılacağını bilen' Harington, ültimatomu geciktirmek sabır ve cesaretini göstermiş; aldığı emirleri bilmezlikten gelmiş ve şu son kritik anda, barış için gerekli zamanı kazanmıştı. Amiral Brock da kendisini desteklemiş 'savaşa

ol açacak herhangi bir davranıştan kaçınmak gerektiğine' inanan Rumold da onun yanını tutmuştu. Böylece, savaş, iki tarafın da milli gururları incitmeden önlenmiş oldu.

Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi adına, İtilâf devletlerinin barış onferansı çağrısını kabul ettiğini bildirdi. 'Fakat, Meriç nehrine kadar rakya'nın derhal Türkiye'ye geri verilmesini' istiyordu. İlk hazırlık topıntısı, 3 Ekimde Mudanya'da yapılacaktı. Gazi, bu konferansta İsmet Pa-a'yı delege olarak seçti. Arkadan Ankara'ya döndü. Orada şanlı bir fatih ibi karşılandı. Birtakım softalar, kendisini istasyondan alarak doğruca Ha-ı Bayram Veli Camiine duaya götürmek istemişlerdi. Fakat Mustafa Keıal, Meclisin önünden geçerken ustalıkla yan kapıdan içeri girdi ve şükanlarını Meclisin balkonundan dile getirdi. Ama, ölmüş bir veliye değil, 'ürk askerlerine olan şükranlarını...

Meclis'te iki grubun da temsilcileri onu karşılayarak teşekkürlerini ildirdiler. Heyecanlı bir söylev vererek, 'Yurdumuzun; evlâtlarının kanıya sulanmış toprakları üzerinde tatlı barış güneşinin yakında doğacağını' ımduğunu açıkladı. Büyük bir askeri geçit resminde bulundu. Ankara şehinin hemşeriliğini kabul etti. Sonra, İsmet Paşa ile sürekli bir telefon ve elgraf ilişkisi kurarak, Mudanya Konferansının gelişmelerini izlemeye ve Rauf Bey'le vekillerinin yaptığı kabine toplantılarında hazır bulunmaya başladı.

Mudanya, Bursa ve Marmara'nın güney kıyısıyla bağlantı sağlayan, yolları Arnavut kaldırımı döşeli, evleri ahşap, sivrisinek dolu zavallı bir limandı. Konferans, eski Rus Konsolosluğu binasında, bardaktan boşanırcasına yağan bir yağmur ve denizlerden bora şeklinde esen bir rüzgâr altında toplandı. Bu küçük evin fakirliği, beyaz badanalı duvarlarına asılan halılarla giderilmeye çalışılmıştı. Yer darlığından, masada yalnız dört heyetin, Türk, Fransız, İngiliz ve İtalyan heyetlerinin başkanlarıyla çevirmenleri yer alıyordu. İngiliz kurmayının 'Frenk haşlaması', Rumbold'un da 'Levanten Prensi' diye adlandırdığı Franklin-Bouillon da 'gözlemci' olarak her işe burnunu sokuyordu. İngilizler, onu, müttefiklerin düşmanı gibi görüyorlardı. Harington ise, yardım teklifini de, öğütlerini de kesinlikle geri çevirmişti.

Konferans pek başarıya ulaşacak gibi görünmüyordu. İki gün geçmiş, daha ortada çözümlenmemiş yirmi sekiz sorun kalmıştı. Bunların çoğu ikinci derecede sorunlardı. Fransızların açıkça desteklemesinden de cesaret alan İsmet Paşa, inatla tartışıyor, Batı Trakya'nın Yunanlılardan geri alınması, müttefik heyetlerinin çıkıp gitmesi ve Türklerin istedikleri kadar jan-

darma kuvveti toplayabilmeleri üzerinde direniyordu.

En sonunda, başlıca noktaları kapsayan bir protokol kaleme alındı. Harington, İsmet Paşa'ya, bunun, hükümetinin son sözü olduğunu bildirdi. O akşam **İron Duke** zırhlısıyla İstanbul'a gidecek ve ertesi gün, son cevabı almak üzere geri dönecekti. İstanbul'da Rumbold'a durumun ciddi olduğunu anlattı. Şehrin savunması için birtakım tedbirlere başvurdu. Lord Curzon, durumun ancak İtilâf Devletleri arasında anlaşmanın yeniden kurulmasıyla kurtarılabileceğini görerek, hemen Paris'e koştu. Poincaré'yi, Doğu Trakya'nın belirli bir süre için bir müttefik birliği tarafından işgal edilmesini kabule razı etti. Ayrıca Türkler, silah altına diledikleri kadar jandarma alabilecekler, buna karşılık tarafsız bölgeyi tanıyacaklardı. Bu talimat, telgrafla İstanbul'a bildirildi, oradan da bir İngiliz muhribiyle Mudanya'ya gönderildi.

Merak ve endişe içinde iki gün daha geçti. Burada İsmet Paşa, Ankara'ya ne gibi ödünler verebileceğini sormuş, Müttefiklerin sunduğu anlaşma taslağı konusunda telefon ve telgrafla talimat istemişti. Konferansın yeniden başlamasından az önce, Harington, hükümetinden birbiri ardına iki telgraf aldı. Türkler teklifi geri çevirirlerse, bir ültimatom vermek ve gerekirse askeri harekâta girişmek konusunda, serbest olacaktı. Harington, iki telgrafı da cebine koydu. Fakat Çanakkale'deki komutanına, belirli bir saate kadar aksine emir almazsa ateş açmak için yetki verdi.

Ancak, şimdi konferanstaki hava, belirli bir şeklide değişmişti. Çözümlenecek noktalar sadece altıya inmiş, İsmet Paşa da daha dostça bir tutum takınmıştı. İlk dört nokta üzerinde anlaşmaya varıldı. Beşinciye gelince, Harington, Türklerin tarafsız bölgede işgal ettikleri bazı yerlerden çekilmeleri ve buraların İngilizlerde kalması üzerinde diretti. Daha sonra anlattığı gibi: 'İsmet Paşa bunu kabul edemeyeceğini ve görüşmelerin yine çıkmaza girdiğini söyledi... Sahneyi bir türlü unutamam. Bir tek petrol lâmbasının aydınlattığı o berbat oda. İsmet Paşa'nın kurmay başkanı hâlâ gözümün önündedir. Bakışlarını bana dikmiş, bir an bile ayırmıyordu. Ben odanın bir yanını arşınlıyor ve bu bölgeyi mutlaka almam gerektiğini, başka bir şey kabul edemeyeceğimi söyleyip duruyordum. İsmet Paşa, öbür yanını arşınlıyor, o da boyuna kabul edemeyeceğini tekrarlıyordu. Sonra, birdenbire, **«J'accepte!»**[4] dedi. Ömrümde bu kadar şaşırdığımı hatırlamıyorum.'

4 Kabul ediyorum!

Altıncı nokta da kolayca çözümlendikten sonra, Harington bir uyuşma-
a varıldığını anladı. Ancak, Türklere pek güvenmediği için işi askıda bı-
akmak istemedi ve Fransızlarla İtalyanların protestolarına rağmen, anlaş-
nanın o gece imzalanmasında ısrar etti. Böylece konferans, acemi daktilo-
uların, anlaşmayı beş ayrı dilde makinede yazmalarını beklerken, on beş
aat daha uzadı. Türk askeri bandosu, konferanstakileri uyanık tutmak
çin, arada sırada marşlar çalıyordu. Nihayet her şey tamam oldu ve imza-
ar atıldı.

Anlaşma, sabahın soğuk ve mavi aydınlığında basına bildirildi. Ha-
ington sinirli bir demeç verdi: 'İlk karşılaştığımız zaman iki yabancıydık,
imdi dost olarak ayrılıyoruz.' Ağır işiten İsmet Paşa, bu iltifatı pek iyi an-
amadı, ama yine de bugünün, hayatının en sevinçli anıları arasında yer
lacağını söyleyerek karşılık verdi. İşin başından beri Mustafa Kemal'le
bağlantı halinde bulunmuş olan Franklin-Bouillon'a, 'Bu sizin için de bir
afer günü, dostum!' dedi. Barış, en sonunda sağlanabilmişti.

Artık Kemalistler, Doğu Trakya'yı işgal edebileceklerdi. Buradaki
Yunanlı halk, batıya, ovalara doğru göçmeye koyuldu. Kucaklarında san-
ıkları, yanlarında eşya yüklü öküz arabaları, önlerinde sürüleri yürüyüp
gidiyorlar; geceleyin konakladıkları yerlerde yaktıkları ateşler, yeryüzün-
le gökteki yıldızlar gibi parıldıyordu. Bu görünüş, Ward Price'a Otuz Yıl
Savaşları'ndaki göçleri hatırlatmıştı. İşte Lloyd George'un yeni bir Yunan
mparatorluğu kurma yolunda giriştiği denemenin sonucu bu olmuştu; öyle
bir sonuç ki, kendisini de birkaç gün içinde, politika hayatına veda etmek
zorunda bırakacaktı. Bir yandan Lloyd George'un güttüğü politika, bir yan-
dan da koalisyon kabinesinin baskısı, birkaç aydan beri Muhafazakârları
edirgin ediyordu. Şimdi de Çanakkale işinde onun, Churchill'le birlikte,
ülkeyi savaş uçurumuna sürüklediğini görüyorlardı. İçlerinden biri: 'Lloyd
George'u daha fazla tutamayız,' demişti, 'bize çok pahalıya maloluyor.'
Bu yüzden Muhafazakâr Partinin tek başına hükümeti kurmasını denediler
ve bu iş için lider olarak Bonar Law'u seçtiler. Law, **Times**'e gönderdiği
arihi mektupla İngilizlerin, kendi çıkarlarını Müttefiklerin yardımı olma-
dan koruyamayacaklarını ileri sürdü. 'Dünya jandarmalığı görevini, tek ba-
ımıza yüklenemeyiz,' diyordu.

Kabinedeki Muhafazakâr üyeler buna karşıydı. Churchill'in evinde
bir akşam yemeği sırasında, parlamentoyu dağıtmaya ve seçimlere koalis-
yon şeklinde katılmaya karar verdiler. Bu, Lloyd George'u süresiz olarak
destekleyecekleri anlamına geliyordu. O da bu sözde başarıyı doğum yeri
olan Manchester'de verdiği bir söylevle perçinlemek istedi. Yine, barbar

Türklere atıp tuttu ve son yıllarda Anadolu'da işlemiş oldukları 'akıl almaz kötülükleri' son kez olarak sayıp döktü. Ancak, beş gün sonra, **Carlton Club**'te yapılan bir toplantıda Bonar Law, son anda Curzon'un da desteğini elde ederek, parlamentodaki Muhafazakâr mebusların çoğunluğunu kendi tarafına çekecek ve partinin koalisyondan ayrılarak seçimlere tek başına katılmasını sağlayacaktı.

Lloyd George böylece istifa etmek zorunda kaldı. Başbakanlıktan ayrılırken sekreterine, 'Bir daha buraya ayak basmayacağım,'dedi, 'ancak Bonar Law'la Lord Curzon'dan, Gal bölgesi okulları için bağış istemeye gelirsem, o başka.'[5] Bonar Law Başbakan oldu. Âsi diye küçümsenen bir Türk, üç yıllık bir kavga sonunda, İngiltere hükümetini ve ünlü Başbakanını devirmeyi başarmıştı. Romantik adam, gerçekçi adamın önünde silinip gitmiş; bir Makedonyalı bir Kelt'in sırtını yere getirmişti.

5 Frank Owen, **Tempestuous Journey: Lloyd George, His Life and Times.**

KIRK İKİNCİ BÖLÜM

Saltanatın Sonu

TANBUL'da neler oluyordu bu arada? Barış Konferansı öncesinde, bu-
daki durum hiç de normal sayılmazdı. Başkent hâlâ İtilâf Devletlerinin
gali altındaydı. Tevfik Paşa hükümetinin kâğıt üzerinde hâlâ yetkisi var-
. En önemlisi, Halife-Sultan hâlâ dinî başkan sıfatını korumaktaydı. An-
ık, bütün imparatorluğundan elinde kalan sadece İstanbul'dan ibaretti.
lkenin üst yanı, Padişahın, başlarını âsi diye yasa dışı ilân edip, aleyhle-
nde fetva çıkararak, ölüm cezasına çarptırdığı Büyük Millet Meclisi Hü-
ümetinin denetimi altındaydı. Ne var ki, onun da İstanbul'da henüz huku-
bir durumu yoktu.

Mustafa Kemal, İstanbul hükümetini ve saltanat sorunlarının nasıl çö-
ümleneceğini İzmir'deyken de, Ankara'ya döndükten sonra da arkadaşla-
yla uzun uzadıya görüşmüştü. Zamanı gelince padişahlığı kaldırmayı çok
nceden tasarlamış bulunuyordu. Meclis de onun bu niyetini sezmiş ve te-
işlanmaya başlamıştı. İhtilâlin dört kurucusu, Mustafa Kemal, Rauf Bey,
li Fuat ve Refet Paşalar, bundan sonra atılacak adımı tartışmak için, yi-
e içki sofrasında sabaha kadar süren bir toplantı yaptılar. Gazi, ihtiyatlı
avranarak, onlardan bu sorun üzerindeki görüşlerini teker teker bildirme-
erini istedi.

Rauf Bey, cevabında vicdan, duygu ve gelenek bakımından saltanata
e halifeliğe bağlı olduğunu söyledi. Yalnız, vatan haini gibi davranmış
lan ve değiştirilmesi gereken Vahdettin'i tutmadığını belirtti. Refet Paşa,
adişahlığın meşruti bir hükümdarlık olmasını uygun görüyordu. Burada hü-
ümdarın rolü sadece, Meclise karşı sorumlu bir Başbakanın seçmiş oldu-
u bakanları onaylamak olacaktı. İngiliz sistemini beğenen Rauf Bey'le, ül-
ede birçok kişi daha bu düşüncedeydiler. Bunlar Ankara hükümetinin İs-
anbul'a yerleşmesini ve Padişahın, istikrarı sağlamak için hükümetin iti-

bari başkanı olmasını ileri sürüyorlardı. Ama, asıl iktidar, İtalya'da Mussolini nasılsa, Başbakan olarak Mustafa Kemal'in elinde bulunacaktı. Ali Fuat Paşa'ya düşüncesi sorulunca, Moskova'dan yeni döndüğü için henüz halkın duygularını incelemeye ve böylece somut bir düşünce edinmeye vakit bulamamış olduğunu söyleyerek, kaçamaklı bir yanıt verdi.

Mustafa Kemal, şimdilik bu konuyu daha fazla zorlayamayacağını anlamıştı. Arkadaşlarına saltanat sorununun henüz sözkonusu olmadığını söyledi. Meclis'te de bu yolda bir demeç vererek mebusları yatıştırdı. Yine de, milliyetçilerin İstanbul'da bir temsilcileri olması gerekliydi. Gazi, böylece Doğu Trakya'ya bir askeri vali atamaya karar verdi. Karargâhı geçici olarak İstanbul'da bulunacak olan bu göreve Refet Paşa'yı seçti.

Bu arada Lozan'da başlayacak olan Barış Konferansına da bir baş delege seçmek gerekiyordu. Gazi, İsmet Paşa'yı bu iş için uygun görüyordu. Bununla birlikte, Meclis koridorlarında Rauf Bey'in adı ileri sürülmekteydi. Mebuslar, İsmet Paşa'nın sadece bir asker olduğunu, politikadan anlamadığını ve kurnaz yabancı diplomatlar karşısında başarısızlığa uğrayacağını söylüyorlardı. İsmet Paşa, Lozan'a mutlaka gitmeliydi; ama Rauf Bey'e yardımcı ve askerlik konularında danışman olarak. Gazi, buna karşılık İsmet Paşa'nın akıllılığını, uzak görüşlülüğünü övüyor ve uzun süredir savaş alanında bulunduğu için, bu meziyetlerinin Ankara'da gerektiği gibi değerlendirilmediğini söylüyordu. Örnek olarak: 'Şu oturduğum masayı alın,' dedi. 'Şimdi içinizden birinden bunu devirmesini istesem, bunu iki türlü ya da üç türlü, bilemediniz dört türlü yaparsınız. Ama İsmet Paşa öylesine akıllıdır ki, masayı sekiz, dokuz, belki de on ayrı biçimde devirir.' Kâzım Karabekir'in adaylığını da, konferansta bulunacak olan Rusların kendisini sevmediği bahanesiyle savuşturdu. En sonunda protokol sorunu da ortaya atıldı. Rauf Bey, Başbakandı. Öteki devletler, konferansa Dışişleri Bakanlarını göndereceklerdi. Türkiye'nin de buna uyması gerekirdi.

Bu tez, Gazi'nin işine geliyordu. Avrupa'yı iyi tanıyan ve uzlaşma eğiliminde olan Rauf Bey, kendi bildiğini okuyacak, kolay idare edilemeyecekti. Oysa, İsmet Paşa'yı istediği gibi yönetebileceğini biliyordu. Böylece, İsmet Paşa'yı seçtirdi. Yusuf Kemal Bey, yerini ona bırakmak için Dışişleri Bakanlığından çekildi. İsmet Paşa bir olup-bitti karşısında kalmıştı. Bu görevden korkuyor, kabul etmek istemiyordu. Mebuslar gibi o da, kendi kendini bir diplomat değil, bir asker olarak görüyordu. Öyle uzun uzun görüşmelere girişmek, onun işi değildi. Mudanya Konferansı bile ona ağır gelmişti. Ama, kabul etmemek de elinde değildi. Biraz nazlanacak oldu. Fakat Gazi, bir kere daha, kurmay başkanına emir veren bir komutan rolü-

ı takınarak, önerisinin emir niteliğinde olduğunu kendisine açıkça bildir-

Gazi bundan sonra, Yunanlıların eline geçmesi, Mecliste büyük üzün-lere ve yakınmalara yol açmış olan Bursa'ya gitti. Keşişdağı[1] eteklerinde- bu eski Osmanlı kenti, çevresindeki yanıp yıkılmış köyler, şehirler ara-ıda, her nasılsa sağlam kalabilmişti. Bursalılar, kutlama törenleri arasın-, Gazi'nin eski Osmanlı Padişahlarının türbelerini de ziyaret edeceğini nuyorlardı. Ama Mustafa Kemal, şimdi sayıları 140 bine varan ve taraf-z bölgeyi kuşatmış olan kuvvetlerini yeniden düzenlemek tasarısındaydı. ınu da şöylece yaptı: Gruplardan birini öncülerinin çekilmiş olduğu Ça-ıkkale güneyinde, öbürünü de İzmit yarımadası karşısında bıraktı, yedek-rini de Bursa'da topladı. Böylece bunlar, barış görüşmeleri kesintiye uğ-yacak olursa, kanatlardan herhangi birini kuvvetlendirmek için el altın-ı bulunacaktı.

İsmet Paşa'yla Fevzi Paşa, Bursa'ya daha önce gelmişlerdi. Şimdi lillî Müdafaa Vekili olan Kâzım Karabekir'le Refet Paşa da Gazi ile be-ber geldiler. Böylece bütün komutanları yanına toplanmış oldu. Özgür-klerine kavuşmuş olan Bursalılar, muzaffer paşaları hayran hayran seyre-yorlardı. Ortada bir sevinç havası vardı. Zafer taklarının çabucak kurul-ığu caddeler, paşaların otomobilleriyle, kurmay subayların arabalarıyla olmuştu. Askeri bando marşlar çalıyor; başında kalpağıyla çok şık duran -azi, bütün bakışları üzerinde topluyordu. Zaferi kutlamak için verilen bir yafette, İsmet Paşa'nın Lozan Konferansına atandığını bildirdi. Paşa sesi- çıkarmadı. Her zamanki gibi gülümsüyordu. Bakışları, sanki orada de-lmiş gibi, gölgeli, dalgındı. Mustafa Kemal, yüksek duygularla dolu, par-k bir söylev vererek ondan, 'İçimizde en iyi, en kusursuz olanımız - en üvenilerek danışılacak, en inanılarak dayanılacak kimse, arkadaşların en ındanı, yurtseverlerin en ateşlisi; yalnız Türklerin değil, şanlarını, şerefle-ni, namuslarını kurtardığı Müslüman milletlerin de saygısını kazanmış in-ın,' diye söz etti. Şimdi Türk milletini Avrupa'da o temsil edecekti. Avru-alıların 'İsmet Paşa'ya karşı davranışları, milletimize karşı davranışları in bir ölçü olacaktır.' Millet barış istiyordu; fakat zorlanacak olursa, so-ına kadar savaşmayı da bilirdi.

Gazi, övgülerinden Kâzım Karabekir Paşa'ya pay çıkarmayı unutma-ı: Akıllılığı, kahramanlığı, teşkilâtçılığı, askerlikteki cesurluğu... Başkala- henüz kararsızken, Kâzım Paşa bir ordu kurmuş, bununla doğu cephele-ni güven altına almış, sağlamlaştırmış, Milli Hükümetin gücünü ilk

---

Uludağ

olarak ortaya koymuştu. Gazi, geçmişi bir daha andı: İlk mücadeleleri; hiçbir şey beklemeden, bir şey ummadan, giriştikleri fedakârlığın çılgınlık olduğunu bile bile kendisine ilk koşan arkadaşlarını; Anadolu'nun kurtarılışı ve haklarını, gücünü, benliğini kavramış bir Türk milletinin doğuşuyla sonuçlanan üç uzun yılı. Şimdi geriye yapılacak işlerin en zoru kalmıştı: Zaferden sonuna kadar yararlanmak.

Bu yararlanmadan ne anladığını, bir akşam bir sinemada zafer şerefine yapılan büyük bir toplantıda belirtti. Üniformalar giymiş savaş öksüzleri yarınki kuşağı, öğretmenler bugünkü kuşağı simgeliyordu. Paşalar arkasına kocaman bir Türk bayrağı asılmış olan platforma sıralanmışlardı. Gaziden başka hepsinin üstünde üniformaları vardı. Yalnız o her zamanki gibi şık, başına astragan kalpağını, üzerine de Ankara'daki sivil elbiselerini giymişti.

Toplantıda kadınlar erkeklerden daha çoktu. Gazi, onlara: 'Siz bizim hesabımıza eğitim savaşını kazanın, memlekete bizden fazla hizmet etmiş olursunuz,' dedi. 'Sizi bu savaşa çağırıyorum.' Erkeklere de: 'Şu andan başlayarak kadınlarımız ülkenin toplumsal yaşamına katılmayacak olurlarsa hiçbir zaman tam anlamıyla gelişemeyiz,' dedi. 'Sonuna kadar geri kalır, Batı uygarlığıyla hiçbir şekilde boy ölçüşemeyiz.' Sonra koluyla geniş bir hareket yaparak sözlerini şöyle bitirdi: 'Eğer çağdaş yaşayışa ayak uydurmak, onun yüklediği zorunlukları kabul etmek istemezseniz, bütün bu yaptıklarımız hiçbir işe yaramayacaktır. Köhne geleneklere sımsıkı yapışıp durursanız, cüzzamlılar, paryalar gibi yapayalnız kalırsınız. Kişiliğinizi koruyun; ama Batı'dan da, ileri bir millete gerekli olan şeyleri alın. Yaşayışınızı, bilime ve yeni düşüncelere uydurun. Siz bunu yapamazsanız, günü birinde onlar sizi yutar.'

Uzun bir alkış koptu. Kadınlar heyecandan ağlıyorlardı. Bu, geleceğin ilk belirtisiydi. Gazi, İzmir'in için için yanan küllerine bakarken, Falih Rıfkı'ya bu gelecek için: 'Sanıyorlar ki,' demişti, 'artık istediğimi elde ettim, her şey bitti. Oysa asıl bundan sonra bir şeyler yapmaya başlayacağız. Gerçek işimiz şimdi başlıyor.'

Mustafa Kemal, Fikriye'yi Ankara'dan Bursa'ya getirtmişti. Halide Edip, gelirken onlarla şehir dışında, yolda karşılaştı. Gazi, arabadan inerek Fikriye Hanım'ı Münih'te bir sanatoryuma göndereceğini söyledi. Veremdi. Hastalığı son zamanlarda ilerlemiş, Ankara'daki doktorlar, uzmanlar tarafından bakılmasını gerekli görmüşlerdi. Gidişinin sağlık nedenlerine dayandığı kolayca söylenebilirdi, ama Mustafa Kemal'in kafasında başka nedenler de dolaşıyordu.

Bu, bağlantıya son vermek için uygun bir durumdu. Fikriye, Gazi'ye k olmaya başlamıştı. Oysa onun, başkalarının hastalığıyla uğraşmaya tahammülü yoktu. Fikriye Hanım'ın kendisine yapışmasına sinirleniyordu. , isteklerini bir zaman için karşılamış olan bir kadındı, o kadar. Ancak ustafa Kemal hiçbir kadına uzun süre bağlanamazdı. Fikriye ise hayatın artık sona ermiş olan bir dönemini temsil ediyordu. Ona, bundan sonra yaşamı için hiçbir şey veremezdi. Halide Edip, Fikriye'nin Münih'e gönerilmesini uygun bulmakla birlikte, 'bu acele gidişte' İzmir'in etkisi oldunu anlamıştı.

> 'Veda edebilir miyim?' dediğim zaman Mustafa Kemal Paşa, arkasındaki otomobilin kapısını açtı. Kendisi geri çekildi. Fikriye Hanım, kürklere sarılmış oturuyordu. Ellerimi yakaladı. Kürkünün içinde çok zayıf görünüyordu. Değişmişti. Hasta olduğu anlaşılıyordu. Gülümsemekte bile güçlük çekiyordu. Bu yüz bir ıstırap maskesiydi.
> ...'Ben Avrupa'da bir sanatoryuma gideceğim. Doktorlar iyi olursun diyorlar.'
> 'İnşallah Fikriye Hanım. Keşke bu kadar uzatmasaydınız.'
> 'Ben gitmek istemedim. Fakat, Paşa ısrar etti. Bir iki gün İstanbul'da kalacağım.'
> 'Ondan sonra sanatoryuma değil mi?'
> 'Birkaç gün de Paris'te kalıp, daha önce kendime giyecek birkaç şey yaptırmak istiyorum.'
> Zavallı, nasıl bir endişeyle yüzümü inceliyor, Paris modeli giyeceklerle tekrar göze gireceğini umuyordu.
> O kadar acıdım ki, gözyaşlarımı zor tutabildim. Boynuna sarıldım.
> 'İyi olacaksınız,' dediğim zaman, 'İnşallah,' diye o da boynuma sarıldı, yanaklarımdan öptü. Ben de veda ederek ayrıldım.

Fikriye Hanım, İstanbul'a Refet Paşa'nın yanında gitti ve böylece, kaderin tuhaf bir cilvesiyle, Mustafa Kemal'in zaferinin İstanbul'da nasıl kutlandığını da gözleriyle gördü. Gazi, Refet Paşa'ya verdiği talimatı isteyerek kesin tutmamıştı. Kuramsal olarak, yetki alanı yalnızca Doğu Trakya'ydı. Gidişinden bir akşam önce, Gazi'den İstanbul'daki tutumu üzerinde daha belirli bir direktif almak istedi. Ama, Bursa'da birkaç gazeteciyle beraber masada oturup konuşan Gazi, onu ahbapça selâmlamakla yetinip, üstünkörü bir vaatte bulundu: 'Dostum, işin başından beri beraberiz. Aynı şeyleri düşündüğümüzü bilirsin.'

Refet Paşa'nın İstanbul'da karşılanışı çok gürültülü oldu. Bindiği gemi, Haliç'e yaklaştığı sırada, Boğazın iki yakasından kopan binlerce sandal, çevresini sardı. Hepsi kırmızı beyaz Türk bayraklarıyla, yeşil Müslüman sancaklarıyla, renkli kurdelelerle donanmıştı. Galata köprüsü de baştan başa defne dallarıyla bezenmişti. Her evin, her kubbenin, her minarenin üstünde bayraklar dalgalanıyordu. Evlerin dışı halılarla bezenmişti. Bütün caddeler zafer taklarıyla donatılmış, üzerlerine Gazi'nin ve öteki komutanların fotoğraflarıyla, kurtuluş savaşı kahramanlarını ve Türk milletinin gücünü, kuvvetini öven yazılar asılmıştı. On binlerce insan, caddeleri doldurmuş, bekliyordu. Köprünün yanındaki büyük meydanda, kadınlar ayrı bir grup halinde toplanmışlardı. İçlerinden çoğu peçesizdi. Evlerin damları, camilerin kubbeleriyle minareleri, hattâ limanlardaki gemilerin direkleri bile salkım salkım seyirci doluydu.

Refet Paşa'nın gemisi yaklaşırken, bir yandan Boğaz ve Haliç'teki bütün gemilerden yükselen sağır edici düdük sesleri, bir yandan kıyıdaki kadın, erkek, çocuk herkesin avazı çıktığı kadar bağırmasından kopan uğultu, havayı parçalayacaktı sanki. Veliaht Abdülmecit Efendi'nin yaveri, vapura gelerek, kendisini karşıladı; efendisinin bu mutlu zafer karşısında sevinç duyduğunu ve Refet Paşa'nın gelişinin Trakya'da adaleti, güvenliği, huzuru sağlayacağını umduğunu bildirdi. Refet Paşa teşekkür için verdiği cevapta, hükümetin Halifelik veliahtı bulunduğuna değindi. Karada, aralarında Padişah adına 'Hoş geldiniz!' diyen Hünkâr yaverinin de bulunduğu bir heyet tarafından karşılandı. Orada anlamlı bir konuşma yaparak, 'Yüksek Halifelik Makamına' karşı olan dini bağlılık duygularını belirtti, fakat ne padişahlıktan, ne de sultanın kendisinden söz etti. Oradakiler birbirlerini anlamlı anlamlı süzdüler. Yaverin yüzü sararmışa benziyordu.

Karşılayıcı heyetin öteki üyelerine de aynı şekilde davrandı. Sadrazam Tevfik Paşa'nın hoş geldiniz dileğine teşekkür ederken, bunu sırf ona karşı duyduğu kişisel saygıdan dolayı yaptığını açıkça belirtti, yoksa Anadolu böyle bir hükümetin varlığını tanımıyordu. Daha sonra, Dahiliye Nazırı adına okunan bir nutka verdiği karşılıkta, candan teşekkürlerini dile getirdi, fakat böyle bir nazır tanımadığını da ekledi.

Refet Paşa parmaklıktan dışarı çıkınca, halk, polis koridorunu yararak çevresini sardı, otomobiline kadar omuzda taşıdı. Bütün geçtiği yollarda herkes ellerindeki bayrakları ve Gazi'nin defne ve çam dallarıyla çerçevelenmiş resimlerini sallıyordu. Üstü başı tertemiz, canlı, ufak tefek bir adam olan Refet Paşa halkın çoşkun alkışlarıyla duygulandığını gizleyemiyordu. Doğruca Fatih'in türbesine gitti. Burada dua ettikten sonra, toplan-

ş olan öğrencilere kısa bir söylev vererek, babalarının fedakârlığı yoluy-
kazanılan bu zaferin, aslında gençliğin zaferi olduğunu belirtti. Daha
yük bir halk kalabalığına, türbede yatanı öven sözler söyledi. Bu kenti
lara bu büyük Türk komutanı vermişti, ellerinden alınmasına hiçbir
irk izin veremezdi.

O ana kadar yer altında çalışmış olan milliyetçi kuruluşlar meydana
kıp da Millî Ülküye bağlılıklarını sevinç içerisinde ortaya atınca, üç yıl-
n beri birikmiş olan heyecan büsbütün patlak verdi. Şenlikler günlerce
rdü; Refet Paşa, Ayasofya'daki Cuma namazından sonra minbere çıka-
k camideki büyük kalabalık karşısında konuştuğu zaman, en yüksek nok-
ya ermişti. Dinleyenlerden çoğu hıçkırıklarını tutamadılar. Zarif, ener-
, güzel konuşan, her zaman her yerde hazır olan Refet Paşa'ya, bu milli
hraman rolü yakışmıştı. Çevresinde insanlar, üniformasını öpmek, üze-
nden hatıra olarak bir şeyler koparıp almak için itişip kakışınca, Refet
aşa bağırmaya başladı: 'Beni öldürecekler, parça parça edecekler. Öyle-
ne seviyorlar beni.'

Trakya'ya gitmek üzere İstanbul'a gelen bir milliyetçi jandarma birli-
, sokaklardan geçerken alkışlarla karşılandı. Yabancılarla Levantenler
özden uzak duruyor ve milliyetçilerin bu cakasının bir saman alevi gibi
arlayıp söneceğini, sonra her şeyin yine eskisi gibi olacağını düşünerek
endilerini avutuyorlardı. Bu sırada, Padişah unutulup gitmişti. Onu tek
nutmayan, 'Kahrolsun Yıldız'daki alçak herif!' diye bağıran bir öğrenci
pluluğuydu. Padişahın Refet Paşa'nın boyuna halk egemenliğinden söz
mesinden, biraz telâşa kapıldığı söyleniyordu.

Refet Paşa, Müttefiklerle derhal ilişki kurdu. Kısa zamanda, karşılık-
viski içerken, Harington'la ahbaplığa girişti. Artık Mudanya Anlaşması
nzalandıktan sonra, İngilizlerin şehir üzerinde eskisi gibi sıkı bir deneti-
i sürdürmek istemediklerini anlamıştı. Bu tutumdan yararlanarak, milli-
etçilerin gücünü belirtecek hiçbir fırsatı kaçırmadı. İşgal kuvvetlerinden
ezaketle birtakım isteklerde bulundu; bunların çoğunu da elde etti. Müt-
fikler, daha şiddetli davranışlara giriştiği hallerde bile, tepki göstermedi-
r; hafif protestolarla yetindiler. Subayları, sorun çıkarmamak için emir
nmıştı. Eskiden o kadar güçlü olan işgal mekanizması, gevşemeye başlı-
ordu.

Milliyetçiler, idare alanında da Padişah yanlılarını bir yana ittiler. Milli
maca hainlik edenlerden öçlerini alıyorlardı. Dahiliye Nazırıyken Mustafa
Kemal'i kanun dışı ilân eden Ali Kemal, işgal kuvvetlerini destekle-

yen ve direniş hareketini yeren düşmanca tutumunu daha sonra gazetec olarak da sürdürmüştü. Milliyetçiler kurban olarak onu seçtiler. Bir ak şam, milliyetçi sivil polisler, onu Beyoğlu'nda bir berberde, 'Büyük Mille Meclisi adına' tutuklayarak bir motora bindirdiler. Ağzını kapadıktan son ra Müttefik devriyelerinin gözüne çarpmamak için yarı sönmüş ışıklarl yol alarak, artık milli ordunun elinde bulunan İzmit'e götürdüler. Orada sabahleyin erkenden hükümet konağına getirilerek, sorgusu yapılmak üze re, komutanının karşısına çıkarıldı. Fakat, öğleyin, tekrar hapisaneye götü rülürken, peşine takılan büyük bir halk topluluğu, nöbetçileri dağıtarak Ali Kemal'i linç etti.

Ali Kemal'in ölümü, Yıldız Sarayında büyük bir telâş uyandırdı. Padişah, İzmir'in kurtuluşundan beri hangi tutumu takınacağına kesin olarak karar veremiyordu. Abdülhamit'in başına gelenler bir türlü aklından çıkmıyor; bir an İstanbul'dan ayrılmayı düşünüyor, arkasından milliyetçilere karşı bir af gösterisinde bulunmayı tasarlıyordu. Artık kendi emrindeki görevliler de çekilip gitmeye başladığı için, Harington'dan koruyucularını artırmasını istemişti.

Böylece yabancılar tarafından korunmakla hâlâ tahtını kurtaracağı düşüncesiyle, Refet Paşa'yı huzuruna kabul etti. Refet Paşa, karşısında redingot giymiş, yaşlanmış bir adam buldu. Nişanlarını takmamıştı. Yanında, çökmüş İmparatorluğun son sembolü gibi, bir tek yaver vardı. Yeni devrin genç generali Refet, üniforması içinde dipdiri, belinde tabancasıyla karşısında durdu. Merasime önem vermeden söze girişti: 'Efendimiz,' dedi, 'bugünkü durum daha fazla sürüp gidemez. Türkiye'de, biri Ankara'da, biri İstanbul'da iki hükümet olamaz. Olayların gücüne boyun eğerek hükümetinizi istifaya çağırıp, milletin yararına olmayan bu ikiliğe son vermenizi dilemeye geldim.'

Vahdettin, vakit kazanmak istedi. İki hükümetin birleşmesini düşünmeye hazır olduğunu ve Ankara'nın dileklerini öğrenmek istediğini söyledi. Refet Paşa, bunun üzerine kendi sorumluluğu altında konuşarak, daha önce Gazi'ye de anlatmış olduğu düşüncelerini Padişaha açıkladı. Padişah meşruti bir hükümdar olacak, Meclis'in seçtiği vekilleri atayacak, onları onaylama hakkını elinde tutacak, fakat veto hakkı olmayacaktı. Yine de bu arada, geçmiş bir devrin adamı olan ve artık milleti temsil etmeyen şimdiki nazırları işbaşından uzaklaştırması şarttı.

Vahdettin kaçamaklı bir yol tuttu. Madem ki, bu andan sonra meşruti bir hükümdardı, öyleyse nazırlarını işten uzaklaştırmadan önce onlara da-

şması gerekirdi. Refet Paşa, Padişaha, bir karar verecekse, şu anda ver-
esini söyledi. Sultan teklifi kabul ediyorsa, Ankara'ya bildirecek ve hükü-
etin onayını almaya çalışacaktı. Ama Vahdettin kendini yenilmiş saymak
temedi. Hâlâ bir şey oluverecek de tahtını kurtaracakmış gibi bir umuda
apışmış duruyordu. Görüşmeyi burada kesti. Refet Paşa, Gazi'ye, 'Padişa-
ın görüşü bizimkinden çok ayrı,' olduğunu bildirdi.

İtilâf Devletleri, tam bu kritik anda yine uygunsuz bir iş yaptılar ve
öylece Mustafa Kemal'e, harekete geçmek için beklediği fırsatı vermiş
ldular. Hâlâ protokola bağlanıp kalarak, daha önceki konferanslarda ol-
uğu gibi bu kez de Lozan Konferansına, hem Türkiye Büyük Millet Mec-
si Hükümetini, hem de Babıâli Hükümetini birarada çağırdılar.

Mebuslar bunun üzerine fena halde öfkelendiler. Bunu, ülkeyi yaban-
ıların gözünde ikiye bölmek için Padişahın yeni bir manevrası gibi göste-
en on altı konuşmacı, birbiri arkasından kürsüde söz aldı. Hükümetin ci-
ayetlerini uzun uzun tekrarladılar: İstanbul'un Lozan'a temsilci gönder-
ıesi vatana ihanet sayılacaktı. Hariciye Vekili olarak ilk kez söz alan İs-
ıet Paşa, bu çifte çağrının Mudanya Anlaşmasına aykırı olduğunu ileri
ürdü.

Saltanatın kaldırılması için psikolojik an gelmiş bulunuyordu. Pratik
ıetodlarını elden bırakmayan Gazi, hemen bir orta çözüm yolu seçti. Pa-
lişahlıkla halifelik birbirinden ayrılacaktı. Cismani iktidarı temsil eden bi-
incisi kaldırılacak; ruhanî iktidarı temsil eden ikincisi, bırakılacaktı. Bu
ktidar, görevi dini olacak, fakat hiçbir şekilde siyasetle uğraşmayacak bir
ehzadeye devredilecekti. 'Osmanlı İmparatorluğunun yıkıldığını, yeni bir
Türkiye Devleti'nin doğduğunu, Anayasa'ya göre, egemenliğin millete ait
ulunduğunu bildiren bir önerge hazırladı.'

Bu çözüm yolunun hem Padişahı uzaklaştırmaya, hem de Meclisteki
linci unsurları yatıştırmaya yeteceği umuluyordu. Ancak bunlar, Mustafa
Kemal'in kişisel düşmanlarıyla da birleşerek güçlenince, bağırıp çağırma-
ya başladılar. Gazi, muhalifleri kendi alanlarında sıkıştırdı. Adliye Vekili-
nin de yardımıyla, İslâm tarihi üzerinde iyice bilgi edinerek, halifelikle pa-
dişahlığın geçmişte de ayrı olduğunu, şimdi de pekâlâ ayrılabileceğini öne
sürdü. Konuşması, Meclis'te bir fırtına kopardı: 'Vahdettin' adı her geçtik-
çe mebuslar: 'Allah kahretsin!' diye bağırıyor, gürültü ediyorlardı. Arka-
dan, çeşitli öneriler, birleşik olarak toplanan üçlü bir komisyonda görüşül-
dü; bilgiç bir hoca kürsüye çıkarak kılı kırk yararcasına bitmez tükenmez
diller sayıp dökmeye girişti: Gazi, bir köşeye çekilmiş, sabırla dinliyordu.
Kendi deyişiyle: 'Şer'iye Encümenine mensup hoca efendiler, halifeliğin

sultanlıktan ayrılamayacağını, bilinen saçmalıklara dayanarak iddia ettiler.'

Bu işe gerçekçi bir görüş getirmek şarttı. Gazi'nin görüşüne göre sorun, halifeliğin gücünü Meclis'inkiyle bağdaştırabilecek bir formül bulmaktaydı. Kendi taraftarlarının bile kararsız olduklarını görünce, ortak komisyon başkanından söz aldı. Önündeki sıranın üstüne çıktı. Yüksek sesle şunları söyledi:

> **'Efendim, egemenlik ve sultanlık hiç kimse tarafından hiç kimseye, bilim icabıdır diye, görüşmeyle, tartışma ile verilemez. Egemenlik, sultanlık kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milletinin egemenlik ve sultanlığına el koymuşlardı; bu tasallutlarını altı yüzyıldan beri sürdürmüşlerdi. Şimdi de, Türk milleti bu saldırganların hadlerini bildirerek, egemenlik ve sultanlığını başkaldırarak kendi eline, bilfiil almış bulunuyor. Bu bir olup bittidir. Sözkonusu olan; millete sultanlığını, egemenliğini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız sorunu değildir. Mesele, zaten olup bitmiş bir gerçeği açığa vurmaktan ibarettir. Bu, behemehal olacaktır. Burada toplananlar, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, düşünceme göre, çok iyi olur. Aksi takdirde, gerçek yine usulü dairesinde, belirtilecektir. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir.**[2]

Bu, bir şiddet tehdidi demekti. Gazi, arkadan uzun uzadıya birtakım 'bilimsel' açıklamalarda bulundu. Bunun üzerine Ankara mebuslarından bir hoca, 'Affedersiniz efendim,' dedi. 'Biz sorunu başka bir görüş açısından düşünüyorduk; açıklamanız bizi aydınlatmış oldu.[3]

Mustafa Kemal böylece, politika alanındaki taktiğine uygun olarak, inandırma ve korkutmayı birleştirmekle dâvayı ortak komisyonda çözüme bağladı. Şimdi Meclis'e verilen kanun tasarısı iki maddeden ibaretti. Birincisi, tek kişi egemenliğine dayanan İstanbul'daki hükümet biçiminin -İngilizlerin şehri işgal ettiği- 16 Mart 1920 tarihinde sona erdiğini bildiriyordu. İkincisiyse, halifeliğin her ne kadar Osmanlı İmparatorluğuna ait ise de, Türk Devletinin malı olduğunu ve Meclisin 'Osmanlı Hanedanı içinden bilgi ve karakter bakımından en uygun görünen kimseyi' halife olarak seçeceğini ilân ediyor; İslâm tarihinde ilk olarak cismani ve ruhanî iktidarı kanun yoluyla birbirinden ayırıyordu.

---

2 Gazi Mustafa Kemal: **Nutuk.**

3 Hoca Mustafa Efendi, Gazi Mustafa Kemal: **Nutuk.**

Gazi, ad okunarak yoklama teklifine karşı çıkarak, 'Buna hacer yok-
r, memleket ve milletin bağımsızlığını sonuna kadar koruyacak temel il-
leri Yüksek Meclis'in oy birliğiyle onaylayacağını sanırım,' dedi. Baş-
n, kanunu oya sundu, oy birliğiyle kabul edildiğini söyledi. 'Yalnız men-
bir ses işitildi: «Ben muhalifim!» Bu ses, «Söz yok!» sedalarıyla boğul-
.'[4] Toplantı, artık Arapça değil, Türkçe okunan dualarla sona erdi.

Mustafa Kemal: 'İşte efendiler,' diyor, 'Osmanlı saltanatının çöküş ve
ılış töreninin son safhası böyle geçmiştir.'

Meclisin aldığı karar İstanbul'a ulaşır ulaşmaz, Refet Paşa, Müttefik
üksek Komiserlerine, Babıâli hükümetini Türkiye Büyük Millet Meclisi
ına devraldığını bildirdi. Tevfik Paşa, 4 Kasım 1922'de Yıldız Sarayın-
, Padişaha Osmanlı İmparatorluğunun son hükümetinin makam mühürle-
ni teslim etti. Müttefikler, Türkiye'nin iç işlerinde tarafsızlıklarını bildir-
ler. Kentin yetkilileri, geçici olarak 'Saltanatı Milliye' diye nitelendiri-
n rejimi tanıyarak Refet Paşa'yı ziyaret ettiler ve Ankara'nın emri altına
rdiler. İstanbul'da bir kez daha, 'Yaşasın Saltanatı Milliye! Yaşasın Mec-
!' diye bağırılarak şenlikler yapıldı.

Bu sırada Sultan, çevresindekilerden çoğunun kaçıp gitmiş olduğu yer-
hâlâ oturmaktaydı. Padişahın yerinden zorla atılmasının halkta uyandı-
cağı tepkiyi hesaba katan Gazi, beklemeyi daha uygun görüyordu. Vah-
ttin, Rumbold'u çağırtarak uzun ve sıkıntılı bir görüşme yaptı. Kendisi-
güven verilmesini istedi, ama boş yere. Rumbold ona, İngilizlerin artık
nkara hükümetinden başka kimseyle görüşemeyeceklerini bildirdi. Bu-
ın dışında bütün verebildiği söz, Padişah, ani bir tehlike karşısında tahtı-
bırakmak, ya da bırakmadan çekilip gitmek isterse, kişisel güvenliğinin
ğlanacağı oldu. Rumbold, biraz sonra Lozan'a gitti. Gitmeden önce Ha-
ngton'a, Padişahın hayatından sorumlu olacağını söyledi. Eğer durum da-
ciddileşirse, Padişah, bağlılığına güvendiği Mızıkacıbaşısıyla Haring-
n'a haber yollayacaktı.

Vahdettin, hâlâ kaderinden kurtulmaya çalışarak, Mabeyincisini Re-
t Paşa'ya gönderdi ve Gazi ile hemen görüşmek istediğini bildirdi. Anka-
'dan gelecek bir temsilciyi kabul etmeye hazırdı, Gazi'ye bunu mektup
da telgrafla açık olarak bildirecekti. Mustafa Kemal ve Rauf Bey Vah-
ttin'den haber bekledi. Ama hiçbir mektup gelmedi; Refet Paşa da Padi-
hın yakında kaçmak niyetinde olduğunu anladı. Bunun üzerine Sultanın

---

Gazi Mustafa Kemal: **Nutuk.**

deniz yaverini, onu gözlemekle görevlendirdi. Yaver yakalanır da görevin-den atılacak olursa, ona başka bir iş bulmaya söz verdi.

Padişah, 10 Kasımda, sanki bir şey olmamış gibi, cuma selâmlığında bulundu. Arabasının içine büzülerek, Saraydan çıktı. Üzerinde sadece bi subay üniforması, başında da bir kalpak vardı. Nişanlarını takmamıştı. Yü-zü berbattı. Rengi, Padişah değil de gölgesi denecek kadar solmuştu. Ar-kasından yalnız siyahi harem ağalarıyla birkaç yaveri geliyordu, başka kim-secikleri yoktu -ne ulema, ne paşalar; ne de, hükümet kalmadığına göre nazırlar- Gören, bir cenaze alayı sanırdı. Küçük kafile camiye gelince, mü-ezzin ezanını okudu. Ama artık yüce ve muzaffer Padişahla büyük hane-dan adına değil, sadece müminlerin başı ve Halife adına. Son Padişah, bi makine gibi ruhsuz ve cansız, arabasından indi ve son selâmlık resmi içi camiye girdi.

Az sonra Mızıkacıbaşı, Harington'a giderek Sultanın kendisini tehli-kede gördüğünü ve İngilizlerden onu hemen alıp götürmelerini istediğin söyledi. Harington, Padişahtan doğrudan doğruya bir dilek olmadan hare-kete geçmek istemedi ve elinden yazılı bir kâğıt aldı. Şimdi, kendi söyledi-ği gibi, 'Son Padişahı sarayından «canlı» olarak çıkarmak' sorunuyla karş karşıya kalmıştı. Bu da, Saray iyice korunma altında ve milliyetçi ajanla-rın göz hapsinde bulunduğu için kolay bir iş değildi. Harington, emrindek subaylardan yalnız birkaçına açılarak, buna göre bir plân kurdu.

Padişah, aldığı talimata uyarak, maiyetindekilere, o geceyi Merasin Köşkünde geçirmek istediğini söyledi. Bu köşk, bahçenin uzak bir ucunda İngiliz barakalarının bulunduğu alana giren Malta kapısının yanıbaşınday-dı. Bu istek, hiçbir kuşku uyandırmamıştı. Oğlu ve kendisiyle birlikte gide-cek olanlar gelip köşkte Padişaha katıldılar: Baş mabeyincisi, Mızıkacıba-şısı, doktoru, iki sadık kâtibi, bir uşak, bir berber, iki de harem ağası, hep-si dokuz kişiydi. Vahdettin bütün gece, çevresindeki yaldızlı pirinç masala üzerinde tabancalarla mücevherlerinin, kıymetli taşlarının ve daha başk değerli eşyalarının sandıklara yerleştirilmesini, başlarında durarak, bekle-di. Eşyalar arasında, Sultan Selim'e ait som altından küçük bir masa d vardı.

Küçük grup sabahın altısında köşkten çıktı. Kapıyı bir harem ağası aç-tı. Dışarıda, üzerlerinde Kızılhaç işareti olan iki İngiliz cankurtaranı bekli-yordu. Yakındaki geçit alanında da bir İngiliz müfrezesi talim yapıyordu Arabalara binmeleri için merdiven konulmuştu. Bardaktan boşanırcasın bir yağmur yağıyordu. Sultanın şemsiyesi kapıya takıldı. Ama en sonund kimseye görünmeden yola çıktılar. Harington, Tarabya'daki evinde saba

ıvaltısında jambonlu yumurtasını yerken yağmura bakıyor ve erlerin, yle bir havada geçit yaptırmaya kalkan subaylarına deli diyeceklerini dü-üyordu. Sultanla buluşacağı Tophane'deki tersaneye giderken, oraya aya yerleştirmiş olduğu subayların yağmur altında umursamazlıkla ge-diklerini gördü. Rıhtımda, Rumbold gittikten sonra Elçilik Maslahatgü-lığına geçen Nevile Henderson'la buluştu. Biraz sonra ikinci cankurta-ı geldi, ancak birkaç dakika önce kalkmış olmasına rağmen, birincisi or-la yoktu. İki İngiliz, merakla saatlerine baktılar. Acaba bir aksilik mi mıştı?

Aksilik pek önemli değildi. Padişahın bindiği cankurtaranın lâstiği tlamış, hemen değiştirilmesi gerekmişti. Ama, çok geçmeden geldi. Ha-gton ve Henderson, Sultanı selâmladıktan sonra, deniz kuvvetlerinin bir otoruna bindirdiler. Motor onları, İngiliz **Malaya** zırhlısına götürdü. Yol-, General Harington, Padişah belki bu tarihi olayın hatırası olarak siga-tabakasını hediye verir diye bir umuda düştü. Vahdettin bunun yerine, ndisine, geride kalan beş karısını emanet etti ve arkadan gönderilmele-i istedi. Sonra savaş gemisinin merdivenlerini tırmanmaya başladı.

Gemiye çıkınca Harington, Padişaha artık İngiliz toprağında ve gü-nlikte olduğunu söyledi ve nereye gitmek istediğini sordu. Vahdettin'in ellikle gitmek istediği bir yer yoktu; Malta adı ileri sürülünce kabul etti. oktoruna, karıları ve kızları için bir mesaj yazdırttı; bunu harem ağala-ndan biri götürecekti. Doktor sinirinden, yazarken bir yanlış yapmıştı. Pa-şah yalnız o anda soğukkanlılığını elden kaçırdı. Öfkeyle doktora döne-k, asıl kendi hakkıyken, maiyetindekilerin şaşkınlığa kapılmasını yüzüne rdu.

Resmî vedalaşmalar bittikten sonra **Malaya** gemisi, Sarayburnu'nu dö-rek Marmara'ya açıldı. Henderson, Elçiliğe dönünce, Rumbold'a yaz-ış olduğu mektuba bir not ekledi: 'Her şey yolunda, Zatışahane 8.45'de **alaya**'daydı. Bütün iş bir aksilik çıkmadan başarıldı. Gittiği için memnu-ım.'

Gerçekten de bu iş, kimse karışmadan ve görünüşe göre Türklerden ıbersiz olup bitmişti. Refet Paşa, Padişahın kaçışının yakın olduğunu se-nlemişti. Babıâli'deki yatağında, ajanı deniz yaverinin raporunu bekler-en; gözüne uyku girmemişti. Güneş doğduktan biraz sonra yaver, telâş inde, saçıbaşı karışık, ayaklarında terlikler, odadan içeri daldı. 'Sultan açtı', diye haber verdi. Köşkün penceresinden, onun İngiliz askerleri eşli-nde bir cankurtarana bindiğini görmüştü. Daha önce bunu belli eden hiç-r belirti olmamıştı. Vahdettin, Merasim Köşkünde gecelemekle, uygula-

dığı hilenin başarıya ulaşmasını sağlamıştı.

Yaver, suçluluk ve korku nöbeti içinde saraydan dışarı fırlamış, aya ğında terliklerle bir buçuk kilometre koşmuş; sonra bir araba bularak, ger kalan dört kilometrelik yolu, yağmur ve çamurun izin verdiği kadar hızl alarak Babıâli'ye gelmişti. Şimdi kendisi ne olacaktı? Verilen görevi yapa mamıştı. Sinir bunalımı içerisinde Refet Paşa'nın insafına sığınıyordu.

Refet Paşa, omzunu okşayarak onu yatıştırdı: 'Haydi git uyu, ben de uyuyacağım,' Yatmadan önce Gazi'ye bir telgraf çekerek, Vahdettin'in gittiğini bildirdi. Birkaç saat sonra uyandığı vakit, gelen cevabı verdiler. Sultan'ın kaçışından kimin sorumlu olduğu soruluyordu. Elinden gelse, 'Ben!' diyecekti. Bunun yerine, 'Hiç kimse' diye cevap verdi. Bu, iyi bir çözüm olmuştu. Milliyetçiler, Padişahı tutuklayıp sürgüne göndermek gibi çirkin bir durumdan kurtulmuşlardı. Kendi isteği ve kâfirlerin yardımıyla kaçmış, haksızlığa uğramış biri gibi görünecek yerde, bütün İslâm âleminin hakaretine uğramak durumuna düşmüştü.

Refet Paşa bundan sonra, aldığı talimat üzerine, Sultan'ın amcazadesi Veliaht Abdülmecit Efendiyi ziyaret ederek, Büyük Millet Meclisinin koşullarına uygun olarak Halifeliği kabul etmesini diledi. Abdülmecit elli dört yaşında, sağlıklı ve aydın bir adamdı. Liberal düşüncelerinden dolayı Abdülhamit tarafından politikadan uzak tutulduğu için, boş vakitlerinde kendini sanata vermiş, Sarayın bahçelerini düzenleyip güzelleştirmiş, musikide usta olmuş; bir tablosu, Abdülhamit'in ölümünden sonra, **Paris Salonu**'nda sergilenecek kadar resim yapmayı da başarmıştı.[5] Koyu bir Müslüman olmasına karşın, çağdaş düşünüşlü bir adamdı. Milliyetçilere karşı da sempati göstermişti. Şimdi, kendisini, Meclis'in kararlarına uymakla yükümlü tutan bir belgeyi imzalayarak Halife oluyordu.

Ertesi gün mebuslar gizli oturumda toplandılar. Rauf Bey, Vahdettin'in Müslüman dünyasına karşı yaptığı çeşitli hainlikleri anlattı ve mebuslardan yeryüzünde Peygamberi temsil edecek yeni birisini seçmelerini istedi. Ulemadan hatırı sayılır biri kendisini destekledi. Önce, tahtından çekilmemiş olan Padişah sorunu halledildi. Arkadan, Halifelik için Abdülmecit'in adaylığı ileri sürüldü.

Hocalar gayrete gelmiş, Halifenin gücü ve görevleri üzerindeki görüşlerini can sıkacak kadar uzun boylu sayıp dökmeye başlamışlardı. Gazi, onları bir süre kendi aralarında çekişmeye bıraktı, sonra iyice bir yola getirdi. Onlara anlattı ki, bu gayet kolay bir sorundur. Bazı konuşmacıların

5 Sonradan Refet Paşa'nın da bir portresini yaparak kendisine hediye etmiştir.

zerinde durduğu gibi, İslâm âlemini değil, sadece Türk milletini ilgilen-rmektedir. Milletin bütün olarak elinde bulundurduğu egemenlik de, Ha-fenin karışabileceği bir şey değildir. Bütün istenilen şey, kaçak Halifenin dirilmesi ve yerine yeni bir dini önderin seçilmesidir. Böylece en sonun-ı, Abdülmecit'in Halifeliği çoğunlukla onaylandı.

Halife, bağlı olduğu koşulları bir bildiriyle İslâm âlemine açıklaya-aktı. Ancak, bunun da hükümetin onayından geçmesi gerekiyordu. İçinde yasete değinen hiçbir şey bulunmayacak, yalnız Meclis tarafından Halife çilmekten duyduğu mutluluğu bildirecek ve Vahdettin'in davranışını ye-cekti.

Abdülmecit'in Halifelik töreni bir cuma günü yapıldı. Milliyetçiler, tö-nin kısa sürmesine özen gösterdiler. Abdülmecit, Fatih'in giydiği gele-ksel sarık ve cübbe yerine, redingot ve fes giymişti. Topkapı Sarayında r Meclis heyeti tarafından karşılandı ve kendisine, üzerine görevinin ko-lları yazılmış bir parşömen verildi. Karşılıklı söylevlerden sonra, Pey-amber'in kutsal emanetlerinin bekçiliğini üzerine aldı. Yalnız, cismani ik-ların sembolü olan kılıç kendisine verilmedi.

Yeni Halife, sonra yanında Refet Paşa ile birlikte Fatih Camiine git-Törene katılan arabaların uzunluğu, Padişah'ın tahta çıkış törenlerini atırlatıyordu. Bu da bazı radikal görüşlü mebusların hoşuna gitmedi. İlk lâmlık namazı, Fatih Camiinde kılındı. Önce, bando yeni İstiklâl Marşı-çaldı. Arkadan, Türkçe hutbe okundu. Son olarak da, Halife, Büyük illet Meclisine bir teşekkür telgrafı gönderdi. Bu telgraf, bazı tutucu me-usların ısrarı üzerine ayakta okundu.

Düşük Padişah Vahdettin ise bir süre villaya yerleşti. Rumbold'un ptığı son görüşmeden sonra, İngiliz Elçiliği, Sultan'ın paralarıyla kıymet-eşyalarının dışarıya gönderilmesine aracılık etmişti. Böylece, yaşaması-bol bol yetecek parası oldu. Gidişinden bir ay sonra harem ağalarından ri, eşleriyle, ailesini alıp götürmek için İstanbul'a geldi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışı ve çöküşünün son perdesi de böy-kapandı.

KIRK ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Lozan Görüşmeleri

İSMET PAŞA, Lozan'a içinde derin bir kuşkuyla gitti. Omuzlarına, istemediği bir sorumluluk yüklenmişti. Değil yalnız kendi meslek yaşamı, ülkesinin geleceği de buna bağlıydı. Komutanı Mustafa Kemal, ona yabancısı olduğu ve herhalde dostça karşılanmayacağı bir alanda görev vermişti. İsmet Paşa, bu serüvene, işin altından kalkamayacağını bile bile, istemeye istemeye girişiyordu. Düşman asker olsa, nasıl dövüşeceğini bilirdi. Ama, ne Avrupa diplomasisini, ne de onun kurnaz şeflerini ve sinsi silahlarını tanıyordu. Daha önce, tedavi için Almanya ve Avusturya'da geçirdiği birkaç hafta dışında, Avrupa'ya ayak basmamıştı. İsmet Paşa, karşısındaki rakiplerin gücünü çok iyi değerlendiriyordu. Gerçi, Lloyd George çekilmişti, ama Lord Curzon, dizginleri hâlâ elinden bırakmamıştı; üstelik, Ortadoğu ülkelerinin gözünde kendi ülkesinin itibarını, Türklerin zararına olarak yeniden canlandırmaya kararlıydı.

Ortada psikolojik bir anlaşmazlık vardı. İtilâf Devletleri Türkleri yenilmiş bir millet sayıyor, Türklerse kendilerini muzaffer olarak görüyorlardı. Türkiye, bütün yenilmiş Orta Avrupa devletleri arasında barışı, görüşme yolu ile sağlayan tek devletti. Ama, bu görüşmelerde avantajlı bir durumu da olmamalıydı. Çünkü, İtilâf Devletleri, ötekileri olduğu gibi, Türkiye'yi de, Versailles Antlaşmasına benzer bir barışa zorlamak niyetindeydiler. İsmet Paşa, Lozan'a, ülkesine büyük devletler karşısında eşitlik sağlamak, saygı kazandırmak umuduyla gelmişti. Bunun yerine, onların kendisine bir yalvarıcı gözüyle baktıklarını gördü.

Konferansa Curzon hâkimdi. İsmet Paşa'nın, görüşmeleri izleyen Madam Georges-Gaulis'e söylediği gibi, 'İngiliz sesi hâlâ çıkıyor, İngiliz yumruğu hâlâ masaya iniyordu.' İngilizler düşmanıydı, kabul. Ya Fransızlar? Onu asıl düş kırıklığına uğratan Fransızlar olmuştu. Kafasında hep Frank-

Bouillon'un hayaliyle, Fransızların Türk tezini destekleyeceklerini um-
ştu. Ancak, Curzon, Paris'ten geçerken, Poincaré ile **Entente Cordi-**
'i tekrar canlandırmayı başarmış ve İsmet Paşa, karşısında İngiliz, Fran-
ve İtalyanlardan kurulu birleşik bir cephe bulmuştu. Lord Curzon, İs-
t Paşa'ya göre, kendisini, 'Hindistan'daki uyruklarından biri' gibi görü-
; Fransız temsilcisi Bompard'a gelince, eski bir Osmanlı veziriâzamı gi-
ona tepeden bakıyordu. Bu durumda İsmet Paşa'nın alınganlığına ve ül-
sinin itibarını zedeleyecek ya da egemenliğini tehdit edebilecek herhan-
bir konuda titiz davranmasına şaşmamak gerekir. Bu yüzden kendisi de
rı iddialı davranıyor, bir engelleme taktiği kullanıyordu.

Bu hazırlıksız giriştiği eskrim oyununda hemen açılıp kapanmayı iyi
ceremediği için, o da kendine göre bir dövüş yolu tutturdu. Sipere girdi.
kadar önemsiz olursa olsun, her noktayı tartışıyordu; iyi işitmediğini
ylüyor, durmadan arkadaşlarına danışıyor, önceden hazırladığı uzunca
meçleri yüksek sesle okuyordu. Boyuna Ankara'ya danışmak için zaman
iyor, cevaplarını hep ilerideki toplantılara bırakıyordu. Bir gün evet de-
ği bir şeyden ertesi gün vazgeçiyordu. İlk günler, Curzon'u da, ötekileri
sinirlendirmişti. Ama, zamanla ağırbaşlılığı, dürüstlüğü, gözle görülen
tenliği saygınlık kazandırdı. Kimbilir, belki de açtığı yıpratma savaşıyla
nunda karşısındakileri yoracak, hattâ yenebilecekti.

Müttefik delegelerin bazıları, yavaş yavaş önlerinde yeni bir Türk tipi
lunduğunu kavramaya başlıyorlardı. Rumbold'un yardımcılarından Sir
Villiam Tyrrell'in, Madam Georges-Gaulis'e söylediği gibi, 'iki çeşit
ürk biliyorduk; biri eski Türk, ki öldü. Biri de Jön Türk, ki o da artık yok
du. Şimdi, ötekilerden çok başka bir tip görüyoruz: İsmet Paşa. Bu, bi-
m için üçüncü Türkü canlandırıyor. Kişiliği, tutumu, konferansı öylesine
kiledi ki, bugün birinci plâna geçmiş bulunuyor. Öyleyse biz de barışı bu
ürkle imzalarız.'

Eski okuldan olan ve hâlâ için için, şu inatçı heriflerin kafasına, 'bir
üzel yumruk indirmek' isteyen Rumbold bile, Türk delegasyonunun yan-
ttığı Ankara psikolojisini oldukça iyi tanıyordu. Londra'ya: 'Misakı Mil-
'de yazılı isteklerden vazgeçebileceklerine pek aklım yatmıyor,' diye bil-
irdi. 'O zaman değil yalnız kınanmayı, harp divanında yargılanmayı bile
öze almaları gerekir.' Öte yandan, İngiltere ile uyuşmak istedikleri de
elliydi. İstanbul'da Henderson'a yazdığı mektupta: 'Sanıyorum ki,' diyor-
lu. 'Türkler savaştan sonra İngiltere'nin dostluğuna güvenebilseler, Rus
lostluğundan vazgeçmek için pek güçlük çıkarmayacaklar.' Bu oldukça ye-
inde bir görüştü. Ankara-Moskova mihveri, İngiliz düşmanlığının doğur-

duğu geçici bir önlemdi. Gazi şimdi İngilizlerle dost olmak istiyordu, aı bunun için daha bir sürü dikenli yollardan geçmek gerekiyordu. Boğazl sorunu, Musul sorunu, Kapitülasyonlar davası gibi.

Boğazlar sorunu, Çiçerin geldikten sonra, aralık ayının başlarında ta tışıldı. İsmet Paşa, konferansın görüşünü anlamak için vakit kazanara Türk tezini savunmak üzere önce ona başvurdu. Çiçerin bu tezi, yüks perdeden çıkan pürüzlü sesiyle, Türk-Sovyet Anlaşması ve Milli Misak çe çevesinde, koruyucu bir tavırla açıkladı. Bunlar sadece bir savunma ama güdüyordu. İki devlet de, Türklerinkinden başka bütün savaş gemilerini b ğazların dışında bırakmak istiyorlardı. Boğazların savunması Türkler hakkıydı. Öte yandan, müttefikler, boğazların milletlerarası hale sokulma sı ve hangi milletten olursa olsun bütün savaş gemilerine açık tutulması g rüşündeydiler.

Curzon, Rus delegesinin söylevini dinlerken 'Mösyö Çiçerin'in rolür unutup, başına İsmet Paşa'nın kalpağını geçirdiğini' sanmıştı. Türklerin g rüşünün de Ruslarınkine uygun olup olmadığını İsmet Paşa'dan ısrarla öğ renmek istedi. O da, müttefiklerin ileri sürecekleri önerileri, dinleme hazır olduğunu bildirdi. Çiçerin şaşırmıştı. İsmet Paşa, sonunda müttefikl rin öne sürdüğü bir boğazlar anlaşmasını, bazı değişikliklerle kabul ett Çiçerin, bunun öncelikle Rusya'ya karşı yöneltilmiş olduğunu söyleyere imzalamak istemedi. Türklerle Rusların arası iyice açılmışa benziyordu.

Anlaşma, boğazların korunmasını, milletlerarası bir komisyona bırak yor ve bütün milletlerin gemilerine geçiş hakkı tanıyordu. Türkler, bir sal dırıya karşı Lozan'daki devletlerin ortak garantisini istediler; ancak bunu yerine Cemiyeti Akvam[1] anlaşması çerçevesinde bir garantiyi kabul etme zorunda kaldılar ki, Ruslar da bu kuruluştan hiç hoşlanmıyorlardı. Türkle re üstünkörü bir güvenlik sağlayan bu anlaşma, on üç yıl sonra, İkinci Dün ya Savaşı'ndan önce, Montreux'de değişikliğe uğrayacaktı. Bunun şimdili böylece kabulü, Mustafa Kemal'in devlet adamı olarak gerçekçiliğini v Türkiye'nin, karşılıklı bir güven içinde, Batılı devletler topluluğuna alın ması konusundaki isteğini belirtiyordu.

Bu anlayış, Türkiye'deki azınlıklar, özellikle Rum ve Ermeniler konu su tartışılırken de kendini gösterdi. Müttefikler, azınlıkların milletleraras bir komisyon tarafından korunmasını istediler. İsmet Paşa, Türk mahkeme lerine bağlı olmalarında ısrar etti. Bu mahkemeler, yeni liberal Türk ka nunlarını temsil ediyordu. Curzon, bu plânı biraz da alayla geri çevirdi

---

1 Milletler Cemiyeti.

nun yerine, İsmet Paşa'ya kaçamaklı bir öneride bulundu. Türkiye, Miltler Cemiyeti'ne girecek ve öteki Avrupalı devletler gibi azınlıklara birkım haklar tanıyacaktı. İsmet Paşa'nın bunu kabul etmesi Lord Curzon'u em şaşırtmış, hem sevindirmişti. Böylece, müttefiklerin Rusya karşısında r kuvvet dengesi sağlamak zorunda olmaları, bu iki nokta üzerinde Türye'nin uluslararası durumunu kuvvetlendirdi.

Bu durum, bütün bu dertleri doğurmuş olan Türk-Yunan ilişkileri kousu dolayısıyla bir kat daha kuvvetlendi. Venizelos, her ne kadar Lloyd eorge'la birlikte romantik yollara sapmış da olsa, aslında bir gerçekçiyi; Mustafa Kemal de öyle. Venizelos, politikasının iflâs ettiğini biliyordu; azi de, kendi politikasının kazandığını. Ama, ikisi de Türkiye ile Yunaistan'ın komşu olarak yaşamak ve birbirlerine duydukları kırgınlıkları nutmak zorunda olduklarını da biliyorlardı. Böylece, konferansta, bu iki aş aktörün aralarındaki anlaşmazlığı, beklendiğinden daha kolay çözdükeri görüldü.

Doğu Trakya ve Edirne sınırları, Millî Misak'a uygun olarak çizildi. 'ürkiye'deki Yunan azınlığı ile Yunanistan'daki Türk azınlığı sorununun rtaya çıkardığı güçlüğü çözmek için yine Cemiyeti Akvam'a başvuruldu. Cemiyet, iki ülke arasındaki zoraki ahali değiş-tokuşunu kontrol edecekti. Böylece birkaç yıl önce, Batı Trakya'daki Türk azınlığıyla, Doğu Trakya' aki Rum azınlığı dışında, ne Türkiye'de, Yunanlı, ne de Yunanistan'da 'ürk kalıyordu. Etnik bakımdan, Bizans ve Osmanlı İmapratorluklarının nemli özelliklerinden olan ırk karışımı da böylece büsbütün sona erdi.

Varsın Meclis istediği kadar homurdansın, Türkler, buraya kadar, Loan Konferansının ilerleyişine sevinmekte haklıydılar. Ancak daha, başta Musul olmak üzere, çözülmesi gereken büyük sorunlar vardı. Türkiye ile ngiltere'nin çıkarları asıl burada çatışıyordu. İngilizler, Musul'u 1918'de, teş-kes anlaşmasından birkaç gün sonra, 'stratejik öneminden dolayı,' müareke koşullarını çiğneyerek işgal etmişlerdi. O tarihte komşu Suriye orlusu komutanı olan Mustafa Kemal, Musul'un işgalini, zamanın sadrazanı İzzet Paşa karşısında şiddetle protesto etmişti.

Musul, İngilizler için stratejik bakımdan önemliydi: Irak sınırının ve Hindistan yolunun savunulması için. Ekonomi bakımından önemliydi: Fransızların kendi isteklerinden vazgeçerek İngilizlere bıraktıkları petrol kaynakları yüzünden. Türkler içinde önemliydi: Sınırların savunulması bakımından Türkler, Musul'un doğal olarak Anadolu üzerinden denize bağlandığını, böylece Anadolu'nun ayrılmaz parçası olduğunu ileri sürüyorlardı. Ancak, Millî Misak sınırları içine alınması, nüfus bakımından tartışma

konusu olabilirdi. Çünkü bu bölgede Türklerden başka, Araplar ve Kürtle de vardı ve onların da kafasında bağımsızlık istekleri belirmeye başlamıştı.

Büyük Millet Meclisi, Musul konusunda çok duyarlıydı; Avam Kamarası ise pek o kadar değil. Barışçı bir politikaya bağlanmış olan Bona Law, 'tası tarağı toplayıp' Irak'tan çekilmek istiyor, Curzon'a söylediği gibi, bir şeye inanıyordu: 'Birincisi, Musul yüzünden savaşı göze alamayız İkincisi, Fransızlar, bize katılmayacak olurlarsa -ki bunun böyle olacağın biliyoruz- Sevres Antlaşmasının kırıntılarını savunmak için tek başımıza Türklerle savaşamayız.' Büyük gazeteler, Başbakanın görüşlerini yansıtıyordu. Lord Beaverbrook, **Daily Express**'te 'Musul, bir İngiliz askerinin kemiklerine bile değmez,' diye yazıyordu. Irak? Bırak! Bataklıklarla, çorak toprakların birleştiği pis bir çöl. 1922 seçimlerinin baş tartışması, gerçekten, Irak'ın boşaltılması konusu oldu. Bununla birlikte Curzon, İngilizlerin Musul'daki çıkarlarını, -savaşın eşiğine kadar- savunmaya kararlıydı. İsmet Paşa, Türk tezini, tarih ve istatistik bilgisi bakımından pek kesin olmayan uzun ve monoton bir konferansla savunmaya girişti. Curzon, bu konuda daha çok şey biliyordu. İsmet Paşa'nın tezini; oradaki Türklerin toplam nüfusun ancak onikide biri kadar olduğunu söyleyerek çürüttü. Üstelik, bunlardan da birçoğu yapılan bir plebisitte, Irak Krallığına katılmak isteğinde bulunmuşlardı. Musul'a gelince, bu da tam bir Arap şehriydi; onu kuranlar da, içinde yaşayanlar da Araplardı. Kürtlerin oturduğu bölgelere gelince, Curzon, İsmet Paşa'ya, biraz alayla, şu cevabı verdi: 'Tarihte ilk olarak, Kürtlerin Türk olduğunu Türk heyeti keşfetmiş oluyor. Şimdiye kadar kimse bunu bilmiyordu.' Curzon, sözlerini sınır sorununun tümüyle Milletler Cemiyeti'ne bırakılmasını önererek bitirdi.

İsmet Paşa'nın suratı bir an için asıldı. Sinirli bakışlarının önüne, boyuna Türkiye Büyük Millet Meclisi dikiliyordu. Hep o eski havayı tekrarlıyor, 'Egemenlik, egemenlik, egemenlik..' diye Curzon'u çileden çıkarıyordu. Önce bu bölgede bir plebisit yapılmasını ileri sürmüştü; sonra sorunun, konferans dışında, Türkiye ile İngiltere arasında görüşülmesini önerdi. Ama, bu görüşmeler sonunda bir sonuca varılmayacak olursa, bunun da azınlıklar sorunu gibi, Milletler Cemiyeti'ne götürülmesine razı olacaktı.

Konferansın, Musul yüzünden yarıda kalma tehlikesi de ortadan kalkınca böyle uzayıp gitmesinden sabırsızlanan Curzon, sonucu hemen almak istedi. Fransız ve İtalyan delegelerini çağırarak, bir anlaşma tasarısı hazırlayıp, altı gün içinde imzalamak üzere, Türklere vermeyi önerdi. Türkler, bunu dört gün içinde kabul etmezlerse, konferans dağılacaktı.

ndisi 4 Şubat 1923'de, Lozan'dan Londra'ya dönmeyi düşünüyordu. Cur-
ı, artık bir çözüme yaklaşmış olan toprak sorunlarıyla kendisi uğraşır-
n, maliye, ekonomi ve Türkiye'deki yabancıların durumu sorunlarını,
ansızlarla İtalyanlara bırakmıştı. İngiltere'den çok, onları ilgilendiren
sorunların çözümlenmesi daha da güçtü. Curzon, kafasını hep siyaset
anındaki anlaşmaya vermiş, öteki alanda çıkacak engelleri hesaba kat-
amıştı. Oysa, Fransızların da gördüğü gibi, bu engeller hiç de küçümse-
cek türden değildi.

Yabancıların ayağının evin eşiğinden kesilmesi, Türk yurtseverinin gö-
nde hiç kalırdı; evin içinden atılmayacak olduktan sonra... Devletin için-
gerçekten bir dizi yabancı devlet yaratan ayrıcalıklarıyla Kapitülasyon-
r, uzak sınırlardaki bir düşman saldırısından daha çok ağırına gidiyordu.
ınkalar, demiryolları, ormanlar, kamu hizmetleri yabancıların denetimin-
eydi. Yabancılar, vergi ve gümrük ödemezlerdi. Davaları, kendi mahke-
elerinde görülürdü. Türkler, asıl bütün bunlara son vermek için canlarını
şlerine takarak dövüşmüşlerdi.

Görüşmeler sırasında Müttefikler, özellikle Fransızlar, Kapitülasyon-
rdan kabul ettirebildikleri kadar çok şey kurtarmak için, Türkler de, ken-
lerini bağlayan bütün bağlardan sıyrılmak için diretiyorlardı. Müttefik-
r, mahkemeler konusunda, yabancı yargıçların yerine danışman ya da
özlemcilerin alınmasını önerdiler. Türkler, bütün bu çeşit önerileri geri
evirdi. Tamirat ve tazminat, Osmanlı borçlarının ödenmesi, Türklerin dı-
arıda ve müttefiklerin Türkiye'deki mülkiyet hakları, ulaştırma, yabancıla-
n vergilendirilmesi, şirketler kanunu, sigorta poliçeleri, kontratlar, imti-
azlar, hepsi; maliye, ekonomi ve ticaret alanlarının kapsamına giriyordu.
Fransızlar, genel olarak, kendilerine tanınmış eski ayrıcalıklar yerine
Türklerle yabancıların arasında eşit koşullarla yeni anlaşmalar yapılması-
a razıydılar. Ancak, görüşmelerde birtakım ince sorunlar ortaya çıkıyor;
önemsiz gibi görünen ufak tefek ayrıntıların altında, bunların bağlı olduğu
önemli ilke farklılıkları beliriyordu. Bütün bu birbirine girmiş durumları
çözebilmek için, İsmet Paşa'nın söylediği gibi, sabır ve zaman isterdi.

Ancak, Lord Curzon'un acelesi vardı. Üstelik kendisini acelesi var-
mış gibi göstererek istediğini daha kolay elde edeceğine inanıyordu. Bazı
arkadaşlarının aksine, karşısındakini hâlâ eski Osmanlı Türkü sanıyor, İs-
met Paşa'nın en yüksek fiyatı koparmak isteyen bir halı satıcısı gibi pazar-
lık ede ede sonuna kadar dayanacağını, sonunda razı olacağını umuyordu.
Bundan önce Doğulularla olan alışverişlerinde, eski ve çürümüş rejimlerle
karşılaşmaya alışıktı. Bunlarda, çıkarlar ilkelerden üstün tutulur ve kişisel

yönetim birtakım uzlaşmaları kolaylaştırırdı.

Ama burada, Curzon'un bir türlü kavrayamadığı yeni bir şey vardı Şimdiye kadar hiçbir Doğu ülkesinde benzeri olmayan, ilkelerin her şeyin üstünde tutulduğu vatansever, milliyetçi bir hareket. Curzon, 'Yeni Türk'ün yöneticilerini, önceden çizilmiş bir programdan ayrılmamaya zorlayan 'millî gururu' pek önemsemiyordu. Meclisin ve aşırıların gücünü küçümsemiş; İsmet Paşa'nın psikolojisini gereği gibi değerlendirememiş, onun meslekten yetişme bir pazarlıkçı olmadığını, üstelik ülkesindeki durumuna da pek güvenmediğini hesaplayamamıştı.

İsmet Paşa'nın dostlarıyla konuşurken, ağzından düşürmediği nakarat, 'Ankara'da ne diyecekler?'di. Kapitülasyonlar konusunda Madam George-Gaulis'e şöyle demişti: 'Bu işte bir adım bile gerileyemeyiz. Yoksa ülkedeki itibarımız bir paralık olur.'Ufukta böylece, konferansın kesilme tehlikesi belirmişti. Anlaşma taslağı, kararlaştırdığı gibi 31 Ocakta İsmet Paşa'ya verildi. O da, Türkiye'nin cevabını hazırlaması için sekiz günlük bir süre istedi. Curzon bu isteği, Fransızlarla İtalyanların yalvarmalarına rağmen, kabul etmedi. Önceden karar verdiği gibi 4 Şubatta Lozan'dan ayrılacağını Türklere bildirdi.

İsmet Paşa, 3 Şubatta müttefiklerden son dakikada birkaç ödün önerisi aldı. O da, hemen öğleden sonra son karşı önerilerini bildirdi. Koşulların yüzde seksenini kabul ediyordu. Bunlar onun görüşüne göre, 'başlıca noktalar üzerinde yeteri kadar bir oy birliği'ni belirtmekteydi. Barış şimdilik bu temeller üzerinde imzalansın; bazı adlî ve ekonomik konularda 'önemsiz görüş ayrılıkları' bulunduğunu gösteren öteki koşullar da arkadan görüşülsündü. Lord Curzon bu öneriyi reddetti. Akşamüstü İsmet Paşa'yı **Beau Rivage** otelindeki odasında bir toplantıya çağırdı. Orada anlaşmanın 'derhal ve olduğu gibi imzalanması gerektiğini' bildirdi. Fransız delegesi Bompard da onu destekledi. Ama İsmet Paşa inat ediyordu. Hukukî garantiler konusunda, genel olarak bir yabancı yardımını kabul etmeye söz verecek kadar ileri gitmiş; ekonomik koşullardan bir çoğuna da evet demişti. Ama, geride kalanları da kabul etmesi, Türkiye'yi bir 'ekonomik köle' durumuna düşürecekti. Müttefiklerin ısrarı ve tehditleri karşısında İsmet Paşa'nın elinden, üzülmüş bir halde, **'Je ne peux pas'**[2] diye mırıldanmaktan başka bir şey gelmiyordu.

Toplantı bitmişti. Curzon gitmeye hazırlanıyordu. Otelin salonu, imza töreninde hazır bulunmak için bekleşen delegelerle doluydu. Hepsi,

2 Olmaz, yapamam.

aşmanın imzalanacağına güveniyorlardı. İsmet Paşa, otelin büyük mer-
eninden indi, melon şapkasını çıkardı, sağda solda bekleyenlere doğru
ıdi, gülümsemeye çalışarak otelden çıktı. Arkasından Fransız ve İtalyan
egeleri çıktılar. Anlaşmanın imzalanmadığı anlaşılmıştı.

Amerikalı gözlemciler son anda bir uzlaştırma denemesine girişerek
ıp Curzon'u buldular. Ancak, Curzon odasında 'kızgın bir boğa gibi' bir
arı bir aşağı dolaşarak, ellerini ovuşturuyor ve yapılacak hiçbir şey ol-
dığını söylüyordu. Oradan ayrılıp İsmet Paşa'nın oteline gittiler. Ami-
Bristol: 'İsmet Paşa'nın çok sarsılmış olduğu gözden kaçmıyordu,' diye
ar. 'Türklere özgü bir jestle birkaç kez yüzünü sıvazladı ve, «Yüreğim
çalanıyor. Çok sıkılıyorum.» dedi.' Kapitülasyonlar üzerinde bir tek
ktada fedakârlık etmeye razı oldu. Bunu gizli olarak bildirdi. Ama buna
şılık müttefikler de, onun, olduğu gibi kabul edemeyeceği ekonomik ko-
larda değişiklik yapmalıydılar. Her şeyden önce, ne olduklarını pek iyi
lamıyordu. Neyi imzaladığını bilmeden nasıl imzalayabilirdi? Amerikalı-
, bu konuda bir uzlaşma teklif etmek için istasyona koştular. Ama Cur-
n'un treni gitmişti. Ertesi gün bütün dünya, Lozan Konferansının, bir an-
şmaya varmadan dağıldığını öğrendi.

İsmet Paşa, Büyük Millet Meclisi görüşmelerinde güvenoyu sınavı ver-
ek üzere, sinirinden titreyerek Ankara'ya döndü.

Mustafa Kemal'in Avrupa devletleri karşısında kazandığı zafer, bu şa-
atacı kuruluşun yönetiminde kolaylık sağlayamamış; bunun tam tersi ol-
uştu: çünkü milletçe birleşmeyi gerekli kılan baskı gevşemiş bulunuyor-
. Muhalefet, ona karşı savaşımını dolambaçlı yollardan sürdürdü. 1922
ralık ayında seçim kanununda bir değişiklik yapılmasını öne sürmüşler-
. Buna göre, yalnız Türkiye sınırları içinde doğmuş ya da beş yıl sürekli
arak yaşamış olanlar mebusluğa adaylıklarını koyabileceklerdi. Böylece
elânik'te doğmuş ve askerlik görevleri yüzünden hiçbir seçim bölgesinde
st üste beş yıl oturmamış olan Gazi'nin adaylığını önlemek istiyorlardı.

Mustafa Kemal, Meclise, sert bir dille, eğer beş yıl bir yerde oturmuş
lsaydı, düşmanlara karşı savaşamayacağını hatırlattı. Eğer düşmanlar,
maçlarını büsbütün elde etselerdi, Tanrı korusun, buraya imza atan efen-
ilerin doğdukları yerler de sınır dışında kalabilirdi. Sonra devam etti: 'Sa-
ıyorum ve sanırdım ki; yabancı düşmanlar, benim canıma kıymak suretiy-
 ülkemizdeki hizmetimden beni uzaklaştırmaya çalışacaklardır. Ama,
içbir zaman hatır ve hayalime getirmezdim ki, yüce Meclis'ten, iki üç ki-
i de olsa, aynı kafada insanlar bulabilsin.'

Şimdi de muhalefet mebusları, Gazi'ye karşı artan güvensizliklerini,

Lozan görüşmelerinin kesilmesi dolayısıyla, özellikle İsmet Paşa'ya ve genellikle hükümete karşı göstermeye kalkmışlardı. Gürültü içinde geçen gizli oturumlarda, birbiri arkasından her gün, şikâyetlerini ortaya döktüler. Mehmetçiğin süngüsü sayesinde bir zafer kazanılmıştı. Ama şimdi, İsmet Paşa'nın diplomatlıktaki becereksizliği yüzünden, bu zaferin meyvaları, Lord Curzon'un dalga ve dalaverelerine feda olup gidiyordu. Türk heyeti, İngilizlerin elinde oyuncak olmuştu. Tüzüğü kimse dinlemiyor, mebuslar yerlerinden fırlayarak ağızlarına geleni söylüyor, görüşmeleri yarı yerinde kesiyorlardı. Birisi: 'Ağlayacak yerde ne diye gülüyorsun?' diye bağırıyor, ötekisi durup durup, 'Barış olmayacak' diye söyleniyordu. Rauf Beyle Gazi oturmuş, bu yakışıksız konuşmaları sabırla dinliyorlar; Gazi arada bir, uygun gördüğü zaman söze karışıyordu.

Konferansın ekonomik koşullardan dolayı kesilmiş olmasına rağmen, mebuslar, İsmet Paşa da dahil, bunlardan bir şey anlamıyorlardı. Bu yüzden, işi uzmanların inceleyip rapor hazırlamaları için Maliye Vekâletine havale ettiler. Onları asıl alevlendiren, Millî Misak'ın kutsal ilkelerine ve Türk topraklarına yöneltilecek bir tehditti. En baskın çıkan sesler: 'Musul'u düşmana satıyorlar!' diye bağıranlardı. Muhalefet, ülkenin bir karış toprağını düşmana verecek bir barışa, savaşı tercih ediyordu.

Rauf Bey, Musul'un önemini kabul etti; Milli Misak sınırlarının içinde bulunduğunu bir daha tekrarladı. Ama, Lozan'daki heyet, altı yüzyıllık bir geçmişi temizlemeye çalışıyordu. Ortada çok çapraşık sorunlar vardı, iyice tartışmaları gerekirdi. Şunu düşünmek lâzımdı. Savaşın yeniden başlaması ülkenin yararına mıdır? Savaş ne kadar sürebilir? Sonuçları ne olabilir?

Mebuslardan biri buna: 'Allah bilir!' diye cevap verdi.

Rauf Bey: 'Şüphesiz,' dedi. 'Ama, Allah da düşünelim diye bize akıl vermiş. Biz de düşündük... Ekonomik sorunlar üzerinde görüşmeye devam edeceğiz. Gerekirse savaşmaya hazırız. Ama oraya kadar barışı kurtarmak için elimizden geleni yapacağız.'

Gazi de Rauf Bey'i izleyerek sorunların kuru bir mantıkla ele alınmasını istedi. Şimdi Musul'u elde tutmakta ısrar ederlerse bunun sonucu, değil yalnız İngiltere'ye, bütün dünyaya karşı savaş demek olurdu. Sorunu bir yıl ertelerse, Musul belki diplomatik yoldan kazanılırdı. Bu olmasa bile, ülke o zaman savaşa daha hazırlıklı hale gelebilirdi. Ancak, savaş heveslilerini susturmak zordu. Bunların başında, Mustafa Kemal'e düşman olan küçük, fakat gürültücü bir grup bulunuyor, basının bir kısmı da bunları destekliyordu. Elebaşıları da, öteden beri Gazi'ye kafa tutmuş olan, şimdi de

stemli bir şekilde karışıklık çıkaran, Ali Şükrü adında yobaz bir Trabzon ebusuydu.

Bir hafta sürüp giden bu tartışmalardan sonra, Gazi artık görüşmeleri ona erdirmek istedi. Hükümetin barışçı niyetlerini bir daha ortaya koydu e Meclis'in Lozan'da görüşmelere yeniden başlaması için kabineye izin ermesini diledi. Bu sefer, daha önce görüşülmüş olan Musul sorunu ele lınacak değildi. Görüşmeler daha çok ülkenin siyasi, idari, mali ve ekononik bağımsızlığını ilgilendirecekti. Ali Şükrü'nün sürekli karşı koymaları azi'nin parlamasına yol açtı: 'Bir haftadan beri ülke için tehlikeli olabileek şekilde konuştunuz. Amacınız nedir?' Ali Şükrü, 'Kimseyi suçlamaya aklınız yoktur,' diye protestoda bulundu. Başka bir mebus: 'Bu Meclis'te üvenlik yok mu?' diye bağırdı.

Bu, büyük bir karışıklık yarattı. Başkanlık etmekte olan Ali Fuat Pa-, düzeni sağlamaya çalıştı, ama mebusları yatıştırmaya olanak yoktu. İki rubun üyeleri, ortalarında Mustafa Kemal, kürsünün önünde karşı karşıya elmiş, birbirlerini suçluyor, tehditler savuruyorlardı. Her an ya bir taban- ya da başka bir silah çekilebilirdi. Ali Fuat Paşa, birden akıl ederek, i düşman grubun ortasında başkanlık çıngırağını salladı. Bu ses, bir an in öteki sesleri bastırdı. O da bundan yararlanarak, oturumu erteledi.

Üyeler verilen aradan sonra, tekrar yerlerini alınca güven oyuna başuruldu. Oylama, Mustafa Kemal lehine, ancak fazla olmayan bir çoğunıkla sonuçlandı. Oylamaya katılmayanların çok oluşu, hükümetle parlaento arasında bir uçurumun oluştuğunu gösteriyordu. Aslında bu bir güensizlik oyuydu.

Meclis'teki Lozan tartışmaları Ankara'da Gazi'nin durumunu sarsabiecek bir bunalıma yol açtı. Ortalığı karıştıranların başında bulunan Ali ükrü yalnız Meclis'te değil, kahvelerde ve sokaklarda da ona dil uzatmakın vazgeçmiyordu. İçkiye düşkünlüğünü ortaya vuruyor, Padişah olmak in, komplo kurduğunu söylüyordu. Günün birinde Ali Şükrü anlaşılmayan ir şekilde ortadan kayboldu. İki gün süren yoğun dedikodulardan ve ailesiin telâşlı araştırmalarından sonra, ne olabileceği sorunu Meclise getiril-. Mebuslar hemen Ali Şükrü'nün öldürülmüş olduğuna hükmettiler. Yok-, ancak bir kasaba büyüklüğünde olan bir şehirde, nasıl olur da bir adam bırakmadan ortadan kaybolabilirdi? Hükümetle Mustafa Kemal'in yanlarına ilişkin birtakım imâlarda bulunuldu. Bazı kimselerin kendilerini anundan da üstün gördükleri bir ülkede uygarlıktan söz edilemezdi. Bu izli hainlerin kafalarını koparmak gerekirdi! Hükümet, hemen bu sırrı özmek ve suçluları cezalandırmak için harekete geçmeliydi.

Birkaç gün sonra, Rauf Bey, Ali Şükrü'nün cesedinin bulunduğunu Meclise haber verecekti. Kuşkular, Gazi'nin Karadenizli muhafızlarının başı Laz Topal Osman üzerinde toplanıyordu. Araştırmalar, suça karışmış olduğunu kanıtlamıştı. Ali Şükrü son kez olarak, Osman'ın muhafızlarından bir yüzbaşıyla kol kola, Pazar Meydanında bir kahveden çıkarken görülmüştü. Daha sonra, Osman'ın evinden acayip gürültüler ve bağırışmalar duyulmuştu. Osman, korkuya kapılan komşularını, iki dikbaşlı askeri dövdüğünü söyleyerek yatıştırmıştı. Ancak ertesi sabah erkenden kapıya bir araba gelmiş ve bir 'eşya' yüküyle çekip gitmişti. Polis kuşkulandı. Osman ortadan kayboldu. Bir süre sonra şehrin dışında, üzerinde sineklerin uçuştuğu taze kazılmış bir toprak kümesi bulundu. Polis toprağı kazınca, ancak birkaç karış derinden, Ali Şükrü'nün bir örtüye sarılmış cesedi çıktı.

Sonradan anlaşıldığına göre Osman, efendisine karşı duyduğu koruyucu bağlılıkla, Ali Şükrü'nün, Gazi'yi öldürmek istediğine inanmış; bunun üzerine muhafızlarından ikisine onu boğdurtmuştu. Gazi için can sıkıcı bir durumdu bu. Düşmanları onu gözden düşürmeye çalışıyorlardı. Hemen harekete geçerek, Osman'a adamlar gönderdi ve suçunu itiraf etmesi için bir şans verdi. Fakat Osman, şiddetle inkâr ediyordu. Tek yapılacak şey, onu ortadan kaldırmaktı. Gazi, kendi güvenliğinden de kuşkulandığı için geceleyin gizlice Çankaya'dan istasyon yanındaki eski bürosuna taşındı. Bir kez daha her yanının düşmanlarla çevrilmiş olduğunu gördüğü için sinirleri çok gergindi. Bu sırada, ertesi sabah, Osman'ın muhafızlarını kuşatma emri verildi. Laz, ölesiye vuruşmayı tercih ederek, teslim olmak istemedi. Mustafa Kemal, bulunduğu istasyondan, tepedeki silâh seslerini duyabiliyordu. Mebuslardan bazısı çarpışmayı seyre çıktılar. Kavga, Osman'ın ölüm halinde yaralı olarak yakalanmasıyla sonuçlandı. Bir sedye üzerinde götürülürken can verdi. Çarpışma sırasında adamlarından on ikisi de ölmüştü.

Rauf Bey, Meclis'te raporunu verdi. Muhalefet, bu olay konusunda elinden geldiği kadar gürültü kopardı. 'Arkadaşının kutsal kalıntılarını' görmüş olan bir mebus, onu ezip parçalamış olan 'bu yabanilere, bu canavarlara' bir ağızdan lânet edilmesini istedi. Ali Şükrü, milletin özgürlüğü ve egemenlik uğrunda can vermiş bir 'öncü'ydü. Ancak, Ali Şükrü ölmemişti, çünkü her ölümde bir hayat gizliydi. 'Ruhu bizimle beraber'di. Mebusların fatiha okumaları için Meclise beş dakika ara verildi. İki mebus, cenazesini Trabzon'a götürmek için izin aldı. Bu sırada Osman'ın cesedi de, Meclisin kapısına asılmış, halka gösteriliyordu.

KIRK DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Lozan Antlaşmasının İmzalanması

USTAFA KEMAL, kendisine kafa tutan bu Meclisi dağıtmak zamanı-
n geldiğini anladı. Savaşı yönetmek için seçilmiş olan Birinci Büyük Mil-
: Meclisi, artık görevini yerine getirmiş, gününü doldurmuştu. Barışı ko-
mak ve Mustafa Kemal'in gerçekleştirmeyi tasarladığı reformları hızla
sallaştırmak için yeni bir Meclis gerekiyordu: Eskisinden daha olgun, da-
ağırbaşlı, sorumluluğunu daha iyi kavramış ve daha kolay yönetilebilir
: kuruluş.

Mustafa Kemal, Rauf Bey'den kabineyi olağanüstü bir toplantıya ça-
ırmasını istedi. Toplantı onun evinde yapıldı ve bütün gece sürdü. Birinci
iyük Millet Meclisi 16 Nisan 1923'de son olarak toplandı. Bu toplantıda,
zı karşı koymalara rağmen, seçimlerden önce son bir önlem niteliğinde
ni bir yasa kabul edildi. Buna göre, daha önceden dini, siyasete âlet
enler için uygulanan hiyanet cezasının kapsamı, Meclisi tanımayanları
saltanatın kaldırılışını kabul etmeyenleri de içine alacak şekilde geniş-
iliyordu. Bundan sonra yeni seçimlere gidildi. Parti adayları, Gazi tara-
ıdan teker teker ve dikkatle seçilmiş, muhalefet adaylarının cesareti de
ce kırılmıştı.

Mustafa Kemal, daha yılın başlangıcında, bu amacı elde etmek için
önlem almış bulunuyordu. Ona her şeyden önce gerekli olan, güvenebi-
eği bir siyasi kuruluştu. Basına, bundan dolayı, yeni bir parti kurmak ni-
tinde olduğunu açıklamıştı. Halk Fırkası adındaki bu parti, Meclis'teki
ıbunun yerine geçecekti. Gazi, fırka programını kaleme almak için ülke-
ı ileri gelen aydınlarını çağırdı. Fırka, sırası gelince, bir bildiri yayınla-
Fırkanın, isteyerek kesinlikten uzak tutulmuş olan programı, yeni devle-
kuruluşundaki temel ilkelerin çerçevesi içinde kalıyor, bunun yanı sıra
takım sınırlı reform önerileri getiriyordu. Mustafa Kemal, tecrübelerine

dayanarak, bu seçimlerde daha belirli ilkelerle ortaya atılmak istemiyor, ileride yeni partinin eliyle yapmayı tasarladığı köklü devrimler üzerinde de, şimdiden açıklamada bulunmaktan kaçınıyordu.

Gazi, bundan sonra halkla daha yakından ilişki kurmak zorundaydı: Bir yandan kendi görüşlerini halka aşılamak, bir yandan da onlarınkini öğrenmek için. Bu düşünceyle Batı Anadolu'da, özellikle son savaş bölgelerinde bir ay sürecek bir geziye çıktı.

O zamana kadar, bütün gücünü savaşa vermiş olduğu için, halk karşısında fazla konuşmuş değildi. Fakat bu bir ay içerisinde halka, vatanseverlik duygularını kamçılayıcı ve öğretici nitelikte otuz dört büyük söylev verdi. Bunlardan bazıları altı, yedi saat sürmüştü. Bu, ileride de çıkacağı yurt gezilerinin birincisiydi ve gittiği yerlerde idare âmirleri ve ileri gelenlerle yaptığı toplantılar bakımından, bundan önce Sivas ve Erzurum'a doğru ilerleyişini hatırlatıyordu. Fakat şimdi her şey açıkta oluyor; Gazi, çevresine toplananlar karşısında konuşuyor, onların sorularını cevaplandırıyordu. O güne kadar hiçbir Türk devlet başkanının, başkentinden çıkıp da halkla yüzyüze konuştuğu görülmüş değildi. Gazi; böylece geçmişten ayrılıyor, yönetenle yönetilenler arasında yeni ve insan insana bir ilişki kurmuş oluyordu.[1]

Türkler artık kendi ülkelerinin yönetiminde söz sahibi olduklarına; milletin, egemenliğini gerçekten elinde tuttuğuna inanmaya başlayacaklardı. Mustafa Kemal'in rejimi, hiç olmazsa dış görünüşüyle, kökünü tabandan alan ve temelden tavana doğru gelişen bir rejim olacaktı. Şimdi giriştiği iş, askeri alanda kazanmış olduğu zaferlerden de, Lozan'da gütmekte olduğu diplomatik savaştan da daha zordu. Çünkü tutucu ve inatçı bir halkın bütün alışkanlıklarını, düşüncelerini değiştirecek köklü bir devrimin temelini atacaktı. Üstelik, halkın yorulmuş, ve artık uzaklaşmış olan düşman tehdidi karşısında, kendini eski umursamazlığına bırakmaya başlamış olduğu bir sırada...

Mustafa Kemal'in karşısına dikilecek başlıca engel, aşırı dindar

1 Gazi'nin kimliği, halk gözünde, birkaç yıl sürece, pek iyi kavranmamıştı. Bir gün Anadolu'da erleri denetlerken, Allah kimdir, nerede yaşar?' diye sordu. Er, hoşa gidecek bir cevap vermek için, 'Allah Mustafa Kemal Paşa'dır. Ankara da oturur,' dedi.

Mustafa Kemal: 'Peki, Ankara neresidir?' dedi.

Er, 'Ankara İstanbul'dadır.' karşılığını verdi.

Biraz ötede, dizide bir başka ere sordu: 'Mustafa Kemal kimdir?'

Cevap: 'Padişahımızdır.'

İrfan Orga: **Phoneix Ascendant.**

evrelerden gelecekti. Bu yurt gezisi sırasında yaptığı konuşmalarda en ok geriliciliğin ve yobazlığın etkilerine karşı koymaya çalıştı. Aynı zamana hâlâ Müslümanlığın savunucusu olarak görünmek zorundaydı. Tutucu alıkesir'de, bir cami minberinden, Müslümanlığın en son ve en büyük in olduğunu, üstelik akıl ve mantığa da dayandığını söyledi. Oradakileri indarlık ve kahramanlıklarından dolayı övdükten sonra, cemaate bundan öyle cuma günleri hutbenin Arapça değil, Türkçe okunacağını bildirdi. öylece herkes anlayabilecekti. Hazreti Muhammed'in, devlet işlerini caide tartışmayı gelenek haline getirdiğini belirterek, kendisi de bir vaaz erdi ve yalnız halifelik üzerinde değil, Lozan görüşmeleri ve -halkımızı siasi alanda eğitecek bir okul olan- yeni Halk Partisinin ilkeleri üzerinde e konuştu.

Daha ilerici bir merkez olan İzmir'de değişik bir yol izleyerek halifeğin, milleti haklı olan egemenlikten yoksun bıraktığını, halkın din propaandası yoluyla, Hilâfet Ordusuna katılmaya zorlandığını daha açık olarak nlattı. Türk milleti, yüz yıllar boyunca 'bu gibi cahil ve bencil adamlara' anarak 'çerden çöpten yapılmış kulübelerde oturmak, karda kışta çıplak yakla dolaşmak' zorunda kalmıştı. Artık bu gibi bağnazlıkları bir yana bıakıp kendine uygun bir yol seçmesinin zamanı gelmişti.

İşte Halk Partisinin işi burada başlıyordu. Parti, sınıf ayrımı gözeteksizin, herkesin mutluluğu için çalışacaktı. Halka çağdaş yöntemleri öğetecek, emeğinden aldığı verimin artmasını sağlayacaktı. Çiftçilere, üretilere yardım yapılacak; İzmir'de toplanacak bir İktisat Kongresi, Yeni ürkiye'nin süngülerle değil, endüstri araçlarıyla kurulduğunu dünyaya österecekti. Daha sonra yaptığı bir gezi sırasında, ülkenin belkemiği olan öylüye karşı beslediği saygıyı, Tarsus çiftçilerine verdiği demeçte şöyle di- getiriyordu:

> **Şimdiye kadar, yani üç buçuk yıl öncesine kadar vatanın birçok unsurları içinde en çok zahmet, güçlük, acı çeken sizdiniz. Herkesten çok çalışan siz olduğunuz halde, en çok sıkıntıyı çeken sizdiniz. Bunun nedeni kimsenin sizinle ilgilenmemesiydi. Sizi düşünen pek az kimse vardı... Sizi ne zaman düşünürlerdi, bunu pek iyi bilirsiniz. Sizi ya savaş olunca, ya da hazinelerini doldurmak için hatırlarlardı... Sizin emeğinizden, fedakârlığınızdan başkaları yararlanırlardı. Artık bundan sonra böyle olmayacaktır. Çünkü her şeyden önce kendinizi düşünecek, kendi evinizi onaracak, kendi geçiminizi sağlayacak, ikinci derecede başkalarını düşüneceksiniz... Bundan sonra da daha iyi çiftçi ve daha iyi asker olacağız.**

Balıkesir ve Tarsus gibi yerlerden sesini Lozan'da işittirmek pek kolay değildi ama, Mustafa Kemal bu küçük Anadolu kentlerinden halkın –savaşlarının meyvasını oluşturan– barış görüşmelerine karşın büyük bi ilgi duyduğunu görüyordu. Sonradan söylediği gibi, Lozan'da:

> **Geçmişte her şeyi hoş görenler, yanlışları yapanlar biz olmadığımız halde, aslında yüzyılların birikmiş hesapları bizden sorulmamak gerekirken, bu konuda da dünya ile karşı karşıya gelmek bize düşmüştü. Millet ve memleketi gerçek bağımsızlık ve egemenliğine kavuşturmak için bu güçlük ve fedakârlıklara katlanmak bizim üzerimize yüklenmişti. Ben, olumlu sonuç alacağımıza kesin olarak güveniyordum. Türk milletinin varlığı için, bağımsızlığ için, egemenliği için ne olursa olsun elde etmeye mecbur olduğumuz esasların, dünyaca tasdik olunacağına da asla şüphe etmiyordum... Konferans masasında istediğimiz, zaten elde edilmiş olan bu hususların usulen açıklanıp onaylanmasından başka bir şey değildi... En büyük kuvvetimiz, en güvenilir dayanağımız, mill egemenliğimizi kazanmış ve onu bilfiil halkın eline vermiş ve halkın elinde tutabileceğimizi fiilen ispatlamış olduğumuzdu.**[2]

Mustafa Kemal'in konuşmaları genellikle bu yolda oluyordu. İstanbu gazetecileri kendisini dinlemek için İzmir'e geldikleri zaman, daha kesin konuştu. Türk milletinin barışı candan istediği üzerinde durdu. Fakat Lozan'daki Büyük Devletler bunu gereği gibi değerlendiremeyecek ve görüşmelerin yine kesilmesine yol açacak olurlarsa, o zaman Türkiye, haklarının tanınması için yeniden silaha sarılmaktan çekinmezdi. Müttefikler, barış istemesini bir zayıflık belirtisi gibi görmemeliydiler. Sözlerini hareketlerle desteklemek için yeni sınıfları silah altına aldırdı, terhis edilmiş olanları da tekrar askere çağırttı. Eskişehir'i askeri bölge ilân etti ve her yana askeri birliklerin birtakım önemli harekâtlara giriştikleri söylentisini yaydı.

Mustafa Kemal, gezisine çıkmadan önce, bozulan sağlığını düzeltmek umuduyla İzmir'e gitmiş olan annesinin, orada öldüğü haberini almıştı. İzmir'e gelince mezarı başında şu konuşmayı yaptı:

> **'Zavallı annem vücudunu, bütün millet için amaç olan İzmir'in kutsal topraklarına bırakmış bulunuyor. Burada yatan annem zulmün, baskının ve bütün milleti felâket uçurumuna götüren keyfi bir yönetimin kurbanı olmuştur.**

2 Gazi Mustafa Kemal: **Nutuk.**

...Mütareke zamanında Anadolu'ya geçtiğim vakit, annemi ıstıraplı bir halde İstanbul'da bırakmak zorunda kalmıştım. Yanımda kendisinin beraberime verdiği biri vardı. Onu Erzurum'dan İstanbul'a gönderdiğim zaman, annem bu adamın yalnız olarak geldiğini öğrenince, benim için Halife ve Padişah tarafından verilmiş olan idam kararının yerine getirildiğini sanmış ve kendisine inme inmiş. Annem, üç buçuk yıl, bütün gece ve gündüzleri gözyaşları içinde geçirdi. Bu gözyaşları ona gözlerini kaybettirdi. En sonra pek yakın zamanlarda onu İstanbul'dan kurtarabildim, ona kavuşabildim ki, o artık manen ölmüş, yalnız maddeten yaşıyordu. Annemin kaybına şüphesiz çok üzülüyorum. Fakat bu üzüntümü gideren ve beni avutan bir nokta vardır ki, o da anamız vatanı mahveden, çökerten yönetimin artık bir daha geri gelmemek üzere yok edilmiş olmasıdır.

...Annemin mezarı önünde ve Tanrı'nın huzurunda and içiyorum, milletin bu kadar kan dökerek kazanmış olduğu egemenliğin korunması ve savunması için gerekirse annemin yanına gitmekten asla çekinmeyeceğim.'

Zübeyde Hanım, İzmir'de Latife'yi görmüş, beğenmişti. Mustafa Kemal de Ankara'ya döndüğünden beri onunla mektuplaşıyordu. Latife Hanım mektuplarında Gazi'ye olan sevgisinden başka, onun işlerine karşı duyduğu ilgiyi de açığa vuruyordu. Gazi de bu ilgiyi karşılıksız bırakmamıştı. Fikriye'yi de kendine göre sevmiş ve arkadaşlığından hoşlanmıştı ama, onu hiçbir zaman nikâhla almayı düşünmemişti. Şimdi, Batılı bir Devlet Başkanı olarak Gazi'ye, halkın gözünde, eğitim görmüş, özgür kadın tipini canlandıracak bir eş gerekiyordu. Çünkü, yurt kadınlarını, bu yolla yetiştirmek dileğindeydi.

Latife Hanım'ın bu rolü oynayabileceğini biliyordu. Hastalığı sırasında annesini ziyaret etmiş olan Latife'yi, onun ölümünden birkaç gün sonra gidip evinde gördü ve derhal evlenmelerini teklif etti. İlâna, törene filân gerek yoktu. Latife Hanım, birkaç saat izin istemişti. Ertesi gün, Müslüman geleneklerince evlenme günü sayılan perşembe değil, bir pazartesiydi. Gazi, Latife Hanım'ı yanına alarak bir kadıya gitti ve hemen nikâhlarını kıymasını istedi. Kadı, önce çok şaşırdı. Sonra kendini toplayarak kabul etti. Evlenme töreni, Latife Hanımın babasının evinde, Batı göreneklerine uygun olarak yapıldı. Gelinle güveyin nikâhtan önce birbirini görmemelerini şart koşan İslâm törelerinin aksine, yan yana bir masaya oturarak and

içtiler. Mustafa Kemal'in şahitliğini, Kâzım Karabekir Paşa yapmıştı.

Latife Hanım, Ankara'ya yerleştikten biraz sonra, Gazi, onunla birlikte Güney Anadolu'nun bellibaşlı şehirlerinde bir 'balayı gezisi'ne çıktı. Peçesiz eşini, onun da yardımıyla gerçekleştirmek istediği toplumsal devrimlerin canlı bir sembolü gibi tanıtıyordu. Türk kadını, bundan böyle erkek karşısında köleliği belirten bu gereksiz yükten kurtulmalı; erkeğin yanında onun da kendine özgü bir yeri olmalıydı. Kadına, çağdaş uygarlık çerçevesi içinde saygı gösterilmesi gerekirdi, tıpkı kendisinin gösterdiği biçimde. Latife Hanım, bunu belirtmek için, ayağında onun gibi külot pantolonla, siyah sıkma başının altında yüzü, meydan okurcasına açık, yanıbaşında duruyordu. Bir geçit resminde, ata, erkek gibi binerek yanında yer almış. Gazi onu bir yavere benzeterek, bu halini beğenmişti.

Mustafa Kemal, eşine karşı nasıl davranılmasını istediğini hemen belli etti. Adana'ya geldikleri zaman, şehrin hanımları, Latife Hanım'ı evlerinde misafir etmek istediler. Ancak, Gazi bunu kesin olarak reddetti: 'Karım benimle birlikte kalacaktır,'dedi. Artık harem-selâmlık, kaç-göç gibi şeylerin ortadan kalkması gerekiyordu. Latife Hanım'ın ne kadar kültürlü olduğunu etrafa göstermekten hoşlanıyordu. Ondan, yüksek sesle Byron'dan bir şiir okumasını istedi, bundan kimse bir şey anlamadı. Arkadan Victor Hugo'nun bir şiiri geldi. Bunu da yarım yamalak anlayabildiler. Latife Hanım, Yunan eserlerine de çevirmenlik yapınca, Gazi etrafına gururla, 'Bakın ne mükemmel bir karım var!' demek ister gibi baktı.

Her gittiği yerde, gezisinin demokratik karakterini ortaya koymaya çalışıyordu. Doğulu görevlilerin pek hoşlandıkları o karşılıklı hediyeler alıp verilen, şatafatlı nutuklar çekilen resmi törenler geçmişte kalmıştı artık. Gazi, halkla kaynaşmak, kendisinin halktan ayrı olmadığını göstermek istiyordu. Mersin'de Belediye Başkanı, bir akşam yemeğinde, kendi eliyle hizmet etmek istemiş, bunu da pek becerememişti. Gazi, sinirlendi ve öfkeyle, 'Otur yerine, Allah aşkına,' diye çıkıştı. 'Sen belediye başkanı mısın, yoksa garson mu?' Daha sonra bir havaî fişek gösterisinde, Latife Hanım'la kendisine hazırlanan yaldızlı tahtlara oturmayı reddederek basbayağı iki sandalye getirtti ve halkın arasında yer aldı.

Ancak, Latife Hanım'ı böyle açık gezdirmesi, birtakım kimselerin hoşuna gitmiyordu. Kadın-erkek ayrımının hâlâ güçlü olduğu bir ülkede gelenekleri kökünden sarsan bir davranıştı bu. Etkisi bazen olumlu oluyor, çoğu kez de kendisine karşı girişilen propagandalara konu teşkil ediliyordu. Gericiler, gazetelerde eşiyle beraber çıkan resimlerini elden ele dolaştırarak, 'Bakın, karısını nasıl açık saçık teşhir ediyor,' diye gösteriyorlardı.

Mustafa Kemal'le Latife Hanım, dışarıdan bakılırsa, anlaşmış bir çift i görünüyorlardı. Ancak kendi aralarında, kısa zamanda, birtakım anmazlıklar başgöstermişti. Bunlar içki yüzünden çıktı. Yolculukları uzaça, Gazi, yorgunluk bahanesiyle, daha çok içmeye başlamıştı. Latife nım da bunun önüne geçmek için birtakım hilelere başvurdu. Konya'da dıkları son gece, bir ajans muhabiri gelerek, Gazi'nin son nutku üzerinki haberleri, bir kez de kendisiyle gözden geçirmek istemişti. Mustafa mal bunu beğendi, nutkun da mükemmel olmasıyla övündü, sonra Lati-Hanım'a dönerek, 'Söyleyin de şu çocuğa bir kadeh rakı getirsinler,' de- Muhabir, Gazi'nin de bir kadeh içmek istediğini anlamıştı. Ancak Lati- Hanım, bütün şişelerin bavullarla beraber trene gönderilmiş olduğunu ledi. Mustafa Kemal birden kızarak bağırmaya başladı: 'Misafirimiz lmiş, ona bir kadeh rakı da mı vermeyeceksiniz?' Latife Hanım baş eğk zorunda kalarak içkilerin getirilmesini emretti.

Şimdi Meclis de feshedilmiş olduğuna göre, 'İsmetçik', Lozan'a dönebirdi. Konferansın ölçüsü ve kuruluşu değişmişti. Artık masanın etrafında lananlar, milletlerarası heybetli devlet adamları değildi. Lord Curzon kip gitmiş, yerini Rumbold almıştı. Fransızları da, Türkiye'de görevli an General Pellé temsil ediyordu. Yüce şöhretlerinden yoksun kalmış an konferans, Rumbold'un dediği gibi 'sönmüş bir balona' benzemişti. lında ise, konferansın kuruluşu, askıda kalan sorunlara paralel olarak ğişmişti. Siyasî sorunlar daha önce çözümlenmiş; geriye ekonomik ve ali işleri kapsayan konular kalmıştı. Kapitülasyonları ilgilendirdikleri n çok karışık ve çetin olan bu konuların üzerine eğilecek kişilerin, dev- adamlarından çok, teknik uzmanlar olması gerekiyordu.

'Ankara yabanisi,' bu sefer, konferansa daha iyi hazırlanarak gelmiş- Meclis, işini Rumbold'un sandığından daha çabuk görmüş; İsmet Pa- da elinde yabancı kontrol sisteminin tümünü içine alan, olumlu bir karşı eriyle dönmüştü. Bunlar özellikle, Fransız yatırımlarını ilgilendiriyordu. ansızlar, baştan beri uzlaşmaz davranmışlar; tazminat, Osmanlı borçları zlerinin altınla ödenmesi, savaştan önce Osmanlı hükümetinden koparları ayrıcalıkların tanınması gibi konularda sıkı sıkı pazarlığa girişmişrdi.

Son zamanlarda bir 'açık kapı' siyaseti güden Ankara'nın Amerikalırla uygun şartlarla alışverişe başlaması, onların da böylece ekonomik ala- sokulmaları, Fransızların tutumunu büsbütün sertleştirmişti. Büyük Mil- Meclisi, Rauf Bey'in isteğine uyarak, Amerikan Chester Grubu'na, deiryol, liman yapımları ve buna benzer kalkınma projeleri üzerinde izin

vermiş; grup temsilcilerinin Ankara'da iyice yerleşmesi Avrupalı rakipleri bir kat daha kuşkulandırmıştı.

Konferansta gözlemci olarak bulunan Amerikan Büyükelçisi Grew bu yüzden Fransızlar karşısında dayanması için İsmet Paşa'yı destekliyor ve İtilâf Devletlerinin savaşa yeniden başlayacakları yolundaki korkularını yatıştırıyordu. Anlattığına göre, Müttefikler bir gece, sabahın ikisine kadar süren yedi saatlik bir toplantı sırasında İsmet Paşa'ya öyle yüklenmişlerdi ki, New-York Zenci mahallesindeki karakolda geçen bir soruşturma bunun yanında kibar bir yemek sohbeti gibi kalırdı.' İsmet Paşa, Rumbold'un İstanbul'a bildirdiği gibi 'örsle çekiç arasında' kalmıştı. Büyük Millet Meclisinde karşılaştığı güçlükler, sinirlerini bozmuştu. Ülkedeki muhalefet mebuslarının, bu ara seçimler dolayısıyla susmuş olsalar bile, onu gözden düşürmek için fırsat kolladıklarını biliyordu; öte yandan Rauf Bey onu sabırsız bir telgraf bombardımanına tutuyor, iki ayağını bir pabuca sokarak büsbütün telâşlandırıyordu.

Meclis'te, İsmet Paşa'yı savunmak dürüstlüğünü göstermiş olan Rauf Bey, onun diplomatlığına pek güvenmiyordu. O da, şimdi Lozan'dan kabineye gönderdiği raporlarda, hemen geri çağırılmasını gerektirecek kadar kuşku veren, uzlaşma yanlısı bir tutum takınmıştı. Rauf Bey olsa, denizcilere özgü yöntemlerle başka türlü davranırdı. Müttefiklere karşı kullanılacak taktik 'ister al, ister bırak' olmalıydı. Kabine, İsmet Paşa'yı belirli öneriler ileri sürmekle görevlendirmişti. Onun da yapacağı, bunların tümü üzerinde ısrar etmek ve perakende pazarlıklara girmekten kaçınmaktı. Öte yandan, İsmet Paşa da Ankara'nın kendisine hiçbir hareket özgürlüğü tanımamış; değil yalnız görüşülecek konuları, hattâ görüşme biçimini bile dikte etmiş olmasından yakınıyordu. Yardımcısı da, Rauf Bey'in emektar **Hamidiye**'nin kaptan köprüsünden komuta eder gibi talimat verdiğini söylüyordu.

İsmet Paşa da, gitgide, 'Rauf Bey'in Gazi'ye bildirmeden talimat vermekte olduğu' kuşkusuna kapılmış ve 'görüşmelerin ciddi ve nazik bir döneme girdiğinden söz ederek, Mustafa Kemal'in bizzat durumu izlemesini' istemişti. Gazi, bunun üzerine şimdiye kadar Rauf Bey'e saygı göstererek katılmadığı kabine toplantılarında bulunmaya ve arada sırada hükümet kararlarını kendisi kaleme almaya başladı. Ancak, kendi deyimiyle, 'iki tarafa karşı takındığı tutum yumuşak olmadı ve bir tarafa hak vererek öbür tarafı susturmak sistemini uygulamadı.'

Haftalar gelip geçiyor, konferans sürüp gidiyordu. Sinirler gerilmeye başlamıştı. Bir gün Rumbold, öylesine çileden çıktı ki, 'Türklerin tutumu

ıreğimi bulandırıyor,' (**m'écoeure**) diye bağıracak kadar ileri gitti. İsmet aşa bunu, tam tersine anlayarak, 'yüreklendiriyor' sanıp, gülümseyerek ırşıladı. 'Ömründe hiç bu kadar yorgunluk duymadığını'söylüyordu. Yeşil **hartreuse** likörüne dadanmıştı; bu arada, sırasıymış gibi, şiddetli bir ök-rüğe tutuldu. Rauf Bey'e karşı kızgınlığı arada bir alevleniyor; görüşme-rin bütün ayrıntılarıyla Ankara'dan yürütülmek istenmesinin, 1877'de uslarla olan savaşın saraydan yönetilmesinden farkı yoktu, diyordu. Bir eresinde, kendi yerine Rauf Bey'in konferansa gelmesini istedi ve Musta- Kemal'den sert bir karşılık aldı.

Ne İtilâf Devletleri ne de Türkler savaş istedikleri için, sorun her addeye bir formül bulmaktı; en sonunda, özellikle İngilizlerin uzlaştırıcı balarıyla, herkesin durumunu kurtaracak birtakım formüller bulundu. orç sorunu, ileride yapılacak anlaşmalara bırakıldı. Tazminat isteklerin-en vazgeçildi. Ekonomik ayrıcalıklar konusu, değerlerine göre, Türk ya-larına uygun olarak ele alınacaktı. Geçici bir süre için, belirli sayıda ya-ıncı adli danışmanlar kabul edildi. Mustafa Kemal, anlaşma imzaya ha-r olduğu sırada 'her çeşit Kapitülasyonun kökünden ve ebediyen kaldırıl-ış olduğunu' haklı olarak ileri sürecekti.

Rumbold, Kral Beşinci George'a yazdığı bir mektupta, bu anlaşmayı, ek parlak olmasa bile, en az kötü koşulları kapsayan bir belge' diye nite-di. **The Times** ise 'bir cömertlik ve âdillik örneği' diyor ve Türklerin kon-ranstaki tutumunu överken, 'Acaba Türkiye, bir mucize ile, uygar bir evlet mi oldu?' diye soruyordu. Barış, 24 Temmuz 1923 günü, Lozan Üni-ersitesinin, duvarları ağır örtülerle kapalı tören salonunda, Rumbold tara-ndan imzalandı. Bir tek o, **Daily Express**'in yazdığına göre, 'Ascot at ya-şlarındaymış gibi' başına gri bir silindir şapka giymişti.

Mustafa Kemal, İsmet Paşa'yı telgrafla kutladı: 'Ülkeye bir sürü ya-rlı hizmetlerden ibaret olan ömrünüzü bu kez de tarihi bir başarıyla taç-ndırdınız.' Rauf Bey'in bir gün geç gönderdiği tebrikleri, daha isteksiz r tondaydı. Kendisi adına hazırlanan telgrafı gördüğü zaman: 'Bu müs-eddede âdeta her işi yapan İsmet Paşa'ymış gibi gösteriliyor. Biz, burada, r şey yapmadık mı?' demişti.

Barışın imzalandığını haber vermek için Ali Fuat ile Rauf Bey, Çan-ıya'ya birlikte gitmişlerdi. Yataktan yeni kalkmış olan Mustafa Kemal nları, sırtına sabahlık diye geçirdiği bir Arap maşlahıyla karşıladı. Tarihi lgrafı okurken heyecanlandığı gözle görülüyordu. Sonra kendini topar-yarak, 'Doğrusu,' dedi, 'barışın imzalanacağını ben de umuyordum ama, n günlerde içime bir tereddüt ve şüphe düşmüştü. Bu adamların

son anda düşüncelerini değiştirmelerinden hep çekiniyordum. Beni çok sevindirdiniz. Teşekkür ederim.'

Rauf Bey kısa ve heyecanlı bir konuşma yaparak bu başarının, başta Mustafa Kemal olmak üzere, Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşaların eseri olduğunu söyledi. Kendisi de onlarla birlikte çalıştığı için mutluydu. 'Tâ Amasya'dan beri,' diye açıkladı, 'içimden elinizi öpmek geliyordu. Ama bu dileğimi açığa vuramıyordum. İzin verirseniz, elinizi şimdi öperek, her zaman içimde olan bu duyguyu belirtmiş olayım.'

Gazi, böyle bir hareketin gereksiz olduğunu söyleyerek, elini vermedi. 'Sizin ülkeye ettiğiniz hizmetler, bizimkinden aşağı kalmaz,' dedi.

Hepsi de heyecan içindeydiler. Sakinleşmek için birer kahve içtiler. Latife Hanım misafirleri yemeğe alıkoydu. Gazi, İsmet Paşa'nın Ankara'ya dönmek üzere Lozan'dan ayrılmış olduğunu söyledi. Rauf Bey'in: 'Evet, ayrılmış ve izninizle ben de ayrılmak istiyorum,' demesi onu şaşırttı. Rauf Bey, artık barış imzalanmış olduğuna göre, başvekillikten çekilmek, İkinci Meclis toplanıncaya kadar, kendi seçim bölgesi olan Sivas'a gitmek istediğini söyledi. Çok çalışmış, yorulmuştu; midesinden de rahatsızdı. Sonunda gerçek nedeni açıkladı: İsmet Paşa'nın Lozan'da değil yalnız kendisine, bütün kabine üyelerine karşı takındığı tutum. 'Ben, şahsen bir daha İsmet Paşa'yla yüz yüze gelmek istemem. Onunla birarada çalışmama da olanak yoktur. Barışı kendi imzaladığına göre, koşullarını uygulamak da ona düşer kanısındayım.'

Gazi: 'Yani geldiği zaman kendisini karşılamak da mı istemiyorsun?' diye sordu. Rauf Bey: 'Hayır,' dedi. 'Beni bağışlayın. Fakat bu kadar haksız saldırıdan sonra, İsmet Paşa'yı bir daha görmek istemem.'

Mustafa Kemal onu yatıştırmaya çalıştı. Ancak, Rauf Bey çekilmekte ısrar etti. Bunun asıl nedeni, yalnız İsmet Paşa ile arasındaki anlaşmazlık değildi. Gelecekten de çekiniyordu. Taarruzdan önce Refet Paşa'nın evinde geçirdikleri geceyi ve Mustafa Kemal'in barış imzalanır imzalanmaz olağanüstü yetkilerini bırakmak konusunda verdiği sözü unutmamıştı. Şimdi barış imzalanmıştı, ama o, böyle bir şeye niyetli görünmüyordu. Tersine, bu yetkileri yeni bir partinin başına geçerek daha güçlendirmeyi tasarlıyor ve Rauf Bey'in düşüncesine göre, yeni Türk devletinin demokratik gelişmesine daha baştan engel oluyordu. Kuşkularını, her zamanki açık sözlülüğüyle Gazi'ye anlattı. Onu, partiler ve kişiler üstünde, yön tutmayan, arabulucu bir devlet başkanı durumunda görmek istediğini söyledi. Oysa, şimdi Gazi, gündelik politikaya karışmış bulunuyordu.

Ali Fuat Paşa da, Rauf Bey'in bu düşüncelerini paylaşmaktaydı. Halk

rkası kurulurken, Gazi'nin parti ile birlikte olmasının, demokrasi yolun-
ıki bir ülkede, başka partilerin gelişmesini önleyeceğini ileri sürmüştü.
erçekten de, son seçimler sırasında Gazi'nin hem parti başkanı, hem de
ışkomutan olarak, güçlü mevkiinden yararlanması, herhangi bir muhalif
rubun ortaya çıkmasını önlemişti.

Şimdi, barışı izleyen siyasi dönemin baş sorunu bu olacaktı: Gazi'nin
endisiyle, Rauf Bey ve ötekilerin tasarladığı demokratik kuvvetler arasın-
ı iktidar savaşı. Mustafa Kemal şu sırada bu konuda bir tartışmaya giriş-
ek istemiyordu. Rauf Bey'in çekilmesinden dolayı üzüntülerini bildirdi.
da: 'Üzülmeyin Paşam,' diye karşılık verdi. 'Bu ülkeyi bir düzine namus-
ı adamla yönetebilirsiniz.' Sonra Sivas'a hareket etti. İstasyonda kabine
rkadaşları ve dostları tarafından uğurlandı. Gazi, Fethi Bey'i Başvekilli-
e atadı. Niçin İsmet Paşa'yı seçmediğini soranlara: 'Onu sonrası için sak-
yorum,' diye cevap verdi.

Ali Fuat Paşa, Meclis İkinci Başkanı olarak kalmaya şimdilik razı ol-
ıuştu. Fakat, üç ay sonra, Mustafa Kemal'in tek parti yönetimine karşı gü-
ensizliğinden dolayı, o da çekilerek askerliğe döndü. Gazi'ye sormuştu:
Senin şimdi apotr'ların kimlerdir; bunu anlayabilir miyiz?' Baştan savma
ir cevap aldı: 'Benim apotr'larım yoktur. Memleket ve millete kimler hiz-
ıet eder ve hizmette liyakat ve kudretini gösterirse, apotr onlardır.'

Rauf Bey'in gidişinden birkaç gün sonra, İsmet Paşa, konferanstaki ar-
adaşlarıyla birlikte Ankara'ya döndü; resmen karşılandı, alkışlandı. Ga-
i, Çankaya'da şerefine bir ziyafet verdi. Yemekten önce, konferans üze-
inde tartışmalar yapılırken, İsmet Paşa, Rauf Bey'le kabinenin kendisine
ıkardıkları güçlüklerden duyduğu üzüntüyü belirtmekten kendini alamadı.
Gazi'ye: 'Karşılaştığım bütün güçlükleri yalnız siz çözdünüz, yardımıma
oşup beni kurtardınız. Siz olmasaydınız, Lozan'dan cenazem gelirdi be-
im, cenazem!' dedi.

Fethi Bey, sinirlenerek ona: 'Tenkit ettiğiniz kabinede ben de var-
ım,' diye hatırlattı. İsmet Paşa kendisine ters bir cevap verdi. İkisi de öf-
eyle yerlerinden fırladılar. Kadınlar telâşlandı, erkekler araya girerek ta-
afları yatıştırdı. Gazi yemeğe başlama emrini verdi. Ancak, yemekte çok
z konuştu. Konukların üstüne kara bir bulut çökmüştü. İsmet Paşa'nın dö-
üşü, bu sıkıntılı hava içinde kutlandı.

Hükümet, anlaşmayı yeni Meclisin onayına sunarken, Millî Misak sı-
ırları içindeki topraklardan bir parçasının bile verilmemiş, bu sınırlar öte-
inde de herhangi bir toprak kazancı düşünülmemiş olduğu üzerinde
önemle durdu. İsmet Paşa anlaşmayı, 'bütün bir devir süren savaşın sonu'

olarak niteledi. Türkiye bir imparatorluk değildi artık, zaten geçen elli yılda bu, onun için sadece zararlı olmuştu; Türkiye şimdi egemen bir devletti, uluslararası alanda herhangi başka bir devlet gibi, kendi gücüne güvenen, bağımsızlığını sakınan bir devlet.

İsmet Paşa, yıllar sonra bu anlaşmayı, tarihi perspektif içinde değerlendirdiği vakit, bunun sürekli bir barış aracı olduğunu söyler. Çünkü 'İki taraf da çarpışmaktan büsbütün bıkmış ve yapılan fedakârlıklar tahammülü aşmayacak, haklı görülebilecek sınırlar içinde kalmıştı.'

Gerçekten de bu, Birinci Dünya Savaşından sonra, yenik düşmüş Orta Avrupa Devletlerinden birinin galip devletlere kendi koşullarını kabul ettirerek imzaladığı tek antlaşmadır. İkincisinden sonra da, gelecek için sürekli bir barış aracı olarak ayakta durabilmiştir. Bu da, anlaşmanın yapay kuramlara değil, gerçek olanaklara dayanmasındandır. Bunun şerefi, herhangi bir genişleme hevesinden kendini alıkoyabildiği için, önce Mustafa Kemal'in, sonra da bu sınırlı amaçlara varmak yolunda gösterdiği sabır ve inattan dolayı, İsmet Paşa'nındır. İkisi de Müttefik Devletler arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanmayı iyi bilmişler, ikisi de sabırlı davranarak, Musul ve Boğazlar gibi, uluslararası çapraşık sorunlara yol açan ve hemen çözümlenmesi mümkün olmayan sorunları ilerideki görüşmelere bırakmak akıllılığını göstermişlerdir.

Antlaşmanın imzasından iki buçuk ay sonra, Müttefik Kuvvetleri İstanbul'u boşalttılar. Bu, Harington için önemli bir gündü. Her biri en aşağı bir seksen boyundaki erlerden kurulu, renkli muhafız alayı ortasında atına binmiş boğaz kıyısında ilerlerken, Türkler onu alkışlamaktan kendilerini alamadılar. Rıhtımda, öteki müttefik kıtalarıyla Türk birlikleri tarafından karşılandı. Büyük bir kalabalık, askerlerin arkasına yığılmış, sıkıştırıyordu. Harington, Türk bayrağını selâmladığı zaman kordon yarıldı ve o, 'daha ne olduğunu anlamadan, karısıyla kendisi arasına giren on beş bin Türkün ortasında kalıverdi.' Arabic gemisine bindi. Gemi bütün düdüklerini öttürmeye başladı. Malborough gemisi de Auld Lang Syne'i çalarak yanında gidiyordu. Bütün Birinci Dünya Savaşı'ndan daha uzun sürmüş olan bir işgal, böylece sona ermişti.

Bundan sonra Gazi, Türkiye'nin toprak bütünlüğünün bir belirtisi olarak İstanbul yerine Ankara'nın devlet merkezi olmasına karar verdi. Meclise bunu öneren bir yasa tasarısı sundu. Basın ve koyu İstanbullular, bu öneriye, şiddetle karşı koydular. Halifeliğin merkezi olan İstanbul'un devlet merkezi olarak da kalmasında ısrar ediyorlardı. İstanbul dört yüz yet-

ş yıldır merkez olagelmişti. Ondan önceki bin yüz yıllık Bizans dönemi ayrı.

Uzaklığı, sert iklimi, ilkel görünüşü, uygar bir kent için çok gerekli ın su ve daha bir sürü şeyin bulunmaması dolayısıyla, Ankara başkent olıya elverişli değildir, deniliyordu. Buna karşılık, düşman akınlarına kargüvenli bir stratejik ve coğrafi konumu vardı. Ayrıca, Milli Mücadele'ı sembolü olarak, mistik bir değer kazanmıştı. Üstelik, Gazi, öteden besürüp gelen ahlâksızlığı, sinsi gelenekleri, entrika alışkanlıkları yüzünn İstanbul'a karşı derin bir güvensizlik duyuyordu. Gençliğinde, Osmanİmparatorluğunun çöküşe mahkûm oluşunu, Osmanoğullarının Anadonun sert yaylasını bırakıp boğaz kıyılarına yerleştikleri tarihe bağlamış ğil miydi?

Mebusların çoğu Anadolulu oldukları için, Mustafa Kemal, tasarıyı eclis'ten geçirmekte güçlük çekmedi. Kanun maddesi şöyleydi: 'Türkiye vletinin makarrı idaresi,[3] Ankara şehridir.' İstanbul, hilâfet merkezi olak kalıyor; Ankara, Meclisin merkezi, dolayısıyla başkent oluyordu. Bunn sonra İstanbul da, Dersaadet, Konstantiniye gibi çeşitli adlarla değil, lnızca İstanbul olarak adlandırılacaktı.

İdare merkezi.

ÜÇÜNCÜ KESİM

Türkiye Cumhuriyetinin Doğuşu ve Yükselişi

KIRK BEŞİNCİ BÖLÜM

Cumhuriyetin İlânı

NKARA'da, Lozan'dan sonra, 'Savaş bitti,' diyorlardı. Oysa, savaş bitiş değildi. Makedonyalı Mustafa Kemal, amaçlarından birincisini elde mişti. Türkiye'yi kurtarmış, canlandırmış; düşmanlarla sarılı, dağınık, ırçalanmış bir imparatorluktan, ileride dost olabilecek milletler tarafınn tanınan yoğun, katıksız bir devlet çıkarmıştı. Amacının büyük önemi, çülü yöntemlerle kıvama gelip, kızgın bir canlılığın aleviyle çelikleşek, bu sonuca erişmeyi sağlamıştı. Gerçekleri kavramayan bir ortamda, r gerçekçi olarak, gözünü bir tek amaca dikmiş, elde edebileceği şeyin olduğunu görmüş ve hem kendisinden kuşku duyan dostlarına, hem de de edilemeyecek şeyler peşinde koşan düşmanlarına karşın, onu kovalaıştı. Bu iş için yüksek bir önsezi, kendi tabiatıyla çelişen ve ancak büyük r iç disiplinle kazanılabilecek bir sabır gerekliydi. Ayrıca temel sorunla- sezmek ve dost düşman herkesin psikolojisini anlamak, sorumluluğunu avramak ve onu kesinlikle kullanmak da şarttı. Mustafa Kemal, gençliinden beri şiddetle arzuladığı iktidarı, bu nitelikleri sayesinde, en sonuna elde etmişti. O zamanlar 'Önemli bir adam olacağım,' diye yüksekten ıyordu. Şimdi, acılarla geçen yıllardan sonra, kırk iki yaşında, gerçekten nemli bir adam olmuştu.

Aslında yaptığı iş, bütün siyasî yankılarına rağmen, bir askerin -planıma, örgütleme, ani karar verme ve harekete geçme konularında ustalaşuş bir adamın- işiydi. Şimdi yapacağı iş için daha fazla bir şeyler gerekiordu: Bir devrimcinin, bir peygamberin, bir devlet adamının nitelikleri. Yurdunu kurtardıktan sonraki amacı, yeni bir yurt yaratmak olacaktı. Türk oplumunu kökünden değiştirmek istiyordu, şeriata dayanan Ortaçağ yapısı ir toplum sistemini süpürüp atarak yerine Batı uygarlığına dayanan yeni, ağdaş bir düzen getirmek.

Bu yeni çabasına da yine bir asker gibi düşünerek girişti. Zaferin üze rine yatıp dinlenmek yoktu; yine Gazi'nin komutasında bu yeni savaşa gi rişmeden önce gevşemek de yoktu. Bu seferki savaş maddi değil, manev silahlarla yapılacaktı. Fakat usul ve taktik bakımından ötekinden farklı de ğildi. Önceki gibi, adım adım gerçekleştirecekti. Yalnız, şimdi inisiyati kendi elinde olduğu için, daha hızlı olacaktı. Planlarında ileriyi gören ama uygulamalarında deneyci olan Mustafa Kemal daha 1920'de 'Mille tin vicdan ve geleceğinde sezinlediği gelişim yeteneğinin kafasının içinde milli bir sır gibi gizli kalmasına ve vakti gelince toplumun bütününe uygu lanmasına' karar vermişti. Şimdi vakit gelmişti. Türkiye, gelişiminin yen bir dönemine giriyordu.

Ancak Türkiye hâlâ, Falih Rıfkı'nın dediği gibi, 'denize açılmak için limandan ayrılmış, fakat rotasını kaptanından başka kimsenin bilmediği bir gemiye' benziyordu. İzleyeceği rota ne olacaktı? Mustafa Kemal kararını vermişti. Zafere doğru Samsun'dan Erzurum'a, Sivas'a, Ankara'ya ve şimdi Lozan'a kadar uzanan sabırlı yolculuğun amacını, kendi pek iyi biliyordu. Kararı şuydu: Türkiye bir Cumhuriyet olmalıdır. Şimdi kararını yerine getirmek için güçlü bir durumdaydı. Kazandığı zafer ve şerefli bir barış, nüfuzunu yükseltmişti. Kendi topladığı yeni bir Meclis ve hem kurucusu, hem de başkanı olduğu yeni bir parti, ona yeni iktidar yolları açmıştı. Reformlara girişmek işi artık yalnızca bir taktik ve zaman sorunuydu.

Cumhuriyet düşüncesi, yazın, daha Lozan Konferansı sürüp gittiği sırada kafasında belirli bir biçim almıştı. Bir tasarı hazırlayarak, gizlice, daha önceleri de Saltanatın kaldırılması ve birtakım Anayasa konuları üzerinde kendisine danıştığı, Adliye Vekili Seyit Bey'e yolladı. Seyit Bey, tasarıyı ilke olarak yasama bakımından uygun buldu, yalnız bazı ayrıntıların düzeltilmesi için geri gönderdi. Sonra tasarı, barış imzalanıncaya kadar, bir yana bırakıldı.

Mustafa Kemal, şimdi düşüncesini yakınlarına açmaya başlıyordu. Çankaya'da, Falih Rıfkı'nın ve kendilerine güvendiği birkaç gazetecinin daha bulunduğu bir akşam yemeğinde, Fransız İhtilâli tarihini okumakta olduğundan söz ederek **république** sözcüğüyle Türkçedeki karşılığı «cumhuriyet» üzerinde bazı notlar almış olduğunu bildirdi. Bir sözlük getirildi. **République** karşılığında **la chose publique,**[1] «kamusal varlık», «toplum» gibi kavramlar olduğu görüldü. Sözcüğün tam anlamı üzerinde bir tartışmaya girişildi. Bunun üzerine Gazi planını açıkladı; bu plan henüz tam değildi, dostları bunu kendi aralarında tartışmalı, zamanı gelince de partiye

1 Devlet.

nulmalıydı. İçlerinden biri: 'Cumhurbaşkanı seçildikten sonra, yine parti şkanı olarak kalacak mısınız?'diye sordu. Gazi, gözleri ışıldayarak, 'Lâf ımızda, evet,'diye karşılık verdi. Ancak başka birisi, Cumhurbaşkanlığı resinden söz ederek, 'Ömür boyunca mı?' deyince, 'Kesinlikle hayır,' de-

Haber ortalığa yayılmıştı. Yerli gazeteler sözde daha hiçbir şey duy-ımışlardı. Fakat Gazi, bir deneme balonu uçurtarak, Viyana'da çıkan **eue Freie Presse**'ye verdiği bir demeçte, niyetini dünyaya açıkladı. Türk evletinin adından başka her şeyiyle bir Cumhuriyet olduğu noktasından ırcket ediyordu. Anayasanın ilk maddesinde egemenliğin millete ait ol-ığu; ikinci maddesinde de halkın, yalnız Büyük Millet Meclisi tarafından msil edildiği bildiriliyordu. Gazi: 'Bu iki cümle bir tek sözcükle özetlene-lir,' diye devam etti. 'Cumhuriyet... Türkiye'nin şimdiki gerçek şekli kı- zamanda kanunla onaylanacaktır.' Nasıl ki, aslında, Avrupa ve Ameri-ı cumhuriyetleri arasında bir fark yoktu; Türkiye'nin de bu cumhuriyetler-en ayrılığı, bir biçim sorunundan başka bir şey değildi.

Bu demeç, Ankara'da yıldırım etkisi yaptı. Cumhuriyet kavramı gele-eksel Müslüman Devlet anlayışıyla taban tabana zıttı ve bu 'çirkin' söz-ık Türkçe bir sözde ilk kez ağza alınıyordu. Böyle bir değişiklik tehlikesi em İstanbul basınında, hem de henüz ciddi bir cumhuriyetçi hareketin ge-şmemiş olduğu Meclis'te heyecan yarattı. Mustafa Kemal, bu konuda Meclis'te açık bir tartışmanın kötü sonuçlar vereceğini anlamıştı. Cumhuri-eti, muhalefet daha birleşmeye vakit bulmadan, başka yollardan gerçek-eştirmek gerekiyordu.

Yeni Meclis, şimdiye kadar, Mustafa Kemal'in dikkatli yönetimi altın-ı oldukça uysal davranmıştı. İlk önemli haftalar süresince, hemen hiçbir oplantıyı kaçırmıyor; daha tartışmaya geçilmeden önerilerin açıklamasını apıyor, kabul ya da reddedilmesi halinde kendi görüşünü belirtiyordu. Bir efasında bir önerinin kabul edildiğini görünce 'Rica ederim,' demişti, 'el-erinizi indirin. Galiba bu noktayı size pek iyi açıklayamadım.' Baştan, nerinin geri çevrilmesini istediğini belli ederek anlattı, ikinci oylamada neri reddedildi. Her fırsatta, mebuslara çağdaş bir Batı Devletinin ne ol-luğunu anlatmaya çalışıyordu. Bir gün, bir söylev verirken, hocanın biri öf-eyle sordu: 'Ne demektir bu çağdaş lafı?' Gazi buna, 'Adam olmak de-nektir, hoca,' diye cevap verdi. 'Adam olmak.'

Bütün bunlara karşın, bu Meclis, birincisine göre daha aklı başında bir kuruluştu. Daha genç, daha seviyeli ve Mustafa Kemal'in dediği gibi bir 'Aydınlar Meclisi' olmaya daha hevesliydi. Ciddi tartışmaların tadını

kaçıran o yobazlar bu mecliste yoktu artık; yerlerini daha olgun kafalı, Ba tı düşüncelerini daha iyi kavramış, yazar, gazeteci ve meslek adamların dan kurulu gruplar almıştı.

Ancak, ne de olsa Cumhuriyet, sağdan da soldan da karşı akımları ha rekete geçirecek bir sorundu. Her türlü köklü değişime karşı olan örüm cek kafalılar, Halifenin gücünü ne pahasına olursa olsun korumak istiyor bazıları da Cumhuriyet ilân edilecekse, Halifenin Cumhurbaşkanı olmas gerektiğini ileri sürüyorlardı. Adım adım ilerleme taraflısı olanlar, güçle arasında bir denge kurmak çabasındaydılar. Bazı kimseler, Halifenin başına geçeceği meşruti bir krallık gibi bir şey düşünüyor; bazıları da Batı'daki, örneğin Fransa, ya da Amerika'daki gibi gerçek bir demokratik Cumhuriyet kurulmasını uygun buluyorlardı. Bir yandan da Cumhuriyet'in Mustafa Kemal'in elinde Güney Amerika ve Sovyet Rusya'da olduğu gibi, bir çeşit diktatörlüğe dönmesinden çekiniyorlardı. İkisi de yürekten meşrutiyetçi olan Ali Fuat Paşa ile Rauf Bey'in görüşleri de böyleydi. Onların bu sırada Meclis'ten uzaklaşmış olmaları Gazi'nin işine yarıyordu. Ne olursa olsun, Mustafa Kemal'in Meclis'te Cumhuriyeti bir olup-bitti ile ilân etmesinden korkuluyordu.

Böyle bir şeyi gerçekten de tasarlamıştı. Bahane olarak bir kabine bunalımı yarattı. Meclis, vekilleri seçme yetkisini hâlâ elinde bulunduruyor; oysa mebusların iktidar için manevralara girişmelerine, hizip yaratmalarına yol açan bu ayrıcalık, birliği bozuyordu. Parti içinde beliren ve Gazi'nin 'gizli muhalefet' diye suçladığı bir bölüntü, iki boş yer için ortaya iki ad atmıştı. Bunlardan biri Dahiliye Vekilliğine getirilmek istenilen Erzincan mebusu Sabit Bey, öteki de Ali Fuat Paşa'dan boşalan Meclis İkinci Başkanlığına aday gösterilen Rauf Bey'di. Gazi, bunların aday gösterilmelerini uygun bulmamıştı. Muhalefetin çektiği blöfe 'rest' diyerek, Fethi Bey'le öteki vekillere istifa etmeleri ve yeniden seçilecek bile olsalar kabinede görev almamaları için talimat verdi. Şimdi, Muhalefetin kendi kabine listesini hazırlaması gerekecekti.

Gazi böylece, renklerini açıkça belli ederek kendisiyle savaşa girmeleri için, Meclis üyelerine meydan okumuştu –ki bunu yapamayacaklarını da pek iyi biliyordu–. Ortaya bir söylenti attı: bir hadise çıkacak olursa, yanındaki Başkanlık Muhafız Alayı'yla karşı koymaya da hazırdı; bu yolda ordunun desteğine ve milletin kendisine olan saygısına güveniyordu. Muhalefet grupları, Rauf Bey'in yokluğunda, aralarındaki uzlaşmazlıkları yatıştırmaya ve hepsinin onaylayacağı bir kabine listesi hazırlamaya çalıştılar, ama boş yere, Gazi, parlamentoda bundan dolayı doğan durumu,

narşi diye niteledi. Ülke, iki gün süresince hükümetsiz kalınca, harekete geçti. İçlerinde Fethi Bey'le İsmet Paşa'nın da bulunduğu birkaç dostunu, Çankaya'da yemeğe çağırdı. Yemek sırasında onlara: 'Yarın Cumhuriyet'i ilân edeceğiz,' dedi. Buna kimse itiraz edemedi. Fethi Bey'le arkadaşlarına, izleyecekleri taktik konusunda talimat verdikten sonra, konuklar dağıldılar.

İsmet Paşa ile Mustafa Kemal yalnız kaldılar. Başbaşa vererek, Cumhuriyet tasarısına, eldeki Anayasa üzerinde yapılacak birtakım değişiklikler halinde, son şeklini verdiler. Anayasa'ya, 'Türkiye Devletinin hükümet şekli Cumhuriyettir,' cümlesi eklenecekti. Cumhurbaşkanı, Devlet Başkanı olacak ve Meclis'çe seçilecekti. Başbakanı o seçecek, öteki bakanları da Başbakan atayacaktı. Meclisin bunları onaylamaya yetkisi olacaktı, ama seçmeye değil. Böylece Gazi, kendisine gerekli olan iktidarı sağlamış oluyordu.

Ertesi gün bu hükümler, artık politik bir güç haline gelmiş olan Halk Fırkası grubuna sunuldu. Mustafa Kemal'den, Fethi Bey'le önceden anlaşmış oldukları gibi 'hakemlik etmesi' istendi. O gün taktırdığı dişleri henüz yerine iyi oturmadığı için sesi, ıslıklı çıkıyordu. Konuşması, belki de bu yüzden kısa sürdü. Kısa, ama derlitoplu. Hükümetin şimdiki kuruluşunda köklü bir yanlışlık vardı. Her mebusun bakan seçimine katılmasını ve dolayısıyla her bakan üzerinde etkili olmasını gerektiriyordu. Artık, bu sistemin kötülükleri anlaşılmıştı. Bunlar kendisinin kararlaştırdığı gibi düzeltilmeliydi. Bundan sonra Anayasa'da değişiklik yapan tasarı, İsmet Paşa tarafından okundu. Bu tepeden inme değişikliğe içerleyen parti üyeleri, şaşkınlık içinde mırıldanmaya başladılar. Ancak Gazi'nin yardımcısı olan Adliye Vekili, bu formülün yeni bir icat olmadığını, yalnızca aslında var olan bir yasayı açıklığa kavuşturduğunu ileri sürdü.

Parti grubu, birkaç itiraza rağmen, yine Anayasa'yı ister istemez kabul etmek zorunda kaldı. Artık, o akşam Meclis tarafından onaylanması sadece bir formaliteden ibaretti. Şair Mehmet Emin Bey, Ankara Cumhuriyetini bundan bin dört yüz yıl önce Peygamberin Mekke'de kurduğu hükümetle kıyaslamaya kalkınca, hocalar şaşkınlıklarından ağızlarını açamadılar. Mustafa Kemal, oylamaya katılan 58 milletvekilinin oybirliğiyle Cumhurbaşkanlığına seçildi. Ancak, 100 kişi de çekimser kalmıştı. Toplantı, Cumhuriyetin gelecekteki mutluluğu için edilen dualarla son buldu. Cumhuriyetin ilânı, bütün yurtta yüz bir pare top atışıyla kutlandı. Gün, 29 Ekim 1923'tü.

Gazi, 'bu tarihi anda' kendisini destekledikleri için 'arkadaşlarına' teşekkür ederken, gözlerini her zamanki gibi Batıya döndürerek, bu olayın

yurt dışında yapacağı etkilere dokundu: 'Milletimiz, kendisinde bulunan vasıf ve değerleri, hükümetinin yeni adıyla, uygarlık dünyasına göstermeyi daha kolaylıkla başaracaktır. Türkiye Cumhuriyeti, dünya yüzünde bulunduğu yere lâyık olduğunu eserleriyle ispat edecektir.'

İsmet Paşa'yı kendisine Başbakan seçti. Onun, savaş alanında olduğu gibi, Meclis'te de isteklerini yerine getireceğine güveniyordu. Görüşleri daha liberal olan Fethi Bey'e ise o kadar güveni yoktu. Bir akşam Çankaya'da 'İhtilâlci' nitelikte bir konuşma sırasında Fethi Bey'in geldiğini haber vermişlerdi. Gazi, konuklarına, 'Hiş çocuklar,' dedi. 'Susun. Hükümet geliyor.' Fethi Bey'i Başbakanlık yerine, Meclis Başkanlığına getirdi. Mustafa Kemal, uygun zamanı, sürpriz yaratacak taktiği, üstü kapalı tehdidi birarada ustalıkla kullanarak ülkede iktidarın en yüksek noktasına erişmişti. Kendinde üç başkanlığı birden toplamıştı: Devlet Başkanlığı, Hükümetin ve Meclisin gerçek başkanlığı, tek Parti Başkanlığı. Selânik'ten beri kendisine hayran olan arkadaşı Tevfik Rüştü onu bir gün Hıristiyanların üçlemiyle kıyaslamıştı: 'Baba, Oğul ve Kutsal Ruh.' Gazi, gözlerinde bir pırıltıyla onayladı: 'Öyledir, ama, kimse duymasın!'

Rauf Bey, İstanbul'da yüz bir pare top sesiyle uykusundan uyanmıştı. Cumhuriyet gerçekleşti demek, diye düşündü. Böyle birdenbire, kendisine, Ali Fuat Paşa'ya, ve de Refet Paşa'ya sorulmadan ilânı, Mustafa Kemal'le eski arkadaşları arasındaki uçurumu, açık bir muhalefet haline sokacak kadar derinleştirecekti. Cumhuriyetin ilânı, 'Sahibinin sesi' olan Ankara basınına kıyasla daha açık konuşabilen İstanbul gazetelerinde tenkide uğradı. 'Yaşasın Cumhuriyet!' başlığı altında çıkan bir yazı bile 'Cumhuriyetin ilân ve tesbit tarzının garip olduğunu,' bunda, «sıkboğaza getirilmiş bir hal!» bulunduğunu ilân ediyordu.'[2] Gazi'ye verilen yetkiler, diye yazıyorlardı, padişahlara bile verilmemişti. George Washington, Meclis kendisini başkanlığa seçmeden önce altı yıl Anayasa üzerinde çalışırken çiftliğine çekilmiş değil miydi? Nerede o, nerede bu...

Bu görüşler aslında, Rauf Bey'le onun gibi düşünenlerin ilkelerini yansıtıyordu. Rauf Bey, meşrutiyet uğruna başvurulan girişimlerin başarısızlığa uğraması üzerine, şimdi Cumhuriyetten yana görünüyordu. Ancak, Cumhuriyet Anayasasının ilân edilmeden önce Meclis'te enine boyuna eleştirilmesi, tartışılması gerekirdi. Daha önce Birinci Meclis tarafından geri çevrilmiş olan yeni kabine sistemi konusunda da, Rauf Bey: 'Kuvvetli bir hükümetten söz ediyorsunuz,' diyordu. 'Benim kuvvetli hükümetten anladığım, halk egemenliğine dayanan, görev ve yetkilerini iyice

2 Gazi Mustafa Kemal: **Nutuk.**

ıramış, olgun bir kabinedir. Birtakım kimselerin, kuvvetli hükümet deyinden, ülkeyi yumruk zoruyla yönetmeyi anladıklarını işitince çok şaşırı.' Rauf Bey'in basına verdiği demeç, Ankara'da biraz da isteyerek, lış yorumlandı. Mustafa Kemal, Rauf Bey'le arkadaşlarının bir muhale- kurmak istediklerini sanarak, onu gözden düşürmeyi ve gericilikle suçnayı denedi. Rauf Bey, Halifeye bir nezaket ziyaretinde bulunmuştu; ndan, Hilâfetin siyasi bir rol oynaması yolunda birtakım tertiplere girişti- sonucunu çıkarmak pek zor değildi.

Rauf Bey, bu hava içinde, Ankara'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrıl- Kendisini, Ali Fuat, Refet, Kâzım Karabekir Paşalarla Halifenin yaverinden biri ve aralarında deniz subayları ile Tıbbiye öğrencileri bulunan kalabalık uğurlamıştı. Kâzım Karabekir, Rauf Bey'le arkadaşlarını şu lerle destekliyordu: 'Ben Cumhuriyetten yana, fakat kişisel yönetime rşıyım.'Böylece, ihtilâlin yaratıcılarından dördü şimdi, Mustafa Kemal'e şı açıkça cephe almış oluyorlardı.

Tam bu nazik zamanda, Gazi, bahçesinde dolaşırken bir kalp kriziyle re yığıldı. Kriz hafif geçmiş, fakat sonradan Ali Fuat Paşa'ya söylediği bi kendini büsbütün kaybetmiş, sanki öbür dünyaya gidip gelmişti. Bunun erine doktorlar, günde iki üç sigaradan fazla içmemesini ve perhize girsini söylediler. Latife Hanım da bu perhizi sıkı sıkıya uygulatmaya başı. Ali Fuat Paşa, bundan sonra sağlığına çok dikkat etmesini istedi. Norl ömrünün yarısına gelmişti. Gazi, ona merak etmemesini söyledi. Doklar kendisine rakıyı yasaklamışlardı. Yalnız arada, bir kadeh viski içebiekti - bir zamanlar Abdülhamit'e de rakı yasak edilmiş, sadece viskiye n verilmişti.

Bu durum yüzünden, Rauf Bey, Mustafa Kemal'le Çankaya'da çok kı- bir görüşme yaptı ve politik sorunları ortaya atmaktan çekindi. Mecte soğuk karşılanmıştı. Parti grubunda, basına vermiş olduğu demeç üzede açıklamada bulunmaya çağrıldı. Bu demecin, Cumhuriyet'i güçten şürmek amacıyla verildiği ve kendisinin muhalif bir parti kurmak yolunki niyetini ortaya çıkardığı ileri sürülüyordu. Toplantıya başkanlık eden net Paşa, uzlaşmaz bir tutum takınmıştı.[3] Sert ve emredici bir tonla, sa- zamanıyla bir kıyaslama yaparak, Millî Mücadelenin yaşamsal önem ıyan bu ikinci döneminde de, düşünce birliğinin şart olduğu üzerinde rdu. Rauf Bey, sözleriyle, ülkenin anarşiye sürüklenmesine yol

'.....İsmet Paşa, başkan yerinden görüşme konusunu açıklayıp önemini anlattıktan sonra, 'Bugünkü toplantıda benim de söz almam gerekebilir,' diyerek başkanlığı başkasına bıraktı.' Gazi Mustafa Kemal: **Nutuk.** (Çevirenin notu.)

açıyordu. İsmet Paşa, onun Halife'den gördüğü desteğe değinerek: 'Ta
hin herhangi bir devrinde, bir Halife, zihninden bu ülkenin yazgısına kar
mak arzusunu geçirirse, o kafayı herhalde koparacağız!' dedi. Sonunc
Rauf Bey'in, aleyhteki sözlerini geri alarak Parti içinde yürümeye mi, yo
sa bunlardan vazgeçmeyip muhalif bir parti kurmak için ayrılmaya mı, k
rarlı olduğunu sordu.

Rauf Bey, açık ve ağırbaşlı bir cevap vererek, halk egemenliği
olan inancını bir daha belirtti ve (gerçekten basına da söylediği gibi) hük
metle arasında bir anlaşmazlık olmadığı üzerinde ısrar etti. Düşünce
görüşlerini açıkça bildirmenin bir dürüstlük gereği olduğuna inandığı içi
o demeci vermişti. Muhalif bir parti kurmaya niyeti yoktu. Ancak üye ark
daşları kendisini partiden çıkarmak isterlerse, bu kararı kabul etmeye h
zırdı. Kararlarını serbestçe verebilmeleri için, toplantıdan ayrıldı. Çıka
ken: 'Ölümsüz olan kişiler değil, düşüncelerdir,' dedi.

Rauf Bey konuşurken alkışlanmıştı. İsmet Paşa, grubun ona karşı se
pati beslediğini sezince, önerisinde ısrar etmedi. Ertesi gün, Rauf Bey'
Saltanat'a karşı ve Cumhuriyet'ten yana olduğunu belirten bir bildiri yayı
landı. Basına verdiği demecin yanlış yorumlanmış olduğu anlaşıldığında
Partiden ayrılmasını gerektirecek bir durum kalmamıştı.

Ali Fuat Paşa, Konya'ya ordu müfettişliği görevine gitmeden önc
Gazi'yi, Rauf Bey'in görüşleri konusunda yatıştırmaya çalıştı.'Halk eg
menliği ilkeleri zedelenmemek ve Gazi bütün bu teşkilâtın üzerinde ka
mak şartıyla' Cumhuriyet'e karşı değildi. Mustafa Kemal, Rauf Bey'in İ
giliz kuruluşlarına karşı eğilimini bildiği için şüpheci bir tutumla: 'İngilt
re Krallığı da halk egemenliğine dayanır, ama başında bir kral vardır,' d
di. Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey'le açıkça çatışmaya girmek henüz işine ge
miyordu. Ancak daha sonra, Rauf Bey'in niyetlerini kötülemeye çalışara
lehinde alınmış olan kararla 'Rauf Bey ve arkadaşlarına, bir süre dah
Partinin içinde Partiyi yıkmak için çalışma fırsatı verilmiş olduğunu' söyl
di.

KIRK ALTINCI BÖLÜM

Halifeliğin Kaldırılması

IUSTAFA KEMAL, birkaç ay sonra daha köklü bir ikinci işe girişti. Gesindeki üsse güvenerek, elverişli bir durumu sonuna kadar götüren bir koıutan gibi, kafasına koyduğu ikinci amaca doğru hızla ilerledi. Bu da, şeat ilkelerine dayanan bir yönetimin kökünden kazınmasından ve dinle evletin birbirinden büsbütün ayrılmasından başka bir şey değildi.

Zaferi kazanıncaya kadar, halk karşısında dine bağlı davranmış olan ſustafa Kemal, son yıllarda bu konu üzerinde daha serbest ve eleştirici ir biçimde konuşmaya başlamıştı. Dine inandığını yine de söylüyordu, faat akıl süzgecinden geçen bir inançla. Müslümanlık onun gözünde mank, muhakeme, bilim ve bilgiyle uyumluluk içinde 'doğal bir din'di. 'Millen kalbine yöneltilmiş zehirli bir hançer' olan yobazlığa bütün gücüyle karydı. Çağdaş bir görünüşün Müslümanlığa aykırı olduğunu ileri sürenleri zarlıyordu. Camilerde cuma günü verilen vaazların bilim kurallarına uyun olması gerekliydi; vaizler uygarlık dünyasının siyasi ve sosyal koşullarıı yakından izlemek zorundaydılar. Bundan sonra vaazlar, halkın anlayailmesi için, eski bir ölü dille değil, Türkçe olarak verilecekti.

Türkler, yüzyıllardan beri sürekli olarak Doğu'dan Batı'ya doğru yol lmışlardı; bu yolda daha da ilerleyeceklerdi, ama bunun için Halifeliğin manevî hazinesinin'de büsbütün ortadan kalkması şarttı. Halifelik, gerici üçlerin hem sembolü, hem de dayanağı değil miydi? Burada da, savaşın azı aşamalarında olduğu gibi, birtakım gereksiz dış müdahaleler Gazi' in işini kolaylaştırmaya yaradı. Ağa Han'la, Emir Ali adında bir Müslüıan lider, İsmet Paşa'ya mektup yazmışlar; Halifeliğin padişahlıktan ayrılıasının, Müslümanlar arasındaki anlamını daha önemli bir hale getirdiğii söyledikten sonra, Türk hükümetinin Halifeliği 'Müslüman halkın güen ve saygısına lâyık bir temele oturtmasını dileyerek, Türk devletinin an-

cak bu şekilde güç ve itibar kazanabileceğini' bildirmişlerdi. Bu mektup Ankara'ya varmadan önce, üç İstanbul gazetesi tarafından yayınlanmış, bu da, gizli bir oturumda toplanan Meclis'te öfkeli protestolara yol açmıştı. Mektuptan, Halifeliğin, Türkiye'yi şeriat kurallarına ve eskiye bağlayan bir zincir olduğu anlamı çıkıyordu. Mustafa Kemal'in usta ellerinde bu Halifeliğe son vermek için yeter de, artardı bile.

Gazi'nin önünde, 'Ortaçağ'dan kalan bu çıbanı,' yani Halifeliği kesip atmak yolu böylece açılmıştı. Halifeliğin kaldırılacağı haberi de, Cumhuriyetin kuruluşunda olduğu gibi, yabancı bir dergide, bu kez de **Revue des Deux Mondes**'da önceden duyurulmuştu. Aslında birkaç ay önce verilmiş olan bu demeçte, Gazi, sözcüğün ikili anlamı üzerinde oynayarak, Halifelik sözünün yönetim ve hükümet demek olduğunu söyledi. Ortada başka bir idare ve hükümet varken, Halifeliğin gereksiz ve fazla olduğunu belirtmek istemişti. Halifelik, hiçbir zaman İslâm dünyası üzerinde, Papalığın Katolik dünyası üzerindeki yetkisi gibi bir yetkiye sahip olamamıştı. Eski bir Arap müessesesi olan bu görev, sonradan bir Türk padişahına geçmiş, fakat milyonlarca Müslüman kendisini hiçbir zaman ruhanî başkan olarak tanımamışlardı. Yeni Türkiye dinsiz değildi; ama ona, yapmacılıktan arınmış, akla uygun gelecek ve ilericiliğe engel olmayacak bir din gerekiyordu. Basın da, bu yolda bir dil kullanmak için talimat aldı.

Mustafa Kemal, önerisini ileri sürmek için uygun bir vesile olarak Büyük Millet Meclisi'nin dördüncü yıldönümünü seçti ve onu şu sözlerle bildirdi: 'Artık, İslâm dinini, yüzyıllardan beri âdet olduğu gibi, bir politika aracı durumundan kurtarıp yükseltmek zamanının geldiği gerçeği açıkça anlaşılmıştır.' Arkadan üç bellibaşlı nokta öne sürdü: Cumhuriyet her çeşit saldırıya karşı korunmalı; öğretim ve eğitim birliği kurulmalı, dinin politikaya alet edilmesi önlenmeliydi. 'İslâm dininin yeni bir güç kazanması' bu yolla sağlanacaktı. Artık alışılmış olan bu usule göre, bu noktalar, bir parti toplantısında tartışıldı ve gerekli yasa tasarısı hazırlandı. Böylece, Falih Rıfkı'nın dediği gibi 'Türkiye'yi Ortaçağ'a bağlayan köprüler havaya uçuruluyordu!' Bundan sonra Meclis'te olup bitenler o derece şiddetli oldu ki, ona Fransız İhtilâli sahnelerini hatırlattı. Görüşmelere kısa bir ara verildiği sırada, konuşmacılar, masa ve sandalyelerin üstüne çıkarak Osmanlı Hanedanının yurttan atılması için sesleri kısılıncaya kadar bağırmaya başladılar. Başka bir zaman da Gazi'nin odasına girip çıkan sarıklı hocalar, kendilerine bütün güçlerini sağlayan din eğitiminin kaldırılması üzerindeki bu korkunç lafları dinlemektense, Kur'an-ı Kerim'i kökünden kaldırmaya razı olduklarını söylediler. Ancak, bir oranda daha ağırbaşlı olan bu

eclis'te, yine Adliye Vekilinden yardım gören Gazi ile İsmet Paşa, tartışları yönetmede çok güçlük çekmediler.

Halife yerinden indirildi, Halifelik makamı kaldırıldı, Hanedan üyelein Türkiye Devleti sınırları içinde oturmaları yasaklandı; Şeriye ve Ev- Vekâleti ile Şeyhislâmlık görevi kaldırıldı, evkaf gelirleri devlete mailldi; din okulları laik eğitime bağlandı. Bir ay sonra çıkarılan bir kararne ile hâlâ evlenme, boşanma, veraset gibi özel davalara bakan Şeriat ahkemeleri kapatılıyor ve bütün bu işleri düzenlemek üzere İsviçre Mei Kanununa dayanan yeni bir kanun hazırlanıyordu.[1]

Meclisin Halifeliğin kalkmasına karar verdiği gece, Halife Abdülme- Dolmabahçe Sarayında polis müdürü ile bazı memurlar tarafından andırılmış ve kendisine, sabah saat beşte Türkiye'den ayrılması bildirilşti. Önce heyecana kapıldı, sonra kendini toparlayarak, bazı özel eşyasıhazırlamak için izin istedi; saraydaki kadınların geçimlerinin sağlanması diledi. Hükümet, halktan herhangi bir tepki gelmesini önlemek için işi çabuklaştırmaya karar vermişti. Abdülmecit otomobille Çatalca'ya göüldü; oradan da akşam, İsviçre'ye giden bir trene bindirildi. Birden fazkarısı olan erkekler İsviçre'ye alınmadığı için, önce sınırdan içeri sokuladı. Ama bir süre sonra, evlilik durumu inceleninceye kadar, geçici ola- girmesine izin verildi.

İstanbul'da batıl inançlara bağlı kimseler, Osmanlı Hanedanının son şkanının, bir salı günü, yani atalarının şehre girdiği gün, İstanbul'dan ayldığına dikkat etmişlerdi. Bundan sonraki cuma günü Ayasofya Camiinde unan hutbede ilk olarak Halifenin adı geçmedi. Hutbede, 'Ey Ulu Tan- Cumhuriyet Hükümetini ve İslâm Milletini koru. Müslümanları daim ızaffer kıl ve Türk Cumhuriyetine dayanan İslâmlık sancağını bütün önki sancaklardan yükseğe çıkar, Peygamberin şefaatini üzerlerinden ek- etme!' deniyordu.

Gazi, birkaç saat içinde, bir tarih dönemini ortadan kaldırmıştı. Bunu eclis, parti ya da basın olsun, düşüncelerini herkese kabul ettirmekteki ağanüstü yeteneği ve istediklerini yaptırmak için en uygun zamanı inanılaz bir şekilde sezişi sayesinde başarmıştı. Halifeliğin kaldırılmasının m yurtta, hem de dışarıda önemli bir tepkiye yol açmayacağını önceden

---

Son anda, Halifeliği kurtarmak için bir teşebbüs yapılmıştı. Mısır ve Hint Müslümanlarını temsil ettiğini söyleyen biri, Mustafa Kemal'in Halife olmasını ileri sürdü. Gazi, gerçekçi bir görüşle, çeşitli Müslüman devlet başkanlarının kendisinin Halife olarak vereceği emirleri yerine getirmeyeceklerini, dolayısıyla bu unvanın yalnız lafta kalacağını söyleyerek öneriyi geri çevirdi.

görmüş, bunda da haklı çıkmıştı. Saltanatın, Padişahın tutumu karşısında şahlanan genel öfke içerisinde yıkılışından sonra; Halifelik, sadece tarihî bir hâtıra gibi kalmıştı. Halifeliğin kaldırılması İslâm dünyasında, özellikle Türk devrimini, bir İslâm ülkesinin özgürlüğü uğruna çarpışması ve Gazi'yi de 'İslâm'ın kılıcı' gibi gören Hindistan'da, ilk anda oldukça sarsıntı yarattı. Ama, gerçek ortaya çıktıktan sonra bu da yatıştı. Dünya işleri, dolayısıyla politika üzerinde yetkisi elinden alınan Halifeliğin, nasıl olsa anlamı kalmamıştı. Önemli bir Türk gazetecisi, haklı olarak: 'Sanki kaldırılan bir şey mi var?'diye soruyordu.

Laik Türk devrimcileri yüz yıldan beri dini tutuculuğa karşı ağır ağır savaşmaktaydılar. Mustafa Kemal, bu savaşı birden hızlandırıp mantıklı bir sonuca eriştirmekle, ülkenin içinde kök salmış olan gerici kuvvetlere karşı açık bir saldırıya geçen ve onları yenen ilk yönetici oldu. Ancak, Büyük Millet Meclisi'nin çıkardığı bir tek yasayla, dinin politik gücünü ortadan kaldırsa bile, manevi ve sosyal etkilerini silip atamazdı. Gerçekten de hiçbir şekilde din ve vicdan özgürlüğüne karışmaya kalkmadı. Müslümanlık bir inanç töresinden daha ötede bir şey, bir çeşit yaşama sistemiydi. Türk halkının büyük çoğunluğu hâlâ kafasıyla, gönlüyle bu inanca bağlı bulunuyor ve günlük yaşamını ona göre düzenliyordu. Bu daha da böyle sürüp gidecekti. Halifeliğin unutulması kolaydı. Gerçekçi, bilimsel yöntemlerle öğretim yapan laik okulların, medreselerin yerini alması, yeni yetişen kuşakların entelektüel gelişmesinde büyük rol oynayacaktı. Fakat, buna karşılık, İslâm bağnazlığı, etkisi yaygın bir 'yeraltı' kuvveti halinde sürüp gidecek ve zaman zaman patlak vererek, ilerideki devrim yıllarında, Mustafa Kemal'i, yeniden başgösteren önemli sorunlarla uğraşmak zorunda bırakacaktı.

KIRK YEDİNCİ BÖLÜM

Terakkiperver Fırka

[CU]MHURİYETİN başkenti Ankara, ağır ağır gelişiyordu. İkinci Büyük [Mi]llet Meclisi'nin yeni mebuslarından çoğu, İstanbul ve öteki batılılaşmış [şeh]irlerin uygarlığına alışmışlardı. Gerek bunlar, gerekse İstanbul artık [me]rkez olmadığı için Ankara'ya gelen yüzlerce devlet memuru buranın, il[kel] durumu karşısında şaşırıp kalıyorlardı. Mobilya ve her çeşit ev eşyası [zor] güç bulunuyordu. Eskiden bunları yapıp satan Ermeniler gitmiş, Anka[ra']yı dükkânsız, işsiz bırakmışlardı. Elektrik enerjisi yok denecek kadar az[dı.] 'Kiralık elektrikli oda' ilânına pek seyrek rastlanıyordu.

Erkekler, bir tek odada, on, on ikisi birarada yatarlardı. Kadın pek [az]dı; kadınlar, bu kadar konforsuzluğu göze alamadıkları için, kocalarını ['gö]z bekârı' olarak bırakmayı daha uygun buluyorlardı. Bir gün sokakta [bir] mebusun, yüzü açık karısıyla görülmesi, Meclis'te dedikodu yaratmıştı. [An]kara'nın eskiden milli amaca bağlı olan yerlileri şimdi bu yabancıdan [uza]k duruyorlardı. Değişik bir şiveyle konuşuyor, arsa alım satımında zor[luk] çıkarıyorlardı. Yine de, bu arsaların gerçek değerini hesaplamaya akıl[lar]ı ermiyordu.

Şehir yazın toz çukuru, kışın çamur deryasıydı. Belediye başkanı yum[ruk]larını sıkıyordu: 'Bir yandan yol yapılsın diye yaygara koparır, öte yan[dan] toz olsun istemezsiniz.' Eskiden bağlık, bahçelik olan yerler, yüzlerce [yıl]lık ihmale ve erozyona dayanamamıştı. Meclis'in önünde bir tanecik [akasya]n ağacı boy atınca, mebuslar birbirlerine cesaret vermişlerdi: 'Bak, pe[k]â da büyüyor.' Kışın kar, diz boyunu bulurdu; öyle ki, akşam yemeğine [gi]denler, bazen konuk oldukları yerde, iki üç gece kapanık kalırlardı. Oda[lar] mangalla ısıtılır, arada sırada konuklara yer açmak için bunları da dışa[rı] çıkarmak gerekirdi. Adamın biri acı acı: 'Sıfırın altında uygarlık ola-

maz,' diye söylenmişti.[1]

Yemek yenecek iyi kötü birkaç lokanta vardı. Ama, hâlâ yasak oldu ğundan, içki bulmak zordu; insanın canı da içki istiyordu bu havada. Yal nız bir tek yerde, polis müdürünün yakınlarından bir adamın aracılığıyla, da az buçuk, içki bulunabiliyordu. Bazı mebusların şansı vardı. Kendi bağ larından kaçak içki çıkarıyor ve söylenene bakılırsa, daha soğumadan içi yorlardı. İçki, yalnız Çankaya'da boldu.

Masa başında geçen bu akşamların şimdiki yeniliği, Latife Hanım'ın varlığıydı. Gölgede kalacak bir kadın olmayan Latife Hanım, kişiliğin herkese duyuruyordu. Evliliklerinin başından beri Mustafa Kemal, onun arkadaşlığında, başka hiçbir kadının henüz kendisine vermediği bir uyarıcılık bulmuştu. Üstelik kendisine hâlâ biraz 'sekreterlik' ettiği için, çalışmasına da yardımcı oluyor, öğüt veriyordu. Akıllıydı, iyi eğitim görmüştü; kendine güveni, kendine özgü düşünceleri vardı; karşılıklı ciddi şekilde tartışabiliyorlardı. Aralarında, Batı'da olduğu gibi, eşit koşullarda bir karı-kocalık bağı vardı ki, bunu Gazi de görüyordu. Özellikle, kadınların özgürlüğe kavuşmaları konusundaki tasarılarını, Latife Hanım'la tartışıyordu. Latife Hanım'ın, bunun canlı bir örneği gibi, yemeklerde bulunması, Gazi'nin lehine bir nottu. Yalnız arasıra ölçüyü kaçırıyor, değil Çankaya'yı kendi evi gibi yönetmek, Mustafa Kemal'i de çekip çevirmek gibi tehlikeli işlere kalkışıyordu. Herhangi bir subay karısı gibi davranıyor, evlendiği eski bekârı evcil hale getirmeyi, eğitmeyi, kabalıklarını düzeltmeyi üstüne vazife sanıyor; geçici kışla hayatının etkisinde kalmış gibi gördüğü eve, birtakım incelikler, düzenler sokmayı deniyordu. Daha doğrusu bu evi, babasının İzmir'deki evine benzetmeye çalışıyordu. Çünkü ona bakılırsa, kendi evlerinin sosyal düzeni daha 'uygun'du. Latife Hanım, anlaşılan daha 'uygar' demek istiyordu.

Mustafa Kemal'in yemek çağrılarını düzenlemeye kalktı. Kaç kişinin geleceğini önceden bilmek istiyor, hoşlanmadıklarına itiraz ediyor; Batı'da olduğu gibi davetlilerin, eşlerini de birlikte getirmeleri gerektiğini söylüyordu. Bir ara, yemeklere gece kıyafetiyle gelinmesini de ortaya atarak, çok kişinin özür dilemesine bile yol açmıştı. Bu 'doğal' başkentte böyle şeyler pek bulunmuyordu. Bir akşam, smokinle gelen konuklar, holde bir orkestranın çaldığını görünce şaşaladılar. Gazi'nin kendilerini karşılamak

1 Kışın kente kurtlar indiği söylentileri çıkardı. Bir gece, İsmet Paşa'nın verdiği bir yemekten sonra, kar yüzünden otomobiller çalışamamıştı. O zamanki İngiliz Büyükelçisi Sir George Clerk, yaya dönmeye karar verdi. Bir de espri yapmaktan kendini alamadı: 'Yolda kurtlar bizi parçalarlarsa, hiç olmazsa ilk kez geride frak ve silindir şapka bırakmış olacaklar.'

çin, sırtında onlarınki gibi smokin, yüzünde işkenceye uğramış gibi şakacı bir gülümseme, omuzlarını silkerek merdivenlerden indiğini görmek de hoşlarına gitti. Gazi, böyle salon özentilerini hiç sevmez ve resmî toplantılar dışında dostlarını, bu şekilde ağırlamaktan hoşlanmazdı. Rahat bir ev sahibiydi; herkese karşı nazik davranır, meşgul olur, ama bunları kendi alıştığı gibi, sıkıntıya girmeden yapmak isterdi.

Latife Hanım, hiçbir yerde eksik olmaz, Gazi'nin arkadaşlarıyla birarada oturup demleneceği akşamlar bile, kısacık boyuyla masanın başına kurulurdu. Konuşmaları yönetmeye merakı vardı. Babasının biricik şımarık kızı olduğu için o da söylediklerinin dinlenmesini isterdi. Oysa Gazi, bu dinleyici rolünden hiç hoşlanmazdı. Latife Hanım, yabancı ziyaretçileri kabul edip, Gazi'nin adına demeç vermeye de kalkışırdı. **Daily Mail** muhabiri Ward Price'a, gayet güzel İngilizcesiyle: 'Benim size her söylediğimi Gazi'nin ağzından çıkmış kabul edebilirsiniz,'demişti. Gazi'ye verdiği bilgiler de her zaman doğru olmuyor ve bazen ortalığı karıştırıyordu.

Fakat Latife Hanım'ın düştüğü en büyük psikolojik yanlışlık, Gazi'nin içkiciliğini uluorta önlemeye çalışmasıydı. Sofradaki içkiyi sınırlamaya kalkıyordu. Arkadaşlarının önünde odaya girer, ona: 'Nedir bu Kemal, yine mi içiyorsun?' diye bağırırdı. Toplantıların çok geçe kalmadan bitmesini isterdi. Dahası, yatma zamanının geldiğini anlatmak için, üst kattan odanın tavanına vurduğu bile olurdu. Bu iki güçlü iradenin, iki sinirli mizacın birbirleriyle çatışacağı belli bir şeydi.

Mustafa Kemal, başını dinlemek için sık sık, eski karargâhı Ziraat Mektebinin yamaçlarında kurmuş olduğu örnek çiftliğe gidiyordu. Çankaya'dan buraya atla gitmek kolaydı. Çocukluğundan beri içinde doğaya karşı bir sevgi gelişmişti. Bunda, yaşamının çoğunu sert ve çorak yerlerde geçirmiş bir adamın, büyüyen şeylere karşı duyduğu ilginin de payı vardı. Yaratıcı kafasıyla çölü yeşertmekten, çiçeklendiğini görmekten zevk alırdı. Bir çam ağacı görse, neredeyse tapınacağı gelirdi. Bir gün Diyarbakır'da, o zamanlar kurmay başkanı olan İsmet Bey'le at üzerinde giderlerken, 'Bana yeni bir din bul!' diye bağırmıştı. İsmet Paşa, 'Öyle bir din olmalı ki,' diye cevap verdi, 'tapınma şekli ağaç dikmek olsun.' Gazi, İstanbul'un eski ağaçlarını beğenirdi, ama bir ağacın gözünün önünde günden güne büyüdüğünü seyretmekten daha çok hoşlanırdı.

Çiftliğinde meyva ağaçlarının dikilişini, kendi eliyle düzenlemiş, başlarında durup bakmıştı. Ama büyümüş ağaçların kurban edilmesini de istemezdi. Bir gün çiftlikten otomobille geçerken, arabayı durdurarak seslendi: 'Burada bir sakız ağacı vardı, ne oldu?' Kimse bilmiyordu; fakat Gazi,

çiftlik daha çöl gibiyken, savaş günlerinin yaşayan tek yeşilliği olarak onu hatırlamıştı. 'Cılız ve ihtiyar bir ağaçtı ama,' dedi, 'canlıydı. Baharda güzel kokardı.' Bundan sonra eski ağaçlara dokunulmamasını emretti.

Çiftlik en sonunda tarım ve ormancılık için deneme istasyonu halini alacaktı. Fakat ilk zamanlarda Gazi'nin oyalanıp dinlendiği bir oyun alanı gibiydi. Burada, bu 'malikâne'nin giderlerini hiçbir zaman karşılayamayacağını düşünür, kendine ve etrafına için için gülerdi. Yeni su kaynakları bulmuş, ağaçların arasına iki havuz yaptırmıştı. Bunlardan küçüğüne Marmara Denizi'nin biçimi verildi. Bir tanesine de bir fıskiye koydurdu. Çiftlik müdürü, çevresine renkli ampuller yerleştirdikten sonra, bir gece fıskiyeyi açtı. Gazi renkli suları görünce, köylü ağzıyla şaka etmeye başladı: 'Bre Kemal, sen ekip biçmekten anlar mısın? Yok. Çiftçi misin? Yok. Baban çiftçi miydi? Yok. İşte anlamadığın işlere burnunu soktuğun için sular seninle alay ediyor.'

Mustafa Kemal, hâlâ Fikriye'yi düşünüyordu. Münih'te sanatoryumda kaldığı sıralarda, sonra sağlığı düzelince gittiği Paris'te onunla aralıklı olarak mektuplaşmıştı. Fikriye, Gazi'nin evlendiğini Paris'teyken duymuş; sevgilisinin özlemini çekerken bir de kıskançlıktan kıvranmaya başlamış ve Türkiye'ye dönmüştü. İstanbul'dan bir mektup yazarak geldiğini bildirdi. Fikriye'ye, sevgisine karşılık vermemiş de olsa, hâlâ şefkatle bağlı olan Gazi, Latife Hanım'la aralarını bulmayı umuyordu. Fakat Fikriye, bir gün haber vermeden Ankara'ya gelip Çankaya'ya çıktı. Gazi'nin daha uykuda olduğunu bildirdiler. Bekleyeceğini söyleyerek tuvalete girdi.

Orada o kadar uzun kaldı ki, kendisini içeri almış olan iki yaver kuşkulanmaya başladılar. Zaten gelirken deli gibi bir halde olduğunu görmüşlerdi. İçlerinden biri helânın kapısını vurdu, cevap alamayınca kırıp açtı. Fikriye'yi çantasına bir tabanca yerleştirirken gördü. Hiçbir şey farketmemiş gibi davrandı, fakat ne olur ne olmaz diye kendisine Gazi'nin şimdi onu kabul edemeyeceğini ve gitmesini bildirdi. Kapıya kadar götürerek arabasına bindirdi. Fikriye, arabayla akrabasından birinin o yakınlardaki evine gitti. Ama evde kimseyi bulamadı. Bunun üzerine çantasındaki tabancayı çıkardı ve orada, arabanın içinde kendini vurdu. Düştüğü umutsuzluk içinde belki Mustafa Kemal'i, belki Latife Hanım'ı, belki de ikisini birden öldürmeye gelmişti. Ya da, kendisine yaptığı muameleye karşılık olarak Gazi'nin gözü önünde kendini vuracaktı. Daha doğrusu, ne yapacağını belki o da pek bilmiyordu.

Fikriye'nin ölümü Mustafa Kemal'i çok sarstı. Bir süre yüzü asıldı, konuşmaz oldu. Nasıl ki, savaşta binlerce insanı ölüme gönderirken suçluluk

zkonusu olmazsa, bunda da kendini suçlu görmeyi aklından geçirmiyor-
ı. Ancak Fikriye, kendisine karşı hemen hemen sevgiye yakın bir şefkat
ssi duyduğu tek kadındı.

Mustafa Kemal, kendini beğendiği için, sevilmekten hoşlanırdı. Bü-
n ömrünce duygularını ilk açıklayan kadınları seçmişti. Ancak, çok fazla
vilmeye ve ne biçimde olursa olsun, bir kadının heyecanlarına bağlanma-
ı da dayanamazdı. Fikriye de, Latife de onu kendilerine maletmeye çalış-
ışlardı. Fikriye'nin suçu ona sımsıkı sarılmasından, şanssızlığı da hastala-
nca kendini tutamayıp bu bağlılığını açığa vurmasından ileri geliyordu.
atife Hanım'ın suçu ise onu yönetmeye kalkmasıydı, Mustafa Kemal, Fik-
ye ile, arkasında değil, yanında duracak bir eş istediği için evlenmemişti.
te yandan, hiç istemediği bir şey varsa o da, Latife Hanım gibi, önünde
er almaya kalkan bir eşti.

Mustafa Kemal'le, eski arkadaşları arasındaki anlaşmazlık artık orta-
a çıkacaktı. Savaşta olduğu gibi reform hareketlerinde de tam yetki istedi-
i için, Rauf Bey'le Refet, Ali Fuat ve Kâzım Karabekir Paşaların, Cum-
uriyetin ilânından sonra, birlikte hazırlamış oldukları ihtilâlin meyvaların-
an yararlanamayacakları anlaşılmıştı. Zafer kazanılıncaya kadar aralarım-
a gizli kalan uyuşmazlık, şimdi su yüzüne çıkmıştı. Ali Fuat Paşa dışında,
e Gazi'nin ötekilere, ne de onların kendisine benzer yanları vardı. Aile
urumları, doğuşta, onunkinden yüksekti. Ruhça, daha derin bir idealizm-
e beslenmişlerdi. Mustafa Kemal ise gerçeklere daha değer vermeyi ve
avranışlarını duruma göre ayarlamayı bilir, ideallere körü körüne bağlı
almazdı. Kalbine hâkim olmasını öğrenmişti. Onlardan daha keskin, da-
a deşici bir zekâsı vardı.

Artık, aralarındaki görüş ayrılıklarının derinliği anlaşılmıştı. Gazi,
oplumsal bir devrime hazırlanıyordu. Rauf Bey'le arkadaşları, bu dönem-
e, toplumun ağır ağır gelişmesini daha uygun görüyorlardı. Acele ye, sert
e köklü değişimlere, ne gerek vardı? Bırakın millet şu on yıllık sarsıntı-
an sonra biraz kendini toplasın. Önce eşkıyaları temizleyin de toprakları-
ı rahat rahat ekebilsinler. Sonra gerçekten istiyorlarsa, yavaş yavaş, sos-
al reformlara girişmek kolaydır. Egemenlik, halkın değil mi? Bırakın on-
ar da bu egemenliği, Avrupa'nın öteki demokrat ülkelerinde olduğu gibi,
endilerini temsil eden kuruluşlar eliyle kullansınlar. Şerefli bir barışa ka-
uştular şimdi. Bırakın birkaç yıl iyi bir hükümet onları yönetsin, sonra da
beğendikleri rejimi bir referandumla bildirsinler. Liberal beyefendiler böy-
e konuşuyorlardı.

Gazi'nin kafası daha pratik bir yolda çalışıyordu. Ülkesinin, Batı ile

bir düzeye getirmek için ortaya demokratik bir düzen koymuştu; bunun zamanla yürüyeceğine inanıyordu. Batılı Meclisinden vazgeçecek değildi. Ancak bu Meclise, aradaki şu dönemde, öyle bir başkan gerekiyordu ki, biraz otoritesini kullansın. Aslında bu çeşit bir iktidar, kendi kabul etmese bile, biraz Doğu kokuyordu.

Ülkenin halkını iyi tanıyan Mustafa Kemal, siyasi olgunluğu üzerinde fazla hayale kapılmıyordu. Bu halk, hâlâ Doğulu ve kültürce geriydi; harfi harfine uygulanacak bir Batı demokrasisi mizaçlarına aykırı gelirdi. Henüz yönetecek duruma gelmemişti; yönetilmek istiyordu. Sultan ve Halifenin güçlü otoritesinin, yerini onun kadar güçlü, laik bir otorite almalıydı. Bunu da şimdilik, Meclisi bizzat yöneterek, ancak kendisi sağlayabilirdi. Rauf Bey'le ötekiler, su katılmamış ilkeleri ve görüşlerinin yumuşaklığıyla, bu işi tehlikeye sokuyor ve ona kalırsa, kendinden başka hiçbir kimsenin ne düşünebileceği, ne de yapabileceği reformları engelliyorlardı. Şimdi Millî Mücadeleye sonradan katılmış olan Fevzi ve İsmet Paşalar ve sadık yardımcılarıyla birlik olarak, dostlarına ve düşmanlarına karşı bir iktidar savaşına girişecekti. Bu savaş, noktası noktasına yorumlanan bir liberal demokrasi ile, tek parti hükümetine ve kişisel yönetime bağlı bir demokrasi arasında olacaktı.

Mustafa Kemal'in Doğulu yönü, burada, kendini gösterdi. Şimdi Çankaya'nın bekleme salonlarıyla Meclis koridorlarına bir entrika havası sızmaya başlamıştı. Ortada birtakım iş karıştırıcılar, muhbirler peyda olmuş; Gazi'nin kulağını, kötü niyetli dedikodularla doldurmaya koyulmuşlardı. O da çevresindekilerden çekinmeye, önüne çıkanların niyetlerinden kuşkulanmaya başladı. Rauf Bey'le Refet Paşa'nın aleyhlerinde bulunuyor, hizmetlerini küçümsüyor, gericiliği teşvik ettiklerini söylüyordu. Bu konuda Alman tipli, sert tabiatlı bir adam olan Dahiliye Vekili Recep (Peker) de Gazi'ye yaranmak için birtakım önlemlere girişmiş; İstanbul gazetelerine verdiği bir demeçte, devrimlere karşı hareketlerin, İstiklâl Savaşındaki gibi cezalandırılacağını söylemişti.

Rauf Bey'le, Ali Fuat ve Kâzım Karabekir Paşalar, 1924 sonbaharında, Rauf Bey'in Şişli'deki evinde, bu hava içinde toplanarak, ne yapabileceklerini düşündüler. Mustafa Kemal'in sosyal devrimlerini onaylıyor, ancak bunların belirli bir kesimin değil, bütün milletin yararına olmasında ısrar ediyorlardı. Cumhuriyetin, herhangi bir kişinin ya da grubun elinde iktidar aracı haline gelmemesi için uğraşacaklar; Meclis'teki yerlerini alacaklar ve kendi düşüncelerini paylaşan başka arkadaşlarla birlikte, Meclis mekanizması içinde bu amaçlarını gerçekleştirmeye çalışacaklardı.

Onlar bu görüşmeyi yaparlarken, Gazi, Latife Hanım'la birlikte bir ırt gezisindeydi. Meclis'in yıllık açılışında bulunmak için Ankara'ya dönü. Bundan birkaç gün önce, Kâzım Karabekir Paşa, ötekilerle tasarladıkırı plan gereğince, Millî Müdafaa Vekâletinin, kendi öğütlerine kulak asıadığı bahanesiyle, ordu müfettişliği görevinden istifa etmiş ve mebusluğa önmek istediğini söylemişti. Bu arada Ali Fuat Paşa da Ankara'ya gelmiş ıkat Gazi'yi görememişti. Gazi, geldiği zaman onu Çankaya'da yemeğe ağırdığını, fakat bulduramadığını söyler. Ali Fuat Paşa ise, etrafındakileın isteyerek kendisine haber vermediklerini ileri sürer. Ertesi gün, istifasıı kendi götürüp Genelkurmay Başkanına verdi. Fevzi Paşa'nın bu işe olukça canı sıkıldı. Gazi, bu iki istifayı, generallerin Rauf Bey'le birlik olaık, ordunun da desteğiyle kendisini devirmek için hazırladıkları 'büyük ir komplo' gibi gördü. On beş yıl önce, değişik nedenlerden dolayı, Ener Paşa'ya karşı kullandığı itirazı tekrarlayarak, ordunun kesin olarak siasetten uzak kalmasını emretti. Ordu müfettişliği ve kolordu komutanlığı örevinde bulunan altı generalden, Meclis'ten istifa etmelerini istedi. Fevi Paşa da, buna uymak için, mebusluktan çekildi. Generallerden yalnız ki tanesi, bu isteği reddederek mebuslukta kaldılar. Böylece komutanlıklaından ayrılmış oldular.[2]

Rauf Bey, Cumhuriyetten yana olduğunu bir daha ilân ederek arkalaşlarıyla birlikte bir askerî darbe hazırladığı iddiasını gülünç olarak niteedi. Ordunun siyasete karışmasına üzülenlerin başında kendisi geliyordu. Şimdi ülkeye bu kadar hizmette bulunmuşken, çıkıp da kendi başına hükünet kurmaya kalkacak değildi herhalde. Bütün istediği, Anayasaya göre Meclis'in elinde bulunan iktidarın herhangi bir grubun tekeline girmesini önlemekti.

Muhalefet, bu temel düşünceyle, harekete geçmeye karar verdi. Yunaistan'dan gelen Türk göçmenlerinin yerleştirilmesi konusunda açılan görüşme, uygun bir fırsat yaratmıştı. Rauf Bey, göçmenlerden pek çoğunun ilgisizlik ve kötü muamele sonucu ölmüş olmasını 'korkunç bir skandal' olaak ortaya sürüyordu. Muhalefet açıkça eleştirilere girişti. Tartışma kızıştı. Bir soruşturma komisyonu kurulmasını isteyen Rauf Bey'le kendisini Cumhuriyete ihanetle suçlayan Recep Bey birbirlerine ağır sözler sarfettiler. Rauf Bey'in sözleri, bir ara, kendisinin Kafkasyalı oluşuna değinilerek, 'Ataların nereden geldiyse oraya git,' gibi laflarla kesildi. Bununla

2 Üçüncü Ordu Müfettişi Cevdet Paşa ile Yedinci Kolordu Kumandaki Cafer Tayyar Paşa. **(Çevirenin notu.)**

beraber İsmet Paşa, tartışmaların sonunda, parçalanmayı önlemek için baş vurduğu güven oyunu kolaylıkla elde etti.

Bu olay, Rauf Bey'le tenkitçi arkadaşlarının sabırlarını taşırmıştı. Artık Halk Fırkasında kalmayacaklarını anlayarak toplu halde istifalarını verdiler ve kendi partilerini kurarak açıkça muhalefete geçtiler. Rauf Bey, istifa mektubunda görüşmelerdeki havanın bütün birleşme olasılıklarını ortadan kaldırdığını ve bu yüzden bağımsız olarak çalışmayı seçtiğini bildirdi. Böylece Mustafa Kemal'in genç Cumhuriyeti bir süre için Batı demokrasisi yöntemlerinin tadına bakacaktı.

1924 Kasımında kurulan yeni parti, başta 'Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası' adını almıştı. Bunun üzerine, Halk Fırkası da, cumhuriyetçiliği belirtmek için, 'Cumhuriyet Halk Fırkası'oldu. Daha kuruluşundan beri, Mustafa Kemal'i devirip başka bir hükümet kurmayı değil, fakat –Rauf Bey'in bir Amerikan gazetecisine söylediği gibi– yalnızca otoritesini dizginlemeyi ve sınırlandırmayı amaç edinmişti. Sürekli olarak azınlıkta bir baskı grubu halinde kalacak; söz, tartışma ve eleştirme özgürlüğünü savunarak hükümeti bu şekilde içeriden etki altında tutmaya çalışacaktı. Fırkanın, hepsi de Halk Fırkasından ayrılma otuz kadar üyesi vardı. Partinin başkanı Kâzım Karabekir Paşa'ydı. Onun şimdiye kadar bir ölçüde politikadan uzak kalmış, kendini yalnız ordu işlerine vererek hükümette görev almaktan kaçınmış olması, partiye de itibar sağlıyordu. Fırka başta seçimlere katılmayacak, boşalan mebusluklara kendisi aday göstermeyecek, yalnız tarafsız adayları desteklemekle yetinecekti. Ancak, İstanbul'da ve üç büyük taşra şehrinde örgütlenerek, ileride seçimlere de katılmaya hazırlanıyordu. Daha tutucu kimseleri üyeleri arasına katmak isteseydi, belki de bir ara çoğunluğu bile eline geçirebilirdi. Ancak, düşmanlarının gerici kuvvetlerle işbirliği ettiğini ve Meclisi parçalamaya çalıştığını ileri sürmelerine rağmen, bunu yapmadı.

Terakkiperver Fırka, Türkiye'de Batı ölçülerine göre kurulmuş ilk parti olduğunu ileri sürüyordu. İttihat ve Terakki de içinde olmak üzere, geçmişteki bütün partiler belirli bir siyasî rengi olmayan, kişisel iktidar topluluklarıydı. Halk Fırkası bile, ayrıntılı bir programa değil, herkes tarafından kabul edilebilecek bazı temel ilkelere dayanıyordu. Terakkiperverler, bir yandan da tam bir parti programı ve iç tüzük hazırladılar. Bunu Dahiliye Vekilliğine vererek resmen izin aldılar.

Parti, beyannamesinde, görevinin denge sağlamak ve Anayasa düzeni içerisinde zorbalığa karşı koymak olduğunu belirtiyordu. Kişi ya da zümre üstünlüğü karşısında milli birliği ve fert özgürlüğünü koruyacaktı. Dinle si-

yasetin ayrıldığını belirtmek için. Batı'da kullanılan bir formüle uygun olarak, dini düşünüş ve inançlara saygı gösterildiğini bildiriyordu. Ancak bu, sonradan görüldüğü gibi, burada Doğu'da tam tersine yorumlanacaktı.

Terakkiperver Fırkanın programındaki birçok noktalar, Halk Partisinin ilkelerinden önemli şekilde ayrılıyordu. Cumhurbaşkanının partilerüstü bir durumu olacak, seçildiği anda mebusluktan ayrılmak zorunda bırakılacaktı. Anayasa, seçmenlerden yetki alınmadan değiştirilmeyecekti. İki dereceli seçimin yerini tek dereceli seçim alacak, dar ve bölgesel seçim sistemi uygulanarak halkın demokrasiyle daha fazla kaynaşması sağlanacaktı. Ayrıca, yalnız yasanın sözü geçerli olacak, yargıçlar kendi istekleri olmadan ne yerlerinden oynatılabilecek, ne de değiştirilebilecek: idare ademi merkeziyetçi olarak, belediye başkanları atama ile değil, oylama ile seçilecek; özellikle eğitim alanında yerel makamlara daha çok yetki tanınacaktı. Parti, ekonomi alanında da bir program hazırlamıştı. Bu da hükümet programından ayrılıyor ve serbest girişime daha çok yer verdikten başka, yabancı sermaye yatırımlarını destekliyordu. Basın özgür olmalıydı, parti içindeki tartışmalar da öyle. Toplantıları Avrupa'daki partiler gibi, açık olarak yapılacaktı. Oysa, Halk Partisinin toplantıları gizli olurdu.

Halk Partisi, kendi içinden ayrılan Terakkiperverlere karşı başta takındığı tutumla onları, Cumhuriyetin güvenliğini tehlikeye sokan, şüpheli kişiler olarak görüyordu. Fakat, iki ay geçtikten sonra, Mustafa Kemal yine muhalifleri yatıştırmak için, baş düşmanları İsmet Paşa'yı, hastalık bahanesiyle Başbakanlıktan uzaklaştırmayı uygun buldu. Yerine, daha liberal görüşleriyle tanınmış olan Fethi Bey geldi. Geçici bir süre için, Terakkiperverler, bu adam değişikliğinin bir zihniyet değişikliğine de yol açacağını umdular. Halk Partisindeki aşırı uçlar, Gazi'yi daha keyfi bir iktidara doğru iterek kendilerine de pay çıkarmayı umuyorlardı. Bunun için bir parti toplantısında, Fethi Bey'le muhalefetin uzak durmasını sağlamaya çalıştılarsa da başaramadılar. Böylece orta yolda olanların durumu daha güçlenmiş oldu. Terakkiperverler, Meclis'te birkaç ay canlı, fakat etkisi az bir varlık gösterdiler. Bütçe görüşmeleri sırasında, ekonomik sorunlarda ve idare reformu konusunda yapıcı eleştirilerde bulunuyorlardı. Milli Savunma konusunda, Mustafa Kemal'in, Genelkurmay Başkanlığını kabineden ve dolayısıyla Meclis kontrolundan ayırmak ve bir Yüksek Askeri Şura kurmak girişimine karşı koydularsa da başarı kazanamadılar. Ancak Fethi Bey, iki tarafı da idare etmek için epey güç durumlara düşüyordu. Halk Partisini parazite benzeten muhalif bir gazeteyi, uğradığı baskıya dayana-

mayarak, kapatmak zorunda kalmış ve bu yüzden Terakkiperverlerin şiddetli saldırılarıyla karşılaşmıştı.

Meclis'te kopan ve muhalefeti tutanlardan Halit Paşa'nın ağır yaralanmasıyla sonuçlanan bir kavga, durumu büsbütün zorlaştırdı. Halit Paşa, Mustafa Kemal'in yandaşlarından bir grubun -ki bunların arasında Albay Arif de vardı- devlete ait bir sanayi kuruluşundan para sızdırdıklarını ve Gazi'nin düşmanlarına karşı açtıkları gizli bir siyasî kampanyayı bu parayla beslediklerini ortaya çıkarmıştı. Bunu, Meclis koridorunda onların yüzüne vurdu; arkadan şiddetli bir kavga koptu, tabancalar çekildi. Çabuk öfkelenen bir adam olan Halit Paşa, karşısındakilerden birini yere yıktı, etrafındakiler önlememiş olsalar, az daha öldürecekti. Kavgayı görmek için salondan çıkan başka bir mebus, yanındakilerin de kışkırtmasına uyarak, tabancasını çekti ve Halit Paşa'yı arkasından vurdu.

Halit Paşa, beş gün sonra öldü. Meclis'teki güçlü protestolara rağmen, suçluya, kendini savunma durumunda olduğu gerekçesiyle, hiçbir işlem yapılmadı. Bununla birlikte, bu olay kolay kolay örtbas edilecek bir şey değildi ve genel bir huzursuzluk yarattı. Ancak, şimdi ortaya, millet ölçüsünde önemli ve çok daha ciddi bir karışıklık çıkmıştı: Türkiye'nin güneydoğudaki ücra dağlık bölgesinde, Kürtler arasında patlak veren bir ayaklanma.

KIRK SEKİZİNCİ BÖLÜM

Şeyh Sait İsyanı

K ve DİL bakımından Türklerden ayrılan, derebeyliğe bağlı, başına yruk, sofu ve hırçın bir azınlık olan Kürtler, Osmanlı hükümetlerinin ba-a, zaman zaman dert açarlardı. Savaştan sonra, Barış Konferansında ittefiklerin bağımsız bir Kürdistan kurmak istemeleri, Kürtlerin özgür-k heveslerini kamçılamıştı. Şimdi de İngilizlerin, Musul'da ve Irak sınırı-ı ötesinde bulunmasından, merkezi Türk hükümetine karşı ustaca yarar-ıyorlardı.

Piran'da başlayan ve doğu illerine yayılan isyanın elebaşısı Şeyh Sait ında Hınıslı bir aşiret reisiydi. O bölgedeki Nakşibendi dervişlerinin de şı olan Şeyh Sait, okuma yazma bilmeyen, ilginç görünüşlü bir toprak asıydı. Sürülerindeki koyunları, aşiretindeki adamların topraklarında ot-ır, büyütür; dinî itibarına ve otoritesine sığınarak onların sırtından geçi-di. Kendi soyunu ötekilerle birleştiren birtakım evlenmeler yoluyla, etki-i komşu dağlarda yaşayan sürü sahibi zengin ailelere de yaymıştı. An-k şimdi Ankara'nın yeni 'Türkleşmiş' hükümeti, bu derebeylik gücünü ıdit edeceğe benziyordu. Bu gücünü, özerk bir Kürdistan bağlamında rdürmek isteyen Şeyh Sait, aşiretini, Halifeliğin kaldırılmasına ve Kema-t hükümetin 'kâfirce' siyasetine karşı ayaklanmaya çağırdı; 13 Şubat 25'te, birkaç haftalık sürekli bir propagandadan sonra, 'Allahın emriyle' yan ilân etti. Yeşil Müslüman sancağı altındaki kuvvetleri, şeriatı geri ge-mek amacıyla, bölgeye yayılarak hükümet binalarını ele geçirdiler, jan-rmaları tutukladılar, önemli Elâzığ ve Diyarbakır şehirlerine yürüdüler.

Meclis, başta olayı önemsememiş, yerel bir eşkıyalık hareketi gibi ırmüştü. Fethi Bey, bölgede sıkıyönetim ilân etmekle durumun kontrol al-ıa alınacağını söylüyor, Fevzi Paşa, bir askeri harekât planı hazırlıyor-

du. Harekâtın başarılı olacağından kimsenin şüphesi yoktu. Ordu hâlâ seferberlik halindeydi; karşıdaki de, bastırılacak birkaç cahil Kürt çetesinden başka bir şey değildi.

Ancak Halk Fırkasının aşırı kanadındakiler, ters görüşü savunuyorlardı. Bu ayaklanma, bir karşı-devrim girişimi olabilir, doğu illerinden Türkiye'nin başka yerlerine sıçrayarak rejimi devirmeyi amaç edinen bir eylem halini alabilirdi. Onun için, sıkıyönetim yalnız isyan bölgesinde değil, yurdun her yanında ilân edilmeli, İstanbul'u da kapsamalıydı. Fethi Bey bu teklifi reddetti. Karşısındakiler, bunun üzerine ateşlerini Terakkiperver Fırkaya yönelttiler ve Fırkanın, alevlendirici bir dini propaganda ile, isyanın patlamasına yol açtığını ileri sürdüler. Fethi Bey tasalanmıştı. Kendileriyle görüşmek için, Kâzım Karabekir'le Rauf Bey'i ve Ali Fuat Paşa'yı çağırdı. Ali Fuat Paşa, yerine Doktor Adnan Bey'i göndermişti. Fethi Bey onlardan, kan dökülmesini önlemek için, örgütlerini dağıtarak Halk Fırkasıyla işbirliği yapmalarını istedi.

Kâzım Karabekir buna şiddetle karşı koydu. Partisinin varlığı yasa güvenlik altındaydı, hiçbir hükümetin onu kapatmaya yetkisi olamazdı, 'Bilirsiniz ki,' dedi Fethi Bey, 'zor kullanmanın her zaman karşısında olmuşumdur, ama azınlıkta kalmaktan korkuyorum.'

Kâzım Paşa uzlaşmaya razı oldu. Kendisi gibi arkadaşları da isyanın tehlikesini anlıyor ve bastırılmasını oy birliğiyle istiyorlardı. Fırkayı dağıtacak değillerdi. Fakat bu özel durumda, hükümeti bütün güçleriyle desteklemeyi kabul ediyorlardı. Fethi Bey onlara teşekkür ederken harekâtın, plan gereğince geliştiğini bildirdi. Şimdiki halde, isyan bölgesi dışında her yerde huzur ve sükûn hüküm sürdüğü için yeni önlemler almaya gerek yoktu. Mecliste ertesi gün, Kâzım Paşa'nın isyanı kınayarak, hükümeti desteklemeye söz vermesinden sonra yeni bir yasa kabul edildi. Buna göre, dini, ülkenin iç düzenini yıkmak için araç olarak kullananlar, vatana ihanetle suçlandırılacaktı.

Ancak bu ılımlı politika, çok uzun ömürlü olmadı. Geçirdiği bir rahatsızlıktan sonra Heybeliada'da dinlenmekte olan İsmet Paşa, isyan haberini duyunca hemen kalkıp Ankara'ya gelmişti. Derhal Gazi ile görüşmüş; o da kabineyi toplantıya çağırmış. Gazi'nin isyana karşı tepkisi iki türlü olmuştu. İlk önce bunu, o her zaman korktuğu gericilik açısından ele almıştı: 'Sağ kanadı kontrol altında tutabilirsek, soldan korkumuz kalmaz,' derdi, 'Bir gericilik hareketini ezmek için beklemektense, önce davranmak daha iyidir.' Kurtuluş Savaşında, Hilâfet Ordularının isyanına verdiği karşılık da böyle olmuştu. Şimdi bu dar çerçeveli isyan karşısında da, aynı tepki-

yi göstermesinin sebebi bunun altında İstanbul'daki düşmanlarının parmağını görmesiydi. Sonra da bu, Mecliste Terakkiperverleri susturmak için iyi bir bahane gibi geliyordu. Bu yüzden, İsmet Paşa'nın 'olağanüstü hal' önerisini kabul ve Fethi Bey'in görüşünü reddetti. O da Halk Fırkası grubunun hakemliğine razı oldu.

Arkadan toplanan Parti grubunda, İsmet Paşa ile Recep Bey, isyanın bastırılması konusunda hükümetin tutumunu ağır şekilde eleştirdiler ve ülke çapında daha köklü tedbirlere başvurulmasını istediler. İstiklâl Mahkemeleri kurulması, basına sansür konulması ve isyana karşı daha sert önlemler alınması için bir yasa tasarısı sundular. Fethi Bey, kabine üyelerinin çoğunun desteğiyle bunlara karşı geldi. Bu önlemlerin yalnız karışıklığı çıkaranlara karşı uygulanmasında ısrar etti. Aşırı uçlardakiler, ılımlıların bağnazlıklarını yüzlerine vurunca, Fethi Bey, Müslümanlığın, Anayasaya göre devletin dini olduğunu söyledi. 'İçinizde, dini inançlara saygı beslemeyen bir kişi var mı?' dedi.

Bu soruyu izleyen öfke nöbeti içinde, üyelerden biri silahına davrandı, ama ötekiler ateş etmesini önlediler. Gazi'nin iyi ezberlettiği bir formüle sıra gelmişti. Üyelerden biri kalkarak hatırlattı: 'Efendiler, bu partinin bir lideri vardır. Bakalım o ne diyecek?' Gazi, toplantıya çağrıldı. O da başkanlık odasında bu çağrıyı bekliyordu. Uzun bir konuşma yaparak aşırıların tarafını tuttu ve sözlerini şöyle bitirdi: 'Milletin elinden tutmak zorundayız. Devrime başlamış olanlar, onu tamamlamalıdırlar.' Hükümete güvensizlik önerisi oya sunuldu ve zayıf da olsa, çoğunlukla kabul edildi. Fethi Bey daha fazla direnmek istemedi, partiyi aşıp Meclis'te güvenoyu istemektense, hemen istifasını sunmayı daha uygun buldu. Böylece İsmet Paşa, bir kere daha Başkanlığa getirildi. Recep Bey de Millî Müdafaa Vekili oldu.

Bu arada Şeyh Sait'le adamları, dağlık doğu bölgelerinde ellerinde yeşil sancak, göğüslerinin üzerinde Kur'an-ı Kerim; bankaları, evleri, dükkânları basıp soyarak 'Hak yolunda' ilerliyorlardı. Türklerden, Tanrı adına teslim olmalarını istiyorlardı. Vaizler onlara Cennet'te ödüller vaat ediyordu. Yerden ve havadan; Halifenin kendilerinden fedakârlık istediğini, Halifelik olmadan Müslümanlık da olmayacağını bildiren bildiriler dağıtıyordu. Şeriat geri getirilmeli; okullarda dinsizlik öğreten kadınları yarı çıplak gezdiren hükümetin başı ezilmeliydi.

İsyancılar, Ankara'dan takviyeler gelmeden önce bölgeyi ellerine geçirmeyi ummuşlardı. İlerledikleri sırada, başka aşiretleri de yanlarına katarak, zayıf milis kuvvetlerini geri püskürttüler. Köyleri bir bir zaptediyorlar-

dı. Elâzığ'ı aldıktan sonra Diyarbakır'ı kuşattılar. Şehir surlarının dışında büyük bir kuvvet topladıktan sonra, içerdeki beşinci kolun yardımıyla, lâğım hendeklerinden Kürt mahallesine erişmeyi başardılar. Ama şehir halkından, umdukları yardımı göremediler. Yirmi dört saat süren sokak çarpışmalarından sonra, hükümet kuvvetleri tarafından püskürtüldüler. Çarpışma sırasında Kürtler, minarelerden Türklerin üzerine ateş açmışlardı. Fakat Türkler, Kürtlerin peşinden gitmediler. Çünkü Fevzi Paşa düzenli ordu birlikleri yetişinceye kadar yerli milis kuvvetlerinin büyük ölçüde çarpışmalardan kaçınmalarını emretmişti. Bu kararı da, Gazi'ye ve İsmet Paşa'ya danışarak almıştı.

Üçü, ağır ağır bütün bölgeyi kuşatmayı, sonra savaş düzeninde sekiz tümenlik bir ordu ile büyük ölçüde bir saldırıya geçerek âsileri sıkıştırmayı tasarladılar. Harekât havadan da desteklenecekti. Bu iş zaman alacaktı. Çünkü bu bölgede yol olmadıktan başka, arazi de – Von Moltke'nin dediği gibi – içinde evlerin damlarından başka hiçbir düzlük görülmeyecek kadar dağlıktı. Bu mevsimde, tipi ortalığı kasıp kavurur, geçitler çoğu kez kar yığınlarıyla kapanırdı. Takviye birlikleri cepheye varıncaya kadar yüzlerce kilometre yürümek zorundaydılar. Ancak Fransızlar Irak'daki İngiliz kuvvetlerine karşı bir harekete girişmemek şartıyla, Türklerin Bağdat demiryolunun kuzey Suriye'deki kesimini kullanmalarına izin verdiler.

Ordu, hazırlıklarını tamamladığı sırada, İsmet Paşa da, Meclise 'Takriri Sükûn Kanunu' adıyla acımasız bir yasa getirerek, ülkede iktidara iyice egemen oldu. Yasa, hükümete geniş yetkiler veriyordu. İki yıllık bir süre için -ki sonra bir o kadar daha uzatılacaktı- hükümet 'isyanı ve geriliği' teşvik eder nitelikte herhangi bir kuruluşu, girişimi ya da yayını yasaklayabilecek ve kapatabilecekti. Yasayı yürütmeye İstiklâl Mahkemeleri yetkiliydi. Bunların çoğu isyan bölgesinde kurulacak, 'harp divanı' gibi iş görerek; verecekleri ölüm cezalarını, Meclisin onayına sunmaksızın, derhal yerine getirmek yetkisine sahip olacaklardı. Ankara'da kurulacak bir ek mahkeme, yurdun geri kalan kesimlerindeki dâvalara bakacak ve gericilik propagandasını önleyerek, huzuru bozan hareketleri cezalandıracaktı. Yalnız, bu mahkemenin vereceği ölüm cezaları, Meclisin onayına bağlı olacaktı.

Terakkiperverler, Anayasaya aykırı olduğu gerekçesiyle bu yasaya şiddetle karşı koydular. Bütün özgürlükleri elden alıyor, insan haklarını çiğniyordu. Ancak İsmet Paşa'yı yumuşatamadılar. 'Dünya yüzünde, her muhalefet üyesinin ağzına geleni söylediği Meclis kürsüsü pek azdır,' diyordu. İtiraz seslerini duymazlığa gelerek, güven ve düzenin her şeyden üstün tu-

ılması gerekçesiyle yasayı savundu. Millî inkılâplar ancak böyle bir temel üzerinde gerçekleşebilirdi. Getirdiği iki öneri de büyük bir çoğunlukla onaylandı. İstiklâl Mahkemelerinin yargıç ve savcıları, Terakkiperverlerden pek hoşlanmayan Meclis üyeleri arasından seçildi. Gazi, Cumhurbaşkanı olarak yayınladığı bir bildiride, bu olağanüstü önlemlerin 'bütün devlet memurlarına herhangi bir olayı, ortaya çıktıktan sonra bastıracak yerde, daha çıkmadan önleme görevini yüklediğini' açıkladı. Devlet, 'sokaklardaki sarhoşların, dağlardaki eşkıyanın, Cumhuriyetin silahlı kuvvetlerine karşı koymaya kalkışan âsilerin ve milletin dimağında karışıklık yaratmaya çalışanların saldırgan davranışlarını' hızla bastırmaya yetkili olmalıydı.

1925 Martı sonunda gerekli askeri harekât tamamlanmış ve bütün isyan bölgesi iyice çember içine alınmıştı. Şeyh Sait kendi topraklarında abluka edilmiş; İran'a, Suriye'ye ve Musul'a giden bütün kaçış yolları kesilmişti. Şimdi yapılacak iş, topçusu olmayan ve süngü savaşından korktukları bilinen isyancılara saldırıp yok etmekten ibaretti. Şeyh Sait, Kürt bağımsızlığı yerine din dâvası ile ortaya çıktığı için, komşu kabilelerden kendine fazla taraftar toplayamamıştı. Bunlar bir Nakşibendi dervişinin ruhani başkanlığını kabule yanaşmıyorlardı. Üstelik, bir Kürt devleti için en uygun merkez olan Diyarbakır'ı ele geçirmeyi de başaramamıştı. Böylece bütün hesaplar, hükümetin zaferi mutlaka elde edeceğini gösteriyordu. Fakat boyuna yer değiştiren küçük gruplar halinde dağlara çekilen Kürtler, ciddi bir direnme göstermemekle beraber, pusular kurarak, tepelerden ateş ederek, arkadan ani saldırılara girişerek harekâtı yavaşlatıyorlardı. Bununla birlikte bu kuvvetler teker teker çevrilerek direniş yuvaları ele geçirildi. En sonunda, nisan ortalarında, Şeyh Sait de yanında birkaç elebaşı ve küçük bir kuvvetle, kuşatıldı. Yenilgiyi kabul ederek isteğiyle teslim oldu. Üzerinde suçlayıcı belgeler ve büyük miktarda altın bulundu. İsyanı ancak iki ay sürmüştü.

Şeyh Sait'in, yanında otuz kadar atlı âsi, önünde ve arkasında atlı ve piyade hükümet kuvvetleriyle Diyarbakır'a getirilişi bütün halkın dikkatini çekti. İnce uzun boylu, güneşten yanmış yüzü ile at üzerinde çalım satarak gidiyordu. Halkın üzerine uçaklardan havai fişekler atılıyordu. Yetkili memurlar, Şeyh Sait'i dikkatli bir nezaketle karşıladılar. Yolda yorulmuş muydu? Bütün seferler yorucu olur, diye cevap verdi. Rahatsız olduğu söyleniyordu; şimdi nasıl olmuştu? Daha iyiydi ama, henüz yemek yiyemiyordu. Kendisine iyi bakılacağına söz verildi. Doktorlar onu tedavi ederlerdi. Sonra film makinelerinin gırıltısı arasında oradan uzaklaştırıldı.

Şeyh Sait'le suç ortakları, bir ay sonra, İstiklâl Mahkemesi önüne çıkarıldılar. Savcıdan başka bütün mahkeme, Millet Meclisi üyelerinden kurulmuştu. Bunlar, Kürtlerin yeşil Müslüman bayrağına karşı, açık ve sembolik bir protesto niteliğinde olarak, kırmızı-beyaz Türk bayrağının altında yer almışlardı.

Şeyh Sait, dava sırasında sakin davrandı, hattâ yargıçlarla şakalaştı. Yalnız, bir Müslüman olarak, mahkeme salonundaki film makinelerine itiraz etti, dudaklarını oynatarak bunlara karşı beddualar mırıldandı. Din elden gittiği için isyana kalktığını söyledi. Öteki Müslümanlara kılıç kaldırmakla günaha girdiğini kabul etmedi; onlar nasıl olsa imansızdılar. İsyanı başarabilmiş olsa, medreseleri tekrar açarak, şeriatı geri getirecek, Mecelle'yi yeniden uygulayacak; yalancının dilini, hırsızın elini kesecekti. Kürdistan, yeni baştan, Peygamberin zamanındaki mutluluğa kavuşacaktı.

Şeyh Sait ve suç ortakları, bu nedenlerle suçluluğu kabul etmediler. Ama bu onları, vatan haini olarak ölüm cezasına çarpılmaktan kurtaramadı. Şeyh Sait'le, içlerinde dokuz da şeyh bulunan kırk kişi, Diyarbakır'ın büyük camii önünde asıldılar. Çoğu, cesaretli bir şekilde öldü. Şeyh Sait, sonuna kadar istifini bozmadı. Sehpaya çıkarken, mahkeme başkanına gülümseyerek: 'Senden hoşlandım,' dedi. 'Ama kıyamet gününde hesaplaşacağız.' Askeri komutana takılarak: 'Paşa,' dedi, 'gel de düşmanınla vedalaş.' Gömlek üzerine geçirilirken kımıldamadan durdu ve başka bir şey söylemeden asıldı.

Kürt ayaklanması böylece sona erdi. Yeni Türkiye'nin her tarafında halkın isyana karşı tepkisi, düşmanca olmuştu. Yurdun hiçbir yerinde, hükümetin çekindiğini söylediği çeşitten bir sempati belirtisi görülmedi. Komşu vilâyetlerde olsun, başka yerlerde olsun, köylüler kendilerini savunmaya hazırlanmışlardı. İstanbul'da öğrencilerle hamallar -aydınlarla emekçiler- bu gericilik gösterilerini şiddetle protesto ettiler. İsmet Paşa'nın Mecliste söylediği gibi 'Cumhuriyet çocukları' seferberlik çağrısına gönülden karşılık vermişlerdi. O kadar güçlükle elde edilmiş olan barışı bozmaya yönelen bu girişime kızmışlar, dinin siyasete alet edilmesine içerlemişlerdi. Gazi'nin yeni millî cephesi, Kurtuluş Savaşından sonra ortaya çıkan bu ilk bunalımı, güven verici bir biçimde önlemiş oluyordu.

Ancak Gazi, hiçbir riske girmek istemiyordu. Artık aşırı liberal eğilimli bir hükümet şeklinden vazgeçmişti. Mecliste ve basında karşılaştığı muhalefet de, isyan nasıl bastırıldıysa, şimdi öyle bastırılmalıydı. İsyan sırasında, zafer artık kesinleştiği bir anda, İsmet Paşa, Ali Fuat Paşa'ya muhalefetin gereksiz bir şey olduğunu söylemişti. Amerikan temsilcisi Amiral

stol'a ise düşüncesini daha da açık olarak şu sözlerle bildirmişti: 'Bu mlekette muhalefet, ihtilâl demektir.'

Bu ruh içinde hükümet, saldırılarını, yeni kazandığı güçle, ilk önce sına yöneltti. Takriri Sükûn Kanununun kabulünün hemen arkasından, anbul'un büyük gazetelerinden beşi kapatıldı. Birkaç hafta sonra, şehirki on dört gazeteden yalnız yarım düzine kadar kalmış; onların da kesin ber veremedikleri ve hükümeti eleştiremedikleri için satışları çok düşıştü. Hüseyin Cahit'in itibarlı gazetesi **Tanin,** ihtiyatlı davranıyordu. Bu zden, hükümet, gücünü Terakkiperver Fırkaya yöneltерек İstanbul merzinde araştırma yapıncaya kadar yaşayabildi. Hüseyin Cahit, bundan ıra, verdiği haberde 'baskın' sözünü kullandığı için tutuklandı. Üç yarncısıyla birlikte Ankara'daki İstiklâl Mahkemesine gönderildi ve Çom'da 'süresiz sürgün' cezasına çarptırıldı. Fakat, burada ancak birkaç yıl ldı.

Polis, Partiyi doğrudan doğruya suçlayacak bir delil ele geçirememiş- Mahkeme, Parti üyelerinden ikisini, dini, politikaya alet ettikleri için, çlamakla yetinmek zorunda kaldı. Bunların hüküm giymelerini de, Partikapatmak için bahane olarak kullandı. Böylece bu 'gericilik yuvası' ortan kaldırılmış oldu. Terakkiperver Fırkanın kapatılmasını, eski Meclistemuhalefet üyelerinden bazılarının, çeşitli bahanelerle tutuklanıp yargınmaları izledi.

Bunun arkasından daha başka gazeteciler de tutuklandı. İçlerinden zıları, korku içinde, yargılanmak için Elazığ ve Diyarbakır gibi uzak rlere götürüldüler. Ancak, propaganda sanatını iyi bellemiş olan hüküet, onlara karşı iyi davranmaya dikkat ediyordu. Gittikleri yerlerde yetkimemurlar onları resmen ve nezaketle karşılıyor; kendilerine iyi bir yatak yer veriliyordu. Valilerle uzun ve aydınlatıcı konuşmalar yapıyorlar; lelerine hatıra eşyası yollayabiliyorlardı. Bu davranış, çoğu şehir çocuğu an ve Anadolu toprağına ilk olarak ayak basan gazeteciler üzerinde, de- bir etki yaptı. Ülkenin tüm olarak ne kadar geri kalmış olduğunu ve plumsal koşullar arasındaki ayrılıkları, gözlerinde daha açık olarak be-tmeye yaradı. Ülke sorunlarını çözmek için birlikte çaba harcamak zonluluğu, kendiliğinden ortaya çıkıyordu. Mahkeme, haklarında açılmış an davayı reddetti. Böylece İstanbul'a, uslanmış ve Mustafa Kemal'in poikasını kabule hazırlanmış bir halde döndüler.

Bu politika, Ankara basınınca 'kanun', 'düzen', 'birlik' ve hepsinden tün olarak 'kuvvet' gibi sözlerle savunuluyordu. Gösterileri ise bazen tüyri ürpertecek gibiydi. Ankara'nın bellibaşlı meydanında, hâlâ otel ye-

rini tutan, yıkık dökük handa kalan Bulgar Elçisi Simon Radev bir gece dışarıda bir gürültüyle uyanmıştı. Pencereden bakınca, meydanın üç tarafının darağaçlarıyla çevrilmiş olduğunu gördü. Hepsi on bir taneydi. Fenerlerin ve ağarmaya başlayan günün ışığında, bu darağaçlarına asılmış bir çok adam görülüyordu. Henüz sırası gelmeyenler ise, suçsuz olduklarını söyleyerek ağlaşıyorlardı. Bu sırada askerler öteye beriye koşuşuyor, subaylar yüksek sesle emirler veriyorlardı.

Amerikan Elçiliği kâtiplerinden Howland Shaw, sabahın sekizinde oradan geçerken gördüğü bu sahneyi şöyle anlatıyor:

> 'Sehpalarda sallananların her birinin üstünde, beyaz gömlek gibi bir şey ve buna iğnelenmiş bir kâğıt vardı. Kâğıda adları ve suçlarının ne olduğu karalanmıştı. Her sehpanın altında bir seyirci grubu duruyor; bazıları da, sanırım, daha yakından görmek niyetiyle, komşu evlerin basamaklarında bekleşiyorlardı. Çocuklar sehpaların çevresinde oynaşıyor ve hiç kimse pek üzüntülü görünmüyordu. Bunun da herhangi başka bir manzaradan farkı yoktu.'

İşte o sırada, Ankara'da, Türk Ocağı salonunda toplanmakta olan İstiklâl Mahkemeleri dönemi böyleydi. Bu salonda, bir kış öncesi, Türk kültürünü yaymak için konserler verilir, çeşitli gösteriler düzenlenirdi. Mahkemedeki yargıçlar, saygıdeğer vatandaşlardı. Bu çeşit kararlar vermek için, ülkenin başka bir yerine gidecekleri vakit, istasyonda resmi törenlerle uğurlanırlardı. Onların çabaları sayesinde yeni Türkiye Cumhuriyeti, ilânından bir buçuk yıl sonra, bütün siyasi muhaliflerini susturmuş olmakla övünebilecekti.

KIRK DOKUZUNCU BÖLÜM

Musul Sorununun Çözümü

KÜRT AYAKLANMASININ zamanı iyi seçilmişti. Milletler Cemiyetinin Musul anlaşmazlığını incelediği zamana rastlamış ve âsi şeyhler, boş yere, bölgede dolaşmakta olan Araştırma Komisyonu üyelerini etkilemeyi ummuşlardı. Lozan Konferansında askıda kalan Musul sorunu hâlâ çözüm bekliyordu. Bu mesele, geçen yıl süresince, Ankara'da İngiliz diplomatik temsilcileriyle yapılan aralıklı konferanslarda, Mustafa Kemal'le arkadaşlarını ciddi olarak uğraştırmıştı.

1924'de Ankara, Türkiye'nin resmen başkenti olunca, yabancı diplomatlar yavaş yavaş İstanbul'dan oraya gelmeye başlamışlardı. Ama, Ankara henüz bütün bu yabancı elçilikleri, durumuna yakışır biçimde barındırabilecek bir yer değildi. En başta Kral Beşinci George, büyükelçisini böyle bir yerde oturtmaya razı olmadı; öteki Batılı devletler de aynı şekilde davrandılar. Böylece, elçilikler ancak birkaç yıl sonra başkente taşınabildi. Bu durum Gazi'nin pek hoşuna gitmiyordu. Bir gün, İngiliz Elçiliğinden genç bir kâtibe rastlamış, büyükelçinin İstanbul'da olduğunu öğrenince, biraz burularak: 'İstanbul çok keyifli bir yerdir!' demişti. Ama, Ankara'daki bu konforsuzlukla, yapılacak başka bir şey yoktu.

Musul görüşmelerini, Rumbold'un yerine gelen yeni İngiliz Büyükelçisi Sir Ronald Lindsay yürütecekti. Gazi'ye güven mektubunu sunmak üzere bir iki günlüğüne Ankara'ya geldiği vakit, garda yan yola çekilmiş bir vagonda oturmak zorunda kaldı. Öteki yabancı diplomatlarla da anlaşarak Ankara'da arkasında ikinci kâtibini bıraktı. Bu Knox Helm'di.[1] O da böylece ülkesinin Türkiye'deki gerçek temsilcisi durumuna geçti. Knox Helm, ilk günlerde gelerek Ankara'yı canlandıran ve resmiyete pek önem

1 Sonradan, 1951-1954 yılları arasında Ankara'da büyükelçi olarak bulunan Sir Knox Helm.

vermeyen genç diplomatlar grubunun öncülerindendi. Bunlar, Gazi'nin genç yardımcılarıyla oldukça iyi anlaşıyorlardı.

Helm, Gazi'nin bir dostundan, İngiltere Hükümeti adına, Çankaya'ya oldukça yakın bir arsa satın aldı. Burada, elçilik binası yapılıncaya kadar, Kançilarya'yı barındırmak için birkaç baraka kuruldu. Fransız Büyükelçiliği gara yakındı, toplantılarını da Osmanlı Bankasının eski deposunda yapıyorlardı. Amerikalılara gelince, onlar küçücük bir kata sıkışmışlardı. Yalnız Rusların, daha İhtilâlin ilk günlerinde uydularıyla birlikte Ankara'da yerleştikleri için, dörtbaşı mamur bir binaları vardı. Bina iyi döşeli ve elektrikliydi. Ruslar burada geniş bir elçilik kadrosu bulunduruyorlardı.

Sovyetler bu sırada Türkiye ile ticaretlerini geliştirmek peşinde koştukları için, elçilikte hâlâ bol bol davetler veriyorlardı. Bu ziyafetler, Gazi'nin olduğu kadar arkadaşlarının ve görevlilerin de hoşuna giderdi. Bir gün Gazi'ye bunlardan bazısının Rusların verdiği bir eğlencenin sonunda merdivenden aşağı yuvarlandığını, ayıplayarak, jurnal ettiler. Ama Gazi' nin yaverlerinden biri, bunun votkayı fazla kaçırmış olmalarından değil, Rusların merdiven basamakları çok geniş olduğu için dengelerinin bozulmasından ileri geldiğini söyleyerek kendilerini savundu.

Yine de Ankara'da, bu çeşit partiler çok olmadığından, akşamları, başlıca vakit geçirme yolu kâğıt oyunuydu. Bunun için en iyi yer, arada sırada dans da edilen, Anadolu Kulübü'ydü. Gazi de buraya sık sık gelirdi. Çankaya'da Gazi'ye yakın oturan İngiliz temsilcisi, onun gece geç vakit gezmeye çıktığını kolayca anlar ve canı istiyorsa kendi de arkasından giderdi. Çünkü Gazi şehre inerken, Muhafız Kıtası kalkarak yola dizilir ve dönünceye kadar o halde kalırdı.[2] Kulüp ufaktı. Bu yüzden oraya sık sık gelen yabancılar, pek samimi olmasalar bile, birbirlerine oldukça yakın durmak zorundaydılar.

Üyeler iki gruptu. Ağırbaşlılar oyun salonunun bir ucunda, yanında çoğu kez bir iki vekille briç oynayan İsmet Paşa'nın yanında toplanır; daha neşeliler de öteki uçta Gazi'nin çevresini sararlardı. Gazi, briçin kurallarının çok fazla olduğunu söyler, yalnız poker oynardı. Pokerin verdiği heyecandan hoşlanır, ama oyunu hiçbir zaman ciddiye almazdı. Kazanırsa sevinir, ama çok kere, oyun sonunda fişleri harman ederdi. Başka kazanmış olanların da buna canları sıkılırdı. Genç diplomatlar, bu çeşit resmiyet dışı temasları daha ilerletebilmek için bütün gece kulüpte oyun oynamaya

2 Gazi, bu nöbetçilerle şakalaşmaktan hoşlanırdı. Bir sabah erkenden dışarı çıkarak nöbetçilerin birine orada ne yaptığını sordu. 'Reisimizi koruyoruz,' cevabını alınca, 'Sersem,' dedi, 'asıl ben sizi koruyorum.'

ıydılar: ama Gazi çok kez onlardan daha uzun zaman kalır, güneş gök-
iyice yükselinceye kadar masadan kalkmazdı.

Gazi, diplomatlarla ilişkilerinde protokola uygun davranırdı. Devlet şkanı olarak, onları resmen yalnız Hariciye Vekili yanındayken kabul erdi. Şimdiki Hariciye Vekili, bundan sonra birkaç yıl bu görevde kala- olan Doktor Tevfik Rüştü'ydü. Gazi, ilk taraftarlarından olan Tevfik ştü'yü bu göreve, daha gençliğinde Selânik kahvelerinde kehânetler sa- rduğu günlerde atamıştı. Tevfik Rüştü Avrupa'yı iyi tanır, birkaç yaban- dil konuşurdu. İşlek bir zekâsı vardı. Bundan daha önemlisi, efendisinin ının nasıl işlediğini bilirdi. Neşeliydi, konuşkanlığıyla kendini yabancıla- sevdirir, ama onlar da bundan dolayı onu pek ciddiye almazlardı. Kendi- i sık sık görebilir, konuşabilirlerdi. Yalnız Tevfik Rüştü her zaman aynı şüncede olmaz ve çok kez efendisiyle birlikte siyaset konuşmalarıyla, ın ve içki ile geçen bir geceden sonra oldukça yorgun olurdu. Ondan, eden sonra saat dört buçukta randevu alan bir Amerikan elçisi. 'Zaval- demişti. 'Uykusunu yarım bıraktığım için kimbilir bana ne kadar kızı- rdur!' Tevfik Rüştü'nün yardımcıları, Gazi'ye yabancı ülkelerin durumu erinde ayrıntılı raporlar hazırlamayı öğrenmişlerdi. Böylece o da, yaban- diplomatlarla görüştüğü zaman bilgili sorularla kendilerini şaşırtır, çoğu z de sıkıntılı durumlara düşürürdü.

Gazi, keyifli zamanlarında Tevfik Rüştü ile alay etmekten zevk alır, la buna pek ses çıkarmazdı. Bir akşam Çankaya'ya yemekten sonra ya- ncı bir elçi gelecek, Gazi'yle önemli bir şey görüşecekti. O da şimdiden az çakır keyif olduğu için arkadaşları fazla içmesin diye çeşitli hilelere şvuruyorlardı. Gazi işin farkına vardı, çevresine öfkeyle bakarak: 'Baksa- ta bana,' dedi. 'Ne öyle boşuna telâş ediyorsunuz? Yemekten sonraki gö- ımeyi düşünüyorsanız, hiç meraklanmayın. Ne halde olursam olayım, ne dar içkili olursam olayım, yine de Tevfik Rüştü'nün en ayık zamanında ptığı kadar feci gaflar yapmam.'

İngilizlerle Türkler, Ankara'nın Lozan-sonrası havasında çabuk dost lular. Gazi'nin yanındakiler, Çankaya'daki İngiliz komşularına bir içki nek, ya da briç oynamak için rasgele uğramaya başlamışlardı; öyle ki akşam Gazi, Anadolu Kulübünde Helm'e yarı şaka, yarı ciddi: 'Dostla- ı elimden alıyorsunuz,' diye takıldı. Helm, Gazi'nin bunu uygun görüp rmediğini sordu, uygun gördüğü cevabını aldı.

Mustafa Kemal, İngilizlerin ahlâk ve politika bakımından tutumlarını r zaman beğenirdi. İngiltere'nin bir zamanlar düşman olması, şimdi st olması gerektiği konusundaki kararını daha da güçlendiriyordu. Yüz-

yıllar boyunca Osmanlı siyaseti, Doğu düşüncesinin tipik bir örneği olan 'Eski düşman, dost olmaz,' ilkesine dayanmış ve bu yüzden başarısızlığa uğramıştı. Cumhuriyet devrinde bu gibi atadan kalma kinlere, düşmanlıklara bir son vermek gerekirdi. Gazi bu düşüncesini Lozan'da Yunanlılarla çabuk barışmakla, ondan önce de Çanakkale'de İngiliz istekleri karşısında sabırlı tutumuyla ortaya koymuştu. Şimdi de, Musul sorununun çözülmesi için, bu düşünceyi elden bırakmamanın özel bir önemi vardı. Lozan'da sorunun önce İngiltere ve Türkiye arasında görüşülmesi, sonra, bir anlaşmaya varılamazsa Milletler Cemiyetine götürülmesi karar altına alınmıştı. Sözkonusu olan, Türkiye ile İngiliz Mandası olan yeni Irak toprakları arasındaki sınırın çizilmesiydi. Bu konu, Türkiye ile İngilizler arasında ilk olarak, 1924 Mayısında İstanbul'da görüşüldü. Bu konferansta, Türkiye'yi Fethi Bey, İngiltere'yi de Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox temsil etmişlerdi.

İki taraf da konferansın dostluk havası içinde geçmesine dikkat ediyorlardı. Ama biraz sonra aralarında derin bir uçurum bulunduğu anlaşıldı. Fethi Bey şimdi İngiliz işgalinde olan Musul vilâyeti sınırlarının savaştan önceki duruma getirilmesinde ısrar etti. Bu isteğini teknik bir temele dayıyor; halkın çoğunluğunu Türklerle Kürtlerin, 'kaderlerini sonuna kadar birbirlerine bağlamış iki kardeş milletin'oluşturduğunu ileri sürüyordu. Sir Percy ise bunları iki ayrı ırk sayıyor, bu yüzden Türklerin aslında azınlıkta olduklarını, Kürt çoğunluğunun ise İngiltere'nin Irak'ta kendilerine vermiş olduğu özerklikten hoşnut olduklarını söylüyordu.

İngilizler, üstelik, Musul'daki eski sınırla da yetinmiyor, daha kuzeyde 'İngiliz himayesi'ni isteyen Hıristiyan Süryanî azınlığının oturduğu bölgeyi de istiyorlardı. Burasının Türk yönetiminin etkisi dışında bir 'sahipsiz bölge' olduğunu ileri sürüyorlardı. Türkler bu hattı kabul etmediler, görüşmeler de yarıda kesildi. Anlaşmazlık, Milletler Cemiyeti Konseyine götürüldü. Konsey, hemen hemen ilk sınırın aynı olan geçici bir hattı uygun gördü. Böylece, çeşitli halk temsilcileriyle görüşecek Milletler Cemiyeti komisyonunun, bölgede güvenlik içinde dolaşabilmesi sağlanmış oldu.

Komisyon, raporunu 1925 Eylülünde Milletler Cemiyeti Konseyine sundu. Bu raporda plebisit yapmaya olanak olmadığı, halkın Türkiye'den çok Irak'a bağlılık gösterdiği belirtiliyor, eski Musul vilâyetinin Irak'a bağlanması öneriliyordu. Bunun dışında tutulan kuzeydeki 'sahipsiz bölge' yirmi beş yıl süreyle Milletler Cemiyeti mandasına girecek, Kürtlerin hakları da güven altına alınacaktı. İngilizler, Milletler Cemiyeti Konseyinin kararını kabul etmeye baştan söz vermişlerdi. Türkler buna yanaşmadılar. 16

alık 1925'te delegelerini Cenevre'den çekerek, konseyi kendi oyları ımadan İngiltere'ye mandaterlik vermek durumunda bıraktılar.

Gazi, bu diplomatik başarısızlığa, hemen ertesi gün, Rusya ile bir sal-mazlık paktı yaparak karşılık verdi. Milletler Cemiyeti kararının Türki-aleyhinde olacağı anlaşılır anlaşılmaz, Cenevre'deki görüşmeleri yürü- Tevfik Rüştü Bey, Paris'e gitmek için talimat almıştı. Orada Güney ınsa'dan Berlin'e gitmekte olan Çiçerin'in yolunu kesti. Çiçerin, siyase-in Lozan'da uğradığı zararı çıkarmak isteğindeydi. Dört saat baş başa arak, ellerinde konu ile ilgili başka belgeler bulunmamasına rağmen, yıllık bir anlaşma yazıp imzaladılar. O sırada iki devlet arasında başlı-tartışma konusu olan ekonomik sorunlar bir yana bırakılmış, yalnız siya-alanda aralarındaki görüş birliği üzerinde durulmuştu. Türkiye ile Rus-birbirlerine karşı hiçbir saldırıya girişmemeye ve ikisinden birini hedef an anlaşmalara katılmamaya söz veriyorlardı. Tevfik Rüştü, bu belgeyi bine koyarak Ankara'ya döndü.

Bu paktın imzalanması, Milletler Cemiyeti kararının kopardığı fırtına-biraz yumuşatmıştı. İngilizler yine geleneksel düşman durumuna geçti: vres Antlaşmasını ve İzmir işgali politikasını başka bir biçimde sürdür-ek istiyorlardı. Şimdi de, Musul'da, Türkiye'nin milli güvenlik duvarında gedik açılmak isteniyor; Irak, keskin bir silah gibi Türkiye'nin kalbine neltilmiş oluyordu. Bu uğursuz manevralarını çevirdikleri yer de, emper-list devletlerin oyuncağı olan Milletler Cemiyetiydi.

Gazi o arada, bir supap işlevi gören bu tartışmaları önlemedi. Bu sa-şçılık gösterisi İngiliz kamuoyunu parçalamaya ve komisyonun işini zor-ştırmaya yararsa ne âlâ. Gerçekten de İngiltere'de büyük gazetelerle İş-Partisi, sorunun ortaya ilk atıldığı 1922'dekinden hafif de olsa, Musul rarına oldukça karşı koyuyorlardı. Ne Musul, ne de Irak, uğrunda sava-değerdi. 'Türk, öyle bazılarının sandığı gibi korkunç bir yaratık değil-,' diyen **Manchester Guardian,** ilerideki altı ayın Türklerle yapılacak rüşmelere harcanmasını ileri sürüyordu.

Gazi'nin tutumu da böyleydi. O ne Ruslarla sarmaş dolaş olmak, ne İngilizlerle boğaz boğaza gelmek istiyordu. Dış politikasının mihenk ta-hâlâ İngiliz dostluğuydu; İngilizler de Cemiyetin kararından sonra, onu r durumda bırakmamak için ellerinden geleni yaptılar. İngiliz Büyükelçi-Sir Ronald Lindsay, aldığı talimat üzerine Ankara'ya giderek görüşmele-tatlılık ve ustalıkla idare etti. Bir yandan da Mussolini'nin, Türkler, ak'a yürüyecek olurlarsa Antalya'ya asker çıkarmak tehdidinde bulunma-

sı, elçinin işini kolaylaştırmış oldu. Basın sakinleşti, Türk halkına da İngi tere'nin barışçı niyetleri konusunda güven verildi.

Gazi, alay olsun diye, Tevfik Rüştü'yü İngilizlerle görüşme sınavın hazırladı; İngilizlere ne söyleyeceğini önünde prova etmesini istedi. Tevfi Rüştü, bunu elinden geldiği kadar yumuşak ve uzlaştırıcı bir tonla yapt Gazi, sözünü kesti: 'Yeteri kadar güçlü değil, insanı inandırmıyor.' Tevfi Rüştü bu sefer savaşçı bir tutum denedi, yumruğunu masaya vurarak sald rı tehditleri savurdu. Gazi, alay etti: 'Neyle hücum ediyorsun?'Artık b sert davranışların da modası geçmişti. İngiltere ile uzlaşmak en doğrusuy du. Musul, Adana ve İskenderun'a benzemiyordu. Orada, Kürtlerden baş ka büyük bir Arap nüfusu da vardı. Millî Misak sınırları içine alınması, e ileri noktayı göstermesi bakımından öngörülmüştü diye düşünülebilird 1918'de asker Mustafa Kemal, Musul'un İngilizler tarafından işgaline kar şı gelmişti. Ama devlet adamı Mustafa Kemal, iş buraya kadar geldikte sonra, Osmanlı İmparatorluğunun yarı-Arap bir parçası yüzünden, ülkesi nin Batı Milletleri topluluğu arasına katılmasını tehlikeye sokacak bi adam değildi. Tevfik Rüştü, İngiltere'den en uygun şartları koparmay bakmalıydı.

Bu koşullar, Musul üzerindeki İngiliz iddialarının kabulünü ve ilerid Türkiye ile Irak arasında sınır güvenliği konusunda karşılıklı anlaşmala yapılmasını kapsıyordu. Gazi, bunları oylamadan önce, Halk Partisi içinde ki muhaliflerle uğraşmak zorundaydı. Parti üyeleri, beş saat süren bir top lantıda savaşa girilip girilmemesini tartıştılar. Bazıları, İngilizlerin Irak't yerleşmesinin eninde sonunda bir savaş doğuracağını söylüyor, buna şimdi den girişilmesini istiyorlardı. Ama oylamaya geçilince, üyeler Musul'un d Osmanlı İmparatorluğunun öteki kayıp vilayetleri arasına karışmasını, iste meye istemeye, kabul ettiler. Gazi, İkinci Meclisi iyice avucunun içine al mış olduğu için, her işine karışan Birinci Meclise göre, sözünü daha raha geçirebiliyordu. Böylece Türkiye, İngiltere ve Irak arasındaki antlaşma Haziran 1928'da Ankara'da imzalandı. Bunu da, altı yıl sonra, Türkiye' nin Milletler Cemiyeti üyeliğine alınması izledi.[3]

---

3 Tuhaftır ki, Musul görüşmeleri sırasında uzlaşmazlığın temelinde olan petrol sorunu pek az ortaya atıldı. İngilizler, sanki petrolde gözleri yokmuş görünmek için çaba harcadılar. Türk Hükümeti ise, bunu bir ekonomik sorundan çok, bir sınır işi sayıyor petrolün ülkenin ilerdeki kalkınmasında oynayacağı rolü anlamamış gözüküyordu Anlaşmada, Türkiye yalnız toprak isteklerinden değil, petrol üzerindeki iddialarını dan da vazgeçiyor, sadece petrolden alacağı yüzde on payla yetiniyordu. Daha son ra, bu hisse de yüz bin sterlin kadar bir para karşılığında büsbütün bırakıldı.

ELLİNCİ BÖLÜM

Şapka Devrimi

KÜRT İSYANI, Mustafa Kemal'in yalnız muhalefeti susturmasına değil, dinle ilgili öteki reformları da uygulamasına yaradı. Halifelik, medresler, şeriat kanunları ortadan kaldırılmıştı. Şimdi, isyan, bağnaz bir mezhebe, Narşıbendi tarikatına bağlı dervişler tarafından çıkarıldığına göre, ne çeşit olursa olsun, bütün derviş tarikatlarını yok etmenin tam sırasıydı.

Tarikatlar, Türklerin yaşayışında önemli bir rol oynamış ve onları, birkaç özel durum dışında, komşu ülkelerden bazıları gibi bağnazlığa gömülüp kalmaktan korumuştu. Tarikatlar, Müslümanlık çerçevesinde kalmakla birlikte, katıksız dinî hiyerarşi dışında, ayrı birer grup oluşturuyorlardı. Halkın çoğu, içlerindeki doğal inanma isteğini, tarikatlarını insancıl sıcaklığında gideriyordu.

Tarikatlar, siyasî bir eğilim besledikleri zaman, geleneksel olarak merkezi yönetime karşıt bir tutum takınırlardı. Osmanlı devleti, buna onları ustalıkla birbirine düşürerek karşı koymuştu. İçlerinde en aydınları olan Bektaşiler, Padişahın Mustafa Kemal için çıkardığı fetvadan sonra, Kemalistleri tutmuşlardı. Bunların arasında onun çıkarına uygun şekilde davranmaya devam edecek bazıları da bulunabilirdi. Bunlar, aşırı dinciliği eritip yumuşatarak, Müslümanlığın kendi içinde toplumsal bir güç haline gelmesini sağlayacak bir politikayı destekleyebilirlerdi. Ama, bu Gazi'nin güttüğü politikaya uymuyordu. Kendisinin sofulukla ilgisi olmadığı için tarikatlara bir yardımcı gibi değil, birer tehlike gözüyle bakıyordu. Bunlar, muhalifliğe alışık ve kendi başlarına buyruktular. Padişaha olduğu gibi Gazi'nin rejimine de, hem de laik olduğu için, daha şiddetle karşı koyabilirlerdi. Üstelik büyük halk toplulukları üzerinde etkileri vardı. Dini hiyerarşiyi inat etmiş olan Mustafa Kemal'in şimdi asıl çekindiği de bu topluluklardı. Onun gözünde tarikatlar, tâ gençliğinde Selânik'te onlardan kuşkulanma-

ya başladığından beri birer 'Gizli Cemiyet'ti.[1] Bu bakımdan ortadan kaldırılmaları gerekiyordu. 1925 Ağustosunda, Kastamonu'da verdiği bir söylevde, onlar hakkında verdiği kararı açıkladı. Türkiye Cumhuriyeti 'gerek ruh, gerek şekil bakımından bütünüyle çağdaş ve uygar bir toplumun devleti'olacaktı. Öyle ise, bütün batıl inançların ezilmesi gerekiyordu:

> **'Ölülerden yardım dilemek, uygar bir toplum için lekedir. Bugün bilim, teknik ve bütün yaygınlığıyla aydınlatıcı uygarlık karşısında filân ya da falan şeyhin öğütleri ile maddi ve manevi mutluluk arayacak kadar ilkel insanların uygar Türk toplumunda bulunabileceğini asla kabul etmiyorum.**
> **Efendiler ve ey Millet, iyi biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, çömezler ülkesi olamaz. En doğru ve gerçek tarikat, uygarlık tarikatıdır.**
> **Uygarlığın istediğini ve buyurduğunu yapmak, insan olmak için yeterlidir. Tarikat başkanları, bu dediğim gerçeği bütün açıklığıyla kavrayacak ve kendiliklerinden derhal tekkelerini kapatacak, çömezlerinin artık büyüyüp, akıllandıklarını elbette kabul edeceklerdir.**

Bu hüküm birkaç kararname ile kesinleşti. Bundan sonra Türkiye, hiç olmazsa kuramsal olarak, yalnız şeyhlerden, dervişlerden değil, ama falcılardan, büyücülerden, üfürükçülerden, kayıp eşyayı bulmak ya da murada eriştirmek için muska yazanlardan ve bütün bunların hizmetlerinden, ücretlerinden, kıyafetlerinden kurtulmuş olacaktı.

Aynı zamanda, bütün türbeler kapatıldı; tapınak ve adak yeri olarak kullanılmaları yasak edildi. Bu yasak, Mecliste itirazlar doğurdu. Çünkü üyelerden birçoğu, kendi ölmüş atalarının türbelerinden gelir sağlamaktaydılar. Dostlarından biri de[2] aleyhte konuşunca Gazi onu bir kenara çekti ve alçak sesle: 'Karara karşı gelme,' dedi. 'On yıl sonra hepsini tekrar açarsın.' Kendisi pek inanç beslemese bile, hiçbir zaman dini kökünden söküp atmaya çalışmamıştı. Bir kez kendi ağzıyla da söylediği gibi, bütün elde etmek istediği şey, 'dini, yüzyıllardan beri alışageldiği gibi, bir siyaset aracı olmaktan kurtarmaktı.' Onun politikası halkı, birtakım sert vuruşlarla, dinin merkezi bir devletle boy ölçüşmeye kalkan etkilerinden, özellikle

1 Bununla birlikte, kendisi de gençliğinde Selânik'te Bektaşi toplantılarına katılmıştı.

2 Hamdullah Suphi Tanrıöver.

e gözle görülür simgelerinden uzaklaştırmaktı. O sırada mezardaki , canlı ve tehdit edici bir kuvvet gibi sömürülmekteydi. Bu yüzden dan ortadan silinmeleri gerekiyordu. Ama, on yıl sonra gerçekten öl-lurlar ve yeniden dirilmeleri tehlikesi kalmazdı.

Kastamonu çevresinde yaptığı bir gezide, Gazi, bu açık ve gözle görü-mbollerden birini daha yıktı. Bunun ortadan kaldırılması, Türkiye' ner erkeğin iyice içine işlemiş olan bir alışkanlığı kökünden söküp ktı. Çünkü, bu, her gün kafasının üstünde taşıdığı şeyle ilgiliydi: .

slâm dininde, giysiler derin sembolik anlam taşırlardı. Bununla bir-fesin, başlık olarak, ancak yüz yıllık kadar bir geçmişi vardı. Tuhaf-bu moda, fesin yaygın olduğu Adalı Hıristiyan Rumlardan gelmişti. r da aslında Berberi korsanlardan almışlardı. Avusturya'da Osmanlı ası için yapılan fes on dokuzuncu yüzyıl başlarında, büsbütün tutucu aşlık olan sarığa karşı, kıyafet devrimini tamamlamak için kabul edil-o zaman da İmparatorluğun birçok yerlerinde isyanların patlamasına çmıştı. Ama zamanla, fes de, sarık nasılsa, koyu Müslümanlığın ve anlılığın bir simgesi haline gelmiş; başlangıçta nasıl şiddetli saldırıya mışsa, sonra aynı şiddetle savunulmuştu.

Gazi'nin, bu simgenin yerine şapkayı koymak istemesi, bu yüzden çok li bir devrimci davranıştı. Bu planı, tâ gençliğinde, bu milli başlık yü-en yabancı ülkelerde hakarete uğradığı bir aşağılık duygusuyla dam-ndığı zamanlardan beri kafasında geliştirmişti. Şimdi akşamları Çan-'da arkadaşlarıyla bu değişikliği tartışıyor, ne tür şapkanın daha uy-olacağı üzerinde, dışarıda bulunmuş olanların düşüncelerini alıyordu.

İlk denemeleri kendi üzerinde yaptı. Örnek çiftliğinde bir traktör üze-, başında siyah şeritsiz bir panama şapka ile resmi çekildi. Eski arka-arından biri bir gün ona trende rastladı. Başında sırtındaki kahverengi elbiseye uygun, kumaş bir kasket vardı. Mustafa Kemal, iyi bir iş yap-a inanmak istercesine: 'Nasıl, bana yakıştı mı?' diye sordu. Son aylar le rüyasında üç kez fes görmüş olduğunu açıkladı. 'Her defasında, erte-bah İsmet kapımı vuruyor ve yurdun bir tarafında bir gericilik hareketi ğunu haber veriyordu.' Bu değişiklik tasarısı, basında, göze batmaya-şekilde sözkonusu ediliyor; fakat hiçbir gazete o korkunç 'şapka' adını na almaya cesaret edemiyordu. Bunun yerine 'medeni serpuş', 'siperi sli serpuş', 'kenarlı başlık' gibi dolambaçlı sözler kullanıyorlardı.

Mustafa Kemal, bu çeşitli din devrimlerini açıklamak için, bile bile ciliğiyle tanınmış bir vilayeti seçti. Büyük bir cesaretle, düşmana, en

güçlü olduğu yerde vuruyordu. Bu ani çarpışma taktiği başarıya ulaşır başka herhangi bir yerden iki kat daha etkili olacaktı. Halkın gözünd görünüşünü kurnazca hesaplayarak, Falih Rıfkı'ya, İzmir gibi zaten tan dığı bir şehirde herkesin kendisine değil, şapkasına bakacağını anla Kastamonulular kendisini ilk olarak görecekler ve ona, 'şapkasıyla birlil bir bütün' olarak bakacaklardı. Üstelik Kastamonu, gerici özelliği bir y na bırakılacak olursa, İhtilâlin bir çeşit sembolü gibi bir yerdi. Karad niz'deki İnebolu limanı üzerinden İstanbul'dan Ankara'ya ulaşan ikmal y lu oradan geçtiği için, Kurtuluş Savaşı sırasında bağlılığını, önemli bir oynayarak göstermişti. Bu bağlılık, şimdi geçireceği sarsıntıya dayanabil cek güçteydi.

Yine de Mustafa Kemal, çocukluğundan beri onu tedirgin etmiş ol yobazlığa karşı duyduğu tiksinti yüzünden, bu geziye alışık olmadığı bir nirlilik içinde başladı. İlk konuşacağı vakit su istedi ve bardağı ağzına g türürken ellerinin titrediğini gördü. Ankara'dan başına bir şey giymede açık bir otomobille yola çıkmıştı. Dağlardaki köylerden ana yola koş gelmiş olan insanlar, milli kahramanlarının ne biçim olduğunu bile bilm yorlardı. Bir köyde, eli resme yatan birisi, duvara kendi kafasına göre G zi' nin bir resmini çizmişti. Bu resimde Gazi, palabıyıklı, elinde iki met boyunda bir kılıçla gâvurları kesen korkunç bir savaşçı gibi gösteriliyord Köylüler, sokaklarda geçeceği yerlere halılar sermişlerdi. İçlerinden ge bir öğretmen birkaç yıl sonra sahneyi şöyle hatırlıyor: 'Cumhurbaşka halkı selamlayarak ağır ağır caddede yürürken, çıt bile çıkmıyordu. G yeni tıraş olmuş, sırtına Avrupa biçimindeki beyaz bir yazlık kostüm ve y kası açık bir gömlek giymişti. Başında panama şapka vardı. Birkaç res görevli çılgınca alkışladılar, yanlarındakileri de alkışlamaları için dürtt ler. Ama halk öylesine şaşırmıştı ki, ancak tek tük birkaç alkış sesi duyul bildi.'[3] Bunun nedeni, Fatih'in sırtındaki gâvur kılığıydı.

Ama, sarsıntının hızı yavaş yavaş azaldı. Gazi, Kastamonu dışın arabadan indi ve panama şapkasını önce elinde tutarak, sonra başına giy rek, yanındakilerle şehre girdi. Yaverleri de onun gibi davrandılar. Bu bir kuşak önce yapmış olsalardı, halk onları kovalar ya da parçalar Ama şimdi herkes, olsa olsa sessiz bir merakla kendilerini selamlıyord Gazi'nin elbiseye, hele başa giyilen şeye karşı ilgisi, bütün bu gezi süresi ce herkese gösterildi. Arada bir, şapkasız duruyor; o zaman ötekiler d terbiye gereği, feslerini çıkarıyorlardı. Askeri bir birliği denetlerken h

3 Latimer'den alınma.

in başlığını çıkararak dikkatle inceledi. Birkaç ay önce, bu başlıklara zde askerlerin gözlerini güneşe karşı korumak için, ince bir kenar eklenişti. Peygamber, kendine inananlara yüzleri hep güneşe çevrik olarak döşmelerini emretmiş değil miydi?

Gazi, giyim sorununu pratik yönden ele almaktaydı. Bir toplantıda nleyiciler arasında bulunan bir terziye dönerek, şalvar ve çakşır giymiş r adamı gösterdi ve hangisinin daha ucuza çıktığını sordu: 'Bu giyim mi, ksa uluslararası tipte kostüm, mü?' Terzi: 'Uluslararası tipte kostüm' di- cevap verdi. Gazi, sonucun üzerinde durarak: 'Ya, gördünüz mü?' dedi. u adamın sırtındaki gibi bir elbise yerine kendinize iki kostüm yaptırabisiniz.'

Bütün bunlar, bundan sonra olacak şeylerin sadece bir ön belirtisiydi: iyimin uygarlıkla aynı denklem içinde ölçüldüğü bir millî politikanın ıklanması. Gazi bunun için İnebolu'yu seçmişti. İnebolulular, Kurtuluş vaşına olan katkılarını canlandırmak için bir kayıkla, cephane taşımış anlar gibi bir kağnıyı süsleyerek şehrin alanına koşmuşlardı. Gazi, otoobiliyle, bayraklar ve dallarla donatılmış şehre girerken çiçek yağmuru- tutuldu. Daha sonra başında panaması, sokaklarda yürüdü. Halk etrafı- sarmış, ellerini, giysisini öpüyordu. Her çeşit insanla konuştu, onlara te- er teker dertlerini sordu, kendi tasarıları üzerinde bilgi verdi.

İki gün süre ile, hazırlanmış şenliklere katıldı. Şerefine kurbanlar keldi. Ama Gazi, bunun kendi gözünden uzakta yapılmasını istiyordu. Heres bunu hayvanlara olan derin sevgisine bağışladı. O yılın ürünü olan kilerle elma önüne döküldü. Okul çocukları onun Samsun yolunda söylediği arşı söyleyerek yürüyüş yapıyor, 'Yaşasın babamız!' diye bağırıyorlardı. ayıkçılar, Gazi'yi eğlendirmek için oyunlar düzenlemişlerdi. O, bütün bu vgi gösterilerine, İnebolululara memleketlerinin ve halkının aydın tutuunu öven, yerinde söylevlerle karşılık veriyordu.

Üçüncü gün, bu gösteriler, Gazi, Türk Ocağı'nın toplantı salonunda çeşitli kıyafetler giymiş, hayran ve saygılı bir kalabalık karşısında uzun bir öylev verdiğinde, doruk noktasına varmıştı:

> **'Efendiler, dedi, Türkiye Cumhuriyetini kurmuş olan Türk halkı uygardır. Tarihte uygardır, gerçekte uygardır. Ama ben, sizin öz kardeşiniz, arkadaşınız, babanız gibi söylüyorum; uygarım diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı, düşüncesiyle, görüşüyle uygar olduğunu ispat etmek, göstermek zorunluğundadır. Uygarım diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı, aile hayatı ile, yaşayış düzeni ile uygar olduğunu göstermek zorundadır. Özetle, uygarım diyen Türkiye'**

nin gerçekten uygar olan halkı baştan aşağı dış görünüşüyle de uygar ve ileri insanlar olduğunu göstermelidir. Bu son sözlerimi açık olarak söylemeliyim ki, bütün ülke ne demek istediğimi kolaylıkla anlasın. Bu açıklamamı size bir soruyla belirtmek istiyorum. Soruyorum:

Bizim kıyafetimiz milli midir? (Hayır, sesleri).

Bizim kıyafetimiz uygar ve milletlerarası tipte midir? (Hayır, hayır sesleri).

Size katılıyorum. Değişik tarzların karışımı olan bu gülünç kılık, ne millidir, ne de milletlerarası. Uygar ve milletlerarası kıyafet bizim için uygun ve milletimize lâyık bir kıyafettir. Onu giyeceğiz. Ayakta iskarpin ya da fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, ceket ve pek tabii bunları tamamlamak üzere başta siperi şemsli başlık. Bunu açık söylemek isterim. Bu başlığın adına «Şapka» denir.'

>Artık sözcük ağızdan çıkmıştı. O dolambaçlı sözlere bir son vermek gerekirdi. Haber ajansları, bu demeci ve benzeri demeçleri yurdun dört bir yanına yaydılar. Kastamonu'da kimse çıkıp da içindeki inanç dışı düşünceler üzerinde ağzını açmadı. Gazi, cesaret isteyen bir işi, karşısındakileri önce açık candanlığıyla şaşırtıp sonra güvenlerini kazanarak, düşüncelerinin yarattığı sarsıntı sayesinde başarmıştı. Kahramanlara tapmak eğiliminde olan, ama şimdiye kadar kendilerini uzaktan yöneten varlıkla hiç yüz yüze gelmemiş bulunan halkta, derin bir saygı uyandıran çarpıcı üstünlüğü de, bunda rol oynamıştı. Şimdi bu varlık, etiyle kemiğiyle karşılarındaydı. Eskiden Padişah'a olduğu gibi, bütün iradelerini onun ellerine bıraktılar.

Gazi, Ankara'ya dönüşünde şehrin dışında görevlilerden kurulu bir grup ve kendi dostları tarafından karşılandı. Hepsinin başında şapka vardı. Yunus Nadi'nin şapkasını beğendi ve yoluna devam etmeden önce kendisininki ile değiştirdi. Bu andan sonra, toplumun üst tabakalarında moda çabucak değişti. Şimdi bunun yasa yoluyla bütün millete yayılması gerekiyordu. İlk önce çıkan bir kararnameyle, din işleriyle görevli olmayanların dini kıyafet ve işaretlerle dolaşması yasaklandı, bunun yerine, 'dünyanın bütün uygar milletlerinin giydiği kılık' yani Batı kostümü ve şapka konuyordu. Başlangıçta, bu yalnızca resmi görevli olanlara uygulandı. Fakat mebuslar, meslek kuruluşlarından çoğu ve bir sürü öğrenci bu giyimi kendiliklerinden kabul ettiler.

Kasım sonlarına doğru, Gazi, halkoyunun olgun hale geldiğini görün-, Meclis'ten bir yasa çıkarılarak bütün erkeklerin şapka giymesi istendi, s giymek suç oldu. O sırada ülkede yeteri kadar şapka yoktu, binlerce in-n ya açık başla, ya da Avrupalı şapkacıların piyasaya sürdüğü çeşitli baş-ları giyerek dolaşıyorlardı. Ancak yerli şapka fabrikaları tam randıman-çalışmaya başladıktan sonra herkes şapka bulabildi. Fabrikalar halk in kumaştan, kopçalı kasketler yaptılar. Böylece namaz kılarken secdeye tabiliyorlardı. Ayrıca, kasketi ters giyenler de vardı.[4]

Şapka kanunu, doğu illerinde birtakım ayaklanmalara neden oldu. in adına resmi binaların duvarlarına asılan ve halkı, yeşil sancak altında österilerde bulunmaya çağıran pankartlar bu davranışları körüklemişti. ma hükümet erken davranmış, tehlikeli noktalara, önceden İstiklâl Mah-emeleri yollanmıştı. Bu ayaklanmalar sert önlemlerle bastırıldı.

Mustafa Kemal, fesin kalkması konusunda der ki:

> **'Bunu Takriri Sükûn Kanunu henüz yürürlükteyken yaptık. Olmasaydı, yine yapacaktık. Ancak, kanunun ortada olmasının işimizi kolaylaştırdığı da bir gerçektir. Aslında, Takriri Sükûn Kanununun varlığı, milletin bazı gericiler tarafından geniş ölçüde zehirlenmesini önlemiş oldu.'[5]**

Gazi, bu çeşit devrimlerle, entelektüel Jön Türkler zamanında yalnız üşünce alanında kalmış olan planları gerçekleştirmişti. Mustafa Kemal'le rkadaşlarını genç yaşta etkilemiş olan Abdullah Cevdet, 1912'de Batı uy-arlığı dışında bir uygarlık olamayacağını yazmıştı. O sıralarda yayınladı-ı **İçtihad** dergisinde Türkiye'nin gelecekte, batılılaşmasını hayal eden Göz açıkken görülen bir rüya' adlı bir yazı çıkmıştı. Birtakım başka deği-iklikler arasında fesin yerine yeni bir başlık giyilmesini, sarık ve cübbenin alnız meslekten olan din adamlarınca kullanılmasını, medreselerin ve tek-elerin kapatılmasını ve gelirlerinin çağdaş bir eğitim programının uygu-anmasına harcanmasını, ermişlere adak adamanın ve üfürükçülerle büyü-ülerin yasaklanmasını ve bütün hukuk sisteminin değişmesini öngörüyor-lu.

4 İzmir yakınlarında bir kasabada erkekler, sınır dışına çıkarılmış bir Ermeninin dükkânından aldıkları tüylü kadın şapkalarını başlarına geçirmişlerdi. Gazetelerde, 'Şapka nasıl giyilir?' diye yazılar çıkıyordu. Memurlara, âmirlerini yerden temenna ederek değil, ama başlarını hafifçe eğerek ve belden yukarı reverans yaparak selâmlamaları öğretildi. Ancak eğilerek selâmlama âdeti pek çabuk kaybolmadı. Birçokları selâm vermek isterken şapkalarını başlarından düşürüyorlardı.

5 Müslüman âlemi, genel olarak devrimi sakin bir şekilde karşıladı. Gazi, Mekke'de toplanan bir İslâm Kongresine redingotlu ve şapkalı delegeler gönderdiği zaman, öteki entarili ve sarıklı delegeler bu davranışı normal ve nezaketle karşıladılar.

O zaman fantezi gibi görülen rüya, şimdi gerçek olmuştu. Gazi'ye ar tık kadınların özgürlüğünü ilgilendiren kehanetleri gerçekleştirmek işi kal mıştı. Abdullah Cevdet'e göre kadınlar istedikleri gibi giyinmekte, aileler zorlamadan kocalarını seçmekte serbest olmalıydılar. Mustafa Kemal bu rada ihtiyatlı davranmak zorundaydı. Türkiye'de bir erkeğin başına şapka geçirmek başka, bir kadının peçesini yırtmak başka şeydi. Böyle bir deği şiklik ne Takriri Sükûn Kanunlarıyla, ne de İstiklâl Mahkemeleriyle elde edilebilirdi. Gazi, yine de, Kastamonu gezisinde bu değişiklik için gerekl ortamı hazırlamaya girişmişti.

ELLİ BİRİNCİ BÖLÜM

Kadınların Özgürlüğü

DININ TÜRKİYE'DEKİ DURUMU, Peygamber zamanından beri
değişmiş değildi. Abdülhamit'ten önce ve sonra, durumu gittikçe daha
tartışıldığı halde, bugün bile şeriat kurallarından bir adım dışarı çık-
dan, her şeyden uzak yaşıyordu. Bu durumun en kötüsü kölelik biçimin-
en iyisi de, kadının yırtıcı bir dünyadan, manastırda yaşarcasına, uzak
lmasıyla kendini gösterirdi. Orta Osmanlı Türkü, erkeklik gururu ve
balık duygusu ile, kadını hâlâ aşağı bir yaratık, ahlâk ve onurdan yok-
dişi bir hayvan gibi görür, zayıf içgüdüsü nedeniyle erkek tarafından
unması gerektiğine inanırdı. Kadının davranışlarına göz kulak olmak
n kişisel, hem de toplumsal bir görev olmuştu. Yalnız kocası, kardeşi
babası değil, bütün sokak, bütün mahalle, kadını gözaltında tutmakla,
larının bacaklarının iyice örtülü olmasına dikkat etmekle, toplumun
gösterdiği dar yoldan ayrılacak gibi olursa hemen yakalamakla görev-
li.

İstanbul'da hiçbir kadın, kocası bile olsa, ne sokakta, ne arabada bir
ekle yanyana gezebilirdi. Birarada çıksalar bile, koca, karısını hesaba
madan önden giderdi. Kadın, hiçbir zaman kocasıyla birlikte bir toplan-
a bulunamazdı. Zaten, Müslümanlar arasında kadınlı-erkekli bir top-
n hayatı yoktu. Tramvaylarda, vapurlarda kadınlarla erkekler bir perde
ayrılırdı. Kadınlara eğitim yolu açıldıktan sonra da, kız okullarındaki
ek hocalar, harem ağalarından seçilirdi. Tiyatrolarda kadın rolleri, ya
giltere'de Kraliçe Elizabeth döneminde olduğu gibi erkekler tarafından,
da Hıristiyan kadınlar tarafından oynanırdı. Kadınların tiyatroya gitme-
e izin verildikten sonra bile 'Hanımlara mahsus' belirli günler yapılmış-
Yalnız Anadolu'nun bazı kesimlerinde köylü kadınları daha serbestti-
; yabancılar önünde olmamak koşuluyla, yüzlerini bile açarlardı. Çünkü

köylüler, bazen de tarikatlarının etkisiyle, göreneklerinde daha az tutu davranırlardı; üstelik kadınlar, ekonomik nedenlerden dolayı, tarlada çal mak ve evin dışında ailenin yaşaması için gerekli başka işleri de yapm zorundaydılar.

Bu yasaklar, yirminci yüzyıla kadar uzayıp gelmişti. Jön Türkler, d adamlarının desteğiyle daha da güçlenen önyargılara karşı bir şey yapam mışlardı. Ancak çabalarında ısrar ediyor, kadın haklarını savunma kon sunda kararlı görünüyorlardı. Henüz peçeyi kaldırmaktan söz edilemez Yalnız gizlice dağıtılan bir broşürle bunun dinle hiçbir ilgisi olmadığı, ak ne daha ilkel bir dinsizlik geleneğinin kalıntısı olduğu ileri sürülmüştü.

Jön Türkler, yine de kadınların eğitiminde ileriye doğru birkaç adı atmışlar, kızlar için ortaokullar, liseler ve en son da üniversiteler açar onların mesleğe atılmalarına yol hazırlamışlardı. Birinci Dünya Savaşı' da kadınlar bazı işlerde, erkeklerin yerini tuttular; fabrikalarda, yazıhan lerde, toplum görevlerinde çalıştılar, son olarak da askerliğe benzer bir taburuna yazılarak, İstanbul sokaklarının temizliğiyle görevlendirildile Peçe, bu işler için engel olduğundan, ilke olarak kalkmadıysa da, istenild ği zaman örtülen bir başörtü şeklini aldı. Savaşın sonuna doğru laik bir e lenme şekline izin veren Aile Kanunu çıkarıldı. Bu kanun, kadınlara; erk ğin tek eşi olmak hakkını tanıyordu. Gazi, Şeriye Mahkemelerini kaldır İsviçre Medenî Kanununu alarak, bu kanunun ilkelerini genel hale geti miş oldu.

Yol böylece açılmıştı. Gazi, şimdi bunu son amacına ulaştıracakt ama dinle ilgili öteki reformlara kıyasla daha ihtiyatlı davranarak, halk kadınların Kurtuluş Savaşında oynamış oldukları rolü hatırlattı. Bir konu masında dünyanın hiçbir ülkesinin 'bu yüksek, bu fedakâr, bu ilâhî Anad lu kadınlarıyla' boy ölçüşebilecek bir kahramanlık örneği veremeyeceği söyledi. Ama, daha aşılacak yol vardı. 1923 başlarında bir mebusun, Me lis'te, kadınların yeni seçim kanununa hazırlık olarak yapılacak sayıma s kulmalarını önermesi, büyük bir gürültü kopardı. Bunun, kadınlara seçi hakkı vermek anlamına gelmediğini anlatmaya çabaladıysa da gürültü di medi. Böyle bir olasılığın ağza alınması bile mebusun daha sözünü bitirme den bağırmalar içinde kürsüden indirilmesine yol açmıştı.

Bununla birlikte, Mustafa Kemal yeni bir görüşün tohumlarını ekme ye çalışıyor, bunun için de bile bile gerici alanları seçiyordu. Ankara'd bir öğretmenler kongresine kadınlar da, erkekler de katılmış; ama kadın lar, erkeklerle aralarında birçok sıra bulunacak şekilde ayrı bir yere otu tulmuşlardı. Bu toplantıyı haber alan hocalar, telâşla, heyet halinde prote

to için Gazi'ye gittiler. Gazi, öğretmenler derneğinin başkanını çağırtarak yüksek sesle azarladı: 'Ne yapmışsınız bu öğretmenler toplantısında? Utanmıyor musunuz? Ayıp!' Hocalar, sevinçten yerlerinde duramıyorlardı. Gazi, devam etti: 'Toplantıya kadın öğretmenleri de çağırmışsınız. Peki, onları ne diye erkeklerden ayrı oturttunuz? Kendinize mi güveniniz yok, yoksa bu hanımların namusundan mı şüphe ediyorsunuz? Bir daha kadınların ayrı tutulduğunu duymayayım.' Hocaların eli ayağı kesilmiş, dilleri tutulmuştu. Ağızlarını açmadan kendilerini kapıdan dışarı attılar.

Bundan sonra Gazi, demeçlerinde sık sık kadın sorununa değinmeye başladı. Kadınlar, erkekler kadar, hattâ onlardan daha iyi bir eğitim görmeliydiler. Çünkü erkekleri de yetiştiren onlardı. 'Daha iyi düşünen, daha mükemmel adamlara ihtiyacımız var. Geleceğin anneleri böyle adamların nasıl yetiştirileceğini bilmelidirler.' Bu dönemde, henüz kadınların peçelerini çıkarmalarını istemiyordu. Peçe örtsünler, ama ince, onları körmüş gibi göstermeyecek ve hareketlerine engel olmayacak kadar ince bir peçe.

Kastamonu'da düşüncesini açıkça söylemişti. Her toplum, kadın ve erkek olarak iki cins insandan kuruluydu. İkisi birarada olmadan ilerleyemezdi:

> **'Mümkün müdür ki, bir toplumun yarısı topraklara zincirle bağlı kaldıkça öbür yarısı göklere yükselebilsin? Şüphe yok; ilerici adımlar, dediğim gibi iki cins tarafından, birlikte, arkadaşça atılmalı, yenilik ve ilerleme düzeyinde aşamalar birlikte geçilmelidir. Böyle olursa, devrim başarıya ulaşır.**
>
> **Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bir bez ya da bir peştemal ya da buna benzer bir şeyler atarak yüzünü gözünü gizler ve yanından geçen erkeklere ya arkasını çevirir ya da yere oturarak yumulur. Bu davranışın anlamı nedir, ne demektir?**
>
> **Efendiler, uygar bir millet anası, millet kızı, bu garip biçime, sıkıntılı duruma girer mi? Bu hal, milleti çok gülünç gösteren bir manzaradır. Derhal düzeltilmesi gerekmektedir.'**

Bundan sonraki on yıllık süre içinde bu düzeltmeler yavaş yavaş yapıldı. İlk örneği şehirli kadınlar verdi, fakat eski geleneklere bağlı köylere yayılması için daha yıllar geçecekti.

Gazi, 1925'teki Kastamonu gezisinden biraz sonra, daha uyanık bir şehir olan İzmir'e gitti. Burada, aslında ilk Türk balosu denebilecek bir gösteriye başkanlık etti. Çağrılanlar, yalnız Müslümanlar ve eşleriydi. Orkestra, Batı Müziği çalıyordu; davetlilerden dans etmeleri istendi. Ama bu

onlara, Gazi, valinin kızıyla bir fokstrota kalktıktan sonra bile, çekilmez bir işkence gibi gelmişti. O zamana kadar hiçbir Türk kadını, kendi ülkesinde, kimsenin gözü önünde bir erkekle dans etmiş değildi.

İstanbul dansa çok çabuk alıştı. Ama başka yerlerde Gazi, dansın, toplumsal bir görev gibi kabul edilmesi için bütün inandırıcılığını harcamak zorunda kaldı. Başlangıçta, çekingen duruyorlar; kadınlar bir köşede, erkekler öbür köşede oturuyor, hiç kimse karısını arkadaşına tanıştırmak istemiyordu. Türk Ocağı salonlarındaki böyle bir toplantı sırasında Gazi, birkaç cesaretli kadının salonun ortasında çekinerek durduklarını gördü; çevredeki erkekler gözlerini dikmiş, onlara bakıyorlardı. Gazi, bir çocuk balosunda gibi erkeklere, 'Haydi kalkın da bu hanımlarla konuşun, onlara bir şeyler ikram edin. Kompliman yapın.. Oturanlar da kıskansınlar. O zaman onlar da birbiri ardından kalkacaklardı,' dedi. Gerçekten de öyle oldu.

Ankara'da Cumhuriyetin kuruluşu şerefine verdiği balo, oldukça iyi geçmişti. Gazi, geç vakte doğru hiçbiri dans etmeyen birkaç genç subay gördü. Subaylar, hanımların kendileriyle dansa kalkmadıklarını söylediler. Gazi hemen onlara, herkesin işiteceği gibi yüksek sesle: 'Arkadaşlar', dedi. 'Dünyada hiçbir kadının, üzerinde subay üniforması taşıyan bir Türkle dans etmek istememesini kabul edemem. Şimdi size emrediyorum. Dağılın salona! Marş! Marş! Dans!' Gazi'nin sistemini anlayan kadınlar, subaylar kendilerine yaklaşırken kalktılar. Biraz sonra hepsi, kasılmış bir halde fokstrot yapıyorlardı. Ankara'da ve bellibaşlı vilayet merkezlerinde, cuma akşamları danslı toplantılar düzenlenmeye başlandı ve ortaya yeni bir meslek çıktı: Dans öğretmenliği.

Kadınlar çeşitli mesleklere ve sonunda da politikaya atıldıkça, toplumdaki buzlar, kendiliğinden çözülmeye başladı. Gazi bu işi, fazla zorlamadan yaptı. Beş yıl sonra kadınlar, Belediye seçimlerine katılma hakkını kazanmışlardı; on yıl sonra gelen seçimlerde oy kullanmalarına izin verildi. ve 1935'te, Gazi'nin desteğiyle, Türkiye Büyük Millet Meclisine on yedi kadın mebus seçildi.

Tuhaftır ki, Gazi'nin toplum savaşında, özgür Türk kadınının göze görünür örneği olarak, bir mızrak gibi ileri sürdüğü Latife Hanım, bütün bu gösteriler sırasında onun yanında değildi. Bir gün Gazi'ye, dilinden 'Bekârlık sultanlıktır,' lâfını düşürmediği halde niçin evlendiği sorulunca, 'Bu reform yüzünden,' diye cevap vermişti. Kendi karısının yüzünü açtığını göstermeden, milletten karılarının yüzlerini açmasını isteyebilir miydi? İşin doğrusu, hem kişisel, hem de sosyal nedenlerden dolayı evlendiğidir.

ma, yaradılışındaki o Batılı gibi düşünüp Doğulu gibi davranmasına yol çan çelişki yüzünden, evliliği başarılı olamadı.

Bu Doğu - Batı anlaşmazlığı, Latife Hanım'da da vardı. Yetişmesi ve ğitimi bakımından Batılıydı. Çağdaş bir toplum içerisinde kadının duruu ve eğitimi gibi konularda iyi görüşleri vardı. Gazi de içinde olmak üze- herhangi bir erkekle rahatça tartışmaya girişebilirdi. O da, Gazi'nin ylevlerinde öne sürdüğü gibi, evlenmeyi, kadınla erkeğin iki arkadaş gi- yanyana yürüyeceği, birbirini etkileyip yardım edeceği bir kuruluş ola- k görüyordu.

Ama aslında, Gazi ne kimsenin kendisini etkilemesini isterdi, ne de rdımını -hele kadın olursa-. Evi de, yaşama tarzı da kendisinindi. Latife anım'ın yapmaya kalktığı gibi, bunların değiştirilmesini de istemiyordu. uramsal olarak ne kadar ileri olursa olsun, aslında iki cinsin eşitlik kavra- ı, yaradılışına uymuyordu. Kadınlarla, fizik hoşlukları dışında, pek ilgisi oktu. Görevleri, her zamanki gibi, erkeğe yararlı olmaktı, o kadar. Lati- Hanım'da kendisini çeken şey, kadınca karakteri değil, erkekçe düşünü- i olmuştu. Bu alanda paylaşacak bir şeyleri olabilirdi. Bunun dışında evin endisi kendisiydi. Latife Hanım, Batılı bir kadın gibi, baskı altında tutul- aya karşı geliyordu. Üstelik duygularını gizlemek ve Gazi'yi, belli etme- en çekip çevirmek için gerekli olan kadınca incelikten de yoksundu. Oy- a, Gazi başkaları karşısında her zaman daha büyük bir esneklikle bunu apmayı başarırdı. Latife Hanım, zeki olmasına rağmen, insanları kullan- ayı bilmiyordu. Bu yüzden, aralarında çıkan çatışmalar, gittikçe çoğalma- a başladı.

Ama, bu çatışmalar arasında birbiriyle uyuştukları dönemler de yok eğildi. Gazi, Latife Hanım'a bir süre bağlı kaldı. Fikriye ölmüştü, özellik- ilgilendiği bir kadın yoktu; birtakım hafif kadınları, evlilik yuvasına so- acak kadar da incelikten yoksun değildi. Çok kere de kendisini gerçek ir aile havası içinde yaşar buldu. Ama bu aile kendinin değil, Latife Ha- ım'ın ailesiydi: Anası, babası, kız ve erkek kardeşleri Çankaya'ya gelir, zun zaman kalırlardı. En sonunda artık ağırlık vermeye başladılar. Ama sıralarda Gazi onlara karşı sabırla, nezaketle davranırdı. Özellikle, Lati- Hanım'ın yeğeni olan duygulu bir çocuktan oldukça hoşlanırdı.

Latife Hanım, yine de kendini tatmin edilmiş saymıyordu. Baştaki, ir kahraman karşısındaki saygı duygusu şimdi şiddetli bir sevgi halini al- ıştı. Ama Gazi'nin ona karşı duyguları böyle bir tutkudan doğmuyordu; k zamanlardaki isteği zamanla küllenmişti. Latife Hanım onu kıskanma- a başladı. O zaman da yaradılışının Doğulu yönü ortaya çıkmış oldu. Çün-

kü arada bir kıskançlığı öyle bir hal alıyordu ki, Latife Hanım, harem kadınları gibi, bunu saklayamıyor, açığa vuruyordu. Gazi'nin iltifat ettiği kadınları, erkek arkadaşlarını, onların Gazi üzerindeki etkilerini, daha ötesi köpeğini ve köpeğiyle ilgilenmesini bile kıskanıyordu. Bir akşam, Gazi, Latife Hanım'ın piyano çalan genç yeğenini tebrik için omzunu okşamıştı; Latife Hanım bunu bile çekemeyip kavga çıkardı.

Bu kavgalar gittikçe sıklaşmaya başlamıştı. Latife Hanım artık başkalarının önünde de Gazi'yi eleştiriyor, canını sıkıyordu. Onun sosyal durumunu yüzüne vuruyor, kendi ailesinin kibarlığı ve zenginliğiyle övünüyordu. Gazi daha çok içmeye, çabuk sinirlenip kızmaya, o da Latife Hanım'ı arkadaşlarının önünde küçük düşürmeye başladı. Bunlardan bazıları da, Gazi'nin Latife Hanım'a karşı duygularını körüklemeye, zaten dünden hazırdılar.

Durum, o sırada bir deprem geçirmiş olan Erzincan'a ve oradan da Erzurum'a yaptıkları bir gezi sırasında daha da kötüleşti. Gazi, burada şerefine verilen bir öğle yemeğine subay ve memurların eşleriyle birlikte gelmelerini istemişti. Bu tutucu şehirde, kadınlarla erkekler ilk olarak, bir sofrada birarada oturuyorlardı. Bu yüzden yemeğin, sembolik ve resmi bir havası vardı. Davetlilerin çoğunun huzursuz olduğu görünüyordu. Gazi, soğukluğu gidermek için, mevki komutanının, ev sahibesi durumunda olan güzel eşine kur yapmaya başladı. Karşısında oturan kadına iltifat ediyor, övgülü bakışlarla bakıyordu. Latife Hanım önce bundan hoşlanmadığını belli etti, sonra kendine hâkim olamayarak bağırdı: 'Kemal, ayaklarına dikkat et. Bana kadar uzanıyor.'

Gazi öfkeyle dikildi. Davetliler sıkıntıyla sustular. Toplumsal deneme çok kötü bir sonuç vermişti. Gazi bundan sonra Latife Hanım'la konuşmadı. Ertesi gün Ankara'ya, kabineye bir telgraf çekerek derhal boşanma işlemine girişilmesini bildirdi. Latife Hanım ertesi sabah, yanına iki subay katılarak geri gönderildi. Ne Gazi, ne de evlerinde misafir kaldıkları komutanın karısı, kendisiyle vedalaşmışlardı.

Latife Hanım, depreme uğramış olan Erzincan'dan Erzurum'a Gazi'ye mektup yazarak, suçun kendisinde olduğunu kabul etti ve yanlışlarının Erzincan'ın yıkıntıları arasına gömülmesi için yalvardı. Bu mektubu, Kılıç Ali eliyle gönderdi. Ama Gazi okumak istemedi. Kılıç Ali, mektubu cebine koyarak, daha uygun bir zaman bekledi. Daha sonra Gazi'ye komutanın karısının, Latife Hanım'ı, artık boşanmış bir kadın olduğu için uğurlamamış olduğunu söyledi. Gazi, tahmin ettiği gibi, bu kabalığa alındı. Mektubu isteyip okudu. İçindeki espriyi beğenmişti. Latife Hanım'ı bağış-

dığını söyleyerek, Erzincan'da onunla tekrar buluştu. Ankara'ya birlikte ndüler.

Ama bu barışma çok kısa sürdü. Bu çeşit kavgaların sonu gelmiyordu. r akşam Çankaya'da, Latife Hanım yine kendini tutamadı. Gazi'nin birte içtiği arkadaşlarına dönerek hepsi için, bir bir, ağzına geleni söyledi. ı kadarı, Gazi'nin sabrını taşırmıştı. İşin sonu gelmişti artık. Latife Ham'la evliliğinin sona erdiğini söyleyerek bu konuda kabineye talimat ver. Annesi İzmir'den, onu almaya geldi. Gazi, Latife Hanım'ı gidinceye dar görmedi. İstasyonda kendisini vekiller uğurladılar. İsmet Paşa, kalası için ısrar etti. Onun varlığının Gazi üzerinde düzenleyici bir etkisi olğuna inanıyordu. Latife Hanım'ın İzmir'e sağlık nedenlerinden dolayı ttiği ilân edilmişti. Boşanma haberi ancak İzmir'e gittikten sonra resmen ıklandı. Sonradan, ikisi de çok ağırbaşlı davrandılar. Latife Hanım, her yden elini eteğini çekerek yaşadı, herhangi bir istek ya da kınamada bunmaktan kaçındı; Gazi'ye gelince, Lâtife Hanım'ın ailesi ile bir yerde ırşılaştığı zaman, onlara hep saygı ile davrandı.

Batı usulü bir ilişkinin, eşitlik koşullarıyla bağdaşamayan bu iki Doğu karakterin yalnız boşanmaları değil, bu boşanmanın biçimi de tuhaftı. azi, Latife Hanım'la evlenirken Müslüman geleneklerini bir yana itek, töreni Batı ilkelerine uydurmuştu. Boşanırken ise, bir erkeğe sorgusuz ıalsiz karısını boşamak hakkını tanıyan, İslâm yasalarına göre davranmış 'Boş ol' ya da 'Bir daha yüzünü görmeyeyim' demekle bu iş oluyordu. da böyle yaptı. Bununla birlikte, aldığı kararın sertliğini, ikisi arasında ılaşma ile alınmış olduğunu bildirerek, yumuşatmaya çalıştı.

Birkaç ay sonra olsa, böyle davranamazdı. Çünkü, getirdiği reformlan temelini oluşturan ve aslı İsviçre'den alınan Medeni Kanun, en sonuna Meclisçe onaylanmıştı. Erkeklerin birden fazla kadınla evlenmesi, kanların boş düşmesi kaldırılmış, bunların yerine iki yana da aynı hakları nıyan medeni nikâh ve ayrılma konmuştu. Kadınlar bundan sonra, hiç olazsa kanun gözünde yeni bir özgürlüğe ve itibara kavuşmuş olacaklardı.

Türkiye'de yaşayan yabancı azınlıklar da, bu hukuk reformları çerçesi içinde, ülke yasalarına bağlı oluyorlardı. Böylece Lozan'da varılmış an anlaşmalar gerçekleştirilmişti. Bu arada Ankara'da hukukçu yetiştirıek için yeni bir yüksek okul kurulmuştu. Gazi bunu şu sözlerle açtı: 'İnkıpçıların en büyük ve aynı zamanda en sinsi düşmanları, çürümüş kanunırla, bunların köhne destekçileridir... Amacımız baştan başa yeni kanunır yaratmak ve böylece eski hukuk sistemini kökünden yıkmaktır.'

Gerçekten de, ülkesine ilk olarak bağımsız bir adalet mekanizması ığlamış olması, Mustafa Kemal'in en önemli başarılarından biridir.

ELLİ İKİNCİ BÖLÜM

Suikast Duruşmaları

GAZİ, şimdi Çankaya'da -yanında sofra arkadaşları, bazen kadın dostları, entelektüel gazeteciler grubu, uysal vekilleri ve İsmet Paşa ile- yalnızdı. Eline diktatörce yetkiler geçirip muhalefeti sindirdiğinden beri eski arkadaşları sofrasına pek uğramaz olmuşlardı. Böylece her şeyden uzak kalması, Gazi'ye yaramıyordu. Bu yüzden birtakım kuşkulara kapılıyor; kendi düşmanlarına karşı durumlarını güçlendirmek için onu kışkırtan kimselerin etkisinde kalıyordu. Aynı zamanda, İstiklâl Mahkemelerinin kin ve korku saçtığı ülkeyle de bağlantısını kaybetmişti. Bu hal, muhalefetin yer altına kaymasına ve daha kendini bilir liderler yerine, birtakım sorumsuz maceracılar tarafından sömürülmesine yol açtı ve içten komploların gelişmesi doğal olan bir hava yarattı.

İlk komplocular, Gazi'ye karşı kişisel garazları olan küçük çaplı, önemsiz kimselerdi. Bunların elebaşlarından biri, Ziya Hurşit adında, kabadayılık taslayan, Trabzonlu bir maceracıydı. Ziya Hurşit, Gazi'nin eski başmuhafızı tarafından öldürülen arkadaşı Ali Şükrü'nün intikamını almak peşinde koşuyordu. Olaydan sonra, Meclis'te hükümete karşı açılan kampanyayı, Gazi'ye de kinayelerde bulunarak yürütmüştü. Bu da, öteden beri sürüp giden bir düşmanlığın sonucuydu. Mustafa Kemal, Sakarya Savaşını kazanıp bir kahraman gibi Ankara'ya dönerken, mebuslar kendisini alkışlamak için Meclis'in taraçasına toplandıkları sırada, Ziya Hurşit içerde kalmış ve kara tahtaya şunları yazmıştı: 'Millet önce mabutlarını yaratır, sonra onlara tapar.'

Gazi'ye karşı duyduğu kin ve kıskançlık, 1925 yılı sonunda onu öldürmeyi tasarlayacak kadar güçlenmişti. Karadeniz'de, kelleyi koltuğa almış biri Laz, öbürü Gürcü iki fedai buldu ve bu işi nasıl yapacağını düşünmeye koyuldu. Meclis binasında bir keşif yaparak, yabancılara ayrılan locadan

karşıdaki başkanlık kürsüsüne bomba atılıp atılmayacağını hesapladı. Tavanda, Gazi'ye nişan alabileceği bir delik açtı. Kabine toplantıdayken bir baskın yapmayı da düşündü. Ama güvenlik önlemlerinin çok sıkı olduğunu gördü. Anadolu Kulübünün dışında bir pusu kurmayı da tasarladı. Katillerin mezarlar ve ağaçlar arasına saklanabileceği komşu mezarlığı bu amaç için uygun buldu. Ama, haydutların başı, bu mevsimde ağaçlar yapraklarını döktüğünden, gizlenmenin güç olduğunu ileri sürdü. Bir gece saklanıp bekledilerse de Gazi, hiçbir şeyin farkında olmadığı halde, gün ağarıncaya kadar kulüpten çıkmadı.

Ziya Hurşit'in suç ortakları arasında Miralay Arif de vardı. Gazi, eski sofra arkadaşı Arif'i, sonradan Eskişehir mebusu seçtirmişti. Daha sonra Arif'in adı bir rüşvet olayına karıştığı için Gazi kendisinden yüz çevirmiş, Arif de bu yüzden politikada önemli bir yer alamamış olmasına içerlemeye başlamıştı. Komploculardan biri de, eski Ankara Valisi Abdülkadir'di. Ama içlerinde en etkili eski İttihat ve Terakki nazırlarından Şükrü Bey'di. Şükrü Bey'in komitacı yöntemleri ve Jön Türkler zamanında gizli bir tedhişçi örgütle olan ilgisi herkesçe bilinirdi. Şükrü, Gazi ile açıkça dalaşmış, Gazi'nin adamları da onu hırpalamışlardı. Meclis koridorlarında, efendilerine karşı gelen başka kimselere meydan okudukları gibi, Şükrü Bey'i de bir akşam bir lokantada çıkan kavga sırasında üzerine tabak fırlatarak kızdırmışlardı. Şükrü'nün İstanbul'daki bölücü gruplarla, özellikle eski İttihat ve Terakki ileri gelenlerinden Kara Kemal'le de ilişiği vardı. İttihat ve Terakki'nin hâlâ 'yer altında' varlığını sürdürdüğü ve basının da daha açık konuştuğu İstanbul'da Gazi'ye eskiden beri düşman olanlar çoktu; son zamanlarda İstiklâl Mahkemelerinin keyfi kararları da hoşnutsuzluğu artırmıştı. Şükrü Bey ayrıca, üyesi bulunduğu Terakkiperver Fırka'dan da yardım görmeyi umuyordu.

Suikastin çok yakın olduğu bir akşam Şükrü Bey, Terakkiperver Fırka'dan başka birisinin önünde bunu sarhoşlukla ağzından kaçırdı. Adam hemen gidip Rauf Bey'e haber verdi. Ziya Hurşit'le Şükrü, Rauf Bey'in önünde olayı öfkeli protestolarla reddettiler: 'Sarhoş bir aptalın lâflarını nasıl olur da ciddiye alabilirsiniz?' Rauf Bey komployu haber veren adama, buna gerçekten inanıyorsa, sorumlu bir mebus gibi, gidip hükümete bildirmesini söyledi. Bu arada Arif koşarak kiralık katil Laz'ı geri çekmişti.

Rauf Bey de, Ali Fuat ve Refet Paşalar da, olayı önemsemez gibi davrandılar. Bunu, Jön Türkler döneminin pek iyi bildikleri suikast ve entrika havasının geri dönüşü gibi görüyorlardı. Yaptıkları tek iş, ortaya bir daha

böyle bir söylenti atılacak olursa, inanılmayacak bir şey bile olsa, hemen hükümete bildirmek için aralarında karar almak oldu. Bütün telâşları, ileride böyle bir suikast için, Terakkiperver Fırka adını paravan gibi kullanılmasını önlemekti. Bunun için gerekli girişimlerde bulundular. Üyelerine, yaptıkları temaslarda ihtiyatlı davranmalarını, tetikte olmalarını, şüpheli bir şey görürlerse gelip haber vermelerini, kendi evlerinde de güvenlik önlemleri almalarını sıkıca tembihlediler.

Böylece komplo altı ay ertelendi. Ama büsbütün bırakılmış değildi. Suikastçiler bu işi, Ankara'dan İzmir'e taşıdılar. Gazi, Anadolu'da yaptığı iki uzun geziden sonra 1926 Haziranında oraya gidecekti. Suikastçilerden bazıları İstanbul'dan vapurla geldiler. Şükrü Bey bunlara silah sağlamış, silahları koyduğu bavullara kendi kartvizitini takmış, bavullar da mebus kartvizitiyle polis kontrolundan geçmeden gemiye sokulmuştu. Böylece bütün çete İzmir'de toplandı.

İzmir'de cinayetin işleneceği yer olarak istasyonla otel arasında, üç dar yolun birleştiği nokta seçildi. Gazi'nin bindiği araba burada ister istemez yavaşlayacaktı. İki katilin, Gürcü ile Laz'ın, yanına Çopur Hilmi adında üçüncü bir katil katıldı. Bu üçü -gerekirse Ziya Hurşit de aralarında olarak- Gazi'nin üzerine tabancalarla ateş edecek ve çiçek buketleri içine sakladıkları el bombalarını atacaklardı. Onu öldürdükten sonra kalabalığın arasına karışarak kaçacak, kendilerini bekleyen bir otomobile atlayacak, doğruca limana gideceklerdi. Orada Giritli başka bir suç ortağının harekete hazır bulundurduğu bir motora atlayıp, kıyıdan uzaktaki adalardan birine geçeceklerdi. Bu tasarı tamam olunca, iki suikastçi, o arada İzmir'de olmadıklarını ispat için, İstanbul'a döndüler.

Giritli, onların bu birdenbire gidişi üzerine, hükümetin bir şeyler sezmiş olmasından kuşkulandı. Gazi'nin gelişi de yirmi dört saat ertelenince, kuşkusu büsbütün kesinleşti. Canını -ve belki de vicdanını- kurtarmak için, bir polis komiserine giderek bütün işi açıkladı. Vali hemen harekete geçti. Ziya Hurşit, gece yarısı, otelinde tutuklandı. Gürcü ile Laz onunkine yakın bir otelde, Çopur Hilmi de kendi evinde yakalandılar. Ziya Hurşit kaçmaya kalkışmadı. Umursamazlıkla, yastığının altındaki tabancayı ve yatağının altındaki iki bombayı polise teslim etti.

Ertesi gün İzmir'e gelen Gazi, sanki hiçbir şey olmamış gibi davrandı. Balıkesir'den gelişini, sırf içgüdüsü, belki de bir çeşit önsezi ile geciktirmiş, böylece hayatını kurtarmıştı. Böyle bir suikast olasılığını aklından hep geçiriyordu; hele bir zamandan beri Ziya Hurşit'i izleyen gizli polisin verdiği raporlar bu kuşkuyu daha da güçlendirmişti. Suikasti ve tutuklama-

ı, resmi bir bildiriden öğrenmiş olan halk; onu çoşkunluk içinde karşıla- alçakların cezaya çarptırılması için bağırmaya başladı. Otelin önünde yük bir kalabalık toplanmıştı. Gazi burada, gazetecilerin önünde, bu ola-, başka yerler varken, düşmandan kurtarmış olduğu şerefli İzmir şehrin- meydana gelmesinden duyduğu üzüntüyü belirtti. Ama bu gibi alçakça işimler, devrimin kutsal ateşini söndüremeyecekti.

Gazi arkadan, Ziya Hurşit'i, yanında nöbetçilerle, karşısına getirtti soğuk bir nezaketle ona Kurtuluş Savaşındaki işbirliklerini hatırlattı; ıra kendisini ne diye öldürmek istediğini sordu. Ziya Hurşit, suikastin ebaşısının kendisi olduğunu kabul etti. Ertesi gün daha geniş itiraflarda lundu. Bağışlanmasını istedi. Ama Gazi, kanunun hükmünün yerine geti- eceğini, kendisinin buna karışamayacağını söyledi.

Gazi, Hurşit'in kiraladığı katillerden birini getirtti. Karşısındakinin n olduğunu bilmeyen adam, Mustafa Kemal'i öldürmeye niyetli olduğu- itiraf etti. Bu işi için ona para vermişler, Mustafa Kemal'in ülkeye kötü- k eden fena bir adam olduğunu söylemişlerdi. Kendisi onu tanımıyordu. azi: 'Peki ama,' dedi, 'tanımadığın bir adamı nasıl vurursun? Ya başka risine ateş etseydin?' Adam, ateş etmeden önce Mustafa Kemal'i kendi- ne göstereceklerini söyledi. Bunun üzerine Gazi, tabancasını çıkararak rdi: 'Öyle ise,' dedi, 'işte Mustafa Kemal benim. Haydi al şu tabancayı vur beni.' Adam beyninden vurulmuşa döndü, sonra yere kapanarak ıngür hüngür ağlamaya başladı.

Suikastin bir düzine kadar fesatçı tarafından hazırlandığı anlaşılıyor- ı. Bunların başında Şükrü vardı. Ziya Hurşit'le, bunun gerçekleşeceğine çbir zaman ciddi olarak inanmadığını söyleyen Arif de aralarındaydı. Su- ast, tamamen kişisel nitelikteydi, normal bir ağır ceza davası gibi işlem örebilirdi. Suçlular, aslında alışılmış komitacı tipindeydiler, içlerinden ço- ınun sabıkası vardı. Hiçbirinin, düşmanlarını öldürdükten sonra siyasi ba- mdan ne yapacakları üzerinde düşünceleri yoktu. Başları da, siyaset ala- nda sözü geçen kimseler değildi. Bunlara verilecek bir ceza, düzeni sağ- maya yeterli olabilir ve ileride Gazi'nin kişiliğine yönelik girişimleri de ılerdi.

Ama Gazi, işi büyük ölçüde siyasi bir komplo gibi ele almayı daha uy- ın gördü. Bu kaçırılmayacak bir fırsattı. Çünkü, topyekûn bir iktidar için bırsızlanan ve kendisine karşı olan herkesten kuşkulanmaya başlayan azi'ye, onları suçlamak ve yolunun üzerinden uzaklaştırmak olanağı veri- ordu. İstiklâl Mahkemesi, derhal özel bir trenle Ankara'dan İzmir'e geti- ldi. Mahkeme Başkanı, Kürt ayaklanması duruşmalarında olduğu gibi

'Kel Ali'ydi. Hiç acımadan, kolayca ölüm cezası veren bir yargıç olarak tanınan Kel Ali, dışardan bakıldığında yumuşak, hattâ kibar görünüşlü bir adamdı. İskoçyalı olan Sir Ronald Lindsay, onu saygıdeğer bir İskoç papazına benzetirdi. Baş yardımcısı da adaşı 'Kılıç Ali'ydi. O da babacan halleriyle herkesin hoşuna giden bir adamdı. Ama, Gazi'nin yakınındakiler arasında en serti de oydu. Efendisinin ne düşündüğünü iyi bilir ve onun verdiği bir emri yerine getirmek için hiçbir şeyden çekinmezdi.

İkisi el ele vererek tutuklamalara giriştiler; birkaç gün sonra, tutuklananlar önemli bir sayıya yükselmişti. Aralarında Şükrü ve Arif gibi suikaste doğrudan doğruya karışanlardan başka, yasal dokunulmazlıklarına bakılmadan yakalanan yirmi beş kadar da mebus vardı. Beklenilebilceği gibi, eski İttihatçılardan, Gazi'nin öteden beri çekemediği Doktor Nazım'la Maliyeci Cavit de tutuklananlar arasındaydı. Abdülkadir bir öküz arabasıyla kaçmaya çalışırken sınırda yakalandı; Kara Kemal bir süre için polisten kaçabildi. Ama polis izini bulunca, gizlendiği tavuk kümesinde kendini vurdu. Ne var ki, aslında ılımlı bir parti olan Terakkiperverlerin liderleri de tutuklanmıştı ve Kâzım Karabekir, Refet, Ali Fuat Paşalarla daha iki general ile Avrupa'da oldukları için, gıyaplarında karar verilen Rauf ve Doktor Adnan Beyler de bunların içindeydi.

Kâzım Karabekir Paşa mahkemenin emriyle, Ankara'da tutuklanmıştı. Ancak İsmet Paşa buna karşı koyarak eski arkadaşının, kendi sorumluluğu altında serbest bırakılmasını istedi. Üstelik, paşalardan hiçbirinin suikastte rolü olamayacağı üzerinde ısrar etti. Böylece hükümetle mahkeme arasında açıkça bir uyuşmazlık başgöstermekteydi. Mahkeme, arkadan, İsmet Paşa'yı da, tutuklamakla tehdit etti. Üyeler, Meclis adına davrandıklarını ileri sürerek hükümetin kendilerine emir vermeye ve işlerine karışma yetkisi olmadığını söylediler. Kâzım Karabekir, mahkemenin emriyle tekrar tutuklandı. Gazi, İsmet Paşa'yı hemen İzmir'e çağırdı. İsmet Paşa İzmir'e gitti ve mahkemenin bir oturumunda bulunduktan sonra, itirazlarını geri aldı. Böylece mahkemeye, hükümetin yardımcılığını sağlamış ve meydanı çifte Ali'lere bırakmıştı. İzmir'lilerin önünde yapmacık bir üzüntüyle: 'Çok müteessirim,' dedi. 'Dehşetten tüylerim ürperiyor. Meclis'te kendileriyle fikir alışverişinde bulunmaktan zevk duyduğum arkadaşların, iktidarı bir komployla ele geçirmek isteyeceklerini hiç ummazdım.'

Sanıklar, teker teker sorguya çekildikten sonra, birarada, mahkeme salonu haline konulmuş olan Elhamra sinemasına getirildiler. Burada, yanlarında süngülülerle, iki sıra iskemleye oturtulduktan sonra, localardan

ıkselen hafif mırıltılar arasında beklemeye başladılar. Sonra birdenbire ahkeme üyeleri sessizlik içinde, ağırbaşlı bir şekilde sahneye geldiler.

Davanın nasıl yürütüleceği, iddianameden ve Kel Ali'nin basına verdi- bir demeçten belli olmuştu. Terakkiperverler, suikasta katılmakla suçla- ıcaklardı. Şükrü, Vacit ve Kara Kemal'in temsil ettiği İttihatçılar, devri- e karşı olan amaçları uğruna ve Gazi'yi öldürüp yerine kendi kuracakla- bir hükümeti geçirmek için onlarla işbirliği yapmışlardı. Terakkiperver- r, 'bir bilgisizlik uykusu' içinde, partilerinin bu gizli tedhişçi hareketler ğruna bir paravan gibi kullanılmasına göz yummuşlardı. Terakkiperver ışalar, gerçekte olup biteni iyice görmüş olsalar, bu duruma düşmezler- . Ama aslında hiç de uyanık davranmamış, komplonun gözleri önünde elişmesine seyirci kalmış, hükümete haber vermeyi savsaklamış, böylece ke içinde düzensizlik ve anarşi yaratmaktan dolayı suçlanmayı hak etmiş- rdi.

Bundan dolayı, kuramsal olarak, Meclise karşı sorumlu bile olsa, ken- ni yasal dokunulmazlık gibi ufak tefek Anayasa kayıtlarıyla bağlı görme- en ve ülke yasalarının üstüne çıkan bir mahkeme tarafından yargılanacak- rdı. Ne avukat tutmaya, ne temyiz etmeye hakları vardı. Suçsuzluklarını pat edemezlerse, suçlu bilineceklerdi. Kaderleri, Abdülhamit'in ve komi- cı Jön Türklerin, Mustafa Kemal tarafından o kadar yerilen metodlarına enzer yöntemlerle elde edilmiş keyfi ve yüzeysel kanıtlara bağlıydı. Mah- eme, tanık dinlemeyi pek gerekli görmüyor; suçlular sadece bir kez sor- ıdan geçiriliyor, arkadan yargıç kararını veriyordu. Terakkiperver Fırka derleriyle paşalar, bu çeşit bir adalet oyunu karşısında şerefleriyle en ağdaştırdıkları yolu izlediler. Kendilerini savunmadılar. Savunma konu- ında söylenecek bir şeyleri olup olmadığı sorulunca, 'Hayır' cevabını ver- ler.

Ziya Hurşit, Şükrü ve yardakçıları gibi gerçek suçluların sorgusun- an, paşaları suçlayacak bir kanıt elde edilemedi. Ziya Hurşit, girişiminin oğal olarak' siyasi bir amacı olduğunu kabul etti. Fakat ne Rauf Bey'in Ali Fuat Paşa'nın, ne de başka Terakkiperverlerin bundan haberi var- . Bunlar hepsi 'ürkek adamlar'dı. Onların hiçbir zaman Halk Partisiyle ışa çıkamayacaklarını anladıkları için, aynı düşüncede olan Abdülka- r'le kendisi, ayrı bir grup kurmuşlar ve bir hükümet darbesi yapmayı ta- rlamışlardı. Ziya Hurşit, başına geleceği kestirdiği için olacak, bütün orgusu süresince suçunu, küstahlığa varan bir soğukkanlılıkla itiraf etti.

İzmir duruşmaları üç hafta sürdü. Gazi, daha başta Çeşme'ye çekil- işti. Burada adaletin kendi kendine yerine gelmesi gerektiğini ve sonu- ın kendisini ilgilendirmediğini ileri sürerek, tarafsız bir tutum takınmışa

benziyordu. Ama mahkeme üyeleriyle başka nüfuzlu kimseler, yine gelip onunla görüşüyorlardı. Böylece, kararların onun onayından geçtiği düşünülebilirdi. Ziya Hurşit, Şükrü, Arif, henüz yakalanmamış olan Abdülkadir ve daha on bir kişi ölüm cezasına, Rauf Bey'le yedi kişi de çeşitli hapis ve sürgün cezalarına çarptırıldılar. Cavit, Doktor Nazım ve öteki İttihatçıların mahkemesi daha sonra Ankara'da görülecekti. Ancak Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Refet paşalarla geri kalan iki paşa ve çoğu Terakkiperver eğilimli olan daha on kişi, beraat ettiler. Halk, ihtilâl kahramanı paşaların tutuklanmasını hoş karşılamamış, mahkeme de, kendilerine karşı, açıkça sempati göstermişti. Gazi, belki de eski arkadaşlarını astırmak değil de, onlara yalnızca bir ders vermek istemişti, ama beraat etmeleri İsmet Paşa'nın etkisi olarak yorumlandı.[1]

Ölüm cezasına çarptırılanların çoğu, o gece İzmir'in çeşitli yerlerinde asıldılar. Gazi, Arif'inki de içinde, ölüm kararlarını, otomatik olarak, ağzında sigara, yüzünün kurşunî maskesinde hiçbir heyecan belirtisi göstermeden imzaladı. Bu onun için hâlâ savaş demekti: iç düşmana karşı. Sakarya'da ona, 'Bu ülkede sebepli sebepsiz ölüme gönderilebilecek yeteri kadar adam bulabilirsin,' diye takılan Arif değil miydi? Arif, son dakikaya kadar eski dostunun ona canını bağışlayacağını umdu. Karardan sonra Gazi'ye bir mektup yazarak eski dostlarını hatırlatmış ve bağışlanmasını istemişti. Darağacına gelince, Paşa'nın mektubuna yanıt verip vermediğini sordu. 'Mutlaka verir,' diye ısrar etti. 'Beş dakika daha bekleyelim, olmaz mı?' Ama hiçbir yanıt gelmedi.

Ziya Hurşit, darağacına, düğüne gider gibi hazırlandı; ağır ağır, özenle giyindi, bol bol kolonya sürdü, üst cebine bir ipek mendil yerleştirdi. Asılacak öteki on kişinin adlarını öğrenince, 'Bir yanlışlık olacak,' dedi. 'Bana kalırsa, bunlardan bazıları asılmayacaklardı.' (Gerçekten, bunlardan biri hükümete muhbirlik yapıyordu. Bu yüzden, boş yere, hizmetlerinin gözönüne alınması gerektiğini savunmuştu.) Ziya Hurşit bundan sonra para cüzdanını hapishane müdürüne bıraktı. Bunun kardeşine verilmesini ve içindeki para ile kendisine iyi bir mezar yapılmasını istedi. Alayla: 'Bu isteğimi yerine getirmezsen,'dedi, 'öteki dünyada sana rahat vermem. Orada seni öldürmeye çalışırım. Eh, bu sefer de başarırım elbet.'

Darağacı, Gazi'yi vurmak istediği yerde kurulmuştu. 'Aman, ne güzel buluş!' dedi. 'Tıpkı beşiğe benziyor. Yüksek de, ha! Siz hepiniz aşağıda

---

1 Gazi, sonradan Ali Fuat Paşa'ya, eski dostluğundan dolayı kendisini esirgemiş olduğunu, ötekileri de onun yüzünden bıraktığını söylemişti.

ılacaksınız, ben tepenizden bakacağım.' İpi boynuna kendi geçirmek için rar etti. Asıl sinirli olan cellâttı. 'Haydi beyim,' dedi, 'haydi! Geç kalıyoız!' Ziya Hurşit güldü: 'Acelen ne yahu? Ölecek olan benim. Sen telâş etne... Birkaç dakika sonra öbür dünyada olacağım. Söyle bakayım, bir isteğin var mı? Oradaki hısım akrabana selam götüreyim mi?' Böylece, dudaklarında bir gülümsemeyle can verdi. Ertesi gün halk, gömleklerinin üzerine suçları yazılmış olan on bir kişinin darağaçlarında sallandığını görebilecekti.

Ali Fuat Paşa ile arkadaşları beraatten sonra hemen salıverilmemiş, sinemanın altında bir depoya götürülmüşlerdi. Korku içinde bekleşirlerken bir gece geçti, arkadan bir gün, bir gece daha. Bırakılacaklarına hâlâ inanamıyor, böyle tutuklu kalmalarının suçluluğun sürmesi anlamına mı geldiğini birbirlerine sorup duruyorlardı. Ali Fuat Paşa ile Kâzım Karabekir, arkadaşlarını yatıştırmaya çalışıyorlardı. Aralarında hapis cezasına çarptırılmış olanlar da vardı. Bunlardan biri İstanbul, biri Sivas mebusu olan iki kişi, verilen kararın haksız olduğunu öfkeyle ileri sürüyor, mahkemelerinin yeniden görülmesi için bağırıp çağırıyorlardı. İkisini de iyi tanıyan Ali Fuat Paşa, düşüncesiz bir davranışta bulunmamaları için öğüt verdi. Bu gibi siyasî davalar, çoğu kez, aradan zaman geçtikten sonra tekrar görülürdü. Ama ötekiler onu dinlemek istemediler. Üzerlerinde bu leke ile yaşayamazlardı. Kararı temyiz edeceklerdi. Kapıya gelen bir gardiyan, 'Temyize gitmek isteyenler bu yana!' dedi. İkisi de hemen koştular; kapı arkalarından kapandı. Saatler geçti, geri dönmediler. Gece geç vakit, bileklerinde kelepçeyle cezaevine götürülürken görüldüler. Haklarındaki karar değiştirilmişti. O gece, Rüştü adındaki paşa ile birlikte asıldılar.

En sonunda, sabahleyin, beraat edenler serbest bırakıldı. Dışarıda toplanan halk: 'Tanrıya şükürler olsun, paşalarımızı bize bağışladı!' diye onları alkışlıyordu. Vali, bu gösterilerden telâşlanarak, onları gidecekleri yere götürmek için resmi bir araba gönderdi. Önce yayan yürümek isteyerek, arabayı geri çevirdiler. Ama, yürümeye olanak kalmayınca halk, onları otomobile götürdü. Birçokları yanlarına bindiler, arkadakilerin de izleyebilmesi için, arabanın ağır gitmesini istediler. Böylece, paşaların bırakılışı, bir zafer gösterisine dönüştü.

İzmir duruşmaları, büyük suikastçileri temizlemiş ve Gazi'nin karşısındaki Terakkiperverlerin muhalefetini de susturmuştu. Çünkü bundan sonra paşalar ve arkadaşları gerçekten, politika alanından silineceklerdi. On beş gün sonra Ankara'da başlayan davanın amacı da, Gazi'nin geri kalan düşmanlarını, İttihat ve Terakki üyelerini ortadan kaldırmaktı. Suçlular, en

başta gelenleri Cavit ve Doktor Nazım olmak üzere, elli kadardı. Buradaki suç nedeni, Mustafa Kemal'in canına kasit değil, fakat rejimi devirmeye yönelmiş siyasî bir girişimdi. Bu, İttihatçılarla Milliyetçiler, Envercilerle Kemalciler arasında sürüp gitmiş ve Türk İhtilâl hareketini ikiye bölmüş olan bir düşmanlığın son noktasıydı. Gazi, İttihat ve Terakki'den artakalanları bir bakıma kendi özel açısından, o kafasından bir türlü çıkmayan eski çekişmelerin, kavgaların, entrikaların anısıyla değerlendiriyor; ama bir yandan da onları siyasî açıdan, sadece kişisel çıkarlara bağlı, köklü bir millî programdan yoksun bir rejimin artıkları olarak görüyordu. Hâlâ birtakım para kaynaklarıyla beslenen ve yeraltı entrikalarını iyi bilen liderler tarafından yürütülen partiden geri kalan ne varsa, bundan dolayı, kendi rejiminin kaçınılmaz düşmanıydı. Gazi, İttihatçılar büsbütün ortadan silininceye kadar, tam bir güvenlik duygusuna kavuşamayacaktı.

Mahkeme, İttihatçı liderlerin, Türkiye'den kaçışından sonra ve arkadan Türkiye'ye dönme çabaları sırasında, Enver Paşa'yla işbirliği ettiklerini ortaya koydu. Onlar Birinci Büyük Millet Meclisi döneminde hükümeti devirmeye kalkmak; ikinci seçimler sırasında karışıklık çıkartmak, Terakkiperver Fırka yoluyla muhalefet kurmak, bu amaçla Cavit'in evinde ve Kara Kemal'in yazıhanesinde gizli toplantılar yapmak ve gazetelerde sistematik olarak hükümet aleyhtarı yazılar yazdırmakla suçladı.

Sanıklar, İzmir'deki gibi, suçsuzluklarını ispat edemedikleri sürece, suçlu sayılacaklardı. Yargıçlar gözünde, hükümeti desteklememiş olmak gibi olumsuz bir davranış, suçluluklarına yeterli bir kanıt oluyordu. Halkın gözünde ise, suçlarını belirtecek bir kanıt bulunmayışı, kimsenin ölüm cezasına çarptırılmayacağı kanısını uyandırmıştı. Ancak Gazi'nin İttihatçı liderlere karşı duyduğu kişisel kin ve kuşku, şimdi ülkedeki ekonomik kargaşalık haberlerinin yarattığı endişeyle daha çoğalmış ve bir gövde gösterisinde bulunmak zorunluluğu kendini göstermişti. Üstelik, paşaların serbest bırakılması bazı çevrelerde bir zayıflık belirtisi gibi yorumlanabilirdi. Bundan başka, dışarıdaki Musevi örgütleriyle daha birtakım diğer kuruluşlar, Cavit'in beraat ettirilmesi için sürekli baskı yapıyorlardı. İşin içinde bir de yabancı parmağı olduğu gibi uğursuz bir kuşku, Gazi'nin Cavit'ten kurtulma isteğini hafifletecek bir şey değildi. Suikastteki suç ortaklığı yüzünden ölümle cezalandırılmış, ama ancak şimdi yakalanmış olan Abdülkadir'in son dakikadaki tanıklığı, terazinin kefesini Cavit'in aleyhine eğmek için yeterli oldu.

Mahkeme, sanıklardan otuz yedisinin beraatine karar verdi. Bunların arasında **Tanin** başyazarı Hüseyin Cahit de vardı. Ancak daha önceki sür-

gün cezası hâlâ yürürlükte kalıyordu. Rauf Bey'den başka, daha altı kişiye onar yıllık sürgün cezası verildi: Cavit, Nazım ve iki İttihatçı lider daha ölüm cezası giymişlerdi. Böylece eski hesaplar görülmüş, eski sözler gerçekleşmiş oluyordu. Dünya Savaşının ilk günlerinde, Mustafa Kemal, Cavit için de, Nazım için de 'Böyle adamları asmak gerek!' dememiş miydi? Cavit, Bulgaristan'dan yiyecek satın alma isteğini geri çevirdiği, Nazım da Enver Paşa ile terfiini engellediği için. Nazım son zamanlarda onunla, dostlarını hapse atarak büyüyen 'Küçük Napolyon', 'Gazoz Paşa' diye açıkça alay da etmişti. İsmet Paşa da Cavit'le Hüseyin Cahit'e, Lozan'daki politikasını engelledikleri için kırgındı ama; gazetelerin baskısı karşısında Cahit'in kurtulmasını sağlamayı başarmıştı.

Ölüm cezası o gece, Ankara'nın merkezinde yerine getirildi. Cavit kaderine sükûnetle boyun eğdi. Darağacının altına gelince, cezaevi doktoruna, Hüseyin Cahit'e kurtulduğu için tebriklerini bildirmesini, karısını ve çocuğunu kendi yerine öpmesini, Gazi ile yargıçlara selam götürmesini ve giydiği hükmün bütün hukuk kurallarına aykırı olduğunu eklemesini söyledi. Ziya Paşa'nın, zalimlerin ceza görecekleri üzerindeki bir beytini okudu. Sonra cellâta dönerek: 'Görevini yap,' dedi. Çevik bir hareketle darağacının kaidesine çıkarak ne yapması, nerede durması gerektiğini sordu; böyle bir şey ilk olarak başına geldiği için, acemiliğinden dolayı özür diledi; başını düğüme geçirmek için uzatarak, cellâta yardım etti. Böylece, korku göstermeden öldü. Daha sonra karısının Cavit'i hınçlı bir anında, boğmakla tehdit etmiş olduğunu Gazi'ye anlattılar. Gazi, sakin sakin: 'Başka ne yapabilir ki?' dedi.

Hükümlerin yerine getirildiği gece, Gazi, Çankaya'da değildi. O günü, gözden uzak, çiftlikte geçirmiş; çiftliğin yıldönümünü, öğleyin ayran içerek, akşam da 'Marmara' havuzunun yanında yaptırdığı köşkte, yanında birkaç vekil, mahkeme üyeleri ve bazı dostlarıyla birlikte gösterişsiz bir biçimde yemek yiyerek kutlamıştı. O gece, duruşmalardan hiç söz edilmedi.

Doktor Nazım'ın kayınbiraderi ve eski hovardalık arkadaşı Hariciye Vekili Tevfik Rüştü, bu yemeğe katılmamayı daha uygun bulmuştu. Gazi bir iki gün sonra öğle yemeğine ona gitti. Ailesinin uğradığı kayıptan dolayı üzüntülerini bildirdi ve Tevfik Rüştü'nün, dışarıda olduğu için izleyemediği duruşmanın nedenlerini kendisine anlattı. İş öyle bir yere gelip dayanmıştı ki, gruptan birinin, ortadan kalkması gerekli olmuştu. Mesele mahkemeye verildiği için, vicdanı rahatsız değildi. Ama, daha sonra raporları okurken, bir tiksinme jesti yaparak, Kılıç Ali'ye bütün bu hikâyenin 'çok tatsız' bir iş olduğunu söyledi.

Bu işte kullanılan aracın ömrü uzun sürmedi. İstiklâl Mahkemelerinin böylece siyasi amaçlar uğruna kötüye kullanılan yetkisi öylesine gelişmişti ki, devletin içinde ikili bir otorite tehlikesi ortaya çıkmıştı, bir yandan mahkeme yargıçları, öte yandan Gazi'nin vekilleri. Bu, İsmet Paşa'yı sinirlendiriyor ve hükümette iş görmesini engelliyordu. Bir süre sonra artık dayanamayıp, Gazi'yi bu mahkemeleri dağıtmak zamanının geldiğine inandırdı. Bir akşam, Çankaya'da bir toplantıda Gazi, lâf arasında Kel Ali'ye: 'Senin mahkemeyi kaldırmaya karar verdim,' dedi. 'Artık gereği kalmadı.'

Kel Ali, sorunu inceleyeceğini ve raporunu, Gazi'ye sunacağını söyledi.

'Rapor mu?' diye bağırdı. Gazi, 'Ne raporu? Sorunu ben kendim inceledim. Senin mahkeme yarın kalkmış olacak.'

İstiklâl Mahkemelerinin kaldırılması, ertesi gün parti grubunda karar altına alındı. İki yıl süre ile sorumsuz bir iktidarın tadını tatmış olan mahkeme üyeleri, tekrar herhangi bir mebus durumuna döndüler. Artık 'terör devri' sona ermiş, Gazi'nin başka şiddet gösterilerine ihtiyacı kalmamıştı.

ELLİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İstanbul'a Dönüş

MUSTAFA KEMAL, muhaliflerini ortadan kaldırmasının ve diktatörlüğe kaymasının nedenlerini sonradan bir arkadaşına açıklarken, 'Halktan çekiniyorum,' demişti. Halka, her zaman, Türkiye'yi kurtaranın onlar olduğunu söylüyordu. Ama, ne tuhaftır ki, şimdi halktan çekindiği için, öne sürdüğü bütün demokrasi ilkelerine aykırı bir siyaset gütmeye başlamıştı. Oysa, Cumhuriyetin ilk yıllarında, halkın gözünde itibarı en yüksek noktasına erişmiş bulunuyordu. Üzerlerinde, herhangi bir padişahınkinden daha güçlü bir denetim kurmuştu. Üstelik, savaşı bizzat başlarına geçerek yönetmesi, yurtlarını düşmandan kurtarması başkentini ülkelerinin ortasında kurması ve hiçbir sultanın yapmadığı şekilde, içlerinden biriymiş gibi durmadan aralarında dolaşması, halkı kendisine bağlamış bulunuyordu. Orduyu sımsıkı elinde tutuyordu. Gizli polis bir yana, ulaşım sistemi öylesine gelişmişti ki, hiçbir yerde, merkezi yönetime karşı ciddi bir ayaklanmadan çekinilemezdi. Gazi, milletin ne kadar ağır harekete geçtiğini herkesten iyi bilirdi. Bir tek o, önce Gelibolu'da, sonra da Kurtuluş Savaşında bu milleti canlandırmayı başarabilmişti. Ondan başka da böyle bir şeyi yapabilecek ve iktidarı elinden almaya kalkabilecek kimse çıkamazdı.

Gariptir ki, Mustafa Kemal, iktidarı ele geçirmek için değil, geçirdikten sonra diktatörleşmişti. Başlarda -belki de başka türlü davranmasına yetecek itibarı henüz sağlayamamış olduğu için- demokratik yollardan gitmişti. Bunun sonucunda, yabancılara karşı parlak bir başarı kazanmış bir Türkiye'ye ilk olarak Batılı devletler ailesi içinde yer veren şerefli bir barış elde etmişti; eski halifelik ve sultanlık kavramlarını bütün kök salmış siyasal güçleriyle birlikte ortadan kaldırmış, bir Ortaçağ toplumunun köhneleşmiş kuruluşlarını da silip süpürmüştü. Yeni Türkiye'nin temelleri şimdi sağlam

olarak atılmış ve son parçaları da, ufak bir muhalefete rağmen, tamamlanmış bulunuyordu.

Zaman, bir çeşit liberal demokrasi denemesi için elverişli sayılabilirdi. Bu ilkeler yeni Türkiye Cumhuriyetinin temelinde zaten vardı. Böylece yüzyıl önce Osmanlı İmparatorluğundan doğmuş olan ıslahat hareketi en yüksek noktasına erişmiş olacaktı. Bunu kısa bir süre için yeniden canlandıran Jön Türkler, yabancıların İmparatorluğu her yönden kuşatması ve muhalefetin Meclis'te ülkenin bütünlüğünü sarsacak şekilde davranması üzerine, parlamenter bir demokrasiden diktatörce bir triumvira'ya kaymışlardı. Ama Gazi, bütün bu engelleri atlatmıştı; şimdi yanında her işini gören yardımcısı İsmet Paşa ile, Jön Türkler'in kurduğu triumvira gibi bir diktatörlüğe ihtiyacı yoktu. Şeyh Sait ayaklanması ve sonraki şapka isyanları gibi bölgesel nitelikte başkaldırmalara karşı, olağanüstü önlemler gerekli olabilirdi ama, bu önlemleri bütün ülkeye yaymak gereksizdi. Zaten ılımlı bir eğilim taşıyan muhalefeti ortadan kaldırmak için bunlardan yararlanmak yersizdi.

Ancak Gazi başka türlü düşünüyordu. Aldığı karar, her şeyden önce, bir yaradılış meselesiydi. Doğuş ve eğitim bakımından asker olduğu için, yetkilerini başkaları eliyle kullanmayı uygun görebilir, ama bunların herhangi bir tehdit altında bulunmasına göz yumamazdı; savaş planlarını başkalarına danışarak hazırlayabilirdi, ancak uygulama yetkisi kendi elinde olmak koşuluyla. Türk toplumunda yapılacak değişiklik de, onun görüşüne göre çabuk karar vermeyi gerektiren bir çeşit savaş değil de neydi?

Eski iş arkadaşları Terakkiperverlerin gözünde ise, bu sorunun daha uzak ve daha çapraşık bir görünümü vardı. Onlara göre Türk toplumu, kökleri derinlere inen ve ancak ağır ve sabırlı aşamalarla değiştirilebilecek bir organizmaydı. Bunun için de temelden yüzeye kadar her şeyi, gerek tasarı, gerek uygulama bakımından kapsayan iş birliği yöntemi gerekliydi. Bununla birlikte, Gazi'nin yaptığı reformlar artık kesinleştikten sonra, bunları uygulanmasını ilke olarak desteklemeyi, sadece yönetim konusundaki ayrıntıları eleştirme hakkını saklı tutmayı da kabul etmişlerdi. Onun yetkilerini elinden kapmayı değil, ama karşısında bir denge yaratmayı düşünüyorlardı. Gazi'ye, hükümetin görüş alanını daha da genişletip derinleştirecek bir pencere gibi, yararlı da olabilirlerdi. Yine ona, eksikliği devletin gelişmesini geciktiren bir yönetme ustalığı da sağlayabilirlerdi. Onların da, oldukça saflıkla kapıldıkları yanlışlık, itibarlarının ve parti örgütünün, durumundan hoşnut olmayan kişilerce, kendilerinin bütünüyle karşı oldukları bozguncu amaçları gizlemek için bir paravan olarak kulla-

ılmasına göz yumak olmuştu. Bu yanlışlık da, o öldürücü 'temizliği' haklı östermeye yaradı.

Başta elde edilen sonuçlar, dar bir açıdan bakılacak olursa, bu tutuu haklı çıkarırdı; Gazi'nin hoşlanmadığı işler bitmişti; artık şiddet ve bas politikası sona erdirebilirdi. Bunu izleyen dönemde, insanların yaşaması kişisel özgürlükleri normal bir güven altında bulunuyordu. Bu, on beş l süren savaş ve devrimlerden sonra bir dinlenme zamanı, geçen üç yıl inde girişilen sosyal reformların halkın kafasında olgunlaşmaya fırsat bucağı bir 'gebelik dönemi'ydi.

Politika hareketleri de durgunlaşmıştı. Basın denetim altındaydı. ma yine halk genel olarak düşündüğünü söylemekte serbestti. Gazi, bir eoloji adamı değil, düşünce bakımından gerçekçi bir insandı. Halkı sıkı bir şekilciliğe zorlamadı. Kendisine, bazı Avrupalı yazarların ileri sürüğü gibi, diktatör olup olmadığını soran öğretmenlere, yumuşaklıkla, şu arşılığı vermişti: 'Eğer öyle olsaydım, sizin bunu sormanıza izin vermezım.' Mustafa Kemal'in diktatörlüğünde, Bernard Lewis'in söylediği gibi, rkamdan bir gelen mi var diye irkilmek, kapı çalınınca dehşete düşmek, plama kamplarının korkunç baskısı altında yaşamak'[1] cinsinden bir süre nra Batıda ortaya çıkacak olan şeyler yoktu. Bir defasında diktatör olduunu kabul ederek, bu diktatörlüğü şöyle tanımladı: 'Ama ben Mısır Firanları gibi ehramlar yaptırmadım, halkı kendim için çalışmaya zorlamaım, bir düşüncenin kabulünü istediğim zaman onları kırbaçla tehdit etmeım. İlkönce bir kongre toplar, yapacağım şeyleri halkla tartışırdım. Tasalarımı ancak milletin onayını aldıktan sonra uygulardım. Erzurum ve Sis Kongreleri ile Büyük Millet Meclisi bunun canlı örnekleridir.'

Gazi'nin diktatörlüğü, bağlı kalmaya son derece dikkat ettiği Anaya ve hukuk çerçevesi içerisinde, demokratik şekillere dayanan bir diktarlüktü. O kendi devrindeki öteki diktatörlerin yapamadığı bir şeyi yapır; kendi öldükten sonra yaşamını sürdürecek olan bir hükümet sistemin temelini atmaya çalışıyordu. Şimdilik bu sistemde bulunmayan demoksi ruhu, zamanı gelince, içine katılabilecekti. Belki, bu işi çabuklaştırman da bir yolu vardı. Ancak, bir kuşak sonra İsmet Paşa'nın açıkladığı gi, 'O sırada ateş içindeydik.'[2]

Düşmanları ortadan kalktıktan ve devlet merkezi de Ankara'ya iyice rleştikten sonra, Gazi, sekiz yıl önce Anadolu'ya geçtiğinden beri

---

The Emergence of Modern Turkey.

İsmet İnönü, bunu 1960'da yazarla yaptığı bir görüşme sırasında söylemiştir.

ayak basmadığı İstanbul'u ziyaret etmek istedi. Başta kızkardeşi Makbul olmak üzere birkaç hanım, -artık Sultanın ya da Halifenin değil, milleti malı olan- Dolmabahçe Sarayında onun için hazırlık yapmaya koyuldula Gazi, yatı ile oraya gelirken, halk, onu kendinden geçercesine karşılad Vapurlar düdüklerini öttürüyor; ağzına kadar dolu binlerce taşıt, yata yak laşmak ve kıyıda yanında gitmek için boğazda birbirlerine giriyorlard Çok kişi, böyle bir motor bulabilmek için bir aylıklarını harcamışlardı. Ge ce her yer ışıklandırıldı, sokaklarda muhteşem bir fener alayı düzenlend Alaya katılan kalabalık, sarayın önünde toplanmıştı. Gazi, çılgınca alkış lar arasında mermer balkonda göründü ve halkı selamladı. İstanbullula için, onun bu kadar yıl sonra tekrar gelişi, şanlı bir barışmaydı. Onun b ihmaline küsmüşlerdi, ama şimdi yüzlerine neşe gelmişti artık.

Dolmabahçe Sarayı, on dokuzuncu yüzyıla özgü mermer, kristal v yaldızlı, pirinç kakmalı salonlarıyla Gazi'nin hiç bağdaşamadığı bir dekor du. Kendini, burada kafesteymiş gibi görüyordu. Ama hiç olmazsa, Abdül hamit'in duvarlar arkasındaki Yıldız'ının aksine, Dolmabahçe dünyaya açı lıyordu. Oymalı geniş cephesi boyunca uzanan rıhtımı boğaza bakıyor v Gazi orada oturup boğaz suları üzerinde kaynaşan küçük tekneleri, Haliç' geçip açık denizlere ve ötesindeki dünyalara uzanan daha büyük gemiler seyrederek düşüncelere dalabiliyordu. İçi sıkıldığı vakit bir sandala atlayı kürek çekebiliyor, ya da Beyoğlu'na çıkıp sokakta dolaşıyor, eski bildiğ yerleri bir daha görüyor, çay saatinde kadınların hayran bakışları altınd bir pastahaneye girip oturuyordu.

Ama yüreği, Devrimin beşiği ve hükümetin merkezi olan Ankara'y bağlıydı. Zaman geçtikçe bütün milletin kalbi de oraya bağlanacaktı. Ar tık, başkenti yeniden kurmak için ciddi çalışmalara girişilmişti. Planları ha zırlamak için biri Alman, biri Avusturyalı iki şehircilik uzmanı çağırıld Burada, üzerinde hemen hemen hiçbir yapı bulunmayan boş bir toprak üze rinde, dünyanın en modern şehri kurulabilecekti. Planda, ortasında Gazi' nin at üzerinde bir heykeli dikilecek yıldız biçimindeki bir meydandan, Ba tıdaki gibi, çıkıp dağılacak geniş bulvarlar ve iyi seçilmiş birtakım yerler serpiştirilecek güzel yapılar öngörülmüştü. Çankaya'da Gazi'nin resmi ika metgâhına çıkan kuru ve çıplak tepeyle dolaylarına binlerce ağaç dikile cekti. Kalenin altındaki bataklık kurutulacak ve bir Gençlik Parkı biçimi ne sokulacaktı. Ankara, daha şimdiden, kendine uyan bir otelin karşısınd yapılan yeni Meclis binasıyla övünüyordu. Bu iki bina da eski Türk stilind yapılmıştı; ama kentin belirgin üslubu daha çok Alman karakterini taşıya caktı. Opera binasının yapımına öncelik tanındı: Mustafa Kemal, Sofya'd

nç bir ataşeyken Batının bütün olumlu özelliklerinden çok operanın etki-
nde kalmıştı. Zamanla burada, belki havası bakımından taşralı, fakat gö-
nüşü ve konforu yönünden Batılı olan ve yeni Türk Cumhuriyetinin şere-
e uygun nitelikte bir şehir ortaya çıkacaktı.

Gazi, sonbaharda Üçüncü Büyük Millet Meclisinin açılışı için Anka-
'ya döndü. İstanbul'dayken, gerçekte, Kurtuluş Savaşıyla Devrimin o gü-
kadarki dönemi üzerinde belgelere dayanan bir tarih niteliğinde olan
ıtuk'unu hazırlamıştı. Gazi, Sakarya'nın tarihin en uzun savaşlarından
i olduğu gibi, tarihin en uzun söylevlerinden olan bu **Nutuk**'u yazmak
n üç ay, okumak için de altı gün harcadı. **Nutuk**'u önceden, aylardan be-
gerekli belgeleri toplamış olan sekreterlerine, bazen yirmi dört saat hiç
rmadan dikte etti. Bu iş sırasında sekreterler, birer birer dökülüyor ve
savaş alanında gibi yerlerini başkaları alıyordu. Gazi, bütün bir gün
zdıktan sonra bir banyo yapıyor, arkadan o gün yazdıklarını dostları üze-
nde deniyor, sonra uyumak niyetiyle odasına çekiliyordu. Ancak beyni öy-
bir enerji ile çalışmaktaydı ki, tekrar yazdırmaya başlıyor ve bu da saba-
kadar sürüyordu. Gazi'nin Halk Partisi Kongresinde okuduğu **Nutuk**,
lında siyasi bir söylevdir; dolayısıyla özellikle Rauf Bey'le arkadaşlarını
özden düşürmek isteğiyle, birçok yerlerinde tek yanlı görünür. Bununla
raber **Nutuk**, Kemalist Devrimin klâsik bir anlatımı olarak kalacaktır.[3]

Üçüncü Büyük Millet Meclisinin açılışı 'kuruluş dönemi'nin sonunu
elirtiyordu. Mebuslar ilk olarak, Birinci ve İkinci Meclislerin fırtınalı otu-
mlarından arınmış yeni bir binaya yerleştirildiler. İyice disiplin altına gir-
iş tek bir partiden kurulu Meclis, Gazi'yi parlamentoyla ilgili her türlü
sadan kurtarıyor ve bundan böyle politikanın ayrıntılarıyla uğraşmasını
ereksiz kılıyordu. Bu seferki Meclisi, Napolyon'un Birinci Beşyüzler Kon-
yi gibi bir 'filozoflar meclisine' benzetiyordu. Bunun da nedeni, Cumhu-
yet'in yeni bir dönem önünde bulunmasıydı. Siyasette bağımsızlık kazanıl-
ıştı. Şimdi de Gazi'nin kendiliğinden işleyen aracı olan 'filozoflar' ve
na sevgiyle bağlı olarak yetişen Cumhuriyetçi kuşaklar eliyle başarılması
ereken iş, kültürde bağımsızlıktı.

Bazı kimseler, **Nutuk**'u, Jül Sezar'ın **De Bello Gallico**'suna benzetirler.

ELLİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Harf Devrimi

ÜÇÜNCÜ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'nin ilk işi, Anayasadan, 'Türk Devletinin dini, İslâm dinidir' sözünü silerek dinî reformları bütünlemek olmuştu. Böylece Türkiye, hukuk ve Anayasa açısından Batılı devletler gibi laik bir devlet oldu. Herkese vicdan özgürlüğü tanındı. Bununla birlikte devleti hâlâ Doğu'ya ve dine bağlayan bir bağ kalmıştı: Arap harfleri. Bundan dolayı, Meclise düşen ilk görev, Türk alfebesini değiştirmekti.

Geçen yüzyıl süresince, İslâm ulemasının karşı koymalarına rağmen, yazının sadeleştirilmesi üzerinde zaman zaman tartışmalar yapılmıştı. Türkler, Araplarla Acemlerin kullandığı Arap alfabesini, başta çeşitli nedenlerle benimsemişlerdi. Oysa bu alfabe, Türkçenin seslerine uymaktan uzaktı. Harflerinin ve işaretlerinin karışıklığı, yeteri kadar sesli harfi olmayışı ve okunuşunun çeşitli anlamlara göre değişimi yüzünden rasgele bir adamın bunu okuması zordu. Eğitim görmüş Osmanlı Türkleri bile çok kere imlâ yanlışı yapmaktan kurtulamazlardı. Bu hal, iki ayrı dilin gelişmesine yol açmıştı: Biri Osmanlı 'Enderun'sınıfının kullandığı, yazılan ama konuşulmayan Türkçe; öbürü de halk dili olarak konuşulan, ama yazılamayan Türkçe. Bu da halkın çoğunluğunun yazılı edebiyata yabancı kalmasına yol açıyordu. Halk egemenliği, elde herkesin öğrenip yazabileceği bir alfabe olmadan, nasıl geliştirilebilirdi?

Enver Paşa triumvira döneminde, Harbiye Nezareti dairelerinde harfleri bitiştirecek yerde ayrı ayrı yazarak yarım bir değişiklik denemesine girişmiş; ama savaş başlayınca bundan vazgeçilmişti. Latin alfabesini almaya, dincilerin karşı çıkmasından çekinerek, cesaret edemedi. Gazi bile, halk daha köklü dini devrimlere alışıncaya kadar bunu göze alamamıştı. Bununla birlikte, 1926'daki Bakû Kongresinde, Latin alfabesi Sovyetler

rliğindeki bütün Türk-Tatar Cumhuriyetleri tarafından kabul edildi. Bu, ırk milletinin iki büyük grubunun, artık, birbirlerinin dilini okuyamaya- k hale gelmesi demek oluyor ve yazı değişikliğini daha da zorunlu kılı- rdu. Ertesi yıl yeni basılan posta pullarında, Latin yazısı kullanıldı.[1]

Bununla birlikte İsmet Paşa, kapsamlı bir değişikliğe şiddetli karşıy- Metodik bir kurmay subay gibi düşünerek, herkes yeni harfleri öğrenin- ye kadar, bunun devlet dairelerinde, orduda, basında, okul ve üniversite- rde doğuracağı karışıklıktan korkuyordu.

Gazi, her ne kadar harf devrimine karar vermiş ve bu konuyu, geçen lar içinde aydınlarla tartışmışsa da, bunu herkesin desteğini elde etme- n yapmak istemiyordu. Bundan dolayı savaşa ancak 1928'de, başta bir- ç borazan sesiyle haber verdikten sonra, girişti. Yeni bir yazı hazırla- ak üzere bir alfabe komisyonu kurdu. Komisyonun, kendi başına kalırsa, işi ancak üç yılda çıkaracağını bildiği için toplantılara kendisi de katılı- r ve üyeleri güçlü görüşlerinden yararlandırıyordu. Komisyona başlıca e olarak seçtiği Falih Rıfkı'ya, üyelerin süre olarak ne düşündüklerini rdu. Falih Rıfkı, 'Beş yıl diyen var, on beş diyen var,' dedi. Düşündükle- ne göre birkaç yıl, okullarda her iki yazı birden öğretilecek, gazetelerde n yana basılacaktı. Gazi buna karşı çıktı. O zaman herkes eski yazıyı umasını sürdürür, yenisinin yüzüne bile bakmazdı. Kararını bildirdi: 'Bu üç ayda olur, ya hiç olmaz!'

Böylece, yeni alfabe, altı haftada hazırlandı. Mustafa Kemal, dinleyi- erini seçmekte her zaman çok kurnaz davranırdı. Şapkayı kabul ettir- ek için, yurdun gerici bir bölgesini seçmişti. Yeni harfleri tanıtmak için çok daha ileri bir yer olan İstanbul'u seçti. Üstelik bunu, bir ağustos ge- si Topkapı Sarayının altındaki Sarayburnu Parkında, Halk Fırkasının ver- ği baloya gelmiş olan bir halk topluluğu önünde yapmayı uygun gördü. i yıl önce, insan resmi yapılmasını yasaklayan Müslüman göreneğine rağ- en, bu parka Gazi'nin bir heykeli dikilmişti. Gazi, birçoğu o güne kadar hramanlarını görmemiş olan halkın alkışları arasında, kendisi ve yanın- kiler için hazırlanan yirmi dört kişilik masaya oturdu. Karşısındaki plat- rmda, modern bir caz orkestrası çalıyor; arada da, Mısırlı bir musiki top- luğu insana hüzün veren şarkılar söylüyordu. Gazi Mustafa Kemal, bunu r süre, sabırsızlık içinde dinledikten sonra, bir defter istedi ve birtakım tlar karalamaya başladı. Yazdıkça, defterin yapraklarını koparıyor

[1] İlk olarak Amerikalılar, diplomatik otomobillerinin plakalarında Romen rakamlarını kullanmışlardır. Ama, gümrük bildirimlerini de Latin harfleriyle doldurmaya kalkın- ca, kendilerinden nezaketle yeni baştan Türkçe olarak yazmaları istendi.

ve 'Bunlara bir göz gezdir,' diye Falih Rıfkı'ya veriyordu. Falih Rıfkı, bakınca bunun Latin harfleriyle yazılmış bir söylev taslağı olduğunu gördü.

Gazi, yazısını bitirince ayağa kalktı; birkaç giriş sözü söyledi ve elindeki kâğıtları sallayarak, Türkçe okuması olan birinin yanına gelerek içindekileri okumasını istedi. Genç bir adam, koşarak geldi ama, bunların Latin harfleriyle yazılmış olduğunu görünce ağzını açıp bir şey söylemedi. Gazi: 'Bu genç arkadaş yazıyı okumakta güçlük çekiyor,' diye açıkladı. 'Çünkü yeni Türk harflerini öğrenmemiş. Onun için bunu, size bir arkadaşıma okutacağım.' Kâğıtları, Falih Rıfkı'ya uzattı; o da okudu:

> **'Zengin ve ahenkli dilimiz şimdi yeni Türk harfleriyle kendini gösterebilecektir. Yüzyıllardan beri kafalarımızı bir demir mengene içine sıkıştırmış olan bu anlaşılmaz işaretlerden kurtulmamız şarttır. Kısa zamanda, yeni Türk harflerini öğrenmelisiniz. Bunları her yurttaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu bir millet ve ülke görevi biliniz... Bu görevi yaparken de düşününüz ki, bir milletin yüzde yirmisi okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmezse bu ayıptır... Bu yanlışlıkları düzelteceğiz, bunu yaparken de bütün yurttaşlarımı bu işe katılmış görmek isterim. Milletimiz, yazısı ve düşüncesiyle, gerçek yerinin uygarlık dünyasında olduğunu ispat edecektir.'**

Bu sözleri, benzeri görülmemiş bir alkış kasırgası izledi. Caz da, Arap şarkıları da susmuştu. Şimdi ortada, baş aktörü Gazi'nin kendisi olan, çok daha olağanüstü bir gösteri vardı. Kahramanlarının hoşuna gitmek için, okuma yazma bilsin bilmesin herkesin öğrenmek istediği, yeni, büyüleyici bir oyundu bu. Gazi, halkın alkışları dindikten sonra, elinde bir kadeh rakı ile ayağa kalkarak, milletinin sağlığına içti. Kadehi ağzına götürürken şöyle dedi:

> **'Eskiden bunu süprüntülüklerinde gizli gizli içerek çeşitli ahlâksızlıklar yapan ikiyüzlü sahtekârlar vardı. Ben sahtekâr değilim. Milletimin şerefine içiyorum.'**

Halk, bunun karşısında hiçbir hoşnutsuzluk belirtisi göstermedi. Gazi, parktan çıkarken, yanında kocasıyla, güzel bir kadın gördü. Üzerine çarşaf giymişti. Gazi ondan peçesini kaldırıp güzel yüzünü göstermesini istedi. Kadın peçesini sevine sevine kaldırdı ve Gazi'yi öptü. İstanbul halkı bu ağustos gecesinden sonra, Gazi'yi taparcasına sevmeye başladı.

Gazi, okumuş adamların kendisini daha çok uğraştıracaklarını biliyor-ı. Birkaç gün sonra Dolmabahçe Sarayında bilginlerin, yazarların, gaze-cilerin, mebusların ve daha başka kimselerin katıldığı bir konferans top-ndı. Dileğini yapmaya kararlı olmakla birlikte, bazı üyelerin eleştirilere ırişeceklerini sezdiği için, kendilerinden, görüşlerini kürsüden açıklama-ırını istedi ama, özel olarak, eleştirilerinde fazla ileri giderlerse, bunun ɛk hoş karşılanmayacağını da bildirdi.

Karşı düşüncede olanları böylece yola getirdikten sonra, bundan böy-: gazetelerde yeni yazıya yer verileceğini ve eski yazının üç ay içinde büs-ütün kalkacağını ilân etti. Sonbaharda okullarda bütün derslerin yeni ya-ıyla okutulması için emir verdi. Bu emir, yeni harfleri kendileri bile bil-ıeyen öğretmenler arasında şaşkınlık yarattı. Daha ortada ne okul kitabı, e de bunları basma olanağı vardı. Gazete matbaalarında Latin harfleri ol-ıadığı için, dışardan getirtildi. Dizgicilere yeni yazı öğretildi.

Gazi, arkadan bütün mebuslara seçim yerlerine gitmelerini, yeni alfa-enin öğrenimini düzenlemelerini ve bu yolda propaganda yapmalarını mretti. İsmet Paşa, bunun için, seçim bölgesi olan Malatya'ya gönderildi. ;eçmenlerine, yeni alfabeyi, Türkiye'yi, Batının okumuş milletleri düzeyi-ıe yükseltecek bir araç olarak gösterirken: 'Bugün,' dedi, 'bütün ülke bir lershane halini almıştır, bu sınıfın öğretmeni de Gazi'nin kendisidir. Bü-ün Türk milleti bu okulun sınavını verinceye kadar olanca gücüyle çalış-nak zorundadır.'

Öğretmenlik, Gazi'ye yakışan bir roldü. Günün birinde, zaferi kazan-lıktan sonra, Maarif Vekili olmayı ve Türk milletini gerçekten eğitmeyi lüşündüğünü söylemişti. Şimdi bu isteği yerine geliyordu. Dolmabahçe Sa-ayına, mermer duvarların pek alışık olmadığı çeşitten bir eşya, kara tahta-ar yerleştirildi. Gazi, odadan odaya geçerek, kendisini görmeye gelenle-e, yüksek memurlara, dostlarına, davetlilerine, yanında çalışan adamlara lers veriyordu. Kara tahta genç Türk Cumhuriyetinin simgesi haline geldi.

Gazi, kendini bu eğitim işine öylesine verdi ki, bir alfabe marşı bile besteledi. Halk bunu söylerken, alfabeyi daha çabuk öğrencekti. Cumhur-başkanlığı Orkestrası şefini çağırarak marşı okudu ve bunun orkestra aranj-manı yapılarak ertesi sabah çalınmasını emretti. Müzisyenler bütün gece buna çalıştılar. Ama marşı çaldıkları zaman: Gazi, suratını ekşiterek dinle-di; sonra: 'Çocuklar,' dedi, 'bunu kendim yaptım ama, kendim de beğen-medim.' Böylece alfabe marşından vazgeçildi.

Yeni yazı, 1928 Kasımında yasallaştı. Gazi, 'Türk milletinin kolayca

okuyup yazmasını sağlayacak bir anahtar' diye sunduğu bu yazıdan, akıllıca davranarak, Lâtin harfleri diye değil, Türk harfleri diye söz etti. Böylece onu, yeni yıldan sonra yasaklanacak olan Arap harflerinden ayırmış oluyordu. Bu söylev ilk olarak ilkel Türkiye radyosu ile yayınlandı. Meclis, kendisine, 'Türk milletinin şükranlarını belirten' altın bir levha hediye etti. Bu levhanın üstünde yeni alfabenin harfleri kabartma olarak yazılmıştı. O gece, Ankara'nın bellibaşlı yapılarının üzerinde bu harfler, renkli ışıklarla aydınlatılmış olarak gösterildi.

Birkaç gün sonra, bütün devlet görevlileri yeni yazıdan sınava çekildi. Baş öğretmeni 'Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri' olan 'Millet mektepleri' açıldı. Bunların amacı, hiç okuma yazma bilmeyenlerden, yalnız eski harfleri bilenlere kadar, bütün millete okuyup yazma öğretmekti. Bir yıl içinde bir milyonu aşkın vatandaş bu okullardan diploma aldı. Yeni yazıyı en kolay öğrenenler, kafaları eski harflerle karışmış olmadığı için, hiç okuması olmayanlarla çocuklardı. Biraz sonra bunlar ana-babalarına ve büyüklerine öğretmenlik etmeye başladılar. Daha yaşlı kuşakların bu değişmelere alışması için biraz sıkıntıya katlanmaları ve çaba harcamaları gerekiyordu. Birçokları, özel yazışmalarda eski yazıyı kullanmayı sürdürdüler. Ama, harf devrimi, genç kuşakların hayalini en çok okşayan, onlarda çoşkun bir yurtseverlik uyandıran bir reform olmuştu. Kendilerini Osmanlı geçmişinden gerçekten ayırıyor ve onlara yeni Türk Cumhuriyetinde yapılacak bir şeyleri olduğu duygusunu aşılıyordu.

Bundan sonrası birbirini izleyen ve önlerinde daha yeni, daha geniş ufuklar açan heyecanlı devrimleriyle, yaşanmaya değer, coşturucu bir dönem oldu Türk gençliği için.

ELLİ BEŞİNCİ BÖLÜM

Demokrasi Denemeleri

GAZİ, ülkenin kültürel yarını üzerinde çalışırken, o günkü ekonomik durum iyice bozulmuştu. Mustafa Kemal iktisatçı değildi. Kafasını hiçbir zaman para ve paraya bağlı şeylerle yormamıştı. Paraya karşı umursamaz bir tutumu vardı. Ticaret konusundaki beceriksizliğine kendi de güler, sağlıkta biriktirdiği paraları ahlâksız bir İzmirli bezirgâna nasıl kaptırdığını alay ederek anlatırdı.

Ülkesi hesabına da, Kurtuluş Savaşının parasız yapılamayacağı düşüncesine, daha Anadolu'ya ilk ayak bastığı günlerden beri, önem vermemişti. Para gökten inmese bile, olaylar onu doğururdu. Gerçekten de böyle oldu. Savaş, günü gününe bulup buluşturulan paralarla kazanıldı. Yeni devlet, herhangi küçük bir şirketinkinden daha ufak bir sermaye ile kurulmuştu. Mustafa Kemal Ankara'ya geldiğinde, Hazine'de topu topu birkaç lira bulmuştu. Yunus Nadi'yi bir gazete çıkarmak üzere beş yüz lira istemek için gönderdiği vakit veznedar gülerek: 'Kasa açık. Buyrun alın!' demişti. Çünkü kasada tek kuruş yoktu.

Mustafa Kemal, daha çok yerel vergilere ve bağışlara dayanmak zorundaydı. Tuhaftır ki, bağışlar da genellikle din adamlarından geliyordu. Heyeti Temsiliyenin kasasına giren ilk para olan üç yüz lirayı, hocanın biri cemaatinden toplamış ve mendile sararak Mustafa Kemal'e getirmişti. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin günlük giderleri, en çok, yatakhane ve yemekhane haline sokulmuş olan resmi binalarda kalan mebusların ödedikleri yatak ve yemek paralarıyla karşılanırdı. Ama, onlar da aylıklarını geç aldıkları için çoğu kez bu parayı ödeyemezlerdi. Gazi, İstanbul'la ilişkiler kesildikten sonra, devlet örgütünü ele alınca, Anadolu'dan vergi toplamaya başladı. Yine de milliyetçilerin ve ordunun para durumu hiçbir zaman iyice düzelmemişti.

On yıllık sürekli bir savaş dönemini izleyen zafer kazanıldıktan sonra ortaya çözümlenecek bir sürü ekonomik sorun çıktı. Ülke baştan başa harap olmuştu. Evler, çiftlikler yanmış, yıkılmış; hayvanlar azalmıştı; tarlalar çoraklaşmış, yiyecek, giyecek ve para kıtlaşmıştı. Türkiye savaştan çok ufalmış olarak çıkmış, ancak, nüfusuna ve olanaklarına göre yine de geniş kalmıştı. Doğal kaynaklarını geliştirmek için para bulması gerekiyordu. Ama yine yabancıların ağına düşmek korkusundan bu parayı dışarıdan alamıyor; yabancılar da daha yeni rejime karşı güven beslemedikleri için yatırım yapmaktan çekiniyorlardı. Eskiden yabancıların elinde olan alışveriş şimdi durmuştu. Ülkede yalnız zenaatkârların değil, işadamlarının ve bankacıların da eksikliği duyuluyordu. Çünkü bu işleri çoğunlukla ellerinde tutan Rumlar ve öteki yabancılar, artık piyasada yoktu.[1] Türkiye böylece yaşam standardını yükseltmek ve gericilik propagandasını, maddi gelişme yoluyla karşılamanın gerektiği bir sırada, kendini ekonomik bir boşluk içinde bulmuştu.

Gazi bu boşluğu doldurmak amacıyla, 1923'de İzmir'de bir İktisat Kongresi topladı. Burada, ülkenin gerçek sahibinin halk olduğu tezini, bu kez siyasî alandan ekonomik alana kaydırarak, bir daha tekrarladı. Açış konuşmasında, Anadolu köylüsünü, İslâm kaderciliğine göre 'bir lokma, bir hırka'ya razı olarak yaşamaktan vazgeçirmeye çalıştı:

> **Bence halk dönemi iktisat dönemi kavramı ile belirtilir. Öyle bir iktisat dönemi ki, ondan ülkemiz bayındır olsun, milletimiz varlıklı olsun ve zengin olsun. Bu noktada bir felsefeyi size hatırlatayım: Elinizde olanla yetinmek, bitmez tükenmez bir hazinedir. Yetinmeyi, tükenmez hazine saymak, yoksulluğu fazilet bilmek felsefesine de artık iktisat dönemi son versin. Eğer vatan denilen şey, kupkuru dağlardan, taşlardan, çorak düzeylerden, çıplak ovalardan ibaret olsaydı, onun zindandan hiçbir farkı olmazdı. Oysa bu vatan çocuklarımız ve torunlarımız için cennet yapılmaya değen, en çok değen topraktır. Efendiler, kılıç kullanan kol yorulur, en sonunda kılıcını kınına koyar ve belki kılıç o kında küflenmeye, paslanmaya mahkûm olur. Ama sapan kullanan kol, gün geçtikçe daha çok güçlenir ve daha çok güçlendikçe daha çok toprağa malik ve sahip olur.**

1 Maliyeci Cavit, asılmamış olsaydı, bu dönemde yararı dokunabilirdi. Cavit, Sivas Kongresi sırasında hizmet teklifinde bulunmuştu ama Gazi bu teklifi geri çevirmişti.

Kısacası, Türkiye ekonomik alanda kendi kendisine güvenecekti. Bu-
ın için tarım makineleştirilecek, endüstri geliştirilecek, ulaşım sistemi dü-
ıltilecekti. Bu işi başarmak için çiftçi, sanatkâr, esnaf, işçi her sınıf hal-
n birleşmesi gerekiyordu. Çünkü her biri ötekinin yardımına muhtaçtı.
ı ilkeler, konferansın sonunda, Milli Misak'ın bir benzeri olan İktisadî
İisak'a geçirildi. Buna göre devlet, özel teşebbüsün yapamadığı işleri üze-
ne alacaktı.

Bundan sonra birkaç yıl süresince, bu ilkeleri gerçekleştirmek yolun-
ı birtakım önlemler alındı. Köylüyü bir çeşit köle durumuna sokan Aşar
ergisi kaldırıldı. Şeker, tuz, kibrit, tütün, alkol, gaz ve denizyolları işlet-
ıeciliği gibi bellibaşlı konularda devlet tekelleri kuruldu. Böylece vergi
ıkü bunların asıl tüketicisi olan kentlere ve zenginlere aktarılmış oluyor-
ı. Tekeller o kadar çok şeyi kapsıyordu ki, şakacı mebusun biri: 'Kebap
ıkeli ne zaman kurulacak?' diye sormuştu. Ortakçılık sisteminde yapılan
eğişiklik ve büyük topraklardan bir kısmının topraksız köylüye ve göçmen-
ıre dağıtılması gibi birtakım tarımsal reformlara girişildi. Böylece eski-
en Rumların oturduğu bölgelerde yeni bir küçük toprak sahibi sınıf orta-
a çıkmış oldu. Halk Partisi, yerel örgütleri aracılığıyla, köylüye 'öğüt ve-
erek' eski eşrafın oynadığı rolü kendi oynamak istiyordu. Çünkü ülkenin,
em kendini beslemesi, hem de ürün fazlasını dışarı satarak, karşılığında,
erekli şeyleri satın alabilmesi için daha çok toprak ekilmesi ve daha çok
rün yetiştirilmesi gerekliydi.

Yine de bu yıllarda tarıma kıyasla endüstriyi geliştirmeye daha çok
nem verilmesi, köylünün ve topraklarının güçten düşmesine yol açtı. Bu-
ıun için ileri sürülen ekonomik neden, Türkiye'nin gerek duyduğu bütün
anayi ürünlerini satın almaya gücü yetmeye kararlı olan Türkiye, kendisi-
ıe bir köylü milleti gözüyle bakılmasını istemiyordu. Batı ülkeleri sanayi-
eşmişti. Öyle ise Türkiye de sanayileşmeliydi. Sermaye yatırımları bu yüz-
len, toprağın geliştirilmesine değil, fabrikalara, yüksek fırınlara, çelik en-
lüstrisine ve madenlere yöneltildi.

Bu dönemde sermaye, genel olarak devlet tarafından sağlanıyor, özel
eşebbüs buna belirli bir ölçüde katılıyordu. Dört milli banka kurulmuştu.
Gazi, Kurtuluş Savaşı için Hint Müslümanlarının bağışlamış olduğu para-
ı, bu işlerden biraz anlayan adamlarından Mahmut Celâl'e (Bayar) verdi
ve bununla ilk Türk bankasını kurmasını söyledi. Böylece, eski Ankara'
ıın boş duran bir dükkânında açılan İş Bankası'nı, Sümerbank, Merkez
Bankası ve Etibank izledi. Devletin kurduğu endüstri ve bankalar, yabancı-
ların bıraktığı boşluğu dolduracak yeni bir Türk orta sınıfının yetişmesini

sağlayacaktı. Daha az önemli endüstri alanlarında özel teşebbüse de şans tanındı. İsmet Paşa, sıkı bir devlet denetimi sisteminden yana olmasına karşın, ekonomik sorunlarla pek ilgilenmez, özellikle siyasî konularla ve askeri strateji ile uğraşırdı. Büyük Savaş ve Kurtuluş Savaşı boyunca hep ulaştırma eksikliğini düşünüp durmuştu. Bu yüzden en çok önem verdiği iş, demiryolu yapımı oldu.

Cumhuriyet'in ilk altı yılında ülke ekonomisi, alınan bu çeşit önlemlere karşın, bir türlü ilerleyememişti. Hele 1929 Ekiminde New York borsasında başgösteren bunalım ve bunun bütün dünyada yarattığı durgunluk, ekonomiyi büsbütün felce uğrattı. Bu durgunluk birkaç yıldan beri gelişmekte olan genel hoşnutsuzluk duygusunu daha da arttırdı. Bir yandan kuraklık, bir yandan da tohumluk bulunmaması yüzünden ürün az olmuş, yer yer açlık tehlikesi başgöstermişti. Açlık korkusu, Batılılaşmaya karşı duyulan nefreti güçlendirmişti. Allah milletin rızkını kesmişti. Bu da Tanrısızlığın, dinsizliğin cezasıydı. Böylece halk, Ramazan'da yine camilere akın ederek suçlarının bağışlanması için duaya koyuldu.

Köylüleri harekete geçirmek için yapılacak pek bir şey yoktu; durumun düzeleceği sözlerine de kulak asmıyorlardı. Memurların aldığı aylık kendilerine yetmiyor, bu da onlara rüşvet yollarını açıyordu. Karadeniz dağlarında yine eşkıyalar türemeye başlamıştı, bunları bastırmak için üzerlerine asker yollandı. Kürdistan'da da, daha ciddi bir karışıklık çıkmıştı. Bütün bu işler para istiyordu. Devlet tekellerinin doğurduğu yokluklara eklenen fiyat artışları bir yandan; köylünün malını pazara taşıması için yol yokken demiryolu yapımına para harcanması öbür yandan, hoşnutsuzluk yaratıyordu. İsmet Paşa'nın güttüğü politika genellikle kötüleniyordu. 1930 başlarında **Yarın** gazetesi, ona karşı açıkça saldırıya geçti. Basında, hükümetin serbestçe yerildiği, beş yıldan beri ilk olarak görülüyordu. Üstelik Gazi'nin, de bu eleştirileri bağışladığı belli oluyordu. İsmet Paşa'dan yeni bir iktisadî program hazırlamaya söz vermesini istedi.

Ama, Gazi'nin niyetleri bu kadarla kalmıyordu. Yazın sonunda kendi hükümetine karşı yeni bir parti kurulacağını bildirdi. Ekonomik kriz, en sonunda ona tek parti yönetiminin kötülüklerini göstermişti. Bu sistem yüzünden hükümetin yaptığı yanlışlıklar ona yükleniyor, halkın kendisine olan sevgisi sarsılıyordu; kamuoyunun eğilimlerinden uzak kalıyor; halkın hoşnutsuzluğunu belirtebileceği normal yolları tıkandığından, ortaya daha gergin durumlar çıkıyor, denetim altında tutulan basın, ona az bilgi veriyordu. Her zaman Meclis'te bulunamadığı için nabzı yoklayamıyor, vekiller kendisine durumu güllük gülistanlık gösteriyor, böylece hükümetinin politikası-

. değerlendirebilmesi ve ona gerçekten yol göstermesi güçleşiyordu. Ar-
k parlamentoda eleştiriye biraz olsun yer verilmesinin gerekli olduğunu
ılamaya başlamıştı.

Bu konulardan söz ederken, kendisini ilk Roma Sezar'ı August'e ben-
ɛtiyordu. O da Roma'nın Cumhuriyet olduğu dönemde Senatodan kendisi-
e tam yetki almış, ancak öldükten sonra Cumhuriyet unutulup gitmiş, yeri-
e geçenler imparatorluklarını ilân etmişlerdi. Türkiye'de böyle bir şey ol-
ıamalıydı. Gazi, ilke olarak hâlâ diktatörlüğü yermekteydi. Asıl dilediği
ey, ölümünden sonra ayakta durabilecek ve ülkesinin yararına olarak, Ba-
biçiminde bir demokrasi gibi gelişecek bir sistem yaratabilmekti.

Ayrıca, yabancıların görüşlerine de önem veriyordu. Dışarıda, demok-
ıtik ülkelerde, Türkiye'nin tek partili sistemi, Batıya göre daha aşağı ol-
ığu şeklinde yorumlanıyordu. Avrupalı yazarların, Türk sisteminin, görü-
üşte Batılı da olsa aslında Doğulu olduğunu söylemeleri Gazi'yi kızdır-
ıştı. Hem bu eleştirileri önlemek, hem de asıl amacına varmak için bu-
ünkü hoşnutsuzluğun demokrasiye daha uygun bir biçimde, ama hâlâ ken-
i otoritesini zedelemeyecek bir yolla, su yüzüne çıkmasını sağlamayı dü-
ündü.

Terakkiperver Fırka, yabancı bir diplomatın söylediği gibi, kendi ken-
ine doğmuş, bu da Gazi'nin hoşuna gitmemişti. Ayrıca Rauf Bey'le Paşa-
ıra halkın gösterdiği sevgi de onu kuşkulandırmıştı. Bunun yerine Rauf
ey'inki gibi bağımsız olmayan, dolaylı olarak kendi yönetiminde bulu-
an, yeni bir muhalif parti kuracaktı. İki partiyi at başı sürecek, başarıla-
ından kendine pay çıkaracak, başarısızlıklarını ise üzerine almayacaktı.
smet Paşa'ya rakip lider olarak, beş yıl önce başbakanlıktan çekildiğin-
en beri Paris Büyükelçiliğinde bulunan Fethi Bey'i seçti. Kendisine güve-
ebileceğini ve onu idare edebileceğini biliyordu. Yeni partinin adı Cum-
uriyet Halk Fırkası'na karşılık Serbest Fırka olacaktı.

Bu öneri 1930 yazı boyunca Gazi'nin sofrasında tartışılmış ve daha
ethi Bey, temmuz sonunda Paris'ten izinli gelmeden kabul edilmiş bulu-
uyordu. İstanbul'a döndükten birkaç gün sonra Gazi, kendisini çağırtarak
eni partinin liderliğini almasını söyledi. Tezinin temeli şuydu: 'Türki-
e'de tek kişiye dayanan yönetiminin sona erdiğini görmeden ölmek iste-
ıiyorum. Demokratik bir cumhuriyet yaratmak istiyorum.' Fethi Bey'in,
ngiliz parlamento sistemini beğenmesine değinerek, bunu ülkede uygula-
ıak için kendisine bir fırsat verildiğini söyledi. Fethi Bey, son yıllarda
'ransız parlamento sisteminin nasıl işlediğini de yakından görmüştü. Yur-
un demokratik bir düzene girmesini tamamlamak için ondan daha iyisi
ulunabilir miydi?

Fethi Bey çekingen davranıyordu. Bu denemenin kendisini birtakım kişisel uyuşmazlıklara sürükleyeceğini pek iyi biliyordu. Öte yandan liberalizm ilkesine içten bağlıydı. Fransız Millet Meclisi'nin balkonunda otururken, günlerce, Türkiye'deki tek partili Meclisin dar çerçevesini üzüntüyle düşünmüştü. Bundan başka, gençliğinden beri ekonomik konularda ciddi çalışmalar yapmış, Malta'daki sürgünlüğü sırasında da Maynard Keynes'in bir kitabını Türkçeye çevirmişti. Liberal iktisat ilkelerine derinden inanıyor, İsmet Paşa'nın katı devletçiliğini beğenmiyor ve bugünkü ekonomik bunalımın nedenleri üzerinde birtakım düşünceler besliyordu. İşte asıl bunlardan dolayı, yalnız Gazi'nin değil, İsmet Paşa'nın da ısrarı üzerine, en sonunda, evet dedi.

Tartışmalar, Dolmabahçe Sarayının sıkıntılı havasından pek hoşlanmayan Gazi'nin çoğu zamanını geçirdiği Yalova'da sürdürüldü. Gazi, her ne kadar partinin lideri Fethi Bey olacaksa da, kendisinin de Halk Fırkasında yaptığı gibi, parti yönetimiyle ilgileneceğini açıkladı. Fethi Bey'e ilerideki seçimlerde Mecliste yetmiş, seksen mebusluk ayırmaya söz verdi, kendisine bir aday listesi vermesini istedi. Bu arada Halk Fırkası üyelerinin de karşı partiye geçmeleri kolaylaştırılacaktı.

Muhalefetin liderini seçtikten sonra, öteki önemli üyeleri seçme işi de Mustafa Kemal'e düşüyordu. Ancak mebuslar Serbest Fırka'ya geçmek istemiyorlardı. Beş yıl süren tek parti yönetiminden sonra muhalefet diye bir şey onlara o kadar aykırı geliyordu ki, Gazi'ye karşı olmaktan dolayı kendilerine bir zarar gelmeyeceği konusunda ondan güvence istiyorlardı. Gazi onlara kesin olarak söz verdi ve kendisinin de çekişmenin nasıl gelişeceğini merakla beklediğini söyledi. Ne kadar kızışırsa kızışsın, iki taraf da masasına çağrılacak; serbestçe konuşmaları ve kendisine görüşmeleri üzerinde yargı fırsatı vermeleri istenecekti. Başlangıçta gerekli güveni sağlamak için, yakın arkadaşı Nuri (Conker)den, Fırkanın genel sekreterliğini üzerine almasını istedi. Kızkardeşi Makbule Hanım'ı da partiye yazdırdı. Makbule Hanım'ın inatçılığı ve gergin mizacı Gazi'ye benzerdi. Ama zekâsı oldukça kıt, eğitimi ise onunkiyle kıyaslanamayacak kadar azdı. Ancak, kavgacı ve sözünü sakınmaz olduğu için, şimdi halk önünde, Gazi'yi istediği gibi yerebilecekti. O da eline geçen bu fırsattan iyice yararlandı. Türkiye Cumhuriyeti, ikinci demokrasi denemesine böylece girmiş oldu.

Ne var ki, üç ay geçmeden bu deneme başarısızlıkla sona erdi. Daha Fethi Bey, İzmir'e, Serbest Fırka'nın yeni bir şubesini açmaya giderken işler karıştı. Danıştığı, aklı başında kimseler, ona partinin ağır davranması-

ı ve şimdiden seçim peşinde koşmamasını ısrarla söylemişlerdi. Ancak ethi Bey, Gazi'nin kendisini sıkıştırması üzerine, bunun tersini yaptı. Bununla birlikte, İzmir'e gelişinin mümkün olduğu kadar sessiz sedasız geçmesi için önlem alınmıştı. Polis, ona karşı girişilecek gösterilerden çekiniyordu. Gerçekte, bunun tam tersi oldu. Alınan bütün önlemlere rağmen, limanda toplanan büyük bir kalabalık, onu bir kahraman gibi karşıladı. Fethi Bey, hayranlarını yatıştırmak için elinden geleni yaptı. Hükümete karşı u kadar yaygın bir gösteri, yerel yöneticileri telâşlandırdı; kanun ve düzen adına Fethi Bey'den, söz almayı tasarladığı mitingi ertelemesini istediler.

Bu arada Halk Fırkası çarçabuk bir miting düzenlemişti. Yeteri kadar taraftar toplaması güç oldu. Halk, konuşmacıları bağırarak susturdu: Fethi Bey'i istiyorlardı. Kalabalık, caddelerden taşarak Fethi Bey'in kaldığı otelin ve Halk Fırkası merkeziyle gazetesinin önünde gösteri yaptı. Burada camlar kırıldı; polis ateş açmak zorunda kaldı; on dört yaşında bir çocuk yaralanarak öldü. Düzeni sağlamak için bir askeri birlik getirildi. Fethi Bey, en sonunda, Gazi'den telgrafla aldığı talimat üzerine konuşmasını yaptı. Bu konuşma, polis kordonu altında olmuş ve Fethi Bey'in kısılan sesi, toplanan büyük kalabalığın işitebileceği kadar çıkmamıştı.

Fethi Bey konuşmasında, partinin biraz belirsiz olan programını açıkladı ve kuruluşunu iyi karşılayan Gazi'yi 'Milletin manevi önderi' diye övdü. İsmet Paşa'ya karşı liberal sistemi savundu ve bazı alanların devlette kalmasına karşılık, özel girişime de çalışma fırsatı verilmesini istedi. Halk kendisini gürültülü bir çoşkunlukla alkışlıyordu; yalnız bir kişi, Fethi Bey'in fesin ve Arap harflerinin geri getirilmesinden söz etmediğini duyunca, çekip gitmişti.

Fethi Bey bundan sonra gittiği Manisa ve Balıkesir'de de aynı türde gösterilerle karşılandı. Her yerde köylü, yakınmalarını dile getirmek için bu fırsattan yararlanıyordu. Bir yerde, boş bulunup başından şapkasını çıkarınca, dinleyenler de şapkalarını çıkarıp alkışlar içinde yere attılar. Başka bir yerde Tanrısız Cumhuriyete karşı İman'ın koruyucusu diye yeşil bayraklarla karşılandı.

Amerikan Büyükelçisi Grew'un dediği gibi, 'yeni parti, ülkenin siyasi ateşini ölçmek için bir termometre olmuştu; ateşin yüksekliğinden kimsenin şüphesi olamazdı,' Halk Fırkası gazeteleri, Fethi Bey'e karşı giriştikleri saldırılarla bu ateşi büsbütün körüklediler; Ankara'daki parti ileri gelenleri telâşa düşerek Gazi'ye baskı yapmaya başladılar. Bunun sonucu olarak, o da iyi niyetli tarafsızlık politikasından vazgeçti ve basına verdiği bir

demeçte, Halk Fırkasına olan 'tarihi' bağlılığını belirtip, bu bağları koparmak niyetinde olmadığını söyledi. Arkadan, İzmir'de Halk Fırkası merkezine yapılan saldırıyı ve 'birkaç sorumsuz kişi'nin hükümete yöneltikleri hareketleri kınayınca, terazinin kefesini bir parça Serbest Fırka aleyhine eğmiş oldu. Bu türden saldırılar, Cumhuriyet yasalarınca cezalandırılacaktı.

Böylece Fethi Bey, Ankara'ya hakkı yenmiş olarak döndü. Partiler arasındaki çatışma, burada Meclis çatısı altında sürdürülmekteydi. Gazi, görüşmeleri açarken, hiçbir partiyi ötekine karşı tutmadığını tekrarlayarak, iki tarafa da cesaret verdi. Amerikan Elçisi, sahneyi, Ticaret Ataşesinin raporuna dayanarak, şöyle anlatır:

> 'Gazi, özel locasında oturuyor ve kürsüde muhalefetle hükümet arasındaki çekişmeyi seyrediyordu. Bir taraf iyi bir şey yakalayınca gözleri parlıyor, biri bir beceriksizlik edince kaşları çatılıyordu. Gillespie onu, iki karşıt okul tartışma ekibinde yarışan oğullarını, göğsü kabararak seyreden bir babaya benzetmişti. Meclisin görünüşü bambaşka olmuştu. Hükümetin önerileri eskiden heyecansız ve otomatik olarak kabul edilip onaylanırken, şimdi herkes çoşku içindeydi. Önemli noktalar serbestçe tartışılıyor, yapıcı eleştiriler ileri sürülüyor ve ortada gerçek bir parlamento havası esiyordu.'

Ancak bu ilk çoşkunluk ateşi çabucak sönecekti. İki partiden hiçbiri, göze görünür bir önderlik, ya da olumlu bir politika örneği verememişti. İlerdeki genel seçimlerin bir çeşit kostümlü provası niteliğinde olan Belediye seçimleri sırasında, iki parti arasındaki gerginlik en yüksek dereceye varmıştı. Seçimler, polis denetimi altında ve Serbest Fırka aleyhine aşırı derecede taraf tutularak yapıldı.

Fethi Bey, 15 Kasımda bu hileli işlem konusunda Dahiliye Vekiline şiddetle saldırdı. Tartışma, karşılıklı sövüp saymalar bakımından, Birinci Büyük Millet Meclisini hatırlatacak kadar kızıştı. Gazi, başkanlık locasında, bunları sesini çıkarmadan sonuna kadar dinledi. Canının sıkıldığı yüzünden okunuyordu. On yıldır bunlara demokratik tartışma kurallarını öğretmeye çalışıyordu; hâlâ öğrenememişler miydi? Bununla birlikte, arkadaşlarının başına sarmış olduğu tatsız duruma karışmamak konusundaki kararından caymadı. Oturumun sonunda hükümet, 10'a karşı 225 güven- oyu aldı.

Fethi Bey bunun üzerine, Serbest Fırka'yı dağıtmaya karar verdi. Genel Sekreteri Nuri Bey'le beraber Çankaya'ya gitti. Fırka'nın kapatılma ta-

ırısını da yanına almıştı. Bunda, Fırka'nın Gazi'nin garantisi altında kulmuş olduğu ve bundan dolayı kendisine karşı cephe almasının sözkonuı olamayacağı tekrarlanıyordu. Ama, şimdi böyle bir eğilim ortaya çıktığı in, Fırka'nın kapanması gerekmekteydi.

Bu başarısızlık biraz da, Fırka'nın iyi yöneltilmemesinden ileri gelmiş. Fethi Bey, Gazi'nin yüklediği rolü tam anlamıyla yerine getirebilecek apıda bir kişi değildi. Demokrasiye içtenlikle inanmasına rağmen, gerek bir siyasî liderin yeteneklerinden yoksundu. Konuşmacılığı zayıf, tartışacılığı yetersizdi. Yardımcıları arasında da yüksek kıratta pek az kişi vardı. Halk Partisinin Meclis'teki pişkin ve oturmuş ekibine karşı büyük bir arlık gösterememişti. Beş yıl süreyle yurt dışında kalmış, böylece hem Meclis'teki politik ve kişisel akımlarla, hem de kamuoyu ile bağlantısını aybetmişti. Üstelik bir taktik yanlışı da yapmıştı. Birdenbire yurt ölçüsünde ortaya atılacak yerde, Rauf Bey'in başta Terakkiperver Fırka ile yaptığı gibi, Meclis'te iktidar partisi karşısında denetçi durumunda küçük bir askı grubu olarak kalıp partisini yavaş yavaş örgütlemek yolunu tutmuş olaydı, daha başarılı olabilirdi. Yerel örgütü çabucak ve rasgele kurulmuş, oşnutsuzlukları ve aşırıları karmakarışık içine alan bir birleşme yeri haline gelmiş, böylece kamu güvenliğini tehlikeye sokmuştu.

Ama asıl yanlışlığı, Mustafa Kemal yapmıştı. Bundan önce giriştiklerinin aksine, bu 'ruhsatlı muhalefet' macerasını baştan yeteri kadar düşünerek hazırlamamıştı. Cumhuriyet düşüncesi gibi içten içe gelişmiş ya da öyle olmuş gibi gösterilmişti. Oysa bu, böyle bir şeyi hiç beklemeyen ülkenin karşısına birdenbire, âdeta bir kapris sonucu atılıvermişti. Fesin kaldırılması gibi hallerde çok yararlı olan bu çeşit ani taktikler, parlamenter bir demokrasi kurmak gibi köklü işlere pek uygun düşmüyordu, hele bu demokrasinin yasaklanması üzerinden henüz bu kadar az zaman geçmiş olursa. Mustafa Kemal, çift parti sistemine daha beş yıl önce, henüz devrimin hızı ve muhalefet liderlerinin kişiliği bunu yürütmeye elverişliyken, karşı koymuştu. Şimdi tam hızı kesilmeye başladığı, siyasi ve askeri zaferin yerini ekonomik bir krize bıraktığı bir sırada, yeniden kurmaya kalkıyordu. Bu demokrasi denemesi, ancak şu koşullarda başarıya ulaşabilirdi: Birincisi, kendisinin de bu işe bütün kalbiyle atılması ve elindeki yetkilerden bir kısmından vazgeçmeye razı olması; ikincisi de yüzlerce yıllık keyfi yönetim yüzünden geri kalmış olan Türk halkının, böyle olgunluk ve sorumluluk isteyen bir sisteme alışmak yolundaki yatkınlığı. Bu iki koşulun ikisi de ortada yoktu.

Bu bozgunun, yine de iyi bir sonucu oldu: Ankara'nın, Türkiye'nin ge-

ri kalan kesiminde ne olup bittiğinden haberi olmadığını göstermeye yaradı. Şimdi hiç olmazsa buna bir çare bulunabilirdi. Gazi, Meclis'in kapanış konuşmasını yaptıktan hemen sonra, durumu kendi gözüyle görmek için, üç aylık bir yurt gezisine çıktı.

Yanına, aralarında çeşitli bakanlık ileri gelenleri de bulunan birçok kişi almıştı. Bunlar sosyal ve ekonomik koşullar üzerinde ayrıntılı incelemeler yaparken, Gazi de gittiği yerlerdeki yüksek görevlilerle görüşüyor, çeşitli kurumları denetliyor, halka sorular sorarak dertlerini kendisine açıklamalarını istiyordu. Amacı Devrimin temelini onlara anlatmak, yazı ve şapka değişikliği gibi yüzeyde kalan simgelerin altında, halkın asıl düşüncesini yoklamaktı.

Öğretmenlikten bir türlü vazgeçemediği için, okullarda öğrencileri boyuna sınava çekiyordu. Sınıflara giriyor, çok kere onu görünce dilleri tutulan öğretmenler karşısında her yanı dolaşıyor, öğrencilere soru soruyor, kitaplarını inceliyordu. Bu kitaplardan birinde birkaç Arapça sözcüğe rastlamıştı. Kitabın yazarı olan Hasan Âli (Yücel) adındaki genç eğitimci, maiyetindekiler arasında bulunuyordu. Gazi onu dil devrimi üzerine görüşmek için akşam yemeğe çağırdı. Kendisine matematik üzerine bir sürü şey sordu. Hasan Âli bu konuyla doğrusu pek ilgisi olmadığını açıkladı. Gazi, boyuna soruyordu: 'Nokta neye derler? Çizgi neye derler?' En sonunda da sordu: 'Sıfır neye derler?'

Nabza göre şerbet vermesini bilen Hasan Âli:

'Bunu tarif etmek en kolayı, Paşam,' dedi. 'Sizin karşınızda bana derler.'

Mustafa Kemal: 'İyi ama,' dedi. 'Sıfırın da önemi vardır.'

'Sizin karşınızda olduğuma göre, ben de öyle olmalıyım, Paşam.'

Gazi, Hasan Âli'nin kadehini kendi eliyle doldurdu ve sofradakilerin önünde yüksek sesle: 'Sınavı kazandın,' dedi. Hasan Âli daha sonra Milli Eğitim Bakanlığına atanarak ödüllendirildi. Bu görevde uzun yıllar kaldı.

Gazi birçok yerde konuşarak halka o anlaşılması güç demokrasi kavramını ve buna bağlı sorumlulukları anlatmaya çalıştı. İzmir'de şöyle konuştu: 'Bir vatandaş: «Ben şunu isterim, ben bunu isterim.» dediği vakit bu, «Ben şunu ya da bunu yapmalıyım,» demektir.' Her gittiği yerde, gerekli önlemleri hemen orada aldı, parti yöneticileri ve memurları değiştirdi. Halk Fırkasının Samsun'daki yönetim kurulunu işbaşından uzaklaştırdı; Havza'da çiftçilere tohumluk verilmesini emretti; Uşak'ta şeker üretiminin artırılmasını istedi; çeşitli yerlerde bankalar açtırdı.

Yaptığı incelemeler, ortada yaşam koşullarından doğan geniş bir hoş-

ıtsuzluk bulunduğunu gösterdi, hem de geçmişteki gibi tevekküle boyun ğilmeyen bir hoşnutsuzluk. Gazi ile maiyeti İstanbul'a dönünce vardıkları nuçları özetleyen ve çeşitli alanlarda düzeltmeler yapılmasını tasarlayan r rapor hazırlandı. Bundan alınan ders şuydu: Serbest Fırkanın denediği şitten herhangi bir siyasi reformun ilk önce halkın sosyal ve ekonomik şayışı konusunda temel reformlara dayanması gerekliydi.

İkinci bir ders de, Serbest Fırkanın dağıtılmasından bir buçuk ay son-, İzmir dolaylarında Menemen'de çıkan iğrenç bir dini kargaşalıktan ındı. Kürt isyanı gibi bu da bağnaz Nakşıbendi tarikatı tarafından hazırnmıştı. Başlarında bir derviş bulunan bir yobaz grubu, Manisa'dan kalkak kasabayı ziyarete gelmişti. Bunlar, namaz kılıp oruç tutarak uzun bir ızırlık döneminden geçmişler, incir yiyip su içerek zayıflatıcı bir perhize rmişler, arada bir de afyon çekerek tam cezbe haline gelmişlerdi. Yolda derken köylüleri de aralarına katılmaya teşvik ediyor, kendilerine silah ɛrmelerini istiyorlardı. Kasaba meydanında toplandılar. Elebaşları gözü önmüş bir halde, halkı açıkça isyana çağırdı. Şeriat kanunlarının, fesin, rap harflerinin geri gelmesini istiyor; imansız Cumhuriyetin, Müslüman ücahitler tarafından yıkılacağı kehanetini savuruyor; önce Ankara'yı, son- da dünyayı fethetmek için bir müminler ordusu toplamak istiyordu.

Çevrelerinde biriken kalabalığın ne düşündüğü pek belli değildi. Kiisi ilgisiz duruyor, kimisi merakla dinliyordu. Konuşmacıların sözleri, birkım kimselerde de uyuyan bağnazlığı yeniden canlandırmıştı. O sırada, ubilay adında genç bir subay, yanında birkaç erle meydandan geçiyordu. sileri dağıtmak için, erlere, kuru sıkı silah atmalarını emretti. Hiç kimse ıralanmayınca, hocanın biri bağırmaya başladı: 'Görüyorsunuz ya, kurşun lemedi. Bunlar evliya!' Subay arkadan boş bulunarak, elebaşı Derviş lehmet'le görüşmeye kalktı. Derviş o anda onu vurdu. Kubilay yerde kanr içinde can çekişirken, derviş, bir testere isteyerek başını gövdesinden ırdı. Kubilay'ın başı bir bayrak direğine geçirilerek kanları aka aka soıklarda gezdirildi. Kudurmuş dervişler de tekbir getirerek peşinden gittir.

Jandarmalar, isyanı tek başlarına bastıramayınca, ordudan yardım isdiler. Askerler gelince, dervişlere ateş etmekten çekinerek durdular. Anık subaylar bundan çekinecek değillerdi, makineli tüfeklerini isyancılara ɛvirdiler; dervişlerden birkaçı yere çakıldı ve isyan başka ciddî bir olay kmadan bastırılmış oldu. Derhal sıkıyönetim ilân edildi; İzmir'i de içine an geniş bir çevrede tutuklamalar yapıldı. Yüzden fazla kişi, halkı isya- kışkırtmak ve 'Anayasayı zorla değiştirmeye kalkmak' suçundan mahke-

meye verildi. Kimisi ölüm cezasına, diğerleri çeşitli hapis cezalarına çarptırıldı.

Olay gazetelerde enine boyuna ve heyecan verici şekilde anlatıldı. Bir buçuk ay önce dağılmış olmasına rağmen, Serbest Fırka'nın bundan sorumlu olduğu imâ yollu söylendi. Şehit Kubilay'ın kahramanlığı, Türk gençliğine bir ilham kaynağı olarak yüceltildi, anısına toplantılar düzenlendi.

İsyan, yüzyıllar boyunca yurtta yalnız dini değil, siyasî ve sosyal yaşamın da temelini oluşturmuş olan tarikatların, Meclis'in bir kalem darbesiyle ortadan kaldırılamadığını göstermişti. Bunlar, halkın içine işlemiş oldukları için, yeraltında hâlâ yaşıyor, en ufak bir kıvılcımla patlamaya hazır bekliyorlardı. Çünkü Mustafa Kemal'in dini reformları yeni bir yaşama göreneği gibi geliştirilmemiş; tepeden inme ve yapay bir şekilde yerleştirilmişti. Halkın, kendi adına yapılmış olan devrimin gerçek anlamını kavrayabilmesi için bir, hatta iki kuşak gelip geçmeliydi.

Bu arada, devrimleri kurtarabilmek için demokrasi lâfını bir daha ağza almamak gerekecekti. Bunun yerine tek parti yönetimi daha güçlendiriliyor ve genişletiliyordu. Bundan sonra Partinin 'kuvvetli adamı', genel sekreterliğe atanan Recep Peker olacaktı. Sert, fakat akıllı bir despot olan Recep Bey'in politika felsefesine göre, Gazi'nin ilk zamanlarda 'adım adım' yapmak istediği şeyler, 'kuvvet ve baskı yolu ile' gerçekleştirilmeliydi.

Aynı zamanda, İsmet Paşa'nın da açıkça söylediği gibi, halkla ilişkisini kaybetmiş olan Parti, daha yumuşak bir araç haline getirilecek şekilde yeniden örgütlendi; üst yönetim kadrosuna daha geniş bir sorumluluk, alt basamaklara da daha geniş bir denetim yetkisi verildi. Halkla daha yakın bir bağlantı kurmak için eski 'Türk Ocakları'nın yeni bir biçime sokulması düşünüldü.' Başta kültürel bir kuruluş olan 'Türk Ocakları'nın yerini, yurdun her yerinde yapılan 'Halkevleri' aldı. Bunlar politika için de kullanılıyor ve Gazi'nin Halk Fırkasına verdiği 'Milletin öğretmenliği' rolünü yerine getirmesine yardımcı oluyorlardı.

Şimdi, millete yeni bir ideoloji aşılanacaktı: Kemalizm. Bunun sembolü 'Altı Ok'tu: Baştaki dört ilkeye, Milliyetçilik, Laiklik, Cumhuriyetçilik ve Halkçılık ilkelerine, 1931'de Devletçilik ve Devrimcilik de eklenmişti. Bunlar birbiriyle kenetlenmiş durumdaydı: Devletçilik sömürücülüğe Halkçılık yoluyla karşı koyuyor; Laiklik, Halkçılığın sömürülmesini önlüyor, hepsini yabancı saldırısına karşı koruyan Milliyetçilik de, yaşama hızını Devrimcilikten alıyordu.

Gazi, öteden beri, hareket özgürlüğünü kısıtladıkları için, ideolojile- karşıydı. Ancak şimdi ortaya çıkan sorunların çeşitliliği ve karmaşıklığı ızünden belirli bir doktrin gerekiyordu. Türklerin, bir yanlarında Faşizm, öür yanlarında Komünizm yükselirken, bunların hiçbirine saplanmadıkla- ıı dünyaya göstermelerinin önemi vardı. Daha esnek bir ideoloji olan emalizm bundan doğdu. Kemalizm ilkeleri, hiç olmazsa, kafadan atma ıramlara değil, fakat on yıllık sıkı bir gerçek deneye dayanmak gibi bir ğer taşıyordu.

Hükümet, devlet eliyle kurulmuş fabrikaların, devletçiliğe uygun ola- k daha da geliştirilmesi için, beş yıllık bir plan hazırladı. Sovyet Rusya neğinden ilham alan bu planın uygulanması için Rus makinelerinden ve izsiz bir borçtan yararlanıldı. Ancak Mustafa Kemal, bunun sosyalist ku- mlara dayanmadığını belirtmeye önem veriyordu. Komünizmin, amacını verdiği sözü gerçekleştirmediğini söylüyordu. Liberalizm de ölmüştü. ırk Devletçiliği ikisinden de ayrılıyor, devlet denetiminin yanısıra özel rişime de yer veriliyordu.

İyi ya da kötü, devletçilik hiç olmazsa ülkeye yararlı endüstrileri kur- ayı başardı. Yalnız, yurdun ve değerli doğal serveti olan tarım alanında, ı başarıyı gösterememişti. Ancak, İkinci Dünya Savaşının bulutları ufuk- belirmeye başladıktan sonra, 'ciddî incelemelere dayanan' bir tarım po- ikasına acele ihtiyaç olduğu, ayrıca köylüye toprak dağıtılması ve kimse- n topraksız kalmaması gerektiği anlaşılabildi.

Yeni ekonomi politikası ile birlikte, yeni bir politikacı ön plana çıktı. ı da Celâl (Bayar)'di. Kurnaz eski bir İttihatçı olan Mahmut Celâl, son- dan Mustafa Kemal'e yanaşmış, saygı göstermişti. İzmir'de banka me- urluğu yaparken, Gazi ona, Cumhuriyetin bankacılık sistemini örgütle- e görevini vermişti. Ondan: 'Bir çuval altın verdim, bana bir banka ver- ', diye söz ederdi. Mahmut Celâl şimdi, İktisat Vekili olmuştu. Mustafa emal bundan sonra, zaten hiçbir zaman ciddi şekilde ilgilenmemiş oldu- ı ekonomi politikasını, Bayar'a bıraktı ve bütün dikkatini, dış politika erinde topladı.

ELLİ ALTINCI BÖLÜM

Türkiye'nin Dünyadaki Yeri

GAZİ, Türkiye'yi, Batı dünyasına kafasında tasarladığı demokrasiye uygun bir biçimde tanıtmayı ummuş, ama başarısızlığa uğramıştı. Yine de Türkiye'nin, egemenliğini ve sorumluluğunu kavramış, özgür bir devlet olarak, bu dünya içinde yerini almasında kararlıydı. Dünya çapında bir devlet adamı olduğunu elle tutulur, gözle görülür bir şekilde ispatlaması gerekiyordu. 1930 yıllarının Avrupası için, tek parti diktatörlüğü kavramı hiç de yeni bir şey sayılmazdı. Yeni olan ve şimdi Türkiye'nin komşularına göstermesi gereken şey, dünyada Hitler, Mussolini ve Stalin'in diktatörlüklerinden büsbütün ayrı, barışa içtenlikle inanan, başka bir ülkeye karşı hem siyaset, hem de toprak bakımından hiçbir art niyet beslemeyen bir parti diktatörlüğünün bulunuşuydu.

Mustafa Kemal'in parolası, 'Yurtta sulh, cihanda sulh'tu. Güttüğü siyaset, barış içinde birarada yaşamak politikasıydı. Türkler, bütün uygar milletlerle dosttular. Geçmişteki fetih isteklerini de, eski düşmanlıklarını da toprağa gömmüşlerdi. Kafalarında ne ellerinden çıkan yerlerin geri alınması, ne de sınırların düzeltilmesi gibi düşüncelere yer veriyorlardı. Gazi'nin Hariciye Vekili, Türkiye'nin dış siyasetini şöyle tanımlamıştı: 'Türkiye'nin başkasının bir karış toprağında gözü yoktur, ama kendi toprağından da bir karışını bile feda edemez.'

Bütün diktatörlük rejimleri içinde, yalnız Türk rejimi, genişleme değil de, daralma siyasetine dayanıyordu. Mustafa Kemal, daha 1921'de

1 Bir Macar diplomatı bir gün Gazi'ye, eski İmparatorluğunun başına gelenlerden üzüntüyle söz etmiş, ama karşılığında hiçbir sempati görmemiştir. Macar: 'Sizin çocuklarınız yok da ondan,' diye itiraz etti. Gazi: 'Bütün Türkler benim çocuklarımdır,' diye cevap verdi. Sonra: 'Dinleyin beni,' dedi, 'Evet efendim, ben de Makedonyalıyım. Ama hiçbir toprak isteğinde bulunmuyorum.'

endi sınırlarımızı tanımalıyız,' demişti. Türkiye'yi, büyük bir ülke hali- ufaltarak getirecekti. Türkiye Cumhuriyeti sadece, toprak bütünlüğü özgürlük peşindeydi. Buna karşılık Türkiye, Batı dünyasına, Doğunun ılikeli bir kesiminde barışçı bir bölge sağlıyordu. Yeni bağımsız Cumhu-et, Doğu ile Batı arasında, bir istikrar unsuru olacaktı.

Bu yüzden Türkiye'nin, Batı Devletleri, Rusya ve komşularıyla oldu- gibi, birer eski Osmanlı vilâyeti olan Arap ve Balkan ülkeleriyle de an-şmalar yapması gerekiyordu. Her şeyden önce de Milletler Cemiyeti ile rüstlük içinde, şüpheye yer bırakmayacak bir işbirliği yapmak şarttı. evrimci bir devlet olarak, Türkiye, anlaşmalarına bağlı kalmaya iki kat kkat edecek, bazen vaat ettiğinden daha azını değil, daha çoğunu vere-k itibarını sağlayacaktı. Musul anlaşması sonunda İngiltere ile bu şekil- bir barışmaya varılmıştı. Şimdi de sıra, Yunanistan'la büsbütün barışma- gelmişti.

Türkiye ile Yunanistan arasında Lozan'da varılan anlaşmaya göre ya-lan nüfus değiştirme işlemi, iki ülke arasında bir dostluk paktına yol aç- Bunu, 1930'da Venizelos'un bir Yunan savaş gemisiyle Türkiye'yi ziya-ti izledi. Venizelos'un Ankara'da karşılanışı iyi düzenlenmiş, şehir, Yu-n bayraklarıyla ve Rumca yazılı kordelâlarla donatılmıştı. Ama, kabına ğmaz Yunan Başkanına göre, bu gösteriler yeteri kadar içten değildi. İs-et Paşa'ya, Atina'ya gelen Türk sporcularının daha sıcak şekilde karşı-nmış olduğunu söylemekten kendini alamadı. İsmet Paşa tatlılıkla, Yu-nlıların daha sıcakkanlı insanlar olduğu cevabını verdi. Hem onların ül-esi, Türklerinki gibi, saldırıya uğramış değildi.

Bununla beraber, Venizelos'un gelişinin Cumhuriyetin de yıldönümü-e rastlaması şerefine, Ankara Palas'ta büyük bir balo verildi. Hariciye ekâletinde bir ziyafet düzenlendi; Gazi, bu yemekte, çok neşeli göründü. irlikte askeri bir geçit töreninde bulundular. Gazi ile Venizelos, resmi ya a özel görüşmelerinde birbirleriyle çok iyi anlaşmışlardı. O kadar ki, Ve-izelos, ortaya iki ülkeyi birleştirecek bir tasarı atacak kadar ileri gitti. Bu roje üzerinde de bir süre konuştular. Aradan çok zaman geçmeden Gazi, ski dinî düşmanlıkları da bir yana bıraktı ve beş yüzyıldan beri cami olan ıyasofya'nın, Yunanlıların umduğu gibi, çan seslerinin tekrar duyulacağı ibi kilise haline değilse de, Türkiye ile Avrupa arasındaki kültür yakınlı-ının bir sembolü olarak, müze şekline sokulmasına izin verdi.

Türk-Yunan paktından önce, İtalya ile Türkiye arasında da bir pakt nzalanmıştı. Bu pakt, 1930'dan sonra yıllar ilerleyip de Mussolini'nin em-eryalist emelleri kesinleşince ona karşı savunucu bir sınır çizgisi niteliği

kazandı. Sivil bir diktatör olmak için üniformasını çıkarmış olan Gazi, Duce'yi, asker rolüne çıkmış bir aktör gibi, asker üniforması giyip caka satan bir sivil olarak görüyor, ona karşı hiç saygı beslemiyordu. Görünüşe göre, Mussolini, ergeç istilâcı bir Sezar rolüne heveslenmekten kendini alamayacaktı. Dostlarından birine: 'Günün birinde kendi milleti tarafından asılacak,' diye öngörüde bulundu. Bir gün Çankaya'da Mussolini'nin elçisi, ülkesinin Antalya bölgesi üzerinde yeniden öne sürdüğü isteklerden söz etmişti. Gazi, onu hiçbir şey söylemeden dinledi. Sonra birkaç dakika izin isteyerek odadan çıktı. Döndüğü vakit, Cumhuriyetin ilânından beri ilk olarak, sırtına büyük Mareşal üniformasını giymişti. Ses çıkarmadan yerine oturdu ve: 'Şimdi devam edin, lütfen' dedi. Susmak sırası Büyükelçiye gelmişti. Öte yandan, Fırka Genel Sekreteri Recep Peker, İtalya'ya yaptığı bir geziden dönüşünde, Gazi'ye bir rapor sunmuştu. Bunda faşist sistemi övüyor ve birtakım ayrıntılarla Türkiye'de de buna benzer bir hükümet şekli uygulanmasını öneriyordu. Gazi, rapora baktıktan sonra: 'Bunları ben öldükten sonra yaparsınız,' diyerek geri verdi.

Hitler'e gelince, Gazi bu konuda, Nazi aleyhtarı bir Alman dostunun söylediklerini yerinde buluyordu. Buna göre kendi diktatörlüğü bir milleti kölelikten kurtarmış, Hitler'in diktatörlüğü ise, özgür bir milleti köle haline getirmişti. Mustafa Kemal, Alman Diktatörünü bir seyyar tenekeciye benzetirdi. **Mein Kampf**'ı okuduktan sonra da 'dilinin yabaniliği ve delice düşünceleri karşısında midesinin bulandığını' söylemişti. Bu yüzden Almanlar, verdikleri uzun vadeli kredi ile beş yıllık plan için yaptıkları demiryolu malzemesi yardımı karşılığında, Türkiye'den hiçbir şey koparamamışlardı.

Ama, diktatörlerin arasında en gerçekçisi olan Stalin'e gelince, Gazi, yüzyıl sonra 'bütün öteki diktatörlerin adı unutulup gitse bile', tarihin onu, yirminci yüzyılda yaşamış devlet adamlarının en önemlisi olarak kaydedeceğini söylemişti. Stalin'e karşı duyduğu bir saygı, onu Sovyet Rusya ile olan ilişkilerinde daha da uyanık davranmaya zorluyordu. Ruslarla özellikle ekonomik nitelikte anlaşmalar imzalıyor, siyasî okşamalarına kapılmadan, aralarında nezaketli bir dostluğu sürdürüyor, ama bu dostluğun kendisinin daha içten bağlandığı Batı dostluğundan ayırmasına da razı olmuyordu.

Hitler'le Mussolini'nin yükselmesi, Türkiye'yi yalnız Yunanistan'la değil, Balkan ülkeleriyle de yakınlaştırdı. Yugoslavya, Macaristan ve Bulgaristan'la zaten paktlar imzalanmıştı. Türkiye şimdi, Alman ve İtalyan emperyalizmine karşı bir denge sağlamak için, bir Balkan Antantı kurma

şindeydi. Bu amaçla çeşitli hükümet merkezlerinde beş Balkan ülkesiy- toplantılar yapıldı. Sonunda, 1934 yılı başlarında Balkan Paktı imzalan-. Bu, pek güvenilemeyecek, yarım kalmış bir birleşmeydi. Üye devletle-, bir büyük devletin saldırısına karşı olmaktan çok, kendi bölgeleri için- garanti sağlıyordu. Ancak bu pakt, Türkiye'nin uluslararası bir liderlik hreti kazanmasına yardım etti. Fransız Büyükelçisi Comte de Chamb-n, komşularını birleştirme yolundaki tasarılarından söz eden Gazi'ye, ıpkı Mösyö Briand gibi konuşuyorsunuz,' demişti.

Gazi, 'Mösyö Briand gibi düşünüyorum da ondan,' diye cevap verdi. endine bölgesel bir 'Milletler Cemiyeti' kurmaya çalışıyordu.

Bir akşam, bir Batılı devletin büyükelçiliğinde, resmen ilk olarak, İn-lizlerin, Prenses Alice ve Kont Athlone şerefine verdikleri ziyafete katıl-. Yemekten sonra, yabancı devlet temsilcilerini çevresinde topladı ve on-ra dünya barışının sağlanması gerektiği konusunda bir söylev verdi. Rus-ra, Rumenlere ve Çeklere. 'Sizler, aranızda boyuna toprak istekleri ve nun gibi sorunlar üzerinde çekişecek yerde, anlaşmazlıklarınızı ne diye ostça çözümlemiyorsunuz?' diye sordu. Ortada sıkıcı bir sessizlik oldu. emen arkasından Kont Athlone: 'Ekselans,' dedi, 'güçlük şurada ki, bu illetler hâlâ birbirlerine karşı güvensizlik besliyorlar.' Gazi, bu düşünce-, 'Bravo! Bravo!' diye cevaplandırdı. Arkasından gruptakiler poker masa-na oturdular.

İstanbul'a özel olarak kısa bir ziyaret yapan Yugaslovya Kralı Alex-ndre, Gazi'ye, bir kahraman karşısında duyulan hayranlıkla bağlandı ve eride bir savaş çıkacak olursa onun emirlerine bir er gibi boyun eğeceği- bildirdi. Birlikte yedikleri yemekten sonra Gazi'ye, aralarında dostluk ırmayı candan istediğini söyledi ve eğer bazı Avrupa devletlerinin sözü- kanmış olsaydı, Anadolu'ya Yunanlılar yerine Yugoslavların asker çı-ırmış olacağını itiraf etti. Gazi, buna: 'Geçmiş olsun, Majeste,'dedi. 'oksa Yunan ordusu yerine denize Yugoslav ordusu dökülecekti.' Manevi zı Sabiha'yı iyi niyet elçisi olarak Balkanlara gönderdi. İlk Türk kadın pi-tu brövesini almış olan Sabiha (Gökçen), kullandığı yeni bir Amerikan ombardıman uçağı ile Balkan ülkelerinde bir tur yaptı.

Türkiye'nin Balkan Savaşlarındaki eski düşmanları şimdi görünürde nun dostu olmuşlardı. Batı sınırları yeteri kadar güven altına alınmıştı. usya ile olan sınırları da öyle. Geriye Rusya'nın komşularıyla ve Osman- İmparatorluğunun Arap vilâyetleriyle olan sınırlarının güvenliğini sağla-ak kalıyordu. Balkan Paktı, bir Doğu Paktıyla daha güçlendirilecekti. n yıl önce bu işe, Rus diplomasisi aracılığıyla, Afganistan'dan başlamış-

tı. İran'la anlaşmaya varmak, Kürt bölgelerindeki sınır uyuşmazlığı ve halifeliğin kaldırılmasının, İran'da uyandırdığı tepki yüzünden, daha zor oldu. Ancak bu uyuşmazlıklar artık unutulmuştu. İran'la bir dostluk antlaşması imzalandı. Arkasından da, 1934'de, İran Şahı Rıza Pehlevi, Türkiye'yi resmen ziyaret etti.

Rıza Şah, Gazi'nin asker ve devlet adamı olarak kişiliğine karşı, aralarındaki yaradılış ayrılığını geride bırakan, özel bir hayranlık besliyor ve onun gibi, iki ülke arasında iyi komşuluk ilişkileri kurulmasını istiyordu. Ağrı Dağı çevresindeki Türk-İran sınır konusunda yapılan görüşmeler bir ara bozulacak gibi olmuştu. Bunun da nedeni, iki tarafın da stratejik güvenlik bakımından üzerinde durduğu küçük ama önemli bir tepeydi. Ancak bu ölü nokta iki devlet başkanının iyi niyeti sayesinde aşıldı. Görüşmeler için Tahran'da bulunan Tevfik Rüştü'nün, Gazi'den aldığı talimat üzerine, İran Şahı'nın hakemlik etmesini istemesi, İranlıları şaşırtmıştı. Yüksek rütbeli bir kurmay subay, haritalar getirerek, İran görüşünü savunmak için Şah'ın önüne yaydı. Ama o sırada, Şah'ın söylediğini dinlemediğini ve haritaya değil, kendisine baktığını farketti. Şah, subayın sözünü keserek: 'Beni ilgilendiren bir tek şey var,' dedi. 'O da Türkiye ile olan dostluk bağlarımız.' Bunun sonucunda, sınır çizgisi, Türklerin lehine olarak, dağın sırtını izler şekilde geçirildi. İranlıların da itibarı korunmuş oldu.

Şah'ın, Gazi'ninkinin tam karşıtı olan bir kişiliği vardı. Az konuşan bir adamdı. Azerbaycan'da askerden, Türkçeyi, ora lehçesiyle konuşmayı öğrenmişti. Şimdi de ev sahibiyle daha iyi konuşabilmek için ilerletmeye çalışıyordu. Gazi'yi, 'Biraderim,' diye selâmladı. Çankaya'da ilk gecesi, Gazi'nin alışık olduğu geç saatlere göre düzenlenmişti. Konuklar sofraya ancak akşam dokuz buçukta oturdular. Erken yatmayı seven Şah, tam saat onda, birinci yemeği bitirdikten sonra kalkarak izin istedi. Yatma saati gelmişti. Gazi, onu kaldığı eve kadar götürüp geri döndü, tekrar misafirlerine katıldı. Bu arada, beklerken yemek soğumuştu. Gece, bu olaydan sonra daha neşeli bir hava içinde devam etti.

Şah, pokeri, teklifli konuşmalardan daha çok seviyordu. Bir akşam o, Gazi ve İngiliz Elçisi Sir Percy Loraine, İran Elçiliğinde pokere oturdular. Gazi, yeni Büyükelçiden pek hoşlanmış ve daha önce de, kendisiyle oyun oynamıştı. O kez, oyun sabaha karşı bitince, gün doğduktan sonra da oturup uzun uzun konuşmuşlar, İngiltere'yle Türkiye'yi ilgilendiren başlıca konularla Akdeniz sorunlarından söz etmişlerdi. Böylece aralarında özel bir bağ kurulmuştu. Bu da yalnız iki ülkenin değil, ortaklarının da gerçekten yararınaydı.

O sırada Gazi, bir el kazandıktan sonra salonda dolaşmak için masadan kalkmıştı, ama dönerek Şah'ın arkasında durdu ve ona Sir Percy'ye karşı nasıl oynaması gerektiğini gösterdi. Öteki misafirler de çevrelerini sarmış, sahneyi merakla seyrediyorlardı. Özellikle Gazi'nin Loraine'e göz kırpıp bu çeşit sıkı bir uluslarası işbirliğinin iyiliklerine değinerek, şöyle dediği gözlerinden kaçmamıştı: 'Bakın, ne iyi rakip oluyoruz. Ortak olsak kimbilir ne kadar daha iyi olur.'

Şah, ziyareti sırasında Gazi ile birlikte Batı Anadolu'yu gezdi; Eskişehir hava üssünü, savaş alanlarını, Çanakkale istihkâmlarını gördü. Asker olarak, birbirleriyle iyi uyuştular. Başka bakımlardan alışkanlıklarının ayrı olması birtakım sıkıcı durumlara yol açtı. Özel trende, Gazi bol bol içiyordu. İzmir yolunda Uşak'ta durdukları zaman trenin çevresini saran büyük kalabalık iki devlet başkanının ellerini öpmeye başladı. Aralarında sarıklı, cübbeli bir molla da vardı. Gazi, onu görünce yobazlara karşı söylenmeye başladı.[2] Adam hemen sarığını çıkardı, kalabalığa karışarak ortalıktan kayboldu. Ancak Gazi, tekrar yola çıkmadan önce, Uşak Valisinin hapse atılmasını ve şehrin ertesi sabah bombardıman edilip yıkılmasını söyledi. Ertesi gün bu emir, doğrulanması için kendisine gösterilince, büyük bir pişmanlık duyarak, geri aldı.

Şah, İran'a dönmeden önce, Gazi, kendisini ordu ile vedalaşmaya götürdü ve ona, 'Devlet Başkanlığından çekilecek olursam, Majestelerinin beni ve bu subay arkadaşları maiyetlerine alacaklarını umarım,' diye iltifat etti.

Doğu savunması zincirinin tamam olması için, bir halka daha eksikti: Irak. İngiltere 1930'da Irak'a bağımsızlık vermiş ve Kral Faysal, bundan az sonra Ankara'yı ziyarete gelmişti. Diplomatik eğlencelerle geçen bu ziyafet sırasında, İngilizlerin de aracılığıyla, Türkiye ile Irak arasında uyuşmazlıklar, yoluna kondu. Kral Faysal, bir davette, başkalarının duymaması için alçak sesle konuşmaya başlamıştı. Gazi, onun sözünü kesti ve başını İngiliz Elçisine doğru dostça eğerek: 'Yavaş konuşmanız boşuna,' dedi. 'Büyükelçi yarın sabah nasıl olsa her şeyi öğrenecektir.'

---

2 Gazi'nin bu gibi durumlarda, bir sarık ya da fesle karşılaştığı zaman bazen gözü dönerdi. Bir gece Ankara'da bir davette, bakışı Mısır Elçisinin kırmızı fesine ilişmiş; fesini çıkarıp koyması için kendisine elinde bir tepsi ile bir garson göndermiş ve 'Kralınıza söyleyin. Kılığından hoşlanmıyorum.' demişti. Elçi, herhangi bir olayı önlemek için fesini kendisi çıkardı ve izin istedi. Olay Kahire'de duyulunca, Kral Fuat buna pek kızdı. Türkiye ile Mısır arasındaki ilişkilerin kesilmesi ancak iki taraf diplomatlarının ustalıklı çabası ile önlenebildi.

İran ve Irak'la bu çeşit ilişkiler kurulduktan sonra Gazi de, Balkan Paktının Doğudaki benzeri olan Sâdabat Paktına kavuştu. Her iki pakt da aslında bir iyi niyet inancının açıklanmasından başka bir şey değildi. Fakat bu iki pakt, hiç olmazsa, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışından ve Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan beri, Türkiye'de saldırganlığın yerini barışçı niyetlerin aldığını bütün dünyaya ilân etmeye yaramıştı.

Gazi, çevresindeki dünyayı o kendine özgü derin bakışıyla izlerken, ileride neler olacağını bütün açıklığıyla görmüştü. 1934'te kendisini ziyarete gelen General Mac-Arthur'la yaptığı uzun konuşmalarda, geleceği âdeta bir kâhin gibi önceden bilerek söylemişti. Yaşadıkları dönemin, bir mütarekeden pek farkı olmadığı kanısındaydı. Çünkü Müttefikler, yenik devletlerin sorunlarını ve özelliklerini, savaşın derin nedenlerini hesaba katmadan, bir galipler barışı yapmıştı. Amerikalılar, Wilson'un politikasından vazgeçerek, Avrupa'dan çekilmiş ve böylece mütarekenin bir barış haline gelmesini engellemişlerdi. Bu yüzden Almanlar, eskiden olduğu gibi, Avrupa'nın kaderini ellerine almışlardı. Gazi, 'Çalışkan, disiplinli ve olağanüstü dinamizme sahip bu yetmiş milyon insan, milli hırslarını yerinden oynatacak bir siyasî elemana kendilerini kaptırdıkları anda, Versailles Antlaşmasının kökünden yok edilmesini isteyeceklerdir,' dedi.

Savaşın 1940-45 yılları arasında patlak vereceğini önceden söyledi. Fransızlar artık, güçlü bir ordu kurmak yeteneğinden yoksundular. İngilizler bundan sonra, adalarının savunması için onlara güvenemeyeceklerdi. İtalyanlar, savaşın dışında kalabilecek olurlarsa, sonraki barışta önemli bir rol oynayabilirlerdi. Ama Mussolini'nin ihtirası yüzünden bunu yapamayacaklardı. Böylece Almanlar, İngiltere ve Rusya dışında bütün Avrupa'yı işgal altına alacaklardı. Amerikalıların tarafsızlıklarını korumaları olanağı kalmayacak ve Almanlar, savaşı onların karışması sonucu kaybedeceklerdi. Ancak savaşın asıl galipleri, ne Avrupalıların, ne de Amerikalıların bildiği, yeni politik yöntemler kullanmaları ve rakiplerinin en küçük yanlışlarından bile yararlanmaları yüzünden, Bolşevikler olacaktı:

> **Biz Türkler, Rusların yakın komşusu ve onlarla bütün öteki ülkelerden daha çok savaşmış bir millet olarak, burada olayların akışını yakından izliyor ve tehlikeyi apaçık görüyoruz. Bolşevikler, Doğuda uyanan milletleri mükemmel şekilde sömürmekte, onların milli hırslarını okşayıp pohpohlayarak kitleleri nasıl ayaklandıracaklarını pek iyi bilmektedirler. Şimdi Bolşevikler öyle bir noktaya varmışlardı ki, yalnız Avrupa için değil, Asya için de en büyük tehlikeyi onlar teşkil etmektedir.**[3]

3 Cumhuriyet'in Washington muhabiri. Ankara, 8 Kasım 1951.

Gazi, milliyetçiydi, ama dar kafalı bir milliyetçi değil; İmparatorluk-
ır Çağının artık sona erdiğini ve yerini Milletler Çağının aldığını görüyor-
u. Fakat, her şeyi bir bütün olarak algılayabilen sezgi gücüyle daha da
erisini, Wells'in Birleşik Dünya Devletlerinde hayal ettiği egemenlikler
arışımı şeklinde bir milletler federasyonunu da gözönünde tutuyordu.
Jfak çapta birtakım federasyonların, böyle bir şeyin öncülüğünü yapabile-
ekleri düşüncesi, ona çekici geliyordu. Bu yüksek noktaya kısa zamanda
rişilemeyeceğini bilecek kadar gerçekçiydi. Ancak Rusya'nın bunu komü-
ist ideolojisi koşulları içinde gerçekleştirmeye çalışacağına ve yirminci
üzyılın birinci yarısı nasıl milliyetçi akımlarla canlanmışsa, uluslararası
kımların da ikinci yarısını öyle etkileyeceğine inanıyordu. Bu arada, mil-
etlerin mutluluğu birbirlerinkine bağlıydı:

> **Bütün insanlığı bir tek vücut ve her milleti de bu vücudun bir parçası gibi düşünmemiz gerekir. Dünyanın bir yerinde bir hastalık çıkmışsa, 'Bundan bana ne?' diyemeyiz... Böyle bir hastalik varsa, ta içimizde çıkmışcasına, bizi de ilgilendirmelidir.**

ELLİ YEDİNCİ BÖLÜM

Yeni Bir Dil ve Tarih

GAZİ, Balkan devletlerinin, Ankara'da Balkan Birliği'ne hazırlık olarak yaptıkları ilk toplantıyı açarken, atalarının hep Orta Asya'dan geldiğini söylemişti: 'Karadeniz'in kuzey ve güney yollarıyla, binlerce yıl deniz dalgaları gibi birbiri ardınca gelip Balkanlar'a yerleşmiş olan insan yığınları başka başka adlar taşımış olmalarına rağmen, aslında bir beşikten çıkan ve damarlarında aynı kan dolaşan kardeş kavimlerden başka bir şey değillerdir.'

Bu sözler, Mustafa Kemal'in zihnini iyiden iyiye kaplayan ve daha önemli sorunları unutturmasa bile, değişik bir görünüme sokan yeni kuramları belirtiyordu. Alfabe değişikliğinin, Türkçenin, Arap ve Acem kalıplarından arınmasına yol açması oldukça doğaldı. Ancak, bunun yanısıra girişilen, Türk tarihini değiştirme çabaları biraz aşırı görülebilirdi. Gazi, bu iki amaç için, iki bilimsel kurum yarattı: Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu.

Gazi'nin bilgi dağarcığı, oldukça bölük pörçüktü. Gerekirse, o da içine doğan bir düşünceyi kitabına uydurmak için, arada sırada bir konuyu daha derinden incelediği olurdu. Ama, sistematik olarak okumaya hiç alışık değildi. Askerlik ve siyaset konularında geniş bilgisi vardı. Ancak, şimdi huzursuzlukla üzerine eğildiği dilcilik konusu, kendi alanının büsbütün dışında kalıyordu. Bununla beraber, hızlı ve kıvrak zekâsıyla, doymak bilmeden, başkalarının kafasını deşmeye koyuldu. Ne kadar dil bilgini bulduysa çevresine topladı. Az sonra, Türk dilinin 'genel güzellik ve zenginliği' ve dünya dilleri arasında lâyık olduğu yere yükselmesi konusunda kendi görüşlerini güçlü bir şekilde belirtecek duruma gelmişti[1].

1 Amacı, Doktor Adnan'ın söylediği gibi, 'Türkçeyi, Arap ve Acem kapitülasyonlarından' kurtarmaktı.

Bu uzmanların görüşü, iki ayrı okulun düşüncesini yansıtıyordu. Bir yanda, dilin yalnız sadeleştirilmesi eğiliminde olanlar vardı. Bunlar, Arapça ve Farsça sözcüklerden, Türkçe karşılığı bulunabilenlerin dilden atılmasını yeterli buluyorlardı ki, bu akım yirmi yıldan beri süregelmekteydi. Öte yandan da dilin büsbütün arınmasını isteyenler vardı. Bunlar bütün Arapça ve Farsça sözcüklerin atılmasını, yerine Türkçe yeni sözcükler uydurulmasını öne sürüyorlardı. Gazi de, 'arı Türkçe'cileri tutuyordu.

Türk Dil Kurumunun yıllık toplantısı, Dolmabahçe Sarayının muayede salonunda yapıldı. Açılış toplantısında bulunanlar binden fazlaydı. Salona radyo vericileri konmuş ve Gazi'nin verdiği söylev, yurdun bellibaşlı şehirlerinde alanlara yerleştirilen hoparlörlerle herkese duyurulmuştu. Delegeler arasında dünyaca tanınmış sözlükçülerin yanısıra uzak bir Anadolu lehçesi üzerinde bir sözlük hazırlamış bir köy öğretmeniyle Sofya'dan gelen bir Ermeni de bulunuyordu. Bu Ermeninin dil üzerindeki çalışmaları, Gazi'nin dikkatini çekmişti.

Gazi bundan sonra çoğu zamanını, eski yeni sözlük yığınları ortasında, 'arı Türkçe sözcükler' bulmak, ya da Türkçe ve yabancı sözcükler arasında filolojik bir bağ aramakla geçirecekti. Halk da dilin arınmasına katılmaya çağırılıyor ve yabancı sözcüklere bulunan Türkçe karşılıklar her gün liste halinde gazetelerde yayınlanıyordu. Gazi, söylevlerinde, dinleyenlerce anlaşılmayan yeni sözcükler kullanıyor, öyle ki kendisine karşı çok büyük bir sevgi besleyen Falih Rıfkı bile bazen buna sinirlenmekten kendini alamıyordu. Kendilerini Gazi'ye beğendirmek isteyenler, karşısında, gündelik dildeki Arapça ve Farsça sözcükleri bile kullanmaktan çekiniyor; bazıları da, hoşuna gitmek için, yeni sözcükler öğrenip kullanmaya çalışıyorlardı.

Gazi, bir ara Viyanalı bir dilcinin ortaya attığı 'Güneş-Dil Teorisi' ile ilgilendi. Buna göre ilkel insanın, güneşe bakarken duyduğu korku ve hayranlık karşısında çıkardığı sesler, sonradan sözcük halini almıştı. Bunları Aryan ya da Semitik köklere bağlamak çabası başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ama şimdi, Türkçe ile bağlılıkları açıkça görülüyor, böylece Türkçe 'bütün dillerin anası' oluyordu. Gazi, hemen Güneş-Dil Teorisinin, Ankara Dil-Tarih Fakültesinde öğrenilmesini emretti ve bu konuda geniş bir literatürün yayınlanmasını destekledi. Bu kuram, dil devrimcilerine uygun geliyordu. Çünkü böylece Türkçedeki bütün Arapça, Farsça, Latince ve benzeri sözcükler Türk kaynağından çıkmış oluyor ve kullanılmalarında bir sakınca kalmıyordu. Ama bu kuram daha ciddi bilginlerin güçlü eleştirileriyle karşılandı ve en sonunda bırakıldı. Gazi'nin, kendilerinden bu ku-

ramı geliştirmelerini istediği uzmanlar da, gözden düşmüş oldular.

Kendisi de yavaş yavaş, giriştiği denemelerin Türk dilini bir çıkmaza doğru götürdüğünü anlamaya başlıyordu. Bu da eskiden Osmanlı yüksek tabakasının kullandığı dil gibi, her Türkün anlayamayacağı bir 'Enderun dili' halini almaya başlamıştı. Gazi, Büyük Millet Meclisinin açılışında vereceği bir söylevin taslağını okuduğu vakit, mebusların bunu yabancı bir dilde yazılmış sanacaklarını anladı ve bu işten vazgeçti. Böylece dilin arınması siyaseti bir yana bırakıldı ve sözcüklerin sadece yabancı bir kaynaktan geldiği düşüncesiyle dilden atılmasının doğru olmadığı ilkesi kabul edildi. Bundan sonra, Türkçe karşılığı bulunamayan yabancı bir sözcük, 'Türkçeleşmiş' sayılıyor ve dilde kalması uygun görülüyordu. Böylece, Türkler, yazı diliyle konuşma dili arasındaki uçurumu kapatan ve okuması olan herkesin anlayabileceği sade bir dile kavuştular. Gazi'nin bütün devrimleri arasında 'Türklük bilinçini' en çok geliştirmeye yarayan da, belki bu devrim oldu.[2]

Bu araştırmalar, Türkler ve Türkiye tarihi üzerinde yapılan araştırmalara paralel olarak yürütüldü. Gazi'nin özel sekreteri Hasan Rıza Bey, bir sabah, Çankaya'dan İstanbul'a dönmüştü. Gazi'yi hâlâ uyur bulacağını umuyordu. Çünkü onun geç yatıp geç kalkmaya alışık olduğunu bilirdi. Gazi, uyandığı vakit, genellikle yatağının içinde bağdaş kurarak oturur, geceliğini çıkarmadan sabah kahvesini ve ilk sigarasını içer, kâtibini çağırtarak o günkü işleri konuşur, bir gün önce vermiş olduğu emirleri gözden geçirir, çoğu kez de geri alırdı. Sultanların kullandığı bir sözü o da benimsemişti: 'İçerken verilen ferman ayıkken uygulanmaz.' Sonra tıraş olur, bazen masaj yaptırır, özenle giyinir ve çalışmaya otururdu. Ama çalışmasının da belirli bir düzeni yoktu.

Ancak o sabah, ortada bambaşka bir durum vardı. Sekretere söylediğine göre, Gazi, iki gece üst üste yatağına girmemişti. Yalnız kahve içerek arada bir de sıcak bir banyo yaparak kırk saat durmadan kitap okumuştu. Hasan Rıza, onu kütüphanesinde, geceliğinin üzerine robdöşambrını geçirmiş, bir kitabın üzerine eğilmiş olarak buldu. Söylediğine bakılırsa, hiç uykusu yoktu. Oysa gözlerinin yorulduğu belli oluyordu. Arada sırada göz

---

2 Öte yandan, dile rasgele birtakım gereksiz yabancı sözcükler sokuldu: 'Enternasyonal, ganyan, konkuripik, enformasyon,' gibi. Bununla birlikte, ifade şekli öylesine sadeleşmişti ki, eski Osmanlı memurunun, 'Zatâlileri tarafından lütuf buyurulan tekâlif üzerinde imâl-i fikreylemek bendeniz için şerefbahş olmuştur, diye uzattığı cümleyi, Cumhuriyet devrindeki memur, 'Teklifiniz düşünüldü,' diye toparlayabiliyordu. -G. L. Lewis, **Turkey**.

apaklarını ıslak bir tülbentle siliyordu. Okuduğu kitap, H.G. Wells'in **Dünya Tarihinin Ana Hatları'**ydı.

Bu kitap, ona birçok şeyleri açıklamıştı. Bitirir bitirmez Türkçeye çevrilmesini emretti. Kitap yayınlandıktan bir yıl sonra da, hemen aynı temellere dayanan bir **Türk Tarihinin Ana Hatları** çıktı. Wells, Gazi'nin en beğendiği adam olmuştu; sofrada ondan uzun pasajlar okuyordu. Wells, büyük bir tarihçi ve peygamberdi; İngiltere'nin en büyük düşünürüydü. Gazi'nin gözlerinin önüne yeni bir tarih görüşü seren adamdı.

Gazi'nin istediği, Türkleri İslâmiyetin aşıladığı 'millet üstü ümmet' düşüncesinden kurtarıp onlarda asıl yurtlarına karşı bir bağlılık duygusu uyandırmaktı. Kafasındaki sorunlardan biri de, bunu tüm olarak ele alınan bir dünya içinde Türk tarihine uygun düşecek bir geçmişe bağlamak ve böylece Türkleri yalnız Batı'ya özgü bildiği 'uygarlığa' doğru ilerleterek, kendisini boyuna tedirgin eden Doğu-Batı uzlaşmazlığından kurtulmaktı. Wells, insanların aynı kaynaktan geldiği üzerindeki kuramı ile ona bu yolu açmıştı. Şimdi geriye kalan iş, Türk ırkının tarihini böyle genel bir açıklamaya uydurmaktı.

Böylece, 1932'de Ankara'da, Türk Tarih Kurumu eliyle bir Tarih Kongresi topladı. Bu kongreye Türkiye'nin her köşesinde tarih profesörleriyle öğretmenleri, dünyadan da bellibaşlı tarih bilginleri çağırıldı. Kongrenin görevi, Türklerin, uygarlığın beşiği olan Orta Asya'dan gelme Aryan bir beyaz ırk olduğunu ispatlayacak araştırmalarda bulunmaktı. Orta Asya'da kuraklık başlayınca Türkler de batı yönünde harekete geçerek Asya ve Afrika'nın çeşitli ülkelerine göç etmiş, uygarlıklarını da birlikte getirmişlerdi. Böylece, Anadolu çok eski zamanlardan beri bir Türk toprağıydı. Gazi, Türklere bu düşünceyi aşılamakla, onlara ırkla toprak arasında bir birlik duygusu vermeyi ve böylece Batılı anlamda bir yurtseverlik düşüncesi yaratmayı umuyordu.

Gazi'nin objektif siyasî amacı buydu. Ama bunun arkasında kişisel ve subjektif bir neden de vardı. Artık yaşlanmaya başlayan ve üzerine aldığı işi de tamamlamak üzere olan Gazi'ye özel bir mistik gerekiyordu. O, bir yanı ile vatanını kurtaran, devrimleri yaratan bir eylem adamıydı; herkesin gördüğü, anladığı somut bir şekil. Ama, bir de, daha derin olan öbür yanı vardı: Çankaya sırtlarında at üzerinde dolaşır, ya da akşamüstü elleri cebinde, arkasında köpeği, omuzları eğik, çiftliğinin korusunda gezinirken, eylemden kurama doğru yönelen, tek başına, yalnız bir adam. Bu da, düşünceleriyle baş başa kalmış bir adamın daha sisli bir hayaliydi. Öyle an-

lar oluyordu ki, düşüncesi, artık hareketsiz geçen günlük yaşayışının sınırları ve Anadolu'nun dört duvarı arasında hapis olmuş gibi geliyordu ona. Hayalini besleyebilmek için, gündelik hükümet işleri, yurdun çorak ve uykulu steplerine bağlanıp kalmış sert insanları, çevresindeki evet efendimciler ve her sözüne kafa sallayan entelektüel bozuntuları dışında daha değişik bir şeye ihtiyacı vardı.

İnsanlarla yakınlığı giderek azalan, yetiştiği toprağa karşı duyduğu sevgiden büyük sevgi bilmeyen bir adam. Kimdi, nereden geliyordu? Bunun cevabını verecek olan, belki de tarihti; bütün insanlığın yurdu olan bir yerden, dünyanın dört bucağına çeşitli kollarını uzatmış bir ırkın **-kendi ırkının-** insanın dinî tasalardan uzak olduğu bir çağa kadar inen tarihi.

Amerikan Büyükelçisi Sherrill'e söylediğine göre, Türkler daha ilk zamanlarda, tıpkı kartal gibi bakışları keskin, uçar gibi hızlı, vücutları da kafaları kadar güçlü insanlardı. Çevrelerinden gelen maddi, manevi herhangi bir baskıdan tedirgin olurlardı. Doğdukları yerin kapalılığına, uzaklığına bundan dolayı isyan etmişlerdi. Dünyaya bu yüzden yayılmışlar, hep aynı kökten gelen başka ırklarla dövüşmüş, kaynaşmış, ama onları her zaman kendi uygarlıklarından yararlandırmışlardı. Kısacası, uygar dünyanın ataları, Türklerdi.[3]

Böylece, o zamana kadar askerlik ve siyaset konularında elle tutulur gerçeklere bağlı kalmış, ırk nedenleriyle genişlemek yolundaki gerçek dışı düşünceleri ve bunları doğuran sakat heyecanları şüpheyle karşılamış olan bir zekâ, hayal peşinde koşmak gibi çelişkili bir duruma düşmüştü. Gazi şimdi eylem alanından, yabancısı olduğu kuram alanına yönelmiş, inanmak istediği şeylere inanır olmuş; kafası alışık olmadığı ve gerçeklerin yarıgerçekler ve yanlışlarla iç içe girdiği bir labirentte dolaşmaya başlamıştı. Gün geçtikçe birtakım uzmanlar, sözde uzmanlar, şarlatanlar ve ukalâlar çevresini alıyor; tarih, arkeoloji, antropoloji, kafatasçılık, kökçülük, dilcilik konularında kendilerine uygun teorileri ortaya atıyor; kendi beğendikleri eserleri onu aydınlatmak bahanesiyle öne sürüyorlardı.

Çankaya'daki sofra seminer masasına dönüşmüştü; tarih ve dil sorunları tartışılıyor, arada da şiir ve müzik konularına el atılıyordu. Kadınların katıldığı toplantılar daha resmî oluyor, bunların çoğunda Batı müziğ

3 Bir gün Büyükelçi Grey'den, Amerikan yerlileri üzerinde Türk uygarlığının etkilerin gösteren bir kitap bulunup bulunmadığı sorulmuştu. Gazi'nin, Kent kelimesinin Türkçe olduğuna karar vermesi ve bundan Türklerin İngiltere'ye de geçmiş olduğu sonucunu çıkarması, bir İngiliz diplomatını oldukça şaşırtmıştı.

lan bir orkestra da bulunuyordu. Bu, ilericilik, uygarlık anlamına geliyor-
ı. İnsana tasa ve hüzün veren alaturkanın Ankara Radyosunda çalınması
saklanmıştı. Oysa Gazi, kendisi, bu müzikten hoşlanır ve daha samimi
plantılarda alaturka çaldırarak çoğu kez kendi de birlikte okur, çocuklu-
ında bellediği Rumeli türkülerinin çeyrek sesli gamlarını rahatlıkla söy-
rdi. Bir yabancı gramofon şirketi, söylevlerini plağa alması için kendisi-
bir makine hediye etmişti. Gazi, çoğu kez, plağa şarkı okur, sonra sesi-
kendi de beğenerek dinler ve dostlarının da beğenmelerini isterdi.[4]

Şiire ayrılan akşamlarla, örneğin Yahya Kemal gibi tanınmış şairler
ksek sesle şiir okur, arada bir Victor Hugo'dan dizeler söylenirdi. Gazi,
endi de on dokuzuncu yüzyıl Türk şairlerinden kalan şiirleri okuyarak bu
sitallere katılırdı. Gazi, şairlere karşı içtenlikle saygı duyardı. Öyle ki,
r gün, genç şairlerden Nazım Hikmet'in, kendisinden bir şiirini okuması
tenince, 'Ben kabare şarkıcısı değilim,' diye izin istemeden masadan
alkması bile bu saygıyı zedelemedi. Gazi kızmadı, sadece üzüldü. Çün-
i, gerçekten, bu gençle şiir sanatı üzerinde konuşmak istemişti.

Çankaya gecelerinin kendine göre bir göreneği vardı ki, bu, kim ge-
rse gelsin değişmezdi. Her şeyde titiz olan Gazi, sofranın iyi kurulmuş ol-
asını ister ve çok kez oturmadan örtüyü, tabakları kendi eliyle düzeltirdi.
Iisafirler istedikleri yere otururlardı. Yalnız en önemli kişilerin belli yer-
eri vardı. Arkadan, içki gelirdi. Genellikle, rakı içilir; yanında, sindirime
ardımcı olsun diye sakız leblebisi, ayrıca meze olarak barbunya plâkisi,
eytin, beyaz peynir bulunurdu. Ziyafet resmi değilse, bu içki faslı bazen
ir saatten uzun sürer, asıl yemek sonra gelirdi. Ama, Gazi daha acıkma-
ışsa yemeği çoğu kez geri gönderirdi. Böylece, yemekler, gece yarısına
oğru bir daha ısıtılıp gelince, tadı tuzu da pek kalmazdı. Gazi, yiyeceğe
üşkün değildi, önüne ne konursa yer; en çok da, askerlikte alıştığı kuru fa-
ulye ile pilavdan hoşlanırdı. Oysa bu, midesine dokunuyordu. Gündüzün
ok az yer; ancak yumurtayı her zaman isterdi. Dünyada kendisine tek ge-
ekli şeyin 'bir dilim ekmek, bir de dostlarıyla yiyip içebilmek' olduğunu
öylerdi. Şimdi, çoğu geceler, bu eski ve yeni dostlarla ciddi tartışmalar ya-
ıyordu. Geleneksel kara tahta ile silgi, odanın bir ucunda durur; yorgun-
ık nedir bilmeyen Gazi, sık sık tahtanın başına geçer, vakit ilerle-

Gazi'nin musiki zevkinin iki dallı olması, bir gün İstanbul'da şu şekilde kendini gös-
terdi: Park Otel'e biri Batı, öbürü Doğu müziği çalan iki orkestra çağırtmıştı. Bunları
ikide bir çaldıklarını yarıda keserek dinliyor, birini susturuyor, ötekini başlatıyordu.
En sonunda, yemeğini bitirince, bu oyundan canı sıkılmış olacak ki, gitmek için aya-
ğa kalktı ve, 'Şimdi isterseniz ikiniz birden çalın,' diyerek lokantadan ayrıldı.

dikçe yorgunluklarını belli etmemek için çaba harcamak zorunda kalan konuklarını da bol bol tahtaya kaldırırdı.

Diktatör Mustafa Kemal, eğitmen olmuştu. Konuklarını bir sınıfın öğrencileri yerine koyuyor, sofrada birbiri ardına sorguya çekiyor, onlara öğrettiği kadar da kendi onlardan bir şeyler öğreniyordu. Hepsinden düşüncelerini belirtmelerini isterdi. Yalnız, aralarından bazıları ihtiyatlı davranır, ötekiler kadar açık konuşmazlardı. Gazi, söylediğinin körükörüne kabul edilmesinden hoşlanmaz, rakipleriyle çekişip onları mat etmek zevki için bile olsa, kendisiyle tartışmalarını isterdi. Ne kadar can sıkıcı ve ukalâca olursa olsun, tartışmadan hoşlanır ve tartıştığı rakip önemsiz de olsa, onu mantığının gücüyle ikna etmek için sabaha kadar uğraşır, yaverlerinin gidip yatması için yalvarmalarını dinlemezdi. Ancak, tartışmaya artık hâkim olamadığı, ya da sabrı tükendiği hallerde bile, masada kendisiyle aynı düşüncede olmayanlara kızmazdı. Kendi aklının üstünlüğüne öylesine güvenirdi ki, kendisinden aşağı yaratıkların kusurlarını kolayca bağışlardı.

Uyguladığı yöntemlerden biri de, yemekte davetlilerden birine bir konu vermek ve bunu bir hafta sonra yüksek sesle açıklamasını istemekti. Bir gün, bir tarihçi, çalışmasını okurken Gazi, sözünü kesti ve 'sınıf' dağıldıktan sonra kendisini alıkoyarak çalışma odasına götürdü. Orada denemeyi, kendi istediği biçimde, ona dikte etti. Tarihçinin ertesi toplantıda okuduğu bu deneme, Gazi'nin övgüleri, hazır bulunanların da alkışlarıyla karşılandı.

Gazi, bir sentezciydi. Aynı zamanda iki şeyi birden gören, o tartıcı, soğuk bakışlarını masada gezdirerek, kendi konuşurken bile, çevresindeki çeşitli lâflara kulak verir, bazen kaçırdığı bir şey olursa araya karışarak sorardı. Düşünceleri ayıklar, parça parça yan yana getirir ve herkesin kabul etmesi gereken bir sentez yaratırdı. Ama şimdi, siyaset alanını bırakarak, bilimin daha derin sularına gömüldüğü için, bu sentezleri başarmakta da biraz güçlük çekiyordu. Tarih alanında bu sentez, en sonunda, kendinden başkaları tarafından başarıldı ve Türklere, hem bilinebildiği kadarıyla gerçeğe yaklaşan, hem de milli gururlarını okşayan, bir tarih sağlanmış oldu.

Gazi'nin, kadınları özgürlüğe kavuşturmak alanında giriştiği devrimin canlı sembolü Latife Hanım olmuştu. Kültür alanındaki reformları için de yeni bir sembol buldu. Ülkeye en gerekli olan insanlar, öğretmenlerdi. Gazi, bu yüzden yurt içinde yaptığı gezilerde öğretmen yetiştirme ve eğitme konusuna karşı özel bir ilgi gösterirdi. Bu gezilerden birinde İzmir'de Âfet adında genç bir öğretmenle tanıştı. Bir orman müfettişinin kızı olan Âfet

lanım, o sırada, eğitimini tamamlamak için, ya İstanbul Yüksek Öğretnen okuluna, ya da Avrupa'ya gitmeyi çok istiyordu. Gazi, Âfet Hanım asında Makedonyalı olduğu ve kendi söylediğine göre 'ailesinden iyilik görüğü için' onunla ilgilendi. Böylece eğitimini tamamlatmak ve arkadan da ğretmenlik mesleğinde ilerlemesini sağlamak konusunda yardım önerisine bulundu. Âfet Hanım bu öneriyi teşekkürle kabul etti. Önce Lozan'da, onra İstanbul'da Fransız Lisesinde okudu. Daha sonra İsviçre'de doktorarı verdi.

Gazi'nin bu şekilde davranışının anormal bir yönü yoktu. Daha önce e, birkaç çocuğu manevi evlât olarak almış ve annesine bırakarak bakılıp ğitilmelerini sağlamıştı. Bunlar, genellikle, köylerde rastladığı öksüz çouklardı. Aralarında Zehra ve Rukiye adında iki küçük kız da vardı. Gazi, ınlardan birini bir yetimhaneden almış, ötekini de Latife Hanım'la geen çocuksuz evliliği sırasında evlât edinmişti. Bu iki kız, şimdi Çankaı'da oturuyorlardı. Üçüncüsü de, Türkiye'nin ilk kadın pilotu olacak olan abiha adında, akıllı, güzel bir kızdı. Sonradan, bu manevi kızların arasıı, eskiden yanında çalışmış mavi - yeşil gözlü, esmer tenli, ince bir kız an Nebile de katılmıştı.

Kızlar büyüyüp de sofrasında yer alacak yaşa geldikleri zaman, onlan sevimliliklerinin ve yeteneklerinin farkına varmıştı. İçlerinde hiçbirinin ağanüstü bir güzelliği yoktu; bir salon kadını gibi zarif de değildiler. Bir eşit bir baba-dost-öğretmen durumu, kızlar için belki birtakım psikolojik orluklar doğuruyor; ancak Gazi'ye muhtaç olduğu bir aile dekoru sağlıyorı.[5]

Tarih öğretmeni olacak Âfet Hanım'ın durumu, büsbütün başkaydı. azi, kendisini himayesine aldığı zaman küçük bir çocuk değil, olgunluğuın eşiğinde bir genç kızdı. Bu tarihten sonra, yavaş yavaş evin yönetimiy de uğraşmaya başladı. Âfet Hanım, yumuşak, iyi huylu, alçakgönüllü, ddi bir kızdı. Eve bakıyor, masasında baş köşeye oturuyor, halk arasında azi'nin yanında yer alıyordu. Gazi'nin düşüncelerini dikkatle not ediyor, ürk Tarih Kurumunun ya da sosyal reformlarla ilgili diğer kurumların planülarında bunları savunmak için çaba harcıyordu. Âfet Hanım,

Gazi'nin evlât edindiği erkek çocuklar da vardı. Bunların öğrenim masraflarını verir, kendilerini işe yerleştirirdi. Ancak onlar kızlar gibi Çankaya'da oturmazlardı. Gazi'nin izniyle, Rukiye bir subayla, Nebile de bir diplomatla evlendiler, Zehra, Fransa'da okurken, trenden düşerek öldü.

özellikle, Gazi'ye huzur veren bir arkadaş oldu.[6] Böylece, Latife Hanım'ın ayrılışından beri Çankaya'da hüküm süren boşluk doldurulmuştu. Gazi, elli yaş sularında ve hâlâ bekârdı; ama özel bir yaşamdan büsbütün yoksun olmayan bir bekâr.

6 Âfet Hanım, Gazi'nin ölümüne kadar yanından ayrılmadı. Şimdi, Doktor Âfet İnan adı ile tanınmaktadır. (Bibliyografyaya bakınız).

ELLİ SEKİZİNCİ BÖLÜM

Türklerin Babası

AZİ, 1935 başlarında, bir yandan içeride ekonomik güçlüklerin çoğaldı- bir yandan da dışarıda ufuk, Roma-Berlin ekseninden gelebilecek bir ldırı tehlikesiyle karardığı sıralarda, Batılılaşmak yolunda iki adım daha ı. Eskiden ayları milâdî, yılları ise hicrî tarihe göre hesaplanan Türk kvimi, daha sonra büsbütün milâdî takvime çevrildi. Hafta tatilinin Cu- adan Pazara alınması da bunun doğal bir sonucu oldu. Böylece Batının nlenme günü olan Pazar, Türk görenekleri arasına girdi.[1]

Her Türkün bir soyadı kullanması yolunda alınan karar daha önemliy- . Türkler, o zamana kadar, tıpkı Araplar ve öbür Müslümanlar gibi, aile ı kullanmazlardı. Herkes, doğuşta edindiği adla, bazen de Ahmet oğlu ehmet gibi baba adı da eklenmiş olarak tanınır; bu da birbirine benze- n adların çokluğu yüzünden birtakım karışıklıklara yol açardı. Bundan nra ise herkesin bir soyadı olacaktı. Gazi, sofrasında her arkadaşına bir l yakıştırarak eğleniyordu. İsmet Paşa, zaferini kazandığı yere göre İnö- ı adını aldı; Tevfik Rüştü, görüşmelerini yönettiği Türk - İran sınırı üze- ıdeki Aras nehrinin adını takındı, İktisat Vekili Mahmut Celâl (Yüksek) ılamına gelen Bayar adıyla vaftiz edildi. Fethi Bey, ailesine danışarak r ad bulmuştu, ancak Gazi, kendisini bundan vazgeçirerek 'can yoldaşı' ılamına Okyar olmasını uygun gördü. Pilot olan manevi kızı Sabiha'ya, ökçen adını yakıştırmıştı. Aynı zamanda özel adlardan sonra Paşa, Efen- , Bey, Hanım unvanları resmen kaldırılmış ve yerine addan önce gelen ıy ve Bayan konulmuştu. Cumhurbaşkanı bile Gazi ve Paşa unvanların- ın vazgeçti.[2] Daha önce, hiçbir Türk devlet başkanının yapmadığı bir

---

Bu değişiklikle birlikte, yirmi dört saatlik uluslararası saat bölümü de kabul olundu.

Bununla birlikte Paşa unvanı kolay kolay bırakılamadı: Atatürk, bir akşam kendisine, 'Paşa Hazretleri!'diyen bir Bakana dönerek: 'Ne demek Paşa Hazretleri? Paşa Hazretleri yok. Bundan sonra bana Paşa demeyiniz.' diye çıkışınca, Bakan: 'Başüstüne Paşa Hazretleri' diye cevap vermişti. Falih Rıfkı Atay'ın **Çankaya**'sından.

şekilde, Türk olmaktan duyduğu gururu açıklayan bir soyadı aldı: ATA TÜRK. Bundan sonra, Mustafa adını da büsbütün bırakarak, imzasını Ke mal Atatürk diye atacaktı.

Atatürk, gerçekten de Türklerin babasıydı. Bugün haritada, Osmanl İmparatorluğunun darmadağın kırıntılarından kurtulmuş yoğun bir bütü olarak görünen Türkiye'yi o yaratmıştı. O olmasaydı, Türkiye ancak b parçacıklardan biri olarak kalacak, başka ülkelerin imparatorlukları arası na sıkışmış, belki de bir uydu durumuna düşüp yutulmuş olacaktı. Atatürk Türkleri bir millet haline getirmiş, yurt sevgilerini canlandırmış, onlard kendilerine karşı bir saygı uyandırmıştı. Türkiye'ye, sürekli bir siyasî sis tem sağlamıştı. Şimdi, ülkesinin insanlarından; yurdunun çağdaş uygarlıl dünyasındaki yerini bulması için ölü geçmişini silkip atmış, kişiliği ve eğiti miyle Avrupa milletleriyle boy ölçüşme yeteneğini kazanmış yeni bir Türl tipi yetiştiriyordu.

Atatürk, her şeyden önce, bir efsane yaratmıştı. Kahramanlara susa mış olan bu ülkeye öyle bir inanç getirmişti ki, küçük bir çocuğun elini sı kacak olsa; çocuk, -sihri kaçmasın diye- haftalarca bu eli yıkamazdı. Bi gün, yaşı sorulan kocamış bir köylü kadın: 'On yedi,' diye cevap vermişti kendini, Kurtuluş Savaşında Mustafa Kemal'i ilk gördüğü gün doğmuş sayı yordu. Gençliğin gözünde, sözleri kutsallaşıyor, yaptıkları efsaneleşiyordu Bu söz ve davranışlar, ileride belki daha sayısız kuşaklara milli ülkünün yo lunu gösterip aydınlatacaktı. Bu arada, gençliğe bugün için yeni ve uyarıc bir yaşam sağlıyor, yarının temellerini atacak gücü aşılıyordu. Bir İngili yazarının 'Çağdaş Bir Yakın Doğu Cromwell'i[3] dediği adam, bütün bunla rı on yılı biraz aşan bir süre içinde gerçekleştirmişti. Bunu da, yalnız yurdu nun yararına kullandığı eğilmez kişisel tutkusu, olağanüstü enerjisi ve ira de gücü, Doğu karakteriyle Batı kafasını az rastlanan bir şekilde, benliğin de birleştirmesi sayesinde elde etmişti.

Ama bu yeter miydi? Kendi söylediği gibi, bir bahçıvan nasıl bitki ye tiştirse, Atatürk de adam yetiştirmeyi meslek edinmiş, böylece yeni değe ölçüleri olan yeni bir aydın sınıf yaratmıştı. Ama, yeni bir Türk halkı yetiş tirmek için zaman isterdi. Anadolu Türklerinin çoğu, eskiden nasılsa hâlâ öyleydi. Daha ilk baştan gördüğü gibi, devrimini başarıya ulaştırması için milletini kazanması gerekiyordu. Bunu bir süre için elde etmiş; uyuşukluk larını, kadercilikierini, tutucu inançlarını yenebilmişti. Bu kazancını, er

3 İngiltere Cumhuriyetinin kurucusu olan Oliver Cromwell (1598 - 1658) bir ihtilâl yapmış, krallık ordularını yenmiş, Kral Charles'i ölüm cezasına çarptırmış ve İngiltere'de bir çeşit cumhuriyet ve diktatörlük kurmuştu. - Çevirenin notu.

rici geleneklerinin hiç olmazsa, dış belirtilerini ortadan kaldırmak yolun- kullanmıştı.

Ancak, bunu yaparken bir bakıma bir boşluk bırakmıştı; bu boşluğu ancak zaman doldurabilirdi. Eserinin tamamlanması daha birçok on yıl- ın geçmesine bağlıydı ve kendi ömrü, ister istemez, bunları tamamlama- yetmeyecekti. Atatürk, zaferi kazanmış, ama sonucu öğrenemeden sa- ş alanından ayrılmak zorunda kalmış bir komutana benziyordu. Savaşın ılı temposuna bu kadar alışmış bir adam için, barışçı bir gelişimin ağır nposuna ayak uydurabilmek, bir baba gibi, yarattığı milletin büyümesini retmekten başka yapacak bir şey olmadığını kabul etmek zor şeydi. Ül- sini uygar bir Batı ülkesi haline getirmek çabasını, başkalarına miras bı- kmak, ona ağır geliyordu.

Akılcı felsefeden yoksun bir akılcı olarak, umutsuzluğa ve hayal kırık- ına kapıldı. Artık yapacak bir işi kalmayan bir eylem adamı olarak, ken- i, genellikle onun yerini tutan şeye, alkole verdi. Bu da vücut ve kafa ğlığına dokunmaya başladı. Atatürk, sağlığından kuşkulanmak için orta- bir sebep görmüyordu. İlk olarak 1928'de gelen birkaç yıl sonra da da- hafif bir şekilde tekrarlamış olan, kalp krizi yüzünden, tek çekindiği kalbiydi. Kalp uzmanı olan özel doktoru ona, bu yönden korkacak bir olmadığını söylemişti. Atatürk, içkinin yalnızca kalbe değil, başka ıvlarına da dokunabileceğini hiç düşünmeden, içkiye devam etti. Dok- ları da onu bundan vazgeçirmek için pek bir şey yapamadılar.

Ancak, yakın arkadaşları artık Atatürk'ün eski Mustafa Kemal olma- ını üzüntüyle görüyorlardı. Zihni bulanmaya başlamıştı. Dilcilik ve ta- çilik konularının labirentinde kaybolmuş gibiydi. Bir dediği bir dediğine nuyordu. Belleği zayıflamaya başlamıştı. Günlük işlerde bir gün önce lediğini, bir gün sonra unutuyordu. Sinirlerine hâkim olamıyor, çabuk si- leniyor; kafesine iyiden iyiye hapsolmuş bir kaplan gibi, düşmanlarına uğu kadar dostlarına da dişlerini gösteriyordu.

O zamana kadar, hırçınlıklarını, genellikle, saldırısına dayanabilecek ıte olanlar üzerinde denemişti. Ama şimdi kimse bundan kurtulamıyor- Bu akşam kulüpte, çatacak bir şey aramış, zavallı bir tarih profesörünü üne kestirmişti. Her zamanki gibi yine öğretmen rolünü takınarak, çev- indeki gençleri tarihten sorguya çekti. Verdikleri cevaplardan memnun mayınca, okullarda okunan tarih kitaplarından birinin yazarı olan profe- e dönerek, gençlerin eğitimi yolunda uyguladığı yöntemleri fena halde di. Korkusundan verecek yanıt bulamayan profesör, onu, sağlığına ka-

deh kaldırıp yaltaklanarak yumuşatmaya çalıştı. Böyle yüreksiz bir davranıştan iğrenen Atatürk, herkesin işitebileceği şekilde, yüksek sesle: 'Sen eşeğin birisin! haydi git, dans et!' diye bağırdı. Profesör de hemencecik ortadan kayboldu.

Bu çeşit olaylar üzerine dedikodular almış yürümüştü. Bununla birlikte yakınındakiler, Atatürk'ün kimseye kötülük etmediğini, sadece bağırıp çağırdığını iyi bilirlerdi. Bir akşam Dolmabahçe'de, Reşit Galip adında bir mebusun, Milli Eğitim Bakanına yönelttiği eleştiriye kızarak, sofradan kalkıp gitmesini söylemişti. Reşit Galip, bu masanın Cumhurbaşkanının değil, milletin masası olduğunu ve Cumhuriyet idaresinde herhangi bir yurtdaşın bir başkasını eleştirmeye hakkı olduğunu söyleyerek itiraz etti. Atatürk cevap olarak: 'Pekâlâ, sizi milletle baş başa bırakalım,' diyerek sofradan kalktı. Öteki misafirler de onunla beraber kalktılar. Birkaç ay sonra Reşit Galip'ten öcünü aldı. Bir akşam onu Çankaya'ya davet etti. Reşit Galip, başına bir şey geleceğinden korka korka sofraya oturdu. Gerçekten de, oturmasıyla, Atatürk'ün iki nöbetçi çağırması bir oldu: 'Bu bayı yerinden kaldırıp dışarı atın!'Reşit Galip çıkarıldıktan sonra Atatürk, kıs kıs gülerek: 'İşte biz, Cumhuriyet idaresinde adamı böyle dışarı atarız,' dedi. Daha sonra da Reşit Galip'i, eleştirmiş olduğu adamın yerine Milli Eğitim Bakanlığına atadı.

Atatürk'ün bir günü bir gününe uymaz olmuştu. Yakın arkadaşları, 'Acaba bu akşam ne halde olacak,' diye birbirlerine sorup dururlardı. Bazen şeytan kesilir, bazen de karşısında boğa arayan bir boğa güreşçisi gibi olurdu. Gittikçe, Çankaya'da, sofradaki kadınları bir an önce evlerine yollamaya ve sabaha kadar, erkek arkadaşlarıyla oturup içmeye koyulmuştu. Bir kere, yine, böyle içerken, sabahın saat beşinde ata binmek istedi. İki yaveri, o saatte çıkmasını önlemek için, atın topalladığını söylediler. Ertesi gün, bunun uydurma olduğunu anlayınca, sekreteri Hasan Rıza'ya, bu iki subayın işlerine son vermesini söyledi. Hasan Rıza, her zamanki gibi, emri hemen yerine getirmedi. Ama, ertesi sabah aldığı notu Atatürk'e gösterdi. Atatürk kuzu gibi yumuşak bir gülüşle: 'Unutalım bunu,' dedi.

Özellikle geceleri, huzursuzluktan kıvranıyordu. Bazen, birdenbire ortadan kayboluyor; bakanlarını, 'Acaba nereye gitti?' diye telâşa düşürüyordu. Bir akşam İnönü'yü görmek istemişti. İstanbul'da olduğunu, gece treni le Ankara'ya döneceğini söylediler. Ani bir kararla, yolda kendisini karşılamak için özel bir tren hazırlanmasını istedi. Elde bir tek manevra lokomotifinden başka yoktu. Yine de bir tren uydurdular; yola çıktı. Sabah

rşı iki tren buluştukları sırada, Atatürk uykudaydı. İnönü, onu uyandırıktansa, ekspresin geçebilmesi için, Cumhurbaşkanlığı treninin bir yan la alınmasını emretti. Başkan öğleye doğru uyanınca, çevresindekilere rede olduğunu sordu. O gün, akşama kadar Ankara'ya dönmedi. Bu ara- gazeteler, kendisinin Eskişehir'i ziyarete gittiğini yazmışlardı.

Uyku uyuyamadığı için gece yarısı yalnız dostlarını değil, yabancıları le görmeye gider, yataklarından kaldırırdı. Bir akşam sofrada zengin bir adamının, onun herkesten uzak durmasını padişahın haline benzettiğini ylediler: İkisinin de kimse yüzünü görmezdi. Bu söz, Atatürk'ün gücüne tmişti. Boyuna: 'Gerçekten böyle mi dedi?' diye sorup duruyordu. En sonda, sabahın saat üçüne doğru sofradan kalktı. 'Gelin,' dedi, 'gidip kensine soralım.' Önceden haber vermeden adamın evine daldı. Yanındakir epey telâşlanmışlardı. Ama Atatürk'ün, adamı kucaklayıp öptüğünü gönce rahat nefes aldılar. Atatürk arkadan adamın çocuklarını da yataktan ıldırıp getirdi, onları da öptü, çevresinde herkese kendini sevdirdi ve ona er zaman bağlı kalacak bir taraftar kazandı.

Elliyle altmış yaş ortasındaki Atatürk, eşten, aileden, sevgiden yokın bir insandı. Âfet Hanım ona bakıyor ve rahatını oldukça sağlıyordu. unun dışında, evdeki yaşamının hâlâ bir bekâr subay kantininden farkı oktu. Gece konuklar gittikten sonra yalnız kalınca, içini bir kendine acıa duygusu kaplıyordu. Latife Hanım'la geçen kısa evlilik dönemi dışına, evlenmek istememişti. Evlilik ne karakterine, ne de mesleğine uygun üşüyordu. Ama, başkaları hesabına da olsa, evlilik konusunu sık sık düşürdü. 'Milletin babası' olarak, çöpçatanlık etmekten hoşlanırdı. Ana-baalarının evlenmelerine karşı geldiği gençler çoğu kez ona başvurur, öğüt e yardım dilerlerdi. Atatürk; babayı çağırır, bu evlenmeye razı olmasını ağlardı. Boşanmalara karşıydı; boşanmış karı-kocaları, muziplik olsun di-e, aynı zamanda yemeğe çağırırdı. Tanıdıklarından biri evlendiği zaman, oğu kez ona başvurur, öğüt ve yardım dilerdi. Atatürk; babayı denetler, şyanın düzenini eleştirir, perdeleri düzeltir, özellikle yatak odasının döşeişine ve banyoya dikkat ederdi.

Atatürk yaşlandıkça çocukları daha çok sevmeye, çevresinde toplamaktan hoşlanmaya başlamıştı. Bir oğlu olmadığına hiç üzülmüyordu. Bir ün büyük adamların çocuklarının çoğunlukla dejenere olduklarını söylemişti. Atatürk, üstelik babadan oğula kalacak bir iktidar düşüncesine karşı lduğu için, oğlu olmasını siyasî bakımdan sakıncalı görürdü. Ama, başkaarının çocuklarıyla ilgilenir, oynar ve onlara Rumeli türküleri söylerdi.

Bir gün, İzmit'te bir okul gösterisinde, küçük bir oğlan çocuk, Atatürk'e hayran hayran baktıktan sonra birdenbire kucağına atılıp onu öpmeye başladı. Arkadan, öteki çocuklar da öğretmenlerinin elinden kaçıp, Atatürk'ü öpücük yağmuruna tuttular. Atatürk, yanındaki yetişkinlere döndü: 'Görüyorsunuz ya,' dedi, 'bu çocuklarla ben aynı kuşaktanız.'

Çocuklarla en çok, okuma çağına geldikleri zaman ilgilenirdi. Öğrencinin sırasına, yanına oturur, onu sorguya çekerdi. Dağarcığında birtakım hazır soruları vardı. Bunlar arasında en hoşlandığı şuydu: 'Fransızcada ihtilâl, isyan, ıslahat, ayaklanma, başkaldırma arasında ne fark vardır?' Bazılarını daha derin bir sınavdan geçirirdi. Büyükelçilerinden birinin zeki bir öğrenci olan kızını yemekte, saatlerce tarih konuları, özellikle Napolyon üzerine sorguya çekmişti. Kız, Napolyon'un Josephine'e gönül vermiş olduğunu söyleyince, Atatürk kızdı. Bu kadar işi olan bir adamın âşık olmasına imkân yoktu. Kıza, 'Canımı sıktınız,' dedi ve konuyu değiştirerek, Sezar'dan söz etmeye başladı. Hangisi daha büyüktü. Napolyon mu, Sezar mı? Genç kız, 'Sezar,' dedi. Sezar, kendine bir unvan aramak zorunda kalmamış, kendi adı unvan olmuştu. Napolyon ise kendini imparator ilân etmişti.

Atatürk, genç kızı övdükten sonra, 'Napolyon, ülkesiyle başladığı işi kendisiyle bitirdi,' diye özetledi. Sakarya'dan kazandığı zaferin, Austerlitz'le[4] kıyaslanmasından hoşlanmasa da, Napolyon'u bir general olarak çok beğenirdi. Yalnız, kendi ihtirası yüzünden, Fransa'nın milli çıkarlarından çok, dünyayı zaptetmeye değer vermiş olduğunu söylerdi. Napolyon'un, ülkesinin iç huzuru zararına olarak giriştiği Moskova seferini, Osmanlıların Viyana'ya saldırısına benzetirdi. Napolyon, programının ne olduğu sorulunca: 'Sadece burnumun doğrusuna giderim; ilerleyişim bu gidişimin sonucudur,' diye karşılık vermişti. Atatürk, bunu 'sadece «burnunun doğrusuna» gidenler, kafalarını, Sainte-Hélène kayasına çarparlar,' diye yorumlardı. Napolyon kendisini, denetimi altına almak istediği olayların akışına kaptırmış; bunun sonucunda, demokrasi altmış yıl geriye atılmıştı.

Atatürk'ün, her yönüyle olmasa bile, beğendiği başka bir tarihî kahraman da memleketlisi Makedonyalı Büyük İskender'di. Bir gün İskender'i, kendisiyle kıyaslarken, 'kendi yurdunu unutarak daha uzaklara gitmesini' bir kusur olarak nitelemişti. Atatürk, hiçbir zaman böyle bir yanlışlık yapmadı.

4 Napolyon, Çek dilinde adı Slavkov olan Austerlitz'de, Rus ve Avusturya ordularını bozguna uğratmıştı. (2 Aralık 1805) - Çevirenin notu.

Ankara ve İstanbul'daki yabancı çevreler, Atatürk'ün çevresinde bir
eşit efsane yaratmışlardı. Yaşı ilerledikçe, bu efsanelere daha çok fantezi
arışmaya başladı. Yabancılar, Atatürk'ü eski Roma çağında bir eğlence
üşkünü gibi gözlerinde büyütüyor, onu kadınlara karşı bitmez tükenmez
r iştihası olan, doymaz ve acımasız bir adam sanıyorlardı. Sözde, Çanka-
'da açık açık eğlence âlemleri düzenliyordu. Aslında bu, ilk zamanlarda
tanbul'daki siyasî düşmanlarının ve Ankara'daki yobazların uydurduğu
r dedikodudan başka bir şey değildi. Ama, yabancı yazarlarla diplomatik
vreler, sözde geleneksel duyarlıklarını gıcıkladığı için, bu dedikoduları
ıymaktan hoşlanıyorlardı.

Gerçekten de Atatürk, onların ölçülerine göre 'mazbut' bir hayat sürü-
ır sayılmazdı. Birçok subay gibi o da, kadınlarla zaman zaman ve önem-
meden birtakım ilişkiler kurmuş, bir kadını canı istediği vakit almış, iste-
eyince bırakmıştı. Olduğu gibi görünmeyi meziyet saydığı için, içki içtiği-
nasıl gizlememişse, bu çeşit eğilimlerini de saklamış değildi. Sonra bur-
va kafalıları ve bu koyu yobazları tedirgin etmekten hoşlanır; üstelik bir
evlet Başkanı için erkeklik şöhretinin halk gözünde iyi karşılandığını da
esaba katardı. Bu yüzden dışardan böyle görülmesine pek ses çıkarmaz-
. Aslında bu, yaşayışının pek o kadar önem vermediği bir yanını oluşturu-
ordu. Nasıl ki, gençliğinde işinin çokluğu kendisine evlenme için vakit bı-
kmamışsa, şimdi de yaşlandıkça içki, isteklerini öyle azaltıyordu. Deli-
anlılığında ve olgunluk çağının başlangıcında fırsat çıktıkça kadınlardan
acağını almıştı. Ama, kırkından sonra istekleri ve gücü azalmaya başla-
ış; şimdi ise bu güç azaldıkça, aksine çokmuş gibi bir söylenti yayılmasın-
an hoşlanır olmuştu.

Böylece elçiliklerin yemek salonları, kulüpler ve Ankara Palas, Ata-
rk yine şunu yapmış, bunu yapmış diye birtakım dedikodularla çalkalanır
ururdu. Türkler, Atatürk'ün ne kızlarına, ne de karılarına kem gözle bak-
ayacağını bilirlerdi. Ama, yabancı diplomatların karıları, masasına çağı-
cak korkusuyla, kızlarını toplantılardan uzaklaştırmaya bakarlardı. Oy-
, Atatürk bir genç kızı çağıracak olsa da, onu sözlü bir sınava çekmek-
n başka bir şey yapmazdı. Polonya Elçiliğinde görüp beğendiği genç bir
olonyalı kızdan, Allahın varlığını kanıtlamasını istemişti. Evli kadınlarla
onuşurken, örneğin kocalarıyla olan ilişkileri üzerine, daha içli dışlı soru-
r sorardı. Kadınlara karşı ne dereceye kadar ileri gidebileceğini iyi bilir
kocaları iyi tartardı. Kocasının kıskanabileceği bir kadınla, hiçbir za-
an flört etmeye kalkmaz ve buna pek önem vermeyen dostlarına da boyu-
bu çeşit gaflar yapmamalarını salık verirdi. Yine de arasıra, bir diplo-

mat karısının, Başkana aşırı derecede tutularak bir skandala yol açtığı olurdu. Bir keresinde de Atatürk, Amerikalı bir kadının, çiftliğine giderken geçtiği yolun üzerine boylu boyunca uzandığını görünce epey eğlenmiş, bu kadını Çankaya'da birkaç gün misafir etmişti.

Yine de, bütün kaprislerine ve ortaya atılan bütün dedikodulara karşın, yabancı diplomatlar, dış siyaset üzerindeki sapasağlam görüşleri yüzünden ona karşı büyük bir saygı beslerlerdi. Dil ve Tarih gibi konularda belki kararsız olan zihni, şimdi Avrupalı diktatörlerin gittikçe büyüyen tehditleri altındaki dünya sorunları üzerinde, her zamanki kadar canlı ve kuvvetliydi. Kendileriyle, protokol sınırları dışında konuştuğu elçileri, vakit ne kadar ilerlemiş, hava ne kadar samimileşmiş olursa olsun, vatandaşlarına yaptığı gibi sıkı bir sorguya çekerdi. Sir Percy Loraine anlatıyor: 'Bu, bazen bir soru yağmuru biçiminde, bazen de kendi düşüncelerini belirten uzun bir açıklama şeklinde olur, sonra çatık kaşlarının altında çelik mavisi gözlerinin delici bakışıyla sorgu dolu bir bekleyiş halini alırdı. İnsan, zamanla, bu bakışla ne demek istediğini anlardı. Bu şu demekti: Kaçamaklı davranma, erkek erkeğe konuşuyoruz. Anlıyorum, benden bir şeyler gizlemek istiyorsun. Ama, evet-efendimcilikten hiç hoşlanmam ve senin ne düşündüğünü öğrenmek isterim. Belki de bana söyleyeceğin ilginç bir şey vardır, çekinme, söyle!'

Atatürk şimdi bütün dikkatini, yakında başlayacağını önceden kestirdiği İkinci Dünya Savaşından önce, Türkiye ile Batı arasındaki çözümlenmesi gereken sorunlar üzerinde yoğunlaştırmıştı. Savaşa hazırlık niteliğinde olan sinir harbinde Türkiye'ye ilk tehdidi savuran Mussolini olmuş, 1934 baharında verdiği bir söylevde Asya ve Afrika'daki tarihi hedeflerini açıklamıştı. Bu açıkça bir savaş ve istilâ tehdidiydi. Türkler buna Ege kıyılarında gösterişli manevralarla karşılık verdiler. Mussolini -aslında Habeşistan seferine hazırlık olarak- Türk kıyıları önündeki Leros Adasını tahkim etmeye başlayınca, Atatürk tutumunu açıklamak için kendine göre bir yöntem seçti.

Bir akşam, Ankara Palas'ta yemek yerken, yandaki masada İtalyan Büyükelçisini gördü. Arnavutluk Elçisi de oradaydı. Gazi; o akşam içkili değildi. Ama kendini içmiş göstermek daha işine geldi. Arnavut'a doğru eğilerek: 'Asaf Bey,' dedi, 'gazetelerde acayip resimler görüyorum. Neler oluyor sizin Arnavutluk'ta? Operet mi oynuyorsunuz?' Bunu söylemekle, Kral Zogo'nun şatafatlı üniformalarına taş atıyordu. 'Hem,' diye devam etti. 'Cumhuriyetten ne kötülük gördünüz? İlle de başınıza bir kral geçirmeye ne lüzum vardı? Üstelik, güttüğünüz siyaset de çok tehlikeli; İtalyanlar Balkanlara sızmak için sizi maşa olarak kullanacaklar.'

İtalyan Büyükelçisi söze karışmak istedi. Atatürk, ona döndü; sözleri-ni herkesin duyması için tercümana yüksek sesle tekrarlatarak, Antalya'yı isteyen İtalyan öğrencilerinin Roma'daki Türk Elçiliği önünde gösteri yapmalarına takıldı. 'Antalya bizim İtalya'daki elçiliğimizin cebinde değil ki,' diye açıkladı. 'Antalya buradadır. Ne diye gelip almıyorsunuz? Ekselans Duce'ye bir teklifim var. Askerlerini karaya çıkarsın, ondan sonra savaşalım. Kim kazanırsa Antalya onun olur.'

Büyükelçi: 'Bu bir savaş ilânı mı, Ekselâns?' diye sordu.

Atatürk: 'Hayır,' dedi. 'Ben burada herhangi bir vatandaş gibi konuşuyorum. Türkiye adına savaş ilân etmeye yalnızca Türkiye Büyük Millet Meclisi yetkilidir. Ama şunu da kafanızdan çıkarmayın ki, Büyük Millet Meclisi, zamanı gelince, benim gibi basit yurttaşların duygularını da gözönüne alır.'

Atatürk bunun arkasından, hesaplı boşboğazlığının sonucundan memnun olarak, otelden ayrıldı. Habeş Savaşı patladığı vakit; Türkiye, Atatürk'ün milletler topluluğuyla işbirliği yapma kararını bir daha belirterek, Milletler Cemiyeti üyesi sıfatıyla, İtalya'ya karşı zorlayıcı önlemler alınması yolunda oy kullandı. Bu işbirliği dileği, Türkiye'nin, 1936'da Lozan Antlaşmasındaki boğazlar rejiminin değiştirilmesini resmen istemesi ile bir kez daha ortaya konmuş oldu. Bu sefer sözkonusu olan, artık boğazların serbestliği değil, güvenliği sorunuydu. Başvuru, Milletler Cemiyeti Antlaşmasının, boğazların herhangi bir tehdide uğraması halinde ortak bir dayanışmayı öngören maddesine uygun olarak yapılmıştı.

Atatürk, bu başvurunun yolunu da, zamanını da gayet iyi seçmişti. Bunda İngiliz Büyükelçisi Percy Loraine'le arasındaki yakın dostluğun da payı vardı. Atatürk, bir gün poker masası başında, onu Akdeniz'deki biricik as'ı elinde tutan adam olarak tanımlamış, o da Atatürk'e, boğazlar bölgesine asker yollamak, ya da ültimatom vermek gibi davranışlardan kaçınmasını salık vermişti. Türkiye'nin başvurusu, İngiltere'nin boğazların güvenliğinden epey kuşkulandığı bir zamana rastladı. Almanların Ren bölgesini almalarından, İtalya'nın da Habeşistan'ı istilâsından sonra, Cenevre'de, Türklerin silâhsız bölgeye yürüyerek, dünyayı yeni bir olup-bitti karşısında bırakmalarından korkuluyordu. Atatürk'ün, bir çözüm yolu ararken, dürüst bir şekilde, hukuk yolunu seçmesi, Batılı devletler üzerinde olumlu bir etki yapmıştı. Almanlarla Türklerin 1914'teki gibi birbirlerine yaklaşmasından çekinen İngilizler de, Türk-İngiliz dostluğunu koruyabilmek için birtakım ödünler vermeye hazırdılar.

Bunun sonucu olan konferans, Montreux'de toplandı. İtalyanlar, konferansı boykot etmişlerdi. Sorun çabucak bir çözüme bağlandı. Türkiye her

istediğini elde etmişti. Boğazlarda asker bulundurmasına izin verildi; eski Boğazlar Komisyonu dağıtıldı. Türkiye, geçmişte Osmanlı İmparatorluğunun yaptığı gibi, boğazlardan geçişi tam olarak denetleyebilecekti. Savaş zamanında harp gemilerinin geçişini denetleyebilecek; kendini bir savaş tehdidi karşısında hissederse, bu denetim hakkını, barış zamanında da kullanabilecekti. Otuz bin Türk askeri böylece, 20 Temmuz gecesi saat yirmi dörtte, boğazların askerden arınmış bölgesine yürüdüler. Başlarında **Yavuz'un** bulunduğu Türk Donanması onları orada karşıladı. 1914'te Mustafa Kemal'in bütün gücüyle, ama pek bir sonuç alamadan karşı koyduğu tarih olayı, en parlak bir şekilde ortadan kaldırılmıştı.

Bu çözüm, ne Almanya'nın ne de İtalyan'ın işine gelmişti. Ama, şimdi Türkiye ile bir savaşı hiç de göze alabilecek durumda değildiler. Kont Ciano, 1937 başlarında Milano'da yapılan bir toplantıda, Tevfik Rüştü ile pazarlığa girişmek istemiş, Türkiye'nin bir ticaret anlaşması karşılığında Roma-Berlin mihverine uygun bir tutum benimsemesini sağlamaya çalışmıştı. Ancak Türk Hükümeti, 'Sadece Barış Blokuna bağlı olduğunu ve başka hiçbir blokla ilişiği bulunmadığını' açık olarak bildirdi. Almanlar da, boğazların tahkim edilmesi işi, Türkiye ile ticaret ilişkileri bulunan Krupp'a değil de, daha yüksek fiyat istemiş olan Vickers firmasına verilince, üstü kapalı bir hakarete uğramışlardı. Montreux Antlaşmasının bazı maddelerine itiraz edecek oldular. Ama Türkler, verdikleri sert cevapta Almanya'nın bu sorunla bir ilgisi olamayacağını bildirdiler. Çünkü Almanya, Montreux Antlaşmasını imzalayan devletler arasında olmadığı gibi, bir Akdeniz Devleti de değildi.

Rusya da bu anlaşmadan pek memnun kalmamıştı. Anlaşma, Rusya'ya bazı avantajlar sağlamış; ama, istediklerinin tümü, özellikle boğazların savaş halinde bütün yabancı gemilere kapanması gerçekleşmemişti. Atatürk'ün politikası, bir yandan da en yakın denizci devlet olan Sovyet Rusya ile iyi geçinmekti. Bu yüzden, Rusları hem Montreux Antlaşması, hem de Sâdabat Paktı konularında yatıştırmak için Tevfik Rüştü'yü bir heyetle birlikte Moskova'ya gönderdi.

Atatürk'ün, İngiltere'ye karşı dostluğunu belirtmesi için başka bir fırsat çıkmıştı: 1936 Eylülünde Kral Sekizinci Edward, Akdeniz'de **Nahlin** yatıyla yaptığı bir gezi sırasında, Türkiye'ye de gayrıresmi bir ziyarette bulundu. Sir Percy Loraine bu ziyareti, Almanya ile İngiltere'nin ekonomik savaşta Türkiye'ye kredi vermek için yarıştıkları bir sırada, bir iyiniyet gösterisi olarak teşvik etmişti. Bu, kırk yıl önce Kayser'in Abdülhamit'i ziyaretinden beri, Avrupalı bir hükümdarın Türkiye'ye yapacağı ilk ziyaretti. Sir

Percy Loraine, ziyaretin resmi nitelikte olmasını ve Kralın Ankara'ya gelerek Atatürk'e saygılarını sunmasını istemişti. Ancak bir dinlenme gezisinde olan Kral bunun gayrıresmi olmasını daha uygun gördü. Atatürk'ün bir an için canı sıkıldı. Ama, protokole körükörüne esir olmadığı için, Kralı görmeye İstanbul'a gitti.

Kralın yatı, Dolmabahçe Sarayı önlerinde demirledi. Kral yanında Atatürk olduğu halde, açık bir otomobille İstanbul sokaklarından geçerek İngiliz Büyükelçiliğine gitti. Sir Percy Loraine bunun, camları kurşun geçmez otomobille dolaşmaya alışık olan Devlet Başkanı tarafından, Krala bir iltifat olduğunu söyledi. Binlerce kişi, Kralın gelişini görmek için boğaz kıyılarında gecelemişti. Pencerelerde Türk ve İngiliz bayrakları yanyana dalgalanıyordu; karanlık bastıktan sonra minarelerdeki, **'Welcome, Edward Rex'** yazılı mahyalar aydınlatılmıştı. Kralla konukları -ki aralarında en önemlisi Mrs. Sipson'du- şerefine eğlenceler düzenledi. Ay ışığıyla aydınlanan boğaz sularında Türk donanmasının da katıldığı bir 'Venedik Gecesi' ile Marmara'da yapılan yarışlar bunlar arasındaydı. Verilen ziyafetlerden birinde, garsonun biri, elindeki büyük yemek tabağını yere düşürmüştü. Atatürk, konuğundan özür diledi: 'Şu millete her şeyi öğrettim de, uşaklık etmesini bir türlü öğretemedim.'

Kralla Başkan, Almanca olarak yaptıkları görüşmelerde, dostluk ilişkileri kurmuşlardı. Gerçekten de bu ziyaret, Kral Edward'ın büyükbabası Yedinci Edward'ın yabancı ülkelere yaptığı gezileri andırırcasına giriştiği bir diplomatik dostluk denemesiydi. Ziyaret, psikolojik bakımdan, Birinci Dünya Savaşından beri İngilizlere düşman gözüyle bakan Türk halkının da tutumunu değiştirdi. Sekizinci Edward, Türk kamuoyunda yeni bir havanın yaratılmasına yardımcı olmuştu. Bundan sonra yıllarca, İstanbul ve Anadolu kahvelerinin duvarları, iki devlet başkanını, ülkelerinin bayrakları altında yanyana oturmuş gösteren renkli resimlerle süslendi. Bu Türk-İngiliz **entente cordiale**'inin unutulmamasına yarayacak bir semboldü.

Ama Türklerin daha Fransızlarla da böyle bir anlaşmaya varmaları gerekiyordu. Franklin-Bouilon'la yapılan anlaşmadan beri askıda kalan İskenderun Sancağı, ya da Hatay işi hâlâ çözümlenmemişti. Bu konu, Suriye'ye bitişik, ancak nüfusunun çoğu Türk olan bir vilayeti ilgilendiriyordu. İskenderun limanı da, Türkiye'nin güneyde yararlanabileceği tek limandı. Fransız Mandası altında bu iş, Sancağa Türkiye'nin çıkarlarını gözönünde tutan özel bir rejim uygulamak yoluyla, dostça düzenlemişti. Ama, Fransa 1936 yazında Suriye'ye bağımsızlık vermeyi ve Hatay'ı da bu ülkenin sınırları içine katmayı önerdi. Sorun, Milletler Cemiyeti konseyine getirildi.

bir jandarma birliği gönderilmesini isteyen Türk önerisini tartıştı. Fakat şimdilik, yalnız üç tarafsız gözlemci göndermeyi ve görüşmeleri ilerideki bir tarihe bırakmayı uygun gördü.

Bunun üzerine Atatürk, uzlaşmazlığa kendisi el attı. Parti toplantısında, işlemin yavaş yürümesi protesto edilmişti. Böylece desteklenen Atatürk, Fransızlara karşı bir kuvvet gösterisine girişmeye karar verdi. Saldırısını, kurnazlıkla, Fransız Büyükelçisi Mösyö Ponsot'nun, Paris'ten dönüşüne rastlatarak, özel bir trenle güney orduları genel karargâhının bulunduğu Konya'ya gitti. Görünüşe göre, orduyu güney sınırına doğru harekete geçirmek niyetinde olduğu anlaşılıyordu. İhtiyatlı İnönü, onu Toroslar'dan öteye gitmekten vazgeçirdi. Ama, Atatürk'ün bu davranışı işe yaramıştı. Fransızlar, Türklerin Hatay sınırına yığınak yaptığını ve vilayetin içinde de Türklerle Araplar arasında çatışmalar başladığını duyunca telâşa düştüler. Bunun sonucu olarak, Paris'le Ankara arasında, Türklerin lehine bir hava içinde, görüşmelere girişildi.

Sonunda yine Atatürk'ün pek sevdiği balo diplomasisi yoluyla bir anlaşmaya varılabildi. Bunun temelleri Ankara Palas salonlarında verilen bir baloda atılmıştı. Atatürk, yanında Sir Percy Loraine ve daha birkaç kişiyle birlikte, her zaman oturduğu köşedeydi. Fransız Elçisi Mösyö Ponsot ile eşini yanına çağırdı. Biraz öteden beriden konuştuktan sonra müziğin ve dansın durdurulmasını emretti ve elçiye Hatay konusunu anlattı. Fransız-Türk dostluğunu candan arzuladığını belirttikten sonra, buna rağmen, Meclise, Hatay'ı almak için söz verdiğini ve bu sözden cayamayacağını söyledi. Hatay, onun için kişisel bir dava olmuştu.

Sorunu bu temel üzerinde Ponsot ile tartışmak için, davetliler arasından Fransızca bilen bir kadın çağırtarak tercümanlık yapmasını istedi. Bir yanlışlık olmaması için söyledikleri önce kâğıda not edilecek, sonra Fransızcaya çevrilecekti. Vakti gelince Fransızlara karşı, Atatürk'e yardımda bulunmaya söz vermiş olan Sir Percy Loraine de tartışmalara katıldı. Güneşin ilk ışıkları, Ankara Palas'ın Doğu taklidi pencerelerinden içeri sızıncaya kadar bu sorunu konuşmaya devam ettiler. Atatürk'e bir ilham gelmişti, uygulanabilecek nitelikte bir çözüm yolu ileri sürdü.[5]

5 Atatürk, başka bir sefer de, Karpiç lokantasında, gayrıresmi bir fırsattan yararlanarak daha eksantrik bir baskı yoluna başvurmuştu. Bir masada Fransa Büyükelçisini görünce kendi masasındaki kadınlara ellerini havaya kaldırıp, 'Hatay'ı istiyoruz!' diye bağırmalarını söyledi. Manevi kızlardan biri çantasından küçük bir tabanca çıkararak havaya ateş etti. Mösyö Ponsot silah patlamasından ürkmüştü. Atatürk, şakacıktan polis çağırıp ruhsatsız tabanca kullandığı için kızı yakalattı. Sonra da İnönü'ye,

Mösyö Ponsot, kendisi, böyle bir uzlaşmaya oldukça hazırdı. Hatay'ın am bir Arap vilayeti olmadığını o da kabul ediyordu Üstelik, Adana ovasında apaçık bir İskenderun, Türkiye için doğal bir limandı. Suriyelilerin burayı savunmaları da güçtü. Ancak **Quai d'Orsay,** Suriye'nin parçalanmasına pek çabuk razı olamıyordu. Çünkü bu, askeri bir çekilme anlamına gelecekti. Öte yandan Atatürk, Ren havzası için bile savaşı göze alamamış olan bir ülkenin, herhalde Hatay için dövüşmeye kalkmayacağını iyi biliyordu. Ama, yine de Fransızların **'mour propre'**unu[6] kollamak gerektiğini anlıyordu. Bu yüzden, bir yandan, Hatay üzerinde baskısını sürdürürken, bir yandan da konferans masasında sabırlı davranacaktı.

En sonunda, Paris, Cenevre, Ankara ve Suriye arasındaki dörtlü çapraşık görüşmeler, 1937 başlarında bir anlaşma ile sonuçlandı. Buna göre Hatay, ayrı bir siyasi varlık oluyor, iç işlerinde tam bir bağımsızlığa kavuşuyor, yalnız gümrük ve para bakımından Suriye'ye bağlı kalıyordu. Suriye, Hatay'ın dış işlerini de yönetecekti. Türkçe ve Arapça olmak üzere iki resmi dil bulunacaktı. Şimdi iş, bu anlaşmanın pratik olarak nasıl işleyeceğini görmeye kalmıştı.

Türk kadınlarının Hatay'ı ne pahasına olursa olsun istediklerini bildirerek, vilayeti onlar adına Fransızlardan istemesi için talimat verdi.

6 Özsaygı.

ELLİ DOKUZUNCU BÖLÜM

Ciddî Bir Hastalık

ATATÜRK, İstanbul'da geçirdiği bütün yaz süresince rahat etmemişti. O bir türlü bağdaşamadığı kasvetli padişah sarayı ona bir hapishane gibi geliyor, içinde sıkıntıdan patlıyordu. Saraydan kaçmak için hep birtakım entrikalara başvuruyor, tepedeki halk kahvesinin yanı başında bir köşk yaptırıp orada oturmayı tasarlıyordu. Arada bir, kimseye belli etmeden kaçtığı da oluyordu. Bir akşam, okul kaçağı bir çocuk gibi, erken yatacağını söyleyerek sofradan kalkmış, nöbetçilerini atlatmış ve saraydan sıvışarak geceleyin ortadan kaybolmuştu. Uzun bir aramadan sonra boğazda bir Rum balıkçı meyhanesinde bulundu. Kolunu, balıkçının omzuna atmış, Trabzonlu bir gemicinin çaldığı kemençeye ayak uydurarak dans ediyor, içiyordu.

Yine böyle bir gece, askeri okul öğrencilerinden bir grup yanlarında duran bir taksinin içinde Atatürk'ü tek başına görünce şaşırdılar. Onlarla yolun kenarına oturup askerlik sorunlarından konuştu. Biraz sonra uzaktan otomobil ve motosiklet sesleri işitildi. Atatürk: 'Yakalandık,' diye söylendi. 'Peşimden geliyorlar.' Otomobiller gelince, içlerinden çıkan bir sürü kuşkulu memur, Cumhurbaşkanını alıp götürdü.

Atatürk, bu uzun yaz günleriyle gecelerinde, boğazda Marmara'da ve Adaların çevresinde dolaşmaktan hoşlanırdı. Halk, küçük **Ertuğrul** yatını görmeye alışmıştı. Bir akşam, yatla boğazın son iskelesine kadar uzandı. Kaptana, birdenbire boğazdan Karadeniz'e çıkıp Zonguldak'a gitme emrini verdi. Sonra kamarasına girip uykuya daldı. Yanındakiler, epey tasalanmışlardı. **Ertuğrul,** ince ve dar bir tekneydi, bir fırtına çıkacak olursa Karadeniz'in dalgalarına dayanabilecek hali yoktu. Neyse, sağ salim Zonguldak'a vardılar. Atatürk, o sabah, maden ocaklarını ve fabrikaları denetledi. Ancak, dönüşlerinde fırtına patlayınca, küçük yat, tehlikeli bir yalpaya düştü. Öyle ki, tayfalar bıçaklarıyla yedek yelkenleri kesmek zorunda kal-

lılar. Atatürk, onların korkularına bakıp gülüyordu. **Ertuğrul**, boğazın sakin sularını tutuncaya kadar bir çocuk gibi, gramofonda bir Zeybek havası çalıp dans etmek istemişti.

Atatürk, saraydan kurtulmak için günlerinin çoğunu, ya artık büyük bir kaplıca şehri haline gelmiş olan Yalova'da, ya da Florya'da geçiriyordu. Plajın üstüne bir deniz köşkü yaptırarak canlandırmış olduğu Florya'da, halkın arasında kürek çekiyor, yüzme egzersizleri yapıyordu. Son zamanlarda evlat edindiği Ülkü adında küçük bir kız çocuğunu, sarayda olduğu gibi burada da yanından ayırmıyordu. Bu Tatar yüzlü, çekik gözlü, sevimli, afacan küçük kızı pek sever ve bir işin doğrusunu öğrenmek için, yanındakilerin hepsinden çok ona güvenebileceğini söylerdi.

Bu arada Atatürk'ün çevresinde gizliden gizliye, tatsız bir anlaşmazlığın dedikoduları dolaşmaya başlamıştı. Bu dedikoduların konusu, İnönü'ydü. Atatürk'ün ahbapları, İsmet Paşa'yı, öteden beri sevmezlerdi. Mazbut bir aile babası olan İnönü'nün Çankaya ve Dolmabahçe'deki bu sefahat düşkünü kişilerle çok az ilgisi vardı. Bu adamlar sadece iki şey peşinde koşarlardı: Para ve mevki. İnönü de, onların bu iki şeyi elde etmelerine engel oluyordu. Öyle bir şeyi zaten Atatürk de istemezdi. O da çevresindekileri iyi tanır ve hiç kimseyi, yüklendiği sorumluluğu başaramayacaksa, önemli bir yere atamazdı. Ağızlarını kapatmak için, kendilerini inşaat işlerinde serbest bırakır, sanayi girişimlerinde biraz çalıp çırpmalarına göz yumar ve ortada bir skandal tehlikesi belirmedikçe, varlıklarını hangi yoldan edindiklerini inceden inceye araştırmazdı. Ama, İsmet Paşa'nın çoğu kez, bu yolu bile tıkadığı olurdu. Böylece Atatürk'ün çevresinde sürekli bir kişisel entrika havası sürüp giderdi. Bunun da başlıca konusu, İnönü'ye oyun oynamaktı. Atatürk, bir çeşit 'böl ve yönet'siyaseti uygular, rakipleri kâh birbirine karşı kışkırtır, kâh kendi önünde barışmaya zorlardı. Düşman olanları masasına çağırıp birbirleri için söylediklerini tekrarlattırmaktan hoşlanırdı. İsmet Paşa'nın dostlarına ve düşmanlarına karşı da bu şekilde davranıyordu. Bazen, yanındakilerden birini İsmet Paşa'nın önünde hükümeti eleştirmeye kışkırttığı olurdu. Bir kez de İnönü'nün arkasından, yumruğunu masaya vurarak: 'Ben istersem bir adamı elime alır, yükseklere çıkarım. Ama o bunu anlamaz da kendi değeriyle yükseldiğini sanırsa, o zaman da paçavra gibi silker atarım,' demişti.

Atatürk, şimdi çoğu zaman, bu çeşit bir ruh hali içinde bulunuyordu. Sağlığı bozuldukça, İnönü ile aralarındaki önemli yaradılış ayrılığından doğan çekişmeler de artmaktaydı. İkisi de birbirlerini, karşılıklı olarak, iğneliyor ve ikisi de bundan alınıyordu. İsmet Paşa, Atatürk'ün kaprislerine, ve-

killerini eleştirmesine, kabineyi hesaba katmadan emirler vermesine içerliyordu. Gittikçe, Atatürk'ün birbirini tutmaz hallerini ve taşkınlıklarını çekemez olmuş, sabrı tükendiği zamanlarda bu derdini birkaç kişiye açıklamıştı. Onlar da bunu Atatürk'e yetiştiriyorlardı. Atatürk, yıllarca, İnönü'nün ince eleyip sık dokumasına, bilgiçlik taslamasına, karar vermekteki yavaşlığına göz yummuştu. Ama, İsmet Paşa'nın bu eksikleri, kendisine yönelttiği eleştirilerle birleşince, artık Atatürk'ün sinirine dokunmaya başlamıştı.

İnönü'nün kısıtlayıcı ekonomik siyaseti, çok kişinin kendisine karşı cephe almasına yol açmıştı. Ama, Atatürk'le aralarındaki gerginlik en çok, dış siyaset konularından kaynaklanıyordu. İtalyan denizaltıları kendilerine İspanyol süsü vererek Akdeniz'de ticaret gemilerini batırmaya başlayınca, Türkiye de, Atatürk'ün talimatı üzerine, Nyon Konferansında bu korsanlık olaylarına karşı kurulan uluslararası devriye kuvvetiyle işbirliği yaptı. İsmet İnönü, İtalyanlarla savaşa yol açabilecek böyle bir anlaşma yerine, her milletin kendi karasularını denetlemesini daha uygun buluyordu. Buna sinirlenen Atatürk, bundan sonra gitgide İnönü'yü çiğneyerek doğrudan doğruya Tevfik Rüştü ile iş görmeye başladı. İsmet Paşa'nın Hatay işinde de fazla ihtiyatlı davranmasına içerlemişti. Hükümet, Türkçenin, resmi dil olarak kullanılması konusunda ısrar edilmemesini uygun görüyordu. Atatürk, İstanbul'dan İnönü'ye telefon ederek, bu öneriyi kesin bir şekilde reddetti.

İkisi arasındaki gerginlik, bir akşam Çankaya'da son haddini buldu. Tuhaftır ki, olay önemsiz bir konudan, bir bira fabrikasını ilgilendiren ekonomik bir sorundan çıkmıştı. İnönü, sinirlerine hâkim olamayarak: 'Bu ülke daha ne kadar bir sarhoş masasından idare edilecek?' diye parladı. Atatürk, sâkin sâkin: 'Seni bu mevkiye getirenin de bir sarhoş olduğunu unutuyorsun galiba,' dedi. Konuşma, bundan sonra daha az tehlikeli konularda, ama sıkıcı bir şekilde devam etti. İnönü gittikten sonra, Atatürk kızgınlığını açığa vurdu ve onu Meclis'e şikâyet edeceğini söyledi. Kendisini bundan vazgeçirdiler. Ancak, Başbakanı değiştirmek sırası geldiği anlaşılıyordu. Atatürk, ertesi gün trenle resmî bir yurt gezisine çıkacaktı. İnönü'yü özel kompartımanına çağırdı; birkaç hafta resmi bir 'sağlık izni' almasını önerdi; bu arada Başbakanlığa başka birisi vekâlet edecekti.

On dört yıl çalıştıktan sonra, böyle birdenbire bir kenara itilmek, son zamanlarda zaten birçok tatsız olaylarla karşılaşmış olan İsmet İnönü'ye çok dokundu. Yolculuk süresince Atatürk'e, kararından cayması için, pişmanlık tezkereleri yolladı. Ama, Atatürk, bunlara cevap vermedi. Aldığı karar kesindi.

İsmet İnönü'nün yerine, son zamanlardaki gözdesi Celâl Bayar'ı getir-. Bayar, ekonomik alanda daha yumuşak bir devletçilik taraflısıydı. Baş-kanlık görevine, eşitliğe daha uygun bir vergileme düzenini ve yeni bir ş yıllık planı öngören bir ekonomik programla başladı. Ne var ki, Ba-r, İnönü gibi aklı işe eren bir 'Kurmay Başkanı' olmaktan uzaktı. Ata-rk az sonra, eski Başbakanını aramaya başladı. İşleri Celâl Bayar'ın eli- öyle güvenle bırakamıyordu. Bayar'ın, Başbakanlığa geçişinden birkaç fta sonra yüzünün yorgun halini gören bir kadın dostuna: 'Bizim yeni ışbakan yüzünden geceleri rahat uyuyamıyorum ki! diye yakındı. İnönü özel dostluğunu bozmadı. İsmet Paşa, arada sırada Çankaya'ya gelir, rlikte yemek yerlerdi.

1937 kışında, Atatürk'ün ciddi şekilde hasta olduğu anlaşıldı. Ufukta liren savaşla uğraşan kafası, hâlâ zaman zaman derin bir sezgi gücü gös-riyordu. General Gamelin için 'Bu çeşit adamlar iş başında bulunduğu rece Fransa yıkılmaya mahkûmdur,' diye umutsuzluğunu belirtmişti. Ma-not Hattını, Nasrettin Hoca'nın türbesine benzetiyordu. Bir ön duvarı, ka-sında da koca bir kilidi vardı ama, her yanı açıktı. Canı isteyen arkasın-n dolaşabiliyordu. Ekim sonunda, Cumhuriyet'in yıldönümü dolayısıyla r yıl olduğu gibi düzenlenen toplantıda birkaç saat yanında oturan Sir ercy Loraine yine şöyle yazıyordu: 'Bu, Atatürk'ün zekâsını bir noktada plamak konusunda akla hayret veren yeteneğini görmek için bulunmaz r fırsattı. Çevresine yeni gelen herkese ya söyleyeceği, ya da ondan öğre-eceği bir şey vardı. Her sözü belirli bir amaca yönelikti; insan bunun al-ndaki sarsılmaz maksadı ve yorulmaz araştırma isteğini görebilirdi. Bu-, isterseniz araştırma diyebilirsiniz, ama soruşturma değil.'

Bununla birlikte, son bir iki yılda Atatürk'te gerek vücut, gerek kafa kımından yorgunluk belirtileri görülmüştü. Başı ağrıyor, eskiden oldu-ndan daha çok üşüyordu. Dışarıdan bakılınca da yaşlandığı belli oluyor-; cildi soluklaşmış yüzünün çizgileri daha derinleşmiş, saçları dökülmüş-. Göbek salıvermişti. Hareketleri de savruklaşmıştı. Enerjisi azalmaya ışlıyor, uyku ilâçları alarak öğleden sonraya kadar uyuyordu. Uykudan yi- yorgun kalkıyor, eskisinden daha erken içmeye oturuyor, ama yemeğin nunda canlılığı yine tükenmiş oluyordu. Az yürüyordu. Dolmabahçe Sara-na bir asansör koydurmuştu. Her zaman, oturmak için bir bahane arıyor, zen bağdaş kurup yere çömeliyordu. İki kez grip olmuş, zatürreeden çe-nmeye başlamıştı. Bir gün doktoru, kendisine daha iyi bakmasını ve da- az içmesini öğüt verdi.

1938 başlarında Ankara'dan Yalova'ya gitti. Orada Kaplıca doktoru kendisini muayene etti.[1] Bacaklarında kaşıntılardan yakınıyor, banyoların iyi geleceğini umuyordu. Doktor, kendisine karaciğerinin büyümüş ve sertleşmiş olduğunu, kaşıntının da yediği yemekten ve en çok da içkiden ileri geldiğini söyledi. Arkadan özel doktoru da aynı teşhisi koydu. Bunun çaresi dinlenmek, yiyeceğine dikkat etmek ve içkiyi azaltmaktı. Hele, anason kokulu rakı, özellikle zararlıydı. Bir süre için daha az içti. On gün sonra kaşıntılar dinmişti. Atatürk, daha önce kararlaştırdığı gibi, Bursa'ya gitti.

Ali Fuat (Cebesoy) da onunla birlikte geldi. Atatürk'ün kendileriyle çatıştığı arkadaşlar içinde, ötekilerden daha yumuşak tabiatlı olduğu için yuvaya dönen yalnızca oydu. Atatürk, Refet Paşa'yla da barışmış, ama eski ahbaplıkları bir daha canlanamamıştı. Rauf Bey, sürgünden döndükten sonra, Halk Partisi ileri gelenleri, Atatürk'le barışmasını önlemişlerdi. Kâzım Karabekir, çağrısı üzerine, Türk Tarih Kurumu'nun İstanbul'da yaptığı bir toplantıya gelmiş ama, aksi bir rastlantı yüzünden birbirleriyle buluşamamışlardı. Böylece, Atatürk'ün gençlik arkadaşlarından, şimdi yanında yalnızca Ali Fuat Paşa kalmıştı.

Atatürk, Bursa'da yurt gençliğine uyarıcı bir söylev verdi. Bu söylev ilerideki genç kuşaklar için, kutsal bir parça değeri kazanacaktı. Gerçekten de Atatürk, gençliği, geleceğin bekçiliğine atıyordu.

> **'Türk genci, inkılâpların ve rejimin sahibi ve bekçisidir. Bunların lüzumuna, doğruluğuna herkesten çok inanmıştır: Rejimi ve inkılâpları benimsemiştir. Bunları zayıf düşürecek en küçük ya da en büyük bir kıpırtı ve bir hareket duydu mu; bu memleketin polisi vardır, jandarması vardır, adliyesi vardır, ordusu vardır demeyecektir. Hemen müdahale edecek, elle, taşla, topla ve silahla, nesi varsa onunla kendi eserini koruyacaktır. Polis gelecektir, asıl suçluları bırakıp suçlu diye onu yakalayacaktır. Yine, 'Polis henüz inkılâp ve Cumhuriyetin polisi değildir,' diye düşünecek, fakat asla yalvarmayacaktır. Mahkeme onu mahkûm edecektir. Yine düşünecek, 'Demek adliyeyi de ıslâh etmek, rejime göre düzenlemek lâzım,' diyecek. Onu hapse atacaklar, kanun yolundan itirazlar yapmakla beraber... Meclise telgraflar yağdırıp haklı ve suçsuz olduğu için tahliyesine çalışmasını, kayırılmasını istemeyecek... Diyecek ki: 'Ben iman ve kanaatimin icabını yaptım, müdahale ve hareketimde haklıyım. Eğer buraya haksız olarak gelmişsem, bu**

1 Dr. Nihat Reşat Belger. (Çevirenin notu.)

haksızlığı meydana getiren sebep ve âmilleri düzeltmek de benim vazifemdir.' İşte benim anladığım Türk genci ve Türk gençliği.'[2]

Bu uyarma okunması altı gün süren **Nutuk**'undaki peygamberce sonu- yansıtıyordu. Atatürk'ün, orada ileri sürdüğü ihtimal şuydu:

> **'Memleketin içinde iktidara sahip olanlar gaflet ve dalâlet ve hattâ hiyanet içinde bulunabilir. Hattâ bu iktidar sahipleri menfaatlerini, müstevlilerin siyasî emelleriyle tevhit edebilirler. Millet fakru zaruret içinde harap ve bitap düşmüş olabilir.**
> **Ey Türk istikbalinin evlâdı! İşte; bu ahval ve şerait içinde dahi, vazifen, Türk İstiklâl ve Cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda, mevcuttur!**[3]

Atatürk, Bursa ziyaretinden dönüşte, vapurla Mudanya'dan ayrılır- ı, yemekte birden fenalaştı. Yüzü sarardı, sancısı tuttu. Ali Fuat Paşa, ndisini yatmaya zorladı. Atatürk, toplantının, Ali Fuat Paşa'nın ev sahip- altında devam etmesi şartıyla gidip yattı. Ama kimsede eğlenecek hal mamıştı. Gece yarısından az sonra, Cebesoy'u kamarasına çağırdı. ktor, kendisine ilâç vermiş, sancısı azalmıştı. Atatürk, artık uyuyabilece- i umuyordu. Ama, ona hastalığı uzun sürecek gibi gelmişti. 'Yatakta ka- ak olursam, canım çok sıkılacak. Yanımda ancak senin gibi arkadaşlar rsa, bu sıkıntıya dayanabilirim,' dedi.

Gemi, sabahleyin Dolmabahçe'ye geldiği vakit, Atatürk daha iyi görü- ordu. O akşam, Kılıç Ali ile beraber Park Otel'e yemeğe gittiler. Pen- enin yanında bir masada, sabahın saat dördüne kadar oturdular; üşüme- başlayınca kalktılar. Ertesi gün Atatürk'ün ateşi çıktı, zatürreeye yaka- mıştı. Bir haftadan fazla bir süre yatakta kaldı. Daha büsbütün iyi olma- Ankara'ya gitmek için ısrar etti. Yüzünü gören dostları halinden kork- şlardı. Çok bitkin görünüyordu. Ayakta zor duruyordu. Bacaklarında ve nındaki kızartılardan yakınıyordu. Yunan ve Yugoslav Başbakanları şe- ne verilen bir yemeğe geç geldi. Burnu kanamış, zor durdurulabilmişti. burun kanaması, akciğerdeki bozukluktan ileri geliyorsa, tehlikeli bir rti demekti.

---

u söylevin gerçeğe uygunluğu, sonradan tartışma konusu olmuş; sonunda Türk Ta- h Kurumu, 24 Ekim 1966 günü aldığı kararla yukarıdaki sözlerin Atatürk'e ait oldu- unu onaylamıştır. Yalnız, Kurum, söylevin, tarihini Şubat 1933 olarak göstermekte- ir. (Çevirenin notu.)

ler iki hitabenin de sözleri, 1960'da, başında, Celâl Bayar'la Menderes'in bulunduk- arı Demokrat Parti hükümetini devirmek ve yerine, geçici bir askeri rejim getirmek onusunda büyük rol oynamış olan ülke gençliğine ilham kaynağı olmuştur.

Kendisini muayene eden Türk doktorları, bir de bir yabancı doktoru görmesini istediler. Atatürk, bir yabancı uzman getirilmesine karşıydı. Ha tay işinde yeni bir pürüz çıkmıştı. Hastalığının dışarıda duyulması, işin çö zümüne engel olabilirdi. Ama en sonunda Celâl Bayar, Dr. Fissinger'i ge tirmek için kendisini ikna etti. Fransız uzman, Ankara'ya gelip Atatürk' görünce derhal siroz teşhisi koydu. Türk halk dilinde, bu hastalığa tutular lara 'canavar yutmuş' derler. Arkadaşları Atatürk'ü yiyip bitiren şeyin b canavar olduğunu şimdi anlıyorlardı.

Atatürk, doktorlarının sözünü dinlese belki iyi olabilecekti. Fissinge oldukça iyimser görünüyordu. Atatürk'e: 'Sizi iyi ederim,' dedi. 'Ama il önce siz kendi kendinizi iyi edeceksiniz. Siz, büyük savaşlar kazanan bü yük bir komutan olabilirsiniz, ama şimdi sizin komutanınız benim. Siz d bana yardım etmek zorundasınız.' Bu benzetme, Atatürk'ün hoşuna gitmiş ti. Ne istenirse yapmaya söz verdi. O zamana kadar doktorların sözünü dir lememiş, kan tahlili yaptırmak istememiş, her gün içtiği sigara sayısı kon sunda onları aldatmıştı. (Elli sigara içiyorum, dese, 10'a indireceklerd Onun için iki yüz diyordu.) Ama şimdi, durumunun ağırlığını anladıkta sonra, uzlaşmaya razı olmuştu. Üç ay yataktan çıkmayacak, günde yaln bir saat kalkacaktı. Bundan sonra bir yıl gayet sakin yaşayacak, özel b perhiz uygulayacak ve hiç içki içmeyecekti. Atatürk, 'yalnız üç ay için dayanırım.' dedi.

İngiltere'den özel bir şezlong getirildi. Atatürk, bu şezlongda uzanab liyor, yazıp okuyor, devlet yazılarıyla uğraşabiliyordu. Ama böyle sırtüs yatmaktan sıkılıyor, ikide bir doğrularak bağdaş kuruyordu. Oysa, bu d rum, karaciğerdeki kan dolaşımı için hiç iyi değildi. Çoğu akşamlar, çevr sinde birkaç arkadaşıyla birlikte, koltuğunda yemek yiyor ve erkenden ya yordu. Böylece bir ay kadar bir bakımdan sonra biraz kendine gelir, canl nır gibi oldu. İştahı açılmaya başlıyor; enerjisi, düşünme gücü yerine ge yordu. Bu sefer, kuvvetine fazla güvenip yine bir şeyler yapmak için çırp maya başlamıştı.

Çünkü, kafası rahat nedir bilmezdi. Nasıl ki, gençliğinde başta ask lik, sonra da siyaset sorunlarıyla uğraşarak geceleri uyku uyumaz idiy şimdi de 1938 ilkbaharında savaş eşiğinde olan dünyanın sorunları ile uğr şıyor; bu savaş patlamadan kendi eserini bitirmek isteğiyle yanıyordu. Çü kü, Hatay'ın anavatana katılması işi henüz kesin olarak tamamlanmam tı.

ALTMIŞINCI BÖLÜM

Atatürk'ün Ölümü

ÜRKİYE, Hatay'ın özerkliğine kavuşmasını sağlamıştı. Ama, kimin de-
:time gireceği ancak seçimlerden sonra anlaşılacaktı. Milletler Cemiyeti-
n seçimleri düzenlemekle görevlendirdiği komisyonca uygulanan sayım
stemi, Türkleri azınlıkta, Araplarla Ermenileri çoğunlukta gibi gösteri-
ordu. Hatay'daki Türkler, Antakya'da büyük bir miting yaparak, bu sayı-
ın durdurulmasını sağladılar. Türklerin, istediklerini elde edebilmeleri
in, yine doğrudan doğruya Fransızlar üzerinde baskı yapmaları gerekiyor-
ı. Eskisi gibi bir kuvvet gösterisinde bulunmak şarttı. Atatürk, hastalığı-
ı bakmadan, buna katılmak için ısrar etti.

Yatalak, hasta koltuğundan kalktı. Ankara'da, Gençlik Bayramını iz-
mekle geçen yorucu bir günden sonra, yanında doktoru ile, Mersin'e git-
ek için trene bindi. Tren, güneye doğru ilerledikçe, sıcak daha boğucu
r hal alıyordu. Atatürk, arkadaşlarından birine: 'Bu hastalık başka türlü
r şey,' dedi, 'şimdiye kadar böylesini görmemiştim.' Karnına baktı: 'Şiş-
anlıyorum,' dedi, 'pantolonlarım dar gelmeye başladı. Genişletmek gere-
:cek.'

Mersin'de çok yorucu bir programla karşılandı. Askeri geçit törenini
lemek için, yakıcı ve rutubetli sıcağın altında, kırk dakika süreyle ayakta
ıldı. Ayakta durmakta güçlük çekiyordu. Arkasında duran Kılıç Ali ile ya-
:ri Salih Bey: 'Bize yaslanın,' diye fısıldadılar. Bu öneriyi gururla reddet-
Yalnız, kıtaların pek ağır geçmemeleri için 'Hızlı yürüyüş!' emri verdi.
rkadan demiryolu şantiyeleriyle çevredeki görülecek yerleri de gezmek
:rekti. Ancak, gece hava biraz serinledikten sonra, limanda bir motorda
rkaç saat nefes alabildi. Ertesi günü dinlenmekle geçirdi. Alaturka plâk-
r çaldı, bunları aklı başka yerdeymiş gibi dalgın dalgın dinledi. Arada sı-
da, melânkolik bir sesle, şarkılardan birkaç dize mırıldanıyordu. Üçüncü

gün, bu sefer de Tarsus'ta, uzun bir geçit töreninde ayakta durdu. Adana'nın Fransız işgalinden kurtuluşunu kutlamak için oraya gitti. Geceleyin trenle Ankara'ya dönecekti. Sıcaktan kurtulmak için trenin bir an önce kalkmasını istiyor, ama törenlerin ve vedalaşmaların bir türlü sonu gelmiyordu. En sonunda içinden bir oh çekebildi, tek başına bir sepet dolusu portakal yedi ve yatağına uzanarak ateşli bir uykuya daldı.

Ankara'nın kuru sıcağında iki gün geçirdikten sonra İstanbul'a gitti. Haydarpaşa'da her zaman, trenden iskeledeki motora kadar, yere serilen kırmızı yol halısı üzerinden yürüyerek giderdi. O sabah yürümekte zorluk çekeceği biliniyordu. Onun için, yol kısalsın diye, kompartımanını trenin başına takmışlardı. Ancak, kimsenin yardımını istemedi ve kendisini neşeli göstermeye çalışarak, motorun başında durup bavulların taşınmasına baktı. Ama, halk, kendisinin saklamak istediği gerçek durumu, kaygı içerisinde, açıkça görmüştü.

O günü, Florya'nın nisbî serinliği içinde geçirdi. Gece, saraya dönerken kalbinde birdenbire bir sancı duydu. Arabayı durdurdular. Salih Bozok ona bir kalp ilâcı verdi.[1] Dolmabahçe'ye geldikleri vakit doktor, bunun bilindiği gibi bir kalp krizi değil, fakat karaciğer hastalığının bir belirtisi olduğunu açıkladı.

Atatürk, artık hastalığının siroz olduğunu biliyordu. Fransızca bir tıp sözlüğünde bu hastalık üzerine bir yazı okumuş ve arkasından, 'Demek ki artık günlerim sayılı,' demişti. Yalova'daki doktor, kendisini bir daha muayene etti ve hastalığın ikinci dönemine girmiş olduğunu gördü. Başta genişlemiş olan karaciğer, bu dönemde büzülmeye başlardı. Atatürk'ün kilo alması, karnında su ve gaz birikmesinden ileri geliyordu. Bu da hastalığa bağlı bir su toplama haliydi. Hemen hemen hiç kımıldamadan yatakta uzanıp yatması gerekiyordu. Atatürk'e bildirmeden Fissinger'i Paris'ten bir daha getirttiler. O da aynı teşhisi tekrarladı. Hastanın durumunu beklediğinden de kötü bulmuştu. Atatürk, çok erken kalkmış, Mersin yolculuğu da dinlenme döneminin olumlu etkisini sıfıra indirmişti.

Ancak yolculuk, Tevfik Rüştü'nün, Fransızların Hatay'a karışmalarına karşı giriştiği kuvvetli protestolarla aynı zamana rastlamış ve kendi sağlığı bakımından yarattığı ölüm tehlikesine karşın Atatürk'e, umduğu siyasî sonucu sağlamıştı. Boğazlar konusunda kullandığı buna benzer bir taktik Cenevre'de nasıl aynı havayı yaratmışsa, bu gezi de Paris'te, Atatürk'ün Avrupa diktatörleri biçiminde bir **anschluss'a** hazırlandığı kanısını

1 Salih Bozok, Atatürk'süz yaşamaya dayanamayacağı için, onun öldüğü gün kalbine bir kurşun sıkarak intihara teşebbüs etmiştir.

oğurmuştu. Devletlerarası durum üzerindeki teşhisi doğru çıkmıştı. Avru-a'da Hitler'le başları zaten dertte olan Fransızların, Suriye devletinin bir arçacığıyla uğraşacak halleri yoktu. Suriye de, nasıl olsa ergeç tümüyle llerinden gidecekti. Üstelik şimdi dost Türkiye ile bozuşmanın sırası da eğildi. Çünkü isterse, boğazları kapatır, ilerideki savaşta Fransa'nın muh-emel müttefiki olan Sovyet Rusya'ya giden yolları kesebilirdi.

Bu yüzden, Fransız Hükümeti Paris'teki Türk Büyükelçisiyle görüşme-ere girişti. Bu görüşmeler sonunda, seçimler sırasında, düzeni sağlamak üzere bir Türk askeri misyonunun Hatay'a girmesi konusunda anlaşmaya arıldı. Temmuz başlarında iki devlet arasında bir dostluk anlaşması imza-ndı. Buna göre Hatay'da düzen, Türk ve Fransız Birlikleri tarafından ağlanacaktı. Bu da, Hatay'ın, özerkliğinin ortaklaşa garanti altına alınma-şekliyle, Fransızlarla Türklerin denetimine girmesi demekti.

Atatürk, hasta yatağında sabırsızlanarak, Ankara'da Tevfik Rüştü'ye lefonla haber yolladı ve anlaşmanın hemen uygulanmasını istedi. İlk ürk Birliği, en geç ertesi çarşamba günü Hatay'a girmiş olmalıydı. Tev-k Rüştü bu sabırsızlığın nedenini anlıyordu: Atatürk, daha başka gecikme-r olmasından ve Hatay'ın Millî Misak sınırları içine girdiğini göremeden özlerini kapamaktan korkuyordu. Ancak, günlerden cumartesiydi ve Ha-y'daki devir işinin nasıl olacağı üzerindeki ayrıntılar henüz kararlaşma-ıştı. Tevfik Rüştü, Mösyö Ponsot'ya işin çok acele olduğunu anlattı. Ata-rk'e büyük bir saygı besleyen Ponsot, durumu çok iyi anlıyordu. Ancak, ylediği gibi Paris'in de anlaşmayı onaylaması gerekliydi. Oysa, hafta so-unda **Quai d'Orsay**'de, kimseyi bulmaya olanak yoktu. Yine de, elinden eleni yapmaya söz verdi.

Tevfik Rüştü, Dışişlerinde memur olan Zorlu adındaki damadının da rdımıyla, antlaşmaya ek bir sözleşme tasarısını makinede kendi eliyle zıp, imza için Paris'e gönderdi. Türk Büyükelçisi, Fransız Dışişleri Baka-nı tatilini geçirdiği yerde arayıp buldu. Bir pazar günü bu çeşit bir işlem pıldığı görülmüş şey değildi. Bu yüzden bir sürü yetkili memurun istira-tı bozulacaktı. Ama, Bakan, Atatürk'ün durumu kendisine anlatılınca, lkıp Paris'e gelecek ve akşamüstü, antlaşma resmen imza edilecekti. ırk ordusu, kararlaştırıldığı gün Hatay'a girdi. Bir ay sonra yayınlanan çmen kütükleri, Hatay'da, Türklerin çoğunlukta olduğunu gösteriyordu. ırkler seçilen Meclis'te kırk üyelikten yirmi ikisini kazandılar. Hatay, ndan bir yıl sonra bu Meclis'in kararıyla Türkiye Cumhuriyetine katıla-ktı. Atatürk, ülkesine karşı son görevini de başarmıştı.

Atatürk, bir yıl önce, bir açık deniz yatı ısmarlamıştı. **Savarona** adın-

daki bu yat, başta, Amerikalı bir milyoner kadın için yapılmış; sonra Hitler satın almaya kalkmış, fakat Türklerin kendinden önce yatı istemiş olduklarını öğrenince talebini geri almıştı. Yatın, İstanbul'a gelişi, Atatürk'ün son hasta oluşuna rastladı. Acı acı gülerek, 'Bu yatı, bir çocuğun oyuncağını beklemesi gibi beklemiştim. Meğer bana bir hastane olacakmış,' dedi. İstanbul'un bunaltıcı sıcağında, kendisini saraydan, hiç olmazsa deniz rüzgârını alan yata götürdüler. **Savarona,** gerçekten onun hastane gemisi oldu.

Fissinger, artık hemen hemen hiç yanından ayrılmıyordu. Atatürk, doktorların günlük konsültasyonlarını bir savaş konferansına benzetiyordu. Bu savaşın konusu, artık kendi canıydı. Kendi de komutan değil, başkalarının emrinde herhangi bir er durumundaydı. İnönü'nün de hasta olduğunu, bu yüzden İstanbul'a gelemediğini duymuştu. Fissinger'den Ankara'ya gidip kendisini muayene etmesini istedi. Atatürk'ü uzun süre yalnız bırakmaktan korkan Fissinger, yirmi dört saat içinde Ankara'ya gidip geldi. Dönüşünde, İnönü'nün şekerden rahatsız olduğunu, ama ameliyat olmasını uygun görmediğini kendisine söylediğini bildirdi. En sonunda Fissinger de Paris'e dönmek zorunda kaldı. Atatürk kalması için ısrar ediyordu. Fissinger onun yaverlerinden birine: 'Bir gün daha kalacak olsam, ben onun dediğini yapmaya başlayacağım. Öylesine güçlü bir iradesi var,' dedi.

Atatürk, şezlongunda bir hastanın tekdüze yaşayışını sürdürmeye başladı. Sabahları kamarasından plâk sesi duyulunca, uyanmış olduğu anlaşılıyordu. Bunun üzerine, küçük Ülkü yanına gidiyor, oyunları ve gevezeliğiyle onu hemen hemen bütün gün eğlendiriyordu. Genellikle, güverteye üzerinde geceliğiyle çıkıyor, burada Kılıç Ali, eski muhafız kıtası komutanı İsmail Hakkı ve yaverlerinden birkaçıyla oturuyor, Âfet Hanım'la Sabiha Gökçen de, çoğu kez orada bulunuyorlardı. Ama resmî bir misafir gelecekse, Atatürk özenle giyiniyor, başına beyaz gemici kasketini, sırtına lâcivert ceketini geçiriyor, bazen yakasına bir çiçek iliştiriyordu. Devlet işlerinde konuşulurken, Ülkü'yü de dizlerine oturtur, şefkatle okşardı.

Kendisini ziyaret eden ünlü kişiler arasında, Romanya Kralı Carol da vardı. Ancak, bu ziyaret pek başarılı geçmedi. Kral, Atatürk'e 'Südetler sorunu bugün Avrupa'nın en önemli davalarından biridir,' demişti. 'Başkan Beneş, bu konuda inat ederek güçlük çıkarıyor. Bunun sonucunda Avrupa'da savaş patlayabilir.' Atatürk, şezlongunda dikildi ve gözlerinde eskisi gibi bir parlamayla, Tevfik Rüştü'ye dönerek: 'Majestelerine sorunuz,' dedi. 'Yurdunun bağımsızlığından birinci derecede sorumlu olan bir Cumhurbaşkanından ne gibi bir tutum bekleyebilirler?' Kralın rengi uçtu, daha

ehlikesiz bir konuya atlayarak Romanya'nın Balkan Paktı içindeki yerinden söz etmeye başladı.

Şimdi artık Atatürk'e, kamara ve salonlarının tavanları basık olan **Savarona,** dayanılmayacak kadar sıcak gelmeye başlamıştı. Kamarasını serinletmek için, çevresine buz kalıpları yerleştirildi. Ancak, Atatürk, sancı ve ateş içinde yanıyordu: 'Barsaklarım su içinde yüzüyor. Böyle bir adam nasıl yaşayabilir?'

Bir iki kez, serin hava almak isteyerek, Marmara'ya kadar uzanıp döndü. Bir gün, motorla son olarak, Florya'ya gitti. Plâjda, onu böyle her zamanki gibi iyi giyinmiş, başında o kendisine çok yakışan beyaz kasketiyle görenler, Ata'yı deli gibi çoşarak alkışlamaya başladılar. Yerinden güçlükle kalktı, motorun burnuna doğru yürüdü, eliyle halkı selâmladı. Canı **Savarona'**ya dönmek istemiyordu. Motorla, Boğaziçi'nde bir gezinti yaptı. Kıyıdaki, yalılardaki insanlar, onu alkışlıyorlardı.

Yata dönünce ateşi yükseldi. Ateş birkaç gün sürdü. Bir gece karnındaki suyun verdiği ıstıraptan ve ateşten üzerine sıkıntı basarak, 'Boğuluyorum!' diye bağırmaya başladı. Sendeleyerek kendini güverteye attı; şezlonga yığıldı. Arkadaşları bu sıcak, nemli havada durmaması, içeri girmesi için yalvardılar. Ama, o, artık her şeye razı olmuş gibi: 'Varsın ne olacaksa olsun,'dedi. Kamarasına, güçlükle yürüyerek, döndü. Orada kendini bir koltuğa bıraktı. Kılıç Ali'ye: 'Annene telefon et de sor,' dedi. 'Bu sancı ile ateşe iyi gelecek bir ev ilâcı biliyordur belki...' Kılıç Ali'nin telefonu üzerine annesi, yıllardan beri bir köşede hazine gibi sakladığı, bir şişe gül sirkesi gönderdi. Sirkeye bezler batırıp, Atatürk'ün alnına, bileklerine koydular. Bu ona biraz iyi geldi.

Ateşi yükseldiği zaman, belki daha serin olur düşüncesiyle, kendini saraya götürmeye karar vermişlerdi. Bu taşıma, gece yarısı rıhtımdaki ışıklar kimse görmesin diye söndürülerek yapıldı. Doktor, yürümesinde sakınca gördüğü için, kıyıya sedye ile çıkarılmasını söylemişti. Atatürk, bunu öfkeyle reddetti. Bunun yerine bir koltuk getirdiler. Karaya, oradan da sarayın asansörüne bu koltukta götürüldü. Birinci kata geldikleri vakit, yardımcılarını iki yana itti. İtirazlarına rağmen, yatak odasına yürüyerek gitti.

Bu yüksek tavanlı bir odaydı. Ceviz ağacından oymalı bir karyola ve Fransız stilinde eşyalarla döşenmişti. Üç penceresi vardı. Pencereler, ince işlemeli kumaş perdelerle örtülmüştü. Yerin döşemesi parkeydi, tavanda kristal bir avize odayı aydınlatıyordu. Atatürk, cibinlikli yatağa yatınca rahat bir nefes aldı ve, 'Aman ne güzel,' dedi. 'Bu oda gerçekten yattan daha serinmiş.' Ancak, sarayın odaları da, yat kadar sıcaktı; her gün itfaiye-

ha serinmiş.' Ancak, sarayın odaları da, yat kadar sıcaktı; her gün itfaiyeler gelip odasının dış duvarlarını suluyorlardı. Atatürk, çoğu kez içini çekerek, duvarda asılı bir dağ resmine bakıyordu. Tabloda, ön planda çiçek açmış meyve ağaçları, arkada da yeşil bir orman görünüyordu. Suyun ve gazın basıncıyla acıları, dayanılamayacak kadar çoğalmıştı. Karnı boyuna şişiyor, yatmakta zorluk çekiyor, güçlükle nefes alıyordu. Yüzü kireç gibi beyazlaşmış, gözleri büyümüştü sanki. Doktorlardan suyu almalarını rica etti. Ama, onlar, bu işlemi, elden geldiği kadar ertelemek istiyorlardı.

Atatürk, ameliyatın tehlikeli olduğunu anladığı için, vasiyetini yazdırmak üzere sekreteri Hasan Rıza'yı çağırttı. İlk önce dünya durumundan söz ettiler. Atatürk, Hasan Rıza'nın kendisine özetini okuduğu haberleri, ilgi ile dinledi. Bunlar, düşüncesinin doğru olduğunu ortaya koyuyordu. Savaş bu yıl olmayacaktı. Ne Almanlar, ne de İtalyanlar henüz hazırdılar. Savaş ya 1939'da ya da 1940'da patlak verecekti. Atatürk, arkadan, biraz heyecanlanmış görünerek Hasan Rıza'ya elini uzattı ve yatağın içine bağdaş kurarak oturdu. Yüksek pencerelerden Boğazın Anadolu kıyısına doğru bakarak, ona nesi varsa bir listesini çıkarmasını söyledi. Makinede bir vasiyetname taslağı hazırlandı. Atatürk bunu, kendi el yazısıyla, ayrıntılar ve cümleler üzerinde ufak tefek değişiklikler yaparak kopya etti.

Bir noter çağırdılar. Atatürk yatağından kalktı, sakalını tıraş ettirdi, geceliğini çıkarıp ipekli bir pijama ve kırmızı işlemeli bir robdöşambr giydi. Boynuna kırmızı bir ipek eşarp sardı. Boğaza bakan pencerenin önüne oturdular. Kahvelerini içerlerken, noterlerin görevlerini düzenleyen yeni kanunu tartıştılar. Sonra Atatürk vasiyetnamesini uzattı. 5 Eylül 1938 günü yazılmış ve imzalanmış olan bu vasiyetnamenin koşullarına göre Çankaya ve içindekiler de dahil olmak üzere, bütün taşınmaz mallarını Cumhuriyet Halk Partisine bırakıyordu, bunları şimdiye kadar olduğu gibi İş Bankası yönetecekti. Gelirleri, belirtilen şekilde kızkardeşi Makbule ile beş manevi kızına ödenecekti. Sabiha Gökçen'e ayrıca, bir ev alabilmesine yetecek kadar para bırakmıştı. Bayan Makbule Atadan, ömrünün sonuna kadar Çankaya'daki evinde kalabilecekti. İsmet İnönü'nün oğullarının yüksek öğrenimleri için belli bir para ayrılacaktı.[2] Gelirin arta kalanı, Türk Dil Kurumu ile Tarih Kurumu arasında eşit olarak paylaşılacaktı.

Fissinger, Fransa'dan yine geldi ve Atatürk'ü dikkatle muayene etti. Oturmakta bile güçlük çekiyordu. Karnından bir miktar su almanın

2 İnönü'nün kendi ailesine bakacak ve çocuklarını okutacak kadar parası vardı. Ama, Atatürk bu arada onu, olduğundan daha çok hasta sanıyor ve erken ölecek olursa diye şimdiden önlem almak istiyordu.

zamanı gelmişti. Atatürk, su alındıktan sonra Kılıç Ali'ye yavaş sesle: 'Çıkardıkları suyu gördün mü?' dedi. 'Bir insan böyle bir yükün altında nasıl durur?' Kılıç Ali'ye, sanki birdenbire inceliverıniş, yatağın içinde saatten saate eriyormuş gibi geldi. Çok halsizdi, ama yine gelen evrakı imzalıyor, gazeteleri okuyor ya da Âfet Hanım'a okutuyor, radyo ve gramofon dinliyordu.

Bir yandan doktorların ziyaretleri önlemesi, bir yandan da çevresindekilerin kuşkulandıkları kimseleri içeri bırakmamaları yüzünden, Atatürk az kişiyle görüşüyordu. Ali Fuat Paşa, birkaç başarısız denemeden sonra, en sonunda yanına girebildi. Atatürk, karnının şişliğini göstermemek için, yatak örtüsünü yukarı çekti. Güçlükle soluk aldığından yakınıyordu. Sonra kaşlarını çatıp, çelik mavisi gözlerini Ali Fuat'a dikerek derin bir nefes aldı ve uzun uzun gelecekten söz etmeye başladı. Bugün ortada, Mütareke'de birlikte karşılaşmış olduklarından daha nazik bir durum vardı. Bir çift maceracı, zora dayanarak dünyaya el atmak, hâkim olmak yolunda yürüyorlardı. Onlara kafa tutacak güçte başka devlet adamı da yoktu. Sovyet Rusya iki tarafın da yanlışlarından yararlanmayı bilecek; dünyanın dengesi baştan başa değişecekti.

'Bu devre esnasında doğru hareket etmesini bilmeyip en küçük bir yanlış yapmamız halinde, başımıza Mütareke senelerinden daha çok felâketler gelmesi mümkündür. Bu ikinci umumi harp, beni yataktan kımıldatamayacak halde yakalayacak olursa ülkenin hali ne olacaktır? Ben devlet işlerine mutlaka müdahale edecek bir duruma gelmeliyim,' dedi. Sonra hastalığından söz etti. Ali Fuat Paşa ona cesaret vermeye çalıştı. Ancak Atatürk: 'Fuat,' dedi. 'Beni boş yere avutmaya uğraşma, gerçekleri olduğu gibi görmek gerekir.' Birbirinden ayrılırken öpüştüler. Ali Fuat bundan sonra da Atatürk'ü görmek istediyse de, bir daha yanına sokulmadı.

Cumhuriyetin on beşinci yıldönümü, 29 Ekim 1938, yaklaşmaktaydı. Atatürk, birkaç hafta önce, Kılıç Ali ile Salih Bozok'u çağırttı. Başucundaki masanın üzerindeki sargılarla uzun yün çorapları göstererek, 'Ankara'ya giderken bunlardan hangisini giyeyim?' diye sordu. Salih Bozok, gönlü olsun diye, 'Paşam,'dedi. 'Bende varis çorapları var, onlar bacaklarınızı daha iyi tutar.' Evden çorapları getirdiler. Atatürk: 'Bunları bacağıma geçirir, boynuma da bir atkı atarım,' dedi. 'Gazi İstasyonu'nda trenden iner, doğru Çankaya'ya gideriz. Bunu hemen yapmalıyız.'

Ancak, suyun alınmasından birkaç gün sonra komaya girdi. Koma kırk sekiz saat sürmüştü. Doktorlar, Atatürk'ü daha dar bir karyolaya yatırdılar. Arada bir açtığı gözleri donuk ve cansızdı. Durup durup: 'Ah, yok

efendim, yok yok..' diye mırıldanıyordu. Herkes artık umut kalmadığını sanıyordu. Ama, yine kendine geldi. Ankara'dan çağrılan Celâl Bayar'ı başucunda buldu. Sordu: 'Bana ne oldu? Bana bir şey oldu!..'

Celâl Bayar: 'Derin bir uyku uyudunuz,' dedi. 'Her zamankinden biraz daha uzun..' Gerçeği anlamasın diye küçük Ülkü'ye on iki saat uyuduğunu söylemesini tembih etmişlerdi. Ama o, bunun yerine, 'Çok uzun uyudunuz,' dedi. Her zamanki gibi, gerçeği yine ondan öğrenmişti. Yatağını niye değiştirdiklerini sordu. 'Bu yatak daha temiz de ondan,' dediler. 'Anlaşıldı,' dedi. 'Çok sormasam daha iyi olacak.' Yine Ankara'ya gitmekten söz etti. Meclis'te okuyacağı konuşmayı hazırlaması gerekiyordu. Vekiller notlarını versinler, Bayar da nutkun taslağını hazırlasındı, sonra o Ankara'da kendi üslûbuna göre yazardı. Kendini fazla yorgun hissedecek olursa, biraz kısaltabilirdi. Kutlama törenleri için, hipodroma, onu tribüne çıkaracak bir asansör konuldu. Meclis'te de özel bir kürsü hazırlandı, buraya yaslanırken yarı oturmuş olacak, ama dışardan bakanlara ayakta duruyormuş gibi görünecekti.

Ancak doktorlar, yolculuğun sözkonusu olamayacağını söylüyorlardı. Trenin sarsıntısı bile tehlike yaratabilirdi. Atatürk söz dinlemiyor, ısrar ediyordu: 'Ankara'ya gidelim. Başıma ne gelecekse, orada gelsin.' Ama, sonuna kadar gerçekçiliği elden bırakmayarak, kararlarına boyun eğdi. 'Pekâlâ,' dedi. 'Oraya gitmenin bir anlamı yok.' Hiç olmazsa trenden otomobile ve otomobilden Meclis'e yürüyerek gidebilecek halde olmalıydı. Oysa artık bunu bile yapamayacak kadar güçsüz olduğunu biliyordu.

Söylevi, Meclis'te Celâl Bayar okuyacaktı. Atatürk, Başbakanı robdöşambrla kabul etti ve söylevi baştan aşağı dinlemek istedi. Zihni, her zamanki kadar uyanıktı ve politika ile uğraşmak onu yoracak yerde, yeniden hayat veriyor gibiydi. Bayar'a bazı paragrafları baştan okuttu, yanlışları düzeltti, onunla birlikte başını ve sonunu yeniden yazdı. Sonra şu sözleri ekledi: 'Büyük Meclis'e girişeceği bütün işlerde başarılar dilerim.' Topluma söylediği son sözler bunlar olacaktı.

Cumhuriyetin on beşinci yıldönümü günü geldi. Kuleli Askeri Lisesi'nden bir grup öğrenci, vapurla Dolmabahçe Sarayının önünden geçiyorlardı. Hep bir ağızdan, 'Atamızı görmek istiyoruz!' diye bağırmaya başladılar. Atatürk, seslerini duyunca, yanındakilerin kendisini tutmak için uğraşmalarına rağmen, pencereye gitmekte ısrar etti. Bir iskemleye oturttular. Dışarıya, öğrencilere baktı. Gençler onu görünce, sevinçle haykırmaya başladılar. Bazıları üniformalarıyla suya atlayıp onu daha yakından görmek için Saraya doğru yüzdüler. O gece bütün şehir ışıklarla donatıldı. Ce-

lâl Bayar, Ankara'dan dönerek geçit törenini ve halkın bunu nasıl çoşkunlukla izlediğini ayrıntılarıyla anlattı.

Şimdi artık karara bağlaması gereken bir tek sorun kalmıştı. Cumhurbaşkanlığına kimin geçeceği sorunu. Atatürk, kendinden sonra İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasını istiyordu. Bunun için Ankara'ya birini göndererek İnönü'yü yanına çağırtmıştı. Yola çıkamayacak kadar hasta olduğunu söylediler. Bununla birlikte, kendi çevresindeki İsmet Paşa düşmanlarının onu yanına yaklaştırmadıklarından da şüpheleniyordu. Bir ara İnönü'nün öldüğünden ve ölümünü ondan sakladıklarından bile kuşkulandı. Bu yüzden, dişçisi Doktor Sami Günzberg'i gizli olarak Ankara'ya göndererek durum üzerine kendisine bilgi vermesini istedi.

Gerçekten de, çeşitli söylentilerin dolaştığı Ankara'da Celâl Bayar'la arkadaşlarının, Atatürk'ün ölümünden sonra, iktidarı ele geçirmeye hazırlandıklarına inananlar yok değildi. Böylece birtakım sorumlu kimseler, İnönü'ye, eğer öldürülmek istemiyorsa, İstanbul'a gitmemesi yolunda ısrarlı öğütler vermişlerdi. Sonradan bütün bu dedikoduların, hiçbir temele dayanmadığı ortaya çıktı. Bayar, belki Atatürk'ten boşalacak yere geçmeyi umuyordu; ama kamuoyunun, İnönü lehine ağır bastığını anlamıştı. Akla gelebilecek bir aday olan Mareşal Fevzi Çakmak da bu isteğinden vazgeçti. Fethi Okyar, İnönü'nün seçilmesini Bayar'la görüşüp kesinleştirmek için, İstanbul'a gitti. Artık sonun çok yakın olduğu anlaşılınca, İsmet İnönü ile Mareşal Fevzi Çakmak, Ankara'da bir kabine toplantısına çağrıldılar. Burada Atatürk'ün doktorlarından biri, Ata'nın sağlık durumu üzerine bilgi verdi. Cumhurbaşkanlığının devri işi de karara bağlandı.

6 Kasım'da Atatürk, yataktan son olarak kalktı. Âfet Hanım'la, yanında hizmet edenler onun ayağa kalkmasına yardım ettiler. Omuzları incelmiş, kemikleri fırlamıştı. Yalnız elleri o güzel biçimini kaybetmemişti. Hepsine teker teker elini uzattı, onlar da bunu bir daha yapamayacaklarını iyi bilerek, bu eli öptüler. Ertesi gün doktorlar, bir ponksiyon daha yaptılar ve yine çok miktarda su aldılar. Bundan sonra canı enginar istedi. İstanbul'da bu mevsimde enginar bulunmadığı için Hatay'dan ısmarladılar. Ancak enginar gelince Atatürk'e yemek kısmet olmadı. Aradan çok geçmeden, şiddetli bir nöbetten sonra, 'Allaha ısmarladık,' diye mırıldandı. Son komaya girdi. Görünüşe bakılırsa sakin ve rahattı.

Ertesi gün gece yarısına doğru, kriz en yüksek noktasına varmıştı. Artık son anlarını yaşadığı belli oluyordu. Doktorlardan biri ağlıyor, öteki ikisi ayaklarını ovuyorlardı. Hasan Rıza, Kılıç Ali ve İsmail Hakkı, asker gibi yatağın ayak ucunda hazır ol vaziyetinde duruyorlardı. Hasan Rıza, Kı-

lıç Ali'ye: 'Bak,' dedi, 'bir tarih parçası ölüyor.' Yüzünde hiç renk kalmamıştı. 10 Kasım 1938 sabahı, saat dokuzu biraz geçe, gözlerini açtı. Bu gözler, bir an için yine her zamanki mavi ışığıyla, kendini bilmeden, çevresindekilere doğru parıldadı, sonra kapandı. Başı yastığın üzerine düştü. Kemal Atatürk, ölmüştü.

İstanbul neye uğradığını anlamamış gibi acı bir sessizliğe gömülmüştü. Çocuklar başlarındaki fiyongları, kordelâları çıkardılar. Sokaklarda kadınlar ağlaşıyor, Ata'nın siyah tüllere bürünmüş resimleri önünde dua ediyorlardı. Naaşı tahnit edilerek, merasimle Dolmabahçe Sarayındaki muayede salonunun, avizeleri söndürülmüş yaldızlı kubbesi altına konuldu. Abanoz ağacından yapılmış tabutu, Türk bayrağına sarılmıştı. Tabutu, altı meşale aydınlatıyor, kara, deniz, hava kuvvetlerinden dört subay, yalınkılıç, katafalkın çevresinde nöbet tutuyorlardı. Üç gün, üç gece böyle kaldı. Bu süre içinde, yüz binlerce İstanbullu, bitip tükenmez bir insan seli halinde, önünde sessizce, saygı ile eğilerek geçiyor. Yavaş sesle, 'Atam Atam,' diyerek ölmüş Ataları için dualar mırıldanıyorlardı.

Son gece, sabaha kadar sokaklarda kaldılar. Uzun cenaze alayını görebilmek için kaldırımları doldurmuş, ağaç dallarına çıkmış, camilerin kubbelerine, minarelerine tırmanmışlardı. Kızkardeşinin ısrarıyla kılınan cenaze namazından sonra, tabut erlerin çektiği bir top arabasına yerleştirildi ve alay, Sarayın rıhtımından ağır ağır yola çıktı. Arkasında, kadife yastık üzerinde bir tek madalyalı, İstiklâl Madalyasını taşıyan bir subay yürüyordu. Alay, Chopin'in Ölüm Marşı'na ayak uydurarak Galata Köprüsünden geçti. Tabut önce bir muhribe, oradan da Sarayburnu açıklarında bekleyen **Yavuz**'a kondu. Başka milletlerin, kısa bir süre sonra birbirlerine karşı savaşa girişecek olan gemileri de, **Yavuz**'un yanında yer almışlardı. Bunların arasında, son padişahı sürgüne götürmüş olan **Malaya** da vardı. Toplar selâm atışlarını yaptıktan sonra, gemiler, **Yavuz**, boğazdan çıkıp yavaş yavaş Marmara'ya açılıncaya kadar ona eşlik ettiler, ordan ayrıldılar.

Atatürk, Ankara'da toprağa verilecekti. Tabut, o akşam, İzmit'te Cumhurbaşkanlığı beyaz treninde, Atatürk'ün özel kompartımanına yerleştirildi. Çevresinde yine altı meşale yanıyor, yalınkılıç dört subay nöbet tutuyorlardı. Işıksız tren, gecenin içinde ağır ağır yol alırken, yalnız O'nun kompartımanı, ışıklı bir dikdörtgen halinde Anadolu'nun sonsuz kırlarına doğru ilerliyordu. Yol üzerinde biriken binlerce köylü, treni bekliyor, Ata'larının son geçişini görmek istiyorlardı. Meşalelerini sallıyor ve ellerindeki azıcık petrolü yere dökerek tutuşturuyorlardı; toprağından yeni bir Türk Milleti yaratmış olduğu Anavatan'a dönüş yolunu ışıklandırmak için.

SONSÖZ

KEMAL ATATÜRK, yeni bir Türkiye yaratmıştı. Onu tecrübeli bir şefin, verimli bir yönetimin ve sırası gelince daha liberal bir şekilde gelişebilecek esnek bir parlamenter sistemin ellerine bıraktı.[1] Ülkesini Ortaçağ'dan çağımızın eşiğine, hattâ bundan bir adım ileriye getirmişti. Gerideki boşlukları doldurup ülkeyi yeni alanlarda daha ileriye götürmek, ondan sonra yerine geçeceklere düşen bir görevdi.

İlerleme hızlı olmuştu; belki de bazıları için fazla hızlı, Atatürk, yarım kuşaklık bir süre içinde yeni bir Türk toplumu yaratmak istemişti. Yüzyılların dinî geleneklerini birdenbire söküp atmış, ama bunların yerine yeni bir laik kültür geliştirmeye vakit bulamamıştı. Bu hal, Türk halkından bir kısmının kafasında ve yaşayışında birtakım sarsıntılar doğurdu. Öyle ki, Atatürk'ün ölümünden yirmi yıl sonra, yerine geçenlerden biri, uyuklayan dini güçleri, siyasi amaçlar uğruna yeniden canlandırıp sömürerek, Atatürk Devrimini tehlikeye düşürebilecekti.[2]

Sosyal bakımdan Türkiye'nin, Atatürk'ün kazandırdığı birliği sağlamlaştırması için, okumamış köylüsüyle okumuş burjuvazisi arasındaki gediği kapatması gerekiyordu. Şimdilik, Türk devriminden asıl yararlanan bu şehirli sınıftı. Atatürk'ün, merkeziyetçi bir hükümete yardımcı ve yönetici olarak yetiştirdiği bu Batılılaşmış seçkinlerin, bütün iyi şeylerden henüz tüm payını almamış olan köylü ile daha yakın ilişki kurması gerekmekteydi. Bu gedik, ancak eğitimin gelişmesi ve ekonomik sorunların etkili bir şekilde ele alınmasıyla kapatılabilirdi. Atatürk kuşağı bu sorunların yabancısıydı. Ölümünden yirmi beş yıl sonra, 1963'de ülkeyi bir bütün olarak

1 1950'deki serbest seçimler sonunda, muhalefetteki Demokrat Parti iktidara gelmiş, Bayar da Cumhurbaşkanı olmuştur.

2 Bu da Demokrat Parti'nin başkanı Adnan Menderes'ti. Kendisine Tanrı tarafından bir hak verilmiş gibi davranarak diktatörlüğe kayması, 27 Mayıs 1960 ihtilâline yol açtı; Menderes rejimi yıkıldı. Türkiye, kısa süren bir askeri yönetimden sonra, yeni bir Anayasa'ya kavuştu.

üretici bir ekonomik temele yerleştirmek için yeni bir millî savaş açılacaktı.

Ama bütün bunlar, herhangi bir yeni milletin çektiği büyüme sancılarından daha fazla bir şey değildir. Atatürk, kurtardığı Türkiye'ye sağlam temeller ve ilerideki gelişmesi için belirli bir amaç bırakmıştı. Ona yalnız sağlam kuruluşlar vermekle kalmadı; kökünü yurtseverlikten alan, kendi kendisine karşı güven duygusuyla beslenen ve yeni enerjiler için verimli ödüller vaat eden bir millî ülkü de sağladı. Sözleri ve davranışlarıyla, kahramanlara tapmaya alışmış bir milletin hayalini besleyecek özel bir efsane yarattı. Onlara Batı demokrasisinin değerlerine inanmayı öğretti; bu demokrasiye varmak için tutulan yol değişik bile olsa, ona karşı içten saygı duymalarını sağladı. Atatürk'ün bütün verdikleri, bugünün Türk'ünde canlı bir kuvvet olarak hâlâ yaşamaktadır.

Bunun mantıkî sonucu, Türkiye Cumhuriyetinin Batının güvenilir ve müttefiki olarak ortaya çıkması oldu. Asker Atatürk, zamanında başka hiç kimsenin başaramayacağı şekilde, Avrupa devletlerinin kendisine karşı planlarını altüst edip, tarihin yüzünü değiştirerek, ülkesini kurtarmıştı. Devlet adamı Atatürk, ülkesinin bu devletlerce eşit koşullarla kabul edilmesini ve Yakındoğu gibi sık sık değişikliğe uğrayan bir bölgede bir istikrar unsuru olarak kalmasını sağladı.

İşte, "Türklerin Atası" Mustafa Kemal'in gerçekleştirdiği büyük eser.

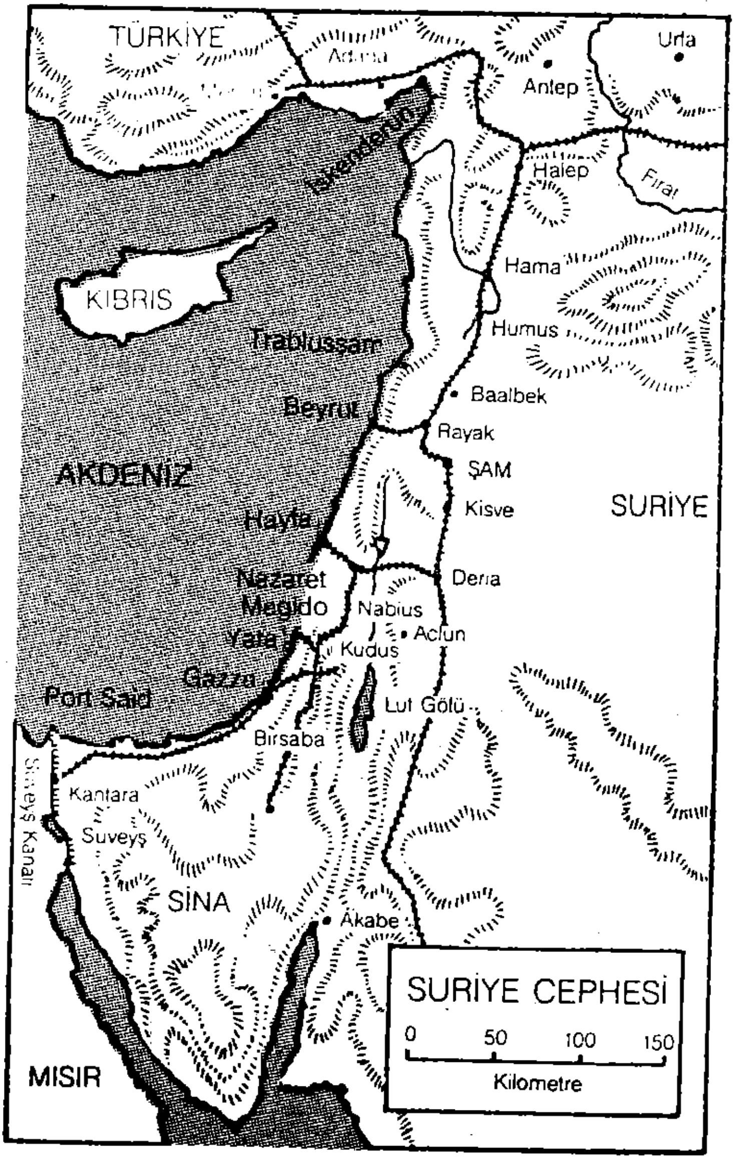
TÜRKİYE
Urfa
Antep
İskenderun
Halep
Fırat
KIBRIS
Hama
Humus
Trablussam
Baalbek
Beyrut
Rayak
AKDENİZ
ŞAM
Kisve
SURİYE
Hayfa
Dera
Nazaret
Megido
Nablus
Yafa
Aclun
Kudus
Gazza
Port Said
Lut Gölü
Birsaba
Süveyş Kanalı
Kantara
Suveyş
SİNA
Akabe
SURİYE CEPHESİ
0
50
100
150
Kilometre
MISIR

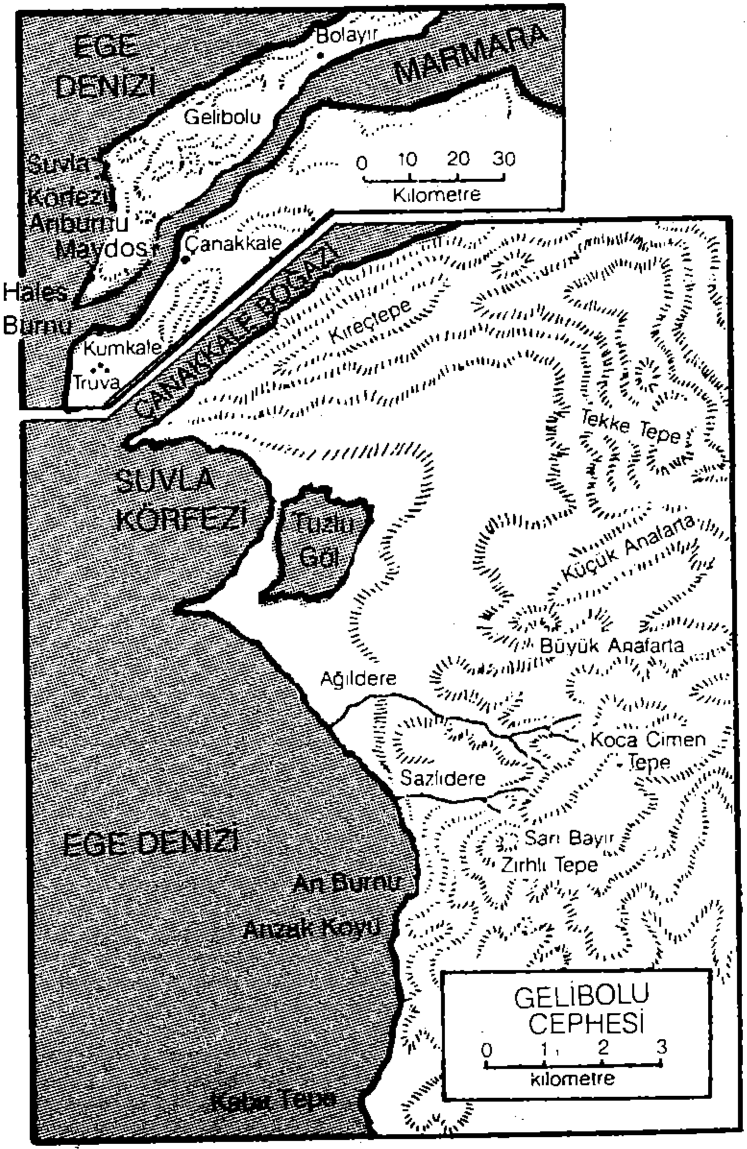

EGE DENİZİ
Bolayır
MARMARA
Gelibolu
Suvla Körfezi
Arıburnu
Maydos
Çanakkale
Hales Burnu
Kumkale
Truva
0 10 20 30
Kilometre
ÇANAKKALE BOĞAZI
Kireçtepe
Tekke Tepe
SUVLA KÖRFEZİ
Tuzlu Göl
Küçük Anafarta
Büyük Anafarta
Ağıldere
Koca Cimen Tepe
Sazlıdere
Sarı Bayır
Zırhlı Tepe
EGE DENİZİ
Arı Burnu
Anzak Koyu
Kabatepe
GELİBOLU CEPHESİ
0 1 2 3
kilometre

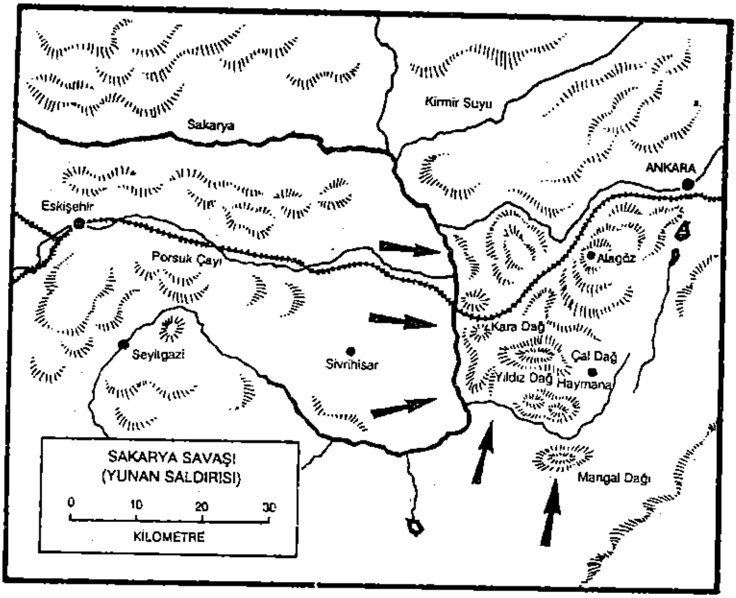
SAKARYA SAVAŞI
(YUNAN SALDIRISI)
0 10 20 30
KİLOMETRE
Sakarya
Kirmir Suyu
ANKARA
Eskişehir
Porsuk Çayı
Alagöz
Kara Dağ
Seyitgazi
Sivrihisar
Çal Dağ
Yıldız Dağ
Haymana
Mangal Dağı

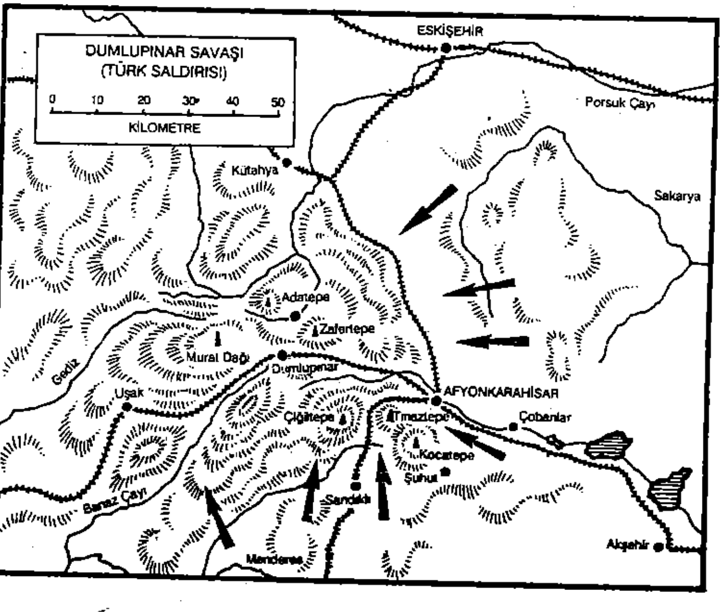
DUMLUPINAR SAVAŞI
(TÜRK SALDIRISI)
0 10 20 30 40 50
KİLOMETRE
ESKİŞEHİR
Porsuk Çayı
Kütahya
Sakarya
Adatepe
Zafertepe
Murat Dağı
Dumlupınar
Gediz
AFYONKARAHİSAR
Uşak
Çiğiltepe
Tınaztepe
Çobanlar
Kocatepe
Şuhut
Banaz Çayı
Sandıklı
Akşehir
Menderes

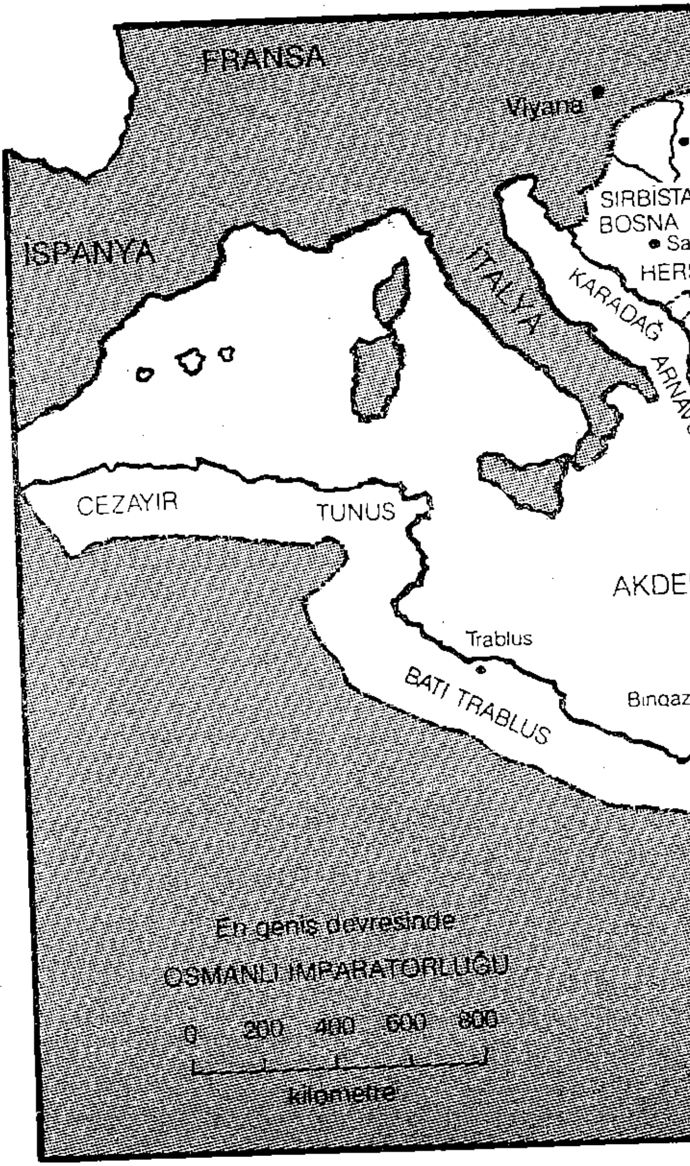

FRANSA
Viyana
İSPANYA
İTALYA
SIRBİSTA
BOSNA
Sa
HER
KARADAĞ
ARNA
CEZAYIR
TUNUS
AKDE
Trablus
BATI TRABLUS
Bıngaz
En geniş devresinde
OSMANLI İMPARATORLUĞU
0 200 400 600 800
kilometre

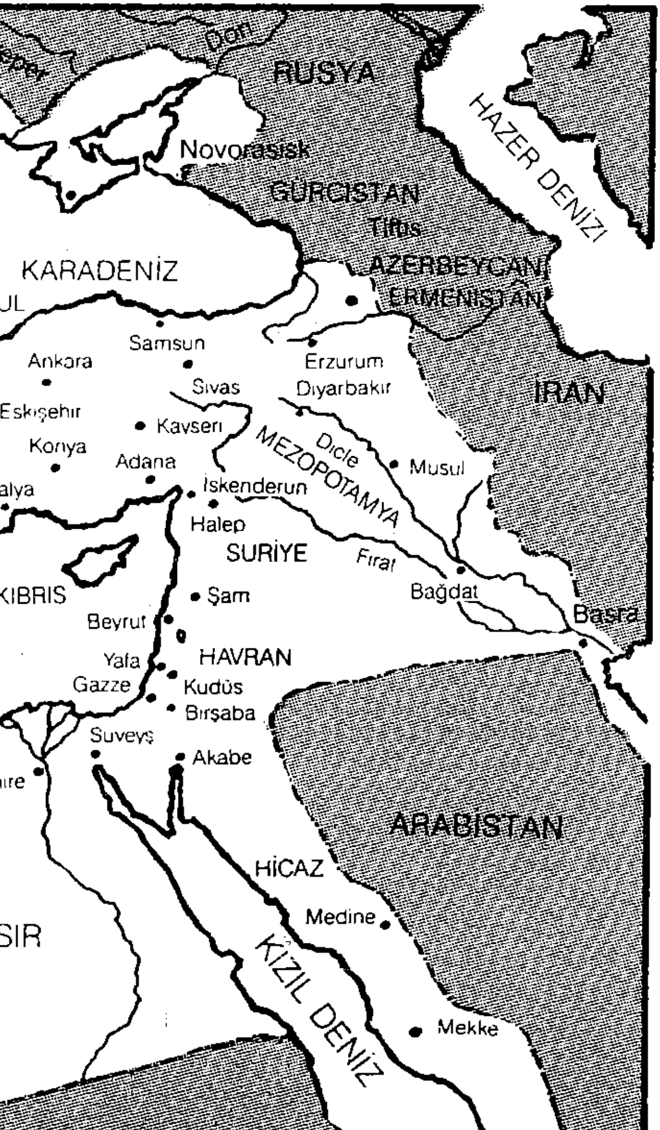

Don
RUSYA
HAZER DENİZİ
Novorasisk
GÜRCİSTAN
Tiflis
KARADENİZ
AZERBEYCAN
ERMENİSTAN
Samsun
Ankara
Erzurum
Sıvas
Diyarbakır
IRAN
Eskişehir
Kayseri
Dicle
Konya
MEZOPOTAMYA
Musul
Adana
İskenderun
Halep
SURİYE
Fırat
KIBRIS
Şam
Bağdat
Beyrut
Basra
Yafa
HAVRAN
Gazze
Kudüs
Birşaba
Suveyş
Akabe
ARABİSTAN
HİCAZ
Medine
KIZIL DENİZ
Mekke

1920 SEVRES ANTLAŞMASI'NA GÖRE OSMANLI İMPARATORLUĞU
VE 1923 LAUSANNE BARIŞI'NDAN SONRA TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ÖLÇEK 1: 10.000.000

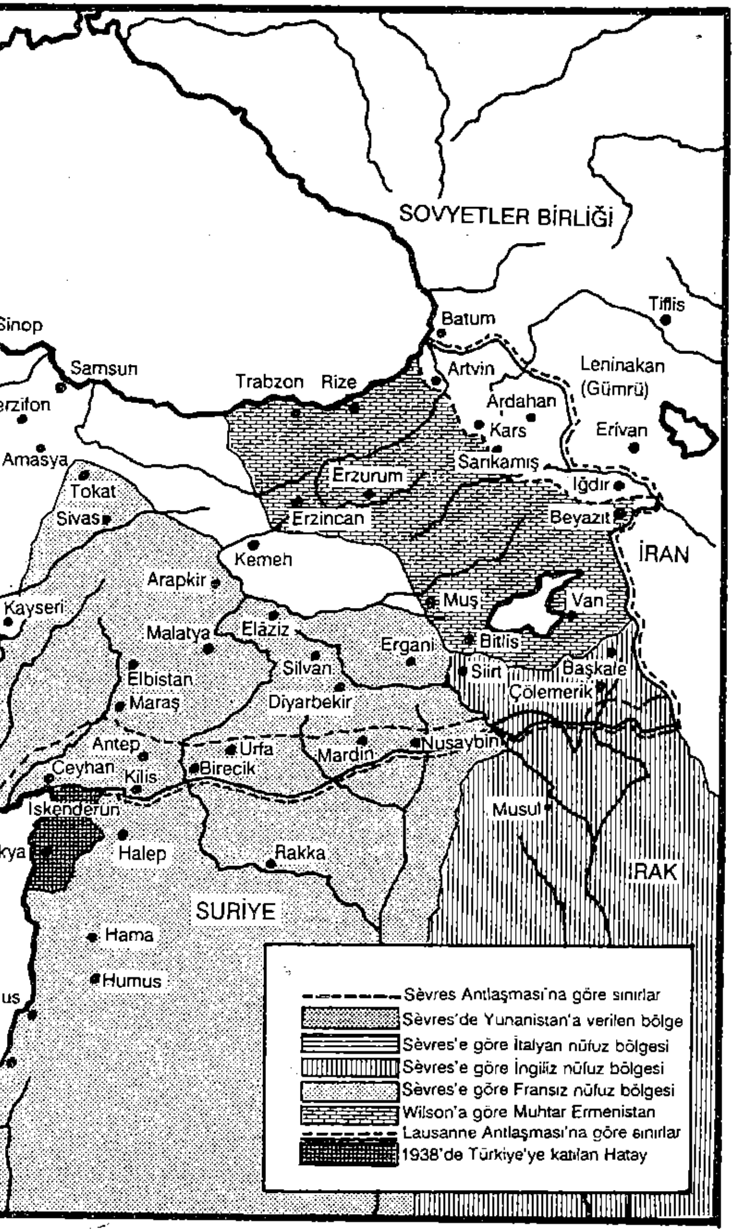

SOVYETLER BİRLİĞİ
Sinop
Samsun
Trabzon
Rize
Batum
Artvin
Ardahan
Kars
Sarıkamış
Tiflis
Leninakan
(Gümrü)
Erivan
Iğdır
Beyazıt
İRAN
Amasya
Tokat
Sivas
Erzurum
Erzincan
Kemeh
Arapkir
Kayseri
Malatya
Elâziz
Muş
Van
Bitlis
Ergani
Silvan
Siirt
Başkale
Çölemerik
Elbistan
Maraş
Diyarbekir
Antep
Urfa
Mardin
Nusaybin
Ceyhan
Kilis
Birecik
İskenderun
Musul
Halep
Rakka
İRAK
SURİYE
Hama
Humus
Sèvres Antlaşması'na göre sınırlar
Sèvres'de Yunanistan'a verilen bölge
Sèvres'e göre İtalyan nüfuz bölgesi
Sèvres'e göre İngiliz nüfuz bölgesi
Sèvres'e göre Fransız nüfuz bölgesi
Wilson'a göre Muhtar Ermenistan
Lausanne Antlaşması'na göre sınırlar
1938'de Türkiye'ye katılan Hatay

KAYNAKÇA

Yayınlanmamış Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Arşivleri, Çankaya, Ankara.

İnkilâp Tarihi Belgeleri, Ankara Üniversitesi.

National Archives (Millî Arşivler), Washington.

Louis E. Browne'un Belgeleri, Stanford Üniversitesi, Kaliforniya.

Amiral Bristol'un Belgeleri, Kongre Kitaplığı, Washington.

Büyükelçi Joseph E. Grew'un Belgeleri, Harvard Üniversitesi.

Sir Horace Rumbold'un Belgeleri, Özel.

Amiral Sir Bertram Thesiger: **Naval Memoirs**, 1875-94, Özel.

Frederick P. Latimer, **The Political Philosophy of Mustapha Kemal Atatürk (Mustafa Kemal Atatürk'ün Siyasî Felsefesi)**, Doktora Tezi, (Princeton 1960).

Waler F. Weiker, **The Free Party of 1930 in Turkey, (Türkiye'de 1930'daki Serbest Fırka)**, Doktora Tezi, (Princeton 1926).

Türkçe Kitaplar

Abalıoğlu, Yunus Nadi: Babıâli'nin Millî Hareketi Dağıtmak ve Mustafa Kemal'i Tevkif Etmek Teşebbüsü, **Ali Galip Hadisesi**, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Mustafa Kemal Paşa Samsun'da, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Birinci Büyük Millet Meclisinin Açılışı ve İsyanlar, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Ankara'nın İlk Günleri, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Çerkes Ethem Kuvvetlerinin İhaneti, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Âfet İnan, Prof. Dr.: **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Türkiye İş Bankası, Atatürk ve Devrimi Serisi No. 10, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.

Ağaoğlu Samet: **Babamın Arkadaşları**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1959.

Arar, Asım: **Son Günlerinde Atatürk,** İstanbul, 1958.

Arif, Mehmet: **Anadolu İnkilâbı,** İstanbul, 1924.

Atatürk, Mustafa Kemal: **Nutuk,** Cilt 1-3, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, M.E.B. Basımevi, İstanbul.

Anafartalar Muharebelerine Ait Hatıralar, Nakleden: Uluğ Iğdemir: Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt 1-3, Derleyen: Nimet Arsan (Unan), Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1961.

Atatürk'ten Düşünceler, Derleyen: Prof. Enver Ziya Karal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1956.

Atay, Falih Rıfkı: **Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri,** Sel Yayınları, İstanbul 1955.

Babanız Atatürk, İstanbul, 1955, 1966, Doğan Kardeş Matbaacılık A.Ş.

Atatürk'ün Bana Anlattıkları, Sel Yayınları, İst., 1955.

Çankaya, Cilt 1-2, Dünya Yayınları, İstanbul, 1958.

Aydemir, Şevket Süreyya: **Suyu Arayan Adam,** Ankara, 1959.

Tek Adam, Cilt 1-3, İstanbul, 1964, 1966, Remzi Kitabevi.

Banaoğlu, Niyazi Ahmet: **Nükte, Fıkra ve Çizgilerle Atatürk,** Cilt 1-3, Ercan - Nurgök Basımevi, İstanbul, 1954.

Başar, Ahmet Hamdi: **Atatürk'le Üç Ay,** İstanbul, 1945.

Bayar, Celâl: **Atatürk'ten Hatıralar,** Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Baydar, Mustafa: **Atatürk'le Konuşmalar,** 2. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 1955.

Belger, Prof. Dr. Nihat Reşat: **Atatürk'ün Hastalığı** (Konuşmayı yapan: Ruşen Eşref Ünaydın.) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1959.

Bıyıkoğlu Tevfik: **Atatürk Anadolu'da,** (1919-1921), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.

Cebesoy, Ali Fuat: **Millî Mücadele Hatıraları,** Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953.

Moskova Hatıraları, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1955.

Gnrl. Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları, Kısım 1-2, Vatan Gazetecilik A.Ş., İstanbul, 1957-1960.

Cemal, Behçet: **Şeyh Sait İsyanı,** Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Çağlar, Behçet Kemal: **Dolmabahçe'den Anıt Kabire,** Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

Dursunoğlu, Cevat: **Milli Mücadele Erzurum,** T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara, 1946.

Emre, Ahmet Cevat: **İki Neslin Tarihi. Mustafa Kemal Neler Yaptı?** Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1960.

Gökbilgin, Prof. Dr. Tayyip: **Millî Mücadele Başlarken,** Türkiye İş Bankası Ya-

yınları, Atatürk ve Devrim Serisi, No. 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.
İmece, Mustafa Selim: **Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri, 1925.** Türkiye İş Bankası Yayınları, Atatürk ve Devrim Serisi, No. 6, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.
İnal, Mahmut Kemal: **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar,** İstanbul, 1940-1953.
Kandemir, Feridun: **İzmir Suikastinin İçyüzü.** Cilt 1-2. Ekicigil Basımevi, İstanbul, 1955.
Siyasi Dargınlıklar, İstanbul, 1955.
Serbest Fırka Nasıl Kuruldu, Nasıl Kapatıldı? Ekicigil Basımevi, İstanbul, 1955.
Karabekir, Kâzım: **İstiklâl Harbimiz,** Cilt 1., Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1960.
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri: **Atatürk,** Remzi Kitabevi, İstanbul, 1946.
Kılıç Ali: **Atatürk'ün Hususiyetleri,** Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
İstiklâl Mahkemesi Hatıraları, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
Atatürk'ün Son Günleri, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
Kunter, Macide Vildan: **Atatürk'ün Hayatı ve Başarıları,** Maarif Kütüphanesi, İstanbul, 1953.
Sevük, İsmail Habib: **Atatürk İçin,** (Ölümünden Sonra Hatıralar ve Hayattayken Yazılanlar.) Cumhuriyet Basımevi, İstanbul, 1939.
Şapolyo, Enver Behnan: **Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi.** Berkalp Kitabevi, Ankara, 1944, Rafet Zalimler Kitabevi, İstanbul, 1958.
Tülbentçi, Feridun Fazıl: **Cumhuriyet Nasıl Kuruldu?** Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
Türkgeldi, Ali Fuat: **Görüp İşittiklerim,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1951.
Ünaydın, Ruşen Eşref: **Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal ile Mülâkat.** Varlık Yayınları, İstanbul, 1954.
Türk Dili Tedkik Cemiyeti Kurulduğundan İlk Kurultay'a Kadar Hatıralar, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1933.
Atatürk'ü Özleyiş, Hatıralar, Kitap 1, Zafer, Türkiye İş Bankası Yayınları, Atatürk ve Devrimi Serisi, No. 3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1957.
Atatürk ve Milli Tesanüt, Milli Tesanüt Birliği Yayınları, İstanbul, 1954.
Atatürk, Tarih ve Dil Kurumları Hatıraları, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1954.
Atatürk'e Ait Hatıralar , Derleyen: Ahmet Hidayet Reel, Cumhuriyet Basımevi, İstanbul, 1949.
Atatürk'ün Yakınlarından Hatıralar, İstanbul, 1955.

Atatürk'ün Nöbet Defteri, 1931 - 1938, Toplayan: Özel Şahingiray, Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1955.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıtları, 1920 - 1923.

Türkçe Gazete ve Dergiler

Atadan, Makbule: **Ağabeyim Mustafa Kemal,** Milliyet, İstanbul, Kasım, 1955.
Atatürk, Kemal: **Corrinne Lütfü'ye Mektuplar,** Milliyet, İstanbul, Kasım, 1955.
Coşar, Ömer Sami: **Alfabe Değişikliği,** Milliyet, İstanbul, Kasım 1960.
Çerkes Ethem'in Hatıraları, Dünya, İstanbul, Mayıs-Haziran, 1962.
Deliorman, Necmettin: **Atatürk'ün Sofya Hatıraları,** Hergün, İstanbul, Eylül-Ekim, 1955.
Eldeniz, Perihan Naci: **Atatürk Hatıraları,** Belleten LXXX Ankara.
İnönü İsmet: **Hatıralar,** Akis, Ankara, Ocak-Eylül, 1959.
Orbay Rauf: **Hatıralar,** Yakın Tarihimiz, İstanbul, Mart 1962 - Ocak 1963.
Genelkurmay Askerlik Tarihi Komisyonu, **Askerî Mecmua,** İstanbul, 1939.

Türkçeden Başka Dilde Kitaplar

Allen, W.E.D. - Muratoff, Paul, **Caucasian Battlefields** (Cambridge, 1953).
Armstrong, Harold, **Turkey in Travail** (Londra, 1925).
Atatürk, Kemal, **A Speech. Delivered at Angora, 15th-20th October, 1927,** İngilizce Çevirisi. (Leipzig, 1929).
Aspinall-Oglander, Brig,-Gen. C.F. **Military Operations: Gallipoli.** 2. Cilt, (Londra, 1929-32).
Baldwin, Oliver, **Six Prisons and Two Revolutions** (Londra, 1925).
Bean, C.E.W., **The Story of Anzac,** 2. Cilt (Sydney, 1921, 1924).
Beaverbrook, Lord, **Politicians and the Press,** (Londra, 1935).
The Decline and Fall of Lloyd George, (Londra, 1963).
Benett, J.G., **Witness,** (Londra, 1962).
Bennett, Ernest N., **With the Turks in Tripoli,** (Londra, 1912).
Bischoff, Norbert de, **La Turquie dans le Monde,** (Paris, 1936).
Brémond, E., **La Cilice en 1919-1920,** (Paris, 1921).
Buxton, C. Roden, **Turkey in Revolution,** (Londra, 1909).
Callwell, Major - General Sir C.E., **Field-Marshall Sir Henry Wilson: His Life and Diaries,** (Londra, 1927).
Child, Richard Washburn, **A Diplomat Looks at Europe,** (New York, 1925).
Churchill Randolph, **Lord Derby,** (Londra, 1959).

Churchill, Winston, **The World Crisis: The Aftermath,** (Londra, 1923).
Davison, Roderic H., **Turkish Diplomacy from Mundros to Lausanne (The Diplomats 1919-1939),** (Princeton, 1953).
Deny, Jean, **Souvenirs du Gazi Mustafa Kemal Pacha,** (Paris, 1927).
Edip, Halide, **Memoirs,** (Londra, 1926).
The Turkish Ordeal, (Londra, 1926).
Edmonds, C. J., **Kurds, Turks and Arabs,** (Oxford, 1957).
Ellison, Grace, **An Englishwoman in Angora,** (Londra, 1924).
Turkey Today (Londra, 1928).
Evans-Pritchard, E.E., **The Sanusi of Cyrenaica,** (Oxford, 1949).
Eversley, Lord, **The Turkish Empire,** (Londra, 1917).
Fischer, Louis, **The Soviets in World Affairs,** Cilt 1, (Londra, 1930).
Georges-Gaulis, Berthe, **Angora, Constantinople, Londres,** (Paris, 1922).
Le Nationalisme Turque, (Paris, 1921).
La Nouvelle Turquie, (Paris, 1924).
Gentizon, Paul, **Mustapha Kemal ou l'Orient en Marche,** (Paris, 1929).
Gibbs, Sir Philip, **Adventures in Journalism,** (Londra, 1923).
Graves, Philip P., **Briton and Turk,** (Londra, 1941).
Graves, Sir R. W., **Storm Centres in the Near East,** (Londra, 1933).
Grew, Joseph Clark, **Turbulent Era,** (Boston, 1952).
Hamilton, General Sir Ian, **Gallipoli Dairy,** (Londra, 1920).
Harington, General Sir Charles, **Tim Harington Looks Back,** (Londra, 1940).
Haidar, Alaeddin, **A. Angora Auprès de Mustapha Kemal,** (Paris, 1921).
Hemingway, Ernest, **The Snows of Klimanjaro,** (Londra, 1963)
Henderson, Sir Nevile, **Water Under the Bridges,** (Londra, 1945).
Herbert, Aubrey, **Ben Kendim,** (Londra, 1924).
Haslip, Joan, **The Sultan,** (Londra, 1958).
Heyd, Uriel, **Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Language Reform in Modern Turkey,** (Kudüs, 1954).
Hodge, E.R. Vere, **Turkish Foreign Policy, 1918-48,** (Cenevre, 1950).
House, E.M., and Seymour, C., **What Really Happened at Paris,** (Londra, 1921).
Howard, Henry N., **Partition of Turkey,** (Oklahoma, 1931).
İnönü, İsmet, **Negotiation and National Interest (Perspectives on Peace, 1910-1960),** (New York, 1960).
Islamic Encylopedia (İslâm Ansiklopedisi), **The Life of Atatürk,** İngilizce Çevirisi, (Ankara, 1961).
Jaeckh, Ernest, **The Rising Crescent,** (New York, 1944).
Jaeschke, Gotthard (ve Erich Pritsch). **Die Türkei seit dem Weltkriege,** Berlin 1929).

Mustafa Kemals Sendung nach Anatolien (Aus der Geschichte der Islamischen Orients). (Tübingen, 1949).
Jemal, Ahmet, **Memoirs of a Turkish Statesman,** (Londra, 1922).
Karpat, Kemal H., **Turkey's Politics: The Transition of a Multi-Party System** (Princeton, 1959).
Kannengiesser, Hans, **The Campaign in Gallipoli,** (Londra, 1928).
İsmail Kemal Bey, **Memoirs,** (Londra, 1920).
Knight, E.F., **The Awakening of Turkey,** (Londra, 1909).
Larcher, Commandant, M., **La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale,** (Paris, 1926).
Lawrence, T.E., **Seven Pillars of Wisdom,** (Londra, 1935).
Lewis, Bernard, **The Emergence of Modern Turkey,** (Londra, 1961).
Lloyd George, D., **The Truth about the Peace Treaties,** (Londra, 1938).
Loti, Pierre, **Disenchanted,** (Londra, 1906).
Mears, E. G., **Modern Turkey,** (New York, 1924).
Benoits-Méchin, **Mustapha Kemal, ou la Mort d'un Empire,** (Paris, 1954).
Mikusch, Dagobert van, **Mustapha Kemal,** (Londra, 1931).
Moorehead, Alan, **Gallipoli,** (Londra, 1956).
Morgenthau, H., **Secrets of the Bosphorus,** (Londra, 1918).
Nicolson, Harold, **Sweet Waters,** (Londra, 1928).
Lord Carnoch, (Londra, 1930).
Peacemaking 1919, (Londra, 1933).
Curzon: The Last Phase, (Londra, 1934).
Orga, İrfan, **Phoenix Ascendant,** (Londra, 1958).
Orga, İrfan ve Margareth, **Atatürk,** (Londra, 1962).
Ostrorog, L., **The Angora Reform,** (Londra, 1927).
Owen, Frank, **Tempestuous Journey: Lloyd George, His Life and Times,** (Londra, 1955).
Paillarés Michel, **Le Kemalisme devant les Alliés,** (Paris, 1922).
Pallis, A.A., **Greece's Anatolian Venture - and After** (Londra, 1937).
Papen, Franz von, **Memoires,** (Londra, 1951).
Pears, Sir Edwin, **Forty Years in Constantinople,** (Londra, 1916).
Petroff, Sultane, **Trente Ans â la Cour de Bulgarie,** (Paris, 1927).
Presland John, **Deedes Bey,** (Londra, 1942).
Price, G. Ward, **Extra-Special Correspondant,** (Londra, 1957).
Ramsaur, E.E., **The Young Turks,** (Princeton, 1957).
Rawlinson, A., **Adventures in Near East,** (Londra, 1922).
Robinson, Richard D., **The First Turkish Republic,** (Harvard, 1963).
Ronaldshay, Earl of, **Life of Lord Curzon,** 3 Cilt (Londra, 1928).
Ryan, Sir Andrew, **The Last of the Dragomans,** (Londra, 1951).

Sanders, Liman von, **Five Years in Turkey,** (Londra, 1927).
Sciaky, Leon, **Farewell to Salonika,** (Londra, 1946).
Sforza, Kont Carlo, **Makers of Modern Europe,** (Londra, 1930).
European Dictatorships, (Londra, 1932).
Sheridan, Clare, **Nuda Veritas,** (Londra, 1927).
Sherrill, C.H., **A Year's Embassy to Mustafa Kemal,** (New York, 1934).
Smith, Elaine, Diane, **Turkey: Origins of the Kemalist Movement and the Government of the Grand National Assembly, 1919-1923,** (Washington, 1959).
Sperco, Willy, **Mustapha Kemal Atatürk,** (Paris, 1950).
Spector, İvan, **The Soviet Union and the Moslem World,** (Washington, 1956).
Tekinalp, Moise, **Le Kemalisme,** (Paris, 1957).
Temperley, H.M.V., **A History of the Peace Conference of Paris,** Cilt 6 (Londra, 1924).
Townshend, Maj. Gen. Sir Charles, **My Mesopotamian Campaign,** (Londra, 1922).
Toynbee, Arnold, J., **The Western Question in Greece and Turkey,** (Londra, 1922).
Vansittard, Sir Robert, **The Mist Procession,** (Londra, 1958).
Waugh, Sir Telford, **Turkey, Yesterday, Today and Tomorrow** (Londra, 1930).
Wavell, A.P., **The Palestine Campaigns,** (Londra, 1929).
Allenby, Soldier and Stateman, (Londra, 1946).
Webster, Donald Everett, **The Turkey of Atatürk,** (Philadelphia, 1939).
Windsor, The Duke of, **A. King's Story,** (Londra, 1951).
Yalman, Ahmet Emin, **Turkey in the World War,** (Yale, 1930).
Turkey in My Time, (Oklahoma, 1956).
Yeats-Brown, Francis, **Golden Horn,** (Londra, 1932).
Zeine, Zeine, N., **The Struggle for Arab Independence,** (Beyrut, 1960).
Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922-23, (H.M.S.O., Londra, 1923).
Paper Relating to the Foreign Relations of the United States, 1919, (Washington, 1934).
Survery Of International Affairs, 1925 Cilt 1; 1936, 1938, Cilt 1, (Oxford 1927, 1931, 1941).

Türkçeden Başka Dilde Gazete ve Kitaplar

A. Adnan. **Ten Years of Republic in Turkey,** Political Quarterly VI. Londra, 1935.

Anon. **Turkish Facts and Fantasies,** Foreign Affairs III. New York, Temmuz, 1925.

J. Walter Collins., **Contempopary Review XIV'de makale,** Londra, 1938.

Sister Ethel Curry (E. McLeod Smith), **A Prisoner in Aleppo.** Nurses' League Journal VII. Kensington, Londra, Aralık, 1919.

Maj.-Gen. James Harbord, **American Military Mission to Armenia,** International conciliation CLI, New York, Haziran, 1920.

Investigating Turkey and Trans-Caucasia ve **Mustapha Kemal Pasha and his Party.,** World's Work XL. New York, Mayıs-Haziran, 1920.

Enver Ziya Karal, **History-Writing in Turkey,** Middle Eastern Affairs, New York, Ekim, 1959.

King-Crane Raporu, New York, Aralık, 1922.

Sir Percy Loraine, **Kemal Atatürk: An Appreciation,** Londra B.B.C. radyosunda 10 Kasım 1948'deki konuşmanın basılı metni.

Clair Price, **Kemal Pasha; Creator of a New Turkey,** Current History XVI (New York, 1922).

Dankward R. Rustow, **The Army and the Founding of the Turkish Republic,** World Politics XI (Yale, 1959).

Foreign Policy of the Turkish Republic, (Foreign Policy in World Politics) Englewood Cuffs, (New Jersey, 1958).

Talat Pasha, **Posthumous Memoirs,** Current History (New York, 1921).

The Chicago Daily News

Dail Express

Daily Mail

The Manchester Guardian

The Times

Sözlü Kaynaklar

Teşekkürler Bölümünde gösterilmiştir.